

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Іван Юхимович
СЕНЧЕНКО

1901 — 1975

РАДЯНСЬКА
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ІВАН
СЕНЧЕНКО

ОПОВІДАННЯ
ПОВІСТИ
СПОГАДИ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1990

Серію засновано в 1982 р.

Подаються оповідання «червоноградського», «солом'янського» і «донецького циклів», повісті «Савка» і «Паровий млин», а також сатиричні твори, спогади.

Представлены рассказы «червоноградского», «соломенского» и «донецкого циклов», повести «Савка» и «Паровая мельница», а также сатирические произведения, воспоминания.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. О. Дзеверін (голова)
О. Т. Гончар

Ю. Е. Григор'єв (секретар)
В. Г. Дончик

М. Г. Жулинський (заступник голови)
П. А. Загребельний
С. Д. Зубков

Є. П. Кирилюк

О. В. Мишанич
Л. М. Новиченко
Д. В. Павличко
Ф. П. Погребенник
В. М. Русанівський
О. В. Шпильова

М. Т. Яценко (заступник голови)

Упорядкування і примітки
М. М. ГНАТЮК

Автор вступної статті і редактор тому
В. С. БРЮХОВЕЦЬКИЙ

Редакція художньої літератури
Редактор **О. Я. БЕЗПАЛЬЧУК**

С 4702640201-161
передплатне
M221(04)-90

- (C) I. Сенченко, 1990
(C) В. С. Брюховецкий, вступна стаття, 1990
(C) М. М. Гнатюк, упорядкування,
примітки, 1990

ІВАН СЕНЧЕНКО

Уранці 24 лютого 1975 року, перед домовленою зустріччю з Іваном Юхимовичем Сенченком¹, я сів у громохкий трамвай № 8 (сьогодні його вже нема в Києві...) і з Володимирської вулиці проїхав на Солом'янку. Хотілося поглянути на ті місця, де колись жили герої оповідань «солом'янського циклу» письменника. Літня жінка, котру я запитав, як пройти на вулицю Мокру, відповіла, що така справді раніше тут десь була, але тільки в корінних солом'янців можна дізнатися її теперішню назву. Виявилося — то вулиця Кудряшова. І зовсім вона не мокра, а гарно заасфальтована. Халупи, що тулилися колись попід Батиевою горою, знесено, і на їхньому місці один за одним з'явилися сучасні багатоповерхові будинки. Здавалося б, незабаром назавжди з людської пам'яті зітреться життя цього колишнього робітничого селища. Тому наче сконденсована частка отого солом'янського життя-буття залишилась у скарбниці нашої культури розповіді про Дениса Сірка, Рубіна, Каленика Романовича, Гурія Андріяновича, Любов Касянівну, про їхні прекрасні почуття і вчинки, що ними жили герої оповідань Івана Сенченка.

Подібні думки з'явилися у мене і через п'ять років, коли я відвідав рідне село письменника Наталине на Харківщині й відчув отої буйносилий дух життя, що вирує у його творах з «червоноградського циклу», а найвиразніше — у повісті «Савка».

Іван Юхимович Сенченко належить до покоління фундаторів української радянської літератури. В усьому йшло воно невторованими шляхами. Йшло, несучи на своїх міцних селянських плечах народну тугу за щастям, мрію про щастя, красу. Діти народу упослідженого, гнобленого соціально й національно, вони сміливо ступили у Храм мистецтва, двері до якого відкрив їм Жовтень, щоб відродити до життя замулені джерела культурної самобутності, передати у своїх творах багатство звільненої народної душі, народного духу.

Могутнє степове роздолля на межі Полтавщини й Слобожанщини, безперечно, наклало свій осяйний відбиток на вдачу майбутнього письменника.

¹ Интерв'ю, матеріали якого використано в передмові, було надруковане за життя письменника. Див.: «У вашому творі невідхильна правда...» // Літ. Україна.— 1975.— 28 берез.

«Чорноземні сили» — так називалося перше опубліковане оповідання Івана Сенченка в газеті «Вісті ВУЦВК» (7 січня 1922 р.). А вже через чотири дні його передруковує газета «Селянська правда». Чим же прикметний такий щасливий літературний дебют? Коли погортати підшивки тогочасних газет, пояснення знайти не так уже й важко. Впадає в око тривога напіввицвілих заголовків: «Боротьба з голодом», «Боротьба з неписьменністю», «Допомогти голодним!», «Знову анархобандити», «Ліквідація бандитизму», «Боротьба з холерою»... І в тон крилатому тичинівському «Чорнозем підвівся...» Сенченкове — «Чорноземні сили! На противагу голоду, бандитизму, холері — чорноземні сили звільненого народу. У «Селянській правді» після публікації цього оповідання навіть запровадили постійну рубрику — «На чорноземних просторах». А що цей образ зовсім не випадковий, принаїдний у свідомості Івана Сенченка, засвідчує узагальнюючий портрет молодого письменника, як він його тоді уявляє: «Він весь із сонця, золота, вогкій од чорноземної пари, трішки незgrabний і щиро прекрасний...»² Безперечно, сказане можна цілком віднести і до їх автора. Що ж мав за плечима літературний «неофіт» Іван Сенченко, коли двадцятирічним юнаком переїхав жити до Харкова?

Народився Іван Юхимович Сенченко в родині колишнього селянина 12 лютого 1901 р. Батько його, не маючи землі, мусив працювати і чорноробом, і хористом, і садівником, і контролером у сінематографі, і крамарем, і чинбарем, і навіть церковним регентом. Гіркий та глевкий був зароблений тою працею хліб, і це з малих літ зрозумів майбутній письменник. Тому він не відчував над собою сліпої влади землі, не був селянином у повному розумінні цього слова, хоча чорноземні сили нуртували в його крові, як нуртували вони у крові його дядьків, братів (відірвані від хліборобства експансією промислового капіталу, вони працювали на заводах, парових млинах, живучи вже не на свій убогий врожай, а на заробіток — «получку»). Ця обставина від найперших кроків відбилася на його літературній творчості. Ще в 1925 р. Олександр Білецький з неприхованим подивом відзначав, що Іван Сенченко «зобов'язаний своїм першим досягненням зовсім не «сільській темі»³. І це відавалося справді незвичним для перших паростків української радянської літератури, яка була майже всуціль «селянською» — і за складом авторів, і відповідно за тематикою творів. Через рік Микола Хвильовий, вважаючи оповідання Сенченка «Історія однієї кар'єри» винятковим явищем тогочасного літературного процесу, доволі проникливо пояснював характер творчості молодого письменника: «В той час, як Стефаник чи то Косинка органічно вросли в село, Сенченко дивиться на село збоку і, значить, не з якоїсь маленької дзвіниці, а, так би мовити, з vol d'oiseau⁴. От чому Стефаник і Косинка вносять в свої оповідання великий елемент суб'ективності, що послідовно приводить їх до ідеалізації людей і явищ і до народницького світогляду, а Сенченко малює село цілком об'єктивно і рішуче йде до наукового марксизму.

² Сенченко І. Олесь Донченко // Плужанин.— 1926.— № 3.— С. 34.

³ Білецький О. Проза взагалі і наша проза 1925 року // Червоний шлях.— 1926.— № 3.— С. 151.

⁴ Пташиного польоту (франц.).— Ред.

Це зовсім не значить, що ліричний хист автора «Історії однієї кар'єри» не положив свого відтінку на дані оповідання, це значить, що Сенченко узагальнив певні явища й людей і дав їх в тенденції їхнього розвитку. І Косинка, і багато інших селописців підходять до села як до соціальної категорії, так би мовити, статичного характеру...

I. Сенченко, не будучи «селописцем», показав нам справжнє село, продовживши в цьому сенсі Винниченка⁵.

Можна не погодитися з такою надто високою оцінкою цього оповідання (хоча М. Хвильовий відзначив далі і деякі його хиби), але сутність обдарування Івана Сенченка і тенденція його розвитку як письменника виявлені точно. З раннього дитинства місто йому уявлялося якоюсь казковою країною. З батьківського обійстя виднілися дими над паровими млинами Кричевського та Ірхіна в містечку Костянтинограді. Там же, за мальовничу річкою Берестовою, бачив він ще більше диво — могутні на той час паровози. Можна тільки уявити, як вони бентежили душу учня Костянтиноградського чотирикласного училища Івана Сенченка, який прикипав усім єством до бурхливого міського життя. Правда, він уже знав його зворотний бік.

Дядьки по матері, двоюрідний брат, шахівські сусіди, які працювали вантажниками у місті й викликали захоплення та хлопчулу заздрість своєю могутньою фізичною силою, мали, виявляється, одну й ту саму тяжку хворобу — грижу. Так помалу розвівався ореол принадності казковості міста. Згодом усе це втілиться у прекрасних образах повіті «Савка».

1916 р. Іван закінчує училище. Вчився він добре, тому батько з усіх сил прагне віддати хлопця до гімназії. Однак тим планам не судилося здійснитись, адже річна плата за навчання в гімназії становила вісімдесят карбованців, а Юхим Сенченко чи й за рік міг стільки заробити. У 1916—1920 рр. Іван вчиться в учительській семінарії і з того вдячний своїй долі. Жадібно й багато читає. За бібліотеку йому править величезна скриня, куди залізничний конторщик Іван Антонович (батько Іванового друга, в майбутньому також письменника Сашка Копиленка) складав куплені на свої не вельми великі заробітки книжки. Літературним зацікавленням сприяли суперечки і роздуми над прочитаним жадібних до знань хлопчиків під час спільногого навчання в семінарії.

З 1920 р. Іван Сенченко вчителює у рідному селі, був також інструктором позашкільної освіти у місті Краснограді; 1921 р., переїхавши до тодішньої столиці України Харкова, працює продавцем у книгарні, бібліотекарем, учителем української мови в робітничому гуртку. І друкується в пресі — у «Селянській правді», «Вістях». 1921 р. тут вміщено кілька його віршів, хоча справжнім дебютом у літературі він вважав оповідання «Чорноземна сила». На початку 20-х років Іван Сенченко «ходив у богемі» — довкола газет і журналів «Студент революції», «Комунарка України», «Сільськогосподарський пролетарій», «Шляхи мистецтва» та ін., де гуртувалася літературна молодь, публікуючи в них інформації, нариси, зарисовки і частіше — вірші, оповідання.

⁵ Хвильовий М. «Соціологічний еквівалент» трьох критичних оглядів// «Вапліте». — 1927. — № 1. — С. 98—99.

Власне, це були фундатори української радянської літератури, які вливалися в її русло двома потоками: у першому — Павло Тичина, Микола Хвильовий, Микола Куліш, Сергій Пилипенко, Петро Панч, Володимир Сосюра, Олекса Слісаренко, Андрій Головко, Юрій Смолич, Іван Дніпровський та ін., котрі уже пізнали життя, дехто встиг побувати в окопах першої світової війни, брати участь у революційних подіях; у другому — Іван Сенченко, Валеріан Поліщук, Гео Шкурупій, Іван Шевченко, Григорій Коляда, Андрій Панів, Олександр Копиленко та багато інших, отих трохи незграбних та широко прекрасних, за визначенням Сенченка, юних, повних енергії та радісних сподівань молодиків, що сміливо взялися до творення літератури нової доби. Скільки наївного, недозрілого було написано у 20-ті роки. Проте всі намагалися відбити у своїх перших творах найбільш животрепетне в становленні молодого суспільства. Бракувало знань, умінь, глибини й широти бачення. І все це невпинно здобувалося — і на лекціях О. І. Білецького в Харківському інституті народної освіти (Іван Сенченко навчався в ньому в 1924—1928 рр.), і в отих справжніх «дискусійних клубах» при редакціях, де будь-хто міг читати свої вірші, оповідання й доводити, що тільки-но написаний, ще до пуття не просохлий твір — неодмінно викінчений і значущий. Бурхливий час — карколомні перипетії громадянської війни — кривавим рубцем позначився на долі мільйонів людей. А потім — голод, боротьба з розрухою. І все це потребувало величезного напруження сил, волі, мислі. Інколи важко було осягнути сенс подій, вхопити найістотніші їхні ознаки, побачити глибинні мотиви людських вчинків.

Творчість молодих літераторів тих років характеризувалася імпресіоністичним стилем, перевантаженістю сюжету, лірично-філософськими відступами, прагненням «рубаною» фразою, енергійним дієсловом передати найприкметніші ознаки дня. Не уник цієї хвороби росту й Іван Сенченко. Через майже два десятиліття він іронічно згадуватиме:

«Колись були поширені наївні думки про те, що напруженість подій можна передати лише короткими уривчастими фразами. Так і писали:

Схопився!

Побіг!

Трах-тар-рах!!!

Бах!

Ай!

Нема, звичайно, нічого смішнішого за ці твердження. Ця удавана енергійність насправді зв'язує автора, робить його рабом зовнішніх факторів. Відомо, що найкращі описи війни подано в найепічніших, які тільки були коли, творах: у поемах Гомера, билинах, думах, в романах Стендالя, Костера, Толстого. Хай події біжать. Письменник не має права спішити, а надто тоді, коли хоче дати живі картини подій, а не мертві схеми, на зразок «трах бах, тарррарррах»⁶.

⁶ Сенченко І. З нотаток про поезію П. Г. Тичини // Літературний журнал.— 1939.— № 8.— С. 100.

На щастя, в Івана Сенченка швидко минула хвороба «дитячого динамізму». В кінці 20-х років стиль його письма набував м'якої пластичності, письменника приваблює не зовнішній бік життя, а органічна сутність. Започатковуючи свій знаменитий «червоноградський цикл», він так писав про землю, яка дала йому могутню силу, про синів тієї землі: «Це особливий край з особливими людьми і звичаями. Це — кінець Лісостепу. Земля тут потужна, як потужні і люди. Дощів іде рівно стільки, щоб пшениця хвилювалася як море, а сонце таке, що воно смалить, не палючи. Навпаки, скопивши за чуприну дерева, людей, злаки, воно тягне їх угору до рівня дзвіниці. Воно в гармонійній спілці з черноземлею, дощем і синами синів земних...»⁷

Особливий край. Особлива людина в ньому. Мабуть, Іван Юхимович міг сказати так про все і про кожного. Вірніше, він володів талантом побачити це. Бо — таке невідступне враження — він завжди зауважував оригінальне, особистісне в будь-якій людині. І саме цим людина, справді, велика. Захоплено розповідав про особливості тої чи тої місцевості, про звичаї та уподобання, про психологію її мешканців. Але як пов'язувалася любов до отчого Лісостепу із заглибленням в життя робітничої Солом'янки? Важко на це знайти відповідь.

«Завжди я шукав робітничу тему,— почав ту нашу давню бесіду Іван Юхимович.— Та й зрозуміло. От хоча б «Савка». В повісті показано середовище, в якому я виріс, яке добре знат. То було середовище робітного люду. Здавалося воно в юності настільки невиразним, звичайним, буденним, що зовсім не привертало моєї уваги. Отож я не знат свого «Назарету», а значить — вигадував. А коли не вигадував, робив швидкоплинні наїзди на якісь географічні пункти і думав, що там знайду свою тему. Але це хибний шлях. Треба писати тільки про те, що добре знаєш. Причім коли навіть щось добре знаєш, але не визрів духовно для діла, для письменницького діла, на тебе нападає сліпота — «назаретська» сліпота.

«Червоноградський цикл» починався давно. Ще 1926 року вийшла моя повість «Паровий млин». Нічого з того, що було навколо мене, я не «бачив», а свої відомості поповнював з агіток, плакатів, газетних передовиць».

Так, агітка була основним жанром, у якому працював тоді молодий письменник. Загалом це задовольняло його — він з головою поринув у «бадью-ру» роботу тільки-но заснованої літературної організації «Плуг». Вона утворилася з молодих літераторів, журналістів, які гуртувалися навколо газети «Селянська правда», редактованої С. Пилипенком. Ініціативна група (С. Пилипенко, А. Панів, І. Шевченко, А. Крашаниця, Г. Коляда, І. Сенченко) друкує в березні 1922 р. статут спілки; І. Сенченко деякий час входить і до складу бюро «Плуга».

Проте хоч він був одним із організаторів спілки селянських письменників, якоїсь принципової програми у нього не було, про що свідчила участь І. Сенченка цього часу в журналі пролеткультівців «Зорі грядущого», а пізніше — вступ до «Гарту» без виходу з «Плуга», виключення з «Гарту», вихід з «Плуга», вступ у серпні 1926 р. до ВАПЛІТЕ. Ця «організаційна метушня»

⁷ Сенченко І. Червоноградські портрети.— Х., 1930.— С. 3.

не означала «всєядності» молодого письменника, а була зовнішнім виявом самоневдоволеності, пошуку свого питимого шляху в літературі. Характерний, зокрема, його лист до редакції тижневика «Культура і побут»: «Цим повідомляю, що з 23 квітня ц. р. я виходжу з Спілки селянських письменників «Плуг», не поділяючи ні її організаційних форм, ні тих конечних завдань, що їх вона собі ставить як спілка письменників селянських. І. Сенченко»⁸.

Це рішення було логічним завершенням першого етапу творчої біографії письменника. В 1924—1925 рр. він друкує ряд творів, у яких відходить від умоглядних схем, навіяніх бурхливими подіями громадянської війни, намагається глибше осмислити життєвий матеріал, відомий йому достеменно. Книжки «Петля», «Інженери», «Оповідання», видані 1925 р., завершували початковий, учнівський період творчості письменника. Не тільки зміна тематики характерна для них, а й набуття стильової довершеності. Сенченко починає відмовлятися від прямолінійно-агітаційного «трах-тарарах!» і намагається наповнити свою художню розповідь пластичним сюжетом, яскраво забарвлюючи її ліричною тоналістю.

Пізніше письменник не раз зізнавався, що десь у році 24-му він відчував творчу кризу, втратив віру в себе, безпорадно дивився на життя і не міг його осмислити — передати в слові. Те, що раніше здавалося істотним — революція, фронти, громадянська війна, — поблякло, оскільки знання про все це у молодого літератора були поверхові. А те, що знов добре, здавалося малоцікавим. Допомогли Сенченку поїздки з Харкова додому — в Червоноград, у Шахівку — так називався куток Наталиного, де жили його батьки. Іван добре знову минулє життя рідного села й відразу зауважив разочі зміни, що запанували в середині 20-х років завдяки непу. Щоправда, новий матеріал давався нелегко, часто впадали в око лише зовнішні прикмети. Це сьогодні без особливих зусиль ми зауважуємо в перших редакціях таких творів того періоду, як «У золотому закуті», «Історія однієї кар'єри», «Подорож до Червонограда», «Фесько Андібер». Так проросло тuge зерно знаменитого «червоноградського циклу» оповідань і повістей. Письменник прагнув змалювати все те нове, що дала людям революція. Але як виявилося непросто розібратися в переплетенні різноманітних і найскладніших соціальних процесів, що визначали долю цілого народу, кожної людини. Виникає бажання написати про зародження комун. Та як це зробити? Вже усвідомлено, що ранні спроби слабкі, що ані пастроєві «штрихування», ані надуманий «авантюрний» сюжет не ведуть до бажаної мети. Треба було шукати інший шлях. І саме в цей час сумнівів та вагань до Івана Сенченка приходить розкутість мислення і письма, уявна легкість, тоді несамокритично оцінені недосвідченим літератором. Все це частково можна пояснити специфікою літературної ситуації 20-х років, категоричними судженнями, постійними дискусіями, суперечками різних угруповань, у яких не завжди домінувало бажання шукати істину, але зовсім нерідко — прагнення насамперед утвердити власне «я», часом навіть засобами епатування читача та колег по літературних змаганнях. Хвиля буйння недозрілої думки та емоцій не обминула й Івана Сенченка.

⁸ Сенченко І. Лист до редакції // Культура і побут.— 1926.— 25 квіт.

До того ж не можна скинути з терезів і бурхливих незгод між ВАПЛІТЕ і ВУСППом, які не вельми плідно позначалися на становленні молодих, ще малодосвідчених літераторів.

Іван Сенченко став членом ВАПЛІТЕ. І хоча в цій літературній організації перебували на той час кращі сили нашого письменства (М. Хвильовий, М. Куліш, М. Бажан, О. Довженко та ін.), вона піддавалася нещадній критиці, а згодом і гострим політичним звинуваченням за будь-якої підстави, а часто й без жодних підстав. Сьогодні зрозуміло, що первісні варіанти «Подорожі до Червонограда» або «Червоноградських портретів» мають значні художні прорахунки, але погромницька критика цих творів була наслідком вульгарного соціологізування і міжгрупових суперечок, пов'язаних і з багатьма позалітературними обставинами. Іван Сенченко виписав образи новітніх шахрайів та махінаторів,— образи колоритні і характерні. Вони були в житті, ці Натхи та Лазори, вони «відчайдушно» кинулися у вир торговельної діяльності, прагнучи якнайшвидше згромадити солідний капітал. Молодий письменник побачив специфічно український варіант непманівської лихоманки і спробував не лише показати, а й осмислити причини, що її породили: «Голод і стриманість, жах і тривога — там, позаду. Тільки розгнузданість, буяння, скажені гулі, безтурботність і злива самогону — котяться містечком і селом». І далі пояснення, нехай і дещо пласке: «Це реакція на минуле, на залізні закони рушниці й кулемета, на жах, що кілька років паралізував волю й душу селянства й міщан». Проте намагання вирватися з лещат загальників, показати життя в усій його неповторній конкретці, дослідити найновіші процеси в ньому — все це викликало нерозуміння доктриною критики: «Ми скерувємо культурні процеси в напрямку інтернаціоналізації, а І. Сенченко не тільки намагається закріпити ті національні відміни, які є на сьогодні і які склалися внаслідок історичних процесів, він намагається ще розмежити всі національні відміни, розподіливши на районові й округові відміни. Він закликає шукати специфічного полтавського стилю, слобожанського стилю. Такі «шукання» червоною ниткою проходять через творчість авторів багатьох романів і виявляють, що вони хворіють не лише на національну обмеженість, а й ще на збільшенну гіперболізовану провінційну обмеженість»⁹. І висновок: «Ось художність нашого класового ворога, ось мобілізація романтичного стилю для оформлення контрреволюційних ідей»¹⁰.

Ці твори справді мали хиби, але зовсім іншого характеру. В архіві письменника збереглися нотатки про ранні твори, зокрема й про «Подорож до Червонограда»: «Я тоді був дуже молодий і любив часом недоречно жартувати, як і в даному разі». Суб'єктивізація почуттів, грайливо легкий сюжет, нанизування пікантних подробиць,— все це виявилося неорганічним для матеріалу, на якому писано твір. Але були в ньому й здобутки, яких уперто не хотіла помічати упереджена критика: вміння показати колоритний характер і «схопити» розвиток реальної життєвої колізії.

⁹ Коваленко Б. Класи і стилі // Молодняк.— 1930.— № 3.— С. 115.

¹⁰ Там же.— С. 125.

Для кращого розуміння змін, що сталися у творчості письменника наприкінці 20-х років, спробуємо ще раз злагодити психологічний стан, у якому він тоді перебував. 1 грудня 1943 р. Іван Сенченко занотовує: «Мої кумири були років юнацтва — Олесь, Винниченко (дрібні оповідання), Верхарн (переклад Брюсова), Гамсун. Пізніше — Гейне, А. Франс. Шевченка я всмоктав у себе з молоком матері. Сонце, повітря... Люблю життя»¹¹. На другу половину 20-х років саме припадає беззастережне захоплення Г. Гейне — його «Подорож на Гарц» наштовхнула на створення «Подорожі до Червоноїграда». Вплив був настільки значним, що нерідко трапляються майже текстуальні збіги. Розкутість і глибина нотаток великого німецького письменника, яку за взірець узяв собі Іван Сенченко, нерідко під його недосвідченим пером перетворювалася на багатослівне фразерство, що заступало зерна творчих знахідок. Вони були, ці зерна, і згодом з них виросте дорідне колосся, але для цього потрібен був час болісних шукань і самовдосконалення.

Отже, з одного боку — виразне невдоволення написаним раніше, з другого — ще не переплавлені враження від нещодавно читаних класиків літератури. І нарешті — сила життєвого матеріалу, несподіваного, цікавого, що буквально звалилася на молодого письменника. Пожвавлення приватних підприємців молодий письменник сприймає як вияв «нової Америки» і намагається в художніх образах відбити той рух, лихоманкову діяльність і справи, «що пахнуть бупром, судом, карою». Сенченкові вдалося змалювати постаті, зовсім не розроблені в українській літературі, — образи пронирливих новонароджених ділків, охоплених гарячковим нарощенням капіталу шляхом будь-яких махінацій. 1930 р. виходять повісті Івана Сенченка «Червоноїградські портрети» та «Фесько Андібер», яких також було піддано явно перебільшенні, несправедливій критиці. Розглядаючи ці твори, критики цілком серйозно говорять про «героя-автора», приписуючи йому ідеалізацію куркуля навіть там, де насправді було його нищівне викриття. Мало кому в нашій літературі вдалося з такою художньою переконливістю показати захланіну силу «міцного господаря» («Михайло Кішка-Самійло») та новоспеченого «рідного» буржуза («Григорій Хведорович Головатий»). Викривальна сила «Червоноїградських портретів» Івана Сенченка полягала якраз у позірно максимальній об'єктивності показу таких типів. Жодної інвективи з боку автора, жодного гротескного перебільшення певних рис й лише точне, і до того ж соціально вивірене й загострене, відображення найпритаманнішого для зажерливого мироїда.

Безперечно, однією з небагатьох причин, яка викликала різкий критичний осуд «Червоноїградських портретів», була невдача автора в третьому портреті — «Фесько Андібер». Чому так сталося? Адже письменник мав твердий намір на противагу ділкам «нової Америки» показати справжнього трудівника, який бере участь у революційній діяльності. І все ж образ Феська не став життєво переконливим. Автор свідомо зробив наголос на зовнішній

¹¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР, ф. 513, оп. 1, № 2274, арк. 121.

героїзації образу, йдучи за поширеними тоді ідеологізованими схемами, а не за реальними обставинами. Тут виявилося і бажання нарешті «догодити» критиці, і недовіра до власного досвіду. На багато років робота письменника над «червоноградським циклом» припинилася...

Проте ще в довоєнний час І. Сенченко написав історичне оповідання «Діоген» (1939), де ми виразно бачимо поглиблення його письменницького проникнення в світ і людину. Давньогрецький філософ, котрий розумів істинну доброочесність як досягнення своєї незалежності від реального життя, а вищим благом вважав самоспоглядання, силою обставин змушений покинути свою діжку й піти на військову службу до Александра Македонського. І диво! Філософ-самітник відчув нові могутні струми, що пройняли його ество: «Внутрішнє, як цимбали, живе лише справді тоді, коли світ зовнішній кладе на нього свій дотик. Але ж світ зовнішній — безмежний; нема нічого величнішого і чарівливішого за нього! Які ж потужні мелодії він може викликати з людської душі!».

Втім, така констатація була б надто прямолінійною для художнього твору. Власне, вона б цілком лягала в прокrustове ложе тодішніх ідеологічних канонів. Сенченко ж пішов далі. Вигартувалося в походах тіло Діогена, але мудрість його не змаліла. І коли прийде час жаданої перемоги Александра, Діоген побачить в ній і поразку. Він забагне хисткість величної імперії, коли вона, всім здавалося, перебувала в найвищій силі. Зрозумівши марність сподівань допомогти Александрові порадою, Діоген повернеться в свою діжку.

Змучений тяжкими думами й безуспішними зусиллями втримати велич своєї держави, Александр з'явиться біля бочки Діогена й почує крик душі мислителя: порятунок — у звільненні країни від рабства.

Александр не послухає і цієї поради, але не звелить і покарати Діогена за зухвалі думки. А на запитання придворного філософа-прислужника, чи не розхвилював, бува, його цей мугир, відповість:

«Мугир? — Александр тоскно глянув на Птоломея. І вже не скоро сказав: — Так, мугир, але коли б я не був Александром, я волів би стати Діогеном. Але що до цього тобі?».

Треба сказати, що в період силового утвердження сталінського культу між давньогрецькою епохою і 30-ми роками виникала досить виразна паралель. Крім того, «Діоген» з'явився як заперечення пласкості поширеного тоді заідеологізованого письма, вимущену данину якому віддав Іван Сенченко.

«Був і роман «Напередодні» (1938), — вів мову далі Іван Юхимович, — про історію виникнення Луганського паровозобудівного заводу. Матеріал гарячий, міцний потонув у міркуваннях, сказати б, «енциклопедичного» характеру. Я старанно вивчав історію заводу, промови, статті, а тільки не живе життя. Може, його й бачив, але не розумів, а може, розумів, так бачив недостатньо. Працював до сьомого поту, а ефекту належного не вийшло. Треба почувати себе в матеріалі, як риба в воді, щоб уміти без зусиль у будь-який бік повернути, заглибитися, вирнути. Цього вміння я набув лише до часу створення «Савки». Я писав, зовсім вільно оперуючи матеріалом. Все, що я колись шукав далеко, лежало вдома. Але... ота ж таки сліпота!»

...Це друге повернення до Червонограда відбулося наприкінці 60-х років. Крім цих творів («Подорож до Червонограда», «Червоноградські портрети»,

«У золотому закуті», «Історія однієї кар'єри»), червоноградський матеріал зустрічаємо в деяких оповіданнях різних років («Іван Чорногорець» (1930), «Порфирій Мартинович» (1940) та ін.); їхній неповторний аромат вчувається і в романі з життя київської молоді повоєнних років «Його покоління» (1947) — особливо в пейзажних сценах.

Усвідомлено ж червоноградський «мотив» проявився в оповіданні «Ой у полі жито...» (1957). М'який ліризм випливав із збуреної письменницької душі: «І чого мене вабить ця пісня? ця далина? ці шляхи? Навіть назви далеких місцевостей оповиті для мене романтикою, вони так кличуть до себе і такі незвичайні. Десять якесь не знане мною Комишувате, десять Зачепилівка, Михайлівка, Дарнадежда і нарешті Дубові Гряди. Як ці Дубові Гряди непокоють мою уяву. Як я до них пориваюся Дубові Гряди! Ось я бачу перекати горбів, що біжать вдалину, а на них важкими темно-зеленими хвилями застиг дубовий ліс, і я підводжуся з своєї стежки з непросохлими слізами, з напіврозплющеними очима іду кудись уздовж житнього поля, може, до отих Дубових Гряд, що так бентежать мене. У грудях у мене щось так важко ридає. А мені неспокійно. А тут ще оця пісня...».

Дубові Гряди — не довільний образ авторської уяви. В Івана Сенченка немає твору під такою назвою, а 1927 р. він видав книжку «Дубові Гряди», куди включив усі свої дотепер написані «червоноградські» твори. У передмові до неї автор писав: «Ви чуєте, як вони, ці Дубові Гряди, потужно осідають з моря мрій на незліченно багату чорноземлю, давлять і тиснуть на неї і самі виростають в якісь незнамої, гордої сили гряди могутнього молодого життя. Вони ще тримтять за легким маревом близької невідомості, але ви вже чуєте їхню важку ходу в усі краї землі — шукати вовік несходимих, трудних доріг — але доріг до Дубових Гряд, завжди і завжди твердих і потужних Дубових Гряд...»

Який виразний перегук із тональністю оповідання «Ой у полі жито...!» Дубові Гряди — як символ могутності й незнищенності народного духу.

Таким чином, через сорок років (середина 60-х), Іван Сенченко повертається на батьківський поріг. І те, що в юності здавалося невиразним, буденним, що не привертало значної уваги, нині виповнене глибокого сенсу. Це були саме ті Дубові Гряди, що кликали, непокоїли письменника все життя, ятрили йому душу.

Спочатку Іван Сенченко переробляє оповідання «У золотому закуті» та «Історія однієї кар'єри»; рукою зрілого майстра відсікається зайвина — і цього виявилося досить, щоб створити нове художнє відкриття. Згодом доопрацьовується заключна частина «Червоноградських портретів» — повість «Фесько Андібер», що дістає нову назву — «Фесько Кандиба». Письменник скорочує її вдвічі, і твір стає сконденсованішим, художньо переконливішим. У ці ж роки (1967—1969) у нього виникає задум повісті з дореволюційного життя Червоноградщини. Автор активно листується зі старшими односельчанами (збереглися прекрасні листи його земляків), з'ясовує найдрібніші деталі тодішнього побуту, звичаїв, життєвого укладу. Все це відновило матеріал, що лежав глибоко в пам'яті митця, актуалізувало його, виявляло внутрішню значимість. Так, в 1967—1972 рр. народжується вершинний твір Івана Сенченка — повість «Савка». «Формально,— зазначав письменник,—

це твір начебто про моого родича, дядька по материній лінії, насправді ж від того реального Савки взяті лише деякі риси вдачі і деякі моменти з біографії. Всю решту матеріалу дали мені шахівці в цілому, отож і книжку маємо не просто про такого й такого жителя Шахівки, а про саму Шахівку, якою вона була п'ятдесят років тому...»¹².

У повісті «Савка» найповніше виявилася зрілість художньої концепції письменника. У його ранніх «червоноградських» творах не менше колоритних деталей, живо індивідуалізованих характерів, але часом воні здаються самоціллю. Не відчуваємо поєднання їх у цілісний світ, існують вони якось розрізено, кожен сам по собі. Нерідко письменник виходив з наперед заданої ідеї, а не випливала ця ідея з реальних життєвих колізій. Соціологізація уявлень, хоч як внутрішньо не противився їй Сенченко-художник, давалася взнаки.

У «Савці» повнокровність і цільність художнього образу, вміння побачити істотне наповнюють розповідь про звичайнісінські житейські справи глибоким змістом. Письменник зауважує не лише поверхове у вчинках своїх геройів — навіть коли йдеться про в'яленого й битого життя якогось Івана Глека,— а й піднесені поривання душі, ті, що своєю могутньою силою підіймають його над буденним плином довічних клопотів: «Той Іван Глек, живучи серед споживачів хліба, не хотів бути тільки споживачем отаким, він якось зрозумів, ухопив серцем, що, крім життя житнього, є ще життя духовне, вище, оте далеке, невідоме, безмежне, привабливе, знадливе й прекрасне, де справляють свої банкети вищі людські почуття, вища думка і їх господарі — оті Платони, Сократи, Вольтери, Гегелі і серед них такі, що знають про життя всю найсокровеннішу таємницю, всю святая святих, як-от Маркс, Енгельс, Ленін. Ось про що думав, ось про що мріяв і куди поривався бідолашний, ще й кульгавий, Іван Глек! Розум, серце жили палкими надіями зустрітися хоча б з кінчиком істини взвишеної, жагу втолюючої». Як близько своїми духовними вимірами життя цей герой стойте до філософа Фабіяна з роману Василя Земляка «Лебедина зграя»! Не даремно Іван Сенченко щиро сердо привітав видатний твір молодшого побратима... Та й у творчості самого Сенченка це не випадковий і не прохідний образ. Він умів бачити й розуміти красивих людей, незважаючи на те, що зовні вони могли мати вигляд якнай-буденіший. За де, до речі, ще в 30-х роках його немилосердно доймала вульгарна критика, коли він у своїх «виробничих романах» «Металісти» й «Напередодні», де панувала чітка соціологічна схема, раптом відходив від узвичаєних стереотипів і намагався показати читачеві насамперед людину.

Сюжетна лінія «Савки» проста, спокійноплинна, що загалом притаманно зрілому Іванові Сенченку. Його герой працює мукобоєм у млині. В силу й літа вже вбився. Отож надходить пора женитися; він може прогодувати сім'ю. Перед самим вінчанням Марія, його майбутня дружина, спікнулася. Той прикий випадок для Савки та інших шахівчан зовсім не дріб'язковий — мабуть, нечиста сила позбіткувалася над Марією. Савка ходив і до місцевої відьми Пріськи, щоб «відробила» все назад, щоб не тяжіла над Марією та

¹² Сенченко І. Моя подорож до Червонограда // Друг читача.— 1974.— 24 жовт.

зловісна прикмета. Пріська ніби й спробувала допомогти, та від долі не втечеш — і Марія невдовзі померла, залишивши Савку вдівцем з малою дитиною. Так він змушений знову шукати собі пари. Савчин приятель Андріян висвітав йому овдовілу молодицю Параску, що так само бідувала з малими дітьми. Наприкінці повісті Савка перевозить Параску з дітьми та її свекруху до свого дому. Ось і весь сюжет.

Оповідь могла піти зовсім в іншому руслі, події могли б розгорнатися так, що і Марія не померла б, і Параска відмовилася б від заміжжя із Савкою, — але то мало чим змінило б твір, бо письменник ставив перед собою інше завдання: утвердити неминущу життєву силу й самоцінність буття через філософське осмислення його в буденних проявах. Герой, якого з любов'ю описує Сенченко, це народ з його мудрим світоглядом, з його всеперемагаючим добром, з глибокими моральними засадами. Дивовижно, з якою невимушеною, природністю письменник в «Савці» аналізує причини отої згадуваної вже «казаретської сліпоти», що не давала зможи йому побачити повноту цього змістового життя ще в 20-х роках, на початку письменницької діяльності. В очах його малолітнього героя не існувало скільки-небудь вираженої цільності в таких натурах, як дід Гусак-Коломиець чи баба Харитина Захожайха. Вони викликали тоді лише нерозумне скептично-неважливe ставлення. У «Савці» одні події накладаються на інші (це теж характерний для письменника прийом розвитку сюжету) — через зріле сприйняття світу оповідачем виявляється те давнє, схематичне. Дід Гусак і баба Харитина, ці звичайнісінky односельці оповідача — уже не втілення темноти, а багаточий світ людських емоцій, думок, учинків. Шлях углиб привів Івана Сенченка до усвідомлення непересічності людини, цінності її життя. Навіть світ отого десяти- чи дванадцятилітнього хлопчика («звали його, якщо не помиляюсь, Сашко»), котрий, ловлячи метеликів, ускочив у яму й розбився на смерть. Здавалося б, що нам від цього напівбезіменного образу? «Було це давно-давно. І родом він походив, здається, з того самого куща, що й Іван Глек. А той Іван Глек, живучи серед споживачів хліба, не хотів бути тільки споживачем отаким...». Ми вже бачили, як шукав і не знайшов життєвої істини бідолашний Іван Глек. Мабуть, не відшукав би її і Сашко... Ale річ у тім, що у тому хлопчакові була сила й надія народна, народ-бо ж завжди оптиміст: прийде колись і такий, котрий знайде те, що шукає! Кілька десятків таких постатей бачимо ми в повісті — і вони не просто становлять виразне тло оповіді, а існують кожен як окреслений характер, що його змалювати Сенченкові підвладно одною промовистою рисою. I, звісно, найповнокровніше вписано образ Савки, натури могутньої, щедрої, чистої. Могло б навіть скластися враження, ніби Савка чи не найщасливіший і не найбільш вдоволений життям (поминувши особисту трагедію — передчасну смерть дружини). Справді, мало зустрічаємо в повісті слів про визиск, тяжку роботу, що вимотує силу навіть у таких велетнів, як Савка,— він поки що повен здоров'я — і тілесного, і душевного. Ale відрізок історичного часу, в якому іде розповідь про Савчине життя-буття, котрому воно підкоряється з об'єктивною невмолимістю, руйнує цю хистку ідилію. Вимір у цих координатах бере відлік од материних вигуків: «Савко, чуєш, Савко, пора вставати! Перший гудок!», якими починається по-

вість. Закінчується ж вона повідомленням Савчиного сусіди: «Фірма нашого хазяїна збанкрутувала, Савелію Олександровичу. Млин закрито. На воротях замок...». А у нашого героя на руках, окрім власного сина, ще й Параска з двома дітьми та баба Марта. Майстерно, одним штрихом «знято» всю позірну ідилію, що її нібито живописав автор.

Асоціативні відступи від основної сюжетної лінії, розгалужені описи, до яких раз у раз вдається письменник, не руйнують стрункості оповіді, а, навпаки, надають їй місткої пластичності. Це вже не «соціологія», яка раніше шкодила письменникам, а художньо переконлива картина соціальної дійсності, картина, написана соковитими барвами.

Завершення «червоноградського циклу», до якого належить ще ряд оповідань, мабуть, могло б не відбутися, коли б у 50-х роках Іван Сенченко не зробив кількох вагомих відкриттів і для читача, і для себе самого. Це стосується оповідань з життя київської робітничої Солом'янки.

Якось письменник згадував: «Був у мене один приятель, дуже гарний, вправний редакційний працівник, сам споконвічний киянин. Якось принагідно запитую його:

— А що ви про Солом'янку знаєте?

Знізав плечима, відповідає:

— А хто ж у Києві не знає Солом'янки? Гніздо хуліганів і міських розбищак! Запитую другого споконвічного киянина:

— А що ви про Солом'янку скажете?

— Складний комплекс,— відповідає.— В старі часи, де оселилися робітники, там біля них знаходили собі пристановище суспільні відходи — люmpени, проститутки. Звідси і різні розмови¹³.

Людина, як правило, мислить стереотипними загальниками, покладаючись на чутки та на звичайний житейський глупд. Отож здається, що тільки десь в іншому місці є гарні люди, здійснюються великі діла, але тільки не там, де ти буваєш щодня. Виявляється, досить уважно придивитися, прислухатися, полюбити цих людей, і враження різко змінюється, хоч би про що писав Іван Сенченко у своїх солом'янських оповіданнях — чи про народження молодого робітника Рубіна («Рубін на Солом'янці»), чи про Олю з Київської околиці («На Батисевій горі»), чи про ширість і красу стосунків уже літніх людей — Гурія Андріяновича та Любові Касянянівни («На калиновім мості»), Мусія Романовича та Єфросинії Лук'янівни («Про лист з крапками») — це завжди щось глибше за звичайний опис подій; тут — осмислення животворної сили героя-трудівника, осмислення, сповнене глибокої шані й любові. Подібне знаходимо і в ранніх творах Івана Сенченка, яким усе-таки бракувало якогось особливого відчуття єдності зі своїми героями, погляд на них він ніби кидав трохи збоку. «Іване Юхимовичу,— запитую,— а як «відкрився» для художнього осмислення матеріал, що ліг в основу «Солом'янських оповідань»? Адже його довелося, мабуть, вивчати! Не було б тривких вражень безпосереднього спілкування з оточуючими, як для роботи над «червоноградським циклом»?

¹³ Сенченко І. Знайти свою Солом'янку // Друг читача.— 1971.— 9 лют.

— Коли згадати, що, крім «Парового млина» і «Напередодні», написано роман «Металісти», то виходить, що я все життя повертаюся до своєї улюбленої теми.

В середині 50-х років обставини привели мене на київську Солом'янку, де жило кілька моїх родичів. Ходив я на родинні свята, яких неухильно дотримувалися тут. Спочатку люди ці видавалися мені не дуже цікавими. Люди як люди. А потім прийшло розуміння, що на них треба дивитися не крізь сірі буденні окуляри. Мене зацікавили дрібниці побуту, одягу. А це примусило звертати увагу на поведінку людей. Але відрадний результат з'явився, коли я звів докупи і топографію, і етнографію, і побутознавство, а головне — любов. Любов до того, що ти хочеш покласти в основу твору. Обов'язково треба любити. Тільки це може напоїти життям ваш твір. А щоб любити, повинен багато пожити з людьми, знати їх. За зовнішністю, невигадливою простотою наших робітників необхідно побачити те живе, чим є ці люди. Без любові нічого не вийде. Її відсутність обов'язково позначиться на роботі.

«Солом'янський цикл» оповідань Івана Сенченка був чи не найяскравішою подією у літературному процесі 50-х років. Коли уважно перечитаєш критичні статті того часу, неодмінно впадає в око, що чи не в кожному більш-менш серйозному виступі мова заходила про дві проблеми, гостро поставлені тоді життям перед красним письменством: боротьба з безконфліктністю, яка знецінювала багато творів попереднього десятиліття, і необхідність долати бар'єр псевдоконфліктності, штучного ускладнення життєвих колізій. «Прозріння» Івана Сенченка відбулося не враз, не в один місяць чи рік. Це був еволюційний шлях, сповнений плідних пошуків і невдач; на яких письменник вчився. Ще в довоєнний час він кілька разів у різних критичних виступах підкреслював, що мистецтво покликане не констатувати факти, а виявляти їхню приховану сутність. Отож, збагнувши внутрішню значимість своїх солом'янських героїв, письменник досяг і значних успіхів. На перший погляд могло навіть здатися таке, що він надто просто описував рядові «факти», буденні події з життя нічим не примітних людей. В оповіданні «Рубін на Солом'янці» перед нами — зіткання з таких «фактів» доля підлітка, потім парубка Рубіна та його вихователя Каленика Романовича. Ніяких конфліктів, пристрастей письменник особливо не виділяє, і навіть кінцівка твору, де розкрито самоцінність краси людської праці, виглядає настільки буденно-прозайчною, що сміливість у такий спосіб завершити твір міг мати лише художник, абсолютно певний у правдивості й переконливості свого бачення життя:

«— Чуєш, я оце думаю: адже якими бузувірами всі були. Куди там! Згадати — волосся сторч! А які орли з тих смаркачів виростають!

— Коли з дитинства є порох в людини, то думаю, не десь він дінеться і в дорослому, тільки на інше обернеться,— відповіла Ганна Сильвестрівна і, прислухаючись до того, як між рожами сміялась Мар'яна, додала: — Чуєш, як Мар'янка заливається?

— Еге ж,— відповів Каленик Романович.— А вареники — добри.

— Іж на здоров'я.

Читач зустрічається з Рубіном у тяжкий для того момент. Ніби на власні очі бачиш, як він, насторожений, йоршистий, зайшов до ремісничого

училища. «Ноги у нього були великі, чорні й поропані; очі — теж чорні; і брови також. Черевики Рубін заробив у радгоспі, але батько в останній день украв і пропив.

Хлопець дуже переживав утрату; його мучив сором, що поїде в місто босий. Він ждав насмішок». У цьому портреті, точному й лаконічному, відкривається читачеві людина, вірніше — основа характеру, бо в оповіданнях письменника, попри всю нібито малозначущість подій, кожна з них є кроком у розвитку людської індивідуальності. Персонажів із наперед заданою психологічною окресленістю, із визначеню автором лінією поведінки, як то бувало раніше, ми вже не зустрічаємо.

У «солом'янському циклі» оповідань, як згодом і в «донецькому», завершенному в 1964 р., Іван Сенченко постає вже цілком зрілим майстром. Супроводжуючи вступним словом публікацію «донецьких» оповідань, автор зазначав: «Донецький край здавна привертав до себе мої думки й почуття. Спочатку мене захоплювала економічна могутність басейну. Потім я брався до вивчення історії цього промислового району. Нарешті, на початку п'ятдесятих років, я знову одвідав Донецький край, тепер уже як подорожанин, що не ставить перед собою ніякого наперед визначеного завдання. У мене було трохи вільного часу, і я присвятив його мандрам між шахтами, милуванню природою. Спостерігав життя людей. Про ці блукання у мене залишилися записи. Кілька разів пізніше присідав я до столу, щоб якось оформити ці записи, і нічого з того не виходило. Цього разу раптом «вийшло», а що — судити не мені»¹⁴.

Справді, це ще малодосліджені сторінки творчості Івана Сенченка — як його вабив Донбас зі своєю специфічною красою, зі своєю тяжкою працею, яка формувала небуденні характери. Ще 1928 р. письменника захоплювали мандрівки по Маріупольщині, вивчення життя цього краю. Правда, все це мало швидше спогляdalnyj характер. Власне, це були перші підходи до теми. Тоді Іван Сенченко задумав був книжку «Моря та узбережжя», кілька творів з якої надрукував у журналі «Всесвіт», а пізніше в альманасі «Авангард».

У листі до автора цієї передмови 19 липня 1977 р. перекладач Степан Ковганюк згадував, як він зустрів 1928 р. Івана Сенченка в Бердянську і той «підбив» його подорожувати до якоїсь Петрової могили, що мала певну історичну цінність: «Ми справді пішли пішки по бережку моря і знайшли зарослий терном горб, що, на думку Сенченка, і являв собою ту Петрову могилу. Мене вона не дуже цікавила. А ж потім, читаючи «Літературний ярмарок», я зрозумів, у чому річ. З десяток тодішніх ваплітян і «примкнувших к ним» письменників поділили Україну на зони і конкретно вивчали її, щоб описати всі закутки. Отож Сенченко й вивчав свою зону, а мене підмовив для компанії». Як бачимо, підхід до теми виявився у Сенченка не простим, а цілеспрямованим.

Неодноразово робилися спроби визначити своєрідність письма в обох відомих циклах оповідань Івана Сенченка. На тлі тогочасного літературного процесу вражала спокійна врівноваженість загальної концепції автора: замість передбачуваної критикою (для кращих творів того періоду) гостроти конфліктів Іван Сенченко «взяв» спокійним плинном розповіді про звичайнісінські

¹⁴ Сенченко І. Рідний Донецький край // Дніпро.— 1964.— № 9.— С. 55.

події, в яких соціальний конфлікт не те що не домінував, а навіть і не дуже був помітний. Загалом же ці твори виявилися глибоко соціальними — передусім своїм непідробним пафосом життєствердження. Критики та колеги-письменники (Л. Новишенко, І. Дзюба, М. Острик, К. Волинський, П. Загребельний та ін.), аналізуючи стиль оповідань Івана Сенченка, час від часу згадували то романтичну піднесеність творів Олександра Довженка, то епічну розлогість прози Льва Толстого чи Михайла Шолохова, то гумористичну оповідь Миколи Гоголя. І якщо вже говорити про творчі впливи, то сюди слід долучити також могутній дотик іронічного тону Сервантеса. І мені цікаво було знати, що думає про це сам Іван Юхимович. На питання, чи відбилися на його творчості якісь літературні уподобання, письменник відповів:

«Без впливів красне письменство існувати не може. По-моєму, немає такого письменника, який би не відчув «тиску» старого покоління. І це явище — благотворне, але до певного моменту. Як тільки письменник окрілюється, він мусить піти власною дорогою.

В юності мені найбільше «шкодив» Гейне. Я наслідував його, і мене критикували, ніби я самостійно те писав. Значний позитивний вплив, гадаю, справили Анатоль Франс і Лев Толстой. Та й ще можна назвати декого... Тільки чи надрукують це сьогодні? Але скажу — наймогутніше на мене подіяли Микола Хвильовий і Володимир Винниченко. Заборона навіть згадувати імена цих письменників, за своїм талантом письменників світового рівня,— величезна втрата для нашої культури. Проте вона й у таких умовах не застигла, а плідно, особливо починаючи з 60-х років, розвивається. Бо все ж перше для письменника — добре знання життя. Мені подобається, що в нового покоління літераторів значно вища освіченість, ніж її мали ми. І хоча нерідко молодим бракує глибоких життєвих вражень, я з радістю бачу, що література наша не стойть на місці, а рухається».

Так, літературні впливи легко «прочитуються» у ранніх творах письменника. Маючи їх на оці, слід, однак, уважніше придивитися, у чому виявляється своєрідність його таланту. Творчий шлях до майже скульптурної пластичності письма був у Сенченка дуже складний, нерівнозначний. Вже у створеному в другій половині 20-х років, після відносно короткого періоду учнівства, ми спостерігаємо пружні паростки оригінального таланту — смак до виразної художньої деталі, ледь іронічне забарвлення погляду на світ.

Тоді, у 20-ті роки, письменник напружено шукав свою тему, намацуав її, але ще давався взнаки брак достатнього соціального й естетичного досвіду. У зв'язку з цим неминуче постало питання до Івана Юхимовича:

«— Що б ви сьогодні сказали про ваші ранні твори?

— Зі створеного в роки юності мене не задовольняє ніщо. Навпаки, майже все, що тоді написав, дратує, здається недосконалім, поверховим. У той час не було визначеній точки опори. І, чесно кажучи, я почувався «нахлібником» у літературі. Лиш коли знайшов свою тему, життя наповнилося гарним змістом. Цей процес шукання був складний і болючий. Головне, що в юності не було наставника, який би ввів у літературу мене так, як мати веде в життя свою дитину. Я ж вийшов глухий, невидючий, малописьменний. Тут хотілося б нагадати, що великий Флобер дозволив друкуватися вели-

кому Мопассану десь тільки на двадцятій новелі, яку той написав. Нам же дієлося до всього доходити самотужки.

— Іване Юхимовичу,— мені було не вельми зручно заперечувати, але внутрішньо я запротестував,— хіба справді все з ваших ранніх творів таке вже й недосконале? А оповідання «Із записок»?

...Письменник якось аж одихлився, вмовк, і стареча сліоза повільно потекла по щоці. «А ви що читали його? Де ви читали?» —тихо запитав. «У Центральній науковій бібліотеці є і журнал «Вапліте», і окремий відбиток оповідання», — відповів я. Іван Юхимович ще помовчав. Певно, якісь болючі спогади роз'яtrювали його душу. Я тоді ще не міг збагнути, скільки було у відповіді письменника болю: «Так, я і сьогодні люблю це оповідання». Не міг збагнути я нічого, бо знову тільки саме оповідання, і ще не відав, як нещадно критиковано за нього автора. Недаремно ж, вперше видруковане 1927 р., оповідання «Із записок» вдруге було опубліковане «Літературною Україною» лише більш як за шість десятиліть (1988). «Розбираючи» цей твір, вульгарна критика (Ю. Савченко, В. Коряк, Б. Коваленко, Г. Овчаров та ін.) однозначно користувалися терміном-покручем (з літературознавчої точки зору) «герой-автор», тобто зовсім не розрізняла автора як суб'єкта художньої оповіді й об'єктивованого образу оповідача. А письменник якраз у цей час багато шукав у царині максимальної об'єктивізації дійсності, і розповідь від першої особи часом домінувала в його творах. Всупереч абетковим літературознавчим істинам дехто ладен був побачити в оповіданні навіть апологію, проповідь холуїства, ніби все, що сказане від першої особи, повинно виявляти найсокровенніші думки автора. Ще інші — інкримінували Іванові Сенченку замаскований наклеп на письменників, що не належали до ВАПЛІТЕ. Але ще страшніші були прямі політичні інсінуації. Ю. Савченко, зокрема, писав: «Не віднімаючи в автора певного мистецтва сатири, слід, проте, закинути йому ту невиразну символіку, що нею він хоче прикрити ворожо-гострий бік своєї зброї. Чом би не говорити прямо? Коли переконаний в наших хибах і нестатках, не ховай свого обличчя за символічні фіранки»¹⁵. А Б. Коваленко «образився» за всю пролетарську літературу і конкретизував образ Холуя по-своєму: «Звичайно, ця література виступає в нього під соковитим псевдонімом («Холуй»), так само, як і партія, що цією літературою ідейно керує («Пій — все суще над нами»)»¹⁶.

Вульгарно-спрощений підхід до гострого сатиричного твору характерний для років, коли почав зароджуватися культ особи Сталіна, виникали деформовані уявлення про соціалізм, все більшої сили набирали нездорові тенденції суспільного життя, на Україні, зокрема, потроювані ієзуїтською політикою Кагановича. Можна тільки подивуватися, з якою прозірливістю «вхопив» в образі Холуя ці процеси двадцятишестирічний Іван Сенченко. Це, до речі, добре відчували його сучасники. Так, Юрій Яновський 13 грудня 1927 р. занотував для себе: «Не люблю Хама (з Біблії), Холуя («Із записок» І. Сенченка)»¹⁷. Психологія пристосуванства, лицемірності, лакейства через кілька років

¹⁵ Плужанин.— 1927.— № 7 (11).— С. 67.

¹⁶ Коваленко Б. Плутаними стежками // Літературна газета.— 1927.— 25 жовт.

¹⁷ Яновский Ю. Размышления о себе // Лит. газета.— 1987.— 9 сент.

уже розцвіла буйним цвітом, готуючи ґрунт для трагедій 33-го, 37-го й подальших років. Розповідь від першої особи ще більше загострила сатиричне спрямування твору:

«Я простий собі смертний з здоровим глуздом, гнучкою спиною і дотепними руками.

Ви усміхаетесь: «з гнучкою спиною, хе-хе-хе».

Я чую ваш смішок, але мені зовсім байдуже, бо я вірю тільки в цю спину — гнучку, коли треба, і чудово струнку в інших випадках...».

Як бачимо, не таким уж художньо незрячим був навіть у своїх ранніх творах Іван Сенченко. Це, до речі, стосується і багатьох його оповідань, повістей довоєнного часу. Назвати можна хоча б такі з них, як «Чорна брама» (1933), «Руді вовки» (1936), по-філософськи мудре оповідання «Діоген» (1940). Звичайно, «Із записок» виділяється своєю довершеністю і проникливістю, хоч сам автор вважав, ніби в цей час він ще нічого не бачив у житті по-справжньому.

— І що ж зняло оту «назаретську» сліпоту, Іване Юхимовичу?

— Говорити можна по-різному. Відкриття епохи. Мое власне відкриття. Я скильний думати, що мое власне відкриття. І що воно збіглося з поглядами епохи. Сліпота — дивовижна річ. Треба було сімдесят літ прожити, щоб побачити знане змалку.

Проте в 50-ті роки так почали писати й інші письменники. Я б назвав твори Василя Кучера «Трудна любов» та Олександра Копиленка «Земля велика».

Зараз мені дуже подобається в цьому плані творчість Василя Земляка, особливо його «Лебединя зграя». Це письменник, який ставить перед собою високі літературні завдання. Бліскуча новелістика Григора Тютюнника».

То було сказано захоплено. Іван Юхимович умів підтримати талант. Доброму десятку письменників дав він «путівку» в літературу, адже довгі роки — від «Вапліте» до «Вітчизни» — постійно працював у редакціях і силу-силенну пропустив через свої руки рукописів, уважно перечитав їх, зробив тисячі тонких поправок, ніби й непомітних часом, але таких потрібних і обов'язкових.

Іван Сенченко напоziр прожив літературне життя скромне і просте. Не мав жодних нагород, премій, ніколи не сидів у президіях. Ім'я його частіше з'являлося в ряду нещадно критикованих, аніж визнаних. Твори його дуже рідко перекладалися іншими мовами. Він обіймав непrestижні посади, добросовісно виконуючи щоденну чорну роботу рядового журналіста.

Юрій Смолич, немов згладжуючи провину неуважних сучасників Івана Сенченка, писав у своїх спогадах: «Я б встановив приз кращому редакційному працівникові. І найменував би його «приз імені Івана Сенченка»¹⁸.

Призу такого й досі не існує. Але думаю, що Іван Сенченко не мав претензій до своєї долі. Адже йому незмінно світила висока зоря порядності — саме вона вела його по тернистому шляху правди.

У час плідної зріlostі йому не треба було шукати хитромудрих сюжетів. Проза Сенченка мовби сама пливла, розміreno, вільно й невимушено. Часом навіть не скажеш точно, про що конкретно написано той чи той твір. Зовні —

¹⁸ Смолич Ю. Мої сучасники.— К.— 1978.— С. 322.

розвідь про людей, які оточували письменника в його житті, переважно — в юності, а коли придивитися уважніше — головним героєм останніх творів Івана Сенченка є він сам.

У роки воєнного лихоліття, попри всю трагедію тяжких, непоправних втрат, ще виразніше розкривалася дужість народу. Могутнім спокоєм, упевністю в прийдешній перемозі віє хоча б від оповідання «Кінчався вересень 1941 року». А 1944 р. Іван Сенченко вже в своїх публіцистично-критичних статтях стверджував силу й нездоланність народного духу, класичної літератури:

«Хто вивчав народну творчість, той стрічався з дивним явищем, яке нібіто йде всупереч цілій нашій історії. Яка б прикрість обставин не спіткала народ, він ніколи не почував себе переможеним. Зустрінеться тут і журби багато, і сміху, і прикрих згадок, але ж ще більше — невмирущого, незнищеннего оптимізму. Ось чому Котляревський, співець життєстверджуючого начала нашого народу, не відмірав ніколи і не відімре в процесі нашого минулого і наступного життя. Це не гілляка, що якось зазеленіла колись, когось тішила, але, дав бог, засохла та й стала для нащадків трухлявим сучком. Ні! Котляревський духом завзяття своїм увесь виріс з глибини душі народної, нею спосний, нею надихнутий, і поки наш народ є — український народ, поки його серце горить радістю праці, радістю змагань, воєю до перемоги над ворогами, доти Котляревський буде мати владу над нашими серцями, над нашими поглядами на життя і його зміст.

Минуло століття, йде друге, як Котляревський з нами. Я чую його батьківську руку в себе на серці, і яке мені, справді, діло до того, як сперечаються вчені мужі: хто він був — засинатель української літератури чи основоположник її! Я Котляревського ношу в своїх грудях ще з тих літ, коли вперше зіп'явся на ноги, я перебрав його від свого батька і своєю чергою передам його своєму синові, своїй дочці, нащадкам своїм. Котляревський — це мій погляд на світ, на те, що живе в мені радістю боротьби і кличе до бою»¹⁹.

«— Іване Юхимовичу, в оповіданнях ваших циклів нерідко переплітаються долі різних героїв, мовби вони складають цільний колектив?

— Так, бо, крім чисто творчого осмислення життя, є ще одне завдання в письменника. Кожен з нас — більшою чи меншою мірою Колумб, який відшукує невідомі літературні Солом'янки, Червоногради... Якщо у вас є своя Солом'янка, то ви масте змогу багато разів почерпнути звідтіля теми, сюжети. І всі вони будуть об'єднані солом'янським чи, скажімо, червоноградським духом. З'являється цілий «кущ» творів. І письменник уже виступає не просто як автор повістей із життя, а як автор повістей із Солом'янки. Такі «кущі» є у Михайла Коцюбинського — молдавський та кримський цикли, і в Івана Нечуя-Левицького — повісті про життя Надросся.

— І наскільки точно, ви вважаєте, письменнику слід відтворювати реальні події?

¹⁹ Сенченко І. Мій Котляревський // Література і мистецтво.— 1944.— 8 січ.

— Чим точніше, тим гірше. Поштовх потрібен, та без фантазії нічого не вдієш. Недавно я перечитував свої замітки, записувані протягом довгого часу. Відбирав зерно від полови. Все, що нотував з конкретним адресуванням на подію, буквально так, як воно відбувалося, вийшло літературно безпорадним. Французи кажуть: безглазде, як факт. Отож реальна подія може бути лише збудником. Важливо, щоб виник творчий інтерес до неї».

Рух літератури. Історія літератури. Це не тільки художні твори, соціальне значення й естетична вага яких описані в наукових фоліантах. Історія літератури — це й неспокійний пульс реального життя, людські взаємини, нерідко складні й химерно переплетені. Знання всього цього у великій мірі розкриває нам той олюднений характер будь-якої літературної епохи, дозволяє глибше осiąгнути діалектику літературного процесу.

Завершуючи ту нашу давню бесіду, я сказав Іванові Юхимовичу, що його поколінню можна позаздрити. Адже на долю молодих у 20-ті роки письменників випало могутнє піднесення творчої активності мас у перше пореволюційне десятиліття.

«— Так,— погодився Іван Юхимович,— то був український складний, напружений і світливий час. Але що сталося потім...».

Непоквапом дістав стосик машинопису: «Прочитайте. Можливо, вам буде цікаво».

Коли я, буквально обпечений прочитаними спогадами, повертаю рукопис автору, він у задумі сказав: «Знаєте, я впевнений, що і на долю вашого покоління ще випадуть роки справжнього творчого піднесення. Застил не може тривати вічно. В цьому — логіка життя. Візьміть. Ви молодий. Можливо, комусь колись це виявиться цікавим, то опублікуєте. А потім здайте до архіву».

Я щасливий, що виконав волю письменника, опублікував його «Замітки про літературне життя 20-х—40-х років», а оригінал передав до відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Коли перечитуєш сьогодні твори Івана Сенченка, все настійливіше опановує думка, що невигаданість його прози, гранична простота — від знання життя, від уміння бачити людину, чути її природний голос. А в кількох наших особистих зустрічах найбільше вражало вміння письменника слухати: зацікавлено, тактовно, з глибоким розумінням. Очі його ніби випромінювали лагідне світло (як сказав Павло Загребельний: «Завася Сенченком, а хотілося сказати Сонченко»), вся увага була звернута на тебе, але ти не ніяковів від цього, а ділився думками, мовби з найближчим другом-ровесником.

Ми якось усі звикли, що Іван Сенченко — великий майстер слова, що це йому ніби від бога дане. А яка то була робота — від ранніх «вуглеватих» оповідань до м'якої пластики, скажімо, «Савки». Сукупність різних, нерідко гіперболізованих, гіпертрофованих деталей змінилася цілісністю тексту, в якому немає жодного «нейтрального» чи «випнутого» слова. Пригадуєте, як Володимир Сосюра у вірші «Лист до Івана Сенченка» писав:

Ти в прозі — скульптор. Образи твої,
немов той мармур під рукою мага.

Об'ємність художнього світу, його «скульптурність» зrimо відчувається у повісті «Савка». Саме тому вона спричинювала часом і дивовижний ефект. Юрій Смолич якось зізнавався: «Журнал «Вітчизна», в якому була надрукована повість Івана Сенченка «Савка», мені принесли до лікарні. Знаходився я в тяжкому стані і, призначатися, не мав надії вже вийти на світ більш. Прочитав повість. Не хочеться вживати епітетів, означень. Просто вона стала одним із способів до моого одужання. І це не містика, а сила справжнього, високого художнього твору»²⁰.

Багатий доробок залишив у скарбниці української культури Іван Сенченко — від воїстину філософських повістей «Подорож до Червонограда», «Савка», «Фесько Кандиба», романів «Його покоління» й опублікованого вже по смерті письменника, в перебудовчий час, «Любов і Хрестатик», оповідань «Діоген», «Рубін на Солом'янці», «На Батиєвій горі», «Денис Сірко», «Під териконом», «Кінчався вересень 1941 року» та ще скількох-скількох — до творів для дітей (і сьогодні б юного читача зацікавили його оповідання «Мої приятелі» (1951), повісті «Руді Вовки» (1936), «Чорна брама» (1936), «Діамантовий берег» (1962) та ін. і до спадщини Сенченка-критика — ідумливого, оригінального, вельми серйозного. Такі його статті, як «Спіралі і петлі», «Зачароване коло» (1927), «У парках зблідлих фантазій» (1930), «З нотаток про поезію П. Г. Тичини» (1939, 1941), «Про золоте яблуко» (1944), «Думи і мрії» (1945), «Автор і видавництво» (1961), «Знайти свою Солом'янку» (1974), по праву можна вважати класикою української радянської критики. Іван Юхимович умів говорити про конкретний твір, торкаючись загалом наболілих літературних і життєвих проблем, складностей, особливостей. Це якраз і йшло від отої любові до людини, людини-творця.

Сам писав, здавалося, без напруження, вільно й просто. А то просто виболіла гармонія творення, гармонія, що не з'являється раптом, одразу в душі художника, приходить не сама собою, а здобувається щохвилини, все життя. «Людям, які живуть у важкій праці, нелегко все дастися...» — писав Сенченко про одного зі своїх героїв. Те скажемо й про нього. Бо, син чорної землі, він з малечку здобував усе в житті своїми натрудженими руками, рано спізнав ціну хлібовій трудовій копійці, так само рано відчув і силу нематеріальну, якою його наділила щедро ота черноземля, багата на самородні таланти.

...Якось, будучи в Харкові, вирішив я проїхати слідами Сенченкової «Подорожі до Червонограда». З вікна електрички вдивлявся у навколоїнні краєвиди, намагаючись віднайти картини, описані письменником. І собі на прикрість, нічого не зауважував. Звичайнісінький слобожанський пейзаж, ординарний ландшафт. Лише глянувши на пасажирів, на силу і вроду синів та дочок земних, побачив. «Вона кокетувала, ця червона хусточка, пускала бісики оченятами, надила ямочками; і весь вагон, всі 157 мужчин і 249 женщин страждали, глибоко переживали; перші тому, что не всім випало щастя зблизька зігріть своє серце; жінки ж тому, що не все поїзду мчали, колись-бо ж таї зменшить свій рух, і тоді на станціях

²⁰ Див.: Співець людської краси // Літ. Україна.— 1976.— 17 лют.

першій,

другій,

третій

вони зійдуть на перон і будуть мліти і помирати в обіймах своїх мужів, коханців і їхніх друзів».

І тоді відчув, як у 20-ті роки тим шляхом, звісно, не швидкісною електричкою, а звичайним поїздом їхав молодий Іван Сенченко. Він жадібно вбирав очима всю навколоишню красу, вслухався в розмови, і закохувався, і віддавав те кохання палахким художнім словом. І жив. А жив він, чоловік чорноземлі, так само потужно й красиво, як живе його рідний край.

B. C. БРЮХОВЕЦЬКИЙ

ОПОВІДАННЯ
І ПОВІСТІ

О П О В І Д А Н Й «Ч Е Р В О Н О Г Р АД СЬ К О Г О Ц И К Л У»

У ЗОЛОТОМУ ЗАКУТІ

І село, і містечко з його паровими млинами, станцією і новою залізничною колією, що тепер оце будувалась, жили новим кипучим життям хліборобського центру.

Революція наклада на них свою печатку. Ще видні були сліди недавньої руїни, недавніх боїв, але — лише сліди: рік-два пройде, і молоде покоління тільки з розповідей старших буде знати і про зірвані мости, і про вирубані сади й бульвари, про спалені паркани й тини... Стирається образ громадянської війни з усього, і з пам'яті людської. Голод і стриманість, жах і тривога — там, позаду. Тепер веселі гулі і безтурботність.

Коли побіжно глянути на село і містечко,— а вони являють з себе одно ціле,— то враження таке складається, ніби ви навесні спостерігаєте розквіт у природі. Он перед вами жовтий од торішнього бур'яну, трави і листу майдан. Та придивіться близче і побачите, як мільйонами зелененьких шпичаків витикається нова, зелена, соковита трава. Вигін ще сірий, ще жовтий, але ви вже знаєте, вже чуєте, що все, що було, минуло — йде царство веселої барвистої весни.

На старих межищах виростають нові тини, ніби щогли, піднімаються вгору сохи, підпирають небо крокви і вилискують проти сонця купи лози, шелюгу й молодих дубчаків...

Шляхами і дорогами незупинно день і ніч торохтять вози, гукають голоси, іржуть коні — день і ніч із містечка і в містечко суне народ — куркулі, незаможники, середняки, вантажники, кабріолети з непманами, хлібоскупщики, що широко оплели павутину своїх засілок найближчі до містечка села.

Навколо у хатах і хатах куріють верхи. Там містяться самодільні заводи, самодільні мануфактури, єдиними і законними робітниками в яких є різних віков, краси і вміння Ганни, Варки, Химки. Це єдино законно незаконні фабрики і заводи, що про їх існування знають і не знають всі і ніхто... І вони працюють день і ніч. Але обіг їх — хто урахує? Та він є, він виносить тисячі, і ті тисячі широкою рікою розтікаються по артеріях селища.

Головна вулиця в селі і в містечку йде з півночі на південь. Влітку і взимку тут цілі зграї горобців і гав. Летять вони з усіх кінців, щоб поживитися на «розсипці» та «усушці». І поживаються — цілі зграї веселих, ожилих пташок! Ось вони дощем посыплються на сіре збите шосе, затріпають крильцями, закричать на всю околицю, потім піднімуться на близчі берести і тополі й будуть дзвеніти, дзвеніти! Пече сонце, вітер просто смалить, падає чорний дим із млинових коминів, кричать хурщики, торохтять по камені залізом ковані хури — весь шлях — жива різноманітна черга, скільки бачить око.

Тут багато усушки, багато розсипки, трагедій і справ, що нахнуть БУПРом¹, судом, карою.

Нові настрої панували у селі. Навіть найбільш інертні кидали насиджені печі і розганялися за щастям. Розвертали хто що міг: хто розум, хто мускули, хто хитрощі й інтриги і вливались в одну купу шукаючих. Навіть діди — древньо-старосвітська когорта — і ті заразились загальним настроєм і подвоювали зусилля біля господарства, щоб дати змогу синам звертати більше уваги на приробітки.

Так само і дід Натха, що до того кілька років пролежав на правах інваліда, зсунувся з печі і совав свого носа по господарству. Воно й зрозуміло: кращий харч, свіжа чарка, надія на «капітал» робили своє діло. Еге! Він тепер дивився зовсім п'ятдесятілітнім!

Проте Андрія ще не було. Андрій — його син — поїхав за сорок верст в торговельних справах. Як комерсант він виступив рік-два тому назад і тепер вдвох з Лазором — містечковим євреєм — вони крамарювали, спекулювали, купували й перепродували. Купували як можна дешевше, продавали як можна дорожче. Це була ніби проста наука! Та так здавалось тільки зверху. В суті ж речі, комерція — затока з безліччю підводних шхер, мілин, каменів. І як на морі треба добре знати рейси і всі зв'язані з подорожжю небезпеки, так і в комерції. Андрій деяку недосвідченість свою поповнював обережністю, хоча остання мала значення лише другорядне. При умовах, що склалися в країні, найвідчайдушніша спекуляція могла мати добрі наслідки, якщо людина зуміє виводити «усушку» і «розсипку».

Почав свою кар'єру Андрій сміливо. В компанії, що склалася з п'ятнадцяти чоловік, вони тримали олійню. Щоб вірніше зачепитись, і при певній анархії, що панувала у містечку, Андрію не тяжко було симулювати грабіжку в нього трьох тисяч компанійських грошей. «Злодії», умовившись з Андрієм, настіли на нього увечері. Люди з них були делікатні: з трьох

тисяч собі вони взяли дві. Коли збіглися сусіди, Андрій, звичайно, лежав з підбитим оком і зв'язаними руками. Тисячу карбованців він дбайливо замазав під шафою. Було слідство і таке інше. Та на тому справа й засохла.

Тепер Андрій працював на два фронти: їздив по району і приторгував насіння для олійні, а для себе робив обороти на чому доведеться: на солі, яйцях, на конях.

В цих операціях йому в добрій нагоді був Лазор. З того був такий же комерсант, як і Андрій. Правда, одверто й так сміливо, як Андрій, він не крав. Але хто б довідався до тайни його лічби і важниць, той переконався б, що це теж була пташка не з райських. Крав він щодня — на чому спіткалось — по копійці, по десятці... Але й за ним була гучна справа з Нечипорівською кооперацією. Купував на районі сало начебто від державної установи. Ціни в нього по бюллетеню. Показав і бюллетень, замовчавши, що то був бюллетень колишній. Не сильні в письменстві кооператори, помацавши газетку, дали згоду, і Лазор, вдаривши по руках, опустив у свої кишені всю різницю між «газетною» і фактичною ціною. Потім нечипорівці докумекались, але почухали потилицю, та й тільки: соромно було перед собою і перед громадою.

І от обидва комерсанти зійшлися для спільної праці. В окрузі щойно відкритий був пункт по закупці сала для експорту за кордон. Ціни у місті відразу піднялися. Але на районі ще ніхто нічого не знав. Треба було якомога швидше використати оту нагоду. Об'єднавши капітал, Андрій і Лазор кинулись на хутори. Обчислення з урахуванням всіх можливих загострень говорили за те, що програти на цій справі було неможливо. Пахло добрими і добрими сотнями.

Приїхали Андрій з Лазором пізно ввечері. Були п'яні і веселі. Справу свою вони обробили краще, ніж чекали. Три дні не пропали задарма: хай тепер почухаються куркулі, візнавши, що ціна піднялась у півтора раза.

Андрій радів. Раділа й Одарка, його жінка. Натха сидів за столом і милувався сином: звідкіль він такий взявся? Які хліби вигодували його такого? Він підсунувся ближче і торкнув сина за плече. Очі йому горіли.

— Ну, скільки? З сотню вигнали?

Лазор засміявся.

— Скільки, діду? Які ж дурні три дні на такі копійки будуть витрачати, та ще вдвох!

— А скільки ж? — одсахнувся до стіни старий.

— Затуліть вуха, а то злякаєтесь, дідусю.

Лазор цвів, як рожа, густими червоними квітами.

— Дідусю, таку суму не називають вголос. Чуєте?! Казка? По пів тисячі на брата!

Натха одкрив рота: він ніяк не міг виговорити півтисячі і лише цмокав беззубим ротом.

На станції гримлять і пихтять паровози; зараз там тихо. Тільки збоку, де нова колія, ворується чорні маси грабарів. Там горячі маленькі вогники... Здалека ніби в казці. Ніби герой з романів Купера, Буссенара, Майна Ріда² на широких преріях невідомої землі. Але то лише полтавці, харківці, катеринославці і мешканці далекої півночі... Тут пройде ще одна залізниця. Що буде з цього куточка, що захряс в золоті чорної сітої землі? Те золото! Скрізь воно і скрізь про нього: на станції, в амбарамах, на дорогах, в конторах, на базарі, в хатах, установах, у вагонах, у газетах і в думках людських...

Шумить село і містечко — день і ніч. Гудуть парові млини, торохтять вози вантажників, цокають рахівниці і бігають олівці по паперу, де останніх нема. А там світло блимає. За столом біля поганенької лампи хлопці, мужики п'ють, співають. Хто танцює, хтось і плаче: чи дівчина розлюбила, чи просто так упився. В тіні попід дворами з хати до хати перебігають підлітки, шукають самогону «для тата та дядька. Мама вчора наварила, і вже випили все. Чи нема у вас, тъютю?»

Десять років тому на цім самім місці Натха з сусідою побились за межу. Правильність межі була поза всяким сумнівом. Про це свідчили десятки хоч і перетрухлявілих, але ще помітних пеньків.

Сусіда лютував, кричав: «Ти сукин син, і батько твій був барбос, бо незаконно захопив землю, що належала мені, Грицькові Купріяновичу Буцькову».

А тепер новий господар цього подвір'я Андрій навіть оком не кинув, що там і як городить новий господар суміжного двору. Яка різниця — четвертина вліво — вправо. Бились за межі, позивались за межі, брехали і присягались богом і чортом за квадратний аршин землі! Смішно! Безглаздо! Он скільки тієї землі. А що з неї, коли вона і третини не дає того, що дають млини, спекуляція, залізниця? Бери землю, їж землю, давися нею: революція дала її — вистачить.

Чули, що десь в глухих селах гризується, видирають один у одного кожен крок землі, але то далеко — там живуть дурні хлібороби. Весняне рівняється на місто. Тут землю обробляють аби-аби. Одбув, як повинність, день-два і знову у місто, і знову у вир життя, вир гонитви за грошима.

Зібраниі гроши Андрій дбайливо беріг, не забуваючи водночас і про своє господарство. Ще в розпалі революції, коли селяни тягли і нищили все, що було тільки можна, Андрій навозив будівельних дубчаків скільки міг. Тепер вони йому стали у при-

годі. За два роки до початку спокійного життя він збудував хату. То було ясне і високе приміщення на чотири кімнати. Еге! Цей будиночок мало скидався на підсліпуваті сусідські халупи. Міцний, високий, з ясними вікнами, він говорив за те, що сюди, в село, все більше і більше наближалось місто чи передмістя — з любов'ю до світла, до простору, до охайності. Тепер, ось майже вчора, він тільки-но закінчив ставити новий паркан, що наглухо відділить подвір'я від зовнішнього світу. Двір, як коробка, — з усіх боків огорожений, з цепним собакою на дроті через увесь двір — від хати до комори і конюшень.

Собака Ведмідь виправдував своє ім'я. Здоровенний, ситий, з дужою холкою, він міг з розгону збити з ніг якого завгодно мужика. Недаром кілька місяців тому Андрій довгі дві ночі думав, як краще позбутись одного настирливого мазурчика, свідка незаконної Андрієвої комерції, — прибить його гирею в закутку чи нацькувати собакою? Те і друге мало б однакові наслідки. Але мазурчик швидко сам піймався і поки що накинув на уста свої клямку.

Дебелі ворота на ніч замикалися на замки, а хвіртку було прилаштовано так, що тільки свій міг ввійти в неї вночі, не побудивши всіх у хаті. Взагалі ж подвір'я являло собою маленьку фортецю, де все було на своєму місці і свідчило за дебелу руку коменданта.

Це було подвір'я одно із тих, що їх так багато з'явилось за останній час в селі і містечку. Зникли з-перед порога піраміди гною, смітник, купи дрібного хмизу, перетліої соломи, безладно розкиданих дрючків, полін, старих коліс — взагалі всього того, що мало свідчить про незаможність і відчайдушну біdnість господаря, отого всього, що мало кричати кожному у вічі: «Тут все забрано, більш тут нічого не візьмеш, навіть пресом не витиснеш!» Зникло все це — подвір'я, як лялечка, навіть шпорищ, лобода і блекота зникли під гострою лопатою Натхи. Тічок перед хатою, як на великден³ чи зелені свята⁴, — вирівняний, заметений, білим піском присипаний, заквітчаний молодими грушами, берестами, яблунями. Білою блискучою крейдою вимазано около хати, сараїв і клунь, навіть стовбури молодої посадки.

— Цій людині повезло на революції! — часом говорили подорожні, порівнюючи Андрієву хату з тими халупами, що стояли навколо. Але господар і сам не прикривав цього: на сторожі добробуту стояв закон, що суверно нормував зrіст власності. І поки розмір цієї власності не перебільшав норми, Андрій міг цілком безпечно сміятись собі в уса, адже найбільш оподаткування на видиму власність і кінчиком не зачіпало навіть відсотків на його власність невидиму.

Линув літній день, вітряний, гарячий, зелений. Сонце стояло між сніданням та обідом і світило так, як може світити в свято, коли зодягнені в чисті штанці і сорочки хлопчики і дівчатка незупинно кричать про радість життя. Голоси дзвінка підіттають вгору, вплітаються в зелену кучеряву шапку береста, прориваються вище і там зливаються з урочистим калатанням дзвонів, яке віщує про швидке наближення служби.

Андрій чекав на Лазора і, щоб скоротити час, підклікав Іванька, наказавши йому витерти носа. Іванько слухняно мазнув долонею від одного вуха до другого і влучно осідав батькове коліно. То був добрий кінь. Але цього разу, наперекір сподіванням молодого вершника, кінь не полетів захоплюючим дух галопом. Іванько підвів голову, і між ним та господарем того коня відбулася така розмова:

— Іvasик хоче поїхати далеко-далеко, а кінь не хоче їхати. Скажіть йому, щоб побіг!

— А ти не боїшся, пузирю?

Пузир образився:

— Пузир не боїться, а ти боїшся, бо в тебе повна скриня грошей і Ведмідь на цепу!

— А тобі хто про це казав?

Пузир задоволено цмокнув губами.

— Я й сам бачив, а потім усі кажуть.

— А хто ж то такі усі? — вловив за підборіддя пузира Андрій, насупивши брови.

— Хто ж усі? Всі: Грицько, Петъко — та всі.

— Ну, а ти ж ім — що?

— А я грався і нікого не чіпав. Вони самі дражняться.

Кінь підняв цапки, рвонувсь і дзвінким галопом полетів далеко-далеко. Серце в Іванька розлилось по всьому тілу, у рот, у ніс, у очі пирснуло веселим сміхом, полинуло понад хату, над деревами, до ластівок під небо. Ніколи у Іванька не було такого баского коня.

На цю подію й нагодився Лазор.

— Ну, ти зовсім молодець, Іванько! — кинув він, поздоровившись з Андрієм.

— А виросту — ще буду молодчішим,— запишався Іvasик.— Хіба ж такий буду! Машиністом на паровоз сяду і не наженеш — у-у-у! А тебе не візьму.

— А чому ж так?

— Бо тебе вб'ють, як собаку.

Кінь враз зупинився. Над Іваньком зависли двоє чорних, як терен, очей Лазорових.

— Хто тебе навчив?

Андрій пережив неприємну хвилину. Він завжди був обережний в словах, а втім, чорт його знає, може й сказав коли щось зайве при Іванькові. В голові швидко промайнули всі ускладнення, що могли виникнути в разі, коли б Іванько сд чистого серця ляпнув: «Хто ж, як не мій татко! Хто ж, як не оцей мій татко, що отут сидить і збирається обмірковувати з тобою план про те, як найкраще, найбезпечніше і найзручніше скupити в окрузі якнайбільше конопель, щоб спродати їх у Перещепині⁵ та Мерефі⁶». Кров закипіла у Андрієвих жилах і бурхнула до голови. З цього лице стало червоне, і жили на лобі від напруження набрякли. Був навіть один момент, коли Андрієві хотілось з усієї сили вдарити цього небезпечного вершника та так, щоб він замовк навіки, щоб той язик не міг ніколи вже плескати дурниці.

Але вершник цмокнув губами і, скоса поглядаючи на розлютовані очі Лазорові, смакував:

— Я й сам знаю, і всі так кажуть.

У Андрія відлягло од серця. Лазор перевів дух і, зробивши майже спокійне лице, роблено ласкавим голосом хрипло кинув:

— Хто ж то всі?

— А всі: Грицько, Віťко, Петко!

Сонце сипало промені, співали ластівки. В церкві урочисто дзвонили «Достойне»⁷. Лазор витер чоло і сів біля Андрія. Вони мали розпочати свою ділову розмову. Лазор знов, що його не особливо долюблюють, як і кожного, хто з пожежі тягне в свою кишень. Але, як і кожна людина, він думав про себе краще. Слова дурнуватої дитини запекли йому біля серця: «Вб'ють, як собаку!» Дитина не могла сама до цього додуматись. Від когось чула. Чула і, можливо, від оцієї самої людини, що тут сидить поруч і буде зосереджено вислухувати Лазорів план і додавати своїх зауважень. І Лазор відчув до нього водночас і презирство, і ненависть, і бажання помститись. Але з нього була людина дипломатична: все те десь буде попереду, а тепер треба було робити діло.

Лазор говорив, а Андрій слухав. Потім навпаки. Справа була серйозна і вимагала докладного обговорення з урахуванням всіх можливих ускладнень. Врешті погодились на триста пудів. Сонце вже стояло на обід і палило голови.

— Дощ буде,— глянувши на обрій, де купчились білі, як пух, хмари, сказав Андрій.

— І коноплі будуть,— відповів в тон йому Лазор.— Коноплі будуть — гроші будуть, гроші будуть, і чорт нам не товариш!

— Але脊на в тебе не заболить, плоскінь вибираючи,— усміхнувсь Андрій.

— Як і в тебе.— Лазор підморгнув, і очі йому яскраво промовили: «Лазор не сіє, не живе і...»

«Птиці небесні годують його»,— доказав Андрій погляд.

Знову клопоти, роз'їзди, торг. І це все в спеку, в дощ, в усяку погоду. Од таких мандрівок лиця в обох засмагли, ще більше почервоніли, очі ще більше заблищають. Лазор не забував своєї образи: ні-ні та й візьме за серце. В такі хвилини він хвилювався і очі його не зовсім привітно дивились на Андрія. Той це помічав і завжди був напоготові: вовк почував вовка. Іноді така атмосфера взаємного недовір'я аж надто згущалась. Це траплялось здебільшого десь в дорозі, серед степу. Тоді обоє сидали поруч. Це була найвигідніша позиція: силою обое були рівні, а тому кожен боявся напасті першій.

В селі все проходило само собою: на перший план виступала комерція, торг, біганина. Сили їх об'єднувались, виступали одним фронтом. Ніхто не міг навіть подумати тоді, що ще кілька часу між ними пахло війною. Вони були як рідні брати, і напад їх з двох боків на хуторянину чи вайлака з якоїсь Зачухайлівки був нападом, озброєним справжнім мистецтвом.

— Відьма вас, мабуть, породила від старого чорта,— мав право вилася кожен, хто зазнав на своїх плечах слідів їх братерського красномовства.

Так і жили, і їздили вдвох, підкопуючись і підтримуючи один одного воднораз. У степах часто від села до села десятки верст, і як Андрій, так і Лазор могли цілими годинами думати про те, як би підкопатись, але так, щоб лишитися сухим. То були жорстокі думки. Але їм судилося назавжди лишитися думками. Спільна робота і спільні інтереси зв'язали їх більш, ніж крицевим ланцюгом. Тільки уві сні один раз побачив Андрій, ніби Лазор збанкрутував. В непевній спекуляції загинув весь його капітал. Він сидів над річкою і сумно дивився в воду. «Ну, чому ж не плигаєш?» — запитав Андрій. «А тобі що?» — безнадійно кинув Лазор. «Хочу бачити, як будеш бульби пускати...»

Так піднімався Андрій на щаблях добробуту, зазнаючи буруючих радощів кожного разу, коли фортуна поверталась до нього своїм лицем і простягала руки, повні червінців. Він їх ніжно збирал, прикладаючи один до одного в міцні пачки...

Була осінь, твань і дощ. Андрій сидів за столом і уважно читав газету. В хаті було тепло, привітно, чисто, Іванько сидів на печі і грався з котом. Одарка поралась біля печі. Натхла латав чоботи.

— Ну, що є? — обізвалась Одарка, соварючи горщики у піч.

— Що є? — перепитав Андрій.

— А те, що ти писав ото колись.

Андрій зашелестів газетою:

— Йди читай.

Одарка витерла об фартух руки і взяла газету.

Ванько затих. Натха підвів голову. Жіночий голос повільно, по складах потяг:

— Відповідь на запитання.

«Приватне крамарювання лише тоді являється підставою для позбавлення права на землю, коли воно є основним зайняттям двору в цілому чи окремого члена двору й зв'язане з переїздом в друге місце для проживання.

Коли ж двором ведеться сільське господарство і як побічний приробіток мається крамниця, то це не може служити підставою для відіbrання трудової норми землі...»

— Але ж ми патенту ще не вибрали,— підняла на Андрія очі Одарка.

— Еге ж. Не вибрали. А тепер виберемо,— з притиском в голосі гукнув весело Андрій.— Не міг же я писати: от, мовляв, так і так, хочу мати крамницю, пожити по-людському хочу, бо маю змогу, бо маю гроші... Хе-хе. Обережно треба, навзгодгад буряків, з політикою, он як. Тепер дорогу освітлено! Вперед, Андрію, вперед!

1926

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ КАР'ЄРИ

Ця історія почалася в роки війни, коли Григорій Федорович вперше відчув перевагу життя комерсанта над життям хлібороба. Марко Пилипович, що тоді сидів на повіті в ролі агента інтендантства по закупці сала¹, гороху й квасолі, запропонував йому набрати партію сала з тим, що різницю між покупкою і прийомною ціною буде поділено в такий спосіб: сорок відсотків одержить Григорій Федорович, сорок Марко Пилипович і двадцять підуть на змазку, де це буде потрібно.

Григорій Федорович одержав гроші ніби вже за здану партію й посунув у Яромлівку².

Коні в нього були добрі, віз наново перетягнутий; їхав він швидко; не то що коней не можна було здергати — самому хотілось швидше приїхати.

Вся думка була зосереджена на сорока відсотках, і вони підганяли краще від ліпшого батога.

— Ви купуєте сало?

— На фронт,— відповів Григорій Федорович.

Баба Явдоха скліпнула: у неї син на фронті.

— Нічого, бабусю, не журіться: він там буде їсти кашу із салом.

М'ясо бабуся Явдоха посолила, а сало забрав Григорій Федорович.

— По четвертаку, — каже бабуся Явдоха.

— Не можна. Я даю по п'янадцять; ви розумієте самі: сало несолоне — пуд солі сорок копійок — це гроші, та на пуд стече п'ять фунтів...

— Ви купуєте сало?

— На миловарний завод і на фронт — по якості.

— Ви дасте по п'ятаку?

— Миловарня мені рахує шість копійок; труд і коні варті копійки.

— Мій тільки вранці здох, і я гадаю, що можна дати й десять.

— Шукайте, може, хтось дасть і дванадцять.

Ввечері Григорій Федорович підрахував денні операції: була б охота і розум, а дурні знайдуться. Подивімось, що дасть нам завтрашній день?

Коли сотня дає сорок, то дві сотні — два рази по сорок. Але, одержавши сорок на сотню, чому не можна одержати сто на сто?

Григорій Федорович стиснув у долоні голову і завмер. Людину створено на всі сто відсотків, а Марко Пилипович дає тільки сорок. На шістдесят відсотків треба підрости, тоді Григорій Федорович стає зовсім цілою людиною.

З того дня Григорій Федорович ухвалив рости на всі сто відсотків. В цьому дуже допомогла йому Олена Задоріжна. Вона продала Григорію Федоровичу все сало з дохлих кабанів і разом з тим і своє серце з хутором. Григорій Федорович ласково прийняв те, друге й третє з умовою, що через рік у них, крім сина, прибавиться ще десятин десять — п'ятнадцять землі і всього іншого, що потрібно людині.

— Ну, що ж будемо робити? — сказала Олена. — Працювати?

— Ні, трошки не так: будемо робити гроші, — виправив молодий господар.

Вранці, не снідавши ще, він пішов оглядати свою нову маєтність. Дурна куркулька! Око його зачепилося за п'ять стогів позаторішнього сіна. Це, щоправда, труха — вухо його вловило пискотляву незліченної мишачої армії — але треба з неї зробити гроші.

Пилипович дав атестацію, і Григорій Федорович вивантажив у вагони тисячу пудів «свіжого» сіна. Пилипович одержав сорок п'ять відсотків, а Григорій Федорович виріс за тиждень тепер вже на п'ятдесят п'ять відсотків.

Це був його другий крок: трухле сіно нічим не гірше від здохлих кабанів — треба тільки вміти тримати кермо свого

щаствя. В гавані було тихо, а у відкритому морі було багато дурнів, що ладні були прикласти всіх зусиль до розвинення операційних здібностей Григорія Федоровича.

— Це небезпечна річ, Григорію,— казала Олена, дивлячись на діло рук свого нового мужа.

— Тим краще. Де небезпека, там завжди можна показати своє уміння орієнтуватись і... не ловить гав.

З грошей за сіно Григорій Федорович купив ще сім пар волів і весь потрібний до них реманент.

Кінець лютого 1917 року не віщував нічого доброго.

Григорій Федорович любив дивитись вперед, в корінь подій: що буде далі? Та сам не міг розв'язати цього питання: йому бракувало знання революційних справ.

Полонений чех Ванек розумівся на цьому не більше, але для нього ясно було одно: золото протягом цілої людської історії ніколи ще не втрачало ціни, треба тільки ховати його в надійне місце.

— Почекаємо з цим,— сказав Григорій Федорович.

— Можна й почекати...

— Ну що, Ванеку, пишуть у газетах?

— Нічого хорошого: революція.

Григорій Федорович засумував: він не на шутку боявся революції.

— Ванеку,— сказав він якось,— де б знайти науку про революцію?

У Ванека почервоніли щоки: цього в Чехії він не вичавав.

— А все-таки?

Чех задумався.

Тоді Григорій Федорович сказав:

— Думати нічого, а міркувати треба так: де двоє б'ються, невже третьому не буде що робити? — I сам відповів собі: — Буде, треба тільки придивитись, на яку стати.

Чех зрозумів: чия зверху?

— От-от! А поки що до діла.

Пан Коваленко бадьорився: вся надія на Установчі збори³.

— Дурниці,— відповів Григорій Федорович.— Беріть гроши і — за кордон!

— П'ятдесят тисяч — то мало.

— А що будете робити, коли мужик у вас її задаром візьме?

Олег Всеолодович зблід і сів на стільця.

— Вони на це не мають права!

— Отож. Я вам даю добру ціну. А там як собі знаєте.
Григорій Федорович підвівся.

— Чекайте.

Ванек обстоював свою думку: за землю з Чабаненка належить взяти п'ять тисяч дзвінкою монетою.

— Він скупий, хіба ж такий? Не дастъ.

— Віддасть. Все своє золото. П'ять відсотків за роботу.

— Благословляю.

В Чабаненка аж руки свербіли. Який клин, яка земля?
Але що буде, коли «товариші» заберуть?

— Землю будуть брати у поміщиків. І в кого її понад норму: а чесний куркуль, що має клину п'ятдесят десятин, пройде спокійно через усю революцію. Григорій Федорович теж лишає собі п'ятдесят, а все зайве продає, щоб не відібрали.

Чабаненко кинув:

— Знаю я Григорія Федоровича. За три роки стяг двісті десятин, тепер добавив Коваленкою. Йому треба спішити спродувати!

Ванек знизвав плечима:

— Всяка розумна людина на його місці зробила б так само.

— От тому я й даю йому стільки, скільки вважаю можливим для себе. І не золотом, а кредитками.

Ванек сердито підвівся.

— Давайте стільки, скільки здоровий розум каже, а не острах перед революцією.

— Беріть кредитками... Подумайте, що буде, коли в справу вмішається мужицька голобля.

— Не лякайте. Він і глечики з золотом перетрусить.

Ванек подавсь до Китайгори.

Китайгора задумався:

— Я б узяв двадцять п'ять десятин, але ні одного куркуля не знайдеться, що витяг би з кишені дві тисячі п'ятсот золотом. Таких грошей не існує.

— Скільки ви можете дати? Половину?

Він думав так: один Китайгора справді не може дати такої суми золотом, але десятки Чабанців і Підкайгорів зможуть дати стільки, скільки можна взяти...

— Монета мала вартість при царі. Тимчасовий уряд⁴ скасував царське срібло й золото: за два місяці воно не буде ходити, і ви, певно, жалкуватимете, що не збулись

його в свій час. Я вам відверто скажу: вже є розпорядження не приймати срібла менше, як на п'ятсот карбованців. У мене є триста. У вас є двадцять п'ять. Дуже жаль буде, якщо у вас пропаде двадцять п'ять, а ще більший жаль, коли пропадуть мої триста. Тому я за карбованець срібла даю карбованець двадцять п'ять кредитками.

Дядько Гарасим погодився. За двадцять п'ять сріблом він одержав тридцять один карбованець і двадцять п'ять копійок новенькими папірцями.

Григорій Федорович пішов далі шукати інших Гарасимів і Підгарасимчиків.

— Я продаю десяту тисячу,— говорив він ввечері Олени,— за тиждень я встигну продати ще п'ять тисяч. Тоді в мене лишиться кредиток лише на дрібні щоденні обороти. Отож не боюся я ніяких більшовиків. Хай бойтесь, хто має землю і папірці! Я дуже радий, що позувся клопоту; в цей час безпечніше мати золото, ніж землю.

— Але в твоїм банку, під яслами, не нарости ні одного відсотку.

— Будемо бачити.

Геніальність раси, що до неї належав Григорій Федорович, полягала в умінні швидко орієнтуватись в усіх складних обставинах часу. Це люди неослабної енергії і еластичні, як гума. Були такі години, дні і місяці, коли Григорій Федорович складав крила і переходив на цілковиту консервацію то в місті, в халупах його околиць, то в себе на хуторі. В протилежність розгубленій шляхті⁵, тяжкому на підйом куркульству, здавленому землею, нова раса Григоріїв Федоровичів одночасно була вовком і ягницею. Це давало їм змогу рвати літки і мирно щипати травицю, маючи на думці, що поживиться завжди можна на ідеях, що спричиняються до громадських заколотів. Вичекавши слушну хвилину, Григорій Федорович розправляв крила й кидався на більшний кусок, що гарантував йому зиск.

При гетьмані⁶ він купував по половинній ціні панські волі і перепродував їх селянам. Пан Ролик у спішному порядкові ліквідував свою маєтність. Григорій Федорович зупинив свою увагу на лісі. «Я, пане, беру тільки дерево і плачу гроші за дерево — землі чверть вартості». Пану Ролику не було вибору, бо бачив, чим пахло навкруги, і тому, набивши скриньку кредитками і чим міг із срібла й золота, чкурнув за кордон. Григорій Федорович міркував так: дрова в ціні, на дрова попит; отже, справа варт того, щоб на ній заробити.

тисячу, другу. Ліс вирубали, дрова склали на вози і вивезли на станцію. Коли знов прийдуть більшовики — Григорій Федорович і про це думав, — він зможе запропонувати їм свої послуги на яку завгодно посаду і найперше завгоспа. Він вірив у свою щасливу зорю, в свою спритність і свою інтуїцію. В кого є хист і не бракує кмітливості, той завжди зможе погріти руки там, де інші тільки й знаходять, що плях до своїх праородителів.

Григорій Федорович не загинув ні в підвалі, ні в бою, ні біля стінки. Він живе і тепер. Минулого року йому повезло на збіжжі, а тепер ось я зустрів його на вокзалі з портфелем.

— Як ваші діла і чи помагає вам ваша філософія плавати в гавані сучасного?

Він мене впізнав.

— Ми не будемо розводити свиней, хоча це корисна справа, будемо працювати на кістках й іншій зайвинні.

Я його не зрозумів.

— Дуже просто: золото — основа життя; глупо було б його шукати в давніх урочищах, курганах й інших місцях. Його роблять на фабриках.

— У вас буде фабрика золота?

Григорій Федорович невизначено махнув рукою.

— Атож! Між іншим — ви бачили оце? — Григорій Федорович здобув з портфеля колекцію костяних гудзиків. — Власної фірми. Це проба. Далі ми побачимо, що краще робити: гудзики чи пряжки для дамських поясів. Чи те й друге разом.

— Вам щастить!

— О ні, не говоріть, я на цій справі новак і хтозначим мене привіта ринок. — Він погладив борідку. Вдарив другий дзвінок. Він захапався. На ходу гукнув: — Коли треба буде гудзиків, купуйте тільки фірми Григорія Головатого.

Поїзд повіз його в Харків.

1926

З НОВИМ РОКОМ, НОВИМ ЩАСТЯМ

Хороше свято Новий рік. Особливо хорошим воно було для нас — хлопців, бо пов'язувалося з особливого роду самодіяльністю, яку народ щедро оплачував цукерками й пряниками.

Добрі люди! Ви і уявити не можете, що то було! Ще десь там отої Новий рік, а ми вже починаємо готуватися. Треба вивчити спеціальне поздоровлення.

Зимовий холодний вечір. Двері — рип! І ось уже в нас у хаті Тишківський Василь. Потім ще раз двері рип! І на порозі стоїть Сидір Цапок. Чудна сім'я у нього була. Тітку Секлету — матір його, звали у нас на кутку Секлета Коза. А син — Цапок!

Ось уже нас і троє. Жили ми в той час у старій-старій хаті. Пізніше мої батьки і хату обновили, і ліжко купили, а в ті часи, про які мова, ліжка у нас не було. Під стіною вмощували широкий настил з дощок. Настил цей у нас здався під. На полу спали батько і мама, а ми, малі, — на печі. Для цього в хаті стояла величезна споруда з цегли, в якій пекли і варили, отож —вариста піч. Зверху на плечі улаштовувалась спеціальна платформа з цегли. Знизу цю платформу підігрівав вогонь печі, і тому на тій платформі, або просто на печі, було завжди затишно і тепло. А для нас — це дуже потрібна річ була. Теперішні діти, починаючи від смокунчиків, крім фланелевої білизни взимку, мають ще й теплий верхній одяг, здебільшого шерстяний, мають теплі черевички, ваяночки, калошки. В ті часи, про які тут мова (а це роки 1908—1911), хлопчики й дівчатка нічого подібного не мали. Хлопчик бігав у полотняних штанцях і полотняній сорочці. Ці штанці і сорочечка водночас були і білизною, і верхнім одягом. У дівчинки за верхнє і нижнє вбрання правили платтячка, самі платтячка, штанців у ті часи дівчатка не носили. От і уявіть тепер, як отим маленьким людям жилося взимку в отакій одежі. Озираючись внутрішнім зором у ті часи, я пригадую, що в холодну пору року я завжди мерз. Мені було холодно надворі, холодно на долівці в хаті, холодно на лаві біля вікна, і єдине місце, де я міг врятуватися від холоду, була наша піч! Але піч призначена для того, щоб грітися на ній і взагалі — жити. Для репетицій вона була непридатна через перенаселеність, бо, крім мене, там шукали захистку мої брати й сестри, крім того, там сушилося жито і, згорнувшись клубочком, вуркотів наш кіт. Тому визнано було, що для репетицій найкраще місце — піл. Залізаемо на піл всі втрьох — я, Василь Тишківський і Сидір Цапок, син тітки Секлети Кози, і починаємо розучувати новорічне поздоровлення. І отак сьогодні, завтра і післязавтра. Тим часом невблаганно насуваються новорічні святки. Тридцять перше число! По селі ходять колядники з колядками, щедрівками. Пісні лунають з усіх кінців: «Щедрик-ведрик, дайте вареник, грудочку кашки, кільце ковбаски...» Але наш час ще не

прийшов. Наш час прийде ранком першого дня Нового року.

І ось — сьома година ранку. Чисті полотняні штани на мені. І сорочка нова, біла. Ще звечора мама постригла мене самими ножицями, без гребінця. Голова — як луки в сіножать — вся в покосах! Вскочив у чийсь великий холдночі чоботи, вскочив босоніж, бо хіба до онуч у такі відповідальні хвилини? На плечах мамина свитина, на голові батькова шапка. Це все дрібниці не варті уваги. Швидше, мершій на вулицю, бо там, певне, вже ждуть не діждуться Тишківський Василь і Сидір Цапок, син тітки Секлети Кози. Еге ж, вони справді там. Сім годин ранку під Новий рік — дуже рання година. Майже ніч. Але не темно. Вся земля закидана заметами снігу. І ця близна снігу, і сяйво останніх зірок на небі роблять п'ятьму синьою, якоюсь особливо красивою.

Мороз тріщить, хапає за носа, наливається вщерть в чоботи, проходить під білу святкову полотняну сорочку. Дарма! Сьогодні свято! Всі дерева в інії, неначе в білих смушевих шапках, сніг під ногами рипить, скрізь по селі, у всіх хатках світяться вікна. Там чекають нас наші контрагенти. Тупотимо по прометеній стежці, стукаємо у віконця, у двері:

— Тітко, благословіть посипати!

— Благословіть посипати? — спитаєте.— Закрутів, чоловіче! Адже збиралися начебто поздоровляти добрих людей з Новим роком?

Ні, не закрутів. У кожного з нас в кишенях грамів по двісті-триста пшеничних зернят, і ними ми, як прийде момент, почнемо посипати хати отих контрагентів, байдуже, хто вони: бородаті дядьки чи чепурненькі тітки у святкових очіпках. А проте це неправда. Нам зовсім не байдуже, хто нас пустить у хату,— тітка чи дядько. Дядьки взагалі страшні, бородаті, кудлаті, голоси у них, як лев'є рикання. Крім того, дядьки скупі. Тіточки — навпаки, бо для них немає нічого кращого на світі, як пригостити і потішити своїх щиріх голосистих посипальників. А для цього у них ще заздалегідь припасені барбариси, кисленські дюшеси, м'ятні цукерки, гарненські кругленські копійки і пряники. Яких тільки пряників не буває на світі! Найперше — білі м'ятні — солодкі такі, що аж губи злипаються. Бувають ще медяники. Ці — темні, мов шоколади, і теж паучі і теж солодкі! А хто не знає чи не пам'ятає пряників фігурних? Ось козак на коні, а це дівка з відрами. Козак весь червоний, дівка — зелена. І які ж гарні ці отак щедро пофарбовані пряники! Встромиш в нього молоді зуби,

і душу охопить така радість, що аж очі забліскотять. Ех, часи були! А то ще дарували нам цукерки з чудернацькою назвою м а р а ф е т і ! Завдовжки сантиметрів двадцять тридцять, паперова обгортка оповита золотим ретязком, а обидва кінці прикрашенні рясними красивими китицями. Довга-предовга оця конфета теж радісно солодка, в рот покладеш, а назад нема сили висмикнути. Глянеш на неї з торця і бачиш, що вона витягнена не з одноцільної маси, що в тій масі є нитки червонясті, зеленаві і сині. І маса та не суцільна, а дірчаста. Кожна така дірочка трубочкою протинає наскрізь усю цукерку. От яку користь мали посипальники за свої добре почуття, за ранковий візит з новорічним поздоровленням! Теперішні люди вже забули про це. Ех, люди, люди. Але пішли далі. Ось посипальники в хаті.

Хата святково опоряджена. Наново побілені стіни, наново вимазана глиною і посыпані білим піском долівка. Дзеркало чи комін печі теж побілені. В хаті напівтемно, і нікого, крім тітки, не видно. В кутку перед іконами блимає лампадочка, кидає урочисте світло і тіні на стіни, на долівку, на тітку Марину, на нас. Ми спинилися біля дверей, шапки поскидали, щоки палають від хвилювання. Все діється швидко. Ще як слід не переступили поріг, а Василь Тишківський вже починає сходу: «А в полі полі, сам плужок оре...» Голос у нього хлоп'ячий, хрипкий, але впевнений, присмінний. Ми з Сидором Цапком кидаємося відважно навзdogi за Василем. Урочистий гімн, що його виконує наше тріо, заповнює хату. І це те, чим зараз живе тітка Марина. Бідолашна! Вона не знала ні кіно, ні концертів, ні театру, ні опери — жодних видовищ. Тільки церква та оці ось видовища в її власній хаті! На серці у неї свято, на щоках, як і у нас, виступили рум'янці. Тільки у нас від хвилювання, а в неї — від зворушення. Вона стоїть біля столу, слухає, а рука сама простягається до шухляди в столі. А там у неї, у тій шухляді, оті копійки, пряники м'ятні, медяники, червоні, червоні козаки на конях, зелені дівки. Не скупіться, тітко, давайте ласощі щедрою рукою, бо ж прийдемо ми до вас не раніше, як через рік...

Шукаючи собі розради, люди скільки творити свої божества по образу своєму і на свою подобу. Тож хіба дивно, що в гімні, який ми співаємо, божество, як дядько Іван, ходить за плугом, а його мати підносить зерно. І всі ми — і оте божество, і мати його, і дядько Іван, і тітка Марина, і ми всі втрьох бажаємо одного, щоб у полі щедро родили жито, пшениця, всяка пашниця. Але коли то буде! Адже ще тільки Новий рік! Коли весна й літо ще такі далекі — можна їх наблизити. І ми це робимо. Стромляємо

руки в кишені, а там же пшеничні зернятка. Їх можна посіяти, не чекаючи березня. І ми починаємо, як уміємо, сіяти. Пшеничні зернятка, як трасуючі кулі, виблискують проти світла лампадки, падають на стіл, на лави, які б'ються об скло. А в цілому який піднесений шурхіт заповнює всю хатину. Ні одне чесне серце хлібороба не може бути байдужим до цього шурхоту. Десь біля стіни ворухнулася тінь від бороди дядька Івана, очі його дивно забліскотіли, він витяг шию, наставив вухо, прислухається: увижається, чи, може, справді весна уже за вікном. Рум'янці на щоках у тітки Марини вже обертаються на червоні троянди. Це найвища точка сьогоднішнього видовища. Поспішайте, хлопці, не пропустіть момент вчасно і добре закінчити. І ми в три голоси як уміємо натхненно скандуємо:

— Сю, вію, повіаю, з празничком вас поздоровляю, з Новим роком, новим щастям. З Василієм!¹

Цей Василій тут, як п'яте колесо до воза. На перший день кожного Нового року припадало свято на честь цього Василія, і ми мусили його тулити до урочистого гімну майбутньому урожаю.

Отак було колись. Скажете: таке собі, пережиток...

Ваша правда. Пережиток. Але в ньому є щось таке, мовби більше за пережиток. Думаю, що це було поривання людської душі до чогось невідомого, далекого, прекрасного. А втім, щоб це зрозуміти, треба було бачити троянди на щоках у тітки Марини в цей момент... А все інше — справді пережиток...

7 грудня 1964 р.

МЛИН НА БЕРЕСТОВІЙ¹

Я йшов із Шахівки в Червоноград, по дорозі наздогнав діда Пікалова й розговорився з ним.

Діда Пікалова я знов з дитинства і з самого отого дитинства розумів, що він не такий, як усі наші шахівські люди. У всіх нас було чимало клопоту і доріг. Наші сусіди, близькі й знайомі у полі господарювали і наймалися на строк у нашій Безаківській економії², на хуторах, їздили в інші економії; працювали на залізниці вантажниками, сторожами, один навіть жандармом служив; багато людей наших їздили з своїми хурами в Червоноградські млини, найбільше до Кричевського³, і возили там на станцію борошно у важених, набитих п'ятирічкових лантухах, по двана-

дцять лантухів на хуру,— бо нагору. Зі станції повертались у млин з тяжко навантаженими бричками, по шістнадцять мішків із збіжжям,— бо вниз. Ці роботи були найпомітніші, бо двічі на день ті брички, ковані залізними шинами, торохтили по нашій соші (це так у нас шосе називалось). Я теж вісім років марширував із Шахівки в Червоноград, в свої училища⁴, раз у раз доводилося стикатися з нашими хурщиками, більшість з яких до того ж були нашими сусідами або добрими знайомими — зжився з ними. Хурщиками були люди здебільшого молоді парубки; були й ровесники нашого батька, теж тоді ще молоді й сильні.

Дід Пікалов теж працював у млині Кричевського, але не на силових роботах. І знов лише одне — свій млин. Ні землі, ні навіть десь окремого города, тільки й усього, що хатина і невеличка садиба при ній. Хатина теж різнилась від інших хат в нашему селі: була крита бляхою, залізними аркушами, зелено пофарбованими. Всі ж інші будівлі тут були криті соломою, очеретом (зрідка); деякі з тих, що будувалися в 1912 і пізніших роках, до першої світової війни, стояли, чепурно вкриті червоною черепицею з позначенням року побудови, викладеним світлою черепицею. Були й ще одмінності. Всі двори в нашему селі були обгороджені тинами, виплетеними переважно з шелюгу, зарості якого розлилися навколо села на безмежних піщаних кучугурах. Двір діда Пікалова був відокремлений від вулиці високим дощатим парканом, дощатими високими ворі́ьми і такою ж хвірткою. Все тут завжди було зачинено щільно, взяте на зашіпки, і що діялося у піkalовському дворі, було таємницею. Хоч і не зовсім. У старого Пікалова було четверо дітей, троє вже дорослі, але четвертий, Павло, був лише на кілька років старший за мене, і ми частенько, влившись в якусь більшу компанію, разом з користю проводили час на твердому глинястому пляжі на Берестовій, а то нікали по лісах, які з чотирьох боків оточували Шахівку. Надто хлопці любили так званий великий ліс, великий не площею, площа цього лісу була, може, і менша від інших лісових масивів у наших краях, а великим тим, що там росли височенні, може, і столітні дуби; він стояв далеко від села, хлопці мало пустошили його своїми насоками, тому там було повно принад, з них найперше — гнізда: воронячі, сорочі, а надто кіб'ячі. То не хлопець був у наших краях, на совіті якого не лежало з півдесятка захарчованих кіб'ят! Павло, як і всі інші, драв тих бідолашних кіб'ят, їв смовдю, козельки, бо теж нічим не різнився від усіх нас.

Але пізніше, як він підріс трохи, дід Пікалов віддав його на роботу, туди ж таки, в млин. У тому млині перехрещува-

лися всі стежки, що вели з двору Пікалових. Крім самого родсначальногоника фамілії, там працював його старший син Степан; за млинових працівників, за мельника й механіка, він повіддавав і своїх обох дочок, так що увесь кущ жив і дихав одним повітрям — млиновим.

Лише це повітря знав старий Пікалов. Усе життя одне: млин! Вранці ішов туди на роботу, ввечері після гудка о шостій (тоді працювали від шостої до шостої) повертається тією ж самою дорогою додому. Дорога ця захоплювала кінець нашої головної вулиці, прилеглої до неї греблі, яка вела через мокрий прирічковий луг, нарешті через міст. Зразу ж за мостом, ліворуч від дорожнього насипу, розташувалась територія того млина з двома величезними п'ятиповерховими корпусами і з десятком більших і менших приміщень. Широка і височенна гратчаста залізна брама вела у широчене бруковане дворище. Потрапить у це дворище людина, мить — і вже немає її, зникла в темних млинових нетрищах.

Розмова отож і зав'язалася навколо млина, його потужності й таке інше. Він, мій співрозмовець, був ідеально поінформований у всіх питаннях, які мене цікавили тоді. Цілком природно, що я торкнувся також й історії млина, де він уявився, коли мій співрозмовник почав працювати на ньому.

З'ясувалося цілком несподіване для мене, що млин отої ще зовсім молодий, має якихось двадцять років життя; тим часом старий Пікалов мельникує вже чи й не повних півсторіччя.

— Як же ж це так?! — здивувався.— Де ж мельникували, коли млина не було?

— Млин був,— відповів мій співрозмовець.— Не цей, а старий дерев'яний, водяний, що стояв на тому ж березі, що й цей, новий.

Заговорили про той старий млин, і я зрозумів, що дід Пікалов сів на свого справжнього коня. У старих людей думка завжди повертається до давнього, колишнього, коли вони були молоді, повні завзяття і сили. Таким був і дід Пікалов, та мало того, що молодий, а ще й пильний, роботягий, і млин у нього був, як годинниковий механізм, всередині відрегульований, вивірений, а зовні — відремонтований, причепурений. Старі колишні водяні млини стояли по п'ятдесяти і більше років, переходили з рук в руки і не завжди якісь із них були дбайливі. Іншому байдуже до всього, крім мірчука, який люди сплачують за мливо, аби крутився, аби молов, аби вітром не перекинуло. І стояли млини, що перейшли через такі руки, обдерті, занехаяні, жалюгідні. Млин діда Пікалова до таких не належав. Млин, як худібка в господарстві. Купив, то вже доглядай, шануй, бо це ж не тільки добро твое, а ще й жива істота, яка вимагає любові і уваги

до себе. Сів дід Пікалов на свого коня, доглянутого, веселого, жвавого, і переніс мене кудись на п'ятдесят років назад, коли замість моста Берестову перегороджувала гребля, а при тій греблі стояв давній водяний млин. Він перебирає у пам'яті всі дрібнички, зв'язані з млином, з особливостями того часу, і видно було, як охоче і легко згадувалося йому. Млин — це ж не сама машина на греблі — ціле господарство. Люди, приїздячи на млин, хоч-не-хоч, а якось примудряються просипати і вкриють землю розсипом. У іншого пропадало це, горобці та галки розкльовували, а в нього ні: курей три-мав, вони й прибирали навколо млина. І себе харчували, та ще й як! А вода навколо млина, навколо греблі... У воді риба, і чим далі в старовину, тим більше її було, а надто біля греблі, у ямищах під лотками. Дід Пікалов ще змолоду зрозумів, що не можна марнувати божого дару. Коли бог дає, треба брати. Але щоб узяти, треба знати, як це зробити. Все живе на світі розуміє і любить людину. Скажи корові «маньмань», простягни кусок хліба, і вона обернеться до тебе подружньому; або кінь, зірвався, подався уздовж лук, спробуй піймати. Нетямущий і ганяється півдня. Інший вийде на луки з коробкою, в коробці овес. Як трусне-трусне коробкою! Пересипається овес, і шелестить, і шарудить, створює музичку, і ось той коник прибіг, доп'явся до сита; а той, хто коло нього уміє, — і гриву заплете, і розплете, і між вухами почухає, і скаже ласкаве: «косъ-косы!» А по всьому й обротьку одягне, та й рушать в одну ногу додому. Живе річка своїм життям влітку, пізньої осені, вранці і ввечері, в спеку і холод. І що б там не було, крім криги, звичайно, ходить і собі дід Пікалов, тоді ще молодий і безбородий, з решетом, з коробкою, набирає звідти прикорм, кидає біля греблі у воду. А тут вже його вихованці. І зовсім малюсінькі, і більші, і ще більші. Він терплячий, бо знає: з маленьких виростуть більшенькі, з тих ще більші. Цих він підгодував з приязні — жива ж істота, а інтерес мав лише до сомів. Сом — ссоблива риба, звика, як підсвинок, до людини: почує, як ти ідеш з коробком до греблі, він уже й тут, висовує голову з води, нервuje, видно, як нетерпеливиться йому, і всіх, скільки їх там було, всіх знов дід Пікалов, тоді молодий іще мельник. Годував і, звісно, користь мав. Дрібноту протягом року в міру потреби поживав. А великих сомів здобував восени, найбільше у пилипівський піст⁵. У пости м'яса людям не можна їсти, а рибу можна. Тоді на неї попит, і тоді мельник і виходив на торг з соминою.

Добував сома так. Всіх підгодовує кашею з руки, а того, якого намітив узяти — з горнятка підгодовував. Винесе горнятко, стане біля берега, то сом мало не вискочить з води до нього. І вміст горнятка на ходу підхоплює. Поки що це

звичайна охолола каша; в призначений день з горнятка лєтить грудка неохололої каші, щойно з жару знятої. Сом вискакує з води, хапає і це його останній ривок із води.

Як на мене, це все ж таки неначе жорстоко, як на мене, кажу. Для нього, видно з його розповіді, не більш жорстоко, ніж перепиляти тупим ножем горло курці або застромити гострого ножа в серце домашній свині перед різдвяними святами. «Люду менше було, а природа щедріша була. Тепер змалів луг, змаліли болота, а були ж такі, що ні пройти, ні пробитися: гущавина, хащі, болото, драговиння — рятуй боже душу. З Мартинівки⁶ в обхід через Шахівку — далека дорога, коротять її, перебродячи річку. Вдень байдуже. А не дай боже вночі! Тепер настали такі часи, що про такі пригоди нічого й не чути. А тоді не раз траплялося так, що лихий сліпив людей, заводив із стежки в нетрища, драговиння. Скільки разів траплялося, що замість знайомої галевинки людина опинялася в твані бездонного драговиння. Кричить сердешний, хто в бога вірує, рятуйте, засмоктує! Так хто ж вночі полізе в ті нетрища?» — «І ви самі чули?» — «Не доводилося, а до мене, кажуть люди, тонуло два. Тепер не вірять у це. Я ж інакше думаю. Для того, хто не вірить — нема, для того, хто вірить, є. Я змолоду дуже вірив, а не вірити на ріці в млині не можна. Є й польові мавки, русалки⁷, а все ж оселялися і жили вони біля річки і в ріці, а надто в нашій гарно для них: село з людьми є, так далеченько від води; вода ж тиха, спокійна, де на берегах трава й очерети, там дно мулювате і вода ями повикручувала, а є такі ями, що дна їм немає. Ото і є для них краще місце — вода чиста, глибока, і люди не минають такого берега. Ніч, надворі місячно, якось зелено, туман повзє по воді, клубочиться. Ото і є найкращий час все додглянути, все побачити. Лампадку перед іконкою засвічу, сам дошку яку зручну відхилю й споглядаю на отой, другий берег, де тепер влітку люди пляжують. Вийде їх з води з десяток, може, більше, в білих сорочках, чи що воно там, танцюють, кружляють, потім купатися збираються, починають роздягатися. І тут вже людській цікавості кінець, глянеш на неї обголілу — до смерті не забуде, колись та помститься, вже не пропустить нагоди. Ставлю дощечку на місце. І їм спокійно, і мені в млині жити. Що ж, русалки, мавки — нещасні створіння, яких людська громада не приймає. Чорти, то вже щось інше. Зате люди бувають гірше за чортів. Чорт тебе, може, раз за життя здибає, а лихі люди не переводяться, як один одійшов, другий з'явився. От у нас, у Шахівці, священик був, з-за тину біля монопольки підслуховував, про що люди говорять, а тоді у волость доносив. А до дев'ятсот п'ятого року одна

управа для селянина була: лозиння. Лозиння не жаліли! Над Іваном Корнійовичем Корнієнком тоді як познущалися, то він вже до революції в церкву не ходив і дітей не водив та жінку палицею під стіл заганяв, коли розганялася одговітися. Тоді не такі люди були. Жорстокі один проти одного і непримиренні, ненавистю повні ходили, траплялась нагода, то вже не стримували себе, давали волю рукам. Найчастіше здійснював те паскудство над селянами наш таки шахівський, ви, певне, його вже й не застали. Караймом прозивали. Цей просто доривався до лозиння. У дев'ятсот другому році, як почали селяни панів палити, то він перший охоронником попросився, осідав коня, гасає по степу від ожереду до ожереду, в руках батіг, карбачем називався, ударить кого, то розпорить і піджачину, і сорочку, і шкуру. Отут його Іван Корнійович і засік. Запалив ожеред соломи, сам за кущі тернику з києм склався.

Сам Іван Корнійович розказував потім старому Пікалову.

Підліта той на коні, а Іван Корнійович не пожалів сили — ударив. А як покотився Карайм з коня, то ще сплюнув і переступив. Ударив тяжко і не пожалів. Та і його не жаліли. Таке життя було, що назбиравалося в людей біля серця такої ненависті — душила, дихати не давала. Хіба ви, теперішні, це розумієте? Революція всі гнійники розчистила, а тоді скільки їх було! І скажіть, найменша шишка; як гадина клубочилася, не підступайся і гав не лови — вкусить! Взяти нашого колишнього насікача млинових каменів Притику Стратона Вакуловича. Тыху, які терпкі імена, тепер вже немає таких. У наш час тепер спеціалістів на всі людські випадки розвелося, а тоді інакше життя було побудовано. Спеціальність від батька до сина переходила. Коли це масові спеціальності, такі, як швець, кравець, то це ще нічого, а якщо спеціальність рідкісна, ось як ста — насікацька. Тепер млини перевелися, водяні давно зійшли, а вітряки хоч і стоять ще, то користь яка з них: всі в паровий поспішають! Скинув біля однієї ваги збіжжя, зважив, а з других дверей Василь Іванович Височин, скільки належить, борошна відважить, ні черги, ні клопоту. А тоді і черги, і клопоти, траплялося по кілька днів люди черги чекали під голим небом. Тут дивись і дивись, щоб млин як годинник ішов. А він візьми та й приде в несправність. Пам'ятаю, було в дев'янносто першому році. Набилося людей багато, а тут мені насічка стерлася, треба мерщій до того Притики Стратона Вакуловича. А він панка із себе вдавав, огородився дощатим парканом і вікно зсередини продовбав. Дівка зиркне, хто там за дзвінок смикає, біжить, доповідає. А той жив у постійних війнах з усіма млинарями і мельниками. Умів чоловік ворогів

нажити. Прибігає з двору дівка, каже: «Та то отої шахівський мельник, Михайло». — «Який Михайло? Чи не Пікалов?!» — «Еге ж, саме він!» — «А-а, це добренько. Ось і діждалися, прийшла коза до воза. Та він же мені тоді пошкодував зайву чвертку поставити! Скажи, дома нема. І сьогодні не буду, і завтра цілий день, аж по обіді загляну». Ось такий чоловік був. Не розрізняв, де діло мое-твоє, де громадське. Погризся ти з мельником Пікаловим Михайлом, то при чому ж тут та людська черга?! І скажи, що робити їм: чекати до завтрашньої обідньої пори чи зараз роз'їжджатися?

Вийшла дівка, сказала, мовляв, так і так. «А що казав», — питаю. «За якусь чвертку згадували...» Чвертка в стосунках між людьми — діло звичайне, як і півкварти, і кварта. Хто їх не ставить! Хто їх не п'є! Так ти ж людиною будь! І того разу було так. Розплатився я за роботу, вдвох випили. Другу — на дорогу йому припас, такий порядок у нього був. А тут покійний Іван Некрій у млин заглянув, поки я з ним се-те про діло, обертаюсь, аж Стратон Вакулович стойть, не йде, жде чогось. «А що таке», — питаю і сам відчуваю, що не гаразд щось. «Авжеж, що жду, — відказує. — Ти, як Петро Іванович Коваленко, пан Добрянський, про якого добряни говорять: «Казав пан, кожух дам, та слово його тепле». — «Стратоне Вакуловичу, — відповідаю, — чвертку ж я отутечки, перед вами поставив». — «Яку, коли, — каже. — Бачити не бачив, чути не чув». Тоді люди в чумарках ходили. І чумарка довга-довга, і кишеня в ній теж без дна. Зиркнув я на праву його кишеню — порожня; на ліву — там скована, аж на саме дно опустив. «А он, — кажу, — в ліву кишеню сковали!» — «У ліву, в яку? Ти не бачив, не чув нічого. Замотати чвертку скотів? І батько в тебе такий був, і ти такий». Слово по слову — і закрутилася веремія. Мені не так тієї чвертки жаль було, як гидка ота брехня була, ота жадоба. Трапилася мені під руку качалка, нею люди мішки напоптують, розмахнувся і лусь по лівій кишені, просто в пляшку влучив. «А оце, — кажу, — що?»

Отакий це чоловік був. І того разу в дев'яносто першому прикутив він мене, що й дихнути нікуди. І чую, треба щось робити, бо нам двом стає тісно на світі жити. Сказала ото мені дівка відповідь Стратона Вакуловича, а я їй: «Стривай, не тікай. На, передай Стратону Вакуловичу оце ось і каяття мое, що більше так не буду». Простягаю через паркан пляшку горілки, це по-теперішньому літр. Бере вона горілку, біжить в кімнати. Аж незабаром і сам Стратон Вакулович виходить. «Отак би й давно. А то чорті-що вигадуеш. Галько, торбину із струментом давай сюди. На вечерю галушок упорай, прийду

пізно!» І пішли. Неначе підмінили людину. І тут я надумав своє діло. Звичайно, приходячи в млин, Стратон Вакулович всіх відсилав: «Ідіть, ідіть геть!» Не хотів мати свідків, не хотів секретів своєї роботи видавати. А я поклав собі — піддивитися. І в одні двері вийшов, а в другі, як кажуть, зайшов, сковався у мішках, почав стежити і все вистежив. І з'ясувалось, що секрет його і копійки не вартий. Згодом по тому роздобув я собі такий оскард, як і в нього, і почав управлятися на старих каменях, почав руку набивати, до оскарця призвичаюватися. А як відчув, що рука вже знає своє діло, то перекопав стежку до Стратона Вакуловича і сам узявся насікати камінь. Ну, він, звичайно, свій розклад, коли кому пора насікати прийшла, веде. Прийшла моя пора, а в дзвінок нема колоту! Не з'явився з проханням Пікалов! Не розуміє, що там у мене сталося, непокоїться, але сам заявивтись до мене вважає справою нижчою за свою гідність. Та коли проминула друга пора, коли й третя настала, попрощався з своєю пихою. Дивлюся, аж чапає і не з прямої вулиці, а із завулка, з того боку, де стежка на Мартинівку веде. Зустрілися. Привітався я за порядком перший, бо молодший. Витирає лоба, відкукується, спліта версію, що оце, мовляв, у Мартинівці в Лукашенка був, а це, повертаючись, зазирнув і до мене водиці напитися. Як тут у мене? Веде ото цю мову, рівно, розсудливо, правдиво, тільки бачу, що очі у нього так і бігають, так і бігають по каменю і біля каменя. Набрав я йому води, сказав: «Та у мене все, слава богу, благополучно, бачите, вода в лоток біжить, колесо крутиться, з лоточка он біжить борошно». А воно й справді бігло споро, гарно, як буває з-під нового доброго каменя. Підійшов він, черпнув борошна в долоню, пересипає з однієї в другу. Довгенько обое мовчали. Та що тут і говорити, коли все ясно. «То що, когось іншого знайшов? — сказав він нарешті хрипко і важко. — Притику вже набік, виходить?» І потемнів, аж затрясся. «Нікого я не знайшов,— відповідаю.— Притику Стратона Вакуловича шанував би, як рідного батька, коли б і він вважав мене за людину, а пригадайте, що ви тільки тут не витворяли?! Весь млин затруїли. Стало тісно тут нам вдвох, дихання не вистачає. Ну й попрощався з вами. А щодо каменя, сам насікати навчився і, як самі бачите, начебто виходить». Він як сидів, так і зостався сидіти, почорнів ще більше, страшніше, потім ротом зазіпав і в грудях неначе щось заклекотіло. Кинувся я до кухля, дав йому випити. Ковтнув раз чи два, потім відсторонив мою руку, напревелику силу підвівся і рушив з млина. Ступав важко, ніг од землі не одірве. За порогом обернувся, сказав: «Чуло мое серце, що біда буде. І біда прийшла. Ким учора був? Майстром над

майстрами, сам, як орел, в небесах витав, а тепер...» — він махнув рукою і пошкандивав додому. Жаль мені стало його, та жаль й на нього. І було це сорок п'ять років тому. Небагато, а змін скільки у світ прийшло...

5. III 1971.

СПАДКОЄМЦІ

Жив у Шахівці колись один чоловік, Вакула, змолоду чумакував, далі шинкував. Коли постарів, кинув усі діла і тихо доживав собі, поки не надумав помирати. А тоді зібрав синів і сказав:

— Оце я помираю, то все, що маю, поділю між вами. Грицькові млина віддаю; Пилипові дворище з корчмою і городом; Каленикові обидві левади.

Ще залишилося два сини — Федос і Купріян. Крім нерухомого добра, в старого була ще купа грошей, векселі і якесь поняття про справедливість. Федос мав два сини; Купріян чотири. То старий і сказав:

— У тебе, Федосе, двійко, то даю тобі п'ятдесят карбованців і два векселі на сто карбованців; а в тебе, Купріяне, чотири сини, то тобі грошими сто карбованців і векселів на двісті карбованців.

Що тут почало коїтися! Всі в крик, ніхто не задоволений. У Федоса аж піна на губах:

— Як це мені п'ятдесят, а йому сто!

— Я не згоден, не згоден! — кричить, аж труситься, Каленик. — Левади, то ж не млин!

А Купріяниха, Килина, зовсім збожеволіла; як вовчиця, підкралася ззаду до свекра, а він навколошки стояв на рядині посеред двору, намагався галас приборкати і держав у руках купу векселів від довколишніх панків і полупанків, яким у свій час гроші позичав. Підкралася Килина і — за ті векселі! Та не такий був свекор, щоб векселі з рук випустити. Міцно тримав. Тоді Килина, скільки було сили у неї, смикнула дідові руки назад. Дід упав навзнак, і зігнути в колінах ноги попереламувалися. І векселі випустив. А Килина ухопила їх, кинулася з ними навколо хати...

Юхимівський старший хлопець — Іван, семилітка¹, грався у себе в дворі, на галас у сусідів наставив очі й вуха і злякано дивився, як тітка Килина метушилася попід стріхою, совала якісь папери то в одному місці, то в другому, та так і не засунула. З-за причілка вихопився дядько Купріян, за Купріяном — Федос. Дядько Купріян кинувся на тітку

Килину; дядько Федос — на дядька Купріяна. До того семилітки підскочила його мама, ухопила за руку, і вже з хати він так і не зміг додивитися, чим закінчилася ця дивна сесія по розподілу батьківської спадщини у сусідів.

15 лютого 1972 р.

ЩЕ ОДНА ПОВІСТЬ ПРО ВІЧНУ ЛЮБОВ

Був уdatний до одягу, все, що купував і шив — мов влипало у нього. Невисокий, зgrabний, жилавий. Ідучи по вулиці, привертав до себе очі всього жіноцтва якраз отію своєю підібраністю, зgrabністю.

А тим часом це був зовсім не янгелок! Не було суботньої получки, коли б Кузьма не показав свого почерку. Де Кузьма, там і гурт. Ходили тоді хлопці з залізними палицями. І не заради окраси носили ті палиці. Для битви.

Була у Кузьми й дівчина — Олена, біоліця красуня. І всі в селі знали, що ця пара на довгі роки спарована. Троє літ разом гуляли, і, мабуть, красивішої і щасливішої пари не було тоді на всю Шахівку.

Та як сказав стародавній поет Климентій: нічого стального на світі не буває і ніхто там не помирає, «де ся рождаєт»¹.

Прийшла осінь якогось там року. Меч військової повинності упав згори вниз і розтяв отою живий, люблячий, тремкій організм на дві частини. Сюди, в цей бік, впала Олена, туди, в той бік — Кузьма. Прощаючися, пам'ятати обіцяв, писати заприсягався, сказав настанці: «Жди. Через три роки повернуся, і вже ти навіки будеш моя, а я твій!»

І пішли ті роки... Потрапив Кузьма у частину і — ніби влетів у рідну хату. Командують: «Направо!» — «Єсть направо!» — «Наліво!» — «Єсть наліво!» Як щука пірнає у воду, так Кузьма пірнув у життя полку, щоб зрозуміть незабаром, що оте «направо», «наліво» і є його рідна стихія. На все відділення ніхто краще від нього не «брав ноги»; на всю роту не було солдата, витривалішого від нього; на увесь полк не було солдата більш закоханого в цей полк, як Кузьма.

А життєва річка струмить. По той бік цієї життєвої річки — Олена, по цей — Кузьма. Уже три роки виходить, Кузьмо! Повертайся! Приїжджай, жду! — кричить Оленка Кузьмі. А він їй: Почекай ще трохи, хоч унтер-офіцерську форму одержу! Бо він уже не простий солдат — унтер-офіцер, груди колесом, погляд орлиний, і бачить він отим поглядом

жагуче принадні регалії прапорщика — першого офіцерського чину. Чекай, чекай, Оленко, ще трохи — і я приїду! Та куди ж там далі чекати, адже вже три роки чекала, було вісімнадцять, двадцять перший пішов.

Перестаріла дівка.

І вже Оленка не сама над собою господиня, а владують над нею тітки, бабусі, куми, рідна мати. Фронт був ущільнений, наступ одностайний. Гей, начувайся, Кузьмо! Якщо сам не знаєш, то мусиш спитати в добрих людей, що значить, коли дівчині пішов уже двадцять перший рік, і коли дівчат у сім'ї п'ятеро, котрі одна одну підпирають, і коли закон такий, що першою заміж старша виходить, показує шлях молодшим...

І схібнулася непохитна Оленчина воля, стиснула вона серце обома руками, щоб Кузьму звідти вичавити, тим більше, що й нагода трапилася: посватався до Олени полісовщик — красень, чистун, іздить на велосипеді, довгу білу сорочку підперезує ретязком шнуруватим із китичками.

Вийшла за нього Оленка. І тільки вийшла, аж тут перша світова війна сталася. Загуло, загуркотіло над світом. Поринув у цю колотнечу Кузьма з головою, а коли виринув на початку сімнадцятого, то був уже поручиком, груди в хрестах і медалях, срібляста офіцерська шинель на плечах, при боці шабля.

Фронт розвалився, і вперше за вісім років Кузьма приїхав додому. Зойкнула мати, побачивши таким в дворі сина. Зойкнули всі сусідки старі, дівчата — старші, середульші і підлітки.

Полісовщик ще був на фронті, і вони — Кузьма й Олена — потай зустрілися в парку. Кузьма і Олена. Стоять одне проти одного. Йому двадцять вісім, двадцять дев'ятий, їй — двадцять п'ять, двадцять шостий. Він — чотири роки в солдатах, чотири на фронті; вона — чотири роки чекала, чотири роки як замужем; він — офіцерська шинель, шабля, хрести; вона — кров з молоком. Стоять двоє неначе близькі, неначе й чужі: вісім років пролягло поміж ними! Чужий офіцер, чужа модниця. Нитки, що єднали їх, певно, давно потліли, пообсидалися?

Поздоровкалися і змовкли. Коли пауза затяглася, Олена сказала: «Хотілось побачити, який ти тепер. Бравий, як і колись?...» — «І чужий? — підказав Кузьма.— А ти ще красива стала. Тебе полісовщик любить?» — «Любитъ». — «А ти його?» — «Вже теж люблю. І малих двійко».

Він мовчав. Вона сказала: «Чуєш, Кузьмо, чи як тепер тебе звати?» — «Кузьма, як і був...» — «То чуєш, Кузьмо, у якономії у нас служить молочаркою дівчина з Естонії,

Еммою звати. Вісімнадцять років, пшенична, дуже ніжна і славна вдачею. Хочеш — познайомлю. Ми з нею приятелюємо, і вона тут зовсім самотня. Вона вчена, а в Шахівці, якщо не вважати на Миколу Пугача, всі хлопці — прості парубки. Микола ж на фронті застряяв».

Кузьмині серце й думки були вільні, і він погодився: «Буду вдячен, коли познайомиш».

Ішов додому і дивувався, як час справно свою роботу зробив: начисто все минуле обрізав. Не вірилось, що вони колись любилися, милувалися. В пам'яті спалахували сценки тих днів; який колись був пам'ятний для Кузьми перший поцілунок з Оленою! А ось пригадав зараз і — ніяких переживань, навіть відлунків, ніби було це не з ним, а з кимсь другим і ніби він не цінував, а збоку дивився. І Олена не така стала. Не уявляв, як би ото він її обійняв зараз: зовсім чужа молодиця.

Емма справді була дуже славна дівчина, справила одразу на Кузьму враження. От її цінувати і милувати...

Згодом краще познайомилися і поженилися. Кузьма був дуже вдячний Олені за добру пораду.

Полісовщик тим часом повернувся з фронту. Обидві сім'ї подружили, разом зустрічали великі свята, ходили одне до одного в гості. І ніхто в селі і з сусідів не знав, що насправді діялося на серці в Олени. За стільки років вона, звісно, охолола до Кузьми і вивітрилась любов її? Ні! Не вивітрилась. Тільки трохи. А як побачила Кузьму — знов спалахнула. Того й одружила його з Еммою, щоб біля себе близенько мати. Складними шляхами іде людське серце!

4 березня 1972 р.

НЕ ПОСВАТАЛИСЬ...

Не бракувало нашій країні рятівників ніколи. З найдавніших часів. На початку минулого віку спалахнув, як бенгальський вогонь, Василь Назарович Каразін¹; через сто років чарував суспільство своїми вусами батько артильний Левитський² — творці утопій про можливість існування поруч з процвітаючим паном процвітаючого мужика.

Наш управитель Олександр Григорович Матісон теж мав мрію ущастилити людність, тільки не через громаду, як те хотіли Каразін і Левитський, а, відповідно до вимог часу, — по-модерному: добре було б вирізати клинець землі, посадить на нього тямущого дядька, налагодити його господарство

за приписами найсучаснішої науки, щоб став він за яскравий приклад для отієї злиденної шахівської злидоти. Взірець для ініціативних індивідуальностей! —

Знайшов й індивідуальність. Це був наш селянин Стратон Сильвестрович Прихідко. Вислухав він Олександра Григоровича — і запалали очі! Клинець дає на шість десятин, допоможе кіньми, боронами, плугом, посівним збіжжям найвищої кондіції! І умова при цьому лише одна: все робити, як наказує, як велить чи радить Олександр Григорович. Боже мій! Шість десятин! Допомога на коней, реманент, насіння! Тільки роби все за вказівкою вченого агронома! А що він був агроном і вчений, про це свідчили поля і лани Безака, де хліба, як гаї зеленіли; де вівса збирало по вісімдесят пудів з десятини, а жита й пшеници — по сто — сто двадцять!

Мов наново народився Стратон і вже не ходить по землі, а літає. Сів біля Вусті, жінки, каже: «Бач, яке щастя! Отепер заживемо! Адже правда?!

Та Вустя не належала до племені ентузіастів, розум у неї працював приземлено, щось було в ньому емпіричне, мужицьке, підозріле й недовірливе. Для неї панський управитель був теж паном, а де було в світі таке, щоб пан не дурив мужика, не розставляв на нього сильця?

В призначений день прийшов до Матісона Стратон Сильвестрович. Олександр Григорович запитує:

— Ну, як, Стратоне Сильвестровичу, обміркували мою пропозицію? Як ви ставитесь до неї?

Стратон Сильвестрович якось знітився і відповів затинаючись:

— Та що ж! Я б з великою охотою, так Вустя ж! «Не згодна, каже, не вплутуйся, Стратоне, в історію».

Ця відповідь дуже здивувала і збентежила Олександра Григоровича. Йому здавалось, і він в це широко вірив, що пропозиція його незаперечна, не знайдеться в селі людини, яка б відкинула її. І він вражено і здивовано спітав:

— Та чого ж їй треба? Що вона каже?

— Та що ж, незгодна, і все. Знаєте, баба темна, щось там ввижається їй, щось здається. Не хоче, і все.

Подумав-подумав над цими словами Олександр Григорович, сказав:

— То приходьте ввечері разом, погомонимо.

Як прийшли, Олександр Григорович сказав:

— То що ж це ви, Вусте Лазурівно, проти нашого,— мого і Стратона Сильвестровича, плану?

Треба сказати, що дискусія відбувалася не на однаковому рівні. Справді, служачи у панів, Олександр Григорович і сам

паном став. Велів селянам називати себе б а р и н о м, перед віконцем в конторі стояти без шапки, забачивши його карету чи дрожки — по маєтку він їздив на дрожках,— спинячися край дороги і вклонячися, низько склонивши голову.

Це був той рівень, на який доля знесла Олександра Григоровича. Що ж про Вустю сказати? Те, що й про яку завгодно сільську молодицю. З природи начебто була скромна, та в себе в хаті здіймалася на уесь зріст, розпростовувала плечі і часом так, що бідолашному дядькові Стратонові і місця не знаходилося в господі. Та ледь виходила з двору, за ворота, відразу ж помітно нижчала, вужчала; біля панського двору зовсім маліла, так що управитель ледь-ледь міг розглянути її через своє віконце в конторі. Це ж саме стосувалося і ораторських її здібностей. Дома вона гриміла на всю хату, на весь двір, частенько на весь куток; в світлі її ораторської слави Стратон Сильвестрович здавався охлялим ягнятком і на сто її слів навряд чи зміг би десятком слів відповісти.

Але лиxo з тими рівнями, з тією соціальною нерівністю! Ледве вирушили з двору, як у Вусті почало в роті пересихати, яzik маленьком став, гортань так звузилася, що слова з неї могли вилітати слабким, ледь чутним шелестом. А тут же треба на прю стати не з дяком, не з священиком, а з самим управителем маєтку, а маєтку тому міра три тисячі десятин! Три тисячі проти наділу Вустиного в півтори десятини! І яка мала міра півтори десятини проти трьох тисяч, така мала Вустя стала проти Олександра Григоровича.

Прийняв він їх у конторі. Глашка Кизиченкова з Добреньки³, що наймитувала у них, принесла і поставила на стіл у конторі самовар на всіх парах, сяючі чистотою склянки, гарненьку посуду із цукром, фігурний полумисок фаянсовий з коржиками, варення і розетки для варення. І все це було таке незвичайне — біле, чисте, сонцесяйне, таке делікатне, що Вустя побоялася навіть руки своєї, звичайної руки, які бувають у сільських жінок, покласти на білу, як біль, скатертину. Можна ж пляму залишити! Чаю Вустя дома ніколи не пила, ніколи не користалася скляним посудом — крихкий такий, легко б'ється, легко лопається, а в хаті ж діти, і користалася, як усі, череп'яними кухликами. Чай, певне, був солодкий, коржики здобні, надміру знадливі, але як узяти ту скляночку в руки, щоб не роздавити часом, і як покласти в рота той вергунець, коли вони, певне, пані Матісоновій обійшлися в копійку!

Незабаром Олександр Григорович зрозумів свою помилку, та що поробиш! Махнув рукою на чай, на самовар, на коржики, зробив вигляд, що вони не існують зовсім, заговорив про

інше. В селі саме в той час по дворах сибірка ходила. Вранці у Сенченків від сибірки корова здохла. А Сенченки ті, як і Стратон Сильвестрович, мали півтори десятини землі, та і все. Ні конячини, ні плужка, навіть борони. Отож доведеться попокрутитися чоловікові, поки знову на худобину збереться, бо ж в хаті четверо і саме того віку, коли без молока ніяк обйтися не можуть.

Олександр Григорович був добре грамотний, добре знав життя шахівських селян, йому легко було говорити розумно, виразно, переконливо. «І чого це так,— говорив він,— чому шахівчани такі злідарі?» І сам відповідав: «А тому, що наш селянин не німець. Німець збирає з десятини сто, сто двадцять, навіть сто п'ятдесят пудів. При такому урожаї ніяка сибірка не страшна; у господаря завжди є змога виділити двадцять і навіть двадцять п'ять карбованців на корову, коли таке лихо трапиться, як у Сенченків. Отже, я й кажу,— говорив далі Олександр Григорович, повернувшись до Стратона Сильвестровича,— даю вам у користування шість десятин землі, допоможу усім, що слід,— до коней, реманенту, збіжжя. Ваш — труд і урожай; мої — лише наука. Маєте все так робить, як я розкажу».

На світ більй з'явилася знову ця знадлива пропозиція! Стратон Сильвестрович витягся аж під стелю, очі засвітилися і аж вп'ялися Вусті в обличчя: «Ну, Вусте, ну ж, Вусте! Ти ж чуєш?! Така перспектива знадлива, такі діла можна закрутити! Ну ж обізвись хоч слівцем! Що ти скажеш на це?»

Що? О коли б це було дома, в тій атмосфері, де її талант, гідний Демосфена⁴, не знав ні межі, ні спину, вона знала б, що сказати! Отак сіла б біля власного столу, руки б на коліна поклада, сказала б: «Німцями нема чого нам колоти очей. Як переїхали сюди німці, то цариця Катерина⁵ дала із запорізьких земель кому сто, кому триста, кому п'ятдесят десятин, ні копійки за це не взявші. А ми не просимо сто, навіть п'ятдесят десятин, дайте нам без виплати оті шість десятин, що говорите, то й побачите — вмімо біля землі ходити чи ні!»

Видно, Вустя довгенько затрималася з цією промовою. У Олександра Григоровича аж міна нетерпіння на обличчі з'явилася, а Стратон Сильвестрович нукнув: «Ну, ну, Вусте! Чого мовчиш!»

Вустя поворухнулася, від напруження аж зблідла, і з вуст її прошелестіло: «Хай дадуть документ на вічність. Коли буде земля наша, закопаюся в ній, день і ніч буду робити все, що Олександр Григорович скажуть! А без документа — ні!»

Від цих слів Стратона Сильвестровича мов вища ідея осяяла — «На вічність!» От Вустя! Дурна, дурна, а в саму точку влучила! Як він сам про це не подумав? Олександр Григорович навпаки, збляк: «Але ж я не можу так,— стримано сказав він.— Земля ж не моя, його превосходительства пана Безака...» — «От бачите,— прошелестіла Вустя,— зібралися діло робити, а що скаже хазяїн — не знаємо! Та й те сказати: упряжемося ми з Стратоном, а хазяїн візьме та й покладе оренду не як з селянського наділу, а як з такого клину, що дає сто — сто двадцять пудів з десятини. Все забере, а нас з торбами пустить!» Від цього Вустиного шелесту Стратон Сильвестрович зів'яв, як цвіт на морозі, а Олександр Григорович кинув бистрій погляд на Вустю, сказав у думці: «Еге ж, глибоко ти, Вусте, копнула! Всі варіанти в житті можливі, можливий і такий. Справді, що з цією утопією станеться, коли хазяїн витурить Матісона в три ший?» Олександру Григоровичу від цієї думки аж парко стало, хай йому чорт! Вголос сказав, намагаючись не червоніти: «Ну що ж, виходить, не посватались, Вусте Лазурівно! А жаль...»

5 березня 1972 р.

СИНКЛІТИКІЯ¹

Отець Павло був людиною веселою, любив гарних молодиць, добре вино і гострі приправи. І гострі імена людські. Навколо все Івани та Івани, Марійки та Марійки, а є ж у святцях² такі прецікаві імена, як Псой, Віл, Аполлос. Псоя у Шахівці не було, Віла теж, а Аполлос був — дід Гопало, отож — бог Сонця, Краси, Поезії, Кохання! Проте це була робота веселого попередника — отця Павла. А отець Павло теж не хотів пасти задніх, надто коли мова про дівчинок заходила. Любив він їм давати звучні імена, фривольні часом, от як Євпистимія, наприклад, бо знов, що, за законом народної етимології, шахівчани з тієї Євпистимії неподмінно Пестину, Опестину, Лепестину зроблять. Хе-хе! Пікантно... А хіба не пікантно взяти святці, знайти в них Феклу, Фотінію, Соломонію і, реалізувавши їх біля купелі, дістати такі шедеври, як Векла, Хотина, Солоха? Утішно!..

Своєму приятелеві, вродливцеві Кнеру Максиміліану Орестовичу, він розповідав одного разу:

— Але й Хіврі, Солохи, Хотини тепер рядовими іменами стали. Ще б перчику! Тож якось приносять до мене дівчинку

хрестити. А мені тридцять років, демони в крові гуляють, грають там. Думаю: випада добра нагода повеселитися. Питаю кума: «Як наректи вашу хрещеницю?» Відповідає: «Так і так, батьки народженої і ми, куми, просимо назвати її Марійкою...» — «Хе! Марійкою я вам так і назву, аристократи репані!» — думаю. А вголос кажу: «Ні, сьогодні в святцях не Марійчин день, а який саме — книга покаже». Узяв святці і у вічі випало якесь таке несусвітно скажене слово: «Синклітиця. Чуєте? Синклітиця! Це від латинського — синкліт, сенат! Отож Синклітиця — дочка сенатора! Як звучить! Оврам Гнояк — сенатор, а дочка його — Гнояківна! Ховаю регіт, статечно виголошу: «Нарікається раба божа во ім'я отця, сина і святого духа Синклітицю...» Вимовив оте ім'я, зиркаю на кумів і бачу: кума це слово, мов довбнею по голові вдарило, аж очима закліпав сердечний; кума не така вразлива була, швидко отямилась, перепитала: «Як ви сказали, батюшко?» — «Синклітиця», — відповідаю. «Ага, ага, розумію, батюшко. Дякуємо, до побачення!» Пішли. Стою біля вікна, дивлюся їм услід, думаю, що ж то вони, бідо-лашині, робити будуть з тією Синклітицею, як вийдуть із становища? Минуло півроку, зустрічаю якось на вулиці матір тієї новонародженої, питую: «Як же ж там ваша донечка поживає?» — «Це ж ви про котру?» — «Та про найменшеньку, про оту, що Горпина з Гнатом хрестили». — «А, то ви про Секлеточку? Нічого, спасибі вам, росте. Там таке втішне...» — «То ви, виходить, Секлеткою назвали?» — питаю. «Еге ж, Секлеткою, Секлеткою, бо знаєте, батюшко, по-церковному ніхто не второпа, то ми по-своєму...» Ні, бестії! Таки знайшли вихід з безвиході та ще й який! Ухопилися за звукоряд с-к-л-т і на ньому споруду свою звели: Секлета!

Отець Павло був демократом, то кінець кінцем дав схвальну оцінку винаходу своїх парафіян. А Кнер Максиміліан Орестович — ні. Він копилить губи і зневажливо вимовляє:

— Сэклэта! Фі! Це не Жанет, Люція, Мері!!!

Можна зрозуміти сердечного Максиміліана Орестовича. Вже чверть століття минуло з того часу, як він змінив своє прізвище, став Кнером, а кляті мужики, як і раніше, продовжували Кнуром його звати!

РОМАСЬ

У нас на кутку було багато розмов про подію у Захожай. Дядько Гнат Максимович Захожай нізащо не хотів, щоб Чорноволівський Ромась ходив до його дочки Тетяни. Не пара. Тетянка хазяйська дочка (дядько Гнат мав три десятини землі), а той Ромась з малечку з млина парового не вилазить, шантрана якась — ні коня, ні воза, навіть борони! Тільки получка!

Отож батько стежив за дочкою, за клунею, де вона спала влітку на примістці, за Ромасем. І таки застукав! Ромась, рятуючись, видерся на горище, ударом голови прорвав солом'яну покрівлю і зник. Зробив це він так спритно й швидко, що Гнат Максимович так і не дізнявся, де дівся приблуда. Мов провалився крізь землю. А сусіди казали: «То йому з двору не видно, а як глянути з вулиці, то видно, як з покрівлі два віхті стирчати!»

І сам я бачив ті віхті. Вся покрівля на клуні від часу потемніла, а ті два віхті, вибиті з дірки Ромасевою головою, були свіжозолотисті і так гарно світилися проти сонечка!

У старе село прийшли нові люди. Дядько Гнат Максимович Захожай не зрозумів їх. Чекав для дочки «хазяйського сина». А в селі й «хазяїв» уже майже не було: то млинарі з парового млина, то залізничники із станції, то крутиво-ламхвости з панської якономії... Тож найкращим женихом для Тетяни був Ромась. Ба! Він і не здався! Повів таку запеклу атаку супроти дядька Гната Максимовича Захожая, що той і оком не встиг блиминути, як Ромась підхопив Тетяну та й кинувся з нею у вир життя.

1972—1975

ВЕРХАРН¹

І ось сільська школа за спиною². Батько наш виношує зухвалий план віддати свого шмаркатого Івана в гімназію. Все, що вимагалося від Івана, він зробив: екзамени в гімназію склав. Справа залишалася за Юхимом Сенченком — його батьком, бо це ж йому прислали з нової, щойно відкритої гімназії сповіщення: ваш Іван зарахований³. Щоб дістати право на навчання, треба внести 40 карбованців плати за першу половину навчального року. А після Нового року — ще 40 карбованців — за другу.

Я й досі пам'ятаю вигляд того папірця. В гімназії друкарської машинки ще не було, написаний папірець був від руки гарним почерком, яким писали канцелярські каліграфісти того часу: рівно, красиво, кожна літера, як окремий маленький горобчик, навіть неписьменний відрізнила літеру а від літери о чи там и.

Сіли ми біля столу, прочитали ту цидулу. Вісімдесят карбованців! Легко сказати! А де їх взяти, коли батько за все своє життя більше як п'ятнадцять-двадцять карбованців за літній місяць не виробляв. Корова в ті часи коштувала двадцять карбованців. Отже, щоб провчитися рік, треба було продати чотири корови. Щоб провчитися вісім років — навчання в гімназії було розраховане на вісім років, — треба було вигнати на ярмарок цілу череду — тридцять дві корови! А у нас вона була тільки одна та й на ту років п'ять-шість збиралася!

Отож, не судилася Іванові Червоноградська гімназія! А це ж саме для неї посеред великого міського вигону поставлений був довгий двоповерховий будинок, муріваний з червоної цегли. Оградка теж була викладена з червоної цегли і була вища за людський зріст, тому зсередини схожа на широкий і довгий ящик. Що у тому дворі робили гімназисти, ніхто й ніколи не бачив. І я не дізнався, бо через рік попхався у міське училище, яке вже було перейменоване на Вишне початкове училище. Призначене воно для міських хлопців невисокого рангу.

Моїми товаришами там були діти місцевих бондарів, слюсарів, візників, конторських службовців, дрібних торговців. Програма цього училища розрахована на чотири роки навчання, а коли пригадати, що кожен з нас закінчив перед цим трирічну нижчу початкову школу, то й вийде, що за обсягом знань те мое училище дорівнювало сучасній семирічці. Крім предметів гуманітарного циклу, там вивчали, і дуже старанно, геометрію, арифметику, алгебру.

Директором училища був тоді Георгій Микитович Сепстий, спеціаліст з математичних наук. Він викладав у нас геометрію; на алгебру школа запросила Міллера. Цей чоловік так вів свій предмет, що я полюбив алгебру, старався запам'ятати всі тонкощі її перетворень і — преуспів у цьому. Містилося Вишне початкове училище в давньому, але ще цілком пристойному одноповерховому будинку.

Крім чотирьох класів, у приміщенії була ще кімната для сторожа Івана і вчительська, яка виконувала водичас функцію фундаментальної бібліотеки. В цій фундаментальній бібліотеці стояли тісними рядами зіbrane творів класиків. Учні сюди часом зазирали, але фундаментальної боялись.

Зате любили нашу звичайну, не фундаментальну — шкільну бібліотеку. Вміщалася вона в три чи чотири книжкові шафи і містилася в другому класі, очевидно, з якоїсь причини він був краще пристосований, ніж інші. Можливо, просторіший...

У Вишій початковій своїй школі я вчився нерівно, але з певною закономірністю. В першому класі — на двійки і трійки. В другому — на трійки і четвірки. В третьому — на четвірки і п'ятірки, четвертий клас колекціонував всі оцінки так, що двійки сусідували з п'ятіrkами, а трійки з четвірками. Взагалі ж з другої половини року починаючи, мої п'ятірки вийшли наперед і отак почетом і супроводили мене до кінця навчання. Така надійна підpora укріпила мене. Я став дужим — і це пригодилося мені, коли після закінчення навчання дозволося йти на жнива.

Війна... Щоразу відбувалися нові й нові мобілізації. Нарешті добралися і до тих, що на той час мали вже по сорок років. Нашому ж батькові було тільки тридцять дев'ять. То й він поплив у той воєнний кривавий світ. На господарстві зостався я зі своїми п'ятіrkами, мамою і сестрою. Літо було жарке й урожайнє. Дідусь Олександр Терентійович зібрав і спорядив мене на жнива. Навчав, як косу клепати, як мантачити її, як «попускати» косу, тобто як ставити її під більшим кутом і, навпаки, — як кут цей зменшити.

Я навчався приробляти грабки, ставити їх то вище, то нижче, залежно від висоти й густоти стіністою, і ще багато чого навчився, отож докладав усіх сил, щоб груди мої були дужі, руки невтомні, долоні щоб не боялися пухирів: хто б не взявся вперше за косу, той неодмінно прикрасить долоні свої водяністими пухирями. Не треба боятися й болю в попереку. Він буде, неодмінно буде, але цей біль не болючий, не на хворобу, а на здоров'я, поболить тільки перших три дні, потім належні м'язи затужавіють, стануть еластичними, міцними і вже не будуть нічого боятися. Навпаки, — встанеш уранці, потягнешся, то мускули так і заспівають: «Оце б вийти у поле; стати у ручку!»

Є роботи набридливі, одноманітні, задушливі, наприклад, копання або молотьба ціпом. Ці роботи людину не підносять, навпаки, пригнічують її. Але коса, але косіння в полі, в степу!.. Ти йдеш, і навколо тебе хвилюється зелений світ, біжить аж до обрію! Суто море, океан! І над ним пташки в небі, над ним табунці білих химерних літніх хмарок, над ним саме сонце — цей генерал-генералісимус над усіма небесними зорями! Жарко — не сказати як! Піт виступає на обличчі, малиє на спині «орлів», часом здається, що аж сили забракне...

Та то лише на момент. Бо ось не знати звідки вихопився легіт,— такий вітерець блаженно прохолодний,— війнув крилом, прогнав повітряну хвильку через ваші плечі, через голову, зазирнув під розстебнену сорочку і враз зробив так, що розбуркав у грудях ваших всю агресивну їх силу: груди хапнули велетенський ковток степового повітря, мускули на руках нап'ялися канатами, випнулися у всій своїй еластичній гарноті, ноги зробили новий ривок. І зашуміла коса, підтинаючи під корінь зелено-золотисту стіну пшениці. Мов і не було втоми, отієї хвилинної слабості.

В один з пізніших років при новому розподілі землі на нашу сім'ю припало десять десятин поля! Десять десятин! Це був соціальний стрибок. Для мене він пов'язався з стрибком естетичним. Не було другого такого моменту в моєму житті, коли б я більше втішався своєю силою, своєю витривалістю, своїм умінням вести широку ручку на всі гони, а гони в наших краях мали тоді двісті п'ятдесят метрів уздовж! Тоді ж в арсеналі моїх естетичних цінностей до білих небесних хмарок і синього-синього неба долучилися білі батистові хусточки і сині-сині та карі-карі очищентя!

Отож естетика моя стала більш земною, більш повнокровною, теплою. Надто вабили серце оті білі батистові хусточки! Вони мигтіли там і там на всьому просторі поля, також і на суміжних нивах. Одна така хусточка весь час пливла поперед мене. Хто вона? Що вона? Косою можна замахуватися так, щоб аби торкнутися золотистого стінностю. Мені ж потрібний був шалений темп. Які ж чудеса виробляли тоді мої позалізнілі руки, оповиті потугою плечі!!

Я йшов напролом, кидав за спину покоси. О, коли б їй, отій білій хусточці, було хоча б сімнадцять-вісімнадцять літ! Вона ж вибілась із цього габариту. Як обернулась і посміхнулась, я побачив усі тридцять п'ять років! Тридцять п'ять років! Тоді це було дуже багато. Отже, теорія відносності існує спрадавна.

У перший отой рік, коли ми в поле виряджалися з мамою, мені належало скосити 14 саженів жита, ледь не три чверті десятини. І я взявся щільно до роботи. Коли надвечір на нашу ниву приїхав дідусь Олександр Терентійович — з нивою було вже покінчено. Вона лежала в покосах, рясніла снопами. І дідусь Олександр Терентійович, зиркнувши на мене, сказав:

— Нічого, вітру багато має! — Тоді я вважав, що це похвала вишого ступеня. Згодом виявилось, що це була лише перша частина формули. Повністю формула мала б такий

вигляд «Вітру багато та, видно, розуму мало!» Рідний дідусю! Твоя правда була, та скажи, де б тоді було тому розумові взятися в п'ятнадцять літ?

До вечора долоні розболілися, враження таке було, що там щось почало наривати. Мама наша спустилася в погріб, назбирала вершків... Ах, ці вершки! Вони завжди з'являлися на світ білий, коли постає потреба в швидкій медичній допомозі. Чи то обсяли ноги «курчата», чи губи пошерхли, чи лубом взялася шкіра на руках — одразу ж з'являлися вершки. Цілюща сила їх була поза сумнівом. Медична сила.

Мали вершки й естетичну силу. Хто з дівчат і молодиць не виставляв супроти згубної дії літнього сонця їй вітру благосної дії свіжих вершків?! Личко після свіжих вершків через ніч ставало немов вимитим, шкіра красиво рожевіла, очі виблискували, серце на магніт оберталось, щоб намертво ловити зрадливі хлопчаці душі. Цілющими вершки показали себе і супроти роздавлених водянок на долонях. Дія вершків настроїла мене на добрий лад.

На другий день, уже після пізнього снідання, із стерну повернувся Іван Корнійович, наш сусіда, він розповів нашій мамі два чи три анекдоти, на закінчення сказав, що біля балки пшениці не доспіли. «Доспіють ще днів через два-три. Так що на п'ятницю, Іване, збирайся!» Іван — це був я. На п'ятницю, а сьогодні тільки вівторок! І тут я подумав: «А що було б, коли б пшениця біля балки поспіла не в п'ятницю, а завтра, а то й сьогодні?! Як би я її узявся косити з отакими руками?!

Отож, естетична оболонка в мене — косар. З ділової точки зору я так і залишився учнем старших класів Вишого початкового училища, до того ж учнем зіпсутим. Я вже не можу жити без мандрівок по своєму Червонограду; не можу, щоб не совати носа в прохолодний затишок міської бібліотеки з її товстезним каталогом; не можу жити без газетних кіосків, без їх барвистих розкладок, де можна побачити найостанніші з останніх новинок.

Газет я ще не читаю, але журнал «Огонек»⁴ вже западає ув око, вже ті ж самі очі починають бігати по книжкових новинках. І ось на одній такій розкладці мені довелося побачити маленьку книжечку у виданні «Універсальної бібліотеки». Автор книги — Еміль Верхарн, назва — «Вірші і поеми»⁵, переклад здійснив Валерій Брюсов⁶. Обидва — і Верхарн, і Брюсов — були мені невідомі, ні про одного з них я нічого не чув, але обидва мали такі звучні імена й прізвища!

Ви тільки прислухайтесь, як це звучить! Еміль Верхарн! Валерій Брюсов! Мало тоді було Валерів на нашій землі,

а Верхарна і зовсім ні! Автори загітували мене, і я книгу купив. Діло було в жнива. Треба було утрамбувати тік. Садиба наша на піску стояла. Завдання полягало в тому, щоб на цю піщану основу навозити якийсь шар чорноzemлі, цей шар ущільнити, розгладити і рівно утрамбувати до блиску, щоб зерно на току пливло, куди горнуть його, і не застрягало в землі.

У нас серед степу стояла могила, стара, поруйнована. Наші шукачі скарбів давно вже обстежили її, попроколювали своїми щупами і вздовж і впоперек. Ці проколини були чистим скарбом для всього живого, що плодилося у степу і заселяло всякі ямки і нірки. Які тільки жучки і павуки там не знайшли собі захисту! В одну нірку під могилою сковалася сполохана нами змія. Це була добра ознака. Коли є гадина, то мусить бути і скарб, який охороняє вона! Має там бути золото, срібло, дорогоцінні камені! Ну, Іване, копни трохи! Хай у тебе буде ще одна професія — шукач скарбів! Повний віз під наглядом брата вирушив додому, на тік. Шукач скарбів залишився на могилі. І знову діло показало, як багато було вітру в нього! І в нього, і в стіпу!

Наша річка Берестова була чепурушка, любила барви, розкішні зелені береги, очерети у три людських зрости, лози і верболози, оповиті куренями хмелю. А ще любила диких горличок, солов'їв і верби наші, звичайні червоноградські верби, зелені, кучеряві і такі високі, що під саме небо. Ні джунглюстих очеретів, ні куренів, обповитих хмелем, ні лоз, ні верболозів з моєї могили не було видно, вони маліли на відстані й зникали. Не зникали лише красуні наші, чепурушки, наші вродливиці — червоноградські верби. Вони так височіли, так зеленіли, так пильно стежили за своїми берегами, що зелену, кучеряву, вимальовану ними смугу можна було бачити в один бік мало не до Харкова, а в другий — чи не до самої Полтави.

І як же ж раділо сонце вітрам і просторам, на кучеряве вбраних Берестової! Ще й мінилося щоразу. За п'ять кілометрів від могили мало один вигляд, за десять — другий. А око ж охоплювало всі двадцять п'ять кілометрів її течії! Які ж це були скарби краєвидів! Які сполучення барв являлися людським очам! А ще ж білі хмари на небі, а ще ж далека-далека лінія залізниці з гарно вимальованими парово-зиками, з такими вагончиками, що мигтіли між гіллям і кронами далеких верб.

Шукача скарбів з мене не вийшло. Змія, яка хovalася в норі під могилою, була не гадюка, а вуж з блідими окулярчиками на голові. Що може охороняти такий безпомічний

гад? Віра моя в нове покликання вичерпалася, я спересердя стъбнув вужа гілкою полину. Вуж, не озирнувшись, мерщій дременув у зарослі нехворощі. Я сів на горбик і розкрив книжку. Ніколи мені книги не приносили такої радості, як у ті роки. Шевченко⁷ розкрив мені очі на долю рідної країни, Верхарн — на світ. Він розсунув мої горизонти, переніс за далекі моря й океани, на бурхливі площі міст; розповів про бунти на тих площах, про трибунив народних, про містаспрути, про золото, що з усіх кінців світу стікає в сейфи й підвали владоможців.

Залізниця оперезувала наше місто з півдня; з нашого двору видно було, як по ній сунули довжелезні состави в один бік — на Лозову⁸, в другий — на Полтаву. До цього часу я прочитав чимало всяких поетичних творів; були в руках у мене і Щоголів⁹, і Грінченко¹⁰, і Самійленко¹¹, і Олесь¹², та ніколи й ніде, ні в одній збірці не зустрічав ні поїзда, ні паровоза, не згадувалися в них і вагони ні першого, ні другого, ні третього класу. Я, звісно, бачив усе те, милувався і далекими поїздами, і такими самими далекими паровозами, повитими млою, і зеленню верб, але й на думку мені не спадало, що про все це можна писати вірші, що можна захоплюватися цими дивними витворами людських рук, що такий состав можна поставити поруч з чумацькою мажею, ба, навіть, поперед неї!

Верхарн говорив мені, наполягав, наказував, що не тільки можна, а й слід, що без цього поезія не охопить всього багатства життя. В степу на предковічній могилі взяв у руки книжку один хлопець, після роботи поклав її вже інший — багатший, зіркіший. Вуж далеко не втік у нехворощу: не забаром повернувся до своєї нірки. Копач скарбів зняв своє засудження з бідолашної тварини. Ні, йому таки було що оберігати отут серед степу. І цю старовинну поезію могил, і оту поезію новітню — там, на обрії з зеленими вербами і далекими составами в ряд з невтомними парово-зами...

1974

КОЗЕЛЬКИ

Козельки — це молочайсте ютівне стебло, лопуцьок! З розетки, розстеленої на землі, виганяється оте стебло, щось на зразок хатньої антени: тонше коліно росте з товщого і отак на три-чотири поверхі, поки споруда не закінчиться невиразною жовтенькою квіткою.

Лопуцьок у середині має білий, липкий, гіркий на смак сік, зверху ж вкритий м'якеньким кожушком з сірої вовни, ворси.

Щоб з'їсти козелька, треба зірвати його нездерев'янілі верхні коліна, обчуhrати листочки, що теж розетками ростуть на колінах, і потім добре покачати між долонями, щоб викачати отої гіркуватий білий молочайний сік. Від цього долоні ваші вкриваються тим пушком і липким соком, стануть і самі липкі. То й що з того? Тернеш об коліна і берешся обчищати лопуцьок, здираючи ніжні плівочки, що одразу ж закручуються баранчиками і з усіх боків звисають з стеблинки. Порух руки, баранчики летять кудись геть, і у вас у руці чистий козельковий лопуцьок! Його і кладіть на зуб з внутрішнім трепетом. Що є для хлопця влітку краще за солодкий лопуцьок?! Коли біля вас приятель з такою ж вибіленою сонцем головою, як і у вас, ви, не стримавши, вигукнете:

— Ох же ж і добре — як мед!

Світе мій рідний, світе мій білий! Скільки я тих козельків між долонями пропустив!

А де краще місце для куріпок і перепелів, як не зарости молочаїв у шелюгах! Ідеш собі від козелькового кущика до кущика, і раптом з-під ніг — пуррх! Куріпки ходять не по одній, а весь виводок за одним разом. Підпустять вас на кілька метрів і потім усі враз — пуррх! Ніби бомба під ногами вибухнула чи ракета злетіла. Тільки пух і курива підіймуться вгору. В першу мить навіть і не усвідомлюєте, що сталося. Лише згодом зрозумієте, в чому річ. Трете потилицю, кажете собі:

— І хто ж знав! — і похваляєтесь: — Вдруге не втечуть, кепкою так і накрию!

А вдруге й не трапиться ні перепела, ні куріпки. Байдуже, і без них світ солодкий!

Я ПОЗНАЙОМИВСЯ З ЙОСИПОМ

Червоноград стоїть на так званій Українській лінії, побудованій у XVIII столітті для захисту від татарів. Місто, яке виросло при ній, стало Більовськом¹. Пізніше його переїменували на честь одного з онуків Катерини II. Тепер від Більовська залишилася тільки назва головної вулиці — Більовська, у просторіччі Більовка. Згодом місто було ще раз переїменоване, а разом з ним і назва головної вулиці. Але це вже інша тема.

Тут ідеться про ті часи, коли головною вулицею міста була ще Більовка. В моїй уяві вона постає ошатною і гарною,

хоч насправді не була такою. Від інших вулиць її відрізняли асфальтовий тротуар, два-три добре збудовані будинки. В головній своїй частині Більовка прилягала до величезної площа, на якій стояли міські зсипки, великий білий стародавніх форм собор; до неї ж прилягала територія міського базару. Сам базар у свою чергу межував з поруйнованими земляними спорудами старої Більовської фортеці. У фортечних ровах і на валах росли величезні кущі лободи і всякої іншої дикої трави. На самій Більовці, звісно, ніяких бур'янів не було. Тут між житловими будинками можна було знайти магазини, зокрема хоча б і мануфактурні. Сюди ж виходили дворища обох міських друкарень; на Більовці красувалася будівля повітового земства². Тут-таки знайшов пристановище і книжковий магазин. А втім, цей останній, міняючи хазяїв, перескакував з місця на місце. Більовка була ще прикметна тим, що сюди причілком виходила жіноча гімназія. Корпус гімназії був з усіх боків обсаджений деревами — посадками, сквериками. Тут були прокладені гарні доріжки і навіть клумби з квітами. Та, зрозуміло, справжньою окрасою усього цього закутка були дівчата, гімназистки, звезені сюди з усіх закутків червоноградських просторів. Тут-таки, на Більовці, містилися і червоноградські вчительські курси, дівчата яких змагалися вродою з нашими гімназистками. Якщо пригадати, що в Червонограді була ще й чоловіча гімназія, то можна уявити, скільки над Червоноградом неслось зітхань і скільки відбувалося романів! А тут-таки підростали ще й хлопці й місцевого Вишого початкового училища. І Йован шмаркатий також.

Але йому поки що не дівчата в голові. Книжки. І Йоссько Рудий, Йоссько цей, Рудий, власник книжкової будочки, там-таки на Більовці. Стояла та будка на немилосердно гарячому червоноградському сонні. В будці місця вистачало тільки для поличок з книжками. Столик із розкладкою і сам Рудий Йоссько стояли надворі, якраз проти сонечка. Від цього сонечка Йоссько ставав золотим, а щоки такими, неначе парубок щойно повернувся з найгарячіших кримських курортів. Отож до того столика з розкладкою, до того озолоченого сонцем Йосська і приліпився шмаркатий Іван з Шахівки. Рудий Йоссько щось порпається під столиком. Ось випростався, глянув на хлопця, очі їхні зустрічаються. Йоссько каже:

— Ну, чого ти, хлопче? На книжки дивишся? Підхodь ближче.

— У мене грошей нема...

— Подумаєш, яке лихо... А в кого вони є? Ти що, книжки любиш? Читати любиш?

— Еге, люблю...

Отак ми й познайомилися.

Ввечері відбулася розмова з мамою. Від мами вимагалося три копійки. І на що?! На книжку! Такого в цій родині не було ще зроду-віку. В цій хаті, як і в сусідніх, витрачалися гроші на що завгодно, тільки не на книжки. Дивиться мати на своє шмаркате дітище. Очі в ней стають круглі, велики. Де це видано, де це чувано отак переводити гроші?! Три копійки! Цілі три копійки! Фунт хліба коштує одну копійку, четвертина олії — дві копійки. При лихій годині на ці гроші день можна прожити! Але життя є життя. Воно завжди не спокійне. І мама сидить, думас. Проклятущі гроші! Добре з ними й дуже погано без них. Під причілковою стіною у хаті в мами стоїть скриня, у скрині є прискринок, у прискринку шматинка, у шматинці дев'яносто три копійки грошей. Кожна копійка на обліку, для кожної копійки вже наперед визначено канал, по якому вона спливе з маминих рук. Отож, з одного боку шматинка і в ній дев'яносто три копійки грошей; з другого — Іван. На небесах підноситься Справедливість. Задумалась мама на мить. Цього й вистачало, щоб Справедливість своє діло зробила. В руках у неї терези; на одну шальку склада ті гроші у шматинці; на другу згromадила Івана. Шальки хитаються, з ними й Іван: то поженеться угору, то сяде вниз. Цікава картина. Кінчається вона тим, що наша мама зітхає, каже сама собі: «Це вже, видно, такі часи настали, що людям і книжка потрібна стає...» Вголос обзивається:

— Добре. Дам тобі три копійки, тільки не сьогодні...
Післязавтра або в неділю!

Бідолашина мама, як їй тяжко з тими грішми розлучатися! Вони, видно, нелегко даються їй!

В той день я повернувся додому з міста з книжечкою у руках. Книжечка називалася «Малий Кобзар»³. Належала вона тому самому Шевченкові, портрет якого я вперше побачив ув оправленому комплекті журналу «Мир божий»⁴. Цей том лежав на столі в товариша. Набачивши його, я на перерві залишився у класі, присів за парту й почав гортати книжку, розглядаючи численні малюнки, надруковані в ній. Увага моя спинилася на портреті гарного вусатого чоловіка, який мав трохи незвичайне ім'я і прізвище: Тарас Шевченко. Хто ж він такий? Зацікавлений, я почав нашвидку знайомитися із змістом статті, в яку був заверстаний той портрет. Прозовий діловий текст статті перебивався цитатами з віршів Шевченка. Вірші були незвичайні, Шевченко вперше в житті простяг до мене руку свою і всього заполонив. Стаття у журналі залишила глибокий невитравний слід. Я почав думати про Шевченка, почав шукати його твори. І ось вони у мене в руках. Не знаю, яким способом я опинився на городі в себе.

Пам'ятаю грядки капусти, залиті сонцем, пам'ятаю гусінь, що червилася на молодих соковитих листках, пам'ятаю гарних метеликів, що літали навколо мене. Можливо, вони й заманили мене сюди. Але охота до книжки була більша, ніж бажання ловити метеликів, грatisя з ними. Не втерпівши, я розгорнув придбану книжку, почав читати її. Ніколи жодна книга не спроявляла на мене такого враження, як «Кобзар». Я пив його й напитися не міг. Радість почуття незвичайності подій затопила мене.

Свій «Малий Кобзар» я за кілька читань вивчив напам'ять і завчив так міцно, що й тепер пам'ятаю цілі велики уривки з «Кобзаря». Пізніше я дізнався, що Шевченко не тільки розвинув спадщину, яку одержав від Сковороди⁵, Котляревського⁶ й Квітки⁷; а й безмірно збагатив її, ввівши в неї нові історичні, політичні й нечувано гострі соціальні мотиви. У Шевченка було багато улюблених героїв, наприклад, еретик Ян Гус⁸, гайдамаки Гонта⁹ і Залізняк¹⁰, «Катерина»¹¹, «Варнак»¹². Ці Шевченкові герої стали і моїми героями, його поетичний світ став моїм світом, його приятель Козачковський¹³ ніби став моїм приятелем, навіть деякі слова й вирази з «Кобзаря» стали начебто інтимно моїми. Від Шевченка я вперше дізнався про існування слова «містерія»¹⁴; і Гамсун¹⁵ пізніше взявся читати лише тому, що один з його творів мав називу «Містерія»! Велике спасибі Йосипові Рудому, тому печеному й перепеченному сонцем ентузіастові, що доніс до мене ту велику книгу!

Якось у мене знайшлися зайві дві копійки. До книгарні Писаревського я не пішов, вирішив гроші витратити в симпатичного мені Рудого Йосипа, тим більше, що його будка була по дорозі, а до Писаревського треба було робити гак. У Йосипа на столиці я побачив книжечку, яка коштувала рівно стільки, скільки в мене було в кишені. Автором книжечки був якийсь О. Олесь. Заплативши гроші, я взяв покупку — була вона без обкладинки, просто зброшуртований друкованій аркуш — і рушив додому.

Пекло сонце, над валами старої фортеці й над кладовищем, що прилягало до фортеці, заливалися жайворонки; на валах, залитих сонцем, почали прозирати росточки першої весняної зелені; на засохлому торішньому бур'яні грілися проти сонечка червоненькі довгастенькі комахи з чорними крапочками на спині — козачки. Та фортеця з валами і козачками — це окраїна. Центральна ж площа з великою будівлею чоловічої гімназії посередині являла собою подобу грандіозної трясовини, куди не наважувались ступити навіть найвідчайдушніші хлопці. Площа вилискувала рівною гладдю застиглої грязюки, вкритої зверху тоненькою плівкою ріди.

Згодом, коли ця рідина висохне чи вберуть її нижні пласти грязила, неосяжна ця гладінь потріскається, розчленується на окремі менші коржі, відділені один від одного тріщинами. Ці тріщини будуть ширшати; чорні коржі порудіють і теж візьмуться сіткою дрібненьких тріщинок... Це певна ознака, що грязило на центральній плоці міста починає тужавіти. Згодом воно висохне, візьметься груддям і вже по ньому тут підуть і пойдуть найсміливіші наші червоноградські Колумби¹⁶. Я не належав до тих відважних, але внутрішньо мене щоразу, коли я проходив понад тією площею, торсав демон глуму над людиною. «Ну, чого дивишся?! Зійди із стежки і ступи прямо на отой он корж, бач, який він великий, бач, як затужавів, бач, уже почав сохнути, бач, блискуча чорна поверхня його взялася тріщинками і почала рудіти. Ступи на того коржа, вигукни сміливо на весь світ: «Бач, і я тут!» Ну, що ж, бувають хвилини слабості в кожноЯ людини. Шахівський Колумб не виняток. Не давши собі клопоту з'ясувати, що з того вийде, він голпнув. І став ногами на ґрунт. Корж прогнувся, потім м'яко розломився, у повітрі пролунав такий звук, як буває, коли сусідська кобила витягає з замісу ногу. Начебто стрельне хтось! Це сталося у перший момент. У другий момент грязило вишкірило всі свої зуби і вп'ялося ними в мої, не сказати б, щоб дуже нові черевики. Не дуже нові, але й не стари, ще міцні. І були б ще міцніші, коли б той шмаркач Іван знаходив хоч трохи часу їх повідшкрабати від грязі і як належить почистити ваксою. Та цього діла Іван шмаркач не дуже полюбляє. Хоч і вживав вакси, так чорнив нею не очищено юхту свого черевика, а ту шкурку з червоноградського чорнозему, яка засохла на взуттячку. Отож якщо й ваксив що, то чисту червоноградську грязь! Яка ж користь від цього була черевикові? Ніякої. І черевик тепер мстився. Узяв улип у грязюку та ще й так, що вискочити не можна, мов у пастку ступив. Ото була картина! Ото була ситуація! Хоч сядь та й плач! Та куди ж сядеш? У грязило? А що коли й за штани схопить? Отож пропав, навіки пропав, Іване! А може, й довше, ніж навіки. Безперечно, довше. Бо ж навколо хоч і люди були, так які! Один каже: «Ну що, ускочив, козаче? Потупцюй, поки матінка прибіжить з лозинякою. Вона навчить, як жити, коли сам не вмієш!» Інші цікаві лися: «Прилип, Іvasику? Ну, постій, свіжим повітрям подижай. Корисно». Ще один мовив: «Був би ти синочком моїм — вдруге не нарвався б на тринчик!» Тринчиком у наших краях називають довгий і вузенький ремінний пояс, у Шахівці та й у Червонограді дуже в моді був у ті часи — замість лозини, супоні чи черезсідельника. Врятувала тоді мене наша червоноградська Марія Магдалина. Була така бідолашна жінка.

На війні був убитий її чоловік Іван Мигдаль. Зостався при ній синок, теж Іван. Любила дуже його Магдалина. Взимку, коли Берестова бралася кригою, туди виїздили на ковзанах усі червоноградські хлопці. Марія Магдалина і своєму Іванкові купила ковзани, і не дерев'яні, а справжні, залізні, такі, що як ішли по льоду — в повітрі свистіли. А там, на Берестовій, було моторошне місце, де взимку вода майже не замерзала. Там глибина, і з глибини тієї било якесь джерело. Іванко не знав про це, розігнався на ковзанах — і по всьому! Не стало Іванка. Залишилася Марія Магдалина сама. А працювала прачкою у госпіталі для тих солдатів, що одужували після окопів і поранень, вони так і називались — команда одужалих. А там були всякі люди: і добрі, і недобрі. Недобрі, скориставшись з її трагедії самотності, заманили на кладовище, насміялись і, прив'язавши її до хреста, самі пішли геть. Ніч була. Хрест вибрали найміцніший: товстий, дубовий, щоб не вирвала. А там жив кладовищенський сторож, жив у сторожці із своєю бабою. Чує серед ночі сторож, хтось гуває у вікно; не в шибку торохтить, а б'є в раму. Здивувався, що воно? Одначе до вікна підходить, а там за вікном, видно, мрець стоїть із хрестом за плечима. Сторож, хоч і мав у прискринку всі чотири «Георгії»¹⁷, одразу ж навтіки. «Да воскреснет бог», — мурмотить і не зна, де сковатися. Його жінка, тітка Одарка, «Георгій» не мала і в окопах не сиділа; замість чоловічої хоробрості мала тільки жіночий розум, то підвелася з ліжка, стала біля вікна, питає: «А хто це там бродить?» — «Ой, тітусю Одарко, не лякайтесь! Це мене, Марію Магдалину, солдати з команди одужалих покривдили, хай їм руки покрутити! Розв'яжіть бога ради!» Вийшла сторожиха, за нею сторож, одв'язали від хреста Марію Магдалину. Велике серце мала вона супроти своїх кривдників. Спочатку хотіла рублем і качалкою віддячити їм за ганьбу. Передумала. Найголовніший заводій був нікчема в солдатській шинелі — ефрейтор Дзижчимуха з Таврії. В обід, набачивши його в Їдалальні разом з іншими солдатами, Марія Магдалина підійшла, розмахнулася і дала ляпаса ефрейторові. У нас червоноградські жінки особливі, надто жінки в'язальниці, прачки. У цих руки вироблені, дужі. Така рука була і в Марії Магдалини. Як морснула ефрейтора, той так і пішов перекидьки. Підхопився, кричить, гука на тих побратимів, з якими на кладовищі збиткувався над жінкою: «Гей, хлопці, де ви! Хапайте її, лупцюйте, бийте моєю рукою!» — «Та ви гляньте, добрі люди, який він хоробрий. Ех, ти ж, вояко, собаче стерво!» — скрикнула Марія Магдалина, а тоді до них: — Чого ж ви стоїте! Хіба так страшно ут্রьох на одну бабу накинутись?» Ефрейтор підвівся, підскочив до молодиці,

замахнувся. Аж чує, ті, що навколо нього, радять: «Не чіпай Марії, гірше буде!» Один ще сказав: «Її чоловік на Карпатах залишився. То до оборони її замість нього я стану. А ну, налітай, хто там!» А був це коваль з Катеринівки. Скрутившися той ефрейтор, тільки й спромігся, що погано вилася. Після цього Марія Магдалина як була прачкою в одужалих, так і залишилася. Солдати заздро позирали на її круті руки, перекидалися: «Ця як зацідить — держися!» Такою у місті і знали Марію Мигдалеву, як говорили прості люди, і — Магдалину, як говорили люди, причетні до науки. І ось у той трагічний момент, коли я вже не знав, що й робити з собою, з-за рогу вулиці вигульнула Марія Магдалина, якийсь час з подивом позирала на мене, потім скрикнула: «Та що ж це з тобою, боже мій, господи?! Застряв?» — «Застряв, — відповів я. — Думав, що вже загусло, а воно, бачте, що?!» Марія Магдалина не була красунею, просто звичайною собі прачкою, але посмішка в неї була дуже гарна. Вона всміхнулася, спитала: «Що ж з тобою тепер робити? Коли б оце якась дошка, кладка якась...» Біля нас уже зібралися купка глядачів. «Еге ж, — сказав один із них, — коли б оце дошка або кладка якась...» — «А так — нема нічого, — вела дали своє роздумування Марія Магдалина. — Хоч би пара цеглин...» — «Еге ж, — підтримали її глядачі. — Хоч би пара цеглин...» Марія Магдалина озирнулась навколо. І вони теж озирнулись навколо. І такі всі були заклопотані, як і Марія Магдалина. А ця тим часом змовкла, зосередилася, спитала тепер уже себе: «Що з ним робити?» — і нагнулася несподівано, зненацька. — Інакше нічого не вдієш, треба тільки роззутися...» Цього разу глядачі не повторили слів Марії Магдалини, навіть аж злякано на свої ноги зирнули. А Марія Магдалина розстебнула черевики, вони у неї, як у всіх жінок того часу, були на кругленьких фабричних гудзиках, роззулася, скинула панчоху. Хоч уже прийшла і весна, але було ще холодно, босоніж ніхто, навіть з найвідчайдушніших хлопців, ще не ходив. Позатикавши панчохи в черевики і поставивши їх рядочком на сухому, Марія Магдалина сміливо ступнула на чорний найближчий корж. І, звісно, провалилась. За першим кроком зробила ще один. Як опинилася біля мене, нагнулася, пустила свої руки вниз по моїх ногах до самих черевиків, намацала там халявки, ухопилася за них і викинула мене з болота разом з черевиками на сухе. Була ділова, весела, сипала всякими приказками, одну з них пам'ятаю і до сьогоднішнього дня. Прощаючись, сказала: «Як тебе звати? Іван? Ну, Іване, вирушай до матері, та по дорозі понашивай собі лубки, та добрі. Чуеш?» Це значило, що коли б мама або тато взялися учити мене тринчиком, то щоб удари

потрапляли не по мені, а по отих лубках. Скільки років минуло з того часу, а й досі пам'ятаю це гуманістичне прислів'я! Скільки хлопцям перепадало від батьків і тринчиками, і батогами. Скинить, ухопить це знаряддя і, не роздумуючи довго, пуска його в діло. Отут би й нашивати лубки, так де ж!

Мамі нашій я, звичайно, нічого не розповів про цю пригоду. Як дійшов до річки, гарненько поодмивав свої геть зовсім поруділі черевики. Поки дійшов додому, вони висохли. Щоб надати їм належного вигляду, забрів по дорозі в пісок, проорав його носками метрів на три-чотири, і, як вийшов на стежку, взуття мое мало вже цілком пристойний вигляд, як і у всіх хлопців.

Свій двір, увесь наш закуток, сусідів своїх я застав у святковому настрої. Весна! Треба збиратися у степ! О, той степ! У степ люди їхали орати. У жнива в степ вибиралися косити. Парубки й молодші селяни ходили на заробітки в степ з косями, мантажками, із збаночками для води. В степу родило жито, пшениця. На степах садилися наші баштани, і з степу в село привозили кавуки, дині, гарбузи, а також тикви і всякі горгопочки. Навіть наша мама готувалася: перевіювала жито. Одвійки — курям, а найкраще зерно на посів піде. Ось-ось приїде мій дідусь, а її тато, забере те жито, одвезе його в степ, щоб посіяти... Я допомагав мамі замітати вінчиком одвійки; великим совком підбирав кондиційне жито, скидав його в лантух. Любив таку роботу. Тільки як скінчили її, згадав про свою сьогоднішню покупку, про книжечку О. Олеся. Витяг її з кишені шинельки і сів на колоді читати. Така ж манюсінька книжечка, така ж непоказна! Ну що в ній може бути путного? А втім, звичка взяла свое. Розгорнув ту книжечку, прочитав — і очам не повірив. Книжечка співала! Та як співала! І таким голосом, якого я ще і не чув. «Мати, мати, не журися, не сумуй, не проклинай¹⁸, я і сам ходжу, як смуток, з серцем зранений украй. Ой нашо малудитину доручала ти степам? Над степами сяє сонце і вітри гуляють там!» Це вірш написаний був, певно, про мене, про нашу маму і вже, напевне, про наш степ. Такого ж степу, як у нас, у світі немає. І я приник серцем до книжечки, книжечка отеплилася, заворушилася, обернулася на маленького хлопчика чи на маленьку дівчинку. А та дівчинка дзенькула ключиком, відпечатала мое серце і проскочила туди у відкрите віконце. Я не вивчав віршів з тієї книжечки, вони вивчилися самі і засіли в серці на все життя.

ТОЛСТОЙ¹

Мама пекла пироги, як завжди в неділю, і прибирала в хаті. День був сонячний; сяяв білістю засланий свіжою скатертиною стіл: хата була посыпана білим піском. З огляду на свято мама вимила мене добре, голову розчесала, одягла чисту сорочку. І сама причепурилася, адже їй тоді було 32 чи 33 роки.

Всі ці заходи завжди навівали почуття святковості: я був піднесений, зосереджений і солодко зажурений. У такі хвилини душа моя починала неспокійно ворушилася, перехлюпуватися через береги і гнала кудись у таємничі далі, кудись за Чернеччину², кудись за Вільховий Ріг³, Скутувате⁴. А надто за ті Дубові Гряди⁵, що переслідували мене все життя.

Я їв пирога, тривожно придивлявся до того, що діється у тій далині.

І раптом у хату зайшов батько і з ним Нестор Степанович Коломієць, Михайло Іванович Бондаренко, Іван Сіренський-Калюжний. Мама подала на стіл пироги, сметану, по чарці. Всі ці люди були для мене теж таємничі. Два перші жили невідомо де, край села — у далині, далина ж для мене завжди була романтична; а Іван Сіренський хоч і жив близько, так мав жінку, котру всі в селі називали Бакайха, Бакайка... А бакай — це ж глибокі вибої десь на не наших, на чужих далеких дорогах, бо в нас усе це зачісується під одну гребінку: не бакай, а калюжа, вибій...

Прийшли вони якісь стривожені, незвичайні, почали говорити, і з того, що вони говорили, я зрозумів, трапилося лихо: помер Лев Толстой. Так я дізнався, що на світі жив великий письменник, який був гордістю всіх тих, хто сидів тут за столом.

Одна деталь засіла тоді мені в голову, і з нею я пережив усе своє життя.

Серед гостей моого батька особливе місце посідав Нестор Степанович Коломієць. Це був чоловік бувалий; з косою він обійшов увесь Лісостеп, Дон, Херсонщину. Людина була непогамовна, неспокійна, одвічний мандрівник, одвічний шукач. По натурі він був винахідник, новатор, а такі люди завжди йдуть не в ногу з традицією, раз у раз прищіпують її або одсугають від себе непоштиво носком черевика. Був він бідний, хати не мав і грошей на те, щоб побудувати її, теж не мав. У ті часи побудова хати була справою трудною.

Нестор Степанович, находившись по світах, приніс у село нові ідеї. Вони зводилися до того, що будівництво хати можна спростити, можна обйтися без глиць, без сторчування,

без кулачення й подібного. Хату можна вилити з глини цілком, так, наприклад, як робиться це на Херсонщині, яку він тоді Таврією називав... Такі думки були нечувані, такі хати небачені, абсурдні, недоречні та й, без сумніву, дурні. Що путнього можна було почтути від такого перелітного птаха?! І Нестор Степанович, цей мудрець, красень, сміливець, сходив за дурня у Шахівці.

Отож ідеї суцільно вилитої з глини хати тоді ніхто не підхопив, крім нього самого. Він собі хату таку вилив. І на ній ходили люди дивитися з усіх довколишніх сіл як на диковинний виплід дурного натхнення. Була вона мала, непоказна, до такої міри закушкана соломою, що й стін не видно було! Що ж поробиш? Без грошей навіть сам бог не зробив би чогось кращого. Нестор Степанович, проте, не здавався. Був він невтомний. Ходив по селях з великою поперечною пилкою — пиляв добрим людям колоди на дошки. Інколи брався ще за одну зовсім не звичайну в нас справу: копав на хуторах хуторянам колодязі. Стій у нас був високий, і до води часом доводилося докопуватися на десятки сажнів. Та й цього мало. Виливши собі з глини хату, напрацювавшись у теплу пору чи біля дощок, чи біля колодязів, Нестор Степанович узимку брався до побудови крупорушки, причому такої, щоб в ній людська сила оберталася на чотири кінські сили!

Змалку я наслухався про химери Нестора Степановича. Про його походеньки батько розповідав весело, але завжди з великою прихильністю до Нестора Степановича. Ця прихильність виявлялася у тому, що, незважаючи на те, що обидва були однолітки, батько завжди називав його на ім'я та по батькові.

Побачити зблизька Нестора Степановича була для мене не така буденна річ. І я дивився на нього, слухав його і запам'ятав усе, що він сказав, від слова до слова. Згідно з його розповіддю, після смерті Льва Толстого залишилася чорнильниця і ручка, якою він писав свої книжки. На ці речі великої людини накинули оком англійці, запропонували за них велику суму і купили той письмовий прилад за сорок п'ять тисяч карбованців.

Ця його розповідь справила величезне враження і на нього самого, і на всіх присутніх, і він сказав із глибоким сарказмом і болем:

— Англійці знають, що роблять. То тільки нам усе байдуже!

Всі вони були прості, малописьменні люди, але вигранені життям, сяючі, як коштовні алмази.

Це була перша зустріч з Л. М. Толстим.

Та ось мені перейшло на шістнадцятий. Де ділися думки про горобців, про кіб'ят і кібчиків! Хвилі, серед яких я спинився, донесли мені чутки про незвичайні книжки Л. М. Толстого: «Исповедь», «В чем моя вера»⁶. Я їх дістав і прочитав. Написані ці книги були пристрасно. Видно, Толстой справді борсався у тенетах важливих роздумів, і книжки вийшли такі ж самі: сквильовані, повні борсания. Минуло відтоді багато часу, і я забув зміст обох книг, забув, чим вони були спільні й чим різнилися. Здається, в одній із них Толстой заперечував церкву й священиків; у другій, здається, стояв за церкву й церковні обряди і закликав людей до церкви ходити, богові молитися, шукати в собі царства божого.

Книжку я прочитав. Старий граф піймав мене. В сім'ї у нас до божих проблем ставилися не тільки індиферентно, а навіть вільно. Батько змолоду твердив, що бога нема; мама не задумувалася над цим. Для неї бог був пов'язаний нерозривно з нашими іконами, перед якими вона в належні свята світила лампадку і які прикрашала віничками із сухих ароматних васильків. Я до релігії ставився формально. До церкви всі ходять, і я ходив, хоч там узимку й мерзнути ноги, та ще й як! У школі годилося вивчати молитви й розказувати їх напам'ять священикові отцю Андрію Щетинському. Я їх вивчав, відповідав і зразу ж забував до наступного уроку закону божого, так ця дисципліна називалася. Годилося ще й хрестики носити. І я носив хрестик, щоб у належні дні на уроці закону божого показати його отцю Андрієві. Так велося. Годилося також наприкінці зими поститися і говіти. Я теж говів, хоч і не постився: їв те, що наша мама готувала. Молоко вважалося продуктом скоромним, наша мама скидала з нього всяку заборону, і ми його залюбки пили. По всьому треба було запричаститися⁷, і я запричащався. Інші не знаю, для чого це робили. Я ж для того щоб одержати належно довідку, підписану нашим псаломщиком⁸, і віддати її начальству нашого Вишого початкового училища. Для мами нашої говіння⁹ теж оберталося на пусту формальність. Це виражалось у такій всезагальній формулі: «Піду до церкви попа в решеті возити», тобто на сповіді розказати йому стільки правди, скільки води в решеті залишилося б, коли хто в ньому воду надумав носити. Цю формулу я нерідко чув і від сусідок, і від нашої мами.

На цьому тлі байдужості до релігійних проблем визрівали і наші хлопчачі вчинки, в яких індиферентизм сполучався з хлоп'ячим завзяттям. Хрести годилося носити учням усіх чотирьох класів нашого училища. Насправді ж носили їх лише учні двох молодших класів. Старшокласники були вільні від цих обов'язків. Виручала їх система патронату.

Полягала вона в тому, що кожен учень з двох перших класів мав свого патрона, шефа з класів третього й четвертого. Шеф, упіймавши мене в коридорі на початку учебного року, казав: «Іване, будеш носити для мене хрестика, у нашому класі закон божий бував у вівторок і четвер. Гляди ж не забудь! Чи, може, тобі не шкода свого носа й потилиці?» Якщо взяти до уваги, що в кожному класі закон божий бував двічі на тиждень, то й виходило, що хрестик я мусив мати при собі цілий тиждень. Мусив. Нічого не поробиш. Носив я його спочатку на ретязку на ший. З другого півріччя мода змінилася. Вважалося відсталістю носити хрестик на ретязку ще й на ший! Новий статут гласив, що відтепер замість максі-ретязків запроваджувалися міні-ретязки. Ретязок обрізався так, що з нього можна було зав'язати лише петельку. Отож хрестика відтепер носили уже не на ший, а в кишені. В дні закону божого хрестик витягався на світ більш і пристібувався до гудзика. Формула при цьому була така. Отець Андрій Щетинський: «Хрестика маєш? — він часом любив звертатися по-українськи. Ти відповідаєш: «Маю, батюшко» — і простягаєш йому назустріч кустарний виріб з дешевенької міді. Отець Андрій тоді уже мав вісімдесят років і, певне, бачив не дуже добре. Блісне щось у вічі — і гаразд, викрутас сходив з рук!

Учителі наші теж байдуже ставилися до релігійних проблем. Особливо чарував учитель природознавства Михайло Михайлович Кроміда. Йому чомусь найчастіше доводилося супроводити нас до церкви. І тут ми всі діставали особливого роду утіху, дивлячись на хрести, які накладав собі на груди учитель. Хрестився він так, ніби швидкими рухами галстука зав'язував. Дивлячися на ці вправи, ми штовхали один одного, мозляв, глянь, які коники викидає! Ну, звичайно, і самі вчилися так хреститися.

Все це були форми, за якими нічого не ховалося. В бога ми не вірили або вірили так, як вірила моя мама. І раптом виявляється, що Лев Миколайович Толстой ставить питання зовсім інакше. Він стверджує, що бог таки є, що в бога вірити треба, що треба виховати в собі всепрощенство, не опиратися проти зла: смальнуть тебе в ліву щоку — підстав ще й праву. Ось як закрутів Лев Миколайович! І що ж вийшло з цього? А вийшло те, що Іван пішов у церкву сам, без загадування, і не в піст, як звичайно ходив, а серед літа, в чудесне надвечір'я. Була субота. Всі люди працювали: хто в полі, хто дома на городах. Вечір той у мене був вільний, я прибрав-ся чисто й пішов у церкву, за порадою Льва Миколайовича Толстого. Надворі ще пашіли залишки спеки. В церкві ж панувала прохолода, її оповивав поетичний сутінок; від усього

випромінювалась якась чистота (наші молодиці пильно за цим стежили) і урочистість. Пахло гарно паленим воском. Правив службу наш сільський священик отець Кузьма. Я його знав здавна. Відколи ще вчився у нашій сільській школі. Він приходив до нас викладати закон божий. Сідав на парті біля когось із учнів і починав розповідати легенди про створення світу, про Адама і Єву¹⁰, про потоп¹¹, Авраама і Ісаака¹². Ці казки можна що-всякому розповідати, наприклад, з трепетом, внутрішнім хвилюванням. Отець Кузьма, видно, надавав значення цим історіям не більше, ніж наші сусідки розповідали про відьом. Слухалося його легко, він підбирає такі слова, щоб не акцентувати на трагічності змісту деяких з цих оповідей, переносив змістовий наголос на щось інше, цікавіше для дітей і не страшне. У мене про нього зостався спомин як про порядну хорошу людину. Забігаючи наперед, скажу: на початку революції він визчив бухгалтерську справу, скинув сан і пішов працювати в кооперацію. Загинув він трагічно під копитами коней якогось п'яногого хуторяніна.

Так ось цей чоловік, одягнений у відповідне уврання,тихо й самітно походжав по церкві, заходив у вівтар, виходив у молільний зал, кадив кадилом, виголошував належні формули. Робив все це гарно, стриманим молодим голосом. Мені було приємно відзначити це. Людей у церкві було небагато, якийсь десяток стареньких бабусь. Ну й, крім них, молодий гарний псаломщик з гучним, позбавленим гнучкості, отож дерев'яним голосом. Я зайшов у найтемніший куток: соромно було поповнювати собою ряди бабусь, ну і звичайно ж, вислід толстовської настанови: якщо молитися, то молитися так, щоб права рука не знала, що робить ліва. Дома я ніколи не молився, бо це здавалося пустою справою — давалися взнаки впливу школи, впливу батька й нашої мами. Тим часом Толстой радив і любити бога, і шукати бога, і молитися йому. І я взявся за цю справу. Пробую молитися, а воно не молиться. Вийшла така історія, як у дядька Назара із жабою у голодний рік: і піймав, і зварив, а пробує до рота піднести — не піднесе: вадить, на блюванину верне! Тим часом у церкві стемніло, з усіх кутків посунули тіні. В цьому присмерку мені здавалося, що щось молоде й гарне прослизнуло в церкву. Ну, звичайно, це дівчина. Мені було вже чи не шістнадцять, отож пробуджувався у мені інтерес не лише до бога, а й до дівчаток: якимись божественними, незвичайними вони здавалися мені у своїх білих блузочках і білих хусточках — у ті роки дівчата таке вбрання дуже любили. А надто хусточки. І не ситцеві вони були, а прозірчасті, з ніжної тканини, яку називали батистом. Така біленька хустинка сяянула і в церкві. Хто ж це? Дівчат я знав багато, півсела:

у селі ж бо люди знають один одного з дитинства. І ця була, певне, якась подруга моїх дитячих літ. Он вона стойть і теж у темному кутку. Хто ж це така? Хоч сам я і не збирався щось зробити, щоб ближче придивитися до неї, та ноги самі ворухнулися, самі почали переступати. Отож я і почав наблизатися до дівчини. Незабаром і пізнав її. Це була Таня — таємний предмет моїх хлопчаших зіткнань. Жила вона у Шиненківському кутку, мала вже п'ятнадцять або й шістнадцять років, плечі мама дала їй гарні, лице ніжне. Вираз її карих очей мав наді мною гіпнотичну силу: я ніколи не міг глянути на ті очі, відразу ж червонів, губився і тікав, ледве привітавшись. Видно, не дуже хороброї вдачі був! Отже, сталося так, що в той момент, як я ступив крок до неї, вона враз обернулася, щоб вийти з церкви, і ми зіткнулися з нею ніс до носа.

Мені сталося так, неначе у мене з вогнемета пальнули. І я згорів! Дівчинка ж тільки в першу хвилину здивувалася. В наступну мить прошепотіла, неначе аж радо:

— А-а! І ти тут! Мені сказала Вірка, що сьогодні вінчання буде. А воно й не буде. Завтра буде...

Таня врятувала мене. Мені не треба було вигадувати версії про те, як я опинився у цьому баб'ячому царстві. Я відповів їй.

— І я теж чув, що вінчання не буде...

Цей хід дав мені право тихенько посунути за Танею. Ми щасливо вийшли з церкви й розтанули в чарівному шахівському надвечір'ї. До цього я ніколи плече в плече не ходив з дівчатами, надто на вулиці, надто в присмерку... Боже май! Я ступив у якийсь новий світ... Таня чудесно співала, надто гарно у неї виходив романс «Прийде весна, і все зазеленіє...»¹³ Романс був романтичний, у ньому викладалися скарги на безжалійний час, який приносить людям розлуку, коли ото «головонька безжалільно посивіє, вогонь очей навіки пропаде...» Романс мені дуже подобався, він хвилював мене, хвилювала близькість Тані, хвилював її голос, її батистова косиночка, яку вона на плечі поклала. Ці шари хвилювання накладались один на один, перетворилися на вогнище, жар якого попелив мене. Дівчина співала, я слухав. І судилося Тані витіснити з моого серця, з моєї душі і думки про бога, і Льва Толстого, і його возвищені міркування. Його хвилював бог, мене — Таня; його душа летіла до возвищених високостей, моя — до тієї ж таки Тані. У нього бог — це любов. А що ж тоді Таня?! Хіба вона не любов, найвозвищенніша, найпрекрасніша?! Ми й говорили з Танею, звісно, про наші шахівські діла. Цікаво, що про те, чим я жив цей останній час, про своє читання Толстого, про своє намагання бога знайти я Тані

й слова не сказав. Було б недоречно, не на місці та й соромно. Тані та розмова була така ж непотрібна, як і мені. А романські я пам'ятаю до цього дня.

МЛИНАРІ

На весь Червоноград з околицями насікати жорна умів лише один чоловік — Сошенко Оврам Уласович. Це була його таємниця. Берегти її він умів. І взагалі Оврам Уласович ціну знов собі. Для цієї мети мав у хвіртці потаємне віконечко, в яке пришивався до відвідувачів.

Приходила сусідка позичити «соли», зазирав подорожній чоловік води кухлик випити — хвіртка легко відчинялася: з сусідами і подорожанами Оврам Уласович поводився чесно і політично.

Але інші події розгорталися, коли по той бік хвіртки з'являвся власник млина чи найнятий тим власником мельник. Оврам Уласович одразу ховався у хату, а його жінка, стара Оврамиха, заходила з гостем у розмови і це тільки для того, щоб наприкінці повідомити:

— Нема дома Оврама Уласовича, чи не в Кобзівку¹ камінь направляти поїхай.

Метиковані млинарі в такому разі тихенько в щілинку казали:

— Чуєте, бабо Оврамихо, прочиніть хвіртку, щось маю передати для хазяїна!

Баба Оврамиха тоді хвіртку прочиняла, і в щілину просувалася пляшка горілки, або кусок сала, або щось таке, що мало для неї ціну.

Прийнявши дар, Оврамиха перетворювалася з кусючої відьми на лагідну хорошу бабусю і казала:

— Йди собі до млина, Оврам Уласович повернеться, то зразу скажу йому, завтра і приде.

Молодий мельник з млина на Берестовій, Михась, не одразу зрозумів дипломатію діда Оврама і баби Оврамихи. Приде раз з порожніми руками — нема майстра дома; прийде вдруге — нема! А ходити не близький світ — від мосту через увесь Низ, через усе місто аж до Піщанки², може, й зо три версти набереться.

— То ти, певне, без півкварти ходив? — спитав його якось млиновий хазяїн, багатий міщанин Черненко Явух Силович. — Без півкварти діла не буде. Якщо хочеш, щоб він камені налагодив, набери горілки, тоді й іди!

Це була спасенна порада. От би узяв Явух Силович витяг свою калитку та й усунув півкарбованця в руку Михасеві.

Так де ж! Скупущий був Явтух Силович. При млині мельникує Михась, то й хай собі як знає викручується!

Вислухав пораду Михась, почухав за вухом, набрав горілки, і мур, яким Оврам Уласович та баба Оврамиха одгороджували себе від світу, розхилився, і баба Оврамиха, приймаючи півкварти і дивлячись на Михася добрими карими очима, сказала:

— То ти кланяйся хазяїнові своєму Явтухові Силовичу, а старий як тільки з Мартинівки повернеться, так і до вас виrushить.

І додержала слова. На другий день зранку Оврам Уласович уже був у млині. Михася вислав з приміщення «на свіже повітря», а сам до роботи взявся.

Не три і не п'ять разів бігав Михась до Оврама Уласовича й до Оврамихи, не одну пляшку горілки і кусок сала просунув Оврамисі в прочинену хвіртку. І весь цей час думав про одне — що настобісіло йому бігати кланятися майстрові, настобісіло витрачатися на оті подарунки, насточортіло в спеку і стужу міряти дорогу від млина до Піщанки. Треба якось з цим покінчити, навчитися самому лагодити оті камені.

І надумав: треба підгледіти.

Млин був старий, дощатий. В одному місці Михась допоміг дошкам розійтися — і так навчився це премудро робити, що з пролазки найменшого скрипу чи рипу не вихоплювалося, немов усе мастилом змазав.

Тож коли Оврам Уласович завітав до млина жорна оновлювати, Михась, як і завжди, залишив приміщення. Вийшов з нього через двері, як і годиться, а зайшов збоку, розсунувши дошки, і сковався на якийсь там заздалегідь поставлений полок. Звідси йому було все видно.

З подивом побачив молодий мельник, що нічого премудрого в тій немудрій справі не було, і коли наспів час насікати камені, сам за діло уявся.

Оврам Уласович зізнав календар своїх робіт і здивувався, коли в належний строк Михась не прийшов. Спочатку подумав був спокійно: «Не прийшов сьогодні, завтра прийде». Та коли молодий мельник не показав свого носа у хвіртці ні завтра, ні післязавтра, то без жарту занепокоївся. Ще день почекав, а коли терпію не стало, вирушив до Берестової глянути, що там діється.

А діялось там щось нечуване й невидане. Біля жорен порався Михась, орудуючи оскардом так, неначе з ним і народився.

Захопивши роботою, Михась не побачив Оврама Уласовича, а як побачив, то безбоязно сказав:

— Бачите, Овраме Уласовичу, не тільки святі горшки ліплять!

Сказав отак собі чоловік, не подумавши, що все це значить для Оврама Уласовича. А то ж не жарт, ішов-ішов чоловік по мосту через річку, нічого поганого не думаючи, і раптом одним ударом вибивають у нього дошки з-під ніг, дошки летять яка куди, а Оврам Уласович зависає над прірвою, без опертя для ніг. І в очах у нього потемніло, і потім холодним, потім гарячим обмився; серце стислося так, що, здається, ще одна мить — і вибухне в грудях, усе рознесе і само розлетиться на шматочки.

— Та що ж це ти робиш, превражай сину! — вигукнув несамовито Оврам Уласович. — Та як же ж ти посмів, та хто тобі на це дозвіл дав!

Підскочив, ухопився обома руками за оскард, смикнув його. Михась і не пручався. Випустив з рук держака і спітав без страху — мав таку вдачу:

— Ну й що з того, Овраме Уласовичу? Як греблю прорвало, води назад не повернете! У вас був свій інтерес, а в мене свій. Набридло мені носити оті півкварти та куски сала. Я й сам зумію і випити, і закусити!

Ці слова підлили пального у вогонь, і кричав, і лаявся Оврам Уласович, і погрожував! Вискочив з млина горючий, як віхоть, і гострий, як добрий гостряк. Крикнув на прощання:

— Ну ти ще згадаєш мене! Начувайся. Це тобі так не мінеться!

А в Оврама Уласовича була дочка Олянка, розумниця, чорнявка і щебетушка. Оврам і Оврамиха очей з неї не спускали, любили і боялися, щоб якийсь лобуряка не спокусив дитяти, і тому більше за своїм високим парканом тримали, навіть до церкви пускали лише с сусідською молодицею Пріською. Це, як кажуть, — один бік справи. А другий — якраз навпаки. Хоч паркан у Оврамів був високий, так же усіх шпарок Оврами не позаконопачували. Хай ті шпарки і не які там були, так хіба ж великої шпарки треба було Олянці, щоб на Михася роздивитися? Та й у Михася зір ще, хвалити бога, не притупився. Тож набачили — вона його, а Михась її. Стануть з обох боків біля тієї шпарки і вже дивляться-дивляться одне на одного, словами пошепки перекидаються — вголос не можна: старі почують. Михась каже:

— Оляночко, вийди сьогодні ввечері хоч на хвилиничку. Слізки ковтаючи, Оляночка відповідає:

— Не можу, Михасю, батьки не пускають. Хіба у неділю до церкви приходь, я з сусідкою тіткою Пріською теж там буду...

Почали вони до церкви учащати, такі ж богомольні обос — що он які! Михась тим часом до тітусі Пріськи придивляється, і здається йому, що ця тітуся у вушко від голки зайде і, оком

не кліпнувши, назад повернеться. Дотепна та кмітлива — крашої і не треба.

От поверталися з церкви обидві, і Михась з ними. Цілий ранок усе думав, а як дійшли до мануфактурної торгівлі старої Венгерихи, уповільнив крок, доторкнувшись до руки тітусі Пріськи, сказав:

— Чуєте, тітусю Прісю, поженіть нас з Олянкою. Віддячу! Бачите оту он пухову хустку? Ваша буде!

І, не чекаючи, що відкаже тітуся Пріська, ступив у крамницю, попросив подати йому пухову хустку, заплатив гроші і, як вийшов надвір, мовив:

— Ось, маєте. Ви жінка бувала, зведіть нас докупи, бо ж Оврам Уласович зуб має на мене та ще й який! Гостріший за вовчого!

Тітуся Пріська прийняла хустку, тонесенько-тонесенько пискнула від задоволення, відказала:

— Гаразд. Ти, Михасю, до серця мені. Збирай гроші — восени відгуляємо весілля.

Ну й почала Олянку навчати:

— Ти, Олянко, як увечері Михась прийде, біля хвіртки велику ляльку постав, хай старі думають, що то ти, а сама через садок — на Вишневу вулицю. І Михась туди хай іде. Вишнева вулиця безлюдна, вночі там навіть кажана не побачиш.

Ціле літо отак потішалися молодята, і було їм дуже добре. Потім тітуся Пріська підказала їм другий крок зробити. У Оврамів під садком комірка була, де стояла Олянчина літня примістка. Коли восени пішли дощі, то ця комірка і стала пристановищем для молодят. Поховаються — і байдуже їм, що надворі репіжить дощ, сльота, казна-що.

Потім сталося...

Одного разу куняють дома після обіду Оврам Уласович і Оврамиха, аж тут влітає прожогом сусідка Пріська і криком кричить перелякано:

— Ви тут сидите й не бачите, що там діється у вас в комірчині!

— А що там? — відчуваючи недобре і полотніючи, спітала Оврамиха.

Оврам Уласович не став і чекати, що Пріська скаже, схопився мершій за кочергу і — до комірчини. Висмикнув двері з одвірків і — мало не поточився: в комірчині, крім Олянки, ще й супостат якийсь. Придивився Оврам Уласович і очам не повірив: опустивши голову, посеред комірки стойти не хто — сам Михась — найлютіший ворог і недруг його.

— А, то це ти тут?! — тільки й міг викрикнути Оврам Уласович.

Замахнувся кочергою, так Пріська скрикнула, за руку схопила:

— Уб'єте, що тоді буде? Тюрма! Сибіряка!..

Видно, злякався Сибіряки Оврам Уласович, опустив кочергу.

Тим часом у комірку заскочила й Оврамиха, за серце держиться, волає:

— О, господи, господи, що тут діється, що тут койтесь?
І впала на лаву.

Пріська шепоче їй:

— Я вже давно стежу за ними, дійшло до такого, що вже далі змовчати не можу. Спіткнулася наша Олянка. Гляньте!

Олянка стояла проти вікна, і бідолашна Оврамиха на свої власні очі побачила всю статуру Олянчину, і була статура, як буває в молодиць через рік по заміжжі. Скрикнула несамовито Оврамиха, упала на примістку:

— Доню моя, доню, що ти наробила!..

І піднялося в комірчині таке, що слухати страшно сторонньому.

Така ж важка довбня опустилася і на лоба Оврама Уласовича. І кочергу з рук випустив. Упав біля Оврамихи, схопився за голову:

— Що ж ти наробила, Олянко, накоїла. Честь свою занапастила, неславу накликала на мою стару голову! — і заплакав.

Як перші хвилі цих драматичних переживань пролетіли, од стіни відділилася Олянка, стала поруч Михася і враз обое — бубух! — впали до ніг батькові-матері:

— Мамо, тату, ми вже два роки любимося. Благословіть нас до одруження!

Зойкнула Оврамиха. Зарипів зубами Оврам Уласович. Убити б негідника, зі світу звести б, так що ж — руки зв'язані! Де ти подінешся з отакою Олянкою?! І стих. Видушив з себе:

— Хай вас хтось благословить, тільки не я!

Схопився, щоб бігти, так Олянка перепинила, упала на груди йому:

— Тату, татусю, простіть нас і — благословіть! Як же нам без вашого благословення на світі жити?

Михась обняв Оврамові Уласовичу ноги:

— Тату рідний, благословіть! Заприсягаюся любити і берегти Олянку, волосина ворожа не впаде на неї. Без благословення вашого життя нам не буде... А ми ж іще молоді, жити хочемо...

Ну, от, отакі вони обое: Михась і Олянка. Справді молоді. І що з ними робити тепер? А Олянка ж, крім того, ще й свое дитя! Який же батько зла своїй дитині бажає?

І Оврам Уласович теж не побажав, але вагався, мовчав, полотнів і червонів.

Оврамиха перша отямилася, доторкнулася старому до плеча, сказала:

— Треба благословляти, іншого чогось придумати не можна.

— Води мені принесіть! — видушив з себе Оврам Уласович.
Олянка з усіх ніг кинулася в кімнату по воду.

Михась тим часом обізвався:

— А щодо хати, тату, то скажу вам: хату я вже купив, у Шахівці, зразу ж за греблею. Щоправда, старенька, так ми ж іще молоді, буде у нас часу і обновити, і добудувати її. Ось і документ на купівлю..

Це, між іншим, був вдалий постріл Михасів. Оврам Уласович любив речі земні, надто нерухомості, а тут — ціла хата! Він аж стрепенувся, сказав:

— Чи не на садибі покійного Павла Некрія?

— Ага, ага,— підтверджив Михась.— Сам дід Павло померли, син його Грицько в Ясинувату³ якусь заїхав, хату вирішив продати. Зібрався я і...

Тим часом у комірчину з кухлем води Олянка вскочила, простягла воду батькові. Тому справді недобре було, і він довго надпивав, охолоджуючи собі пâжилки й серце. Випив, відпочив, сказав, перебираючи документ з Михасевих рук:

— У хату ходім, там видніше, подивимося, яка його справжність.

Документ був справжній. Довго вивчав його Оврам Уласович, не так читав, як думав, що ж йому, старому, робити. Вихід який? Ні, немає іншого виходу, всі шпарки замазано. Відклав документ, важко зітхнув, сказав:

— Що ж, з богом, ставайте!

І обое — Олянка й Михась — гупнули перед батьком на підлогу. І голови посхилияли, як звичай велить.

Як усі церемонії скінчилися, як уже із священиком і хором домовилися, як знайшли світилку і дружку, як скупилися і зібралися — настав вирішальний момент. Оврам Уласович за столом сидів, Оврамиха окремо, на ослоні і не на голому: Олянка його килимчиком червоним із зеленим ретязком заслала. Це ж така честь Оврамисі — господиня вона й мати. Тітку Присю посадили ближче до дверей і не на окремому ослоні, а просто на лаві. Щоправда, лава та була особлива, не з яких дощок її збито було, а тільки з вербових. А для господині немає кращої дошки, як верба: м'яка, лагідна, вже шматочкою її можна вимити до ясного відсвіту, а що ж буде, коли ще й ножем вишкребти? Таке сяйво утворюється! Сусідки дивитися при-

йдуть... І тут Олянка до матері пригорнулася, промовила, як кіточка:

— Ти вибач, мамочко... Тільки того нічого немає і не було. Ось глянь!

Кажучи так, заструмила Олянка за пояс руку і витягла звідти м'яку пухову хустку, складену вчетверо. І зразу статурою на дівчину обернулася. Як і колись була: струнка, гінка, мов лозина!

А тітуся Пріся сказала Олянці:

— Хустку все-таки мені поверни. Як-не-як — Михасів-бо подарунок.

Що там скoїloся у тій хаті в Оврама Уласовича!!!

Уже по всьому, як залишилися тільки вдвох, Оврам Уласович сказав бабі Оврамисі:

— Ну, то ж і Михась, я тобі скажу!..

До цього дня Оврам Уласович носив лихе серце проти Михася. Історії з каменем не міг подарувати парубкові, бо ж ви-хопив тоді у Оврама Уласовича шматок хліба просто з рота. Тепер уся ця пригода, як і причина з пуховою хусткою, іншим боком обернулася.

— Верткий і розумний, далекосяжний отой Михась,— сказав він бабі Оврамисі.— В цього Олянка не сидітиме в холоній хаті без куска хліба...

Думав ще й про інше. То, звісно, правда, що хлопець сам упорався з каменем. Але ж він і не зовсім ще майстер. Не всі уміння знає, не всі й секрети тямить. Раніше Оврам Уласович думав, що помре і життєвий досвід свій забере з собою в могилу. Зараз він ожив якось, зігрівся серцем. І грів цим серцем якраз Михася. Дуб після себе жолудя залишає в лісі, Оврам Уласович залишить після себе в млині Михася, який знатиме й умітиме все, що знає і уміє старий ветеран млинарської справи — Оврам Уласович.

Ну й поженили їх.

Жили вони в Шахівці по тому років з п'ятдесят. Михасеві сини теж у милини пішли, тільки вже не у водяні, а в парові. До-чок повіддавав у місто, на Низ. Всі за мельників та механіків повиходили. От.

ДО ПОЧАТКІВ ТЕАТРУ В ШАХІВЦІ

Білко старанно виловлював бліх у себе на нозі. Я ж як умів ялозив йому дъогтем поранене в запеклих сутичках вухо. В ранку мухи поклали яечка, і там незабаром закопошилась черва. Я вже знов, — навчився від мами, — що належить робити в таких випадках, отож приніс мазницю і пустив в ужиток квач

і дьоготь. Білко прихильно і вдячно ставився до моїх заходів.
Ще б пак!..

Було зовсім тихо й спокійно. І враз бовкнув, як у церковний дзвін, сусідський Сірко. За ним заверещала губенківська Розька, завалував Гусаків Рябко. Білко дав спокій блохам, підвів голову, одну мить прислухався, потім різким порухом одкинув мою руку з квачем. Через якусь секунду він був уже за ворітми, де долучив свій азарт до шаленої гавкітняви, яку зняли собаки нашого закутка.

Картина була тривожна й незвична. Посеред вигону лежить якийсь чоловік, прикривши голову полою свитини. Лежить нерухомо. Ефект цієї нерухомості разючий. Не добігши кілька кроків до вкритої полою людини, Білко наш спинився так на-пруго, неначе його відкинув назад туто натягнутий шнур.

Життя в ті часи було побудовано так, що з селян не знущався тільки той, хто цього не хотів. Не було людей, які стояли б на нижчому щаблі, ніж селяни. Постійні кривди, напасті, несправедливості зробили селянина обережним, недовірливим, адже майже в усьому він вбачав силу, ворожу собі.

Отож хтось там лежить, навколо валують собаки... Помер чи прикинувся мертвим? Може, п'яній спить? У всякому разі хапатися нічого, усе в свій час з'ясується й само.

Тим часом собаки вже аж нестямляться.

Перші за ворота вибігли хлопці; он і дівчатка між ними; витираючи руки полою, стойть біля хвіртки сусідка, яку звуть Ганна Коза. І так біля кожного двору.

Собаки — надриваються. А хазяїни — не спішать.

Нарешті аж там, біля четвертого двору, замигтіла постать парубка, якого на кутку звали Дмитро Чудушта — це він маленьким так казав на подушку. Та Дмитро — не робить погоди. Це споконвічний шукач, із тих, хто здобуває вищу освіту коло волячих хвостів у якономії.

А там он стойть Іван Калюжний-Сіренський. Він так само без ваги, бо теж шукач, тільки не в якономії шукає, а в місті, в Червонограді, на самій горі, в саду. Той сад — веселе місце. Там щовечора городяни гуляють, а щоб їм було весело — в саду грає духовна музика. Те, що вони грають, називається вальсами. Отже, той сад розташувався на Червоноградській горі; село наше лежить у долині, біля річки, що оперезує гору. Тому звуки музики з саду долітають аж до нас у двір; не всі коліна вальсів — все ж далеченько, а тільки окремі уривки музики і — боже! — якої ж хорошої. Там ото разом з нашим батьком і шукає Іван Сіренський. І не хазяїн він, і не голтіпака, як і наш батько...

Після Івана Сіренського коло хвіртки виріс Олексій Іванович Безродній. Це — хазяїн. Цей ніде не шукає нічого. На землі

сидить. А що своєї мало, то нестачу доорендовує у маєтку. Він ще носить полотняну пару. Комірець його вишитої сорочки зав'язується червоненькою стрічечкою. В полотняному вбранні своєму він священнодіє лише у себе в дворі. Коли з двору виходить — одягає свитину, яку в нас на кутку чумаркою називають. Стоїть біля хвіртки він у своєму домашньому полотняному вбранні, отже, ще по той бік тину, отже, у себе в дворі, отже, ще без чумарки. А коли б чумарку одягнув, то це значило б, що хазяїн зібрався з двору.

І другий хазяїн вигульниув з хвіртки. Це Купріян Якович. У нього теж є чумарка. У Олексія Івановича полиняло-шоколадна на колір, а в Купріяна Яковича чумарка строго невизначеного кольору. Йй уже літ із сорок, ще парубком справив, як у батька жив. А той, нівроку, заможний чоловік був: і воли мав, і овечки, і млина-вітряка, і чоловік з шестеро хлопців. Коли виростили, поділив усе добро своє межи ними, то собі залишив тільки півдворища. Отже, Купріян Якович хазяїн лише за інерцією. У нього теж чоловік шість народу. Менші вивчають хвостову проблему в маєтку, найстарших два — у солдатах. Як і що він буде між синами ділити, навіть і бог не знає, шахівський; чужий, може, і знає, а шахівський — ні, бо теж малодосвідчений. Та що він, крім отих чумарок, і бачив тут?!

Отже, вже дві чумарки коло хвіртки. Згодом їх стане три, чотири, п'ять. Та й усе. А то піджаки: і черкасинові, і люстринові, а то й просто ситцеві сорочки, «крамні», як казали на них. Коли полотняна сорочка, то це з хазяїв; коли ж ситцеві, то з шукачів, з тих, що шукають найбільш на млинах, на олійні, на залізниці, на елеваторі. Правомочними в громаді є лише хазяїни та ті шукачі, що мають свою хату і в хаті повний набір полив'яних мисок, а також ротів і ротиків. Голосистих дівчачих і щербатих хlop'ячих. Інші шукачі належать до «шантрапи», і громаді однаково — є вони в селі чи нема.

Собаки тим часом валують і валують, аж захлинаються. Біля хвірток уже Каленик Іванович Захожай, його син Іван. Іван теж шукач, отож голтіпака. Біля хвіртки також і Іван Коломиєць, і Іван Чорненький, і Іван Корнійович; цей — колишній хазяїн, ще як батько був живий. Вийшов і дід Гусак — ні хазяїн, ні шукач. Ще один Іван — Некрій; брат його Андрій. Крім них — Сенченко Юхим. Ці всі — в ситцевих сорочках, у будень. У свято одягають черкасинові піджаки і йдуть до церкви. Співати. Всі добре співають і до своїх заробітків у місті мають від собору по п'ятдесят копійок за кожну службу. Між іншим, хазяїни ще вірять у бога, а «шантрапа», шукачі — ні. Ті щоранку і щовечора моляться богові, а ці — чорті-що: цигани не цигани, турки не турки! Якось там перехрестить лоба, позіхне і, промовивши майже мусульманську формулу «Боже

милостивий, боже праведний, прости мене, грішного»¹; перекидається набік.

Жінок у релігії приваблювало церковне торжество, а головне — арена, де вони могли б на людей подивитися і собі показати свій гардероб, бо шахівські жінки наскрізь жінки. Ніхто й ніде так не міг одягатися пишно, як вони; ніде і ні в кого не було таких запаморочливих запасок, таких лиштів на сорочках, таких вишитих рукавів, таких брівок, таких перлових зубеняток, таких щічок, що їх малював ніби сам Рафаель². Тож у церкві, крім моментів возвищених, на громаду віруючих обрушувались ще близкавичні удари отих надбожественних брівок і оченят: карих, блакитних, дівчачих і відьомських. Еге ж, відьомських. Є серед них такі, що вловлять парубочу душу і граються з нею, як кицька з мишею. І не кажуть «так», і не кажуть «ні!». Жінки, звичайно, прикрашають людські купки біля хвіртки, але тільки як глядачі, бо ніяких прав у громаді не мають. Тому і у валуванні собак на вигоні вони не вбачають нічого, крім театрального видовища.

Мало журиться і «шантрапа», адже тиснути їх не в шахівській зборні, а в конторах по місцю роботи — і хазяїн, і мастер, також і булгахтер (так у Шахівці бухгалтера називають).

Хазяїни ж легковажно до подій не ставляться. Собаки валують, а в Івана Корнійовича мороз поза спиною ходить. «Ой, це не так собі щось. Це щось погане!..» Олексій Іванович Безродній теж на лоба тінь кинув. Силкується зрозуміти. «Щось воно не так...» Біля нього стойть тітка Явдоха, жінка торсає легенько його за плече, каже:

— Чуєш, Олексію, он латку видно... Таки правду кажу, як у Сачка Пузиря...

Сачко Пузир — це мій дідусь Олександр Терентійович. Добрі люди з Сашка Сачка зробили, а що був такий завшишки, як і заввишки, то й Пузирем наїменували.

Якісь підозри виникають і в тітки Ганни Кози. І вона увагу свою на латці зосередила:

— Я ж, далебі, бачила вже цю латку. Знизу якоби чорна, а та, що поверх неї,— і не приrozуміш сказати, яка...

Не розв'язала проблеми й Параска Калюжна, головне тому, що той лежав та ще й полою прикрився, отож віддих прикрив. А коли б віддиху не прикрив... Свого чоловіка Андрія за три кілометри з віддиху відчувала, аби тільки з-за тину десь вигульнув. Віддихне Андрій, і вона вже знає, яким духом він дихає. І на цей момент що вже в неї виразів припасено! «Щоб ти сказився! Щоб ти галасвіта пішов і назад не повернувся! Сто чортів тобі в ребра! На кольки б тебе взяло!...» Але той полі не відкидав ні з голови, ні з віддиху, і тітка Параска залишилася безпорадною та й безкрилою. І такою була, аж поки раптом не

ворухнувся, підкинув ціпка, вихнув ногами, враз скопився, і перед глядачами, мов з води виринув, таки ж мій рідний дідусь, отой Сачко, Олександр Терентійович. Того року випала черга йому десятником бути. Десятник — це чоловік, який працює в громаді в ролі «піди, викинь, розбий, принесі!» Отож зобов'язаний і на сходку загадувати, і пакети розносити, і арештантів допроваджувати, куди належить. Тільки це було давно-давно, коли дідусь ще був не Олександром Терентійовичем, а Сачком. І був він тоді не «хазяїном», а театральним аматором. Любив сцену, любив акторські викрутаси. Коли б була змога, то давно заснував би в Шахівці театр, от такий, як у Києві театр імені Івана Франка³. І виступав би там поруч з Бучмою⁴, Шумським⁵... Але в Шахівці ні театру, ні Бучми, ні Шумського не було, і він усю відповідальність на себе покладав: упаде ото в завулку, полою накриється і навколо нього закрутиться, завертиться!.. А як уже весь народ збереться, як уже всі загадки загадано, всі припущення висловлено, враз скопиться, озирне глядачів, крикне:

— А добре, хлопці, що це ви позбирались! Після обіду усі — на сходку!

Цим вистава і закінчується. Завіса падає. Друга, третя і всі подальші дії відбуваються вже у зборні...

ШЛЯХ ДО САДУ

— Мамо, я піду в той земський сад. Кажуть, там не так, як у пана в економії...

— То йди, сину.

Взяв хлопець лопату — це був наш батько¹ — і посунув у місто — версти зо дві відстані. Зайшов у сад, спинився, піджидає, щоб спитати когось про роботу. Нарешті на дорозі з'явився якийсь чоловік, веселий, доброчесливо настроєний. Хлопець до нього:

— Скажіть, дядьку, де тут до роботи ставати?

Доброчесливий дядько весело оглянув підлітка, озирнувся по саду і, побачивши якусь латку землі, де вже хтось починав копати, сказав:

— Що ж там довго шукати? Отам і ставай! — І подався.

Батько побрів до латки, скинув свою свитину і взявся до роботи. Він у баби Івги був сьомою дитиною, до всякої роботи звик. І копати вмів, весь бабин город майже сам скопував.

Земля в саду була пухкою, копалося легко.

Весною день довгий, починається рано. До снідання вже і наробишся, і добре їсти схочеться.

А сніданку не взяв.

Поблизу із залізної труби вода капотіла. Підійшов до труби, води напився, передихнув трохи та й знов за лопату. Тим часом доріжкою пройшов якийсь чоловік, не такий, як той перший,— на пана схожий. Зиркнув уважно на копача, пішов далі.

День розгоряється, ширшав, більшав, сонечко щораз вище на небо видиралося, вода в трубі теж веселіше заворушилася, струмочком потекла. Коли сонце почало показувати на дванадцяту днія, молодий робітник отої розігнув спину, потер трохи поперек і, відставивши лопату, поволі пішов на заманливий дзюркіт води. Помив руки, освіжив лицьо, напився, далі присів на горбочок, задумався.

День колишнього селянства розподілявся так: снідання — о восьмій годині ранку; обід — о дванадцятій дні; полуцення — о четвертій-п'ятій годині другої половини дня; вечір — о восьмій годині вечора.

Найкрасивішим з усіх цих трудових перепочинків вважався обід. На обід варився борщ і до борщу каша. Сам борщ міг бути і з рибою, і з солониною, і з свіжим м'ясом, а то навіть і з курятиною; за курятину надто восени правилали молоденські півники; на той час наростала вже молода капуста, і борщ із свіжою капустою і молоденським півником пахнув запаморочливо. І каша. Каша пшоняна, каша гречана, каша ячна! Найчастіше — пшоняна. Пшоняна з борщовою підливою, із сколотяним; сколотяне — це та юшка, яка залишається після того, як господиня збивала на масло сметану; каша могла бути і з молоком; холодна каша — з гарячим молоком чи навпаки гаряча каша — з холодним молоком; каша могла бути, нарешті, з олійкою — ляною, конопляною; ці олійки були буденні, мало смакували добром людям. Царівною всіх олій була соняшникова, пахуча, ніжна і така смачна, що за вуха не відтягнеш. Сmak вершкового масла мало хто знав, так само як і яєць чи крашанок, як їх у нас називали. Масло на столі могло появитися лише в неділю, коли мама пироги пекла і перед тим з якоїсь нагоди масла наколотила. Тоді від грудочки масла відколупувалася маленька, як наперсток, грудочка. Мама клала її на розігріте блюдце. Масло тануло і ставало прозорим, золотистим, як і соняшникова олія. Мама вмокала перце в блюдце і змазувала піріжок зверху. Такий піріжок пахтів ще краще, ніж змазаний олією.

Відпочивши після освіжаючої дії води, молодий садовод знову взявся за лопату. Бо що мав робити? На роботу ж прийшов!

Коли сонце стало на полуцення, на доріжці почулися кроки.

— Ти хто будеш? — почув хлопець раптом над собою. Підвів очі — над ним стояв той чоловік, що на пана скидається, одягнений гарно, чисто виголений і немолодий.

Батько схопився, почав м'яти шапку в руках. Назвав себе —
хто він такий.

— А як ти тут опинився?

— Отак і отак.

— А хто копати звелів тобі тут?

— Отакий і отакий. Ще вранці, як сонечко сходити почало.

— Гм... Цікаво,— проказав той і спітав: — То ти що, оце
з самого ранку працюєш не ївши?

З'ясувалося, що той вранціній веселій доброзичливий чоловік ніякого відношення до саду не мав, але подав добру раду. Не може ж бути, щоб на парубка ніхто не звернув увагу! I такий знайшовся. Це був головний садівник господарства.

Він ще зранку помітив хлопчину. Та за клопотом забув.
А тепер, проходячи тут, знову помітив самотню постать з лопатою.

Садівник задумливо слухав батькову розповідь. Вислухавши, сказав:

— Постав отам он лопату і на тобі п'ять копійок. Сходи на базар, купи хліба й борщу, пообідай, а тоді повертайся сюди.

Розгорялася весна, більшало й діла, і той добрий чоловік залишив батька в саду. Доводилося і копати, і чистити сад, підмітати дороги й стежки, доводилося бути при садівникові, коли той брався священнодіяти — щепити щепи, чи то способом окуліровки, чи способом копуліровки².

Батько мав ідеальний слух, тонкий розум, кмітливість і спостережливість. Пальці на руках у нього були товсті, роздавлені лопатою, але цими пальцями він так спритно орудував садовим інструментом! Навчився щепити дерева, копати перевали, боротися з шкідниками саду, навчився любити все живе, і сам врешті-решт прищепився до саду, став його кадровим робітником. I може, й життя прожив би в саду, коли б то була не сезонна робота. У теплу пору працюєш в саду, а прийшла осінь — прощайте до весни! А де ж зуби діти взимку, а зими тоді були холодні, морозяні, снігу випадали такі гори, що за заметами хат видно не було?! Можна влаштуватися складачем у друкарні, можна було спробувати щастя у міського перукаря, але найлегше можна було прикладти рук до зсипки.

Місто стояло в центрі чорноземної країни. Там ростили пшеницю. Восени всі дороги захрясали від безконечних валок, що прямували в одному напрямі — до міста.

Скільки роботи на таких зсипках! Селяни висипають із своїх мішків продане збіжжя, воно розсувается по землі, і його раз у раз треба підкидати вгору великими підборними лопатами. Повернеться увечері батько з роботи — весь в пилюці, як магніт в залізних опилках.

Провели через місто залізницю. Почали впорядковувати вокзал, пристанційну площеу.

Садова бригада мала свою дистанцію: Лозова — Кигичівка — Костянтиноград — Карлівка. Серед інших працівників лісонасаджувачів довгі роки працював і наш батько. Наука в земському саду не минула даром. Він там навчився підрізати живі огорожі, розбивати клумби, засаджувати їх квітами, які, підміняючи одна одну, могли квітувати аж до морозів. Одного разу в роки моого дитинства ми якось пішли з ним у місто навіщось, певне, у батькових справах, зайшли на станцію. Там всюди дереза, красиві стіни зелених огорож, клумби. І він сказав мені:

— План цих насаджень, звичайно, розробив головний садівник, а старшим робітником був я. І все оце, що ти бачиш, садив я, Іван Максимович Калюжний, Андрій Захожай і багато хлопців з нашого села, з Улянівки³ і Добреньки.

Буяло літо, і наша хата росла. Потім садові роботи згорнулись, і будівництво хати також згорнулось. Сім'я жила з живої копійки, жива копійка урвалась. Надворі знову холод і мжичка, туман і волохаті телята на городах.

Ми в хаті були тільки вдвох. Він взяв двері на крюк, сів до столу, вигорнув з якоїсь торбинки купу срібних і мідних монет. Я сів біля нього, і ми почали розкладати ті монети. В один стовпчик клали копійки, в другий — п'ятаки, в третій, в четвертий, п'ятий — срібні монети. Стовпчиків вийшло багатенько.

Полічив батько і сказав:

— Оце у нас, Іванко, з тобою сім карбованців п'ятдесят копійок. З них три карбованці шістдесят копійок треба однести податку... Три шістдесят...

Ці дві цифри я добре запам'ятаю, бо мав пам'ять чіпку й тривалу.

Три дев'яносто у нього залишиться на зиму.

Видно, мало. Бо він знову зник і знову я його цілими днями не бачив. Де батько? На роботі. Де ж йому бути, як не на роботі!

Знову довгі нудні холодні дні. Не знаю, де була моя сестра, але в мене залишилось таке враження, що в хаті ту зиму, як і в багато інших, я сидів сам. За рік я трохи підріс, став менше боятися. Почала в мене прорізатися ініціатива, і не раз, накинувши на плечі свитинку, всунувши ноги в перші-ліпші чоботи, які скраю стояли, я вихоплювався надвір, місив грязь, а то й замети. Найбільше я любив сковзатися. Хлопці ганяли на саморобних дерев'яних ковзанах. У мене ковзанів не було, і я ковзався на підошвах тих чобіт, які в той момент на ногах були.

За двором у нас, на невеличкому вигоні, була ковбаня — озерце застояної води. Влітку там шаленіли жаби, плодилися

комарі й бабки. Взимку на льоду бавилися діти. Інколи сюди приходили молодиці, прорубували в льоду ополонки і полоскали шмаття, яке не вимагало надмірної чистоти й прозорості води.

Вискочив я на лід, коли там ще чи вже нікого не було. У весь льодяний простір був списаний ковзанами. Посеред ковбані була прорубана ополонка. Хтось закидав ополонку шматками вирубленого з неї льоду; мороз скував цю мозайку, сніжок притрусив. І я подумав собі: «Ану, чи міцний лід?» Став і одразу ж шугнув у крижану воду на всю довжину ноги. На щастя, вдерхався, не впав у ополонку, швидко вихопив ногу і, не озираючись, чкурнув додому. Біжу, а вода булькає в чоботі. В голові одна думка: «Хоч би хто не побачив! Скажуть матері — битиме!»

Ніхто цього не побачив. Я прибіг благополучно додому, роззвуся, вилив з чобота воду, сам мерцій у тепло — на піч. Зігрівся — і ні гугу. Але сильно боявся, щоб не застудився, бо обов'язково мати допитувати стане, де це я простудився.

Все, проте, минуло благополучно. Днів зо три я зовсім не виходив з хати, бо в чобота й ноги не всунеш: ти ногу в чобіт, а він мокрий, слизький, холодний!

А нудно ж як! Хоч би іграшки які! Так які ж іграшки? Найбільше між хлопцями ходили і користувалися успіхом всякі «мороки». Це був набір маленьких планочок, брусованих цурпальків з різними зарубками й зрізами. З них цурпальчиків можна було складати зірку, кубик і ще там щось. Так добре Василеві Тишковому! Його батько сидить дома, має час і зможу майструвати всі оті мороки! Не раз і не два я сам брався за ножа. З трісочок, принесених в хату, виходили замашні шаблі, гострі кинджали, добрячі обоюдогострі мечі. З мороками ж не виходило.

Наші ж горгопки до смерті набридли. Горгопка — це рід тикви... Але перш ніж говорити про тикву, треба умовитися про термінологією.

Почнемо з гарбуза. Він великий, буває на кілька кілограмів, солодкий, всередині має «кишки» вперемішку з білим смачним насінням. Гарбузи печуть, з них же варять кашу з пшоном або рисом. В давнину гарбуза підносила дівчина небажаному женихові. Сядуть свати погомоніти, чарку випити, а їм на закуску печеної гарбуза! Тоді мерцій хапайся за шапку — і з хати, піймавши облизня!

Т и к в а. Рід гарбуза, але не їстівна. Тиква має амфороподібну форму — красне округле черевце і довгу шийку. Тикви дозволяють дозрівати, сушать ще й після дозрівання, поки «кишки» й насіння пересохнуть і порозпадаються в середині,

так що аж починають торохтіти. Тоді шийку надрізають, потерп' з середини витрущують, прополіскуєть, і посуд для води готовий. Особливо зручна така ковбочка влітку в жимва — її куди завгодно сковати в холодочок — не розіб'ється і швидко не нагріється.

Г о р г о п к а. Михайло Доленго⁴, який родом із Куп'янщини, називає горгопку ще ханькою. Горгопка — рід тикви, вона кругла або довгастенька. Призначения горгопки полягає в тому, щоб вона торохтіла. Отож їй дають добре визріти в полі та ще довгий час досушують і на комині в хаті. Горгопка — дитяча іграшка. Схопить дитина, а воно — торохтить. Цікаво й радісно! Я й сам все найраніше дитинство з горгопками грався. Вона ж і за м'яча може правити. Вдариш об землю, не тільки торохтить, а ще й підскакує!

Горгопки були всякі — і великі, і маленькі. А коли її ще пофарбувати в червоне або в синє чи зелене! Світе білій!

То була маленька зелена горгопочка. Я кидався нею, і мені враз захотілося узнати, що ж там усередині. Сиробував пальцями роздерти — не роздирається. Взяв на зуб. Зуби у мене були гострі, як у миші, як доривався до чого, то тільки тріски сипалися! Та як дорвешся, коли клята горгопка кругла і в рота не влезить?! Ні, стривай, я все ж таки тебе якось на зуб зажену! Треба ж тільки губи розтягти.

Хто його знає, чим би закінчився цей експеримент, коли б не одна обставина.

За вікном почувся ґомін, тупіт багатьох ніг. Ось тупіт вже біля дверей. Ось люди вже в сінях, говорять голосно, збуджено. Ще мить, відчиняються двері, в кімнату вхоплюється гурт сусідок. Тітка Катря Безродня тримає за комір дядька Гната, кричить: «А ти ж чортів п'яниця! Ач, до чого допився!»

А до чого ж допився? Я дивлюся на дядька Гната. Він з обох боків обріс льодом, льодяні скельця теліпаються, б'ються одне об одне і так гарно дзенъкають! Дядько Гнат мовчить. Він такий п'яний, що навіть на ногах не встойть. Тітка Катря штовхає його на долівку, хапає рукою за чуба і починає товтки дядька Гната лобом об землю. Товче й приказує:

— Ах ти ж п'яниця, ах ти ж нелюд! Скажи, де дітей подівали? Де Домаху занапастив, щоб ти провалився, щоб ти галасвіту пішов і назад не повернувся!

Дядька товчуть лобом об нашу глиняну долівку, він мовчить, хилитається, як неживий, тільки льодяні крижинки брязкотять, б'ючись одна об одну.

Знайшли дядька Гната десь у рівчику. Там було трохи води; взявся морозець, і він вмерз у ту калюжу. Обрубали його лопатами, витягли і одвели до нас, бо ж родичі!

Ця пригода з дядьком Гнатом перешкодила мені взяти на зуб ту зелену горгопку. Пізніше подібні ідеї вже не западали мені в мудру голову.

У цей час на обрії моого життя взялася Кіля. Вона працювала в млині, мішки латала, а до нас попросилася жити. Неначе сонце осяяло нашу стару холодну хату. Була вже зима, батько вдень десь працював, може, й на засипці, а вечорами ходив на співки. А ми троє оселилися на печі. На комині стояла чотиричі шестилінійна лампа, лила світло навколо, обидві молодиці щось шили чи вишивали й сівали. Мамині пісні я вже знав. Кіля принесла з собою зовсім інші пісні. Була вона, Кіля, світла, якась сонячна. Якесь тепло випромінювалося у неї з очей, з ямочок щік, з теплих долонь. Я сиджу в куточку, колупаюсь у носі. І прислухаюсь до невідомих слів:

Город Миколаїв, французький завод,
там работал мальчик — двадцять перший год,
работал, работал, деньги получал,
через одну сволоч чихотку достав.

Що воно за Миколаїв і де він? І що то за французький завод, і як ото через одну сволоч можна дістати чихотку? Що таке чихотка, я знав,— тоді вона широко гуляла по людях, раз по раз про неї говорили і свої, і чужі. І слово «мальчик» мені не зрозуміле У Євсєя Прихід'ка був собака Мальчик, такий акуратненький, гарненький песик. І як цей песик може працювати на французькому заводі, щоб через якусь сволоч дістати чихотку? Але все одно слова пісні заколисували мене — голос у Кілі був ніжний, багатий.

Мама казала:

— А ти чого ото стирчиш? Ану, марш спати!

Кіля казала:

— Куди ти його женеш? Хай ще погуляє,— вона обнімала мене, тулила мою голову до себе.— Не треба гримати на нього, він же такий гарний!

Я завмирав біля Кілі, а вона переходила на нову пісню:

Всі говорять, що я вітрана дівчинка,
Всі говорять, що я многих люблю.
Многих любила, всіх перезабила,
Ах, одного я забути не могу.

Кіля вишивала рушник червоними і чорними квітками. Посеред квітів красивий хрест і під ним вищите:

На хресті моя надія,
Під хрестом моя любов,
Там застигло мое серце,
Захолола моя кров!

Всі пісні Килині, і все, що робила вона, і вона сама мені дуже подобалися. Шістдесят років минуло, а я бачу якусь ніжну ясність, тепло, яке так опромінювало мене в ту зиму. Мені не треба було двічі повторювати пісню. Все, про що співала Кіля, я запам'ятував одразу.

Пропала надія, забилося серце,
заплакали очі мої.
Любив я дівчину,
та й та ізмінила.
Ой горе на світі мені!
Якби вона знала любов мою щиру,
Вона б не кидала мене,
любила, кохала б, як мати дитину,
і віддала б серце своє!

Мама вишивала хрестиками чорною та червоною заполоччю поділ до парадної простині.

Ліжка у нас в старій хаті не було. Замість нього правив піл. Піл — це дощаний настил. Був він засланий старою рядниною. На ряднині лежало дві, а то й три перини. Одна перина зосталася від баби Івги, татової мами; другу перину мама з собою привезла. Подушок пір'яних було не менше як з десять. І так само частина від баби Івги, частина — мамині. Подушки ділилися на парадні і постільні. На парадні натягалися білі вишиті наволочки. Постільні подушки мали яскраві ситцеві наволочки — чим яскравіші, тим кращі. Постіль застилалася так: розрівнювалися перини, застилалися спальними простинями, зверху накладалася простиня парадна, вишина красivoю вишивкою. Це лиштва. Поверх парадної простині лягала ковдра, але так, щоб нижній край її діставав лише до вишивки, не закривав її. У сонячний день білосніжна простиня з красивою лиштвою освіжала хату, робила її святковою і уроčистою.

Подушки складалися пірамідами на обхід кінцях полу. На низ ішли більші, на них ставились менші. Всі ці піраміdalні споруди накривалися чистими вищитими покривалами. На прибране ліжко лазити суворо заборонялося, і ліжко своєю чистотою і охайністю вносило святковість у хату.

Над полом простягалася відполірована людськими руками жердина, там висіли носильні речі щоденного вжитку — мамині хустки, плаття, а також і верхній одяг. У сволок був вгвинчений гак. До гака підвішувалася колиска — фігурно зроблений ящик з матерчатим дном, щоб дитині лежалося м'яко і зручно. Підтримувалася колиска чотирма вірьовчатими стропами — вервичками. Один кінець вервички вільно звисав з колиски. Дрімаючи, мама могла взяти в руку цей кінець і гойдати колиску, не встаючи з ліжка.

А-а-а, люлі,
Засни, моя доню,
Засни, засни, задрімай
та нічого не думай,
А-а, люлі...
А-а, люлі, а котові дулі,
А Галочці калачі,
Щоб спала вдень і вночі.
Удень у колисці
В червонім намисті.

Близькістю Килі і заповнилося мое існування тієї зими. Вона з мамою вишивала при світлі маленької гасової лампи, я слухав їхніх пісень, щоб потім їх співати, коли вдень знову залишуся сам.

Одного разу сказали, що до нас привезуть бабу Галущиху. Баба Галущиха уже пережила увесь свій рід, а не вмирала. Де ж їй дітися? Колись в давнину старих людей вивозили в кучугури вовкам на вечерю. Тепер такого звичаю не було. Людину треба доглядати до смерті. І почали возити її з хати в хату — на один день чи на два дні. Хоч стара й чужа баба, а душа жива — жаль.

Бабу привезли сусідки надвечір. Була вона вже безтямна, безмовна, здичавіла без догляду і людського тепла. Заздалегідь перед хати була наслана солома. Туди й посадили Галущиху — щось немічне, жалюгідне.

З того вечора я запам'ятав тільки одну фразу, що злетіла з почорнілих вуст бідолашної баби:

— Мабуть, я перед богом сильно погрішила, що він не хоче взяти мене до себе!

Мама весь день ходила журна, задумана.

Киля сказала:

— Як отак жити, краще померти!

— Таки правда. А от бог не бере.

Увечері бабу Галущиху мама й тітка Катря одвели до Тишків. Од Тишків — до Ганни Кози, од Ганни Кози — до Калюжнів. Хто жалів бабу, хто бурчав і рад був здихатися. І треба ж людині до такої старості дожитися!

Мені теж було жаль баби, і дивно було: як це так — всі сини й дочки, всі родичі вже померли, а вона тільки одна зосталася жити на муку, бо розказували, що п'яній сусіда Бурмило, колпувши бабу ногою, вилася:

— Коли ти вже здохиеш, стара чортіхо! Лазиш з хати у хату, щоб ти на могилки вилізла!

Війнула зима і навалила снігу замети, що за ними й комори не видно. В хаті у нас знову гомін, неспокійний, тривожний. В кутку на лаві сидить дід Олександр Терентійович, мамин батько, і баба Дарина, мамина мама. Дід приніс в'язані рука-

виці з овечої вовни і якісь важкі сукняні клапті. Коли взимку, їдучи в дорогу, цими сукнянками обмотаєш ноги поверх чобіт та гарненько їх поприв'язуєш, тоді і в лютий холод ноги не померзнуть.

Мама невесела, сидить край столу чи ходить по хаті і все каже нашому батькові:

— Не ходи! Хай їм лиха година тим грошам! Коли б хоч одягнутися було в що! Сірячина благен'янка, як у ній в голий степ вийти? Та й шапка...

— Не один я, — каже батько. — Он і Іван Сіренський, і Іван Чорний, Грицько Балковий, Трохим Кодацький... Гроші добре платять. Та там і село недалечко. Одягнуся краще, закутаюся, і все буде гаразд.

Баба Дарина кладе перед батьком оті в'язані вовняні рукавички, дід навчає, як треба загортати в сукнянки ноги і як зав'язувати їх. А надворі гуде, сніг сипле і сипле. Вже засипало всі стежки і дороги. Добрався сніг і до залізниці, геть колії занесло, ні вперед, ні назад не можуть рухатися поїзди. Треба розчищати рейки, скидати сніг, згортати його під насипи. Залізниця багата. Всі вже давно знають, що залізниця не поскаупиться, заплатить добре. І торік люди заробили, і позаторік...

Усі втрьох вони споряджають батька на залізницю сніг розчищати. Заходять Іван Сіренський, Іван Чорний...

— Пішли, Юхиме, вже пора!

Рипнули двері. Відчинилися, грюкнули зачинившись. По дорозі вони зайшли до Григорія Балкового, до Трохима Кодацького, ще там до когось. Перебороли замети на греблі, на мосту. На станції вже сотні таких, як вони, шукачів щастя з лопатами, у башликах і хустках, в чоботях, обв'язаних сукняними шматами...

У степу на залізниці наш батько сильно промерз. Ледь мама повідтиала снігом руки і ноги. Тоді і почався у нього ревматизм — хвороба, коли ноги в суглобах болять, що і витерпіти не можна. Лікувала ту хворобу наша мама гасом, чи інакше ще карасиною, і скіпидаром — шкопитаром, по-нашому. Отож на залізницю взимку сніг чистити він більше не ходив. У ті роки в Червонограді відкрився кінотеатр, «Біоскопом» називався. То батько наш влаштувався там на зиму перевіряти квитки при вході в зал. Це були щасливі для мене часи. Скільки ж то відібраних квитків він приносив додому! Та все червоні, та сині, та зелені, і всі такі гарні-гарні! Заграєшся, і нічого тобі більше не треба!

ЛЮБОВ АНДРІЙВНА

Зима для хлопця шести років скучне діло: холодно, мерзуть ноги, руки, вуха. Правда, батько, щоб усунути цю біду, постійно навчав мене, що треба бути моторним, спрітним, що треба досягти такого стану, коли «руки були б як на пружинах!» У мене з цими пружинами щось не ладилося, ще й з носом біда: теж не витримує морозу — або мерзне, або плаче. І взагалі погано. А тут ще хлопці навчили приторкнутися язиком до клямки. Яzik примерз, і як же боліло, як я його відридав! Але і в хаті теж діла невеселі: теж холодно. Якісь мудрагелі так спорудили піч і грубу, що скільки не толи — у хаті хоч собак ганяй. Отож і виходило, що єдиною точкою, де можна було зігріти тіло й душу, була наша піч, агрегат, що служив одразу кільком богам. Тут кубились вдень і спали вночі діти, тут сушки просо, ячмінь, жито, тут відбувались баталії між меншими дітьми, тут ховалися, коли всемогутній материн віник поривався дорватися до вашої спини чи чого там...

Але що ж... І сьогодні куліш, і учора куліш... Малий Іван захандрив, тим більше, що й черевиків чи там чобіт у нього не стало з того дня, як старша сестра почала забирати їх з собою у школу. Словом, хоч сядь та й плач.

Це, видно, примітив батько. Одного якогось там дня він повернувся з міста з букварем, можливо, це було «Русское слово», тоді на малоруське слово був встановлений запрет, отож доводилося обходитися з допомогою «руського слова»! Отож приніс, інформує: «Оце тобі буквар, сідай та вчися, а то й піч скоро розвалиш». — «А як же я буду вчитися, коли читати не вмію?» — «Та чого там не вміеш. Що ти, дурніший за всіх? От сідай біля мене, дивися і слухай». Розгорнув книгу, знайшов одразу надзвичне слово «мама», і саме те, без якого я й дихнути не міг. Легко сказати — мама! Усе ж життя мос замикалося в колі, в центрі якого стояла мама, то з бубликом в руці, з мокрою ганчіркою, то з солодкою цукеркою, а як коли, то і з чарівною казкою на вустах! А хто був моїм слухачем, до кого я спрямовував тисячі запитань, кого смикав за спідницю, щоб слухала, кому розказував про неймовірні пригоди свого життя. Розповідав же я мамі, що хлопці на луках вбили гадюку, вкинули у вогонь, вона на жару розчертвила і де повзла, там залишала за собою чорний слід. І знає же, вражий син, що брешу, а брехав. І чим дошкульніше моя совість щипала мене — «Іване, не брєши!» — тим я дужче кричав, щоб таки мама повірила... Вона ж поралася біля печі, робила вигляд, що прислухається до моїх брехеньок, а насправді думала про своє. Яка! Та й в інших випадках вона була не дуже прихильна до мене.

Було напровесні, сяяло сонце, зеленіли перші листочки. Всі молодиці повілазили з хат, білили окола, бо вже ясно було, що зимовому царству край і на оперативний простір вийшла красуня весна. Я теж вибіг слідом за мамою з хати, почав ганяти по двору сюди й туди, потім підскочив до мами й почав хвалитися: «Мамо, мамо, чуєте, мамо, та гляньте, мамо, сюди, бачите? Це я метелика піймав і вже, бачите, обірвав йому крильця й ніжки!» А вона, не обертаючись із драбинки, бо вже білила аж під стріху: «А коли б ото тобі хто повисмікував руки і ноги?» І все. Більше ні слова, ні півслова. Це було якихось п'ятдесяти п'ять — п'ятдесяти шість років тому. І всі ці літа материне навчання залишилось при мені і в мені, і пізніше жодному метеликові, жучкові, комашці не завдав я кривди навіть у думці. Крім комарів і мух, звичайно. З цими розправлявся як міг.

Так-от, мама.

В житті вона велика, чорнява, в білій полотняній сорочці. Сорочка з «уставками» — вишитими чорною і червоною заполоччю погонами. Рукави широкі і підкорочені так, що вгорі ніби надуті білі мішечки. Волосся підіbrane в чорну «корону», скріплене за допомогою чорних залізних шпильок, якими так гарно видобувати з вищень кісточки, застібати черевики з круглими гудзиками на високій ніжці і виколупувати сірку з вух. Брови у мами чорні, очі теж темні, особливі. Коли дивишся в них, бачиш усе, що там діється, до самого дна. В кого ще можуть бути такі ясні, милі й прозорі очі, як у мами?! Сорочка мамина довга, нижче колін, знизу вона вищита, і в неділю чорна мамина спідниця на дванадцять пілок надівається так, щоб було видно той вищитий низ — поділ, який називається в ней лиштвою. На світанку моого життя мама носила запаску — прямокутний шмат матерії, який закручували навколо тіла, а щоб вона, тобто запаска, не спала, її прикручували до стану довгим-довгим червоним шерстяним пояском. Коли я був зовсім малим, то цим поясом мама припинала мене до клямки під коморою, і я ганяв по ряддині, простеленій задля моєї персони, як арабський скакун на корді! Але запаски я не пам'ятаю, пам'ятаю лише той пояс від неї. І ще пам'ятаю гаман. Це варіація вільної кишені, яка надівалась на пояс, а за його допомогою прикріплялася до стану. Гаман робився з двох клаптів темної поцяткованої тканини так, що менший клапоть накладався на більший, все це оздоблювалося, прихорошувалося, щоб не тільки люди задивлялися на молодицю, а й на її гаман. У моєї мами в ті роки теж був гаман. Але я пам'ятаю його, коли він, як і червоний пояс, був уже у відставці, а мама ходила вже у спідниці з ушитим поясом, закритим зборками. Зборок тих було безліч. Спідниці мама любила рясні, на два-

надцять пілок. Коли, йдучи по воду, я брався за край маминії спідниці, то вона розтягалася, як гармонія, на піввулиці. Це знизу. Зверху ж всі ті кілометри треба було позбирати в зборки і втіснити на поясі. Ці зборки можна було використати ще й інакше, особливо при сторонніх молодицях, які починають загравати з тобою: «А що ж це воно, Палажко, за хлопець з тобою? Та який же й білий! Га, Іване? А чого ж це ти в самій сорочці? Де ж твої, Іване, штани?..» Хлопець я був сором'язливий, і коли ці жарти чіпали мое самолюбство, я щільно притулявся до маминії ноги, намацуваючи руками поза плечима в себе зборки маминії спідниці, трохи виборсуваючи їх, а потім затягався ними, як завісок...

Одне слово, багато чого гарного було пов'язано з мамою в моєму житті. І ось, виявляється, на світі є не одна, а дві мами: одна біля печі, а друга тут, в букварі. «Отут, сину, написане слово «мама». Гарненько придивився до нього. Придивився? А тепер я тобі скажу, що складається воно з двох складів. Оце перший склад — ма, а оце другий — теж ма. Кожен склад своєю чергою складається з двох літер. Оце *m*, а це *a*. *M... a...*, а разом ма...» Я не знаю, хто з нас був геніальний — батько чи я, але скажу тільки, що не було для мене нічого приємнішого, як з літер складати слова, із слів фрази, щоб перелетіти з ними в чарівний і незнаний світ. Протягом тієї зими я вивчив напам'ять увесь буквар, вивчив усі чотири правила арифметики. Особливу втіху давало мені читання віршів. Все, що я вивчив, пам'ятаю і до цього дня. Русифікатори знали, що робили: затруювали людину з дитинства. Дивна і незрозуміла річ: ось вам москалі, ляхи, українці, білоруси. Кому зашкодить те, що дитина, ставши на ноги, буде вчитися рідною мовою? Це ж так нормально, природно! Ні, вихоплюється наперед якась нація, що з тих чи інших причин опинилася в кращих історичних умовах для свого розвитку, і починає душити братів своїх, силуючи гвалтом говорити саме так, як вона говорить, а коли ти цього не будеш робити, то потрапиш одразу в когорту нечестивців — separatistiv, націоналістів... Ну, слава богу, це пройшло повз мене, і силу над моєю душою взяв не Хомяков¹, вірші якого мені піднесли зразу ж після материних грудей, а живе слово, живий дух українського народу... Еге ж, до чого тут Хом'яков? В читанці був надрукований вірш про Київ. Вірша цього я одразу вивчив напам'ять, хоч і не все зрозумів у ньому, бо там були такі вирази, як «Край мой — теплий брег Эвксина» і подібні... Що цей вірш належав Хом'якову, я, між іншим, довідався лише тепер, в 1962 році. Проглядав якийсь старий опис Києва і натрапив там на старого знайомого:

Сладко песни раздалися...
В небе тих вечерний звон.
Вы откуда собиралися,
Богомольцы, на поклон?

Так от за одну зиму, мабуть, це була зима з 1907 на 1908 рік. Все це призвело до того, що коли я вступив до школи, то робити там мені, по суті, було нічого.

Ex, Іване, Іване, було б тобі не спочивати на лаврах, то, може, й минула б тебе гірка чаша... Але добре тепер заднім числом навчати приятеля свого... Кажуть, коли б мені тоді був той розум, що сьогодні... Еге, коли б був, то я не розтринькував би свого часу на марне, а, стиснувши зуби, допинався б до дальнього, до того, що будеш вивчати в другому й третьому класі... Теперішнього розуму в мене тоді не було, жив я, як умів, максимально полегшуючи умови свого існування. Це тим легше, що приміщення першого класу об'єднувало одразу перший і третій клас. І учителька наша Любов Андріївна теж об'єднувала в одній своїй особі весь педагогічний штат обох класів — першого і третього. Коли учителька морочилася з нами, малюками, третьокласники пріли над задачами або списуванням; коли ж вона звертала активну свою увагу на третій клас, тими ж справами мусили займатися ми... Хлопці й дівчата писали палички й елементи літер, а я розглядав спеціальні кольорові картини, розвішані по стінах на дебелих чорних шнурках. Це були добре зроблені олеографії, зображувалися на них картини життя, такі романтичні і такі далекі від нас. Люди на тих картинах теж були не такі, як у нас,— або жовті, косоокі, або коричневі, теж косоокі, тільки не такі, як японці й китайці. Але, зрозуміло, верх над усім брала Африка, чорна, кучерява, з товстими губами, білими, як сніг, зубами, з своїми бананами, жирафами, бегемотами, африканськими вухатими слонами, африканськими левами, отими царями пустинь, з африканськими пігмеями. Ось барвиста картина. Вийшли ті люди на полювання, убили якусь сарну чи антилопу, зв'язали ноги, під ноги просунули величезну жердину, підняли на плечі, несуть... Дивишся на картину, уявляєш, як все це трапилося...

Видно, ці уявлення сильно забирали мою увагу і тоді, коли можна, і тоді, коли не можна... Закінчилося катастрофою...

Любов Андріївна, наша учителька, належала до найвидатніших людей, які траплялися на моєму життєвому шляху. Вона була красуня, з вогністими очима, пшеничним повним свіжим обличчям, чорними мальованими брівками, незвичайною посмішкою. У ній жив воркітливий голубок і сам демон, який, вискочивши з берегів, міг розсипатися громом, блискав-

ками-вілясками таких ніжних і білих долонь. Я не скажу, що це був бездумний деспот. Це просто був геній, який хотів прищепити своїм вихованцям свій красавий політ думки, свою любов до людей, до життя, свої палкі поривання в невідомі країни солодкої романтики і тверезого знання життя. Нас у ній було всього шістдесят розбішак, і щоб прищепити щось, треба було насамперед тримати нас в залізних білих і ніжних рученятках.

Було так. Любов Андріївна вже закінчила активну частину з учнями третього класу, дала їм списування чи задачки і переключилася до нас. Був урок арифметики. Прикутий думками до тієї чарівної країни, де річки кишать крокодилами, ліси — удавами, болота — отруйними гадами, я не звернув уваги на зміну обставин, дивився присто себе і, хоч бачив там уже не Африку, а розпалене червоне вогнище личко Любові Андріївні, думав про те ж таки, що й раніше думав. Любов Андріївна ще переживала зарядку, яку дістала з хлопцями третього класу і з цією міркою стала перед нами... «Так от, хлоп'ятка, я вчора задавала вам табличку множення на сім. Вивчили?» — «Вивчили!» — «Чи це справді так? Ану, Бондаренко, скільки буде сім разів по два?» — «Чотирнадцять». — «Вірно. А тепер скажи ти, Кравець, сім разів по три, скільки буде?» — «Двадцять вісім!» — «Стривай, стривай. Не хапайся, подумай і скажи». Кравець Іван напружився, почевонів, вираз очей його став на диво бездумний, але незважаючи на це, щоки червоніли. Яскріли вони дедалі більше і в учительки. «Так і не скажеш? Ех, ти! Сенченко, допоможи!» «Що? Сенченко, допоможи?» А чим я можу допомогти? Я ж навіть не чув, про що йдеться у класі. У буденому нецікавому класі, з цими хлопцями і дівчатами, яких я бачу щоденно і тут, у класі, і на перервах, великих і малих, і навіть на вулиці — не таке то ѹ велике наше село, щоб дальні вулиці порізнили нас назовсім. Іван Сенченко підвівся, як зі сну, замекав, заблимав. «Сенченко, скажи, що я запитала в Кравця?» Аби ж то я чув! Холодний піт виступив у Сенченка на лобі, в той час як щоки почали рожевіти, так рожевіє персик, коли йому настає час достигати.

Скажу, що Любов Андріївна завжди мене любила, не минала своєю увагою, посмішкою. Та ѹ було за що, адже я був той шкільний віл, на якому тримається весь педагогічний процес. Хто всі молитви знов напам'ять? Сенченко! Хто всі вірші показував одним подихом, як молитви? Сенченко! Хто табличку множення знов, як свої п'ять пальців? Сенченко! Хто вмів на папері й на дошці написати яке завгодно слово і літери навчився виписувати раніше, ніж елементи літер? Сенченко! Хто дивився закоханими і відданими очима на любому учительку? Сенченко! І ось цей Сенченко стояв, як пень, як осел.

Шторм в очах учительки розростався. Потім вдарив грім, забліскотіло, розлігся оглушливий ляпас. «Щоб знати, як слухати! Сядь!» Сів приголомшений, оглушений, нещасний не від того, що шторм такої сили промчався над ним, а від того, як це міг отак розгнівати своє божество, вивести його з рівноваги!.. Любов Андріївна дозволяла мріяти, але вимагала все робити вчасно.

Були це найщасливиші роки моого життя. Ця чарівна жінка сідала за стіл, брала «Слово»² як чарівний сувій, розгортала його, як тепер механік розгортає кінострічку, водила нас по рідній землі, по суші й по морю, зазирала в глибини шахт і безодні морів, підіймалася з нами до зірок, вливала в наш мозок тверезу мужність і водночас в серці чутливість до всього прекрасного. Уроки все-таки задовгі, й в чотирьох стінах все-таки сидіти скучно. Це знала вона. Для неї не було визначених педагогічної науковою сезонів для прогулянок, які вона називала екскурсіями. Ми ходили на екскурсії восени, ходили в орній ліс, у бір, у змішані гаї, на річку, ходили весною по фалки, ходили по сон-цвіт, ходили, аби не мучитись в класі, бували там, де потому, мабуть, вже й ходить не доводилося. Йшла вона в оточенні дівчаток, вони там щось щебетали, хопці, звичайно, мандрували остронь. Але скажіть, хто краще за них міг знати, що діялось на околицях села, на землі, над землею і під землею? Хіба не Любов Андріївна показувала нам, де мостять свої гнізда сороки, де вирила свою нору лисиця, де ростуть найсолідніші на всю округу козельки і де в травні найбільше конвалій? І скільки б хлопці не напружували свого мозку, своїх знань, а все одно виходило, що екскурсію водили не вони, а Любов Андріївна. Як же приемно було їй в цьому допомагати! А випадав сніг, насувалася зима з морозами, і тут Любов Андріївна не губилася. Починалися готовання до ялинки. Щоб зробити ялинку красивою, треба страшенно багато вміти, треба добре приготуватися, треба багато чого навчитися. І вчилися декламувати вірші, робити різnobарвні прaporці, пакетики для гостинців, довгі-предовгі стрічки, щоб оповісти ними згори донизу ялинку, співати, ще треба було навчитися бути світською людиною, а щоб нею стати, треба було вміти окайно одягатися, гарненько підперезуватися пояском, постригти волосся, помити у вухах, помити до білого руки і взагалі мити їх, почистити чоботи, і не дьогтем, бо не всі люблять, як пахтити цей продукт перегонки березової деревини, а ваксою або ж, коли нема грошей, сажею, яку кожна мати може легко назбирати в комині. Весь грудень було ройння й кипіння, місяць чекання, підготовки, переживань, хвилювання. Шістдесят хлопців у її класі та тридцять у другому — біля сотні народу, кожному треба дати завдання, знайти

місце в ритуалі, щоб не стовбичив під стіною, а виступав на помості чи то сам, чи в ансамблі... Чарівна рука була в цієї жінки! Бо за той місяць до ялинки хвилювалися не лише ми, а й матері. Як вона знаходила з ними слово! Коли вона зустрічалася з ними? Як розмовляла? Цього не знаю, знаю лише, що задовго до свята мене починали банити, стригти, приміряти нову сорочку й штани. Десь з'являлася вакса, одмивалася від лепу стара щітка для взуття. Та й сама мама шила нову кофточку, спідничку, мабуть, ваксилії свої чботята, видивлялася в дзеркальце, вклесне в стіну, щоб краще викласти корону і натягти на неї якщо не очіпок, котрий починав виходити з моди, то трикутну косинку — білу-білу як сніг...

На першій ялинці я читав вірш Некрасова «Мужичок с ноготок»³. Як я його читав, не знаю, але наслідки цього читання залишилися років на десять, якщо не більше. Якщо слово «мужичок» було знайоме моїй аудиторії, то щодо сполучення «с ноготок» було гірше: Ніхто не зінав, що це таке, і в уяві хлопців з моєї аудиторії це сполучення прийменника й іменника трансформувалося у власне ім'я Мужичок Сноготок. Еге ж — Сноготок. Так і почали звати мене — Сноготок. Коли сердилися і під час та після бійки, я ставав чортовим Сноготом. Де ти був? У Сногота! З ким ходив на Скапенівку? З Сноготом! Від цього похідні ще — Сноготяка! Сноготяра!

Був цей Сноготяка біленським, маленьким. Зберігся портрет його того часу і все завдяки тій самій невтомній Любові Андріївні. Але про це трохи згодом. Тут хочу розповісти про інше. Любов Андріївна любила життя і саме з цього виходила, задаючи нам домашнє завдання з письмових робіт. Вчила, як писати листи до батька і матері, до товариша. Обов'язковою була тема, як ти провів літо, що робив, що з тобою сталося. Особливо пам'ятаю великолінне завдання⁴, коли я вже вчився у другому класі. Весна була гарна, сонячна, тепла, весняні свята якось мене зворушили, але найбільше враження справило поле. Поїхали садити картоплю й квасолю. Видно, безмежний простір степу зачарував, сп'янив. Я й досі пам'ятаю того жайвора, який, мов прив'язаний незримою ниткою, висів у нас над головою, виспівував. Од сонця й вітру пошерхли руки, гарячий сонячний вітер прихопив щоки і кінчики вух, те й те приемно свербіло. Прийшли після свят у клас. Любов Андріївна дала нам домашнє завдання: як ви святкували, що робили і що вам особливо запам'яталося. На свята, звичайно, найпоказніша річ — червоні крашанки, ритуал, зв'язаний з ними. Я про все це не написав і слова. Всю увагу заполонив степ, жайвір, гарячий вітер, попечені щоки і вуха, пошерхлі руки.

Любов Андріївна довго дивилася на мене, сказала, що я написав гарно, особливо про попечені щоки й вуха, але все ж таки слово «квасоля» треба писати «фасоль».

Це був другий і останній рік навчання з Любов'ю Андріївною. Вона виходила заміж, залишала школу. Але залишала вона її так, що нам запам'яталося на все життя.

Ялинки, екскурсії — за її учителювання — незабаром стали, так би мовити, звичайним явищем. Те, що вона вигадала наприкінці, було зовсім незвичайним і ні в які рамки не вкладалося. Рантом уже після іспитів стало відомо, що ми, учні другого класу, їдемо на екскурсію в Полтаву! В Полтаву! Це було щось неймовірне, якщо згадати, що не кожен із нас побував навіть в Костянтинограді і що наші матері не виїжджали, як правило, за межі своєї волості, а дехто і за межі свого села. І це ж було не за Радянської влади; коли такі речі стали буденчиною, а в ті роки, коли селянство було поставлене на останній щабель суспільного життя і коли постійними епітетами його були такі слова, як мужик, мужлая, мазепа, коли селянин іколи копійки вільної не мав, коли йому були закриті всі виходи з його нужденної хижки. Вирішення учительки повезти дітей на екскурсію в Полтаву — був чудесний спалах. Значить, і селянські діти — люди, і селяни — люди.

Дні готовування до від'їзду були днями якогось торжества. Матірки бігали до матірок, про щось радилися, про щось говорили, переказували одна одній про свої розмови з учителькою. І знову стрижка, і знову нові сорочки, знову вакса, знову щоб руки були чисті-чисті і носи також, і вуха. У шкільні торбинки з визелененої мішковини наготовили матері білішого хліба, варених яєчок, пирогів, ще там чогось.

День настав. Ось і станція. Вокзал, нарешті поїзд. Посідали в вагоні, вперше в житті, в другому класі. Все нове, все незвичайне, невідоме. Переїзд до Полтави забрав лише три години, виїхали вранці, в ранній обід уже гуляли в Полтаві, обійшли її за три дні вздовж і впоперек, звичайно, пам'ятник Слави⁵, Шведську могилу⁶, гуляли в міських парках, ходили купатися на Ворсклу⁷. Учителька в цю подорож вклала всю свою душу. Ночували в монастирі разом з прочанами, божими людьми, і якщо нас пограбували, то при чому тут Любов Андріївна. Я не знаю, скільки тоді одержувала учителька, але вона чесно з своїх власних грошей затулила всі дірки, які завдали нам грабіжники. Покупила вкрадені хусточки, черевики. Цей інцидент не справив на нас ніякого враження, просто ясно було, що не слід ночувати у монастирі. А де? Іншого місця при тодішній організації не було.

Ось промінули роки, а образ відважної, прекрасної людини все стоять перед очима.

Брали селянських дітей за всю історію в солдати, на каторгу, в тюрму, але мало в їхньому житті було таких ясних днів, як ті, що принесла нам наша учителька.

І це не все.

Успіх з мандрівкою в Полтаву окрилив Любов Андріївну, у неї народилася нова думка: сфотографуватися разом з своїми учнями — отими селюками. І знову убогі наші матері не тільки не стали опором супроти цього заходу, а заметушилися, забігали, повторюючи цикл обов'язкових і неминучих у такій справі заходів. І я пам'ятаю, що в ті урочисті дні стригла мене не мама без гребінця, на око, а був я одведений в Костянтиноград до перукаря, став гарний, вродликий, окайний, як ніколи! І треба сказати, що між мною і вчителькою простяглась якась нитка єднання. Вже давно моя душа й серце линули до неї; вже давно і вона висловлювала явну симпатію до мене. Тепер все це набрало свого логічного завершення. Складаючи групу для фотографування, вона посадила мене біля себе і дала в руки тримати її ридикюль. Так фотограф і увічнив цю картину на фото. Воно в мене збереглося до сьогодні.

Того літа вона вийшла заміж за священика Крошкіна і виїхала з села. Я її більше ніколи не зустрічав. Думав про неї багато з найкращими почуттями.

ЗІНЧЕНКИ

Марко Григорович, брат Кузьми Григоровича, мав особливий ніготь на указовому пальці, вижиловані руки, а також дар стежити за зірками небесними і дещо тямить в небесній механіці. Чимало шахівських людей уміло знайти на небі Чепіги¹, Воза², Волосожар³. Та не кожен умів розказати людям, де цей Волосожар був вчора, куди піде завтра і де його потім шукати. А той ніготь на указовому пальці виявляв себе, коли потрібно було косу купити. Люди ходили тоді на далекі заробітки: в Таврію, на Кубань, на Дін. Ідеши далеко — запасайся справним струментом. То кланявся неборака Марку Григоровичу, приказував: «Пособи счастья налагодити. Бік пам'ятати буду! І чарку поставлю».

Марко Григорович чарку любив, та й людей любив, життя любив. Ось він на базарі, в тих рядах, де коси продають. Навезуть їх, було, з усього світу, очі розбігаються.

Шахівці стоять навколо нього, придивляються, прислухаються. І здається їм, що всі коси, які проходять через руки Марка Григоровича, однієї марки, однаково бринькають, однаково грають, однаково співають. Так де ж! Прислухайтесь! Ця теж, бачите, бренькіт подає, а він, мов від старого казана;

а ця, може б, і нічого була, так деренчить, ледь-ледь, а все ж деренчить, мабуть, десь є тріщина. І раптом провів своїм нігтем Марко Григорович ще по одній косі, і над Соборною площею в Червонограді зліта срібний птах незримої краси. Бринь! Дзень! Марко Григорович аж скинувся, аж потягся серцем за звуком. Люди ж питают:

— Ну ж а ця як, Марку Григоровичу?

— Ця гарна,— відказує Марко Григорович.— Купиш — не пожалієш!

Він умів вибрести косу, відклепати її, виточити лезо, щоб воно, як у бритви, було, вмів по статурі заробітчанина кісся підібрати, на потрібний кут ручку обернути і так само на оптимальний кут косу випростати. З братом Кузьмою змагалися. Цей вночі на дзвіниці години видзвонював, користуючися старими ходиками учителя з церковноприходської школи, а Марко Григорович по зірках його виправляв.

Знав небо. І землю також. При тодішній трипілці громада щотри роки землю переділяла. Споконвіку цей обов'язок на Марка Григоровича покладався. Одного разу новий сільський писар сказав: «Та навіщо ж Марка Григоровича зривати з ослона, хай свої кожухи шіє. Це діло знаю і я. Я вам допоможу». І допоміг, поки обміряли прямокутні лани, коли ж дійшло діло до кругляків та клинців, тут потилицю почухав, сказав: «А оцього я не вмію!» Знову покликали Марка Григоровича, а йому що кругляк, що клинці — все одно!

Життя в Марка Григоровича склалося многотрудне. Сорокалітнім вдівцем він одружився з вісімнадцятилітньою покриткою, обрала його вона сама, з трьох претендентів. Склалися дітьми, вийшло п'ятеро: його четверо та її один. По чому розпочали новий похід в життя і вдвох народили ще шестero. Стало одинадцятеро. Та їх двоє — тринадцятеро!

З цієї дитячої купи поволенськи виравчував Іван, що жукуватий, що замурзаний, що обшарпаний, що швидконогий, битливий! Затремтіли в лісах всі кіб'ята, сороченята, совенята, перепадало й домашнім гороб'ятам. І в нього побратими: Іван Безродній-Пигида, Лаврентій Лавро-Равло, Петро Коломиєць-Ковганка, Максим Захожай-Овод, Віктор Губенко, він же Й Цап, Каленик Балковий-Часник. Дерева в лісі гнуться, пісок з-під ніг летить, гвардія росте, а перед нею дві стежки: одна до млина Кричевського, друга — в економію Безака-Безика; були ще й дрібніші стежки, що вели на хутори до хазяйновитих степовиків чи й у Червоноград, на залізницю, в олійню, а то й за «хлопчиків» — до багатих купців. Цікавий, як кажуть, все знати Іван по черзі перепробував всі шляхи, стежки й стежинки. І вогонь пройшов, і води, і мідяні труби. Проходив і зростав. І незабаром з'ясувалося, що, починаючи

з якогось моменту, він став рости не вгору, а в плечі; в шість-надцять літ був такий завшишки, як і заввишки, і став дуже схожий на Архипа Юрка-Кита, на Сенченка Андрія-Пузиря. Різні часи різний ужиток роблять з таких плечей. В Іванів час ці плечі наглядів паровий вальцьовий млин такого й такого капіталіста, гарний млин, п'ятиповерховий, модерний, новісінський, ну й широко розкрив ворота. Потяглися туди всі Іванові приятелі і він також; спинився біля якогось корпусу, плечима поводить, а з корпусу чути: «Сюди, Іване, до нас, мукобоем будеш, з такими плечима тобі й іншої дороги нема...»

Був млин, було ненастяне порання біля п'ятипудових мішків, потім війна була, окопи були, і коли вони скінчилися, став Іван, тепер уже Іван Маркович, під шахівським небом загартований душою і тілом.

Цей парк при сільському клубі був колись панським садом. Ми сидимо на ганочку в тіні осокора. Питає він: «Все, Юхимовичу, про квінтесенцію розпитуєш?» — «А чого ж, — відповідаю. — Бо в кожного своя, цікаво слухати». Він каже: «Перед очима в мене життя мое все проходить, важке ж було, безрадісне, а згадаю, то се, то те і несамохіть посміхнуся. Коли мені було десять літ, віддали мене в економію за помічника до свинопаса, діда Гопала, якого в прізвиську дві течії сполучилося. Ти знаєш, між іншим, що серед наших православних імен є й Аполлон?! Так ось діда Гопала і звали Аполлоном! Аполлон-Гопало — у звучанні є щось ідентичне! Отож був він свинопасом, я при ньому за підпасача, і, скажу тобі, ніде мені так добре не працювалось, як з ним. Він якусь лагідність, добресть виточував із себе. Зовні страшний: бородатий, обшараний, а глянеш на нього, і не знатъ, від чого пориваєшся до нього:

- Дідусю...
- Ет, дідусю...
- Дідусю, казку розкажіть...
- Та ви всі до казок ласі...

Не вспімо сісти десь в холодочку, як інші хлопці, мов медом принаджені, вже тут, обсіли діда. І тільки й чути:

- Дідусю, дідусю...

Та що хлопці. От, мабуть, не уявляєш собі — свині любили його, круться навколо нього, рохкають. Випасалися вони у великому лісі, шкоди близько не було, то й розбігалися куди яке хотіло. А йому й клопоту мало начебто. Та ось спостеріг, що сонце вже на належному прузі, підведеться, і тут починається незабутнє дійство. Стане під дубом, голову підніме трохи і гукне гучно: «гоп, гоп, гоп» — і всі свині, де б яке не було, зриваються з своїх місць і женуть до шефа свого, збиваються біля ніг у нього, круться, рохкають, вирукуть. Він

зіав — всі вже збіглися чи ні. Інколи казав: «А побіжи-но, Івасику, до Дубини, там, либонь, в піску гріється Барабой». Це кнур так звався. Ото й моя робота була — зганяти холудиною того Барабоя, і не знаю, хто радніше до діда Гопала біг — тварина чи я. Згадую про нього, царство йому небесне, з теплим серцем.

А ще й таке. Нова мати моя була мачуха як мачуха, любила холудину в руки брати. Та як не візьмеш, коли нас одинадцятеро! А все ж більше перепадало пасинкам, ніж рідним дітям. Надто мені. Щороку наймали мене на хутори пастушком до хазяйновитих хуторян і щоразу я незмінно тікав додому. Не скажу, що ті хазяї кривдили мене, не годували, били. Нічого цього не було. Але ж знесилювали робота. Бо, бач, луки чи вигін у хуторяніна невеличкий. Це сдна біда для пастушка, а друга те, що вигін цей з усіх чотирьох боків обставлений стінами пашні. Стож у худоби під ногами суха толока, а там — метрів за тридцять — п'ятдесят бують пшениці, з другого боку — ячмінь, з третього — овес. У корівки очі розбігаються. І ось вона вже в пшениці, друга до вівса прямує, бичок купається в зелених хвильях ячменю. Пастушок — розривається, кидается з одного кінця в другий. А з хазяйського двору раз у раз летить: «Іване, глянь, у тебе воли в житі?!» Отак життя пастушка обертається на каторгу. І я починаю думати, як з цієї каторги врятуватися, як додому втекти. І тікав. Отоді ото й з'являлася на сцену холудина мачушина. А в мене через дорогу родичі жили, Некрій — дід і баба. Любили мене, жаліли. Бабуся завжди голову мені змивала, сорочку міняла, чимсь там своїм підгодовувала. Дідусь на голову руку клав, казав: «Терни, ко-заче, отаманом виростеш...» Рука в нього була тепла. І ось одного разу дідусь побачив, як мене репіжила холудиною мачуха. Нічого не кажучи, зняв з хвіртки до загороди коров'ячий налигач, склав його вдвое і рушив через дорогу у наш двір. Не знаю, як сталося, що мачуха не спостерегла цього і отямилася тоді, як він ухопив за руку її і почав хрестити тим налигачем. Несподіване в цьому було те, що мати-мачуха не кричала, не плакала, сказала гірко наприкінці: «Дайте, діду, мені цей налигач, хоч завіситься на чому буде, а то в господарстві й обривка вірьовки немає. Закрутилася я з ними, засмикалася, далі й нікуди...» Мое торжество потануло, і мені стало жаль мачухи. Став перед нею, скилив голову, кажу: «Я буду слухатися, мамо!» А вона мені: «Коли б же змога твоя! Е, та що казати...»

З цих хащ страждань і вийшов Іван Маркович. З хуторів перекинувся в Червоноград, там став мукобоєм. Тим часом вдарила війна, і коли вона розвалилася, Іван Маркович додому повернувся комуністом.

І це його обминають, бояться Василь Дем'янович, господар гужового транспорту Червоноградщини Матвій Якович Зубенко.

— Перепочивши в непі, країні треба в комунізм збиратися, а вони, бач, куди збочують. Володимир Ілліч Ленін сказав, що у нас зараз таке становище, коли щогодини, щохвилини з усіх шпарок куркульня пре, а вони про це думають? Розмовляв і з тим, і з другим, з п'ятим і десятим. Та що з ним розмовляти, коли рідного батька обікрав і сестру босоніж на мороз вигнав?! А що найтяжче, це те, що це ж ті люди, з якими ти життя прожив. Разом на вулиці в піску гралися, разом в якономії босоніж до самої покрови⁴ бігали, разом лантухами кидалися у млині Кричевського й Ірхіна, разом працювали, разом їли, разом спали, разом на вулицю ходили, тъху, у солдатах разом в окопах гибли! А ти глянь, що з нього виросло, куди позирати почав?! Питаю Василя отого Дем'яновича: «Слухай,— кажу,— ти б за копійку людину зарізав?» А він мені: «А в тебе що — копійки лишні є?» Хай це жарт буде, як він каже, але ж жарт моторошний який! Поговорили, замість того, щоб спасибі сказати, що я його від провалля хочу одвести, він обминати почав. Ех, Юхимовичу, яке це все болюче й складне, бачиш, у безодню валяться — не вороги ж начебто, а ще вчора свої начебто люди! Від цього й серце болить. Та ти ж свій, ми з тобою в гною спали, гноєм укривалися, а що ж ти тепер робиш, куди завертаєш?!

Я спитав:

— То що, не впливають розмови?

— На таких справді не впливають. Ну як на нього слово вплине, коли у нього тридцять платформ! Життя, Юхимовичу, складна штука. Є в ньому закономірні процеси, є й закономірні наслідки. Отак живемо і збираємо сили. Бони з одного полюсу, ми з другого. І це не жарт.

Я кажу:

— Ну, добре, Іване Марковичу. Змінимо тему хоча б так. Беремо іншого якогось, пересічного селянина. Заздалегідь відомо, що база в нього є: по два гектари на душу. Припускаємо, що він молодий, повний енергії. Що робити йому? Потрапляти в закономірний процес чи застосовувати волю, щоб зробити своє одноосібне господарство не капіталістичним, а соціалістичним чи якимось там іще?

— А що ж,— каже Іван Маркович,— і таке може бути, коли чоловік ставить за мету не звичайне хазяйнування, а експеримент. У нас і такі є — розвідники, експериментатори. Ось хоча б і невтомний Нестір Степанович...

Ми обое знали і любили Нестора Степановича.

— Що він зараз робить?

— Майструє машини для майбутньої комуни... Може, зайдемо до нього?

Я Нестора Степановича знав з малечкою від батька і разом з батьком схилявся перед ним. Той самородок, який раз у раз випирає рідна земля, немов каже: «Будь ласка, любуйся цим чудом природи». Хто ж він? Селянин, батрак, заробітчанин, косар, пильщик, копач колодязів, столяр, тесля, слюсар, токар, до безкраю симпатична людина, самоук-грамотій, автор знаменитої шахівської хати, вилитої з глини з мінімумом дерев'яних конструкцій. Це був винахід бідолахи-заробітчанина з того куща шахівських селян, що на початку віку вже залишилися без землі, мав садибу в селі та півнаділу, тобто дев'ять сажнів землі в полі. Батько наш схилявся перед цим винаходом, і коли я підріс і вперше пішов з ним у поле, він показав мені і дворище Нестора Степановича, і його хату. Хата була як хата, тільки більш нужденна, ніж сусідські.

— Так зате тепла,— сказав батько.— І дешево йому обійшлася.

Але раніше, ніж з цією хатою, познайомився я більче з самим Нестором Степановичем. Він, як і батько, співав у хорі. І от в одну з неділь восени 1910 року в належний час, після «достойного», до нас у двір зайшли, крім батька, Нестір Степанович, Іван Сіренський-Калюжний, Михайло Іванович Балковий. Були чимсь збуджені.

У неділю у нас завжди день був відмінний. Ще в суботу мама з старшою сестрою моєю попідводили зсередини стіни, змазали красивою світлою глиною долівку, присипали її білим піском, який ми носили з сестрою від Дубини. В неділю ми, діти, мали привілей покачатися довше, ніж звичайно, в постелі, то й качалися, пустували, гралися в ігри, не залишаючи полу, лежанки і череня. А мама в цей час священнодіяли біля печі. Була ж неділя, а в неділю вона ніколи не залишала нас без чогось смачненького — коржиків, плескачів, пирогів, балабушок, пампушок.

Стіл у кімнаті під чистою скатертиною, помиті й поблизкані ще звечора навіконні квіти — калачики й фуксії — відливали свіжістю, святковістю, в кутку на покуті перед іконами, обвішаними вишитими рушниками, блимала лампадочка. Свято!

І в це свято наш тато увів своїх товарищів. Мама заметушилася, виставила на стіл свої пироги знамениті, кухоль сметани і до неї глибоку жовту, в зелену квітку, миску, солянку із сіллю. А крім того, дісталася з мисника пузатенький графинчик — карафку, як називав його наш тато, маленькі чарочки. Всі посідали, цокнулися чарочками.

І бесіда почалася, незвичайна і така, що врізалася мені в пам'ять на все життя. В ті дні помер Лев Толстой. Звістка

про це дійшла до Шахівки. Та перед тим її підхопили добре люди й газети. Це для них була справжня пожива, вони перекидали її на всі боки і, захопивши, наговорили і про те, що було, і про те, чого, може, й не було. Я сидів на полу, обернувшись увесь на слух, слова не проронив з розмови. З тих чуток і повідомлень наших гостей найглибше вразив торг за толстовську спадщину, насамперед за його чорнильницю, ручку й перо. Виявилось, що все це треба було чомусь неодмінно продати. Під час торгу на сцені з'явилися англійці, запропонували страшну цифру в сто тисяч карбованців і через те, що більше ніхто не зміг дати, зосталися переможцями. Заплатили гроші, уклонились люб'язно, забрали спадщину по Толстому і зникли. «А ми, дурні — сказав Нестір Степанович, — залишилися ні в сих ні в іх». І гірко зауважив, що англійці завжди попереду, завжди вихоплюють з-під наших рук наше ж найкраще, найцінніше, а ми залишаємося ні з чим! Говорив він пристрасно, бо взагалі бог не покривдив його даром слова. А треба було б узяти те перо й чорнильницю Толстого, поставити їх на високому, найзолотішому, найкращому столі, сказати добрим людям: «Гляньте! Дивіться! Цим пером Толстой писав для свого народу книжки про те, як треба жити на світі!». З цього часу й запам'ятив я Нестора Степановича, виокремив його серед інших, полюбив і зберіг це почуття до цього дня.

КАРАЇМ ЯВДОКИМ

В давні часи в якономії прикажчик керував отаманами, отамани — приставами, а ці вже безпосередньо мали справу з робітниками. Тут, як у всякому ділі, був свій відбір. Люди щирі, лагідні, совісні непридатні були для цих посад, сюди, навпаки, вимагалися керівники діяльної вдачі, в руках яких нагай, дрюк і батіг не являлись окрасою. Карайм теж був швидкий на гарячі заходи, вмів орудувати кием, граблицями, карбачем.

В жнива, в рік моого народження, він особливо лютував, не сподіваючись, що часи змінилися, періщив людей, аж шмаття з-під наконечника летіло. Люди вирішили провчити Карайма. Вночі накрили товстою рядниною, лупцювали і приказували:

— А будеш карбачем бити? Будеш кием ребра людям ламати? Будеш на людських плечах трощить граблиць?

Карайм спочатку виривався, кричав, погрожував:

— Я вас в тюрягу! В кутузку! В Сибір! — Але незабаром його запал поменшав, і тепер він уже благав після кожної палиці:— Ой, пустіть, хлопці!

— А будеш собакою!

- Ій-богу, не буду!
- А будеш між людьми людиною!
- Буду, добрі люди, їже-богу, буду!
- Ну, дивись, простягнеш хоч раз до карбача руку, вважай, що пропав вже навікі!

І вибили добрі люди з рук Караймових карбача. А який же бін пристав без карбача? Засумував. Хоч і скуний сильно був, а все ж пішов на витрати, купив восьмушку горілки, з горя випив. Та й помер. Без влади жити не міг, а символ влади — карбач — вибито з рук.

ДИТЯЧІ ЛІТА...

Я ріс в часи, зовсім одмінні від теперішніх. Вихованням моїм спеціально ніхто не займався, ріс, як тисячі інших дітей, за неписаними законами родини: те можна робити, того робити не можна. Можна і слід було мамі дров урубати, принести води, поглядіти меншого брата й сестру, вивести на пашу теля. Не можна було гасати по хаті «на голові», без дозволу старших брати хліб, драти ластів'ячі гнізда, бо «хата згорить», «підставляти ніжку», як борешся з товарищем. Коли боролися, то все мистецтво полягало в тому, щоб охопити товариша «під силки» — під руки. Боролися, взявшися навхрест і за поясок. Цей останній спосіб особливо полюбляли хлопці, бо можна було, упавши на спину, красиво перекинути товариша через голову, а тоді надушити його, покласти на лопатки.

В ті часи по наших селах гра у футбол не була ще поширена. За все відповідала гра у м'яча. М'ячі були гумові, але дехто робив ще старосвітським способом: з шерсті. Весною домашня худоба линяла, хлопці збирали злинялу шерсть і качали з неї красиві, пружні й легкі м'ячі. Гра у м'яча була грою весняною. Влітку спеціальних ігор не було, крім традиційної гри у довгої лози і бігу наввипередки. Восени всі хлопці робили собі ковіньки. Це такі палиці, загнуті з нижнього кінця, і гралися в свинки¹. За свинку правила, звичайно, або кісточка з свиного хребця, або спеціально вибивані з вільшини кульки. Ці кульки ростуть в стовбури дерева, при корені.

В свинки гралися пізно восени, коли вже було свіжо надворі і доводилося добре ганяти, щоб не змерзнути.

Не можна було ще згадувати чорта, «черкати», лаятися цим словом, сукати дулі приятелям і неприятелям, красти з чужих грядок огірки, лазити по деревах, щоб «не рознанахати сорочки», не можна було й ковзатися, а надто на підошвах, бо підошви від цього стиралися. Щодо ковзанів, то за них

правила спеціально обстругана планочка, на яку знизу натягався дротяний «підісок». Такий ковзан примоцьовувався до чобота мотузочком, а мотузочки закручувалися цуркою. Ковзан звичайно робився один. Так і ганяли хлопці: однією ногою їхав, а другою підпихався, та так здоровово, що, попоганявши півдня, іздець обов'язково протирав на цій підошві дірку, внаслідок чого ковзан летів у піч, а їх власник рятувався від батькового гніву у найдальшім кутку хати.

Ще не можна було бити меншого, битися з дівчатами, які, звичайно, битися кулаками не вміли, зате добре дряпалися. Гратися з дівчатами теж вважалося поганим ділом, хіба що з сестрами або найближчими сусідками, та й то тільки тоді, як гралися у припічка, крем'яхи або гудзика.

Можна і навіть слід було помагати мамі копати грядки, полоти, коли город заросте бур'яном, готовувати на ніч корові траву, пасти теля, одганяти курей від стогів на току.

Не можна було попросити у мами грошей на кіно, бо й «кіна» не було. Не було й морозива, не було клубу. Дозволялося гратися «біля хати», «в дворі», «біля двору». Це — в принципі. Взагалі ж гуляли й гралися де завгодно, тільки б не біля хати та не в дворі. До наших послуг була річка, два її коліна, які називалися Скапенівками — Близькою і Далекою; ліси — Великий, Малий, Кресова; шелюги; Луки — Маленькі й Великі з Матвійовим Кутком, Ремезовим кутком, а також Луг. Так звався ліс понад річкою; цей ліс був мокрий, росли в ньому вільха, калина, лоза, ожина, червона смородина (порічка). Все це оповивали шатра дикого хмелю. Цей луг мав дуже присмучну особливість. У нас у дворі був пригорск. Коли стати на той пригорок і крикнути добре «Агов-гов-гов», то луг обзвивався на це луною та не однією, а цілим каскадом їх. Чудесна річ було стояти на горбі і гукати, одержуючи у відповідь на один твій вигук десять відлунків.

У нас була садиба і город при ній. Город однією половиною виходив до лісу, другою до лук. Куди хочеш, туди й біжи! На городі водилося багато жаб — чорних, городніх, і зелених, які знаходили собі добрий притулок у рівчаку, де до половини літа стояла вода. Ні вужів, ні жаб ніхто не заохочував вбивати, але хлопці полювали і на жаб, і на вужів. А втім, належить сказати, що в ті роки ні я, та й ніхто з моїх приятелів, не вміли відрізняти вужа від гадюки. Гадюками для нас було все зміїсте, що ми помічали в кущах. Шелеснуло в парості, глянув і: «Ой, хлопці, гадюка!» — «Де?» — «А он — ондечки, у кущі!» Особливо отруйними ми вважали «гадюк» з червоними головками; на номер менш отруйними були «гадюки» з жовтими головками, ще менш отруйними з жовтими й білуватими. Лише пізніше я довідався, що все ото були вужі. Не одна отака «гадюка»

лежала на совіті у мене в ті літа. Перепадало і ящіркам, а надто коникам. На це була особлива причина. Річ у тім, що коли наставала пора виведення лісовими птахами пташенят, кожен з нас вважав за свій обов'язок завестися власними, ручними пташенятами. Особливо полюбляли ми кіб'ят. Кібці у нас водилися жовті і чорні. Кращим вважалося кіб'я від жовтого кібця. Воно було витривале і, незважаючи на варварське з ним поводження, як правило, виростало. Годували ми їх ящірками, кониками, посліненими кульками хліба, м'ясом, коли щастливо взяти кусочек непомітно від мами. Кіб'я звикало до свого власника, частенько жило у нього на плечі чи на голові, на картузі. Власник картуза біжить скільки сили, а кіб'я вчепиться пазурами в картуз і балансує на вашій голові, підтримуючи себе розпущеними крилами. Кіб'ят драли тоді, коли вони були ще біленькими, в пушку. Згодом пушок випадав, натомість починало з'являтися пір'я. Кіб'я вчилось літати; відчувши голод, воно поспішало на голову до свого власника і жалісним криком оповіщало, що не погано було б трохи перекусити. Драли ще совенят і галенят. Галенята, вирісши, звикали до хазяїна так, що потім ціле літо, вже навчившися літати, поверталися на ночівлю «додому» і тільки восени, приєднавшися до якогось табунця, поривали кревний зв'язок з хлопцем, який видрав і вигодував їх.

ВОРОГИ ВСЬОГО СУЩОГО

Хлопці — вороги всього сущого. Лише табу, заборона, накладені на ластівку й черногузу, спиняють їх: зробиш цим птахам приkrість — хата згорить.

Інших пташок можна драти скільки захочеш, насамперед горобців, якими напхані усі стріхи. Знищенню підлягає все. Коли здобуто яйця, то яйця; коли голоцманків, то голоцманки; коли пуцьверінки, тобто пташенята, вже вкриті пір'ячком, то пуцьверінки. Яйця розбивають об землю, об стіни, об хлоп'ячі лоби, голови. Також і голоцманків. Яка з них користь? Ніякої. Пуцьверінками, якщо вони вже величенькі, можна погратися; хочуть пити — хлопці поплюють їм у рота; їсти хочуть — можуть нагодувати хлібом, картоплею, сиром. Щоб не втекли — їх ховають в кишені і потім міняють один одному за намистинку чи на гарненькі білі черепочки. Набридне — можна й об стовп стукнути. Страшні люди хлопці від семи до тринадцяти!

Ящірка — споконвічний об'єкт хлоп'ячого полювання. Побачивши ящірку, хлопець насамперед за лозину хапається, і горе їй, якщо вона вчасно не сковашася під кущем чи в траві!

Удар лозиняки, і ви, оглянувши наслідки вашого удару, скажете приятелеві:

«Як сіконув, то перерубав її надвоє!» Це — бездумний спосіб ведення війни з ящірками. Є й продуманий спосіб винищення сущого. Це коли вам пощастиТЬ, пустошачі у лісі пташині гнізда, видрати малятко, байдуже якого — чорного чи жовтого кібчика. Кіб'я може вирости, подружити з вами, буде стійко сидіти на плечі, навіть тоді, коли ви навскочите через луки. Воно може також сидіти у вас на голові, вчепившися кігтиками в чуба, і буде їсти все, що ви запропонуєте йому: сире м'ясо, білий свіжий сир, пожований хліб, коників, надто ж ящірок. Отож кібчик у вас на плечі, в руках лозиняка. Начувайся все живе і суще! Начувайтесь ящірки! Різкий посвист лозини, і на пагорбі вже конає в агонії перетята тваринка. Голова й тулубець підуть кібчикові на покорм, а самотній хвіст ще довгодовго буде побиватись на місці тієї трагічної події.

Серед тих білоголових хлопців і я, такий моторошно безневинний і страшний, як і всі мої приятелі...

ПОВІСТІ «ЧЕРВОНогРАДСЬКОГО ЦИКЛУ»

ПАРОВИЙ МЛИН

Світлай пам'яті
матері моєї
Пелагеї Олександровни
присвячую¹

1

Надходить вечір. Вітер напинає свої великі крила і разом із мороком навиває на людей сон. Люди з радістю після денної праці солодко засинають. Але не всі: дід Шишка ночами ніколи не спить. Не сплять і робітники, що вночі працюють у млині — вони замінюють тих, хто працював удень, а дід Шишка вночі оберігає широке подвір'я й великі комори. Там переховується зерно й борошно.

Одного разу дід ходив і стукає свою калаталкою. Вночі тихо, тільки глухо гуде всередині у млині: там великі машини, паси, коліщата круться, вертяться, а все для того, щоб із зерна намолоти борошна. Багато борошна! Борошно набивають у мішки. А удень приїздять хурщики і вивезуть його на залізницю. А по залізниці вже його розвезуть скрізь по широкій землі. А ті, що їстимуть з того борошна хліб, і не знatumуть нічого про цього млина, і про діда, що стукає вночі калаталкою.

Млин над річкою. Дід заходить повз стіну, що тягнеться до річки. Вода чорна і глибока: в ній перекинувся і чотириповерховий млин, і димар, і комори. Навіть зорі.

Гарно ходити дідові вночі понад річкою. Постукає, а потім замислиться і пригадає давнє-давнє. Тоді не було і селища, ні млина — ліс, та поле, та вівці...

Стойть дід над річкою — пригадує, вдивляється в своє життя, і таке воно йому гарне та веселе здається!..

Отож гляньте, який засмалений, веселий... Чуете, співає?

Гей, ви, хлопці-
Гуртоправи,
Зазвертайте сірі воли,
Женітесь на Москву!..²

Ідуть степом. Сонця того, сонця! А простору!

Попереду воли круторогі, сірі-сірі. А він — за гуртоправа... Сниться йому чи замрівся?

Йде дід понад річкою. Та що ж воно, біс його знає: сич, чи кішка, чи мара яка плаче — захликується? Прислухався дід, обтер піт, що виступив на лобі.

— Га?.. таки плаче!..

Дід ще швидше стукає і прямує на голос.

Стукає калаталка, весело, безтурботно гудіє збоку млин, дивляться з неба зорі,— що то буде?

А ранком приніс дід маленького хлопчика додому.

— Не журись, бабо, є розвага на старість. Люди добрі підкинули...

Гойдає дід на руках немовлятко.

— Ге, не кривися, бабусю, нагрівай водицю, готуй пельюшки.

Бабуся вносить хмизу. Набирає з річки чистої водиці й готує дитині купіль.

У купіль положать Михайлика (так і порішили його назвати). Задригає ногами хлопчіс'ко, закричить жалібненько: «Кув-а-а!» — потім засне спокійно в білих пельюшках.

Що йому буде снитися? Чи почує Михайлик, як загудуть на зміну гудки? Чи почує Михайлик, як будуть стугоніти день і ніч вальці й торохтіти бруком вози, окуті залізом?

І вже Михайликові п'ять років. Таке гарне хлоп'я! Все хоче знати!

Одного разу він каже бабі:

— Мамо!

— Ну?

— А нашо земля?

Покрутила баба головою та:

— Щоб було де працювати людям.

А хлопчик:

— А нашо є люди?

Баба:

— Щоб у млин ходити...

Хлопчик задумався. А потім і забув. Бігав, бігав і по вулиці (у пісочку грався), і по містку (де хлопці рибу ловлять), а потім і згадав бабині слова. Прибіг до неї та й знов питає:

— Мамо, а хіба всі люди у млині працюють?

Баба накричала на хлопчика:

— Геть, не заважай! Твоє діло! Різні люди є: одні пани, щоб панувати, а другі,— щоб мішки носити. От що! Зрозумів? А тепер біжи к бісовій матері та не докучай!

Михайлик побіг.

Прибіг на місток, а там хлопці рибу ловлять. Став над поруччям та й задумався. А потім і питає у Стася:

— Стасю, а що є пани?

Той засміявся:

— Пани? Фі-їть! Батьки отого он паненяти.

Стась ткнув пальцем, і Михайлик побачив хлопчика, що тільки тепер сходив на місток.

Він з'явився чистий і вимитий. З'явився і крикнув:

— Гей, хто хоче заробити ножичка!

Діти заблищаючи очима: кожному хотілось мати гарненького блискучого ножичка.

Один сказав:

— Я!

Другий крикнув:

— Я!

І всі разом гукали:

— Я! Я! Я!..

Михайлик підійшов і теж сказав:

— І я хочу нозицка!

Паненя засміялося:

— І ти?

— І я хочу!

— То плигай з мосту в річку. От звідсіль і плигай. А як вилізеш на берег, то віддам тобі «нозицка» і він буде твій.

Михайлик відповів:

— У воду не можна: вода глибока і мокра. Бабуся розсериться, коли я втону і замочу штанцята.

Діти пирскали, так їм було смішно. А паненя сказало:

— Я тобі дам свої штанчата, а як утонеш, ми тебе знову зліпимо з глини так, що й бабуся не знатиме.

Михайлику було лише п'ять років. Він не зідав, що з глини ліплять коників, а не людей. Але йому так хотілось мати блискучого ножичка! І він сказав:

— Добле. Я плигну...

І плигнув...

Михайлик ніколи не був під водою і тепер здивувався: як тут зелено! Все зелене! Зелене небо, зелена земля, зелене сонце і... навіть руки зелені! Чудно Михайликові! Дивиться він, придивляється — ні людей, ні пташок — самі пліточки. Он вони плавають навколо, і Михайлик чує, як вони говорять.

Одна рибка:

— Ти не знаєш, що то за риба така чудна? У неї зовсім немає плавників... фе! А хвіст! То не хвіст, а два стовпи... фе!

Друга:

— А луска?! У неї зовсім немає луски. Вона гола, як жаба! Яка негарна! І де вона взялася тут?

Третя:

— А я знаю, я знаю, я знаю!

— Знаєш?

— Знаю!

— Хто?

— Це... ха-ха-ха! Це... я бачила... це така велика жаба...
вона плигнула просто з мосту!

Михайлові стало боляче.

— Неправда, неправда! — крикнув він.— Я не жаба! Я
Михайлик з млина! Там під сонцем є такий великий-великий
млин. Там завжди гуде машина... там є дід, що стукає вночі і...

Тоді до Михайлика підплывла велика риба і сказала:

— Знаю я діда. А коли ти Михайлик, то чого ти тут?

Михайлик не зінав, що сказати. Він тільки кліпав повіками
і плакав. Сльози котились прямо по щоках.

А пліточки плавали навколо і дивувались: вони ніколи
не бачили, щоб вода родилася з очей. Вони не знали, що то
таке — плакати.

2

За декілька днів Михайлик видужав. Дідусь побуркотів трохи і наказав йому більше ніколи не товарищувати з паненятами.

— Вони тобі не пара,— сказав він.— Ти лише сторожів син,
а паненя... — він махнув рукою і, взявши калаталку, вийшов.

Михайлик сидів і думав. Про що ж він думав?.. Перше: його обдурило. У річку він плигнув, штанці замочив, а ножичка так і не одержав. Через це у нього прокидалася злоба і йому хотілося помститися. Хотілося підійти до того паненята і з усієї сили вдарити його кулаком. А потім відійти мовччи і дивитись. Так тобі і треба!

Але Михайлик ще й не передумав усього, як побачив Сенька і Стьопку, що з усієї сили бігли по вулиці. Голі п'яти швидко лупотіли по твердій землі, м'яко встеленій пилом. Од цього здіймалися маленькі хмаринки куряви і довго стояли в тихім повітрі. Це Михайлика зацікавило. Він схопився і собі побіг, оглядаючись на хмарки із пилу, що летіли в нього з-під ніг. Спочатку він біг без мети, а потім подався за хлопцями. Він довго гнався за ними і все кричав, щоби почекали. Але вони навмисно, як баскі коні, гнали «навскач», наввипередки. Потім уже коло річки зупинилися і стали чекати на Михайлика.

— Ти куди?— запитав Стьопка, кочегарів син — «Рижого Чорта» (так Стьопка звав свого батька, звичайно, щоб той не чув). Стьопці було вісім років. Він вже добре кутив, звичайно, тертий соняшниковий лист і кінські кізяки, умів плавати, лаятися і взагалі на всі руки майстер. Він ще недавно украв у «Рижого» аркуш паперу, у булошинці, як вона загавилася; — щагату, у матері — ниток і різного шмаття, надрав у стрісі очеретинок і спорудив змія. Так оцей Стьопка зупинився і запитав у Михайлика:

— Ти куди?

Звісно, Михайлик одразу не міг сказати: він лише з довгого бігу сопів і кліпав віями. Потім насмілився і відповів:

— З вами.

— «З вами»? — перекрикнув Стьопка. — А чи ти не знаєш, куди ми? Чи знову буде баба кричати на всю вулицю, як тоді, коли ти плигнув у річку?

Михайлик мовчав.

— Так отож не ходи, — вів далі Стьопка. — Йди додому, вже пізно.

— Я не хочу додому — хочу з вами. — Михайлика образило те, що йому забороняли йти, і він уже хотів заплакати.

Але тут втрутися Сенько:

— Знаєш що, Михайлику?

— Ні, не знаю.

— Так слухай. Ти хлопець хороший — це зразу видно. Тільки ти ще не вмієш бігати і плигати. А там, куди ми йдемо, треба бігати і плигати. Так от: якщо хочеш із нами йти, то з розгону перестрибни через оцей пеньочок, а як зачепишся і впадеш — то щоб не плакав. Добре?

— Добре.

Михайлик одійшов далеченько, розігнався і побіг. Вже добігаючи до пенька, він зібрав усі свої маленькі сили, напружився, на мить зупинився, міцно уперся ногами в землю, зібрався і, випроставшись, пружиною перелетів через пеньок.

— Молодчина! — вирвалось разом у обох хлопців.

— Молодчина! — Сенько поплескав Михайлика по плечу, а той стояв рожевий і щасливий. У його все співало всередині: і він незгірший за них, і він уміє те, що роблять його товариші.

Але Сенько цим не задовольнився:

— Молодець перед овець, а перед молодця і сам вівця. Це ще не все. Як з нами йти і товаришувати, так треба все вміти: і бігати, і плигати, і плавати, і по поруччях ходити, і по деревах лазити. Тоді ти будеш справжній молодець.

— Я й хочу бути як справжній молодець, — відмовив радо Михайлик.

— Ну, то ще побачимо... — похмуро відповів Сенько.

Сонце заходило. Великою жариною воно палало на заході й лило на річку, й на міст, і на хлопців червоне сяйво. Воно ще не зйшло, але от-от зразу зайде, і тоді лишатися самі вечірні заграви, перерізані впоперек мечами синіх-синіх хмар.

Хлопці вирушили. Попереду йшов Стьопка, за ним Сенько і позаду всіх — Михайлик. Сенько навчав:

— Я піду попереду, ти за мною, а Стьопка за тобою. Та гляди, як будемо йти, так, поки не привчivся, у воду не дивись, а дивись на мою спину. Тоді ніколи не впадеш. Утімив?

Михайлик кивнув у знак згоди, і всі троє зупинилися біля поруччів.

— Ге!

Стъопка плигнув і випростався на поруччях.

Сенько поміг Михайликові вилізти на брус, а потім вже виліз сам.

— Та не бійся, не бійся,— підбадьорював він Михайлика,— це тільки напочатку боязко, а потім, заплющивши очі, перебіжиш через увесь міст.

Михайлик вперше йшов так через міст. Було страшно. Боязко. Все здавалося, що він от-от схібнеться й полетить у холодну річку. А Михайлик вже знов, як там погано!

— Та ти не бійся! — підбадьорював ззаду Сенько,— брус такий широкий, що на ньому і танцювати можна. От дивись!

Він підплигнув і гуннув ногами.

Але сталося таке, чого ні Стьопка, ні Михайлик, ні навіть сам Сенько не сподівався. Стари поруччя хитнулися, десь навіть тріснуло — Стьопка скрикнув і, махнувши руками так, ніби збирався летіти, чорним птахом булькнув у воду.

Сенько скочив од струсу на міст, а Михайлик якимсь чудом не зірвався. Але, як тільки почувся плескіт і Стьопчин голос, він не витримав і, стоячи на поруччях, заплакав.

— Цити! — скрикнув Сенько.— Плигай сюди,— і, схопивши Михайлика за руку, силою стяг на міст.

Він, сам Сенько, перелякався. Але це було лише на мить. В наступну мить він, як кішка, перегнувся через поруччя і загукав у чорну безодню:

— Ге-ей! Стьопко — не втонув?!

— Ні! Холодна вода!

— Пливи під міст на перекладину-у-у!

— Знаю-у!..

— Доплив?

— Є-є!..

Михайлик, забутий Михайлик, зі слізами на очах стояв перед мосту і прислухався, що робилося там, під мостом.

А Стьопка і Сенько перегукувалися.

Сенько:

— Тепер лізь сюди. Що-о? Та тут можна — тут телеграфний стовп...

Через кілька хвилин Михайлик почув сопіння, крехтіння, а потім ще через хвилину забіліла чиясь рука, далі копиця мокрого волосся, і врешті з'явився мокрий, але веселий Стьопка.

Сенько підхопив його під руки і допоміг пролізти під поруччями.

— Оце так лазня! — Стьопка бив себе по стегнах: штанці щільно облипли, і ляск весело котився над річкою.

Ця пригода не стала на перешкоді хлопцям. За півхвилини було викрученено штанці й сорочку, розгладжено на поруччях — і ще через хвилину хлопці вже весело бігли «ріссью», підскакуючи, як справжні коні.

Міст уже давно перебігли, вже почалася і гребля. З обох боків чорнів ліс — високий темний ліс, що в ньому, певно, і всяки страховища не виводяться. Так думав маленький Михайлик. А Сенько і Стьопка, звичайно, цього не думали: вони добре знали ці ліси вздовж і впоперек, щоб думати про такі дурниці; щоправда, там багато вужів і сорок, так які ж то звірі: вужа досить кийком устюжити, щоб він скрутися бубликом, ну, а сороки... та хай їх сотні стрекочуть, так Сенько не боїться: видере крашанки, ще й на виду у неї потрощить їх об дуба або березу.

Тим часом кінець і греблі. Забіліли сільські хатки — спереду, — а по боках розіслалися широкі луки під запиналом вечірньої імлі.

Хлопці зупинили біг і «кроком» пішли повз городи — туди, де чорніли купки хлопчаків і дзвеніли стоголосі дитячі сміхи. Їх зустріли раді крики. Особливо вітали хлопці Стьопку, бо він сам жив у цьому селі, доки його батько, прийшовши з «матросів», не вступив кочегаром до млина. Тоді він забрав у «тестя», Стьопчиного дідуся, свою жінку, а Стьопчину маму і переїхав у селище до млина. Отоді ж і Стьопці довелось лишити своїх давніх товаришів і шукати нових. Він їх і знайшов: то були Сенько й Михайлик.

Стьопку вітали й сміялися разом, що він, бач, упавши в річку, наловив там линів і став тепер Стьопка-рибала-мокри штани.

Михайлик ще ніколи не бачив так багато дітей і тепер почув себе якось ніяково. Щоправда, його ніхто не чіпав, але й не помічав, і він стояв собі остроронь, аж поки якась маленька дівчинка не підійшла до нього і не запитала:

— А ти тозе будес сттибати?

Михайлик не зрозумів:

— Як стрибати?

— А через вогонь, через Купалу Івана³?

Михайлик знову не зрозумів:

— А що таке за Купала Івана? — Він подумав, що дівчинка сміється з нього і лише здигнув плечима.— Не знаю.

Дівчинка відійшла і почала щось говорити іншим дітям.

Ті сміялися. Михайлик відчував, що сміються з нього. Він, бач, ще навіть не знає, що таке Купала Івана!

Тоді набрався сміливості, поправив картузика — цілком так, як мукобої — аж на потилицю, і, вибравши влучний момент, підійшов до дівчинки.

Деякий час вони стояли, пильно дивлячись одне на одного своїми великими дитячими очима. А потім Михайлик випалив відразу:

— А в нас машина є.

— Ма-ши-на? — простягла дівчинка.

— Машина, що гуде, гуркотить, що день і ніч співає товстим голосом, що гонить широкі паси й багато-багато коліс, що жере кам'яний вугіль і п'є олінафту.

Тепер дівчинка в свою чергу стояла засоромленою. Вона не знала, що таке машина.

Михайлик почав їй оповідати все-все: і про млина, і про свого дідуся, і про машину.

Вони вже сиділи. Одбились від кунки і сиділи вдвох. Дівчинка зацікавлено слухала, але майже нічого не розуміла і, як Михайлик скінчив, то зразу ж засипала його питаннями:

— А як? А що? А чи машина спить? А як спить, то чи здіймає на ніч колеса? А яка в машини постіль: велика чи ні?

Михайлик відповів на всі питання. Йому так приємно було сидіти й говорити. Він навіть запитав, як її зовутъ?

— Лукеркою, — відповіла дівчинка. У неї ще є брат — Кость й сестра Варка.

Вона хотіла показати, де вони, і, обернувшись у той бік, де кричала дітвора, скрикнула:

— Ой леле, почалося!

Михайлик і собі глянув і обімлів: на луках горіли вогнища. Навкруги вогнищ товпились діти, штовхалися, метушилися, сміялися й веселими голосами вигукували:

— Купала Івана через воду упала!

Михайлик задивився. Такого він ще ніколи не бачив.

І біля них горів вогонь, простягаючи до неба довгі вогняні язики, летіли іскри і, наче зорі, довго кружляли в повітрі. Дітвора метушилася. Налагоджували якомога чергу і одне поперед одного плигали через вогонь. Іноді стикалися і, добре тріснувшись, падали, плакали, сміялися з того, знову вставали й бігли без кінця і краю.

Михайлик теж плигав. Спочатку плигав через велике вогнище, але там було дуже людно і йому ніяк не доходила черга: хтось з більших, уже раз стрибнувши, повертається і знову плигав, відпихаючи менших.

Тоді Лукерка розклала маленький вогник, і вони, Лукерка і Михайлик, почали стрибати вдвох. Згодом до них пристало ще багато малечі, і всім їм разом було дуже добре.

Але ось не вистачило вогню. Що робити? Лукерчин батько соломи більше не давав, говорив, уже спати пора. Лукерка, як звичайно, просилася, що вона ще погуляє: «Трішечки, трішечки, ну оськілечки», — показувала половину маленького пальчика і знову ховалась у пітьму.

Тоді хтось із купки малечі догадався, що он там, на узлісі, стоять копиці сіна; солома горить, отже, й сіно горітиме.

Другий голос, перебиваючи, сказав, що сіно, мабуть, оберігає зараз лісничий. А до його, сліпого дідька, як попадешся, то ніяк не вирвешся у штанях.

— Ну, що ж, через вогонь і без штанів можна плигати. А завтра він пересердиться і віддасть штани назад.

Сперечалися ще довгенько, чи йти, чи не йти, а потім вирішили — «була не була». Лукерка схопила Михайліка за руку, до них пристав ще хтось, і вони тихенько покотилися в пітьмі на узлісся.

Михайлікові це страшенно сподобалося. Темно-темно, тільки зорі з неба світять, а вони нищечком лізуть до копиць; і гарно так, і боязко: а що як отам за кущем причайвся лісничий. Що тоді буде?

Лізуть, скошена трава коле непризвичаєні до цього Михайлікові ніжки, іноді трісне гілочка і затвохка яка пташка спросоння. Це все Михайлікові таке нове й таке гарне. Він ще ніколи не бачив лісу вночі й ніколи не ліз красти чуже сіно, що його певинен оберігати лісничий.

Говорять вони пошепки, і не розібрati, чи то дерева шумлять літнім листом, чи то, падаючи, тріщать гілочки.

Ось уже близько.

— Біжімо... — щепче дівчинка.

Вони схоплюються на ноженята, біжать до сіножаті, застромлюють руки в пахуче сіно, скубуть, рвуть його в оберемок і, набравши стільки, скільки потрібно, щосили біжать назад...

Але тут раптом:

— Стій!..

Чиясь рука хапає Михайліка за плече. Михайлік не бачить хто, але знає, відчуває всім тілом щось недобре. Серце йому б'ється так, що от-от вискочить, а тоді Михайлік упаде й умре.

Лукерка, що бігла трішечки позаду, скрикує, як підстрелене козеня, шарпається вбік і зникає в темряві. За нею на всі боки розлітаються інші діти, і Михайлік віч-на-віч лишається сам із страшим лісничим.

Напочатку він лише тремтить, а далі починає плакати.

— А, чортеня, піймалося... — сердито бубснить лісничий. — Не встигло ще на ноги знятися, а вже красти, іродове зілля⁴... Ну, почекай мені, я таку штучечку встругну, що надовго одіб'є охоту гуляти по чужих лісах.

Лісничий довго ще бубонить-лається, тягнучи Михайлика в ліс.

А цей покірно йде, і тільки сльози так і ллються з очей, так і котяться,— котяться по щоках, по бороді й росою падають на траву. Він навіть не проситься, бо ще не вміє цього. Його ще ніхто не вчив просити вибачення або милосердя. Він лише покірно іде й гірко плаче.

А лісничий уже, налаявши добрі, заспокоюється. Він смиче люльку і, як присвічус сірника, Михайлик бачить кудлатого діда з одним оком. Другого ока в лісника немає — він його втратив у лісі: п'янний колись ішов од кума, наскочив на сучок оком і з того часу став сліпій.

Тепер уже, заспокоївшись, лісничий прим'якшує голос і запитує в Михайлика, чий він є. Михайлик крізь сльози оповідає про млин, про дідуся, що ходить із калаталкою вночі, і ще багато-багато розповідає.

— Ну, що ж з тобою робити? — запитує лісничий у хлопчика.

Але не встигає ще Михайлик будь-що відмовити, як чує тріск, стриману розмову — а десь далі тривожний свист.

Лісничий насторожується. Він уже випустив Михайликову руку і знімає з плеча рушницю.

Тоді з кущів чуються голоси. Один відокремлюється, і Михайлик впізнає Сеньків голос:

— Дядьку, чуєте, дядьку, віддайте нам Михайлика, а то...

— А то що? — незадоволено бурчить лісничий.

— То нічого, побачите!

Михайлик чує своїм гострим ухом, що люди не лише там, де говорить Сенько, а й кругом. Лісничий теж чує. Щокає рушницею і кричить:

— Розійдіться, чортенята, а то буду стріляти!

— Це мало допомагає: ось летить дрючик і боляче б'є Михайлика по спині.

Він скрикує.

З усіх кінців тоді чуються дитячі голоси. Кричить щось Сенько, Стъопка й інші незнайомі хлопці. Кричить щось навіть Лукерка.

Лісничого це ще більше дратує. Він би вже відпустив і Михайлика, але не хоче принижувати себе. Примітивши недалеко щось живе, біле, біжить туди, а в цю саме мить Стъопка хапає за руку Михайлика й шепоче:

— Біжімо!

І вони біжать. Біжать якимись вузенькими стежками, а далі, і праворуч, і ліворуч, також тріск, сопіння. Веселий Стъопчин посвист сповіщає дітвому, що перемога за ними, що треба всім збиратися на луки, куди влада лісничого не досягає.

Уже пізно. Сенько, Михайлик і Стъопка прямують додому. Сенько навчає Михайлика, як треба робити, щоб не потрапити до рук лісничого, і багато ще дечого навчає. Михайлик слухає. Йому вже хочеться спати. Але він після всіх пригод почуває себе щасливим...

Щасливими почувають себе і Стъопка, і Сенько, і маленька Лукерка, що так раділа, коли побачила Михайлика серед товариства.

3

Для Михайлика настали щасливі години. Ріс він, як то кажуть, як горох при дорозі: на нього ніхто із старших не звертав ніякої уваги. Було, клопочеться іноді баба, каже дідові, що треба хлопцеві порядок дати, а то виросте розбішакою. А дід лише рукою махне — нехай собі хлопець бігас. Тільки і його. Доки малий, а вже як підросте...

Дід ніколи не говорив, що буде, як підросте Михайлик. Він тільки махав рукою. Та проте, і він, і баба добре знали, що буде, як підросте Михайлик. Над головою двигтів паровий млин. Аж під небо підвів свою велетенську цигарку димаря. А в обід так голосно гудів над степом, що аж здригалося навколо, що аж пил на шляху стовпом кружляв і летів з вітрами в безвість. Ранком, о шостій годині, розчинялися всі двері у всіх хатах і селище випускало білих у борошні, як примари, людей. Всі вони тяглися в одне місце, як бджоли до вулика, — до парового млина. Всіх їх ковтала сіра паша широких воріт, ковтала на цілий день. Лише вечером, рівно о шостій годині, зривався гудок, і тоді з паші вилазили люди, забруднені в борошно, і розлазилися по всіх кутках селища, а вже назустріч їм ішли нові гурти робітників. Млин працював день і ніч, цілий тиждень.

Михайлик це зінав. Але це поки що його мало цікавило. Він думав по-своєму: великі працюють у млині, а маленькі можуть бігати й нічого не робити. А проте, Михайлик страх як любив оцей величезний млин, подвір'я і комори. Ранком він схоплювався, і, ще навіть не вмившись, виходив на подвір'я, й сідав на осонні під стіною. Йому страх як любо було слухати, коли ото гуде машина, гуде без кінця, якась велика й, мабуть, страшна, або ото як вирветься раптом жахливе гудіння, аж коні візників іноді непокоються несподіванки.

Наслухавшись добрі, Михайлик іде до хати, одягає штанці й, поснідавши, вибігає за подвір'я до хлопців. Але скільки б не бігав він потім, де не був би — скрізь відчував музику парового млина. Вона його чарувала. Іноді, набігавшися на луках або в степу, він надвечір аж нудився, так йому хотілося до млина. Там весело. Людей там скільки, а коней — не полічити

й за день. Тоді біг Михайлик додому й до кінця гуляв на подвір'ї, прислухаючись, що говорять дорослі.

Одного разу прибіг отак Михайлик додому, тобто до млина. Увійшов у ворота і зразу почув якесь стримане гудіння. То не було гудіння машин, бо не так гудуть вони, переховані десь у глибині будівель. То гуділи люди, стримано, ніби боячись вигукнути дужче, щоб не порушити своєї однomanітної музики. Михайлик, не заходячи до хати, побіг до млина, бо саме звідти чулося те гудіння. І дивувався, біжачи, Михайлик — на подвір'ї зависла тиша. Стояли коні — а людей не було. Вбіг він у велики двері й опинився в цеху — велика-велика кімната така, саме тут і стояли машини. Глянув — аж тут людей повно. Мабуть, з усього млина збіглися. І вчув Михайлик, що тут щось недобре робилося, бо похмурі стояли люди і на нього, на Михайліка, навіть уваги ніхто не звернув. Став ото Михайлик та й дивиться — а за людьми нічого не видно — тільки чути отой гомін. Та ще наче стогне щось. І як застогне, то з таким болем, що аж тіло терпне от того стогону...

Розступилися люди, і побачив Михайлик на носилці червону купу, і чудно якось з цієї купи стирчали пальці. Михайлик наче встиг роздивитися, що пальці стирчали з грудей. Глянув Михайлик і оторопів: те, що було колись людиною, тепер, захлинаючись кров'ю, стогнало...

В перший раз Михайлик дізнався, що машина не тільки гуде та співає, а що вона може вбивати й калічити, коли людина необережно з нею поводиться.

— А що ж тепер із ним буде? — запитав Михайлик у дідуся.

— З ким? — дідусь насупив брови й удав, що не знає, про що йде реч.

— А з тим дядьком, що машина покусала.

Дідусь зітхнув і нічого не сказав. А потім вже згодом промовив ніби про себе:

— Покусала! Почекай, хлопчику, покусає ще й тебе. Ого, покусає, та ще й як!

Хлопчик заплакав, сказав, що він не хоче, щоб його так покусала машина.

Дідусь промовчав. Лише бабуся насварилась на старого, що не знає, що верзе. Але Михайлик незабаром забув про цю подію. Дитяче життя — що міцне дерево: сьогодні вразив, а завтра воно вже парості пускає, потім зацвіте і, коли не поб'є мороз, принесе щирі ягоди. Михайлик знову кинувся у вирдитячих пригод.

От Михайлик сидить і будує хатку з пісочку. Помочить його, потім поставить ніжку, і хатка готова. Коло хатки він садить садочок. Оце вишні, це груші, це ягоди, а ото он яблуня.

Хороша яблуня. На ній яблука, як кулачок, спілі та добрі, що й на базарі нема таких. Михайлик мріє, і йому здається, що він і справді має гарний сад. А що вже ягід різних у ньому, що й дівати нема куди. Тоді він закликає всіх хлопців, Сенька, Стьопку, садовити їх та й дарує їм найкращі яблука.

Сидить, грається, мріє хлопчик. Аж ось із-за рогу вистрибує Сенько й Стьопка. Гукають до нього. Вони чорні й загорілі, лише очі блищать з-під не в міру великих батьківських капелюхів.

— Ей, Михайлику, хочеш у ліс кажанів драти?

Михайлик скоплюється.

— Кажанів драти, та й по кислиці разом... — додає Стьопка й високо махає в повітрі торбиною — ніби вона й справді з кажанами та з кислицями.

Михайлик созирається — чи не видно де бабусі, переконавшись, що її немає, скоплюється, деякий час тупцюється по своїх хатках та садочках, приказуючи: «Хто робив, той і теря». І потім — за хлонцями.

Перебігши «трюхачка» через міст, вони «навскач» переплигують через поруччя, далі через рівчаки — і в ліс.

Запахло травою й листом. Михайлик мало коли бачив ліс — більше здалеку дивився на нього, і тому тепер він і землі під собою не чує від радощів. Бігає, стрибає, зриває лопуцьки, гризе, випльовує, знову біжить і, побачивши будь-яку квітку, сміється щасливим дитячим сміхом.

Ліс чимдалі густішає. Праворуч і ліворуч великі дерева — дуби й берези, а де-не-де трусить листом боязка осика. Хлопці, йдучи, оповідають Михайлові казку, що на осиці колись давно-давно розбійники та пани різні повісили лицаря-розбійника. Всі дерева відмовилися, не скотіли, щоб на них вішали таку славну людину, лише осика простягла свої віти, сказавши: «Тут вішайтесь — одним дурнем менше на світі буде». Та глянув на неї той лицар і сказав: «Нехай ти будеш проклятою межі людьми». Прокляв її, і вона з того часу й тремтить.

Михайлик:

— І повісили вони того розбійника?

— І повісили...

— А нашо ж вони його повісили? — запитує знову Михайлик.

— Бо не любив він панів та розбійників різних. Як побачить пана, забере в нього все та й віддасть бідним. Та ще й учиз тих бідних, щоб вони й самі так робили, щоб геть-чисто в панів забрали собі все, тоді, — каже, — не буде ні бідних, ні багатих.

Михайлик задумався. Та не встигли вони ще й трьох кроків пройти, як почули в кущах гамір, якесь квакання. Сенько

зупинився і, виламавши добру лозину, кинувся туди. За ним Стъопка, і вже за Стъопкою й Михайлик.

— Ото диво! — закричав Сенько. Михайлик глянув, та аж обімлів. Якась довга-довга звірина схопила в рот жабу та й не проковтне ніяк. Михайлик уже хотів було з переляку тікати — та його зупинив Сенько.

— Стривай,— каже,— то вуж жабу спіймав.

Стали хлопці та й дивляться, а вуж, побачивши їх, навті-кача. Чудно так повзе — хвостом, як батогом, б'є. А голови й не підійме. Сенько вже хотів був лозиною підігнати його, та не встиг.

Зашуміло в кущах, і звідти вибігло якесь звірятко — дов-гасте та гнучке. Вибігло, повело головою, понюхало, пригорнулося, як кошеня, а потім враз випросталося, і не встиг Михайлик ще запитати в Сенька, що то за звірятко, як воно вже насіло на вужа. Вчепилося зубами коло головки та так, як ножицями, й ріже. А вуж в'ється.

— Ага, піймався! — прошепотів Стъопка.— Ото тобі щоб не єв живцем жаб! — Повернулись і пішли хлопці назад.

— Що то? — аж тепер запитався Михайлик.

— Ласочка,— відповів Сенько.— Хіба не бачив? У млині їх багато.

— Які недобрі,— каже Михайлик,— звірі: одне одного їдять. Хіба їм їсти нічого?

— Подужає от і єсть. Хто кого подужає, той того й єсть,— промовив Сенько.— А побачила б ото ласочку шуліка — тільки шерсть посипалася б...

— Що, з'їла б?

— А то, думаєш, подивилася б. Ого! — Сенько поправив кашкета й свиснув.— Бачили ми не раз. А татко каже, що й люди людей їдять, так і п'ють кров, аж цмокають.

Михайликові стало страшно. Він ще ніколи не бачив, щоб люди людей їли та ще й кров пили. Він з острахом запитав:

— А ти бачив?

— Ні,— протягом відповів Сенько,— татко бачив.

— Отак, хто кого подужає — і єсть? — знову запитав Михайлик.

— Так і їдять — ба-га-чи...

Це вже було надто. Михайлик зовсім злякався і заплакав, кажучи:

— Я не хочу, щоб мене з'їли...

— Та кому ти там потрібен? — заспокоїв його Стъопка.— Ба-га-чи машинами їдять. То Сенько сміється, щоб налякати тебе. Ну, машина задушить кого, а люди кажуть, що хазяїн з'їв. Адже як розіб'еш ти чашку, кричить же на тебе твоя ба-буся: з'їв уже сякий-такий! Так і тут...

Михайлик заспокоївся. Пройшли ще декілька стежок, і він зовсім уже забув про всякі страховища.

Знову охопила його радість, і знову захотілося стрибати й бігати. Ліс такий славний, густий. Там десь над ним на небі сонце, а тут тінь, пахощі, квіти між кущами, пташки всілякі, що співають, виводять на всі голоси. Любо, хороше. Щумить лист верховіттям, і нема йому ні кінця ні краю.

Хлопці ідуть, а Михайлик біжить, метушиться.

— Та не кричи ти,— говорить йому Сенько,— а то, чого доброго, й лісничий почує.

Лісничого бойтися Михайлик, він мовчки йде та хіба що нишком, щоб хлопці не побачили, квітку яку вирве.

Сорока — уїдливий птах. Оцио саму сороку-білобоку особливо не любить Сенько та Стъопка.

Сорока — шкідник. І шкодить вона не лише тим, що хапає з подвір'я молодих курят. Тут справа інша: не встигнеш перескочити через рів, вдерти голову до хащі лісової — тут тобі зразу й сорока. Літає й скрекоче. Потім до неї ще прилетить одна або дві та й підіймуть таке, що тікай з лісу. Хлопці в ліс, і вони за ними. А почни відбиватися, палиці жбурлять, ще гірше.

Ну, а лісничий і має це за прикмету. Чого, мовляв, стрекочуть сороки? Хлопці, мабуть, деруть, лазять, обламують гілки. А цього не можна. Піймає на гарячому — і до батька: так і так, твій син лазив у лісі, шкоду робив, гілки обчуухрував. Плати штраф... А потім. Ну, потім відомо що: тринчик або... Сенько й Стъопка знають це й тому, побачивши сороку, намагаються не звертати на себе її увагу, бо попереду чекає їх інша й важливіша справа — кажані й кислиці.

Ось скінчився молодий ліс — здалеку зачорнів густий-прегустий, величний і дужий, «великий» ліс. Тут нема дріб'язку — тут все дуби столітні, велетенські, що станеш під ними, то, здається, і вершка його не побачиш. Тут справжнє дике незаймане царство. Його ще не діткнулася людська рука. Хлопці підійшли і, як у прірву, пірнули у темну дубову хащу. Сенько й Стъопка підбадьорилися, Сенько навіть весело свиснув і, зігнавши якусь пташину, весело засміявся: «Ач! і воно тут моститься!» — і пішов далі.

Михайлик кидається до того куща, звідки вилетіла пташка, і, розгорнувши його, захоплено кричить:

— Гніздо! Гніздо!

В гнізді він знайшов четверо хороших-прехороших яєць. Він сідає над ними навприсядки, пильно розглядає і кличе хлопців.

Але Сенько уже кричить сердито:

— Не чіпай!..

Михайлик і не думає брати, проте йому цікаво, чому не чіпай.

І Сенько пояснює:

— А тому не чіпай, що як візьмеш, то хата згорить, розумієш?

Михайлик розуміє. Та, подумавши трохи, завважує, що хати в них немає. А живуть вони у млині, під великим будинком, у льохові. А зверху там контора, та управитель, та ще пани якіс.

Сенько не відповідає. Він сам розуміє, що сказав дурницю, що ні в його, ні в Стьопки, ні в Михайлика хат немає, немає хат і у їх батьків, а живуть вони всі в хазяйських хатах. Але він не хоче визнати своєї помилки; вже сердито кричить:

— Геть там, не лазь, як не клав їх туди, то й не бери. Михайлик з жалем встає.

Раптом хлопці зупиняються.

Сенько високо задирає голову й дивиться.

Говорять пошепки.

Стъопка тихо питає:

— Бачиш?

Сенько:

— Бачу...

Радяться: дуб товстий, до гілляки високо, а злісти треба. Як це зробити? А хоч би й так!

Сенько впирається ногами в землю, а головою в дуба. Йому на плечі злазить Стьопка. Тоді Сенько випростовується і підкида вище приятеля. Той тим часом хапається руками за гілляку і, вигнувши коліна, обхоплює ними й ногами дуба — подерся вгору.

Але цим справа не кінчається. Стьопка вже на дубі, Сенько знову впирається головою в дерево й наказує Михайликові робити так, як раніш робив Стьопка. І от Михайлик на плечах у Сенька. Сенько ворушиться: стає зручніше, а в Михайлика аж ноги трусяться: боїться, щоб не впасті. Але він мовчить. Жде, що буде далі. А далі от що: Стьопка засуває руку в дупло, плигає не вниз, як то думав Михайлик, а вгору. Потім Михайлик бачить у Стьопки на обличчі веселу усмішку. Він поволі й обережно витягує руку, і Михайлик аж скрикує: у Стьопки миша, тільки чудна: з крилами! Але крила такі, як от у сороки чи горобця...

Михайлик ще не встигає вилити своє здивування у слова, як Стьопка вже кричить:

— Бери!..

Михайлик простягає руку і, побоюючись, обережно бере цю чудну крилату мишу.

Взявши їй відчувиши в руці своїй живе, він не знає, що й робити, але той-таки Стьопчин голос наказує:

— В пазуху!

Михайлик розгублено дивиться, він не говорить ще нічого, але в очах йому запитання:

«Як за пазуху! Отаку бридку річ за пазуху?»

Але робити нічого. Хлопці гринають, і Михайлик кладе руку за пазуху, розкриває долоню, і зразу ж поза спиною неприємний лоскіт. Хлопчик ладен уже кричати, але тут на допомогу приходить гордість. Так робили й роблять всі. А коли так, то Михайлик не гірший від інших. Він переборює огиду й острах. За першим кажаном йде другий, за другим — третій.

Михайлик уже зовсім не боїться. Виявляється, що кажани не кусаються, а лише дряпаються й то не дуже. Михайлик смеється. Навіть жартує. Сорочка йому відстовбурчилася, іби там новно груш або терну.

— От! — весело скрикує Стъопка.— Є! Ще один! — І він урочисто витягає п'ятого кажана...

Але цим не кінчається день. Не встигли ще хлопці розглянути хороше своє надбання, як чується тріскіт.

З-за дуба вискають лісничий і поміщицький син Лодъко, що влітку приїхав до батька на вакації.

— Стій! — кричить Лодъко.— Стій! Стріляти буду!

Зупиняється й націлюється, цокаючи затвором.

У Михайлика затрусилися ноги, і він з розгону полетів у кущі.

Водночас над головою в нього пролунав вибух і довгою луною покотився по лісу.

Михайлик лежав ні живий ні мертвий. А Сенько з Стъопкою були уже не знати де. Вони мчали, розриваючи кущі, спотикалися, падали, підводилися і знову бігли, не переводячи дух. Зупинились, коли напевне зрозуміли, що за ними уже ніхто не женеться. Зупинились і раптом побачили, що з ними немає Михайлика. Вони сбоє чули постріл, і тепер в голови їм приходили найфантастичніші думки. Вони бачили перед собою Михайлика, пораненого кулею. Він жалібно стогне, а над ним стойте і смеється отої противний Лодъко з рушницею. Тоді вони обережно полізли назад, щоб вирвати Михайлика із пазурів.

А Михайлик у той час лежав і чув розмову.

Лісничий. Ах, паничу, то ж недобре ви робите. Можна ж так, чого доброго, поранити дітей. Діти ще ж малі та дурні. Тільки юїнього, що побігать та полазить.

Панич. Не турбуйтесь — стріляв я догори. Налякати хотів.

Панич помовчав, а потім додав:

— Жзваві бісенята, тепер їх, мабуть, і зі свічкою не знайдеш.

— Нехай біжать собі, — відповів лісничий.— Підем, чи що?

Михайлик чув, як зашелестіла трава і повз його прейшов дід та панич. Він з полегкістю зітхнув й одразу вчув, що в нього за пазухою щось ворується. Сів і по одному почав витягати своїх невільників, уважно розглядав їх, а особливо їхні крила. Надивившись і запам'ятавши добре, які вони з себе, почав думати, що з ними робити. Чи додому нести, чи пустити?

Додому? А навіщо ж їх забрали з їхнього гнізда? Як вони бідненські бояться!

Михайлик тримав у руках маленького звірка й чув, як у нього часто-часто билося серце. Він згадав, як сам перелякався і як у нього билося серце, коли він тікав від лісничого, і стало йому жаль тих маленьких пташок-звірят, що він їх тримав за пазухою. Тоді він почав їх вийма із-за пазухи і по одному випускати на волю.

Звірки махали чудно крилами й летіли низько над землею, зруечно обминаючи всілякі гіллячки та кущики. Потім, мабуть, втомившися (Михайлик так думав), сідали або, правдивіше, чіплялися за гілляки й висіли-таки униз головою. «Бідненські пташки,— подумав Михайлик.— Я їх, падавши, придавив, що вони й не всидять».

Михайлик наблизився до одного кажана, хотів посадити його на гілку зверху, але ще не встиг і руку простягнути, як звірок зірвався, розправив крила й полетів.

«Нехай летить здорова». Михайлик сам собі усміхнувся й пішов.

Куди?

Аж тепер він скаменувся й побачив, що сам-один у лісі. Що ж він має робити? Михайлик злякався. Гукнув раз, другий, хлонців не було, і ніхто не обзвався, лише луна покотилася і зависла десь на вітах дерев чи у траву впала.

Михайлик ще крикнув.

Тоді зірвався з місця й побіг, ламаючи кущі, «додому», як йому здавалось. А насправді, сам того не знаючи, біг од дому, заглиблюючись далі й далі в ліс.

Надходив вечір. В лісі було вже темно. Од дерев падала тінь і спліталася в густу чорну ковдру, що застилала все. Лишень коли-не-коли ясний промінь падав на якусь маленьку галявинку, але й він зникав, скоро Михайлик поміниув ту галявинку. Врешті він зачепився через пень і впав у густу траву.

Сенько й Стьопка, безшумно шмигаючи межи кущами, прямували визволяти свого малого товариша. Вони й самі боялися, бо знали, що скоро зайде сонце і стане темно. Але в таку тяжку хвилину зреクトися товариша не могли. Бігли мовчкі.

Справа ускладнювалася ще й тим, що вони не могли кликати Михайлика, боячися, щоб не почув лісничий. Але обое вони добре знали ліс й тому були певні, що старе місце знайдуть. Що далі буде, вони боялися думати. Лише один раз Стьопці спало на думку, що, може, Михайлик не був підстрелений і забіг й невістъ куди. Він одkinув цю думку й мовчки біг.

Як не дивилися добре хлопці, а не помітили, що біжать прямо на лісничого й панича. А ті, почувши шелест, стали за дерево. Наблизились хлопці до того місця, і зразу з двох боків з'явилось дві постаті. Хлопці обімліли. Про втечу не могло бути й мови, бо не встигли ще вони й зрозуміти, в чому річ, як їх уже міцно було взято до рук.

— О! Піймалися, голубчики! — засміявся панич Лодъко. — Ану, які тут ви є? — підійшов біжче й почав насмішкувато дивитися пряма Сенькові у вічі.

— Ну, і що ж ти вплював?

Сенько нічого не відповів. Лише на мить блиснули в його очах злі вогники, але зразу погасли, і Сенько схилив на груди голову.

Панич помітив ті вогники.

— Ач, зміючка! Очі, як у гадюки, світяться!

— Смійся! Твоя взяла, вбивця! — відрізав враз Сенько і аж затрусився. Така його злість взяла.

— Що він говорить? — звернувся панич до лісничого. — Шо за вбивця?

Лісничий повів незрозуміло плечима.

— Хлопця Михайлика вбив, — відповів Сенько. Більше він не міг триматись. Дитяча сила виснажилася, і він заплакав.

— Верзе не знати що... — відповів лісничий і вже лагідніше почав розпитувати у хлопців, що скойлося...

Виявилося далі, що Лодъка не такий уже й кепський хлопець. Бачачи, що хлопці надто стурбовані, він уважно розпитався їх про всі їхні пригоди й нібито аж був занепокоєний долею маленького Михайлика. Постоявши трохи, всі четверо пішли шукати хлопця. Пішли в різні боки, умовившись подавати голос, щоб котрий не відбився. А вже була майже ніч. Ясний місяць десь зійшов лісом і тепер коли-не-коли, прорвавши промінням густу шапку листя, освітлював дерево й густі кущі. Через це в лісі було дивно хороше, ніби в якійсь казковій країні.

Денний гамір затих. Натомість заговорила ніч. То був голос верховіть, якийсь обережний шелест на землі, тріск сухого листя, гілочок, трави. Ніби застромила ніч у кущі і в траву свої незрімі пальці і щось там таємне робить.

Довго пролежав Михайлик, аж поки під впливом свіжого повітря й місячного сяйва не очунявся. Підвівся тоді й сів.

Зразу навіть і не зрозумів, де він є. Йому здавалося, що він довго сидів звечора над річкою біля млина та й заснув. Але, вставши й добре обдивившися, він побачив, що річки ніде й близько немає. А є ліс, праворуч, ліворуч і скрізь ліс. Плакати Михайликіві тепер уже не хотілося. Він узяв кашкета, що лежав на землі, і пішов туди, звідки світив місяць. Він-бо, Михайлик, добре знов, що місяць світить над річкою, праворуч від млина.

Стежки ніде не було, і Михайлик йшов навпростець, продираючись між кущами. Було так гарно. З листу сипалася дрібненька роса, а іноді й мокренка яка гілка проведе своїми листяними пальчиками по Михайликовому обличчі, і тоді Михайлик одводив її руками і йшов собі далі. Ліс то густішав, то рідшав, і тоді Михайлик думав, що ось йому вже кінець, далі заблищити річка і зачорніє високими димарями млин. Але ліс знову густішав, і Михайлик знову поринав у чорні хащі.

Що ж далі робити?.. Михайлик стратив віру в те, що коли-небудь вибереться до річки. Лишилось одне: кричати, кликати на допомогу. І він голосно на весь ліс гукнув:

— Сенько-о-о!.. Стьопко-о-о!..

Ліс йому відгукнувся, вдаривши, ніби велетенським батогом по плесові, луною.

Але тільки луна! Сама луна й ні одного живого голосу...

Та Михайлик помилився. Раптом десь недалечко йому відгукнувся. Але хто?

У Михайлика захолола кров у жилах, і він упав на землю, бо над лісом котився якийсь божевільний злорадісний сміх-регіт. То був пугач-лісовик, і коли б Михайлик знов про те, від кого він іде, то мало не вмер би від жаху. Перелякані тим голосом, пташки зривались з кущів, пищаючи... Цей писк донісся до верховіть і стурбував круків, що там мешкали. Піднявся такий галас серед нічної тиші, що аж дерева, мабуть, полякалися і з турботою заворушили листом, спросоння питаючи одне в одного: «Що? що-о? що-о?»

Десь із куща вискочила зайчиха з двома зайченятами, і не встиг іще Михайлик добре зрозуміти, що сталося, як велика й чорна птиця шугнула в нього над головою. Ще мить, і Михайлик почув, як залищало щось жалібно, ніби дитина... Потім коротенькі відгуки вдарів — і знову тихо.

Пугач-лісовик, нічний володар, розпочав свій нічний бенкет. Міцно вп'явшись кігтями, гострими, як ножі, у невеличке тіло зайченяти, він дзьобом виривав шматками тепле м'ясо й, хапаючись, ковтав їх разом із шкурою, з шерстю й маленькими кісточками. Іноді він давився, тоді викидав кусок назад і знову, навіть не розірвавши, запихав його до горлянки... Це була страшна й огидна картина... Михайлик лежав і мовчки дивився.

«Хто кого подужає — той того і єсть», — згадав він Сенькові слова. І тоді відразу йому захотілося помститися цій великій птиці. Потихеньку почав мацати навколо себе. До рук потрапила якась поліняка. Михайлик почав тихо підкрадатися до пугача.

Птиця була заклопотана справою, бо їй не почула, як підкрався Михайлик і зі всієї сили бебехнув її полінякою. Птах перекинувся на спину, але не встиг Михайлик ударити по ньому вдруге, як він уже став на ноги і, махнувши крилами, зник під темною шапкою лісу.

Лише тепер Михайлик згадав, що і він не є од самого обіду, коли не вважати на різні лопуцьки. Але який же з них найдок? Михайлик задумався... Але що, що це? Сон? Невже це сниться? Чи mrіється? Михайлик ясно чує далекий голос... Знайомий, знайомий Сенька голос:

— Ми-хай-ли-ку!..

Радість охоплює все його маленьке тіло, і з горла вилітає довге:

— Аго-о-ов! Сенько!..

Чи варт говорити, як зраділи всі три хлопчики. Михайлик, як до рідного брата, тулився то до Стьопки, то до Сенька і не помітив, як до гурту підійшло ще двоє людей.

Лише коли лісничий, нахилившись низько над землею, голосно проговорив:

— Е! Та тут, крім Михайлика, є ще й вечеря! — Михайлик отямився і озирнувся.

Спочатку він був злякався цих чужих людей, але його швидко заспокоїли, і всі разом взялися готувати вечерю.

Лісничий витяг ножа і почав вибілювати зайчика. Хлопці побігли по хмиз, і лише панич сидів, нічого не робивши. Але на те він і панич: за нього зроблять інші.

Скоро запалав вогник. Лісничий розплюював все м'ясо на п'ять частин і, понастромлявши на шпички, наказав хлопцям тримати його над вогнем, щоб спеклося.

Попоївши печеної м'ясо, почали збиратися додому. На греблі розпрашалися й пішли кожен у свій бік.

Ще панич на прощання запросив хлопців на неділю до себе в садок. Там буде велике гуляння, і паничева мати обіцяла всім, хто прийде, дати по хорошенському подаруночкові...

Михайлик нетерпляче чекав на неділю. Він кожного дня запитував у своєї бабусі та хлопців, чи скоро буде кінець тижня і прийде неділя.

— Скоро, — відповідала бабуся.

Михайлик відходив і чекав.

Аж ось прийшла і неділя. Ще звечора Михайлик довго сидів у річці і старанно полоскав ноги. Він хотів, щоби вони були чисті, білі-білі. Та порепані ноженята від миття лише червоніли, струпи-курята розм'якли й легко здиралися, і тіло тоді починало щеміти, але Михайлик твердо стояв на своєму й виліз із води лише тоді, коли ноги зовсім побабіли: зробилися м'якими, але все ж не білими.

Та то дарма.

Михайлик одяг штанці, сорочечку й почував себе хороше: йому все здавалося, що він є найгарніший з хлопчиків, й весело виводив:

Ой гоп, непомалу,
Та пошила штани з валу,
Та пошила і наділа —
Скажуть люди, що до діла!⁵

Ця пісенька йому дуже подобалася.

Сенько на цю всю панську витівку дивився скоса: йому пани взагалі не подобаються, і він не йме віри, щоб їм там що перепало. А коли й перепаде, то яка-будь дурниця. А ради дурниці Сенько бити ніг не хоче.

Але Стьопка — навпаки. Він переконує, що хлопцям нічого боятися. Однак цілий день вони бігатимуть без діла, то чому не побувати їм серед панів, не поглянути, як вони там живуть. А коли є змога дістати подарунок, то його треба взяти й саме тому, що вони самі хочуть його взяти, а не тому, що якась там пані хоче його дати. Стьопка має переконання, що взагалі треба брати скрізь, де можна.

Лише один Михайлик не занурюється у глибину цього питання. Він іде собі, і все. Що далі буде, він того не знає, а тепер йому весело й хороше. Ось і село.

Сенько дорогу до панського будинку знає добре і вибирає дорогу не через село, де багато піску й жарко, а звертає, зійшовши з греблі, праворуч і поринає в зелений отаві левад.

Ось і гайок, де зібралася дітвора. Хлопці підійшли й зупинились, не доходячи до великої купи. Сенько, розпарившись за дорогу, зразу ж ліг під кущем якнайзручніше. Ліг і замовк. За ним ліг і Стьопка. Лише Михайлик стояв і з цікавістю розглядав велику юрбу людей і гірку, обсаджену акацією. На гірці стояв повитий диким виноградом «курінь» (альтанка). Там, у тій альтанці, мабуть, було дуже хороше, і там же, мабуть, поки що переховуються й подаруки, бо туди весь час бігали дівчата в білих фартухах, несучи кожного разу якісь пакунки і кошики.

За гіркою біліє великий будинок — там пани живуть. Хлопчик зішурився проти сонця й дивиться туди. Але не довго.

Його увагу привертає якась малюсінька дівчинка. Михайлик тре лоба й пригадує, де він її бачив. Ага! Згадав! То Лукерка. І дівчинка його відзначала. Сміється й прямує до Михайлика.

Вони сідають під кущиком.

Сенько, як лежав, так і лежить. Стъопка, щось гадаючи, жує травинку. А там далі — юрба. Там кипить. Там море голів і квітник облич. Веселі крики, верески і сміхи. Та Сенько й Стъопка не звертають на те уваги.

Михайлик оповідає про свої нічні пригоди. Дівчинка із жахом в очах стискає руки, і в її маленьких грудях росте жаль і до цього сиротятки, що одним одно майже цілу ніч блукало в лісі віч-на-віч із усякими страховищами.

Вона слухає й промовляє:

— Бідний ти, хороший хлопчик,— і гладить Михайлика по голівці. І як йому гарно від цього! Адже його ще ніхто не гладив так широко, такими хорошими ручками.

Михайлик схиляє голову, і йому хочеться, щоб так було довго-довго...

А тим часом юрба раптом чомусь ущухла. Стало тихо.

— Ой лишењко, пани вже ідуть!..— пропищає якийсь тонесенький голосок і стих, бо пани вже надходили до гірки.

Лукерка схопилася відразу. Схопився й Михайлик. Але Сенько й Стъопка лежали і далі. Навіть не глянули туди, де були пани. Лише згодом Сенько кинув:

— Дідьки пузаті,— це до панів. А потім шарпнув за штани Михайлика.— Сядь..

Михайлик озирнувся — сісти? Адже пани йдуть і всім треба стояти.

— Сядь! — уже сердито крикнув Сенько.— А то йди, та й не признавайся, що ти наш товариш...

Михайлик сів. Сіла разом з ним і Лукерка, сказавши, що в селі такі порядки, що як ідуть пани, то треба вставати.

— Порядки! — кинув хріпло Сенько, як дорослий.— А от ми ці порядки трішки перепорядкуєм.— І вже більше Сенько не говорив ані слова.

Михайлик був незадоволений.

Там уже чути лагідні-лагідні, ніжним голосом казані слова:

— Любі дітки! Сьогодні ми зібралися, щоб відсвяткувати наше свято. Знайте, любі дітки, що сьогодні день народження нашої маленької донечки Лі.

До тої пані, що говорила, підійшов високий пан і щось сказав їй на вухо. Панна хитнула головою і ще раз звернулася до дітей:

— Та щоб не забути, то я вже заразом скажу вам, що із завтрашнього дня починаються роботи на буряках. То, кому є

охота, приходьте. Пан обіцяє платити за день по десять копійок. А тепер — гратись!

Пані взяла з рук у дівчини, що стояла поруч, кошик, застремила туди руку, вийняла й кинула прямо на голови дітям дрібно-дрібно наризані папірці — червоні, білі, сині, блакитненські і всіляких інших кольорів. Папірці так красиво заповнили повітря на деякий час. Вони, як малюсінькі метелики, підіймались то вгору, то вниз, кружляли й падали на дитячі голови.

— Ой як хороше! — скрикнула пані і з кошиком кинулась у юрбу, обсилаючи дітей тими папірцями. Юрба загула, як рій. І яких тут голосів не було чути — та все дзвінкі, як срібні дзвіночки, та веселі, та безжурні.

Михайлик аж підвівся та задивився. А Лукерка так та аж на місці не встоїть, аж рученятками ляскава та приговорює:

— Ото,— дивись, як хороше!..

— Хороше,— буркнув Сенько,— хороше — папірцями обсипає. Дуже потрібні! — і сердито сплюнув у кущ.

А юрба тим часом галасувала. Молодий панич, Лодъко, той, що його Михайлик у лісі бачив, нову гру пригадав. Звелів ключникові нанести лантухів. А тоді сто зав'яже того, хто хоче, аж під руки та й заохочує наввипередки бігти. Тепер він он аж п'ятьох так зав'язав, поставив поруч, а сам одійшов далеченько й гукає — хто перший добіжить, тому п'ятак, а хто другий, тому три копійки... Ну... раз, два, три!

От тут починається комедія. Хлопці біжать, плутаються в лантухові, перечіпаються, падають, схоплюються і знову біжать. Кругом регіт, сміх. А вони сидять собі на гірці, в «курені» — альтанці, дивляться, та аж за животи беруться, аж пальцями вказують на одного мастака, що, стративши надію добігти першим навстоянки, пішов перекидом через голову, як колесо, та так і котиться, й котиться, тільки лантухом має.

Михайлик й собі аж за живіт береться, а про Лукерку й говорити нічого — вона кричить, пищить і танцює, аж присідає — отож раденька, що бачить таке диво.

Пани сиділи на гірці й реготались. Розчервонілі, гладкі, випещені. Старий пан аж на стільці не всидить — так його сміх бере. Він говорить, що все це так нагадує колишні часи, коли пани не знали перепони своїм затіям. Що захочуть, те й роблять.

— Траплялось,— говорить,— і таке...

Але його ніхто не слухав, і він, розпочавши, майже ніколи не договорював. Лише молодший пан, батько Лодъки, не сміявся. Він сидів похмуро у свому кріслі й думав.

Навіть тоді, коли сміх розлягався так, що далі й нікуди, він не звертав на це жодної уваги, навпаки, витяг з кишені книжеч-

ку і почав туди щось записувати. Що йому та старовина з цими іграми всілякими! Він любив свій час, і йому нічого не було любішого, як накопичування землі та грошей. В голову йому суне безліч дум: він уже бачить, як через кільканадцять років він зовсім зруйнусь тут той старосвітський дух, щоб й сліду не лишилося. Степи не будуть уже стояти пустками панам для мисливецької розваги: од краю й до краю вони зашумлять золотою пшеницею. Смуги, безкінцеві смуги пшениці, що золотом потече до панських скарбниць. А тут, де още тепер так даремно гають час із іграми, загудуть гудки цукроварень, гамарень. Забігають, заметушаться чорні в димовім пилу люди, загудуть машини, ляже змію залізниця — це буде інша краса, коли золото заллє землю...

Пан сидів і думав. Він так був заклопотаний своїми думками, що навіть не помітив того гомону незадоволення, що прокотився по гірці. А було от що: стара пані, бабуся Лодика, помітила раптом, що купка дітей — Сенько, Стьопка — в їхній, панській, присутності лежать на землі й, мало того, навіть не звертають уваги на те, що діється навколо.

Пані нервово бере бінокль й дивиться вже через побільшувальні скельця: чи не помилилася? Але ні. Хлопці лежать байдуже.

Пані хвилюється. Передає бінокля молодшій пані. Та теж дивиться і стверджує, що справді двійко лежать і не звертають уваги ні на панів, ні на ігри.

Це надто! Стара пані не може витерпіти цього. Вона скочлюється, знову сідає й навіть не знає, що робити. А врешті, майже через сльози, викрикує:

— Говорила, що хам — хамом і лишається, що скільки не роби добра для цих мужлаїв, вони завжди віддячати, вибачте на слові, дулею!

Врешті пані заспокоюється й звертається до якогось службовця:

— Чий діти?

Той примружує очі, дивиться й здивує плечима: таких дітей він не знає, очевидно, не з їхнього села. Перегодя він додає, що діти, певне, із селища, що біля млинів.

— А, звідти, з крамольського гнізда! Ну, ясно, ясно! Яблуко від яблуї недалеко котиться! — кричить пані, бо вона добре пам'ятає, як в тому млині забастували якраз під час жнів, коли в економії не вистачило борошна. О, вона знає те кляте гніздо!..

Але що робити з цією дітвою? Пані безпорадно обертається й дивиться на молодого пана. Але той уже одірнався від своєї книжки й уважно слухає. Він чує все. Переходивши погляд пані, він велить одному дядькові, що служив у еконо-

мії, привести сюди до них, на гірку, дітей. Дядько улесливо кланяється, низько-низько, без шапки. Аж одбігши десять кроків, він натягає її на голову. Потім, через галівку — до хлопців:

— Ей, ви, чортенята! Вставайте! Мерщій, пан кличе!

Тепер обличчя його зовсім інше. Із улесливого перед паном воно робиться нахабним, огидним, злим.

Сенько повертається, деякий час презирливо дивиться на цього чоловіка, потім, спльовуючи через губи, байдуже відказує:

— Як ми потрібні панові, то нехай сюди йде та й говорить, що йому треба.

Не можна й описати, що зробилось з чоловіком. Він спочатку почервонів, потім зблід, роззвив рота, вибанькував очі і вже через якусь мить кинувся на хлопця:

— Що-о?! — прохрипів він.

Але Сенько зручно відскочив, і чоловічок, згубивши рівновагу, дав сторчака.

З гірки пролунав сміх — то сміявся молодий пан.

Він стояв уже на ввесь зріст і сміявся, сміявся. І тоді, дивлячись на пана, дзвінко й нестримно засміялися всі діти. Сміялися молоді пани й паничі й навіть стара пані.

— Ото, — каже, — пошли дурного богу молитися, а він і лоба наб'є!..

А той, хто викликав цей сміх, Сенько, стояв, засунувши до кишені руки, й дивився на кудлату голову здорованя, що, чуючи навколо глузливий сміх, не знат, що робити. Він дивився то на дітей, що товпилися тут навколо, то на панів, що реготали на все горло, то на цього халамидника, що викликав стільки глуму на ключницьку голову й тепер так спокійно стояв і дивився на ввесь цей гармидер. Він був сам-один, він почув, що вся ця маса дітвори й пани стоять за маленького розбишаку, і це його казило. Він ладен був уже кинутися, вхопити руками за горлянку й задушити того Сеньку, але не міг. Нахилив голову і, як побитий пес, пішов до левади...

— Куди ти? — загукав пан. — Вернись сюди!..

І під веселій регіт ключар, низько нагнувши голову, проїшов між дітьми до пана.

А той, веселий, поліз до кишені, дістав дорогої гаманця і, витягши звідти срібного карбованця, дав ключареві, голосно наказуючи:

— Віддай тому! — і показав на Сенька рукою.

На цьому не скінчилось. Пан зійшов з гірки, покликав до себе Сенька.

Сенько рушив, а за ним — Стьопка.

Діти юрбою стовпились навколо і з цікавістю дивились на цих чужих хлопців, що ні з того ні з сього одержали цілого карбованця.

— Чий ти? — запитав пан у Сенька.

Сенько відповів.

— А скільки тобі років?

Хлопець, помовчавши трохи, сказав:

— Дванадцять...

— Молодець! — промовив пан. Погладив Сенька по голові й ще раз: — Молодець... — Потім ще довго розпитував Сенька, чи він уміє читатъ та писать, що робить, де гуляє, чи уміє плавати і таке інше... Врешті, набалакавшись, пішов на своє місце і, витягши свою книжечку, щось черкнув у ній. Потім задумався і вже до кінця гуляння не промовив жодного слова ні до кого.

Михайлик був задоволений із сьогоднішнього дня, бо майже півдня програвся з Лукеркою, і це його дуже тішило. Маленька дівчинка йому все більше подобалася. Вона так ласково дивилася на нього своїми чорними оченятами, як ще ніколи ніхто не дивився...

Радість сьогоднішнього дня ще побільшала, коли Сенько, дійшовши до крамниці, розміняв на дріб'язки карбованця й потім поділив його на три частини, щоправда, нерівні: собі узяв сорок копійок, а Стьопці й Михайликові дав по тридцять.

Він сказав при цьому:

— Всі ми товариші, і все, що хто придбає, треба нести докупи, а тоді вже ділитися будемо. Хто придбав, тому більша частина. Але все треба нести докупи, хай би то була найменша дрібничка.

Сенько наробив бешкету: обірвав зелені груші в сусідському садку. За це його було побито батьківським ремінцем і наказано сидіти вдома.

З цієї нагоди всі трое, тобто Сенько, Стьопка й Михайлик, мали цілий день паритися під дощаним парканом на сонці.

Лежали й говорили. Накреслили безліч планів на більше й дальше майбутнє, обговорили цілу низку кампаній, думками облітали всі затишні закутки, де можна було б побувати і зробити ту чи іншу справу.

Сонце пекло, кружляла курява, з річки тягло простором і волею. Ще й раніше хлопцям хотілося покупатись, а тепер, оце саме в обід, не стало ніякої змоги терпіти.

Посунувся був Сенько до матері, що поралася біля печі, але вона була незворушна. Сенько не попросився, бо по суворо

стиснутих губах її побачив відразу, що проситися в ней саме тепер даремна справа. Добре, як «не почує» (а «не чула» вона завжди, як гнівалась), а то ще може й рогачем почастувати. Постояв біля порога, взяв кухоль, ніби йому до смерті води хотілось, і — пив чи не пив — побіг назад до хлопців.

- Нічого не виходить,— сказав він товаришам.
- Не чують? — усміхаючись, запитав Стьопка.
- І не підходь. Рогачило аж танцює в руках...
- А в мене бабуся хороша,— не втримався Михайлик.—

Молоко перекинув, вона поставила навколошки, а як попросився, так і пустила.

Він лежав собі на спині і мрійно дивився напівзаплющеними очима на хмари. Хмари тепер були якраз такі, як бабуся: і голова, і руки, і фартух. Навіть носа можна було, добре придивившись, побачити...

Сенько не відповів Михайликові. Тільки Стьопка потер лоба й підвівся на лікоть.

— А знаєш що, Сеню? — сказав він.— От Михайлик попросився у бабусі, і вона пустила його. А якби ти по-справжньому попросився в батька? Га? Ось він швидко прийде з млина на обід...

- Попроситися в батька?..

Це було нове для Сенька. Скільки він пам'ятає себе — ніколи ні в кого не просився. Навіть коли били,— не просився. Зціплював зуби й мовчав.

Стьопчина думка йому сподобалася. Він ухопився за ней не через те, що щасливий наслідок її обіцяв йому радість дитячих мандрувань. Ні, сам процес, вірніше, сама картина такого прохання зацікавила його. І він уявляє: ось приходить батько — весь у борошні, аж срібний. Сідає під хатою в холодочку й закурює, чекаючи, поки йому не подадуть їжі. Тоді ото до нього підходить Сенько — похила голова і очі вниз,— мовчить.

Батько уважно розглядає його, спльовує набік гірку від тютюну сlinу й рвучким голосом запитує:

- Ну, що скажеш?

Сенько мовчить.

Тоді батько білими від борошна пальцями бере його за підборіддя, підводить у такий спосіб голову й, дивлячись у вічі, погрожує:

— Ой Сенько, Сенько! Не вдержати тобі на плечах оцієї голівки...

Він намагається говорити якомога суворіше, але Сенько вже знає, що батько тільки удає такого і що справді він не такий.

— Ні, тату! — одкаже йому Сенько. — Я вже так не буду більше робити. Я буду гарний хлопець і як виросту, то буду також мукобоєм, незгіршим за тебе.

Скаже отак Сенько й буде дивитися в обличчя батькове, ловлячи на ньому найдрібніші зміни. І те обличчя пом'якшає, запалиться тихим світлом, потім розпліветься в ясну посмішку. Із-під рудої бороди заблісне низка білих-білих зубів. Один вус підніметься вгору, затанцює помаленьку, підморгне до очей, і останні не зможуть не сказати:

— Ти, Сенько, гарний хлопець, біжи й гуляй, де тобі весело.

Таку картину уявляв собі Сенько. Але зараз же засоромився і навіть сплюнув. Просити й лаштитись до батька, як паненя? Ні, цього ніколи не буде. Він ще до вечора потерпить, потерпить, що б там не було, та зате в нього буде спокійне сумління, зате завтра він нічим не буде зв'язаний і може робити все, що захоче.

Стъопка чекав на відповідь, і Сенько йому відказав:

— Ні!

Він підвівся, обтрусив із штанів порох і пішов до сіней. Звідти вийшов із старим відром.

— Куди ти? — гукнула мати, помітивши, що Сенько мав намір вийти з двору.

— Вугілля збирати. Он там підводи їхали і чимало його натрусили.

Мати махнула рукою, і хлопці вибриком подалися на шлях.

Там справді де-не-де виблискували проти сонечка чорні грудочки кам'яного вугілля. Заторохтіло відро. Хлопці старанно працювали, не помітивши навіть, як загула на млині дванадцята і як згодом звідтіль посунули робітники, що їм близько було додому. Серед них йшов і Сеньків батько. Ішов він швиденько, бо треба було дійти додому, пообідати і повернутися назад.

Сенько помітив його вже тоді, коли він зупинився над ним.

— Йдем, сину, обідати! Годі тобі тут кружляти...

Сенько підвів голову. Батько був звичайний — в його обличчі не було ані країлиночки того гнізу, що ним палало воно вранці. Навпаки, воно було ласкаве.

Вся ця історія мала той наслідок, що по обіді Сеньці дозволено було піти на річку покупатися. Сроку для цього не було визначено.

Пішли на річку втрьох. Михайлік не вмів плавати, і хлопці взялися навчити його цієї штуки. З обох боків підхопили під руки й затягли таки дглеченько від берега. Тоді Стьопка сказав:

— Оце ми пливли вкупі, а тепер спробуй сам, — і випустив Михайлика. Тé саме зробив і Сенько.

Михайлик зразу був піриув, але вода, що полізла йому у вічі, в рот і уші, примусила його виринути на поверхню.

Він одчайдушно замахав руками й ногами, що аж закипіло навколо нього, ковтав воду, плював і все махав руками й ногами.

Втонути він не боявся: біля нього ж з обок боків Сенько і Стьопка, що час від часу підтримували його, даючи змогу відпочити.

Врешті, витративши всі сили, Михайлик став ногами на неглибокому місці. Поволі вийшов на сухе й довго-довго відпочивав.

Лежав на спині й дивився вгору на небо. Там пливли волохаті хмарки: їх, мабуть, гарно нагріло сонце, бо вони так швидко танули, як цукор, у глибокій воді. Там, вгорі, було так вільно, просторо й така глибока жарка блакит! Але і тут, унизу, — не гірше. Біля Михайлика сяяла на сонці й плинула вода, розгланяючи далеко широкі кола. З того боку густою чорно-зеленою стінкою стояв високий очерет. Вода біля нього була чорна, мерухома, лише іноді перерізувана срібними смугами іншої, якоєсь ясної води. Часом із очерету винливала темною цятточкою дика качка або яка інша водяна птиця. Всіє не було видко на ясному тлі, лише вуглиною виблискувала головка. Все це: воду, очерет, жарке блакитне небо й розпечено сонце над ним — ніби вперше побачив Михайлик. Побачив і відчув, як щось йому неначе тріснуло у грудях.

То, мабуть, од тієї води, що він її так багато випив, плаваючи. Вона, та вода, так тепло ось зараз вибігла з вуха, з носа.

Михайлик зручніше переклав голову й заснув. І приснився йому такий сон: ось він, Михайлик, великий-превеликий, вже зовсім здоровий, іде незнайомим лугом, де так багато зеленої трави. Сонце пече йому в голову, вітер обиалоє лиць, а він все іде й міцно-міцно тримає щось біля грудей. Те, що він тримає, мабуть, дуже дороге для нього, бо не одходить рук він од серця ані на мить. Аж тут, ніби із землі, встають якісь люди — їх так багато, і всі вони такі страшні та отидні. Вони простягають руки до Михайлика, і всі кричать: «Віддай, віддай!» Але він ще міцніше тримає руки біля грудей, відриває отидні, п'явковиті пальці й іде далі. Він ні на кого не дивиться й нічого не хоче бачити: йому б ліпше врятувати те, що несе біля грудей. Тоді на нього накидаються ті потвори, хапають за одежду, за ноги, за руки, одривають їх од грудей. Кричать: «Віддай, віддай!» Жах охоплює хлопця. Він чує, як поволі його руки слабнуть, гкуться, відриваються від грудей. Холодні слизькі пальці розгинають

йому долоні, розстібають сорочку і шукають на грудях того, що так він обережно ніс. Але там нема нічого. У Михайлика взагалі нема нічого: що було, він поклав у груди, і звідтіль тепер ніхто ніколи його не здобуде.

— Він заховав, він заховав! — скаженіочи, гудуть потвори і, скопивши нещасного хлопця, кидають його в якусь безконечно глибоку безодню. Він летить і відчуває, що це його останній лет, що більш ніколи йому не бачити ні луків, ні лугу, ні сонця, а те, що в грудях, марно загине. Ах, як йому боляче від цього, як боляче! Він не стримує смутку і плаче, так гірко плаче...

Але це був тільки сон. Дійсність була проста і звичайна. Жартуючи, Сенько й Стьопка взяли Михайлика за руки й ноги й поклали в теплу-теплу затоку. Тут і прокинувся він, побачивши хлопців, і радо всміхнувся.

— А я злякався — такий поганий сон приснився.

Цей сон і день над річкою — хмари, плесо, блакить — раз назавжди якось запам'яталися Михайлові. І часто-часто в своєму дальшому житті він згадував про нього. Живою перед ним вставала рідна картина мирної природи, зласкавленої сонцем, обгорнутої тихим щастям дитинства.

Кінчалось літо, і над лісами та долинами заснувало мережки — бабине літо. Зазолотилися березки, тривожно загули осокори, засмутилася й похило припала до землі травиця.

В лісі, садах золотом налилися груші, яблука. Вони вбрали в себе багато-багато сонячної ласки, а тому й самі вабили й світили, наче маленькі сонечка.

Але Сенько не забув за зелені груші і за батьків ремінесь. І тоскно дивився на чужі сади, а Михайлик, не знаючи, як збити оскому, мовчки жував шорстке барбарисове листя.

Сталось якось само собою. Гуляли хлопці в неділю за селом, де ото саме горіли достиглими грушами панські сади. Ніхто не сказав жодного слова, Михайлик сам тихо зіп'явся на огорожу й зазирнув у сад. Нікого не було видно, а груші так приемно пишалися. І так близько! Тільки скочити через тин, подертись на дерево — і груші... груші можна кидати просто Сеньці та Стьопці в руки.

Обережно й тихо, як мишеня, Михайлик переліз через тин і зіп'явся на грушеве дерево. Груш було так багато, що хоч воза навантаж — ніхто й не помітив би того. І в надії на це, а також на те, що нікому нема діла до того, що робить маленький хлопець, Михайлик почав рвати груші і класти їх за пазуху. Він їх нарвав таки багатенько, встиг одну навіть з'їсти й по кілька штук кинув хлопцям на шлях. Ах, які гарні й солодкі були ці панські груші! Їх не треба чавити зубами, не треба

закривати очей, щоб «побачити Москву»— вони самі танули в роті, як цукор... Михайлик був щасливий, як тільки може бути щасливий хлопчик, що кинув за плечі перші п'ять років життя.

Тим часом сторож вже давно запримітив малого злодія. Він, той сторож, був черствий чоловік, хоч любив дітей так, як тільки міг їх любити старий бурлака, що ніколи не мав змоги хоч одним оком глянути в свою власну колиску і сказати тепле слово тому, кого мав би право назвати рідним.

З дитинства він ріс гарно й затишно під батьковою рукою, а як виріс,— зазнав багато лиха. Він думав довго: чого це так трапилося? І сказав собі сам: «Того, що з дитинства мав багато ласки й мало ляпасів та запотиличників». З такою думкою він прожив кілька десятків років і за цей час встиг сотні маленьких діточок виховати так, що ті проклинали той час і ту годину, коли доля кинула їх на широкі панські лани, під опіку того одвічного наймита.

— Батіг, ломака, ляпас,— ось те все, що може з батрака зробити людину...— Так говорив він, і слова його ніколи не розходилися з ділом.

Потім він зістарів, зносився, як віл у ярмі. Далі мав взяти на плечі торбу, щоби, придавлений житніми мужицькими сухарями, сконати десь під чужим тином. Але з ласки старого пана, що любив у собі вбачати «іскру божу», його взято було в сад вартувати садовину. З ляпасами, батогом і ломакою йому довелось попрощатись з того часу, коли в своїх руках він одержав більш надійний засіб для виховання диких наймитів — панську рушницю, набиту їдкою, що палить тіло, біллю — сіллю.

Михайлик нарвав уже груш скільки хотів і роздивлявся, як би йому краще виплигнути на шлях.

— Е, ні, хлопче, того не буде,— бубонів під ніс дід, прикладаючи рушницю до плеча.— Подивлюсь, як ти заскавчиш, сучий виродок, як ти скрутишся, прокляте щеня. Вже одіб'ю охоту, ледащо, від чужих груш назавжди!..

Клацнув курок, заторохтів постріл, задзвизчала сіль, і Михайлик, як груша, полетів з дерева. Садову тишу прорізав несамовитий дитячий крик. Все це скоїлося так швидко й раптово, що і Сенько, і Стъолка на якусь хвилину стороїли. Вирячили очі й дивилися, як високий сторож підняв Михайлика і, як щеня, перекинув на шлях.

Біля річки Михайлика роздягли і ввели у воду: сіль швидше розтане і не буде так пекти. Михайлик плакав і кричав, не находячи для себе місця. Сіль роз'їдала тіло і шпигала тисячами найгостріших голок.

Добре було хоч те, що не весь набій поцілив у хлопця: червоніли від солі лише ноги й одне плече...

Пролетіло кілька років, швидко так вони пролетіли, що Михайлик і незчувся. Але як багато за цей час відбулося змін! Вже не бігали, як колись, хлопчики по лісу й над річкою, навіть про пригоди свої забули. Стъопка працював з батьком у кочегарці, ходив забруднений у аугілля, і обличчя його було таке серйозне й суворе, як у дорослого. Курив він уже одверто і не терпій соняшниковий лист, а справжній тютюн. Курив сам і частував знайомих робітників. Іноді навіть батька, коли в того не вистачало махорки. В таких випадках останній якось кумедно ходив із кутка в куток по кочегарці, лапав у кишенях і питав — чи нема в кого закурити або чи не завалилось де якоїсь цигарки. Тоді Стъопка кидав роботу, витирає об штани руки і ліз у кишеню.

— Та в мене є, тату, трішки; жартував з хлонцями, і хтось і насипав...

— Ач, які! — завважав старий і смачно затягався восьмим номером запашної махорки...

Сенько потрапив на інший шлях — до панської контори в економії. Ще тоді, коли він так вдало примусив ключаря заорати носом у кущі, молодий пан запримітив його.

«З цього хлопця толк буде, — міркував він сам із собою, — тільки треба йому дати справжнє виховання». Можливо, що пан після того був і забув про Сеньку, але інша подія поновила в його пам'яті образ того баламута. Це сталося через два роки після відомих нам іменин панської доньки Лі. Пан об'їздив свій маєток і на галявині наткнувся на жорсткий бій між городянами й сільськими хлопчиками. Бійка пішла з нічого. Хтось із сільських хлопчиків гукнув: «Городяни-дуки пойди гадюки, а ми їм поможем ще й жабу положим...» Городяни образились, і зі свого боку хтось з них пустив шпильку, що, мовляв: «Незграбні селяни наварили кізяки».

Пан милувався з того, як хлопці без жалю лупцювали один одного, розбивали носи. Особливо ж йому сподобався Сенько. Він сьогодні був маршалом городян. Йшов попереду з підбитим оком, подавав команду з таким виглядом, ніби під його орудою була не купка голодранців, а ціле відділення, а може, й армійська рота. Хлопчик був у цей момент безперечно гарний і владний.

Особливо принав до душі панові такий епізод. Хоч бій тривав уже давно, але до чиєїсь перемоги було ще далеко. Сили були рівні, і це бачили обидві сторони. Тоді з-посеред городян відокремився Сенько й загукав:

— Щоб не марнувати часу, давайте краще скінчимо справу одноборством!..

Пропозиція його мала, очевидно, рацію, бо війська зразу кинули бійку.

З городян наперед вийшов Сенько, від села — Микола Ченчик, хлопець у півтора рази вищий за Сенька. Розпочалась бійка. Микола мав здоровенні руки й міцні м'язи. З одного вдару він перекинув на землю Сенька й хотів ще й навалитись на нього. Цього йому не пощастило зробити. Сенько, як в'юн, скопився на ноги і з усієї сили стусонув Миколу саме в тумить, коли той нахилився. Сеньків удар був сильним, та Микола не похитнувся. Він знову вдарив Сенька у груди, аж молоденькі кістки затріщали. Сенько ж не піддавався. Після кожного удара він знову і знову кидався на супротивника, поки нарешті сам не влучив Миколі у носа з таким успіхом, що той, як сніп, повалився на землю. Але це не була перемога. Сильний хлопець враз скопився і, як звір, кинувся на ворога. Лютьсть надала йому такої сили, що Сенько, як м'яч, покотився на траву. Це ж і врятувало його, бо Микола, так легко збивши супротивника, сам полетів сторч головою, стративши різновагу. Упав він дуже сильно і, головне, коліном на корінь, так що його довелось підводити.

Так от у цій бійці панові сподобалась ота сміливість Сенькова, його витриманість і відвага перед сильнішим супротивником.

До цього треба сказати, що пан на той час, укрутивши стару пані, жінчину матір, узявся сам керувати маєтком. Він був людиною нового часу, і йому до смерті гайдко було дивитись на ту постановку роботи в маєткові, яка не давала й третини тієї користі, що її можна було взяти з землі та її багатства. Старі пани жили колишнім життям і повсякчас озирались назад, на ту минувшину, коли можна було жити для свого задоволення, не думаючи ні про векселі, ні про борги, що неприємно тяжіли над душою. Молодий пан хотів іншого. Він заздро дивився на оті латифундії, що вже гриміли машинами та заводами.

Тепер він дочекався свого, і йому потрібні були вправні люди до залізних машин. Армії селяків до його послуг прийдуть з першого поклику, та йому потрібні руки ще й командувачі. В таких прикметах, що їх мав Сенько, він вбачав те, що йому було потрібно. І Сенька було взято до контори. Тут, проїшовши під керівництвом пана потрібну школу, зможе згодом виявити все, що останньому потрібно... А останньому потрібно було дві речі — уміти слухатися й уміти в свою чергу командувати. Пан зізнав, що останнє є в Сенька, а перше треба було йому прищепити в панській школі.

І пан взявся за Сенька. В першу чергу його було одягнено так, щоб одразу відрізати його від приятелів. Даю йому було кімнату й час читати книжки про великий поступ сучасності,

про золото, землі й машини, про все те, що навчає, як треба робити і здобувати золото.

Іноді, ніби випадково, пан заходив до нього і так, між іншим, розказував, що в сусідньому маєткові така й така кількість землі дає отакий прибуток, робітники працюють, як на пружинах, а в нас, тобто в пана, та ж земля дає втрічі менше і робітники ходять, нібіто їм в руки і в ноги налито олива, і через це вони самі ледве рухаються, і ноги у них, як колоди...

Сеньчине серце мало від цього наливатися злістю до отих завжди брудних, худих, малосилих наймитів, до їх карлючкуваних рук і скривлених ніг... Поглянь, як вони лedaче, неначе сонні мухи, тупцюються навколо возів, навантажених збіжжям!

Панський жаль за тим, що в сусіда земля дає стільки, а в них менше, мав бути і його жалем.

I Сенько працював як слід. Панська ласка, що до неї він поставився спочатку підозріло, поволі оплутала його. Він майже забув про минуле, і часто йому снилось, як він, сильний і владний, тримає віжки воза, куди впряжені тисячі робітників, вони зараз не працюють як слід, та мине час і Сенько змусить їх робити. Сенько уві сні хмуриє лоба і стискує руки, білі од мила й чистої конторської роботи.

Інше трапилось з Михайликом. Він майже щасливо ріс біля дідуся й бабусі. Він їх щиро любив, бо не мав більше кого любити. Дідусь працював уночі, удень спав, а виспавшись, порався біля хати або йшов ловити рибу. Бабуся любила приймаченка. У неї в свій час були й свої рідні діти — сини та дочки, але вже давно їх вона розгубила: хто помер, хто заїхав так далеко, що й думою не залетиш. I вона віддала хлопчикові всю свою любов і ласку.

Одного разу дідусь і хлопчик ходили по рибі. Весело й гарно було їм над річкою. Дідусь умів багато й хороше розповідати про те, що бачив і що чув протягом свого довгого життя. День був щасливий, і риба ловилася добре. Навіть Михайлик, що йому ніколи не щастило в рибальстві, піймав велику щуку і був страшенно радий з того.

— Це хороше, дуже хороше, — говорив дідусь, — що ти почав тут рибалкою! Тепер дідусь зовсім може спочивати, а Михайлик носитиме додому гарну смачну рибу.

Михайлик розчервонівся. I справді — як він сам не додумався, що він вже може допомагати дідусею?.. Дідусь після своєї нічної праці може собі спати, а Михайлик — за вудочку й на річку...

Та про це він не сказав дідусею ні одного слова. Тільки рука в нього трішечки тримтіла не знати з чого, — чи з того, що сьогодні впіймав таку велику щуку, чи з того, що завтра рано-рано піде рибалити...

Дідусь нічого не помітив: він уже був старенький і погано бачив. Він, як і раніше, веселенько говорив, жартував з дурної рибки, що заздриться на якогось там черв'ячка. А Михайлик — слухав і не слухав. Як тоді, колись над річкою, у нього вдруге щось увірвалось у грудях...

Це було вдень. А вночі, коли дідусь уже був на своїй варті, бабуся розбудила Михайлика й попросила дати їй укритися. Їй було холодно, і вона нездужала: у неї боліли груди й боліла голова.

— Добре було, якби старий прийшов,— і сама собі відказала: — Ні, не можна.

І Михайлик теж сказав:

— Не можна, дідусь варти.

Спочатку бабуся охкала, потім попрохала води.

Михайликові було боязко, що в бабусі стало таке жовте лицце, а очі, як жаринки блищасть, блищасть, тільки так глибоко. Подав води і вкрив, чим лише можна було, а сам бачить, що то їй не помагає, що вона трясеться, аж зуби стискає, щоб не цокали.

— Бабусю, вам недобре? — запитав він.

— Ні, мій хлопчику, вже тепленько. Лягай спатки...— відказала вона.— Вже нічого...

Михайлик посидів, посидів і ліг. Малі очки швидко й легко закрилися, і хлопчик тихо і спокійно заснув дитячим сном.

Ручка йому осунулася з ліжка, голівка відкинулась назад, а у відкритому ротику видно було разки білих дитячих зубочків. У вікно падало спокійно світло від місяця. Була тиха і спокійна ніч, що так багато-багато ховає в собі людського горя.

Поволі бабусині очі од стіни, куди вона весь час дивилася, перевелись на хлопчука і в них заблищали дві велики сльозинки.

— Миле мое, дороге дитятко...

Вона заворушилася, скинула з себе важке покривало і, важко ступаючи, підійшла до Михайлика. Присіла й тихенько поцілувала в гарячу щоку. Хлопчик поворувився, одкинув ще далі назад голівку і щось залепетав крізь міцний безтурботний сон.

Ще раз бабуся нахилилася над маленьким, погладила шорсткою долонею дитячі ручки й поцілувала у лобик.

Хлопчик спав.

Вранці, ще не сходило сонце, а Михайлик вже скопився, швиденько одягся, глянув на сонну бабусю і, взявши вудку, подався на річку. Надворі було хороше. Свіже повітря вільно лілося йому в груди, і від цього було так легко, що, здавалося, нема ніякої сили, щоб могла перемогти його. З-за лісу сходило сонце, кидаючи червоні пелюстки на небо і на воду, що від неї підіймався легенький, ледве помітний, блакитно-блій туман. Було ще зовсім тихо, навіть пташка в лісі, що з того боку річки,

ще не прокинулися й не порушили тиші радісним щебетанням.

Михайлик сів і закинув вудку. Це, як і все попереднє, він робив старанно й обережно, з одною лише думкою, щоб якнай-більше спіймати риби та щоб зробити дідусеві приємну несподіванку. Він ось уявляє його такого веселенького. Стойть над відеречком і жмуриТЬ очі, розглядаючи здобичу молоденького рибалки...

Риба ловилася понад сподівання дуже гарно, і Михайлик, страшенно задоволений, зібрав свої прилади, щоб йти додому. Він увесь час, як навмисне, не думав про бабусю й тільки тепер згадав нічну пригоду. Чомусь несподівано серце йому забилося боляче й важко. Ніби на рожеве блискуче шумовиння поклав хтось шар брудного сміття.

Якоюсь немилою стала вудка; посірів, пригнувшись і застиг у холодній мовчанці.

Дома в хаті було багато людей. Бабуся ще лежала на ліжкові. Дідусь сумно-сумно дивився кудись у куток. Власне, обличчя його Михайлик не бачив — тільки зігнуті плечі. Люди говорили пошепки, ходили по хаті, щось робили... Михайликіві очі зупинились на бабусі: лице її було жовте і лагідно, і урочисто дивилося у стелю. Михайлика вона не помітила, навіть не глянула, як він увійшов у хату, і він стурбовано й розгублено стояв з відерцем, не знаючи, що робити.

Потім він почув, що хтось заплакав, оглянувся і зляканими очима зустрівся з тіткою Христею. То вона плакала. Тітка Христа підійшла до Михайлика, нагнулась, обняла маленькі плечі й прошепотіла:

— Бідне мое маленьке сиротятко!

Тоді, сам не знаючи чого, Михайлик заплакав і заховав голову до тітки на плече. Йому щось так боліло, так давило...

Бабуся вмерла. Ось вона лежить на столі... І Михайлик почув тоді себе таким маленьким, слабим і беззахисним... Нема її, вона вмерла, а він був такий негарний, недобрий, сидів мало вдома й часто не слухав, що вона каже. Як тепер він хотів, щоб бабуся розплющила очі й подивилася на нього і — що не сказала б, що не запитала б — усе зробив би, на все відповів би, аби тільки розплющила очі. Але вона лежала така урочиста й спокійна. Ніколи більше Михайлик не почус від неї жодного слова...

На похорони прийшло багато людей. Прийшов і Стьопка. Було якраз свято, і Стьопка замість брудної й заяложеної блузи одяг чисту сорочку й нові штани. Він узяв Михайлика під руки і мовчки пішов поруч нього. Це був уже здоровий хлопець з міцними широкими руками. Йому все хотілось було сказати Михайликіві щось тепле й душевне. Але він не міг знайти слів для цього і лише згодом, зітхнувши, промовив:

— Значить, умерла... А в нас батько хворий, все кашляє та кров'ю плюється...

Йому все вертілося в голові, що вдома в них, крім Стьопки, є ще й мати, і п'ятеро дітей і що, коли батько буде такий і далі, то...

Але він цього не сказав і, щоб одігнати сумні думки, кинув:

— Бачив сьогодні Сенька. Паном став. Чистенький та-
кий... — На цьому розмова ввірвалася, бо із-за густих вишень показались сумні розсохлі хрести.

Був вечір. Всі троє лягли під кущем. Місяця ще не було видно, і зорі одна по одній кидали на землю своє тремтяче ясне проміння. Пахло зів'ялим листям, п'янючим духом якоїсь дивної квітки і вечоровим спокоєм. Стьопка, стомлений тижневою працею, як дорослий, ліг на весь зрист і зразу ж засмалив цигарку.

Сенько обережно, щоб не забруднити в зелень білої сорочки, оперся лікtem на хусточку, різким рухом одмахнувши їдкий тютюновий дим.

Михайлик ліг на спину, лише скоса поглядаючи на чепурну Сенькову голівку.

— Ну,— врешті сказав Сенько,— як живемо? Щось давно ми не бачились, а тут таке пішло життя, що й словом ніколи перекинутися.

Він це сказав високим, звучним, з чужими для хлопців, незнайомими відтінками голосом.

— Отож і ну... — ворухнув головою Стьопка. — Заварилася каша, кипить, як у казані. Здається, що ще вчора вітрогонили луками й лісами, а сьогодні пішла чортова машина, тільки очі жмур, щоб не випекло. Важкенько, брат, доводиться...

— Чорт його знає, — провів по голові вільною рукою Сенько. — Як собі хочете, але — або світ переродився, або я змінився. Дивлюсь і... ні чорта не втамлю... Все якесь таке — чи то не своє, чи то не рідне, чи то чортзна-яке. Я, правду кажучи, сьогодні відпросився у пана: так додому схотілося. Вийшов надвір, згадав пана і теж... ніби там і не був ніколи... Там чисто, сухо й веселенько, а як тільки згадаю, ніби порожнє місце...

— Негарно? — перепитав Стьопка.

— Ні, щось не те!.. Гарно-то воно, гарно... А — не скажу — чогось немас... чуже...

Стьопка зітхнув. Зітхнув і Михайлик.

Сенько знову нервово провів вільною рукою по волоссі.

— Ну, а все ж таки розкажеш нам, що там і як там? — запитав Стьопка.

— Як?.. Та от так. Ось учора... Є там в економії кухня. На тій кухні багато дівчат, що вдень варять їсти робочим. А прийде вечір, то — гулі. З хлопцями гуляють. Ну і дізвався про це пан. Зібрали усіх прикажчиків, ключників, конторщиків, і пішли облаштувати. Впіймали якогось хлопця, били, били, а потім дъогтем обили і пір'ям присипали. Ну, і пішли собі. А хлопці тоді зібралися купою, підсіли одного там конторщика, привели панові під вікно і змусили його гавкати, як то пес гавкає. «Гавкай,— наказують,— та кажи: «Я твій пес, ясний пане, буду гавкати день і ніч за твоє здоров'я...»

— Ну й що? — не втерпів Михайлік.

— Ну, і гавкав, і приказував.

— А пан що?

— А пан стояв, слухав і сміявся, аж за живіт брався. Дуже радий та веселій був...

— Так що ж тут такого? — незрозуміло повів плечем Стьопка...

— Нічого. Могли б так і мене впіймати...

— А ти хіба ходив?

— Навмисно пан узяв «погуляти». Йому нічого. Його не зачеплять.— Сенько стис зуби.— Тільки вбийте мене, але панським пском не буду.

Стьюпка й Михайлік знали Сенька, знали, що Сенько швидше згодився б умерти, ніж робити те, чого не хоче.

— Ну, а що йому до того, що вони гуляють? І нехай би собі там вовтузилися.

Сенько всміхнувся:

— Ти не знаєш старої витрішкуватої пані! Там така свята та божа! Робочі, бач, на те, щоб робили, а не цілувалися. Та й гріх то великий, по її. Ото й підбиває пана. А він боїться страсти й ласку й ганяє. Та що йому з цього. Іграшка... А думки в нього інші. День і ніч думає про своє. І, що постановить зробити,— зробить...

Сенько довго ще розповідав про життя в економії й виливав усе, що йому наболіло. Чари, якими пан оплутав його, не зникли, як дим, залишили в душі хлопчини глибокий слід. З одного боку, він зненавидів життя в економії, з другого — захопився мріями пана про майбутнє, мріями про велику роботу, що з тихого закутка зробить кипляче-шумливий центр, фабрику незупинної роботи. Але про це він мовчав. Нащо говорити про це Стьопці та Михайлікові? Адже ж це чуже й незрозуміле їм...

Було вже пізно, коли вони розійшлися — кожен зі своїми думками. Вечір, що вони його провели разом, зблишив їх, але не настільки, щоб вони знову почули себе товаришами, як то колись було.

Невблаганне життя поставило поміж ними ще не значні стінки, а вони будуть рости, розриваючи нитку єднання щораз більше.

Михайлик, стомлений та приголомшений подіями останніх днів, сів біля млина, поклавши голову на велику каменюку, що стояла біля воріт замість лави. Ось він залишився сам із собою й тепер міг глянути назад і вперед на своє життя. Йому чогось здавалося, що все ясне, все хороше, що колись було, пролетіло у безвість і назавжди, а перед ним стали недобрі й ворожі дні.

Місяць давно вже стояв серед неба й мовчки лиз голубе проміння на холодний камінь і на кучеряву голівку, що так припала до нього...

6

Кожен дальший рік приносив все нове й нове в життя Михайлика. Правда, тепер його вже не звали Михайликом. Михайлик лишився в минулому — на життєву сцену вийшов і пішов по ній далі Михайло Осокоренко. Мов у сні, промайнув останній рік у школі. З маленького хлопця виріс міцний та гарний парубок із кучерявим волоссям. У млині відкрився малярський цех, і дідусь якось втиснув туди й свого Михайла Осокоренка. Йому тоді йшов тринадцятий рік, цебто такий вік, коли на шмат на-сущного треба було вже заробляти самому.

Як і всі, Михайлик почав вставати о шостій годині ранку й на цілий день, до шостої вечора, зникав у широкому корпусі.

У цеху він працював під рукою в майстра — Василя Перепічки. Робота тут була не надто складна. До важкого духу, що панував у цеху, Михайлик швидко привичайвся, хоч спочатку в нього і боліла голова. Робота хлопцеві подобалась, може, через те, що тут вільно було користуватися фарбами, і навіть Перепічка, побачивши, що хлопець охоче береться до малювання, не заважав йому у вільний час обмальовувати стіни.

Але це було лише напочатку, поки хлопця підтримували раніш набуті сили. Далі прийшли нудні й тужливі, безконечні дні в чотирьох стінах вкупі з мовчазними, стомленими й запамороченими отруйними фарбами робітниками. Вони мовчки робили своє діло й майже не звертали уваги на Михайла: їх багатенько, оцих хлопчиків, товклося по всіх млинових за-кутках.

Як і скрізь, де лише люди сходяться докупи, трапляється так, що окремі люди з різних причин починають стоваришуватися. Так трапилось і з Михайлом. Йому все більше й більше почав подобатися один, уже літній робітник Іван Киламут. Це був химерний дідок, вже зовсім лисий, а такий, наче

йому двадцять літ. Був він майже завжди веселий і уважний до того, що робилось навколо. Природа обдарувала його дотепним словом, і він скрізь і всюди, де була нагода, робив цим словом те, що похмурі до того з якоїсь причини люди ставали яснішими і сердечнішими. Кажуть, що ото з його легкої руки пішли поміж робітниками такі пісеньки й слівця, що за них медовими пряниками не запахло б. До цього всього Іван Кила-мут був і добрячим робітником. У всякому разі було видно, що його знання не обмежувалося теперішнім його фахом,— він, мабуть, знатав далеко більше.

Майже з першого дня Михайловоого перебування у майстерні Іван помітив його і звернув на нього свою увагу.

— Отже, одним робітником побільшало,— сказав він Михайліві, якось йдучи повз нього.

— Як бачите! — відповів Михайліло, підвівши голову до малознайомого робітника.

— Авжеж, бачу... Тільки пальці в тебе такі, що більш до смичка, ніж до пензлів, просяться.

— А хіба що? — Михайлік уважно подивився на свої довгі і гнучкі, ще не з'їджені фарбою пальці.

— Отож! У мене, брат, теж були колись такі гнучкі й вигинисті, а тепер, бач, як їх покондзюбило!..

І справді, пальці в нього були, як міцні чорні покарлючені цурпалки.

На цьому балачку було скінчено, і кожен став на свою роботу. Але потім вони майже щодня знаходили якусь хвилину для коротенької балачки.

По роботі Михайлік приходив додому й полуднав, що встигав до того наготовити дідуся. Потім брався за старою звичкою за будку і йшов на річку.

Якось у неділю вони вдвох зі Стьопкою зібрались до сусіднього села. Стьопка до своїх родичів, а Михайліло, щоб десь погуляти. Село йому було вже знайоме. Ось пройшли греблю і звернули на луки. Якась давня-давня згадка раптом заворушилася у Михайлікових грудях. Він звернувся до Стьопки:

— Чи пригадуєш, як з мосту у воду упав?

Стьопка засміялася. Він ще пам'ятав, але чи пам'ятає Михайлік малесеньку Лукерку, що все допитувалася в нього — чи вміє він через Купалу стлибати?

— Наче уві сні було це,— відповів Михайлік. Але йому хочеться ще раз побачити ту славненську й гарненську дівчинку. Вона тепер, напевне, вже велика і стала ще краща.

— Ось отут вона живе, як на мою думку,— показав Стьопка на подвір'я, коли вони підійшли до старенької, але чепурної серед маленького саду хатини. Михайліло пильно подивився, але на подвір'ї, крім курей, нічого більше не було.

Вже коли пройшли повз ворота, рипнули сінешні двері в тій хатині. Хлопці озирнулися: на подвір'я вийшла якась літня жінка і, прикривши від сонця долонею очі, подивилась їм услід.

— Розглядає зятя... — пожартував Стьопка. Михайлик промовчав, але встиг роздивитися, що жінка була гарна, з великими лагідними очима й теплим поглядом. Таюю повинна бути Лукерчина мати. Од її погляду у хлопця зробилось якось тепло в грудях. Як саме — він не міг сказати...

Сонце стояло під обідню пору й немилосердно пекло. Хлопцям вже давно хотілося пiti.

— Зайдем води нап'ємося, — сіпнув за руку товариша Михайло.

— Я й сам хотів це сказати...

Хлопці повернулися й зайшли у хвіртку. Тепер вони стояли вже близько біля жінки, що вийшла з хати, і могли переконалися, що саме вона й була Лукерчиною мамою. Це почули вони і з голосу, хоч Лукерчиної мови не чули вже багатенько років.

— Тітусю, — звернувся до неї Стьопка, — чи не можна у вас було б водички напитися?

Тітусі не жаль було тієї водиці.

— Чому ж не можна? — озвалась вона. — Можна.

Винесла повний кухлик, і хлопці пили, поглядаючи у віконце — чи не побачать ще кого.

Хто й зна. Може, кого й побачили. Тільки тітусі не сказали нічого. Подякували за ласку й пішли. Аж у воротах Михайлик знову озирнувся: крізь віконце виднілася чорна голівка, і сипали дрібнісінькі іскри молоді задерикуваті оченята.

— Вона! — сіпнув за рукав Стьопку Михайло.

— Жарко, — відповів той. — Дуже жарко...

Лукерчина мати стояла на подвір'ї й так само, як і раніш, дивилася з-під долоні услід молоденьким робітникам.

Ввечері Стьопка пішов у місто до кіна «Модерн». Михайлові не хотілось. Вабить його зовсім в інший бік.

Дідусь уже давно пішов на нічну варту, і Михайло залишився сам у хаті. Послався і ліг. Та заснути ніяк не міг. Тільки заплющить очі, як зразу ж перед ним стає залите сонцем подвір'я, і жінка з теплим поглядом, і вікно з чорною задерикуватою голівкою. Все воно, як живе, встає перед очима, і Михайлові хотілося би, щоб воно стояло так довго-довго, без кінця і краю.

Зрештою Михайлик відчував, що більш не може лежати. Встав з ліжка і одягся.

Зустріла його лагідна й темна літня ніч. Вийшов на міст і помалу рушив до села, і що не крок, то ніби все якось краще, ясніше стає на душі. Давно вже пройшов греблю. Сильно застукало у грудях серце, коли показалися перші сільські хати.

Потім він потонув у темні провулки, уникаючи гуртів хлопців та дівчат, що де-не-де, сміючися та вигукуючи, вешталися по вулицях.

І довго-довго Михайлік блукав навколо знайомого подвір'я, вдивляючись у тіні, що то згущалися, то розплівалися там та в маленьких і темних віконцях. Тихо й порожньо було скрізь, ніде ні звуку...

Тільки місяць згодом підвівся з-за лісу, кинув пасма сяйва, підморгнув до зірок і широким та ясним колом пішов собі по небу. Село вже спало.

Тієї ночі Михайло ще довго не спав. Бранці переодягся в свою робочу одежину й пішов на роботу. Обличчя йому було зовсім бліде, і під очима ясно виднілися сліди безсонної ночі. Одначє спати йому не хотілося. Навпаки — він почував себе остільки гарно й весело, що ще веселіший був, як звичайно.

Іван Киласут похитав головою:

— Гулі, хлопче, га?..

— Гулі!.. — щасливо відповів Михайло. — Гулі, дядю!.. Та ще й які гулі!.. Вам того ніколи не дізнатися.

— Виходить, поцілуvala?

Всі ці дні у вільний від роботи час Михайло тільки те й робив, що намагався намалювати картину, яка його так зачарувала в минуле свято. Він з трибогою думав, що тих очей за склом, тієї чорної голівки йому ніколи не змалювати. Адже ж він і не бачив як слід Лукерки. І, крім того, він не знов і не міг собі уявити, як через скло відобразити повне життям обличчя.

Стомивши, він кидав кімнату і йшов блукати за млин, за річку або й зовсім у ліс. Тут він привчався бачити те, що до того часу не бачив або ж не звертав уваги. Раніш ліс був просто зелений, а тепер, коли він придивлявся до нього, — бачив, що кожне дерево, кожен кущ, кожна травичка мали свій власний, не схожий колір.

Крім того, кожне деревце, кожна гілочка мали свої особливі відмітки, в залежності від того, де вони і як містилися. Все це помічав хлопець, на все звертав увагу і тоді аж жалкував, що не мав з собою приладдя, щоб змалювати ту чи іншу гру колюорів.

Це його наштовхувало на думку, що можна малювати не тільки в кімнаті, а й тут, у лісі, серед свіжої, ласкавої природи. Тоді він почав брати з собою скриньочку з фарбами і йшов шукати такого місця, яке можна було б змалювати. Робота ця цікавила його так, що часом забував про все на світі. Здається, крім отих сонячних плям на вечірніх кущах ліщини, він нічого

не бачив. Тут він і відпочивав після роботи, і мріяв, і вчився робити, і втілювати у фарби те, що примічав. Тільки, коли приходив додому і очі його впиралися в незакінчену картину, йому ставало якось сумно, а до близчого свята було ще далеко. І, крім того, хай навіть він піде й на село, але чи пощастиТЬ йому побачити те, що йому так потрібно? І чим більше він дивився на незакінчену картину, тим все більше й більше думав, що її він, мабуть, не закінчить ніколи...

Дідусею дуже подобалась Михайлова праця. Він підходив до картин і довго вдивлявся в них. Все там було таке звичайне й наче незвичайне. От та жінка, що затулила очі долонею і дивиться на шлях. Видно — ніби селянка, очі такі лагідні, щось в них заховане таке... Сонце так і ллється їй на голову й руки, а очі, частина лица в холодку. Тільки такий прозорий і темний той холодок, ніби його й справді освітлює світ чорних задуманих очей жінки...

«Ex!.. — зіткнув дідусь, думаючи про себе: — Люди були б з хлопця, коли б... коли б не таке життя!..»

Але що дід може зробити? Йому самому залишилось «три чисниці до смерті»... А далі... Підходять важкі літа до хлопця, і хто зна, що з ним буде?

І вийшло зовсім несподівано. Михайло сидів над річкою в прогайку. Він дивився на вечірнє сонце і на тіні, як вони змінювали забарвлення води. Свої спостереження він намагався втілити у фарби й дуже був заклопотаний цим. Так заклопотаний, що й незчувся, як хтось підійшов і став за ним. Тільки маленька хмарка впала на папір, і це, тільки це, помітив хлопець. Він поклав папір зручніше і був знову взявшись за фарбу, аж раптом трохи наasmішкуватий дзвінкий голос:

— Ти дуже гарно малюєш!.. І сорочку свою також, напевне, сам розмалював?

Михайло здригнувся й озирнувся. За ним стояла підліток-дівчинка, наче бризками, стріляла на нього очима й тихенько сміялася.

— Що тобі? — вирвалось у Михайла.

— Нічого. Шукала теля і... зайшла! Таке, знаєш, замурзане, бідне, як оце ти. Стоїть над водою і мека, чи то пак сопе...

Михайлик встав і почав розглядати дівчинку.

— Хочеш подивитись? Дивись!.. — і вона, сміючися, закинула назад голову, одставила ніжку і взялась рукою у боки: — Правда, гарна, як картина?

— Гарна! — вирвалось у Михайлика.

— Еге ж! — відповіла дівчина. — І ти гарний, тільки сорочка в тебе, як церата.

На Михайліві була його звичайна робоча блузка, і він засоромився її.

— Я з роботи,— виправдуючись, відповів він.— Потім, крім цієї, у мене є ще і святкова...

— Невже? — усміхнулась дівчина.— І святкову маеш?

Тепер тільки Михайлик помітив, що вона сміється з нього, і почервонів.

— Що є, в тому й ходжу і... прошу не заважати мені.

— Овва! А я от навмисне візьму та не піду, що ж ти мені зробиш? Правда ж, нічого не зробиш? — допитувалася дівчина, змінивши насмішкуватий тон на ласкавий та щирій.

— Ні... — відповів Михайлик.

— Отож... А як прийдеш у свято до нас, то ще кращою водицею напоїмо, як у неділю.

Дівчина показала кінчик язика і, як кізка, побігла галявкою. «Лукерка!..» — блиснуло в Михайла у голові.

Він кинувся за нею.

— Лукерко, Лукерко! — загукав він скільки сили.

Тепер прийшла його черга святкувати перемогу. Лукерка зупинилася і швидко розплющила очі.

— «Лукерко». А звідкіля ж ти мене знаєш?!

Вона пильно оглянула його з голови до ніг, але нічого їй не нагадало, що вони колись десь бачилися.

— Так, знаю... — відповів Михайло, дивлячись поверх її здивованого обличчя.— Прикуси ж язичка і сковай його для інших, а мені скажи — чи в тебе ще й досі машини сплять із колесами?

Лукерка як стояла, так і покотилася zo сміху...

Вона його пізнала, того хлопчика, що був такий смішний, смішний, смішний...

Але ж все таки вона шукала теляти. Таке противне оте теля. Зайшло й немає. І вони разом пішли шукати того проклятого теляти, залазячи в такі гущавини, що в іншому разі їм і не приснилося б там бути.

Коли скінчився день, коли зайшло сонце і впала пітьма — ні Михайлик, ні Лукерка не помітили. Вони сумлінно облизали всі кутки й закутки знайомого лісу, але ніде нічого, навіть сліду, не було видно. Було вже зовсім темно, коли Лукерка згадала, що теля вже, мабуть, вдома і там, напевне, мати он як непокояться за неї.

— Я тебе проведу, — сказав Михайло, — аж до вашого городу...

— А як хто побачить? А як мама побачать, а як візьмуть лозину, то що тоді буде?

— Битимуть... — відказав хлопець.

— Ой, ні! Погладять по голівці і знаєш кого?

— А кого?..

— Он кого!..

Дівчина обкрутилась на одній нозі, обхопила Михайлову шию і, поцілувавши його в лиці,— зникла в кущах. Ах, вона ще на прощання голосно засміялася. Але її вже нема: тільки трава зашелестіла під ногами. Михайло довго стояв як приголомшений. Потім кинувся вперед, та дарма, бо Лукерка була вже далеко.

Серце йому так билося.

Було темно, і навколо лише листочки шепотіли.

І знову Михайлик узявся за картину.

Дошка оживала під Михайловими руками, і вже її очі через темне прозоре скло світили так життєво й повно, що п'янили і Михайла, і старого, і всіх тих, хто мав змогу її бачити.

От Стъопка. Він довго і зосереджено дивився на сонячні фарби. Він не сказав жодного слова, але по тому, як у нього піднялися груди, як він зітхнув,— Михайлик побачив, що це й тому не чуже.

Чутка про картину пішла поміж робітниками. Прийшов Іван Киламут. Він не сміявся, як то завжди з ним траплялось. Довго дивився на картину. Потім мовчки поліз до кишені, дістав окуляри і, одягши їх, почав знову розглядати.

Ні, не помилка.

Потім Киламут зітхнув і підійшов до Михайла.

— Я зінав тебе,— сказав він,— як щирого робітника, а тепер бачу, що з тебе ще більший мальяр. В тебе свій шлях, тільки ж скільки перепон на шляху! — Він спохмурнів.

Колись і перед ним слався інший шлях — шлях вдалого запального музики. О, як у нього під пальцями тримтіли струни, як він любив бити по них, щоб веселощі ліились із грудей разом із слізами... Але то було так давно! На чужій немилій роботі засох, не розвинувшись, талант, а в'язниці наклали на нього товстий шар холодної цвілі.

Шістнадцять років було Михайлові, коли дідусь, благословивши його на життя, тихо й спокійно зійшов у домовину. Він багато попрацював. Тепер дійшов свого кінця й ліг спочивати.

— Вічна тобі пам'ять, дорогий дідусю! — тихо сказав Михайло. Він не плакав. Він був саме у тих літах, коли молоді крила прагнули випростатися й шугнути вгору. Йому боліло, як болить кожній людині, що втратила когось дорогоого і близького, але він уже зінав, що кожна натягнута нитка колись десь обірветься. А дідусь прожив таки багато літ... Нитка його зотліла й нечутно ввірвалася. Хай спить спокійно дорогий дідусь!..

Його урочисто поховали. Він жив так довго у млині, що не було такої людини, яка б не пам'яタла, коли він саме прийшов сюди. Його всі знали, і він зновував усіх. Тому на похорон прийшло дуже багато людей, і згорбатілих у праці, і молодих, що тільки збиралися жити...

Вчора поховали дідуся, а сьогодні прийшли з контори до Михайлика й наказали шукати собі квартири. Кімнату, де прожив Михайлик шістнадцять років, віддавали новому сторожеві, що прийшов на дідусеве місце.

І Михайло перебрався в селище. Він знайшов малюсіньку кімнату в якоїсь бабусі, сини якої були вантажниками на станції, і оселився там. Як і раніше, він працював у млині, в малярному цеху. Вже давно він скінчив звичайну для робітничих дітей школу. Та це його не задовольняло. Рік тому у місті було відкрито вечірню школу для дорослих, і Михайло із Стьопкою також записалися до неї. Тільки Стьопці було не до школи. Кашель і кров, що нею вже кілька років плював рудий кочегар, його батько, врешті зробили те, що на руках у Стьопки після однієї страшної ночі опинились разом із матір'ю п'ятеро малолітніх братів та сестер. Школа, а з нею й надія на краще життя одійшли на дальший план, і вісімнадцятилітньому парубкові треба було думати про те, як врятувати од зліднів батьківську сім'ю. Він, Стьопка, працював так само, як і батько, в кочегарці і, як батько, став похмурий та суровий. Життя йому зовсім не всміхалося своїми ласкавими оченятами.

Михайлик ретельно після роботи ходив до міста в школу. Там він познайомився з різними людьми. Дехто з них був багатий на мрії, а дехто — на життєвий досвід. Як ті, так і ті з зубами вгризалися в науку, як ті, так і ті горіли бажанням — видертися кудись вище з цієї помийниці, як називав життя прикажчик Слива із галантреї Бершацького.

Оця бадьорість і нервове бажання «видертися» опанували й Михайла. Цілі вечори й довгі ночі він просиджував за книжками. За всяку ціну хотів стати освіченою людиною.

Іван Киламут якось зайшов вечером на квартиру до Михайла. Перець тим він десь хильнув з товаришами і тому був сміливіший, ніж звичайно.

— Ти добре робиш, — сказав він шістнадцятилітньому школяреві. — Це гарно. Учитись треба, а нашему братові — особливо. Ти поглянь на мене. Міг би я бути, дідько б його взяв, професором, чим завгодно міг би бути, але я є тільки Іван Киламут. Та й тільки. Життя так повернуло. Еге ж, життя. Складна це штука. Ти його, вважай, ще не куштував. Та й не треба... Але все-таки добре було б, якби мені ще раз довелося погладити по шовковому личку хоч одного людомора!

— А ви хіба вже хоч раз гладили? — запитав Михайло.

— Гладити не гладив, а руку раз усю розкрайв. Потрапив у писок... З рота брізнули зуби, а з руки кров. Тільки це було давненсько, дуже давненсько. Зуби мерзотник вставив нові, а крові своєї я й досі не вгамував. Еге ж...

Киламут ходив по хаті, зупинявся біля столу, дивився на Михайлові книжки і знову ходив. Одна щока нервово пританцьовувала.

Це Михайло помітив, як помітив і те, що довгі руки Киламута весь час ніби намагались щось зробити й тільки за погані відчуття хапалися.

У кімнаті горіла невеличка лампа, і тому було напівтемно й гарно. Світ ледве попадав на людей, і вони здавалися якимись особливими, таємними. Це оточення ще більше нервувало Киламута. Він усе швидше й швидше ходив по хаті, й усе швидше перегортав книжки, що йому потрапляли під руки, іноді він навіть зупинявся на кілька хвилин тут і робив вигляд, що щось пильно розглядає чи читає. Один раз він зовсім довго затримався, і тоді з його обличчя Михайло бачив, що він пильно читає.

— То дуже цікава книжка... — не втерпів Михайло.

— Еге ж? — перепитав Киламут.

— Страшенно. Я вам міг би прочитати одне таке місце, що чорт його знає!

Киламут аж остановівся.

— Почитаєш? Мені? — Потім зрадів і аж, врешті, тихо сів на ліжко.

— Ну, читай.

Михайло взяв до рук книжку, підсунув лампу й почав читати. То була книжка про життя рослин, про життя квіток. Простими й зрозумілими словами говорилось там, як збудовані, як ростуть і годуються дерева, як мудро природа все зробила і як доцільно, гармонійно й прекрасно все збудувала.

Рівно, лише іноді спотикаючись на довгих слогах, котився Михайлів голос. До книжки були прикладені малюнки, і часто голови читача і Киламута стукалися лобами, розглядаючи ті малюнки...

— Хороше. Дуже хороше. — Промовив нарешті Киламут, коли Михайло залишив книжку. — Все хороше і не так, як у людей. Все мудро, все просто і ясно. Росте дерево, росте квітка, і нема їм ніяких турбот, ніяких інших чортів, що ними повне життя. Природа панує там, а тут — люди. Там клітинка, чи як її там, допомагає одна одній, а тут тиснуть, та ще й як тиснути. Еге ж...

Довго ще говорили обое, обмірковуючи прочитане, то знову так просто, з приводу якоїсь думки, що випадково надходила одному чи другому до голови. Вечір пройшов непомітно.

Врешті Киламут почав збиратись додому. Підвівся, взяв до рук шапку, повертів її сюди, туди,— зітхнув, а потім підійшов до Михайла, взяв за руку, стиснув і прошепотів на вухо:

— Єй у мене гарна книжка... дорога книжка... от оту якби прочитати... тільки щоб з людьми, щоб більше людей чуло... дорога книжка... Така дорога, що кров'ю за неї платили. Там багато є чого, а особливо про наше зліденне життя...

— Так що ж,— сказав Михайло,— давайте я і її прочитаю.

То була одна із захалявних робітничих книжок, що дуже докладно розказувала про суспільний лад, про роль робітників у державі, про їх кривди, злидні, про знущання над ними та про все те, що тепер кожен хлопчик-школяр знає і про що тільки неясне уявлення мав Михайло.

І він ту книжку прочитав із захопленням, а потім ще багато раз перечитував її і з Киламутом, і з іншими робітниками потай, вечорами, щоб ніхто не бачив.

Книжка ця розбурхала цілий рій думок у молодого робітника на все, що йому здавалось неясним, на все, на що він раніш не звертав уваги,— він почав накидати пильним оком і скрізь бачив те, чого не помічав раніше. Помітив тісноту і бруд у своєму цехові, помітив з'їджені працею обличчя й руки, згорблені спини, невеселі очі.

А потім враз сів і взявся за пензлик. Рука тремтіла, і щось стискало за горло. В грудях тіснилися й бунтувалися якісь дивні почування, якісь ще не відомі сили...

Тоді кожного дня після роботи почали приходити в кімнату до Михайла робітники, переважно ті, що найбільше зазнали від тяжкої праці. Їх і почав малювати Михайло. Коли тепер він дивився на цих людей, то вони здавалися йому не такими, як завжди. От у цього плечі якісь вузенькі й велика голова, мовчазна, байдужа, придивившися до неї — і страшно від тієї байдужості стане. В іншого знову якось дивно випинаються руки, — незgrabні, порепані, скарлючені; весь чоловік стойть тут, у кімнаті, а здається, що видно лише оті руки. Ще в іншого постать так вигнулась, так обмалювалась, що обкраслити її — і вся людина, як жива стане. Так бачив, так і малював Михайло. І незабаром розкотилася слава про талановитого хлопця й гарну картину, що її він намалював. Щодня, а особливо в свята, до Михайла приходили одвідувачі: гімназисти, прикажчики, писарі, навіть дівчата приходили. Якийсь студент особливо гарячився й говорив про те, що у хлопця талант і що картину треба одіслати на виставку, що вона зробить фурор серед суспільства.

І Михайло, а особливо Киламут приєдналися до цієї думки й підтримували її, але... але їх замір попередила поліція. Вона таки справді картину взяла, але, куди надіслала, про те ніхто ніколи не довідався.

Михайло прийшов додому, коли поліція вже похазяйнувала. Господарка розповіла про подію. Що поробиш? Ліг Михайло на ліжко, закрився подушкою й гірко-гірко заплакав.

Киламут боявся більших ускладнень і особливо у млині. Тим більше, що подія наробила шелесту. Всі жваво обговорювали пригоду. Скрізь можна було побачити купки з двох, трьох і більше людей, що сперечалися й виявляли своє незадоволення: хто голосно, хто тихенько, щоб ніхто не почув.

Михайло зробився героєм — особливо серед своїх товаришів по вечірній групі і серед деяких гімназистів. Навіть млинове начальство забажало близче побачити от такого свого робітника. Старий господар млина звелів покликати до себе хлопця-художника.

Михайло прийшов і став біля дверей.

— Ну, що ж став, сідай.

Дід нервово сіпнув плечем і показав на стілець. Він не був сердитий з лиця, і це підбадьорило Михайла.

— Так ти художник? — спитав він допитливо, приглядаючись до хлопця.

— Ні, — відповів Михайло, — я ваш робітник із малярського цеху.

— Та це я й сам знаю! — нетерпляче прикрикнув дідок. — Ти кажи — картину ти малював?

— Я.

— От так би й давно!..

Господар одкинувся на спинку крісла і ще раз обдивився Михайла з ніг до голови.

— А де ж ти вчився?

— Сам навчився. Охоту до цього маю. Ще як маленьким був, то вже малював. Я тут, у дворі, з дідусем жив, з стороhem старим, що ото помер, може, знаєте?

— Те-те-те! — зацмокав господар губами. — Іванів син, чи то пак приймак?..

Михайлик опустив вниз голову:

— Еге ж...

На цьому й скінчилася панська цікавість.

Довшою й теплішою була приязнь одного гімназиста, що безплатно взявся Михайла вчити. Вони вдвох прочитали багато книжок, і все прочитане Стась — як звали того гімназиста — ще й пояснював так, щоб для Михайліка не пропала жодна цікава думка, яку він міг або пропустити без уваги, або не зрозуміти. Але, працюючи зі Стасем, він не залишив і своєї вечірньої школи. Вона йому давала багато цікавого і з боку знань, і з боку думок, що ними були завжди набиті голови курсантів. «До кращого, до лішшого, до яснішого життя», — кричала кожна така думка, і Михайло дерся, скільки вистачало сили.

Із Лукеркою бачився він не дуже часто, бо не було часу, але коли вже бачилися, то радості їх не було кінця. Вдвох ім було так гарно, як ні з ким. Гуляли в лісі, жартували, бігали, а то й серйозно говорили: Михайло про свої справи, а Лукерка про свої. І завжди було так: чим докладніш і довше Михайлік розповідав про себе, про свої успіхи, пригоди чи неприємності — тим смутніша ставала Лукерка.

— Ти все вчишся... — сказала вона якось йому. — Ти потім вивчишся і станеш паном, а я так...

Вона не доказала, схилилася Михайлові на плече й заплакала. Йй було боляче за свою темноту, за своє однomanітне життя, без запалу, без боротьби, без людей і науки. Вона розуміла, що він ще трішки підросте, підучиться, а потім потягнеться й полетить кудись далеко, і, хто знає, чи доведеться їм коли навіть побачитися.

Од цих сліз, от тремтячих Лукерчіних плечей у Михайла боляче зробилося на душі. Він пригорнув її до себе і широко і тепло сказав:

— Не плач, Лукерко! Ми будемо завжди і скрізь разом...

Лукерка всміхнулася крізь слози. Вона любила його. Він був круглий сирота, і Лукерка замінить йому всіх найдорожчих людей на світі.

І довго ще сиділи вони та говорили, а над ними світив місяць і пливли сріблясті зорі.

Сенько бігав по малій Михайловій хаті, скаржився:

— Пропало мое життя: ні сюди ні туди! Диявол проклятий! От панич — у комірчиках і манжетах, майбутня права рука в млині, а тут батько, як проклятий, пріє у млині, мати хустини чистої не має. Він дума, купив мене? Чорта лисого!.. Я йому покажу!..

Лице його зачервонілося, очі заблищають:

— А що я тепер? Ні пан, ні робітник, од чорної роботи одвік, чи й не бачив її, а панське мене ножем в серце ріже. Хе-хе!.. Купив дурня за комірчики. Цей лягавий з хамської породи — буде щирий на службі! Аж так! Гляди! Впіймав... Але що ж мені робити? Куди посунутися? Легко сказати: кинуть усе... А за що я вчеплюсь?

Сенько зупинився і вп'явся руками в своє гладенько причесане волосся:

— Де ти, буйний Сенько? Шаромижник, босяк, шмаровоз, задирака? Нема тебе... ех! — І бризнули слози у хлопця, й покотилися через біле личко на чисті комірчики.

— Сядь, Сеню, і заспокойся! — взяв його за руку своїми, з'їдженими вугіллям, руками Стьопка.— Тут діло дуже просте. Хай пан паном буде, а тобі що? Як хочеш послухати мене, то роби так: служи, дослужиш, навчайся біля того господарства економіцького ходити. Що взнаєш,— за плечима не носити. Важка така школа, але що ж? Де наш брат не вчиться?.. Тільки борони тебе боже піти в ту прокляту кочегарку: висунуть, спече, замучить, очі випалить, душу скалічить.

— А там її хіба не калічать?! — вирвалось у Сенька.

— Калічать, Сеню! Наша школа важка, завжди калічить. Тільки там краще, ніж у кочегарці. Я ж кажу, залишайся в пана й учись,— колись знадобиться. Принаймні хоч хліба легкий кусок з'їси. А то ще й так подумай — кинеш ти, другий знайдеться, а машина й далі буде собі йти, ніби нічого такого не сталося.

Хвилювався Сенько, хвилювався і Стьопка, а Михайло заклопотано сказав:

— Майбутнє таке невідоме, що хто зна, що ще може трапитися. Тільки от, скільки я не читав наших захалявних книжечок, а всі розказують, що скрізь і в кожній країні в певні часи були... — тут голос його понизився і він, майже пошепки, докінчив: — Революції. Були революції у Франції, у Німеччині, в Англії, і в нас буде... І скрізь, і завжди траплялось так, що післякої революції все старе гинуло і нові люди заходжувалися творити нове життя. Ми ще молоді. Ми ще довго будемо жити, і може, ще й нам пощастиТЬ на революцію. А тоді... Знаєш, що тоді буде, Сеню? — голос його ледве помітно третів. — Невже ж всидимо по конторах та цехах? Невже ми не зможемо порахуватись з нашими панами та хазяїнами?.. А поки що що зробиш? Я знаю, що ти задихаєшся там, але ми зможемо тобі помогти...

— Хто ви? — ледве чутно кинув Сенько.

— Ми... Ти не знаєш... У нас тут гурток революціонерів... Тільки... ш-ша... Ми знаєм, що робити... Йди до нас, а там — видніше буде...

Довго це говорили в маленькій Михайлівій кімнаті. Як і з початку життя, їх було троє. Тільки тепер це були не ті безтурботні пустуни. Пройшло щасливе дитинство: перед ними стало велике многогранне життя повноліття.

РОЗДІЛ 9-Й І ОСТАННІЙ

У тисяча дев'ятсот чотирнадцятому році вибухнула війна. Все закрутилося й пішло вниз головою. В п'ятнадцятому пішов на фронт Стьопка, у шістнадцятому — Михайло. Сенька

викрутив пан: саме тепер йому потрібні були робочі руки: хліб уряд вибрав з току.

Три тяжкі роки тяглися, як десятки літ, і за цей час товарищі зовсім не бачилися. Михайло листувався з Лукеркою. Вона писала йому теплі листи, де розказувала про все, що робилося. Розказувала про Сенька, але не все. «Розкажу, як побачимося...» — стояло в листах, і Михайло догадувався, що говорить про Сенька — значило б видавати його військовій цензурі. Напевне, він не сидів склавши руки.

Був квітень сімнадцятого року. Весело прискalo весняне сонце і на дерева, що вже розпустилися, і на вулицю, що кипіла од люду. Солдати слабосилої команди — Стьопка Опари та Михайло Осокоренко — сиділи на ганку шпиталля і жваво говорили про нові події, про недавно пережиті, про свою зустріч і про все, все. Сміялося сонце, і сміялись вони до нього, до весни, до революції. Обое вони були поранені на фронтах, але то дрібниця... Бо наспіла революція, і вони, підгойовившись та підлікувавшись, — знову кинуться, та вже не смерті в обійми, а в обійми нового життя.

Вулицею сновигали люди, веселі і такі ж щасливі, як і ці двоє...

Раптом їх очі зупинились на другій двійці, що стурбовано розглядала їх будинок і напис на воротах.

— Глянь! — скрикнув Михайло.— От, сто бісів і сто відьом, на заклад, що то Сенько і...

— Лукерка! — скопився з місця Стьопка і, шкутильгаючи на поранену ногу, кинувся до воріт.

— Стьопка!

— Сенько!

— Мишо!

Всі четверо збилися докути, обнімалися, цілувалися, дивилися й не могли надивитися одне на одного.

Всі четверо знову були вкупні. Всім чотирьом знову сміялося сонце.

— Ну, а тепер що, як, хто, куди? — говорив увечері Сенько, оглядаючи всіх товаришів.— Щодо мене, то я весь до послуг революції. Розквитався з паном, подякував йому за науку, хоча,— Сенько голосно засміявся,— він не дуже був радий з тієї подяки. Та я заспокоїв його, сказавши, що при соціалізмі всім буде хороше і всі будуть запанібрата.

— А ти ж, Лукерко? — підвів на неї очі Стьопка.— Ти що думаєш?..

— Еге, і про це ми вже подумали в нашім комітеті.

— Як? Хіба і Лукерка теж?

— То виходить, що всі круглим числом... теє...

— Виходить, Стьопо...

— Але ж ти і словом у кожному листі не натякнула! —
взявшись за руку Лукерку, сказав Михайло.

— Таж не можна було... — почервоніла та.

Ми скінчили коротеньку історію наших геройів. Де вони
тепер? Що вони роблять?

Вони тут, серед нас. Працюють, учаться, і їх завжди,
всюди і скрізь можна зустрінути,— тих колишніх дітей
наших шумляних парових млинів. Але про їхнє теперішнє
життя ми скажемо колись іншим разом...

1926

ПОДОРОЖ ДО ЧЕРВОНОГРАДА

Червоноград — місто п'яти парових млинів, одного депо й двох залізничних віток — ось що мав я побачити одного травневого вечора року 1927-го, залишивши за спиною Харків, що стоїть на розточці трьох річок — Лопані, Неплюя й Нетечі, з яких дві останні існували лише в анекдотах і довідниках.

Вийшов на ріг вулиці і почав чекати трамвай, візника, автобуса.

Стоймо — ріг і я. Потім почали їхати. Спочатку приїхав трамвай. Я мав бути в ньому пасажиром номер триста шість. Три сотні поїхали, триста шостий залишився. Отже, спокій. Насамперед спокій.

Надїхав і поїхав без мене автобус. Не вродився спортсменом, тому й не сів.

Прямую вздовж вулиці. Візників не видно й не чути. На четвертому кварталі зустрів-таки, поспішив до карети:

— На станцію. Мерцій!

Даремна справа! Візник дивно поводився: був мертвий або зомлілий. На моє волання на вулицю занепокоєно вибігли: аптекар, жінка двірника і її два малі хлопці, женщина без певної, а може, й непевної професії. Виявилось, що всі ми спізнилися, принаймні раніше за нас прибігли сюди сусідський мопс і вуличний кундельок на трьох ногах. Жах!

Моя безпорадність викликала співчуття матері двох двірникових синків, і вона порадила:

— Підете пішки — не спізнитесь!

На вокзалі зустрів свого земляка поета Леоніда Первомайського¹. Засмученого та й до певної міри безпорадного.

— Каси забиті. Що робити з квитками?

— Коли б я знав!

Пригоди з придбанням квитків тривали лише чотири години. Нарешті кінець чергам, спеці (й прокльонам).

Плигаємо на східці вагона, плигаємо на коліна, на ноги громадянам мужської статі, на руки красуням столичного

міста. У вагоні побачили Мону-Ванну² з Мерефі, отож — Мону-Ванну мереф'янську і двоє місць біля неї. Вона в червоній хусточці, з червоними лицями, такими ж губами, неврівноважена. Ще й сміється. Щомиті сміється, з усього сміється.

— Ну, чому ви смієтесь?!

— Сміюся? А чому не сміятися, адже у вісімнадцять літ кров, як ефір: найменша іскорка — і вже спалах; за спалахом струми від найменшенької жилочки на пальці до шлуночка в лівому передсерді. А тоді пожежа, пожар.— І мереф'янська Джоконда палахкотить. Полум'ям залило всю кабіну, прохід, сусідні кабіни. Полум'я б'є на юного поета.

— Ну, як ти?

— Ой, не питай! Гину!

Вона кокетувала, ця червона хусточка, пускала бісики оченятами, надила ямочками; і весь вагон, всі 157 мужчин і 249 жінок страждали, глибоко переживали; перші тому, що не всім випало щастя зблизька зігріть своє серце; жінки ж тому, що не все поїзду мчали, колись-бо ж та й зменшиль свій рух, і тоді на станціях

першій,

другій,

третій

вони зійдуть на перон і будуть мліти і помирати в обіймах своїх мужів, коханців і їхніх друзів.

Забліскотіли вогні мереф'янських осель. Вона сказала:

— Я тут встаю.— Витягла з-під вагонної широкої лави чотири мішки, пояснила: — Я живу отут, під Мерефою, нічого іншого не сію, не саджу, тільки квасець, щавель, повашому, круглий рік продаю його. Прибуткове це діло й красиве! Надто взимку. Увесь харківський Благовіщенський базар снігом завіяний, а в мене прилавок зеленими, пахучими купками вабить. І ні одна харківська хазяйка не втерпить, щоб не купити дві-три купки, бо ніде так не люблять зелених борщів, як у Харкові,— на Холодній горі, на Пісках, на Бурсацькому спуску...³

Чотири порожні мішки, підтримувані нашими руками, попливли над головами. Вона гукнула кудись уперед:

— Василю, дивись, щоб якийсь дідько лантуха не потяг, у Мерефі не стісняються, тут люди такі!

— А ти пазухи дивися! До грошей тут ще більше охочих, ніж до мішків. Такі прогнози. Та на того кучерявого позирай, бач, як виструнчився! Неначе в вічі зазира, а насправді щілини в кофтині шукає.

Ми стояли навколо неї, простягши до неї руки свої.

— Ой, як багато вас. Як багато! А мені треба лише одного, і саме цього кучерявого, стрункого! — І, схопивши голову моого друга в тепло своїх долонь, поцілуvalа його, розгубленого й щасливого, в губи і щоки, а сама зникла, залишила по собі присмінний запах свіжого квасцю.

ВІД МЕРЕФИ ДО ЧЕРВОНОГРАДА

Гаманці залишилися при нас.

Хмільні, сумні й щасливі, поїхали ми далі. Тут починалася вітка нової, Мерефо-Херсонської залізниці. П'ять-шість років тому тут ще валилися голопузі пастушки. Тоді не було Мерефо-Херсонської залізниці, і тому ми всі міряли шлях від Харкова до Червоногорада молодими, чорними, від куряви ногами, через Новоселівку — Мерефу — Валки — Просяне — Біду — Старовірівку — Бербище — Червоноград⁴, а разом дев'яносто верст, купа дрібненьких дорожніх пригод і водяночок на підошвах і поміж пальцями.

Тепер — не те! Зовсім не те! Вагон і ніч у вікнах, навколо тринадцять бабусь із Валок і одна відьма з якогось іншого села. Відьма, бо я певен, що у неї десь є аж три хвостики зряду, інакше де б вона набрала стільки бідонів для молока? Але ж і гарна клята відьма! Невиснажлива наша земля на все гарне й красиве. І ця жінка, відповідно причепурена, могла бути окрасою якого завгодно товариства. І могла б мати скільки завгодно прихильників. Поети складали б їй вірші, піснярі співали їй пісні, чоловіки ревнували, всі інші казали б: «Яку вроду бог дав!»

Сучасне життя, метушливе у місті, повне труда й турбот у селі, дає мало простору для поетичних мрій і зітхань. Клопіт за постійний шмат хліба, наради, клопіт над доповідями, доповідними записками, порання біля печі, примуса, метушлив навколо нової сукні і кнурця, лайки й біганина в боротьбі за одержання ордера на приміщення, неприємності від начальства, жінки й контори сільбанку, погрози нового градобою — все це відбирає в нашого сучасника чимало часу й енергії, залишаючи на поетичні зальоти викрадені в долі хвилиники.

Інша річ — залізничний вагон. Ви тут вільні дві, п'ять, десять годин. Ви дивитесь навколо, навколо дивитесь на вас. І в тихий вечір під одноманітний перестук коліс на тлі поетичних пейзажів і панорам так легко створюються чарівні легенди, спалахують пристрасті, люди переживають найгостріші романі, новели, поеми, щоб через годину-дві розлучитись навіки і забути про них.

Зупинка. Станція. І ще одна станція, ще, ще і ще. Будинок вокзалу. Каси. Зал чекання. Ряди тополь, білої акації, інколи

шмат вигону, перетворений на привокзальне робоче дворище з підкатами, складами в закритих приміщеннях і просто неба. І навколо кожної станції серед білих пісків, липкої чорноземлі, грузької глини юрми народу, силуети гарб, сліди коліс, конячий послід, глибокі колії, що свідчать: їх сюди заїздило і ще заїде не одна сотня, і не одну тисячу пудів золотої пшениці вивантажать вони у пакгаузи, і не одну сотню карбованців привезуть вони додому, де вже доорюється п'ята десятина, кувікають кнуриці й діти, квохкають квочки й молодиці і горять голови від думок: як і де ще здобути потрібну суму карбованців на сохи й підсошки, на горілку й ситець, на юхту, і сіль, і ще на тисячу речей, потрібних людині, потрібних главі дому, і молодицям, і їхнім замурзаним пуп'янкам.

Велике комашнище, оци земля, перерізана шляхами і залисницями, вимірювана ланами й кілометрами, ногами й колесами, пудами й мальованими казенними верстовими стовпами, земля, де станція — серце, стукіт вагонів — пульс. Широкі ж шляхи в усі кінці краю — повнокровні артерії з безнастаним рухом селянських возів і заводських вагонеток.

ВОДОЛАГА⁵

Я проходив через це селище чотири рази пішки і оце вп'яте проїжджав поїздом, але й до цього часу зрозуміти не можу, в чому ж секрет його такої популярності серед селян Червоноградського повіту. Водолага для них мовби Золота Мекка⁶! І їдуть, і їдуть туди поклонятися водолазькому богові червоноградці, піщаниці, шахівці, попівці, а може, й ще які села, чого я, не знаючи, говорити не буду.

Одне я знаю, що, незважаючи на безліч засілок у Червонограді і його околицях, селяни особливо в роки 1919—1924-ті в якомусь екстазі мчали у Водолагу через фронти «республіки» і навіть «монархії» — була ж така старовірівська монархія!⁷

Року 1923-го я зайшов якось до свого шахівського приятеля. Дебелій чолов'яга лежав і читав газети.

— Як поживаємо? Як справи?

— Дякую. Нічого. Крутимося. Оце позавчора у Водолазі був і завтра пойду.

Потім я чув від людей такі реplіки про когось із шахівців: «Та йому що! Двічі на тиждень у Водолагу їздить, а то в Перещепину. Живе, слава богу, нічого!»

Від Шахівки до Водолаги шістдесят верст і дев'яносто до Харкова. Стоїть вона перед лісів, пісків і інших сіл. Коли б вона стояла на краю вселенної, або на березі моря, або серед

сибірської тайги — я знов би, що там можна збагатитися контрабандою, спекулювати золотим піском і самородками, наживатися на скупому там самогоні й хлібі. Але ж Водолага, як і Шахівка, як і Варварівка, стойть серед степу, серед сіл, в пупі країни хліба і фруктів... О золота Водолаго, скажи, в чому секрет твій?

ЧЕРВОНОГРАД

І от ми під'їжджаємо до Червонограда — міста, з яким пов'язані кращі роки життя моого. Я люблю тебе, Червонограде, безодвітною любов'ю!

Наближається місто. Поїзд тут увесь час іде понад річкою Берестовою, де водяться крижні й жаби у величезній кількості, зокрема останні. Вони день і ніч виспівують на всі голоси. То заквокчуть, як квочка, що скликає курчат; то закахкотять, як крижень на Скапенівськім болоті; то тихо й мелодійно закумкають — від потужного форте до найніжнішого піанісімо. І їм у якісь незрозумілій злагоді відповідають червоноградські комарі.

Є комарі дрібненькі, в'їдливі, кусючі, непосидючі, вредні. Червоноградський комар — прототип сучасного літака типу біплана⁸. Він важкий, поважний, якщо хочете — монументальний, він не накидається на людину зненацька, як люті кровопивці мошки. Наближення тієї і найчутливіша мембрана не вловить. А цей кричить, гуде, суне, попереджає: «Іду на вас!» І сідає на щоку, на коліно, де штани натягнені і де якнайлегше, пустивши в діло свій шприц, добрatisя до вашого білого тіла. Любить ще сідати дівчатам на плечі, на літки. Й інколи на голову, бо обережний: спробуй заздалегідь дізнатися, яким духом напоєна її кров! А може, вона — ота Гая, що «усі чари знає», чарівниця, вампір, що живе з крові хлон'ячих сердцець? Уп'єшся тієї отруеної крові та й підеш слідом за Грицем! Ні, червоноградські комарі крові з затрусних дівчачих голів не беруть! Та й плодяться більше над Берестовою, ніж у Червонограді, Олянівці, Шахівці.

Еге ж, Берестова.

Протікає Берестова тихо і якось чудно. На Скапенівці вона завширшки десять-п'ятнадцять метрів, але глибоченька, дно глеювате, береги круті, в берегах печери, в печерах славнозвісні скапенівські раки, на всю округу славні. Та скінчилася Скапенівка, і Берестова без попередження, без переходу одразу розливається чи не на сотню метрів. Стає широка. З обох боків стіни очеретів. За очеретами хащі непролазного верболозу, дрібної вільшини, а вже за ними вкорінivся в болотяний ґрунт прирічковий ліс — Луг. Отож Луг на Чер-

воноградціні — це мокрий ліс. А вже до нього підбігають відкриті зелені простори. Це луки. На луках пасуться коні, корови, телята. Граються хлопці-пастушки, ганяють в довгі лози, вчаться курити. За «легкий» тютюн править їм сухий кінський кізяк.

Та й ця картина міняється. Раптом, як і все на цій ріці, річище починає вужчати, вже веслами в береги упирається; ще помах — і плесо зовсім зникає: величезний кущ верболозу перегородив річку; щоб пройхати лозу, треба розводить її руками. Потім знов чудо! Верболіз, тіснота зникають, береги розсувуються, і між ними знов водний простір, широкий, повільний, на водоплавну дичину багатий. Під стінами очерету так і мигтять ніким не лякані тут дики курочки; то з ерика вигульське теж ніким не полоханий табунець крижнів і одразу ж зникне в проточках, що ними порізані стіни очертів. За очертами Луг. Видно вершини високих вільшин, чути, як там обзываються дикі горлички.

Для мисливців тут божий рай. Та й для рибалок. Кому ж тут рибу лякати, коли на весь червоноградський Низ і на всю Шахівку лише один човен — плоскодонка Сердюкова Дмитра Петровича. Один на всі величезні річкові простори! Коли не йдеш з села у місто чи назад через міст — все той човник під стіною очеретів стоять, над ним почорнілий вже бриль Дмитра Петровича, під брилем сиві-сиві брови Дмитра Петровича. Він — брат Іван Петровича, нашого червоноградського споконвічного учителя. Занесло його звідкись ще війною. Війна одійшла, а він так і лишився на Берестовій під брилем із своїм сивим вусом і своїми сивими-сивими бровами.

Не густіше і з мисливцями. Ще недавно їх лічилось три чоловіки, з них два студенти. Один — син управителя шахівського безаківського маєтку Борис Матісон; другий — син власника парового вальцьового млина Борис Кричевський. Споруджено цей млин на березі Берестової, біля мосту. Там стояв колись старосвітський водяний млин з великим-превеликим дерев'яним колесом-колом («Ой зайди, зайди, ясний місяцю, як млинове коло»⁹!) Мельником працював на ньому шахівський чоловік Пікалов. Цей Пікалов мав двох синів — Павла і Степана, і двох дочек-красунь. Красуні в Шахівці не залишились, пішли звідти на Низ, побравшися з хлопцями, які працювали в новому паровому млині. Працював там і до війни, і після війни і старший пікаловський син Степан, отой, що поріднився потім із шахівським сенченківським кущем; туди ж згодом пішов і молодший Пікалов, Павло. Та й сам старий Пікалов не залишив до останнього віддиху нового млина, своїм життям, мов стрілою, пробивши три епохи: давню — старосвітську, новішу — капіталістичну і найновішу —

революційну; помер зовсім недавно ветераном праці. Нікому з них полювати не доводилось, хоч крижаки щоліта літали з річки на жир у степи саме через їхнє подвір'я.

Тож третім мисливцем випало стати теж нашому шахівському чоловікові. Махтєєві Некрію. Був він спеціалістом по металу. Насталити сокиру — насталить. Направити бритву — направить. Полагодити кишеневого годинника — будь ласка. Дістав і рушницю. Діло так було. Жив чи, точніше, доживав у селі старий панський прикажчик, простіше сказати — наглядач, ще простіше — колишній посіпака дід Каїм. У того Каїма була якась берданка. Була колись. Своє сміття дід Каїм виносив у баюри між шелюги. І берданку туди викинув. А Махтей узяв та й підібрав. А тут революційні події, і на всі мисливські угіддя вздовж Берестової залишився тільки Махтей Михайлович Некрій. Рушницю він, зрозуміло, реставрував, прядивне мотуззя й іржаве дротиння повикидав, залишив тільки один, виплесений у шість сталок мотуз, щоб було як ту берданку на плече закидати. І став, отже, мисливцем на всю округу.

І тут трапилася гарна нагода перед людьми себе показати.

Був під Червоноградом радгосп буряково-пшеничний з директором Федором Михайловичем Губенком¹⁰. І от одного вересневого дня поширилася у тих краях чутка, що в радгосп на полювання приїдуть харківські мисливці. Брат директора Павло¹¹ з жінкою Варварою¹²; його приятелі — Олесь Скрипаль, Крамаренко, Михайло і Юхименко — шахівець колишній. Та ще й інші люди.

«Дуже інтересна компанія,— сказав тоді Махтей Михайлович своєму сусіду бандуристу Григорію Бондаренкові.— Піду подивлюся, що воно за люди і яка в них мисливська сила».

Підійшов до контори радгоспу, а тут саме на гарбі харківські гості приїхали. Вийшов з гарби брат директора Павло Михайлович, а в нього собака, чистопородний мисливський звір, на ім'я Діана. Рушниця-зауерка три кільця, дванадцятка¹³ сяє в променях передвечірнього сонця, очі сліпить. «Гм, інтересно»,— гмуknув Махтей Михайлович. У жінки того Павла Михайловича теж красувалася в руках маленька зグラбна зауерка, двадцятка, як лялечка.

Радгосп розкинувся на безмежних червоноградських просторах. Навколо рівнота й рівнота. Але в одному пункті була там і приємна одміна. Майже від головного двору починаючи, біг ланцюг порослих лісом ярів-байраків, глибочезних, довгих, що переходили один у другий. Один скінчиться, а через якісь півтора-два десятки метрів починається другий, ще глибший, ще дикіший. І так аж до самого обрію.

От ця система байраків була гарненько викреслена на папері і розділена на чотирнадцять ділянок, «номерів» — на кожного мисливця свій номер. Номер на папері познавався цифрою, а в натурі оббілованим пронумерованим вербовим кілочком. Номерки кинули в шапку, Варвара Олексіївна перетрусила їх гарненько. По цьому люди почали їх вибирати.

А вранці заграв ріжок, завалували спущені в перший байрак собаки. Ще мить — і проти сонця блиснула зауерка Павла Михайловича Губенка, директорового брата. Коштувала вона тисячу п'ятсот карбованців у валюті 1927 року. Поруч неї сяйнула і мила рушничка його дружини.

Привертала увагу і рушниця Олеся Скрипаля. Коштувала вона одну тисячу двісті карбованців, теж валуютою 1927 року. Олесь був запеклий мисливець, фронтовий ефрейтор і снайпер до того ж. Ні з Донецького лиману, ні з Дворічної біля Куп'янська, ні з Бузівки червоноградської він не повертається, не маючи біля свого мисливського пояса повної норми. А повна норма в нього була 27 крижаків, бо стріляв він лише крижаків.

Михайло Крамаренко мав довжелезну рушницю якоїсь мудрованої австрійської фірми, мала вона зовні зовсім грізний вигляд, всередині ж була вся побита іржею. Михайло Крамаренко мало журився цим, все в нього було не так, як у людей, отож, зрозуміло, й рушниця. Стріляла вона, як гармата! По 27 качок Михайло Крамаренко не привозив ніколи, так він же і не тим славився. Для нього важили не кількісні масштаби, а мисливська географія, а була вона в нього самобутня. Ну, скажіть, для чого харківському мисливцю потрібна подорож на береги Каспійського моря чи в Сальські степи, де його мало не розірвали чабанські собаки? Ні для чого. Просто око у Крамаренка було оком першого в місті більярдиста, стріляв він несхібно, та ніяк не міг подолати одного теоретичного бар'єра: як слід заряджати рушницю, щоб досягти максимальної кучності. Заряд у нього або летів одним гніздом, як зірки в сузір'ї Волосожара, або, не знати, з якої причини, розпорощувався над крижнем, і той пролітав між дробинками, як комета між зоряними одиницями неба. В тому й другому випадках він глибоко переживав, від чого лоб мав у зморшках, а в очах одсвічувалися нотки світової скорботи.

Отож заграв ріжок, мисливці спустили собак. Собаки, спустившися в байрак і зачувши там сліди зайчиків і лисичок, рвонули з усієї сили вперед. Мати рідна моя! Що там чинилося! Гавкітня! Звірі тікають, собаки женуться за ними. А дно ж і схили байраку — один суцільний килим, сплетений ожиною з дрібненьких кущів. За цим дрібнотканим килимом стали сторчі вільхові курені, обплетені хмелем. Спробуйте пройти тут, пробитись, продергтись! Обов'язково

пробитись, бо за хвостом — собака, та мало того, що женеться, а ще й гавка, заливається, переривається. Тут уже не до жартів, тут шкуру рятувати доводиться! І дно байраку вирує. Тріщить сушняк, шелестить божевільним шелестом. Ззаду собаки, а спереду чути одне по одному: бах! бах! бабах!

І так тривало півтори чи дві години, поки ріжок заграв відбій.

По цьому полювання скінчилося і почався парад.

У мисливців є своє професійне спорядження: патронташ — схованка для патронів; ягдташ — сітка для впільованого дрібного птаства: бекасів, горобців, куликів; пояс із зашморгами для вбитої великої птиці; дехто підвішує до пояса і зайчиків. Махтей Михайлович обходився без цієї мисливської амуніції, користався плечима: ніс на одному плечі зв'язаних за лапки прядив'яною мотузочкою зайця і лисичку; і так само на другому плечі мав зайчика і лисичку.

За ним пройшов хрестищанський чоловік Іван Гаплик. Цей ніс дві лисички і одного зайця.

За Гапликом простував чоловік із Хрестища, Семенаш Яків. Щоб не бути схожим на Гаплика, він ніс за плечима двох зайчиків і одну лисичку.

Потім пішли мисливці з довколишніх сіл — з Вербища, Олянівки, Крутоярівки — всі люди строго моністичних уподобань; судився тобі зайчик, то неси одного зайчика; судилася тобі лисичка, то неси лисичку, стримуй апетит, на Махтєя не позирай, навіть на Гаплика, пам'ятаючи, що свобода — це пізнана необхідність. Щодо берданок, то всі без винятку знаходили своє місце на шкалі від 1878 до 1897 року. З такими, як у Махтєя Михайловича, дротинками і мотузяним ретязем для плеча.

На Червоноградщині не було моди голити лице начисто, як у Харкові; тутешні дівчата і молодиці любили хlop'ячій головічі вуса, байдуже які — чорняві чи біляві, аби були. Отож усі ці шахівські, олянівські, хрестищанські дядьки і піддядьки, задоволені наслідками полювання, лагідно ховали свої селянські усмішки під м'які вуса. Навчалися від Остапа Вишні. Тільки той уславився газетними усмішками у «Вісٹях»¹⁴, а в цих були свої, мисливські, живі усмішки. Чому б і не всміхатися?

Директорів брат Павло Михайлович Губенко ніс за плечима свою дорогу зброю. І як вона виблискувала проти сонечка! Сам директорів брат був червоний, коли не такий, як сонце, то як буряк. І лаявся! Плювався! Треба ж такому статися — хоч би поганеньке зайченя підстрелив!

Слідом за ним гнав Олесь Скрипаль, отой, що в царській армії на фронті ефрейтором служив. Голос він мав дзвінкий,

красивий, лаявся дзвінко, красиво, причому більш, здається, по-матроському, ніж по-піхотинському.

Михайло Крамаренко хвалився Варварі Олексіївні:

— Нічого не розумію! Я не одхедив від кілочка з номе-ром — і нічого не бачив! Навіть тіні заячої!

— І я,— похвалилася Варвара Олексіївна.— Все діялося в глибині байраку, а з байраку на мене навіть горобчик не вихопився.

Махтей Михайлович слухав цю розмову і не всміхався у вуса. Він про них був зовсім іншої думки. Адже подумати тільки — брат самого директора. Брат самого директора! Сам Остап Вишня!

На повороті до головного дворища доріжка розійшлася, одна повела кудись у глибину поля, може, в Хрестище¹⁵ чи у Вербівку¹⁶, а друга — до будинку директора. Мисливська група тут теж поділилася: одні — темні, як ніч, червоні, як соняхи, повернули в один бік, другі, оті, що з дядьківськими вусами,— в другий.

Місце, де річку Берестову перетинає міст, дуже прикметне. З північного боку річки розлігся на благословенній горі Червононград, гарний, привабний, підперезаний лінією залізниці, яка може завезти куди хочете — з одного боку в Карлівку¹⁷, Полтаву, з другого — в Сахновщину¹⁸, Лозову, Павлоград¹⁹, а звідти в донецькі краї.

З південного боку проти Червононграда стоїть Шахівка. Там споконвіку жив хлібороб дядько Гаврило з тіткою Івгою. У них вродилося сім дочок: Марфа, Ганна, Наталка, Палажка, Оксана, Явдоха, Домаха. І до них один син — Юхим²⁰. То той Гаврило якось несвоєчасно помер, залишивши тітку Івгу з усією отією бригадою. Що мала та громада робити без батька? Звісно, шукати порятунку. І розповзлися по світу — від Кобзівки до Кубані, від Кубані до Зеленого Клина — десь отам на Амурі²¹. При бабі Івзі — на той час вона вже бабою стала — лишився тільки Юхимко Івженко. Вирісши, той Юхим Івженко одружився з шахівською-таки дівчиною Палажкою. І в них почали народжуватися діти. А серед них й Іван Івженко²². У 1921 році той Іван вийшов із Шахівки, став на межі рідного села і, не перехрестивши навіть, пірнув у життя²³. І оце ось випірнув і з'явився у Бузівці²⁴, на Берестовій, у вересні місяці.

Двадцять шість років, сам білявий, певніше, русавий, за плечима не берданка, а фірмена рушниця Зауер «три кільця», двадцятка.

У Бузівці Берестова знов інакша. Тут враз, невідомо звідки взявши, перед очима відкривається величезна затока.

Широка, довга й привільна. Понад берегами зеленіють стіни лісу, далина синім маревом оповита. А посеред тієї затоки острівець, на острові купа дерев. Дерева відбиваються у воді і полошуть там вершини.

Провідник дядько Ларивон каже тому Івженкові:

— Ви засядьте отут при березі і пильнуйте. А я на човнику обігну острів, зайду в тил отому-он, бачите, табунцю качок і візьмуся їх помаленьку наганяти на вас.

Отут і розкрилася таємниця містичних подій, що відбувалися біля радгospівських байраків і в них.

Дядько Ларивон наганя крижаків, Івженко Іван сидить, чекає, увесь напружився. В табуні він нарахував двадцять одного крижака. Багатство! Та як заволодіти ним? Сидів, чекав, і в голові мисливця роїлися геніальні плани. То дарма теорія каже, що, стріляючи дичину, треба брати на мушку лише одну пташку. Візьмеш отак одного, першого крижня, а що ж будуть робити оті інші двадцять? Де вони дінутуться? Очевидно, полетять, і загине для мисливця такий ужинок!

І думав Івженко Іван: «Я інакше зроблю: не буду цілитися в одну якусь пташку. Я розроблю нову теорію: візьму на мушку увесь табун, всіх отих крижаків! І бабахну! Хотів би я знати, де вони дінутуться? Немає їм де діватися, нема їм порятунку: всі ляжуть до єдиного! І це буде наочним доказом недосконалості старих теорій! Ну, до діла!»

Ларивон неухильно наблизався до засідки, і бідолашні крижні, не відчуваючи лиха над своїми красивими головами, повільно бралися вперед. То одна качка, то друга занурювалась з головою. Вода обертала її задом наперед, так що, виходивши з глибини, крижак опинявся очі в очі з Ларивоном, якийсь час пильно придивлявся до нього і лише по тому поспішав наздоганяти своїх побратимів.

Коли табун наблизився на належні п'ятдесят-шістдесят метрів, Івженко підняв рушницю, притулив її до плеча, непомітним рухом пальця натис на залізко, спрямувавши мушку так, щоб віялом заряду накрити увесь табун.

Постріл гrimнув. Крижаки першу мить скам'яніли від несподіванки й переляку, далі дружно махнули крилами, аж зашуміло повітря. Та й полетіли. На воді між Ларивоном і Івженком залишилася одна пір'їна, гарна, барвиста. Її загубив качур, що вчора пошкодив її, рятуючись від якогось бузівського бузувіра. Сьогодні вона весь час заважала рухатися крижневі, і він кінець кінцем, ухопивши її в дзьоб, висмикнув та й кинув. Там вона й залишилась лежати на воді.

Івженко почервонів, мов у окропі скупався. Та кожна людина в небезпечну хвилину береться шукати собі порятунку. І цей теж. І він скрикнув:

— Слухайте, Ларивоне Сильвестровичу! Тут помилки з моєgo боку нема!

Далі він викручувався так:

— Є два роди мисливців: криваві й безкровні. Я мисливець безкровний. Хто уповноважив мене нищити багатства рідного краю?! Ніхто! Бабахнув я заради потреби бабахнути, щоб іншого разу вони були обережніші. От слово честі!

Це була гарна промова. Та слухати її не було кому: Ларивонів човник вже зник в очереті.

Отож хто поручиться, що деякі власники сонцесяйної зброї поводилися біля радгоспних байраків інакше?!

— Червоноград! — сповістив кондуктор і почав одбирати квитки.

Було щось близько одинадцятої, і на станції залишилось мало червоноградських красунь і хлопців.

Мій юний друг легко вистрибнув з вагона.

У Червонограді він прожив перші й найкраші двадцять років свого життя, тут йому була знайома кожна билинка. І все ж, озирнувшись, він сумно схилив голову, і юнацьке зітхання вихопилося йому з грудей:

— І ціluватися хочеться, і ні з ким!

А він же ж з Червонограда виїхав лише два-три роки тому! Життя страшенно швидко біжить! Давня істина? Але вічно нова. Та не тільки він зітхнув. Було іще й інше зітхання, але з цілком іншої причини.

Жили-були колись у Червонограді три сестри Колосяк. І всі три красуні. Олена, Тетяна, Оксана. За ким червоноградських хлопців найбільше «перемерло», то це за ними. Тільки котра на Більовку ступила ніжкою, як уже по всій Більовці: «Он Колосяк Тетяна!», «Он Оксаночка!». Один шахівський хлопець, Івженя Іван, з природи удався вайлакуватий, незgrabний, з себе русявиий, понурий; коли не глянь — все повзе з червоноградської гори, носа в книгу встромивши. Так оте Івженя знайшло дорогу до міської бібліотеки. А там був каталог. Такий товстий, як найтовща бухгалтерська книга. А в тому каталогі чудеса. Ви тільки вчитайтесь — яке дивне сполучення слів: Кнут Гамсун. Містерія! До того часу той чудій знав лише одну містерію — Шевченків «Сон». А це, бач, ще одна. Вже саме таке відкриття важило бознаскільки. А слово «Кнут»! Ні, все в цій книжці незвичайне. «І я візьму її!» — подумав той шахівський дідько і підвів очі на бібліотекарку.

Завжди там сиділа симпатична червоноградська дама Поліна Михайлівна. На шахівську потороч вона ніколи не

звертала жодної уваги: взаємини між ними були суто ділові, отож цілком нормальні. Ну, стож. Підвів очі... І похитнувся. По той бік столу стояла Оксана. І дихала. І всміхалася. Привабна, як казка! Телепень закам'янів, дивився на Оксану, очей звести не міг. Не міг і слова вимовити. З ним ніколи такого ще не траплялося. Вже якось оформив одержання книги і одійшов від стола, намагаючись не хитатися. Та у присінках не витримав, до стіни прихилився. І почув, як Поліна Михайлівна сказала Оксані: «Ну, хіба ж так можна! Ти ж його убила на смерть!» А та відповіла: «Та хіба ж я могла подумати! Отакий вовкулака!..»

Ми з юним другом спинилися на пероні. З гарного пасажирського салатового вагона ще виходили люди. Начебто вже всі вийшли. Та ось на площадку вийшов ще один пасажир. Жінка. Сліпучої червоноградської вроди. Це була Оксана. На пероні сразу засяяла люстра на тисячу свічок. Стало далеко видно. Стало багато видно. Тільки не колишньому шахівському вовкулаці. У нього замерехтіло в очах, і він скис. Похитнувся. Єдине, чого йому вистачило в ту мить,— це хоробрості, запхнувши в гортань язика, пробубоніти: «Доброго вечора...» Вона здивовано глянула, і не знати було з ієрогліфів на її чудовому лобі,— пізнала вона його чи ні. Певне, ні, хоч пустила на лиці лагідну усмішку ввічливості, які завжди мають в запасі наші червоноградські Євині доњки. Бо хоч усмішка грала, а в очах напружено бився здогад — де вона його бачила? Може б, і пригадала, та на пероні з'явився новий персонаж — червоноградський візник, всіма знаний Стешенко. Ще здалеку, забачивши Оксану, він загукав:

— Оце так зустріч! Здрастуй, Оксанко! А я як знов! Все мене щось підштовхує: іди та іди на перон! А це тут ти! Ну, здрастуй, серденъко! Де твоя валіза?.. Ах, боже мій! Яка зустріч, яка зустріч!

Натовп роздався перед Оксаною. За нею слідом рушив Стешенко. Вона ще раз скосила погляд у мій бік. І на божественнім чолі її не відбилось нічого. Бідолашний шахівський вовкулака був побитий вдруге і тепер уже назавжди.

Щоб розігнати меланхолію, я й собі подався до візників, з якими у мене точилася півгодинна суперечка: скільки з мене взяти — карбованець чи п'ятнадцять. Я стояв за карбованець, вони ж гуртом за п'ятнадцять. Як?.. Їхати через Берестову?! Та ще й через греблю? Та там же з обох боків греблі Луг чорними стінами чорніє. А в тому Лузі болота, твань, драговиння і чорт болотяний. На ріжках у нього ліхтарики. Присвітить він тими ліхтариками запізнілому мандрівникові, коли того лиха година в Луг занесе серед ночі, та й заведе в свою чортову пастку. Ступне туди людина — і одразу в драговиння по пояс. Хоче видряпатися — так куди! Хоче вистрибнути — та ще глибше

вгрузне. Зрозуміс, куди вскочила, та й почне кричати: «Кара-
вул! Хто в бога вірує, рятуйте!» Шахівка тут-таки, одразу
ж за Лугом. Чують люди, хрестяться, гомонять між собою: «От
бачите, ще одного заманила нечиста сила, щоб її господь
спопелив!» Проклянутий отак, а в луг ніхто й не подума по-
ткнутися — які вночі жарти із чортом!

Трохи підрісши і вилюднівши, я зрозумів, що є чорти, охо-
ронці драговиння і кальних безодень болотяних, а є й інші.
Наприклад, є охоронці мостів. Ці, як відомо, живуть під
мостами. Під мостом через Берестову — теж. Та цього я
напевні ствердити не можу, хоч і робив належні експерименти.
Вчився я в Червонограді на другій зміні. Додому ходив увечері
і навіть пізно ввечері. За роки навчання, може, з півсотню
разів спускався під міст. Та в ті літа чорти вже, видно, на Берес-
товій під мостом не водились. Чи, може, не наважувались
являтися мені, бо я й сам був, як казали шахівські дівчата,
за чорта страшніший!

Серед візників у Червонограді був такий собі дядько Трирог,
щось гірше за самого чорта, бо той мав лише два роги. Де
з'являвся Трирог, там Гриць безп'ятий шанобливо уступався
з дороги.

Отож ми зустрілися, і між нами почалася така розмова:

Трирог. То, кажете, вас до Шахівки? А знаєте, скільки
це верст? Чи й у п'ятнадцять вберете! Ні, п'ятнадцять карбо-
ванців, і ні копійки менше!

Я. Коли правду сказати, дядьку Трироже, то п'ятнадцять
не п'ятнадцять, а всі тридцять верстов буде! Судіть самі! Від
вокзалу до залізничного мосту — п'ять верст; від залізничного
мосту до Тридцятого млина, колись млина Кричевського,—
п'ять верст; від Тридцятого млина до моста через Берестову —
п'ять верст; від моста до греблі, що іде через луг, — п'ять верст;
від греблі до Шахівки — ну, а всього буде більше як півтори-дві
версти...

Трирог. Е-е-е, то ви б так і казали! А скажіть, звідки
ви знаєте, що я Трирог?

Я. Або й так не видно?

Трирог. Е-е-е! Отак би й з самого початку. А до слова
сказавши, чий ви будете?

Сенченків у Шахівці жило чималенько та й не поодинці,
а кущами. А в кожному кущі траплялося чоловіка по десять.
Ось кущ діда Олександра Терентійовича. Десять чоловік з си-
нами і дочками до розкущення. Коли ж усі дочки повиходили
заміж, а сини поженилися, то цей кущ розіп'яв своє гілля на
пів-Шахівки.

Або кущ баби Івги. Сім дочок, один син. До розкущення.
А як розкущилися, то тільки дивіться та слухайте! Явдоха

вийшла заміж у Добреньку; Наталка — в Попівку²⁵; Палажка — в Токарівку²⁶; Домаха — на Зелений Клин; Ганна вийшла заміж за парубка з Добреньки і згодом на Кубані опинилася. І звідти писала листи до брата Юхима і невістки Палажки у Шахівку.

Писала так. «Сяду я за стіл, беру перо в руки, пишу письмо од скучи, беру перо золоте, пишу письмо дороже своєму рідному братикові. Лети, мій листок, із Запада на Восток, лети, не звивайсь, нікому в руки не давайсь, а дайся тому, хто рідний серцю мому. Здрастуй, дорогий брате Юхиме, дорога невісточко Палазю, дорогі племінники Веклушко, Іванчику, Костянтине і Галочко! Ми всі, слава богу, здорові, чого і вам бажаємо од господа бога. Чоловік мій Федір ще шкандибає, а дідові Оникієві вже не шкандибати, царство йому небесне: упав з гарби, від того й помер. А в дочки Параски пропасниця, а в дочки Хими пропасниця, сина Павла чеченці були вбили, то насилиу видужав, а я, бредути через річку по каменю, ногу вломила; спасибі Ахмедові-костоправу — гарно зумів з'язати кістку, що й з жнивами упоралася; то на одному коліні від снопа до снопа перелазила, то сидьма пересувалася. Ой братику мій, як же й тяжко доводилося! Піт очі застеляє, нога мов у вогні, а в'язати треба, бо хто ж зробить за мене!»

Та оця Ганна тільки п'ята в бабиному Івжиному кущі, а ще Оксана і Марфа.

Оксана нікуди не виходила, так у Шахівці і залишилася. А Марфа вийшла заміж у Роживівку, там-таки на Червоно-градщині, а як повдовіла, найнялася спочатку наймичною, а далі й жінкою до вдівця Михайла Михайловича в Кобзівку на готових синів і на готову землю, а було тієї землі вп'ятеро більш, ніж у всіх шахівських сенченківських кущах,— п'ятдесят десятин. Він був бородатий і дикий. У солдатах йому давали об'їжджати необ'їждженіх коней, і він їх «ухоркував», доводив до того, що, забачивши його, тварина починала скидати шкурою, дрижати. Як він пишався цим! Був не скупий на вирази, і вони були енергійні й святенницькі; наймитів і супостатів любив провчати «святим кулаком по нечестивій лиці».

І тітку Марфу провчав — ремінними віжками. Спочатку бив, даючи волю їй ховатись під піл, далі волю одбирав, валив на землю, прищемлював косу до порога дверима і учив далі уже зневолену. Вона починала благати: «Ой Михайлє-голубчику, не бий, не катуй! Буду ноги мити і юшку пити!» Байдуже, зривав одежину і червоні пасмуги посипав дрібненькою сіллю. Непритомну одливав водою. І знову бив. Своє ремесло знов. А стомившися, милостиво дозволяв жінці стягати з себе чоботи і дивився, як вона ноги мила і юшку пила.

Напровесні, коли зволожений сніг починав жовкнути, в Шахівці збиралася ярмарок, веселий, гучний; скільки людей наїжджало із сусідніх сіл! А циганів!

Булиця ломиться від народу, на вигоні не протовпішся! Риплять і гупають, упавши, наши благенські ворота, чути тупіт коней, дике «тпру!» розтинає повітря. І вже на порозі Михайло Михайлович. За ним тітка Марфа. Вони будуть ночувати у нас. Розсівшися на півстолу, він буде розповідати про те, як ухоркував коней, як приборкував тітку Марфу, а ми, і тітка Марфа також, будемо сидіти і слухати його оповіді. І, дивна річ, мені не так жаль було тітки Марфи, як тих бідолашних, безсловесних, катованих ним коней! Сиджу, було, як не на печі, то на пріпічку, слухаю і думаю, як таку безодню дикої злоби може вмістити в собі людина! Після його від'їзду наша мама відчиняла двері у сіни, клала на гарячу покришку грудочку ладану й обкурювала хату, щоб вигнати моторошний дух гостя.

А тітка Наталка, що вийшла заміж у Попівку, лежала печаллю на моєму серці. Панько, чоловік, ударив її гарячою хлібиною в живіт, і вона померла разом з ненародженим моїм двоюрідним братом чи, може, сестрою.

І в серці не вщухає біль за другого двоюрідного брата Івана. Цей витримав подорож з батьками на Кубань і на Амур. Смерть наздогнала його уже дома, в голодний рік на дорозі з Вербівки у Червононград, куди він вирушив у пошуках хліба. Було йому сімнадцять років.

Так ось оцей сенченківський кущ розповзався по всьому білому світу і поза білим світом. А другий, що йшов від прикорня Олександра Терентійовича, не залишав Шахівки, тут і зеленів, та ще й як!

Перечекавши терпляче мою паузу, Трирог сказав:

— Коли мова про кущі, то з якого ж ви родом самі? Сенченків я декого знаю. Робив і на залізниці, і в Кричевського в млині з Андрієм Сенченком і з Савкою, хай їм чорт! Там, у тій Шахівці, не люди живуть — нелюди! А до Савки з Андрієм до пари ще й Кит Архип, Юрко. Викрутити кому руку чи ногу — на це вони мастаки! А Трохим Кодацький! А Грицько Полянський! А той Савка! Йому на страшному суді чорти кістки в можирях трощитимуть!

Трирог мав зуба на Савку. Якось у суботу забилися, хто кого поборе. «Подужаєш, — чвертку поставлю, — сказав Савка. — А я зверху сяду — ти постав».

Трирог погодився — і програв. А скупий був! Чвертка коштувала двадцять чотири копійки! Розсердився, сказав: «Не поспішай облизуватися. Ось поламаю тобі ребра, тоді видно буде, хто кому чвертку поставить». Взялися боротися.

Савка якось необережно притис Трирога, а в того ліве ребро й трісъ! Про це вся Шахівка, весь Низ говорили, підсміючися.

Я. Савка мені дядьком доводиться, дядьку Трироже! Та й Андрій...

Т р и р о г. Е-е-е! Правду кажеш? Дуже приємно! А то: тридцять верст! Чи й три буде. Ні, певне, не буде! З півтори, не більше! Андрій теж птиця! Тоді ще по півтори копійки зчувала платили. Годилося за день сто двадцять чувалів набити, а Андрій взяв та й набив сто п'ятдесят! Два двадцять п'ять за день вигнав! Два двадцять п'ять! То вже після по копійці з четвертю щілили. Ну ж мукобої були — орли! То кажу — на карбованець діла. Сідайте. А мій Іван в люди вийшов. Старший над усіма водогонами в місті. А ви ж?

Я. В газетах пишу.

Т р и р о г. В газетах пишете? У-е-е! Це не так щоб погано, не так щоб і добре. Більш навіть — ні к чортовій матері! Та куди ото ти мостишся?! Адже ж сказав — у таку далечину не поїду. П'ятнадцять карбованців! Никають скрізь, видивляються, а потім фейлетоном тебе у газеті! А дзуськи! Тридцять кілометрів! Двадцять карбованців!

Тут обізвалися й інші візники.

В і з н и к Петренко. А Савку я знаю. У того справді такса така: постав четвертку — чортові роги скрутить. Та й Андрій теж. Зміряли його хлопці: два з половиною аршини заввишки, два з половиною завширшки, а ваги — п'ять пудів виважив, як добрянський пан Петро Іванович Коваленко. Тільки в Андрія потуга, а в цього жир. Е, що там казати! А щодо Шахівки, то туди, звісно, двадцять п'ять кілометрів. Світ не близький. Ні, тридцять карбованців, і бог з вами!

До Шахівки з вокзалу справді півтора кілометра, і я дійшов туди за двадцять хвилин.

Червоноград до 1917 року був жвавий городок, де купчилось усе життя повіту. Крім двох гімназій та в'язниці, тут ще підносився вгору будинок земської управи²⁷ і безліч крамниць, що тріщали від людей у базарні дні і пливли на спокійних хвилях прибутків у дні небазарні, бо Червоноград однаково був людським комашнищем у всі дні року.

Крім усього цього, Червоноград прикрашали ще три церкви, два кіно, два театри (зимовий і літній), книжкова крамниця з російськими книжками і кіоск рудого Йосипа з книжками українськими, філія державного банку²⁸, філія Російсько-Азіатського банку²⁹, Селянський банк³⁰, Педагогічні курси і Вище початкове училище, якого я ніколи не забуду і яке,

напевне, давно забуло за мене, можливо, просто через те, що його вже немає на світі.

Ах, мое любе, дорогое, незабутнє Вище початкове училище! Скільки добрих хлопців товклося в твоїх тісних стінах, скільки чудових педагогів з страшними журналами в руках заходило і виходило в твої чотири класи! Як живі стоять передо мною інспектор училища Георгій Микитович Сепстий, учителі — Іван Петрович Сердюков, Іван Федотович Салов, Георгій Якович Піддубний, добрій Меллер, незлобливий протоієрей Андрій Щетинський. А сторож Іван: «Ягор Микитович казали, щоб ти віддав сорок копійок!» (за видавлене скло у вікні).

А Михайло Михайлович Кроміда — природознавець, краєсень, серцейд, від якого мліло не одне дівоче серце в Червонограді і який навчав нас, як не вірити в бога, без слів, самим лише способом класти хресне знамення. Зробить рух, неначе порох струщував з галстука — і вже перехрестився, та частенько, та швидко! А малий Івженко з Шахівки очей не одірве від того знамення і собі вчився ворожити біля краватки. Учився та й виріс нехристом, що чотири роки пізніше, вже в учительській семінарії, з жахом відкриває для себе законоучитель ієрей Іоанн Падалка. І як же ж переживав, сердечний, ногами як тупотів!

Вища початкова школа — чотири роки. Учительська семінарія — чотири роки. Разом вісім років — дві тисячі чотириста учебних днів — 4800 маршів із Шахівки через усе місто й назад. Чи ж мені не знати Червонограда? Знаю його вздовж і впоперек. Бачу його в зелених кучерях білих акацій, а найбільше в осінній смуток — шкільне життя починається з першими пожовклими листочками.

Мжичка; сніг лапатий летить, сирість проймає школлярське тіло. А той школляр знає одне: тюп та тюп, човг та човг! Черевики пливуть у твані по кісточки, грязюка на холоших налипла, густо шинелю обляпала мало не до пояса. Ну ю що ж? Так зате скільки видовищ побачить школляр! Он у торговельних рядах проти мануфактурного магазину Венгерова знов колотнечаша. Там конотопище. Свої люди знають його, обминають. Приїжджим ступовикам біда! Не смикув віжкою вправо — і вже шкапина в ковбані з головою, стирчать самі вуха! Каравул, хто в бога вірує, рятуйте! Абостати на дошку тротуару й гуцикнути, щоб у довгі щілини твань чвиркнула гейзером!

Крім цього, біля Червонограда розмістилася добре впорядкована дослідна станція з відомим на всю Червоноградщину агрономом Єременком на чолі, цукроварні — Ланівська, Карлівська, Мартинівська, два пивоварних заводи — у Шахівці й Вільховому Розі, п'ять великих парових вальцьових млинів, з яких два належали колись Кричевському, один Ірхіну, один

Марголіну і один Бєлому. Бєлий був колись червоноградським міським головою, і про нього полтавська газета писала:

Не дивитесь на то, что порядком у нас
И удобствами град недозрелый.
Не беда, что по улицам черная грязь,—
Городской голова зато Белый!

Ну, і ще в Червонограді були: склад сільськогосподарських машин Гельферіх Саде, поруч нього експериментальний черепичний завод червоноградського повітового земства, дуже популярний у повіті, особливо у Шахівці, де з десяток будівель (і хат, і сараїв) пишалися і черепичними покрівлями, і викладеними на них датами — 1912, 1913, 1914.

Зустрічний план цій новині висунув житель Шахівки Нестір Степанович Коломиєць.

Ще на початку віку він почав реалізувати вивезену з Таврії ідею — ставити хати з саману і лише з найнеобхіднішими елементами давньої дерев'яної конструкції. Ідея як на шахівський загал була смішка. Як це так?! Тисячі років хати ставились на дерев'яному каркасі, обмазаному глиною, і на тобі — найнеобхідніший мінімум! А що ж робити з багатою будівельною термінологією, якою по справедливості так пишалася Шахівка?! Що ж тоді робити з отими кроквами, латами, лутками, бантинами, сволоками, сохами, підсішками, глицями? То, казали добрі люди, у Нестора не шапка набік з'їхала, а щось трохи інше!

Я знав цього Нестора Степановича. Це ж він був автором крупорушки, побудованої на таких засадах, що раз підіпхни систему, і вона уже вік не спиниться! Це ж він на всю округу безпомилково, за одному йому відомими ознаками, вибирає місце для будівництва колодязя, і люди не могли нахвалитися новою водою. Хіба, скажіть, колодязь, який викопав він у Савки Сенченка, не був окрасою всього того кутка? А хто брався розпилювати і розпилював які завгодно дубові колоди на дошки, хто міг зсукати який завгодно виріб із прядива — від тонесенького шнурочка до тієї кодоли, якою прикручують рубель до гарби?! А хто, надивившися на малюнки Самокиша³¹ й Сластьона³², мріяв про запорізькі оселедці? І казали люди, що одного разу з приходом революції він здійснив свою мрію: обтив волосся на голові так, що залишив тільки чуб спереду, дуже зручний для того, щоб закрутити його і за вухо закласти запорозьким звичаєм. А втім, хіба князь Святополк³³, князь Святослав³⁴ і їх бог Перун³⁵ мали на голові в себе щось інше, а не оселедець?

В лінгвістиці йому не щастило. Ми з ним тримаємо в руках український переклад Євангелія від Матвія³⁶. «Син божий» —

фразу, яка впала нам у вічі, я так і читаю, як написано. У нього ж у вимові виходить «сін божій». «Це не так! — повчаю я з висоти своїх дванадцяти років.— Треба не отак читати, як ви, а отак, як я!» І він, здоровенний, красивий чоловік, що пройшов пішки всю Таврію, Дон і Кубань з косою за плечима і багатством слова міг би посперечатися з Ціцероном³⁷, якось дивно кліпа віями, вкриваючись красивим рум'янцем.

Саманову хату Нестора Степановича я застав. Вона прикрашала його куток до подій 1917—1920 років, коли її було знесено і замінено традиційною будовою на дерев'яній основі. Традиція взяла гору!

Так, але для цього треба було скинути безаківське ярмо і зняти замки з безаківського лісу!

Стара хата Нестора Степановича відзначалася тим, що була як дві краплини схожа на Шевченкову хатку, змальовану ним самим. Убоге, бідне, бідолашне, низьке, тісне, здається, щось гірше за простору землянку! І там він мріяв про побудову вічної машини!

Крім зазначених наукових, торговельних і промислових закладів, Червоноград оточували з усіх боків сільськогосподарські латифундії. Серед них відзначалися маєтності братів Коваленків, Гріневича і Безака. Так, так, отого самого Безака, прадід якого в шевченківські часи посадав пост київського генерал-губернатора і що іменем його названо було одну з найпомітніших вулиць Києва — Безаківську. Тепер Комінтерна.

Економія, чи ще якономія, як кажуть у Шахівці, розкинулася на три тисячі десятин, що, спершина на південний берег Берестової довгим, чи не на десять кілометрів, прямокутником, втinalася у море високого степу.

Високий степ — це споконвічний чорнозем, 200 пудів на десятину пшеници, терикони ожередів, стогів, стіжків, десятки і сотні волових паровиць, могили, балки, озера, ставки і восени безконечні валки із збіжжям — на Червоноград, на станцію, до зиспок.

Незабутні картини! Вересень. Ще гарячі дні стоять; дороги повисихали. Грудки на шляхах помололи колеса, і пісок розмелений, і чорноземна плівка на шляху подроблена, побита, розтерта на пудру. Ідеш босоніж, і нога по кісточку поринає в цю потерті, м'яку і ніжну, як тальк, вдень гарячу, вранці — холоднувату, приемну.

Вітри на Червоноградщині градируються в такому порядку: спочатку йдуть вітри найменшенькі — хукавець, розвіймак, за ними грайливець, легіт, далі підуть свіжачок, вітерець, а далі вже вітер, буйний вітер, борвій, вихор, вітрюган, ураган!

Не дай господи потрапити у вітрюган на червоноградські шляхи! Вже розвіймак дає себе знати тонюсінькою-тонюсінькою хмаринкою, здатною очі запорошити. А що ж казати про вітрюган! Дорогу затягає пилюка, вітер вертить, крутить її, шарпає, кидає, розпанахує навпіл і на тисячі часток. У цій колотнечі, коли її світа білого не видно, бабраються люди, рухаються воли, риплять ярма й колеса, гейкають погоничі. Всі в куряві, вкриті нею, обсипані, притрушені. Ідуть у цій хуртовині паровиці, їм і кінця нема: степ закінчив сезон і виризує в місто вивершувать справи.

Шахівка серед пісків стоїть. Пісок теж розмелюється під колесами, але не так. І він — сірий. І потерть сіра з нього. І люди в Шахівці притрушені сірим. Вкриті чорноземом степовики тут особливо контрастні. Білі полотняні сорочки мов дьогтем виквацьовані; золотисті вуса стають вороними; чорні ж — перетворюються на шоколадні. Виходять до воріт шахівці, дивляться на вродливих погоничів, а вози все сунуть, сунуть, сунуть! І нема їм кінця! Стараються для Безака, якого в Шахівці Бéзиком називають.

Сам Безак-Бéзик, звісно, в Шахівці не живе, може, в Петербурзі, Варшаві, Парижі, кажуть — у нього дванадцять таких економій, як оце в Шахівці.

Замість Безака-Бéзика в Шахівці має резиденцію його управитель Матісон Олександр Григорович.

Безак і його управитель Матісон ще існували тоді. Це була страшна сила, але поруч виросла вже нова сила. Наша залізниця Полтава — Лозова. Завжди набиті збіжжям пакгаузи й тисячі вагонів. Елеватор. П'ять величезних вальцових парових млинів (замість одного колишнього водяного на Берестовій).

На початку нашого віку десь на півдні — в Одесі, чи, може, в Миколаєві, чи у Херсоні — стала до ладу джутова фабрика. Випускала вона уже не вузенькі селянські мішки на два пуди збіжжя, а мірку іншої ємкості — лантухи, чи що інакше чували на п'ять пудів кожен. До цієї тари потрібно було сили та сили!

І вона з'явилася. Насамперед заворушилася Шахівка. І дивна річ! До того нікому не спадало її на думку, що серед шахівців так багато дужих, можна навіть сказати, залізних людей, спеціальністю яких стало цілодenne порання з п'ятипудовими лантухами. Єдиний ветеран, що перейшов до нового млина, ще з водяного млина, дід Пікалов був хоч і бородатий, але з себе низенький, вузькоплечий. Тепер туди посунули такі хлопці, як Кодацькі Трохим і Іван, Полянські Григорій і Дмитро, Зінченки Іван Маркович і Лаврентій Кузьмич, Сенченки Андрій і Савка, Штеменко Свирид, Архип, Юрко —

Кит, по-вуличному, Чорноволи Грицько, Роман, Ларивон... А це ж тільки, може, п'ята частина шахівського народу в млинах і на залізниці. І які люди! Велетні, красені, Юпітери³⁸, Зевси!

Перехилилась Шахівка від Безака до Червонограда. І тут виросли нові люди, стрижені під польку, з поголеними бородами. На лиці залишалися тільки вуси — золоті, каштанові, чорні, нафіксатурені у парубків, чорні костюми з діагоналю, гарні картузи на пружинах, трикотинові пояси в добру долоню завширшки, лакіровані чобітки із зборами і на рипах, сатинові сорочки, жилети, обперезані ланцюгом від годинника з важкими брелками. В одружених — широкі, з простої черкасини піджачні пари, юхтові чоботи, сині «циганські» картузики.

В першій лінії цієї млинової гвардії ішли мукобої, такі хлопці, як Іван Кодацький, Архип Юрко, Іван Зінченко... Всі один в одного — сто шістдесят сантиметрів зросту, сто п'ятдесяти сантиметрів у плечах. Їх не брали ніякі гори лантухів, з ними вони освоїлися, як піп з кадилом.

Височезний Савка Сенченко після п'ятнадцяти років праці з лантухами перекосився: праве плече у нього стало нижче за ліве, і, йдучи, він «косив» лівою рукою.

А тим, натоптаним, дебелим, чавунним, хоч би що! Ні перекосу, ні косарських навичок!

Мукобої!

Прикутий до риштака, з якого невинно стікає борошно, мукобій мусить набити за десятигодинну зміну 100—120 п'ятипудових лантухів борошном, колись по півтори копійки, пізніше по копійці з четвертю за лантух. Мав на допомогу собі товстий мотуз і наглухо вроблений в підлогу стовп. Мотузом кидав наповнений лантух на себе і з силою відбивав ногою, щоб лантух ударився об стовп. Збоку робота скидалась на танець. Мотуз витримував цей силовий танець зо два тижні, потім розмочалювався, розтріпувався, його заміняли іншим; мішки теж пробігали один за одним, руки — не мінялися, витримували! Були міцніші за кодолу! Ні в кого не було таких страшних потисків, як у мукобоїв. Стиснє — і ти одразу на землю сядеш, встояти на ногах несила.

Деякі хлопці не витримували такого навантаження і один по одному відходили кудись на інші роботи. Весь гіркий трагічний бік професії мукобоя в тому й полягав, що місце біля риштака ніколи не гуляло. Один надривався, одразу ж на його місце другий знаходився. Людей наплодилося на землі, мужицькі наділи затісні стали, навіть голодним пайком забезпечити людини вже не могли, а в паровому млині біля конусного патрубка як лантух — так і копійка з чвертю, як лантух — так і копійка з чвертю! За день вісімдесят копійок вигнати

можна було, а такі, як Савка, Архип, Кодацький Іван, виганяли і по карбованцю, навіть по карбованцю двадцять. Величезні на той час гроши!

І людський потік біля патрубка не спинявся ніколи.

Але кінець кінцем і руки в найдужчого мукобоя не витримували. Зустрів Кодацького Івана, мукобоя. Простягає руку вітатися, а в нього не долоня — якесь вітрило. Між великим і мізинним пальцем через усю долоню натяглась шкіряна перетинка — як крило в кажана!

Ах спогади, ах дитячі літа!

Ранок, сьома година, тъопаеш по шосе в тванюці у своє Вище початкове училище, а по дорозі вже торохтять ковані вози млинових вантажників. Попереду поїхав Роман Чорновіл, Єльчин брат, а та Єлька — красуня, чарівниця, одна на всю Шахівку мала гітару в руках і нею без ножиць краяла хлоп'ячі серця! А хто ж це торохтить ззаду? А! Вихтор Губенко; їх було два Вихтори Губенки, ще й близькі сусіди, то, щоб не сплутувати, одного додатково прозивали Цапом, другого — Губрієм, інтимно — Цапок, Губріяка!

Стою край дороги і, коли Вихтор Цапок рівняється зо мною, прошуся:

— Вихторе, підвези!

— А чого ж, сідай, Іване!

А коли не Вихтор, то Безродний Іван, Лаврентій Зінченко, Йосип Височин:

— Сідай, Іване!

Бричка трясеться на камені, торохтить страшенно, але сидіти не мулько, для цього обидві бокові дошки короба покладені одна на одну, вони пружинять під моєю вагою, м'яко гойдають і не витрущують нутрощів.

Проторохтили через міст. Вихтор на секунду стримує коней, я зіскакую. Він зараз, спустившися з насипу, покотить у широкі ворота млина, а мені по шосе далі — на Гору, і ще далі через усе місто до училища.

На мені нервані чоботи, сіра формена шинель, пошита, щоправда, на виріст, формений картуз з кокардою, рисунок якої складено з переплетених трьох літер ВПУ³⁹. Мені пощастило в житті, бо не одне ВПУ на світі. Є багато різних шкіл і училищ. Мої ровесники Губенко Іван, Андрій Птишник, Пилип Зінченко ходять в якономію — економію. Мої ровесники Мирон Пісочин, Федос Соляниця, Іван Бардак (слово татарське, значить гончар), Кирило Скидан, Височин Наум б'ють стежку в парово-вальцовий, повз який я щодня простую на Гору. Заходять у ворота і тонуть у височезніх корпусах чи серед широчезного двору, обнесеного триметровим муром.

Туди ж ходять і жителі Низу — мої друзі Кузьма Кущій і його сестра Маруся, яка згодом разом з Мироном Пісочином, Федосом, Іосієм Білоконем нароблять шелесту на всю Шахівку, на весь Низ і дістануть навіть на Гору.

Осінь. Неділя, ніщо не одволікає мене, і я можу досхочу насидітися над книгою Нечуя-Левицького⁴⁰ «Бурлачка». В хаті прибрано, чисто, ще з суботи мама й сестра помостили долішку, попідводили стіни, посыпали долівку білим піском, зранку напекли пирогів, стіл чистою скатертиною застелили. На душі теж святково. Та й душі нема — забрав її у полон старий Нечуй-Левицький!

Тим часом у сінях шемрання, там темнувато, видно, хтось сторонній клямку шука від дверей. Ось вони відчинилися. Підвів голову — проти мене Пісочин Мирон у святковій одежині, високий, вродливий, якийсь свіжий на диво. Каже: «Збирайся, Іване, ходім до Овсія».

Овсія, вірніше, Іосія Білоконя, я, звісно, знаю, але здалеку. Він закінчив Червоноградське ремісничє училище, був дещо старший за мене і тепер працює в міських майстернях, високий, привітний, вже голиться. Голить навіть вуса.

Старший його брат на фронті, у невістки Орини дітей нема, хата простора, вільна. Закапелочок у приміщенні одведено для Овсія, якого дома Іосієм і називають, а ми — Овсій Макарович. От він за столом, охайній, чепурний, в руках книжка. Це п'єса «Мати — наймичка», складена якимсь Коваленком (були ж тоді і Коваленко-Съогобочний, і Коваленко-Тогобочний, ще й у Полтаві сидів наш, окремий Грицько Коваленко)⁴¹.

П'єса була написана за Шевченковою поемою «Наймичка»⁴². Давнє діло! Вже я й не пам'ятаю, як розподілялися ролі. Твердо знаю — саму Наймичку грала Маруся Кущій, дівчатко нашого віку, спеціальністю якої було лагодження лантухів у млині.

Стало відомо в селі, що буде ставитися спектакль. Хлопці й дівчата ходили по хатах підбирати стародавні вбрання. У неділю на призьбі біля Гната Захожая зібралося, як завжди, чималенько людей, говорили про майбутню виставу. Купріян Якович Губенко, батько одного з двох Вихторів на нашему кутку, сказав з неприязнью: «Ці теж будуть кумедію строїти з нашого брата, дражнити мужика».

П'єса була сценічна, хоч і дещо сентиментальна, мужика в ній ніхто не дражнив; сидячи в залі, Купріян Якович мовчки втирав слізозу; про кумедію не говорив уже. Людей було повно — все жіноцтво та чоловіки молодшого і старшого віку — середнє покоління сиділо на війні в окопах. Вистава була

платна, п'ять і десять копійок квиток, увесь збір мав піти на допомогу найбіднішим солдаткам — очевидно, завдяки цьому й спектакль був дозволений. Маруся грава так, неначе була для сцени народжена, гра її вразила глядачів, усі плакали, й вона сама плакала.

Цією п'есою було пробите вікно у світ. За нею пішли інші, в першу чергу «Сватання на Гончарівці»⁴³, «Наташка Полтавка»⁴⁴, а вже по цьому «Сто тисяч», «Хазяїн»⁴⁵. Та це вже пізніше, коли гріянули події 1917 і наступних років.

Слідом за Марусею в перші лави гравців всунулися Мирон, Федос, Овсій Макарович, Андрій Хоменко, Маруся Щепа і ще двоє: хлопець мого віку, що грав у п'есі Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» Стецька, чудесно грав, і трохи старша за нас дівчина, ім'я й прізвище яких забулися, бо ж літ стільки минуло! На цей час із фронту повернувся Микола Пугач — студент Миргородського художнього училища.

Дивовижні і незрозумілі явища виникли! Мов вибух небаченої сили! Нічого люди не мали — ні освіти, ні досвіду, ні приміщення, ні кошторисів, ні фондів, ні матеріальної частини, ні хоч би сякого-такого завгоспа! Виникала потреба — і одразу ж люди знаходили засоби її задовольнити.

В селі не було жодного художника, навіть звичайного маляра (до повернення Миколи Пугача), а маляр потрібен хоча б для того, щоб найпростіші декорації намалювати. Рами поробив сам Овсій Макарович, полотно з ланухів понятягав з Овсієм Мирон. А хто ж задник намалює — небо, тополі, верби, дальні хати? «А давайте я спробую!» — озвався Федос, про якого відомо було, що на своє робоче місце в млиновому зсипищі він ходив повз малярський цех! Узвяся і намалював!

З дивним багатством внутрішніх сил доля створила Андрія, згодом Андрія Івановича Хоменка, нашого ровесника, сина слюсаря з економічної механічної майстерні. Літні канікули року 1917-го. Все повите в блакить, зелень, тепло. Надвечір'я. Тиша. І враз — що там таке? Озивається струнний інструмент, як срібло дзвенить, долітає мелодія вальсу «На сопках Маньчжурії»⁴⁶. Хлопці й дівчата вуха наставляють, прислухаються. «Чуеш, Іване, Андрій уже з мандоліною вийшов... Ходім і ми!»

Перший прийшов до Андрія на ганок Корж, дуже вродливий хлопець, якого всі Коржиком називали, в руках балалайка. Корж грati не вміє ще. То байдуже! «Сідай ось отут. Настроювати вміш? Ні? Дарма!» Вони сидять уздвох, морочаться, з'ясовується зрештою, що Корж недарма балалайку купив! І вже не один — два інструменти з Андріївого ганку линуты!

Потім прийшли до них Єлька Чорновіл з гітарою і її брат Грицько Чорновіл. Помітна людина оцей Грицько Чорновіл!

Середніх літ, жонатий, пшеничні вуса густі до губ туляться; він — скрипка з троїстого шахівського ансамблю, знавець усіх польок на світі, виконуваних з такими кучерями, кучериками, високами, виском, що й уявити не можна, як в людини не поламаються пальці! Отож іх уже четверо.

Почався вечір — і ганок гуде! Навколо гравців молодь. Старші з-за воріт визирають. Ну й грають же! Ну ж і грають!

Заосеніло. Почали збиратися в клубі. За клуб правили по черзі приміщення волосного правління, далі крита підкатна повітка в економії Безака, потім якесь просторе приміщення в пивоварному заводі Вуліха (був у Шахівці такий завод до 1914 року). В сутужні часи клуб тулившася в класах церковно-приходської школи, а далі вже, по всьому — в резиденції управителя безаківської економії — Олександра Григоровича Матісона.

Тож сталося чудо. Ніхто оком не встиг мигнути, як Андрій оркестр всмоктав у себе п'ятнадцять-двадцять чоловік. Балалайки. Мандоліни. Гітари. І ще одна вишколена скрипка Миколи Ніколаєнка.

Спаде вечір — і в клубі кипить, гуде. В одному кутку Овсій Макарович репетирує п'есу Карпенка-Карого «Сто тисяч», в другому Андрій Іванович Хоменко муштрує своїх музикантів. Як це він робить? Та ж і років йому шістнадцять-сімнадцять, і закінчив лише якесь сільське двокласне міністерське училище, щось на зразок моого Вищого початкового училища... Що знає він про керування оркестром? Хто вчив його керувати всіма цими балалайками, гітарами, скрипками? Ніхто! Хто був хлопцеві порадником, як скласти репертуар? Ніхто! Адже й Федоса ніхто не вчив декорації малювати, адже й Овсія Макаровича ніхто не вчив ставити класичні п'еси в сільському театрі! Вибух сил людських. Колosalний вибух!

Ще про Андрія Івановича Хоменка. Музикант і заразом з тим комічний актор, майже геніальний Гарасько з п'еси Кропивницького⁴⁷ «По ревізії», майже геніальний Омелько з «Мартини Борулі»⁴⁸. Доле, доленько, скажи, є межа людським силам, коли в людини в грудях палає?

Отож і «Мартин Боруля», і «Сто тисяч», і «Хазяїн», і «По ревізії», і «Сватання на Гончарівці». Де? В Шахівці? Еге ж. В тім і вся сила!

Виліз із забуття ЙІвженко Юхим. Розплющили одного разу шахівці очі, а на клубній сцені хор стоїть на сорок чоловік, керує ЙІвженко, русяво-рудавий чоловічок з пролисиною чи не від дня народження.

Колись дуже давно жив у Шахівці дяк Клепачевський, заклав сільський хор на дивовижній суміші з Бортнянського⁴⁹

й Лисенка⁵⁰, настягав до хору добру купу шахівських хлопчиків; пізніше Клепачевський десь дівся, хор залишив напризволяще. І сталося так, як і набагато пізніше з Федосом. Поставило життя запитання: «А хто з вас, хлопці, хор візьме в свої руки?» І русяво-рудуватий Івженко обізвався: «Що ж, спробую я!»

Рік 1907, може, ѹ 1908. Осінь, може, ѹ зима. Івженки з старої розваленої хати перебралися в нову, просторішу. День скінчився, заходить на вечір. На столі восьмилінійна гасова лампа, в глибині кімнати палає грубка, біля неї купа соломи.

В сінях звичне шемрання, двері відчиняються, на порозі Іван Максимович Сіренський, бо є ще й його брат Іван Максимович Чорний, або Балковий Іван Антонович, або сусідська дівчина Килина, або Бондаренко Григорій, або часниківська Оришка... Обсліни кругом стіл. Кому нема місця тут, моститься біля грубки на соломі.

Є в кімнаті свята святих — ліжко. В старій хаті у Івженків у кутку стояв піл — примістка з дощок; у новій хаті — вже ліжко, дерев'яне. На стіні олеографічні картини. Страшна — «Напад леопарда» на мисливця в човні; леопард вдизовижу в Шахівці, а ще більше мисливець, одягнений, може, за останньою віденською модою. Гарний, з рушницею! Дивиша — кров у жилах кипить від збудження. Далі, художник знав, чим вдовольнити смаки Шахівки! І друга, нестрашна, теж мисливська. Тут уже наш мисливець полює качок, може, ѹ на нашему болоті, на Скапенівці, наприклад. Вирвавши з-під купини, ошелешено летить качур, мисливець прикипів до рушниці, перед ним пес витягся в струнку. Захопний момент!

Стіна над ліжком завішена картатою плахтою, над плахтою прибито тонюсінськими цвяшками через паперові подушечки плакат Прилуцької тютюнової фабрики, що рекламиє нову марку прославленої своєї махорки — «Наталку Полтавку». Біля вродливої дівчини у вінку намальований пан Возний — тес-то, як його. Все поле плаката взято в рамочку, виплетену з синіх-синіх, мов живих, волошок.

То отам, на тому свята святих, спершися спиною на оббита плахтою стіну, сидить молодший Івженко Іван з сестрами і братом. А в хаті не вищає! Сміх, приказки, жарти. Гомін на мить стихає, чути голос Килинчина, мелодійний, ніжний, як свято: «Чуєте, Юхиме Гавrilовичу, давайте «Ta забіліли сні-іги...»⁵¹. Бачу проти себе обличчя Григорія Ілліча Балкового, профіль — мов кутий з бронзи, як у Сен-Сімона⁵² чи Сковороди. Коли співає, підіймає голову, бере низькі й найнижчі октави, голос рокоче. І не сказати, як гарно! Килинчин — заливається, з ним сплітаються голоси Григорія Бондаренка, голоси братів Калюжних, отих обох Іванів, голос Дениса

Никифоровича Марченка. Коли ж тут Семен Височин, тоді є що послухати. Семен Васильович Височин у свій час змагався з Іваном Семеновичем Козловським⁵³, з Бадрідзе⁵⁴, Лемешевим⁵⁵ і коли, може, й не переміг, так і не піддався!

Хата такої напруги вже не витримує, голоси вириваються на захатні простори. Осіння вечірня мла, коли людина не знає, що робити з собою, стойть біля воріт живого життя, наслухає... І враз — що воно там у Івженка? Співають? І знову двері — рип! рип! Вже й на соломі біля грубки місця нема. Дарма! Є ще святая святих малих івженят. «Посуньсь, Іванку!» Рипнули дошки на ліжку, і вже тут сидить Петро Коломиєць, якого так ніколи й ніхто не зве, бо має звучне вуличне прізвище Гусак. Петро Гусак. Біля нього знайшли місце безроднівська Палажка, Мотря губенківська, по-вуличному Коза, це сестра Вихтора Цапка. Відсувається до самої стінки малий Івженко, Іван: дивиться, вбирає в себе все, що діється в хаті,— навіть через шістдесят років згадає про це!

Клепачевський, Івженко... Та хіба тільки вони до репертуару сил докладали? А дівчата? Край наш не тільки пшеничний, але й буряковий. Бурякові плантації простяглися від Шахівки на кінець світу — до Полтави, до Харкова і ще бозна-куди! Яких тільки пісень не напривозять звідти дівчата додому! І як за сезон повиробляють собі голоси!

Пісня в Шахівці несе в собі три окремі моменти: хор в усьому наявному складі і з нього виокремлені дві солістки: одна та, що заспіве, а друга та, що виводить. От і закорінився у шахівців святий звичай прислухатися насамперед, хто з дівчат і як саме заспіве, хто — виводить. Це окремі партії, окремі й виконавці потрібні для їх здійснення. Не всяка Марусиночка може так як слід зробити заспів, не всяка Настуся здатна з належною красою і вивести. На це треба особливий талант, особливі здібності. Робили і роблять це наші, шахівські прославлені Лариси Руденки⁵⁶, Євгенії Мірошниченки⁵⁷. І про них довго живе слава. Вже дівчина й заміж вийшла, вже й на вулицю їй не ходити, а люди, збивши біля призьби купкою, вслухаються в далеку пісню, думками поділяються: «Це ж луцьківська Марта виводить. Гарно ж, тільки за прихідківську Ольку не візьме. Ота виводила!» Наша баба Харитина вже яка стара була, а почувши, що дівчата під шелюгами обізвалися, береться швиденько на призьбу — послухати, як Олька виводитиме! Слухає, головою киває, каже, будо: «І раю божого не треба! Що вже гарно то гарно!»

А біля них, держачися матері за спідницю, стойть мала Івженкова тума, отой Іван, слухає, все вбирає в себе. І через багато-багато років, прислухавши вже не до шахівської тиші, задумавшися, згадає ту Ольку, як виводила вона, йдучи

шелюгами із поля, і тихо-тихо зітхне. За чим? І чого? Бозна. За неповоротним, може, минулим.

Хлюпнуло з цього дівачого моря Івженкові в хор, і як він заквіт, як відмолодився, сорок, п'ятдесят чоловік на сцену виходять! Боже, світе! Які концерти відбувалися, які вечори! Гримить оркестр Андрія Хоменка, підпирає його хор Сенченка Юхима — Івженка, далі на сцену вийдуть дурний Стецько з Гончарівки, невмируща баба Риндичка, трагікомічний Мартин Боруля, в образі якого буде шаленствувати Мирон Пісочин!

Зала, як вулик, теплом переповнена, не добереш, де люди шахівські, де люди Карпенка-Карого. З Івженкового потерчати Івана виріс здоровенний понурий телепень, сидить у суплерській будці, дивиться закоханими очима на обидва оці сплетені в один клубок світи, на цей міраж, що пахне людськими стражданнями, клопотом, дурістю.

Що ж, зникніть привиди минулого! Перед нами реальна Шахівка через десять років по тих подіях.

Тут діється те, що й на станції Червоноград: на вулицях повно молоді, а знайомих нема. За десять отих літ усе змінилося, жодного знайомого молодого обличчя! Навіть собаки в нашому завулку інші. Де дівся тишківський блакитно-кудлатий Китай? Не чути й сенченківського Мухтара. Не обзывається дзвінкоголоса губенківська Жулька. Ті бігали по вулиці вільно. А ці... чуєте — дзвякають ланцюги, з двору чути приглушений лев'ячий рик. І ворота вже не такі, як були колись,— сяк-так збиті з п'яти ворячок, а брами, городжені з нового шелюгового сторчу! Село неначе і не зсувалось з місця, а як просторіше стало у ньому! Ще стоять старі халупи у Корнієнків, Губенків, Калюжних, але що то за ними в глибині двору громадиться? Комори? Стайні? Клуні?

У Івженків серед двору круто викладені стоги. Світлий — житній; темно-зелений — пшеничний; у третьому складений ясно-золотистий ячмінь. Усього кіп вісімдесят — сто. І в Корнієнків. І в Губенків! Під повіткою дзвякають залізними вудилами коні, двоє. Ага! Ото он Гнідко, а то Чала кобила, здорова, як два воли, спина луком вигнута вгору. Де чорт не справиться, туди підпряжіть Чалу кобилу! За повіткою стайня, за стайнено ще якась будівля. Комора? Корівня? Атож!

І все — як завжди у Івженків! В земних справах у Івженка, а надто в дворі — безлад, чортбатьказна-що! Коли б не Палажка Олександровна, то, певне, там вовки вили б! Ота рудувато-русява Юхимова голова жила зовсім іншим законом. Яких тільки пісень Івженко за життя не послухався, і все, що почує,— у скриньку. А скринька в нього, хоч і не ясно чуприною вкрита,— містка. Що потрапило туди, то вже нікуди не дінеться. Лежить на своїй певній поличці. В разі потреби простягне

руку, з величкою дістане: «Вам «Брала дівка льон та ще й зелененький»⁵⁸? Чи про чорноморця, який з походу йде ще й семеро коней веде⁵⁹? Може, «Та й нема гірш нікому, як тій сиротині»⁶⁰?

Коні. Двоє. В корівнику шелестить кукурудзяним листям корова; ось підкатний сарай. Віз. Плужок. Борони дерев'яні; за сторчиною істик чорніє, збоку — батіжок.

Це ж чий, Івженятин, Івженків двір? Ні! Таких вже нема в Шахівці. Тут Сенченки живуть. І Тишків вже немає — Корнієнки. І Гусаків теж — Коломийці. Та навіть халупи Гусаківської не видно! На новому тічку ближче до лісу стойть нова хата. Поставив Петро Сильвестрович (Сільверстович) Коломиєць, он він на току — коток кінчає вирубувати.

В давнину молотили шахівці, як і скрізь на світі, ціпами. Років за п'ять перед початком війни 1914—1918 років тут з'явились кінні молотарки — на четверо, на шестero коней! За час війни молотарки повиходили з ладу, та й мало їх було. Тоді ото з Таврії вдруге в Шахівку прийшла новина. Першу, як уже відомо, приніс Нестрій Степанович — мовиться про його хату, побудовану з саману з мінімумом дерев'яних конструкцій. Друга таврійська новина — дерев'яний коток з функціями молотарки. Щоб важка дерев'яна колода краще вимолочувала — її зубцювали. Коток котився і, мов великий трибок, стрібав з зубка на зубок і, б'ючи по колосках, вимолочував їх. Рушійна сила в системі — Гнідко. Сидить на Гнідому якесь Іванча, до задуріння вимахує батогом, гукає: «Но! но! но!», — рухаючи нове село у нове майбуття!

У нове майбутнє.

Дома вже сплять. Сиджу на колоді, ніч, прозора темність, місяць за хмари забився. З нечайських дальніх кутків ще долітають запізнілі пісні. З напівтьми тінь виходить вся в неясності, наче привид. Це баба Івга, що дала нам у дорогу своє ім'я: Івженята, Івженюки, Івженки. Висока, заклопотана, занурена в себе. Чую — співає: «Зірвемо цвіт мачинковий!» Це переклад на її мову церковного піснопіння «дори носима чинми» (з «херувимської»). Все життя ходила в церкву, хрестилася, богу молилася й ніколи й не здогадувалася, що від дня народження була язичницею⁶¹, для якої цвіт мачинковий заступив усе, чого її намагалася навчити церква! І як же сказано! Цвіт мачинковий! Цвітопоклонниця, може, й поетеса, хто її знає! Сідаємо поруч. Кажу: «Розкажіть, бабусю, щось таке, в чому б була квітесенція вашого життя». Мовчить, потім починає розповідати:

— Ходили ми всім селом на панську роботу. В поле рушали до схід сонця і кидали сапки, як воно вже заходило. Над людьми стояв прикажчик Ладимиренко. Щоб менше з нами

морочиться, він чинив собі так: хто запізниться — карбачем! І був так, що ще з ночі скопиша, щоб на роботу не спізнитися. Так ото потрапила і я йому в руки. Приходжу на роботу неначе і вдосвіта, а біля контори вже нікого нема, порозходилися. Іду ні жива ні мертвa, іду й плачу. «Чого рюмсаеш?!» — кричить. Я стою, трушуся, як у пропасниці. А він: «Чого стойш?! Підходь сюди!» Підходжу. «Близче іди! Ще близче!» Підйшла, то він як оперезав мене карбачем раз, потім вдруге, так сорочка і лопнула. Кров цівкою б'є. Стою, ще гірше плачу, рідну неньку згадала: «Нащо ти мене на світ породила!» А він: «Іди в конюшню, гній викидай, а після обіду підеш жати у поле. Вже жнива почалися».

Ну й рушили жати. Прийшли на місце. Серед степу стоять гарба, на гарбі солома. Оце тут і є лагер. Тут всі й спинилися. Молодиці з граблями, косарі з косами. Прикажчик розміряв поле і каже: «Перший десяток ідіть на ті гони, другий — на он оті, третій — на своє місце». Далі каже: «А ви, в'язальниці, ховайте своїх дітей під гарбою у холодочку!» Ну й пішла метушня! Хто прив'язує свою дитину по цей бік гарби, хто — за гарбою. Захожаїха, баби Харитини мати, забила кілочок далі від гарби, за поперек прив'язала свою дитину до того кілочка та й іде на покіс, а дитина зостається сама, на сонці, півгола. Сонце пече, діти плачуть, поодв'язуються, розповзуться на всі боки, яке зашморгнеться, кричат на весь степ. А мати не смій підійти! В обід кинуться до них! Підбіжить та й не пізнає своєї дитини, воно вже й не хлипа, тільки ротом зіпає. Плачуть бідолашні матері, а заступника — нема. Бог високо, цар далеко, батіг найближче... Отак-то...

Ну, от. А тебе вже в поле під гарбу не носили. Дома прив'язували, під коморою, в холодочку; і не на стерні, а на ряднині повзав. Та й не сам. Мухтар-собака, розумний був, нікого не підпустить. Ну, плакав, звісно, кричав, поки мати з конопель не повернеться, а накричишся — заснеш. І знову не сам. Мухтар не відступить від тебе. І півня, і чужого собаку, і скотиняку гіджене. А що лоша прихідьківське по лобі вдарило, то це вже пізніше, як ходити навчився. І добре, що лошаті під ноги підліз, а не кобилі, там таке дурне створіння було... Такий товстенький та вайлуватий був! Жуйки вже з чорного хліба мати не давала, а все бубличка та бубличка, то й сам такий білий та гарний виріс...

Комплімент, вірно, але від бабусі. А бабусі й дідусі ще й не на такі компліменти здатні. Може, більшість із нас і на ноги сп'ялася саме тому, що біля нас бабусі були...

— Ну, я ж піду, сину, прощай.— І віддалилася у нічній імлі. І за нею шлейф пісні потягся: «Зірвемо цвіт машинковий...»

За нашим городом луки. За луками Луг.

І має цей Луг одну чарівну особливість. Коли стати на найвищій точці двору й гукнути, звук, долетівши до Лугу, вдариться об його чорну стіну, одіб'ється від неї і полине назад на наш горб! І краса, і чудасія! Стоїть, було, біляве бублешне хлоп'я, ойкає і прислухається, що з того буде. Мати обзывається з хати: «Та годі тобі ойкати, хай тобі, аж голова болити!» — «А ви, мамо, станьте послухайте, чуєте, як луна звідти летить, кричить: «Ой-ой-ой!»

Кажу їй:

— Сідайте отут, коло мене, мамо. От бабуся розказала про квінтесенцію свого життя.

— А, синочку! Вона ж ще з кріпосного права⁶² вийшла. Її є що розказувати. А що ж розказати мені? Так що й нічого. Як стало десять років, пішла в якономію. Ніхто, сину, в тій якономії не бачив добра. Не бачила і я. Як підросла і стало чотирнадцять, зустріла на базарі нашу маму генеральша Кірякова, спитала, скільки мені літ. Мама кажуть: «Та вже чотирнадцять». — «То ти, чуеш, приходь з нею, може, нянькою до внучка візьму!» Того внучка звали Василько. То я біля нього й нянькувала, поки заміж не вийшла.

А то раз гуляла з Васильком у скверику Чернявського, коли йде назустріч наш шахівський парубок Івженко Юхим, він тоді в земськім саду робив удень, а ввечері приходив співати в собор. Такий із себе вилюднілий, тільки пізніше додивилася, що з лоба весь лисий, а тоді в картузі був, не побачила. «Приходь, — каже, — в собор сьогодні, там гарний концерт буде, співатимуть наші шахівські хлопці — калюжнівські Івани Сірий і Чорний, Балковий Іван, Балковий Грицько, Денис Марченко, Семен Височин».

Отак і познайомилися ближче. Вечорами зустрічалися, а напровесні бавилась якось з Васильком у сквері, коли гука генеральша.

Прибігла, аж у кімнатах Гнат Захожай, Прихідько Іван. «Чого ви?» — питаю. «Сватати тебе прийшли». — «Від кого ж?» — «Від Юхима». Ну й побралися.

А як перейшла до баби Івги в хату, неначе в холодну воду вскочила. Батько твій усе в саду та в саду, а в бабі Івзі сто кіп чортів сидить. Висока, худоща, люта, хай їй все на страшному суді проститься⁶³. Розтоплю в печі — не так. Накришу буряка до борщу — не так. Візьмуся білизну золити — не так! І все не так, і все не туди! І все лається, лається, напхана лайкою так, через верх прохоплюється. А я все мовчу. Не дай боже обізватися! Так і накинеться, відьма, прости господи, сути відьма! Прийде батько з роботи, ляжемо спати, а вона й тут знайде причину кістки мої перебирати. Гляне на піл, де ми

лежимо, і засичить: «Гляньте! Сама лежить, як гора, а мій Юхимко, як скіпочка!» А тебе любила, мазунчиком був у неї, тільки бублика за покорм не визнавала, до житнього хліба тяглася. Каже, було: «Сім дочок, як сім лялечок, і синакола житньою жуйкою вигодувала, і нічого, слава богу, живуть! Й Івасик житиме!»

І вижив я.

Біля мами. Весняний, запаморочливо ясний день. Мама білить около. Біля неї той бubleшник крутиться, білий-білий, вайлакуватий, а все ж метелика встиг піймати. І до неї: «Мамо, мамо, мамо, а я метелика піймав і вже крильця й ніжки поодривав!» Бона на драбині стоїть, вся пірнула в думки, а все ж дослухається, все ж зважила, що їй синок сказав. Одірвалась на мить від думок, кинула вниз: «А коли б тобі поодривати ніжки й ручки?» І все. Більш нічого. Коли це було? Скільки десятків років тому? Багато. А й досі з душі ті слова не виходять, оселились навіки там. «А коли б тобі?» Ну, скажи, рідна мати, у якого Песталоцці⁶⁴, в яких Коменських⁶⁵ і Ушинських⁶⁶ ти викохала душу свою, ушляхетнила розум, витончила почуття?

І відповіді нема. Навколо мла. Місце біля мене на колоді пусте.

За городом, біля Круглого озера, в зеленому клині білої акації, насадженої нашими шахівськими дівчатами на початку віку, над рівчаком у вербняку лящали, божеволіли, заходилися слов'ї. Душу краяли, шарпали.

Рипнули двері, батько сів біля мене в сіреневому бавовняному костюмчику, гостра руденька борідка, на голові, з лоба починаючи, лисина, фамільна, він її в спадок передав синам і онукам; ну, не зовсім лисина, а якийсь обрідний перелісок стирчить, на ногах не чоботи, чобіт не любив,— ботиночки, руки руді, долоні широкі, шорсткі, пороздавлювані з молодих літ у земському саду — перевали копав; руки в жили заплів і сам вижиливавів.

— Ну от, батьку, розкажи ти тепер про квінтесенцію твого життя.

— Розказати — то й розказать. Підріс я, мама й послала мене в школу. В школу ходив я мало не зиму, на мос нещастя, напрівні захворів на віспу, і мене з школи виключили. То я, видужавши, в дяка Клепачевського підучився трохи, а все ж зостався неграмотним до цього дня. Батька не було. Служу в дяка за три карбованці в місяць.

Жили ми бідно-пребідно. Мама стара, я малий, вогіюча біднота. Хліба нема, то ми картоплю в мундирах, та ще сіль, та часник. Отак снідаємо, обідаємо, вечеряємо.

Та дяка забрали в армію, і я почав ходити в якономію на роботу. В перший день мене послали ганяти жуків на житі й пшениці.

ниці. За робочий день від сонця до сонця платили 10 копійок. Одного разу вийшли ми на роботу, коли приїжджає управитель і велить, щоб усі робочі йшли на поле ганяти сарану. Це такі зелені коники. Ця сарана летіла чорною хмарою, купами, і де впаде на посіви, то те місце вийсть геть до землі.

Тоді люди з усієї слободи йшли рятувати поле, брали шелюгове лозиння і цим лозинням збивали, нищили сарану. Також палили солому і на охоплену вогнем валку ганяли тих коників. Сарана летіла зі сходу на захід, у нашому лісі, у Крисові, спинилася. Поки перелетіла через цей ліс, то все листя об'їла. Став ліс голий.

В яконості над нами стояли прикажчики, отамани, пристави. Старший прикажчик Бондаренко Охрім. Отаман — Карайм Федір. Приставів було чотири: Сиротенко Василь, Басараб Левко, інших забув. Ото я попав до Басараба Левка погоничем до плугів. Левко тоді мав уже шістдесят років, був здоровий, рахматий, носив сиву широку бороду, що від табаки поховкла. Борода ця була покрученна на всі боки, від носа до рота червона доріжка проточена тютюном. Вуса мав сиві, здорові. Зверху носив піддівку, засмальцьовану так, що й дощу не бойтися. Підперезаний налигачем, за налигач заткнута торба з тютюном. За пазухою на тоненькому мотузочку — лулька. Штани на дідові Левкові були широкі, вицвілі, аж пополотніли, на колінах по великій латці. Чеботи колись були чорні, а тепер руді від роси, халяви — на зборах, низькі, так що штани, заткнуті в них, звисали мало не до землі. Дражнили його Кіндило, а ще Келді-Мелді Іскулоп. Сідав обідати окремо від робітників, їв з горщика, розбитого навпіл. В одній половинці тютюн тре, в другій подають Левкові обід. От прийде обідня пора, дід Левко гукає: «Гавриле, давай обідати!» Гаврило набира черніаком з казана боршу і подає первака дідові Левкові туди, де він сидить, як копиця, дожидає обіду. Ложка в діда дерев'яна, власна, здорова, тільки трохи менша за черпак. Поїв, гукає: «Гавриле, підсип ще!» Отож виїдав два черпаки боршу і два черпаки каші, політої салом. Поївши, випивав три кухлі сирівцю і лягав відпочивати.

Ввечері кухар Гаврило копав ями, вузькі, глибокі, наливав у них води, зверху соломою притрушував. Хлопці ходили по лагерю сюди й туди, дивись, хтось і шурхне в прокопчик. Одного разу і дід Левко потрапив ногою в яму, набрав холодної води в чоботи. Сміху було!

...Отож іще про одну квінтесенцію.

Все життя він був людиною фізичної праці — різнопробом, садівником, городником, хліборобом нарешті; і те, і те думав про себе, тільки ніколи не думав, що він від природи мав творчий дар. Та ще який!

Не знав, тільки відчував, що якась дивна сила підносила його над денними клопотами і вела кудись своєю окремою дорогою. До своєї долі різнороба він приєднав пристрасть до співів; жадоба діяльності поставила його на чолі хору. Ішли роки, мінялися покоління, приходили й одходили співаки, а хор жив скільки там років — тридцять, сорок, п'ятдесят?! На п'ятдесят шостому році нелегкого життя навчився на бандурі грати, зібрав біля себе людей — утворився цілий ансамбль бандуристів! Тричі життя било по цьому ансамблю, хто на війні згинув, хто сам помер, Марка Кириловича Марченка на західних землях бандерівці⁶⁷ вбили, та, незважаючи на це, ансамбль щоразу відроджувався. Коли шахівські резерви вичерпалися, на поміч місто прийшло. Останній ансамбль був увесь сформований з червоноградської молоді.

І пригадується передостання зима його. В хаті, як і п'ятдесят років тому, людно, гомінко. Навколо все молодь, старі гвардійці — обидва Калюжні Івани, Григорій Ілліч Балковий, Григорій Денисович Марченко, Марко Кирилович Марченко — на віки одійшли. І його вже гнуть, хилять літа. Сидить на ослоні під стіною змалілий, голова ж, як і все життя була, — ні руда, ні русява, ні багата на волос, ні зовсім лиса, — щось там стирчить, щось приляга під долонею! Сперся об стіну, задрімав — уже вісімдесят два! Саме тоді в Червоноград прийшла нова пісня «Та вже ж третій вечір, як дівчину бачив»⁶⁸. Згадали хлопці про неї, взялись за бандури й спинились — утратили тон⁶⁹. Почне один — високо; почне другий — низько. Морочились, ні до чого не доморочились, тоді Білокінь за плече його смик-смик: «Тону не скопимо, допоможітъ!» І він скинувся, розплющив очі, підвів угору два пальці, ніби то був камертон, прислухавсь до чогось внутрішнім вухом і одразу подав потрібний тон.

Сестра розповідала про фронти, які через Шахівку чотири рази прокочувалися. Все горить, вибухають снаряди і бомби, люди рятують що можуть, а він тільки й вихопив з полум'я що бандуру. Сидить на пожарищі, інструмент притиска до колін. Радянські війська наступали, потім відступали, засідали, відстрілювалися на загаріцах і тут надибали діда, взяли із собою. Стрілянина така — світу білого не видно, а в закопі бандура гуде. «Глянула я, — каже сестра, — обімліла, вітер шарпа те нуждене волосся, а він на бандурі жару надає, сам співає, солдати підхоплюють. Кричу: «Тату, ходімо в погріб!» А він мені: «Ховайся вже, дочки, сама, а я знайшов своє місце!» А було те під час ізюмо-барвінківських подій⁷⁰. Відбивалися солдати скільки могли. Як довелося розлучатися, офіцер тієї частини каже: «Чекайте нас, бандуристе! Зустрінемося — ще награємося і наспіваємося!» Та так і не повернувсь лейтенант. А він

ще довго, і не рік, і не два, чекав звістки. Зійде на горбок і вдивляється в бік греблі — чи не покажеться знайома лейтенантова постать».

От така квінтесенція.

Відступає нічна пітьма. Настав новий день. Я знову дома!

Глянеш побіжно на Шахівку, Червоноград — розділені вони лише тоненькою смужечкою Берестової, і складеться враження, ніби навесні спостерігаєш розквіт природи. Ось перед вами жовтий від торішнього бур'яну, трави й листу вигін. Та придивітесь близче і побачите, як мільйонами зелененьких шпичаків витикається нова соковита трава. Майдан ще сірий, ще жовтий, але ви вже знаєте, що незабаром настане царство веселої барвистої весни.

На старих межищах виростають нові тини. Скрізь по дворах, як щогли, біліють нові сохи й підсошки, підводяться вгору крокви. Дядька Савку — Савелія Олександровича — зустрів на мосту через Берестову. Виникла нова посада — мостового стояржа — він і найнявся за сторожа. Високий, з перехиленим правим плечем, очі дивляться через голову мені, стомлено.

Спираємось на перила давні, знайомі. Скільки разів, проходячи мостом у Червоноград і назад, спинявся я тут, щоб ще раз і ще раз поглянути на вічно живу воду Берестової. Вибирав крихітки з кишень, кидав униз. Дрібненькі порошинки падали на змережену хвильками гладизну річки, і зразу ж туди прожогом збігалися рибенята, голівками докупи, а хвостиками на всі боки, віялом. Тут ми з Захаром Калнибоцьким потопили свої «Катехізиси»⁷¹ — класичну працю митрополита Філарета — ще навесні 1916 року. Навіщо вони, мертві, нікому й ні для кого не потрібні книги?

Все скойлось просто: млин, ставши державним, Тридцятим, провів колійну вітку з свого дворища до самої залізниці. Всі шахівські важковози залишилися за брамою, і Савка теж.

Ми стоїмо над перилами. Не одну й не дві ночі, перекидаючися з боку на бік, перекладав він свої думки так і так. Не дивлячись на мене, знов гупає тими брилами. «Знаєш, між іншим, щоб виорати одну десятину, треба п'ятдесят кілометрів прочовгати! А кому п'ятьдесят десятин випало, щість? Сто, двісті п'ятдесят, триста кілометрів! А ще волочити, а ще сіяти! І — косити! Попциркай косою, як вона відразу й п'ятнадцять сантиметрів не зріжел! А в гонах — двісті п'ятдесят метрів. Скільки разів треба махнути, щоб пройти наскрізь ті гони? Скільки на це сили потрібно! А получка — раз, восени! Де таке безглуздзе діло бачене: раз на рік! Млинова контора, навіть безаківські конторщики виплачували получку раз на тиждень, в суботу! А тут — рік працій, рік получки жди! Нечувано, небачено, моторошно! А коли Ілля⁷² запізниться своєчасно грім і хмари нагнати

на небо, тоді що? Перепічки з дубової кори кусай? Ні! І ноги не ті. І охота не та. Коли б оце знову поторохтіти на бричці в Тридцятий, біля чувалів узятись, плечима повести, та й не так, як Прокіп Гарбуз, що один лантух кинув так, другий впоперек!

Хто скаже, що в Савки чували один на одного боком дивилися? Не було такого. Вже Савка як укладе їх на бричці, то лежать один в один, спинка до спинки, рубчик до рубчика, неначе на возі не шістнадцять лантухів, а великий один, самому було весело глянути! «Ех, Савелію, Савелію; Савелію Олександровичу! Ну, що ви гарного знайшли в тій бричці з шістнадцятьма лантухами? Нудьга, скучнота! Та й дорога яка! Бита, хурна бруківка до залізничного мосту, а за мостом — вибої, ковбані, влітку пілюка, очей не продерж, восени конотопище! Ви вийдіть за Шахівку, гляньте у високий степ! Без кінця, без краю! Ви пам'ятаєте, які пшениці й вівса двигали хвилями на широких Безакових ланах? А тепер це все — не чиєсь, не чуже — своє! Га? Чуєте? Чуєте, Савелію Олександровичу?» — «Добре це в тебе виходить, Іване. Тільки ти сам спробуй. Доводилось тобі за плугом ходити? Ні? Батько спрямував на іншу дорогу? А мене життя на оту іншу дорогу поставило. Нудно, Іване, без заробітку, без получки, без такої страшної для тебе куряви, без конотопища! Дай три карбованці, збігаю до Михайлених, хоч вип'ю з горя...»

Крім парових вальцьових млинів, працював у Червонограді спирто-горілчаний завод. Був у нас підпарубок Матвій Зубенко, так його, мов магнітом, тягло туди. Коли говорить про цей завод, аж витягається і саме в той бік, де в місті та винница побудована. І чого б, сказати? Адже в Шахівці під самим носом у нас працював пивоварний завод Вільгельма... то пак Василя Васильовича Вуліха, не того, що був автором шкільного підручника «Геометрія Вуліха», а іншого якогось.

Пиво Василь Васильович Вуліх варив під маркою «пільзенське», і не було в повіті жодної путньої людини, яка в спеку не спробувала б помочити вуса в кухлі його пільзенського пива. І пиво прищепилось у Шахівці, та ще й як! Шахівські люди, не всі, звичайно, а млинові й залізничні, навіть на свої куці жнива не виходили без півдесятка пива.

Куці жнива, еге ж, куці. А чому? А ось чому. В ці часи Шахівка вже зовсім була обезземелилась. Середній наділ — півтори десятини, максимальний — три десятини. А то все десятина, три четверті десятини, півдесятини; були такі, що мали тільки садибу, та й вже. Отже, скільки часу потрібно, щоб ту десятину скосити? Як на людину, як на епоху.

Дядько Кузьма — мій рідний дядько — витрачав на десятину два дні. Його син Лаврентій Кузьмич важковоз валив

десятирічну за півдня. Бо в поле без ковбаси, без сала, без доброго борщу з м'ясом не виходив. Улигичить чоловік миску борщу, закріпити перемогу м'ясцем, ковбаскою, салом, то що йому та коса, не до таких тягарів у млині звик! А в дядька Кузьми було все інакше. Мав одну конячину, півлуга та оту десятирічну землі. Живився все життя нечищеною картоплею «в мундерах», капустяним борщем, якому й не снилася якась кісточка. Сам високий, кощавий, сорочка на плечах висить, як на жердині. На жнива в поле брав окрайчик хліба житнього, сулію сирівцю. Оце і вся пожива. Косне раз-другий і знєсилився. Живіт підтягло, за печінку смокче, і рук не здійме. Ще й до снідання далеко, а вже весь залитий потом, голова заюшена, жалюгідна, на сорочці встигло вже з'явитися і висохнуть десять орлів. А бий тебе сила божа з такою роботою! Дві епохи, два покоління.

А тому Матвієві без інтересу пивоварний заклад Василя-Вільгельма Васильовича Вуліха, він до спирто-горілчаного заводу поривається. Каже: «Дорвуся — сулію вип'ю!» Дорвався. І випив. Викинули Матвія за прохідну. Уявляєте, яка трагедія була в чоловіка! Стояв на порозі раю — і така катастрофа! З горя пішов назад до Безака, в «якономію». І тут завів дружбу з ножем, кривим, гострим садівничим ножем. І вилежував дні під дубами, вербами, на борозні. Скільки б не лежав, а обліковець все одно день запише: «Хай тобі чорт, лежи, не шимени тільки ножакою!»

А був у нього друг Тимко і дівчина Катерина. Обидва вони в оту Катерину начебто закохалися. Тимко аж в'януть, кажуть, почав. Війна тривала без кінця. В селі залишилися самі жінки, діди та неповнолітні хлопці. А тут знов мобілізація. Цього разу копати окопи — рубіж відступаючим арміям. Задумалася громада — кого ж? До цього лиха додалося іще одно. В селі віднедавна почалися дивні історії. Хтось витягав з комори мішки, хтось погреби пустошив. У попа украдено віз, старий, щоправда, нікчемний. У баби Прихід'чихи — коня. Кінь уже справний і справжній. І пішла селом чутка, що всі ці фігури — Матвієва робота. А він хоч і не повнолітній щодо армії, а нівроку здоровий, не тільки лопату в руках — чорта удержить. То й вирішила громада, щоб розрубати всі вузли — спровадити на окопи Матвія. А Матвійові що? Так, то й так.

Ввечері пішов до Тимка. «Чуєш, хоч, Катьку тобі продам. Не дорого. За п'ять карбованців. Мені гроші в дорогу потрібні». Ляснули долонями, запили могорич, і вже по тому Матвій Катерині каже: «Тепер ти вже не моя дівчина, а ось Тимкова. Я тебе за п'ять карбованців продав». А Катерина, довго не думавши, та Матвія по морді, все життя в наймах працювала, то виробила руки так, що були вони в неї дебелі. Матвій аж схитнувся, аж

зірки посипалися в нього з очей від такого почастунку. Отецерів. Далі вихопив кривий садівничий ніж — вбрання на Катерині так і свиснуло! Він, проте, не вдарив її сторч, а пустив ножа під кутом, щоб «бандури» дівчині випустити. Але ж за живе тіло не зачепив — за спідницю й сорочку. Спідниці у нас в Шахівці носили тоді в дванадцять пілок: знизу така споруда, як циганське шатро, а зверху спресована у гармошку. Так ніж натрапив на цю гармошку і загальмував свій рух. Ну й розпанахав на четвертину зверху спідницю, розпанахав полотняну сорочку — в Шахівці тоді в полотняних сорочках ходили, то пізніше з'явився перкаль та батист. А живота зачепив не дуже, ледньледь слід залишив, з якого намистинками повиступали червоні краплинки крові. Катерина впала. Матвій сказав: «То ти все зрозуміла?» І Катерина, і всі в селі зрозуміли, яка тут народилася нова сила.

Давнє це діло було. Матвій тоді ще щедростком був, саме в дурну смугу життя увійшов. А люди кажуть: хто не був молодим, той не був і дурним. Тепер Матвій уже і в літах, і при повній силі. Високий, широкоплечий. Ми й зустрілися з ним не на мосту, як з дядьком Савкою, а в парку біля клубу (колись це резиденція панського управителя була). Привіталися.

По всьому попередньому церемоніалу, питаю: «Ну, як живаш, Матвію Яковичу, за що зачепився: за землю чи опустив якоря в Тридцятому державному?» Відповідає: «Ти, — каже, — Юхимовичу, стрілу свою рикошетом пустив. От про землю. Яка це земля? Купована? Позичена? Подарована? Землю даєте, а документ на неї, сказати б, незворушне право? Не можна, кажуть, цього, даруємо тобі землю так, без документа, без грошей! Ну, добре. Сьогодні там сидить один дядько, а завтра, зіпхнувши цього, сяде другий, кивне пальцем: «А ке лише сюди, Матвію Яковичу! Яким правом на землі сидиш? А ну, повертай назад подарунок!» Матвій Якович тоді тик-мик. «Так земля ж моя. Сказали ж тоді...» — «Правильно, що сказали тоді, а документик, який стверджував би сказане?» От у чому, Юхимовичу, сила. А коли так — не хочу я такої землі. Числиться за нашим двором старий наділ — п'ятнадцять саженів садиби, та й годі!»

«То, значить, ти, Матвію Яковичу, топчеш стежку до Тридцятого?» — «Знову не в ту точку поцілив, Юхимовичу. Чогось люди думають, що мужика бог створив з такої глини, що він без плуга й лантуха не проживе. А голова навіщо ж йому?! Хоч, правда, є такі, що й до сивого волосу без неї обходяться. От твій дядько Савка та й Андрій і багато ще інших, що процвітали, коли на Тридцятому працювали. А урвалась їм дорога туди, і, як раки на мілині, посідали! І хліборобити відвик, і в млин не приймають! Добре. Ну, а чого ж ти носом своїм, вибачай за

таке казання, у той Тридцятий уперся? Що, хіба й світу тільки, що у вікні? А ти вийди за двір, глянь!

Простіше, Юхимовичу, обнюхав я наш Червоноград в усіх закутках. «Не може бути,— думаю,— що при такій силі народу розумній людині не можна знайти способу, як на світі прожити!» І тут виявилось: місто загрузає в товарах, а транспорту гужового нема. От нема, та і все! Пішов на один склад, на другий — за руки хапають: «То в тебе бричка і коні є? Переробляй її на пружинну платформу, а тоді й живи собі, Матвію Яковичу!»

«І ти, Яковичу, переробив?» — «Хе! Переробив! Якби ж тільки це. Макара із Слобідки знаєш? Добрячий парубок, без діла вештається, скаржиться: «Насточортіло без грошей. Скажи, де заробити можна?» Отут мені, Юхимовичу, й стрельнуло в голову. Обміркував усе добре й кажу: «Наймайся до мене, дам тобі коні й платформу, получка в суботу. Добре?» — «Добре». А ті, на складах, кричать: «Транспорт потрібний, без транспорту помираємо, задихаємося!» Чув, Юхимовичу, таке слово — задихаємося?! Ага, думаю, так? Добре! Зустрічаю Ткаченка з Низу, з армії прийшов, діла в руках не має. Кажу: «Йди до мене. Моя голова, коні й платформа, і артіль теж моя. Получка в суботу». Так куди, крик здійняв! Ну й що з того, коли в кінторах, на складі у мене свої люди? Я за десятку ніколи не стою, а бачу — діло вимагає — не пошкодую і сотні. І от скажу тобі, Юхимовичу, розмахнувся я в Червонограді! Увесь важкий транспорт, усі платформи, всю артіль у свої руки зabbraw. Ти уявляєш, тридцять одиниць! І зожної що не день щось кап та кап! А ти кажеш — Тридцятий! А це вже вирішив перебазуватися в Харків. Тридцять платформ, як болячка, тут всім у вічі впадають, а в Харкові затруся між людьми. Там хоч і п'ятдесят — ніхто не помітить... Чудасія! Поїхав туди роздивитися, ґрунту намацати, аж дивлюся — в будці Потап сидить — пиво продає і тільки посміюється... Там живе, а тут тільки й чув «куркуль» та «куркуль»...

У цей час в кінці алеї вигулькнув Іван Маркович Зінченко. Зиркнув у той бік Матвій Якович і враз заспішив: «Ну, Юхимовичу, забалакався я, прощай. Терпіти не можу вискочок. Як робили мукобоями в Ірхіна — людиною був, а тепер задер носа і вже свій брат і не брат йому!» Він кивнув у бік Івана Марковича Зінченка і рушив до виходу з парку.

Гарно в нашему Червонограді! Не потикайтесь тільки туди у мокрі сезони, а навідуйтесь, як тут заквітнуть акації, бузок, як ввечері в міському саду заграє оркестр, як заворушаться червоноградські двори і звідти сипнуть на Більовку червоноградські дівчата, червоноградські хлопці.

Найбільший тиск люду на Більовці проти колишньої жіночої гімназії — протовпитися не можна! Бо ж тут і перукарня Котовича, і друкарня Іцковича, тут і кіоск з газетами, з журналами «Огонек» і «Вокруг света»⁷³. Та наші хлопці найбільше полюбляють чомусь товктися саме під тією друкарнею, неначе дівчат-чарівниць, що ними увесь цей закуток квітне, і не існує на світі!

Та проминемо це товпіще, підемо далі по тій-таки Більовці.

Хочете пошукати палітурні Гуревича? То завертайте ліворуч в оте он дворище, заставлене сякими-такими хатинками. Палітурник живе ген-ген у лівому дальньому кутку, здоровенний дядько, високий, сумовитий. А в нього син, хлопчик-семилітка, он серед двору в калюжі паперову флотилію водить. Оце й буде в майбутньому український поет Леонід Первомайський.

Відчиниши із сінeczь дверцята і одразу й побачиш Гуревичеву палітурню: довгі й широкі столи, заставлені стосами книг, станкові ножі для обрізки книг, ручний ніж круглий для тієї ж потреби. В майстерні чисто, навіть урочисто, трохи пахне столярським клеєм. Працівників у майстерні — один, сам Соломон Гуревич.

Не з порожніми руками та, певне ж, і не з порожнім серцем переступало сенченківське потерча поріг палітурні. В руках стосик книжечок. Все це Шекспір⁷⁴, його п'єси перекладені колись якимсь Каншиним⁷⁵. Десятки років мандрували вони з столиці в такі малесенькі книгарні, як була у нас в Червонограді, а там їх Писаревський, власник книгарні, то на найпомітніші місця викладав на вітринах, то заганяв кудись у куток, де порпалися лише запеклі книгогризи і павуки. На кожній ціна 5 копійок; а на «Королі Лірі»⁷⁶ — десять. І палітурки полиняли, і край постріювалися, і папір вицвів, став тъмяно-буруватим. Ах «Король Лір»! Ах незабутній Шекспір! Які дорогі ці копійки були, і як вони тяжко діставалися людині! Але й неможливе часом можливим стає!

Бувають же на світі, та і в нас в Шахівці, такі свята, як різдво⁷⁷, Новий рік! Ходять же хлопці щедрувати, колядувати, поздоровляти з Новим роком! Без зиску для себе не поздоровляють, щось та дають люди, а це щось здебільшого «канхвети» й пряники, а як коли якась благословенна душа розщедриється й на копійку. Були ж випадки, що одна і та ж ласкова жіноча рука вклала у чиюсь замерзлу долоню, крім цукерочки, ще й три копійки!

Та й мати не були скупі, регулярно видавали провіантські дві копійки. Біля Вищого початкового училища на розі стояла крамничка, все вона продавала, а найбільше бублики —

треба ж було чимсь заткнути сто хлоп'ячих ротів з Вишого початкового училища? З огляду на ці обставини сюди зносили свої неспродані бублики всі продавці з усього північного району міста.

І що ж, треба правду сказати, зате не було ніде в місті й бубликів, смачніших за ці! Не кожна хлоп'яча душа легко витримає, не ївши до великої перерви. Інший аж труситься — так істочки хочеться. Отож як дорветься до того бублика, то він райським даром здається!

Свої дві копійки сенченківське опудало теж, згідно з теорією імовірності, мало відносити сюди. І не відносив. Не раз і не два до містифікації удавався: непомітно від матері в ранець кусок хліба затисне і дві копійки візьме!

Стак складав гроші.

І ось у нього в пачечці: «Макбет», «Коріолан», «Король Лір», «Дванадцята ніч»⁷⁸, а також трагедія Пушкіна «Борис Годунов»⁷⁹. Десь він та підслухав чи вчитав, які то великі письменники і які славні їх твори! І ось тепер все це на столі у Гуревича. І він оправить їх у чорну палітурку з шкіряними коричневими ріжками.

А той книгар, Писаревський, любив книгу, любив дуже молодь і спеціально для школлярів тримав у крамниці у великому виборі книжечки. Стане, було, той шахівський вовкулака біля заскленої вітрини, очі так і бігають, не знають, на чому спинитися. Там он «Руслан и Людмила»⁸⁰, там «Хаджи Абрек», «Демон», «Боярин Орша»⁸¹ Лермонтова. Аж серце заходиться, як згадаєш ті зворушливі книжечки в червоній, синій, зеленій обкладинках! А тут ще й «Недоросль»⁸², ще й «Горе от ума»⁸³, «Кавказский пленник»⁸⁴! Пропав ти, пропав навіки, бідолашний Іване! І знову копійка до копійки, дві копійки до двох копійок, і знову нова пачечка книг простує до Соломона Гуревича.

Міські хлопці жили набагато краще, ніж сільські, шахівські.

Замерзне Берестова — скільки хлопців висипле на ковзанах на молодий, гнуучкий, темноводний лід! Та так і гасають, та так і літають! Гуревичів семилітка теж моцують ковзани, тільки не залізні, а такі, як і шахівські хлопці, — дерев'яні, і не два, а один. Один із нас ішов у глибину двору з книжками до палітурника, другий завзято випихався з двору на отому своєму спортивному пристрої. Е, так і я вмію! Зустрілися, розійшлися; нікому з них і на думку не спало, що міне скільки там років і вони одного якогось там дня виrushать разом із Харкова в подорож до Червонограда!

Писаревський любив книгу. Є на світі одержимі люди. Життя жбурляло його з однієї сутужності в другу. Він думав про одне: назбирати грошей, придбати чи орендувати магазин, щоб

ширити книжки, щоб вистеляти ними великі вітрини, самому милуватися ними й інших зачаровувати.

А які видання були! Книжка Д. Марковича «По степах і хуторах» з дивовижними тополями, за якими відкривається вся українська земля, за своє художнє оформлення, за красу свою була виставлена на головний вітрині, ще й на окремій, ажурній, аж поетичній, поліцці. Всім, хто не йшов тією людною вулицею, впадала у вічі. І людські очі прикипали до неї. Еге, отож і шахівського невситимого ненажери теж.

Та хіба він міг знати, та й хто те знатав, як мало червоноградських очей здатні були віддаватися в добровільний солодкий отої полон? Що любов, віданість? Це велике діло. Та це не гроші. І що робити з ними в комерції, перша заповідь якої гласить: любов, віданість без діл — мертві єсть!

Мій любий, мілий Червонограде, який ти був тоді сліпий, невидючий! А від того й байдужий. Писаревський гинув, а ти, моє любе місто, дивилося і мовчало! І ось не стало чудової вітрини, не стало Марковичевого романтичного видання «По степах і хуторах»! І Писаревського теж. Де ж він? Подався на шахти? На залізницю? А діло його? Загинул?

Ні. Дуба було підтято, та незабаром до світла сонця парості підвелися. Два поети. Один Віктор Ярина⁸⁵. Другий — Леонід Зимний⁸⁶. Обидва з куща червоноградських Писаревських.

Багаті червоноградські вулиці на чудіві отаких, як Писаревський Яків. Жив на вулиці Лермонтовській такий собі залізничний конторщик Іван Антонович Копилов — любитель поспівати, випити, повеселитися. Начебто людина при нормі. Так де ж! І цей був одержимий. Наважилося видавництво Брокгауза і Ефрана енциклопедію видавати⁸⁷, велику, всезагальну, на 86 томів, видання спеціальне, про конторські справи там, може, слова путнього не було, а от затяvся: «Чуєш, жінко, передплачуй!» — «Та навіщо воно тобі, Іване? Он і так скільки книжок придбав, дівати нікуди!» — «Не важно, стара. А ти, між іншим, візьми оту скриню, повикидай з неї всяке жіноче шмаття. Сковаємо туди енциклопедію».

І сховав.

Згодом знову оголошено підписку на велике й багате видання «Народи, племена, раси обох половин земної кулі». П'ять чи шість величезних томів, до того ж у тому томі, де мова йшла про Африку, в книзі подані були без усикого сорому зображення голих африканських жінок і дівчат, та хоч би поганих, а то нівроку гарненьких! «А це ж навіщо тобі, Іване, отака сквернота?» — «Таж сини, дочки ростуть, може, не такі мудрі будуть, як ми з тобою, може, крім голих дівчаток, ще щось зуміють в тих книгах вчитати?» Розкрив том і почав сам чита-

ти вголос. А йшлося про те, як такі й такі племена допомагають розродитися своїм породіллям. От підвісить її за руки до дебелої жердини і, ухопивши руками, обтягають донизу живіт з плодом. Теж, бач, допомога. «Бідолашна моя, сердешна!» — тільки й могла вимовити господиня дому, якій самій доля призначила бути матір'ю чотирьох хлопців і двох дівчат. Були там Петро, Сашко, Павло, Федір, а також Наця і Нюся. «Чуєш, кажу тобі: закрий, прибери геть з очей! Не то дивитися — думати про це не можу!»

Ну, й ці книжки в скриню полізли.

Біля цієї скрині вони поставили ще одну, бо, як уже сказано було, діти родились і родились. Як же ж їх у світ широкий пустити без батьківського напуття?

Так от про Скапенівку — вільне від лісу й очеретів коліно Берестової. Тут було тверде глеювате дно, височенький берег, затканий квітами й травами. В березі сила раків, знаменитих — скапенівських!

Зібралися на тому боці, зарічанські хлопці кричали в нашу адресу: «А шахівці-дуки поїли гадюки. А ми кажем: «Дайте нам!» Вони кажуть: «Мало й нам!»

На це мудрі шахівці відповідали з не меншим завзяттям: «Городяни-дукачі душать жаби на печі». А ми кажем: «Дайте нам!» Вони кажуть: «Мало й нам!»

Інколи засоби міжплемінної боротьби збагачувалися. З річкового глею можна було викачати грудки, ми жбурляли ці ядра на той берег, звідти такі самі галки падали на нас. Під кінець літа ми почали навіть розлізнати один одного і кричали через річку: «Гей, ти, брунет, під носом витри!» Очевидячки, це вважалося неабияким дотепом. Дуель закінчувалася до нової нагоди. Але одного разу зустріч моя з червоноградським «брунетом» відбулася інакше. Вставши раненько, я пішов на Скапенівку скупатись. Увагу мою привернув хлопець, що бавився в березі з нашого, шахівського, боку, лобатий, з широким носом, як в австралійських аборигенів. Я добре його помітив ще тоді, коли перекидалися через річку грудками й словесними посланнями. Хлопець був прикметний, горлатий, вредний. Звали його досить дивно — В'юноша.

Сьогоднішня поведінка його на Скапенівці мене вразила. На траві стояла скляна банка наполовину з водою. В склянці плавали якісь живі істоти. Сам власник цього добра стояв на березі з палкою в руці, пильно вдивляючися в зелену трав'яну купу. Враз він зробив різкий порух і ткнув ту палку під кущ. Палка була з розщепою, як мале граблище. Коли я прибіг на подію — все вже скінчилося: під розщепом побивалась змія.

«Ой,— скрикнув я,— то ж гадюка, укусить! Умреш!» — «Яка ж це гадюка,— не підводячи голови, відповів лобатий,— це не гадюка, а вуж. Бач, ось вушка жовтенькі? А є ще білі вушка і червонясті. А вуж, хоч і вкусить, так нічого, отрути в нього немає».

Я не тільки боявся змій, більш того — ненавидів їх. Перша думка моя, коли я побачив змію, була мерщій за дрюка. І я сказав тому хлопцеві: «Убий його, і край».

Лобатий тим часом нагнувся, скопив вужа за шию і вміло заправив його в торбу, торбу ж зашморгнув і прив'язав до пояса. «Убити — найлегше». — «А що ж ти зробиш із ним?» — «Пущу в загінчик, є у мене вдома такий загінчик, і буду дивитись, як він живе. В мене вже є іжак і всякі жаби: зелена річкова, жаба городня — ропуха, і червонспуз — дощова». Я знизав плечима: «Пхе, яка гидота!» — «Чого ж гидота? — відповів лобатий. — То тільки так здається. А взимку в мене повно пташок у хаті. І щиглик, і синиця, і снігур...»

Розмова з цим хлопцем здивувала мене й зацікавила. Виходить, не всі городяни пусті лоби, є серед них і, бач, які хлопці!

А в серпні,— був це рік 1912-й, вщерть насичений всякими знаннями,— рушив я в Червоноград складати іспити до Вишого початкового училища. Перед тим я пробував щастя у нашій новій гімназії, іспит склав, та, коли батьки довідалися, що за право навчання треба вносити щороку чимало грошей, щаслива зірка моя закотилася, і житейський човен через рік приніс мене до берегів Міського училища, яке того року почало вже зватися Вишним початковим училищем. І тут сталася несподіванка. Пхаючися між хлопцями у вузькому коридорі і намагаючись в останню хвилину пригадати всі правила й закони, потрібні таким хлопцям, як я, несподівано зустрівся з отим лобатим змієприборкувачем. «Здрастуй». — «Здрастуй». — «І ти тут?» — «І я тут».

У Вишній початковій школі вченій зірці нашій не судилося закотитися. В першому класі я сидів на другій від початку парті, лобатий, якого, як виявилось, звали Сашком Копиловим,— на п'ятій, за мною.

Трудний для мене був той рік! Серед дисциплін з'явилася геометрія. Викладав її сам інспектор училища Георгій Микитович Сепстій. Це, очевидно, була добра людина, великий знавець свого предмета. Але він мав кілька хиб: був дуже високий, з себе чорний, аж коричневий, і говорив таким густим басом, що вікна дзеленчали. Цей вигляд і голос паралізували мене. Я дивився на дошку, на всі оті паралелі, перпендикуляри, кути — прямі й гострі, нічого не чуючи і не розуміючи з того, що говорив Георгій Микитович. Двійки носилися в повітрі, мигтіли перед очима, осідали в класному журналі, з нього

перелітали у четверть — так тоді табель називали. Сидів я на своїй другій парті пригнічений, розчавлений.

Місяців через два після початку навчань у класі сталася пригода.

Проводячи урок, Георгій Микитович обернувся від дошки до класу і неквапливо пройшов до п'ятої парті. Через мить звідти прокотилося його стишене рокотання: «А це що таке, Копилов?»

Я обернувся. Інспектор тримав у руках книжечку в твердій оправі. На палітурці була намальована зелена гілочка і на ній кілька співучих пташок. Як пізніше я довідався, книжку цю написав професор Кайгородов⁸⁸ чудесною, популярною мовою для таких хлопців, як я і Сашко Копилов.

— А-я-я! — дорікав Георгій Микитович. — І тобі не сором, адже у нас урок геометрії, а не зоології! Залишишся в класі на півгодини після уроку! А тепер слухати! Сядь!

Згодом я близче познайомився із Сашком. Ходiti в школу і з школи нам було по дорозі, і я інколи заходив до нього.

Бідолашна Сашкова мати! Її дім Сашко обернув на зоологічний сад. Скрізь по кутках клітки з пташками, на вікнах банки скляні з усякими в'юнами, жуками-плавунцями й іншими представниками фауни прісних вод; на підлозі повно гаддя — вужі, ящірки; по кутках шкряботіли кітками мислимі й немислимі жаби.

У Сашкової матері, крім Сашка, була на шиї вервечка дітей, вона завжди ходила заклопотана потребами своєї рясної сім'ї і все ж знаходила куточек у серці для забаганок свого, мабуть, найгаласливішого, неспокійного сина. Покірно переступала через черепах, знімала з шибок Сашкових слімаків, кричала на вужа: «А забирайся, клятий!» — і гнала його вінком у належний куток. Кайгородов мене принадживав. Звірота — ні.

Згодом познайомився і з Сашковим батьком, Іваном Антоновичем. Іван Антонович носив вуса — пишні, розкішні. Працював конторником на залізниці, був власником дімочка під бляхою на Лермонтова, 49, і знаменитої скрині в дімочку. Це його батько, пішовши Копиленком у армію, повернувся назад Копиловим.

Наши шахівські скрині були високі, місткі, яскраві. Малювали їх в коричневе поле, зелену квітку з білим підмальовуванням. І це був бич божий! У нашої баби, бабусі Івги, було сім дочок і тільки один син. Бабусин чоловік — дід Гаврило — поспішив якось несвоєчасно померти. А ви собі уявляєте, що то вдові віддати заміж сім дочок?! Це ж слід набити сім скринь! Інші каміння на дно клали, щоб важчими, багатшими скрині здавалися. Баба Івга до своїх обов'язків ставилася чесно, коли скриня, то скриня! Поки тих дочок віддала — сама як тараня

стала, і синові, Юхимові, тільки їй залишилось, що нечищена бараболя! Так тобі їй треба! Не родися восьмим після стількох дівчат!

Скриня у Івана Антоновича була не така: невисока, а довга, помальована в оливковий колір і прикрашена візерунками, викладеними з вузеньких смужок жерсті.

Скриню та інші вузенькі смужечки жерсті, Іван Антонович Копиленко-Копилов і доводився рідним батьком Сашкові з школами прізвиськами В'юноша, Лобатий і подібними.

Скриню ту я, може, побачив ще з перших одвідин копилівської хати, та через те, що вона була зачинена, а сам я набігав ще небагато літ, то цей збіг обставин так і не призвів ні до чого. Все пізніше сталося.

Лобатий — зрозуміло чому. А от В'юноша — загадка. Може, ѹ не загадка, а неминучість. Кожен хлопець, крім прізвища, мусив мати ще й інше — інтимне ім'я. У мене юх був цілий хвіст: Сноготок, Лещик, Стерлядь.

Кінець грудня 1908 року. Я вже школяр, і в школі ялинка! Співали хор, рекламивали хлопці, дівчата. Надійшла моя черга. Я, як і всі, запишався, вийшов наперед і піднесено, рівним тоном почав: «Однажды в студеную зимнюю пору...»⁸⁹ У віршику розповідалося, як якийсь дядько в ту зимову пору, вийшовши з лісу, зустрів хлопця. Хлопець був одягнений в цілому задовільно, мав на собі і батькову кожушанку, і великі, теж батькові, рукавиці. І, крім того, був завбільшки «сноготок». Що воно таке за «сноготок» — я не знат. А згодом з'ясувалося, що і вся шкільна громада мала про це таке саме уявлення, як і я. Скінчилось це дуже цікаво, принаймні на другий день Івженяти Івана уже не стало в селі. З'явився на світ Сноготок, або ще Іван Сноготок; в гарячій атмосфері — Сногот! Чортів Сногот! Сноготяра! Сноготком мені судила доля ходити три повні роки навчання в школі.

У Вишій початковій школі я став Стерляддю, Лещиком.

Червоноград і вся Червоноградщина розмістилися на масиві, один кінець якого вирається в Полтаву, другий — у Харків, а третій — у Дніпропетровськ. Живуть там люди тверді, скаже чоловік але, то неначе трипарним плугом скибу одверне. А надто на площині високого степу, а надто в шахівській річковій заплаві. І чим твердіша вимова, тим краще. В Шахівці для тренування вимови дошкільнят і хлопців шкільного віку подавався особливий абразивний мовний еталон. Ось він: «Бик ударив бика в бік, бик упав в рів і зарів». І не дай бог вимовити його не так, як тут записано! І вже хто-хто, а я доклав зусиль, щоб з усієї цієї грамоти зробити належні практичні висновки.

Вимова моя була класична. Тож коли на уроці російської мови і літератури мені запропонували прочитати байку Крилова «Дем'янова уха»⁹⁰, я прочитав її як умів, виразно і твердо.

А викладачем у нас був Іван Петрович Соловей, по-шкільному. І в нього була постійна війна з тим, що він бачив і чув на Червоноградщині. Не кажіть «сіно», а «сено», і взагалі запам'ятайте, що там, де хохол говорить «і», треба писати «ять». Надто ж нетерпимо ставився вихователь наших душ до шахівського е, рівнозначного російському э. Казав: «Ви, кажете, що ваше прізвище Сенченко? Це по-хохлацькому так, правильно ж слід вимовляти «Сенченко» через «ять», бо прізвище ваше походить від слова «сено». І звелів мені підписуватися через «ять». Тож треба уявити, що сталося в класі, коли я підвівся за партою і випалив одним духом усе, що належало до байки, в тому числі і вславлений опис меню «Вот лещик...», і все це у червоноградській шахівській твердій вимові: «Вот лэщик, потроха, вот стэрляди кусочек...»

Клас юних філологів, натренований вихователем людських душ, упав на парті і захлинувся в нестримному нападі сміху. Іван Петрович аж дібки звівся, наблизився до моєї парті, перепитав: «Как? Как? Лэщик? Стэрлядь? Да вы что, Сенченко, хохол, что ли!» Юні філологи в один голос ревнули: «Ха-ха-xal»! І того дня Сенченко вийшов з класу вже не як Сенченко, а як Стэрлядь, Лэщик. «Здоров, Стэрляды!» — «Гей, Лэщику, будеш шкірити зуби, то дам так, що на третій вулиці гавкнеш!» Багату й образну мову мали юні лінгвісти!

Все це і сумно, і смішно, і трагічно. Чи міг тоді уявити бідо-лашний, запаморочений тією системою Іван Петрович, що незабаром ударят громи революції, поллються благосні зливи, вимиють з людських душ людиноненависницькі пересуди і на оновленій Червоноградщині стане він викладачем української мови в одній із міських шкіл?! І листуватимутися обидва, і в тих листах згадуватимуть лише хороше з колишніх своїх юних днів.

Крім Більовки, в Червонограді була ще кріпость — Більовська. Колись її проти татарів будували. Невідомо, як вона прислужилася в цій справі, але жителям округи, а надто шахівцям, була дуже в пригоді. Еге ж, кріпость. У кріпості було колись повно страшних гармат, біля гармат поблажі ядер, круглих, важких. Тепер гармати людям були без діла, одна з них чи дві іржавіли десь проти міської управи, біля них порпалися хлопці і горобці. Горобці намагалися змостити в жерлі гармати гніздечко, щоб виховати безстрашне плем'я гороб'яче, а хлопці, звісно, навпаки, були проти племені.

Проте, як це не дивно, найохочішим до ядер було червоноградське, а надто шахівське жіноцтво. Кожна баба й молодиця були озброєні страшними гарматними ядрами,

вогнем, попелом і такі баталії відкривали по всьому фронту, що іншому вояку й не снилось!

Замочували в жлуктах шмаття, закривали соломою, на солому насипали шар гречаного попелу, попіл заливали найлютішим окропом. Від цього утворювався луг, який і вибілював близну, вона ставала, як білі небесні хмари і навіть ще біліша! Коли луг виходонював трохи, розпорядник баталії тітка Оксана чи її невістка Галька викочували з печі чавунне ядро, що від жару аж вишневим ставало, і спускали те ядро в жлукто. Ух, як закипала вода, якими била фонтанами, які нуртували ключі! Так білили в Червонограді і Шахівці, а може, й деінде. В полотняному вбранні люди ходили, і на люди слід було виходити пристойно. Чим біліші сорочки й штаны у дядька Кузьми, тим вище глядачі оцінювали здібності творця цієї біlostі — тітки Оксани. Заздрі копили губи, казали: «Іхе. Вирядила Кузьму! Знайте нас — ми кислиці, і з нас квас!» Молодиці щирі, навпаки, зустрівши Оксану, казали: «І як ви ото так білити умієте?! Може, що в луг кладете?»

Але в дворі Кузьми Григоровича мала місце діалектична суперечність. У той час як син Лаврентій — Равлентій, Лавро і Равло — належав уже до вільного птаства і працював послідовно столяром в економії Безака, столяром на пивному заводі Василя-Вільгельма Вуліха, мукобоем у Кричевського, а потім і хурщиком у нього ж, Кузьма Григорович ще закінчував феодальну стадію: влітку ходив пастухом біля громадської череди, взимку служив сторожем біля церкви. Ніхто в селі не умів так у «всі дзвони» дзвонити, як Кузьма Григорович, і ніхто не вмів так грati на сопілці, як Кузьма Григорович. Вийдеш, було, з хати у двір, а там за гаєм, на луках, де пасеться череда, сопілка грає. Заслухаєшся, і раптом здається, що сопілкою промовляє не Кузьма Григорович, а старовина древня, посивіла; всі вже забули про неї, не забув лише Кузьма Григорович, грає, і його сопілкою говорить уся рідна земля, вся краса її, глибина її сила...

Кузьмо Григоровичу, чи ж ви знаєте, що ви були Геродотом⁹¹, Гомером⁹², Бояном⁹³, Нестором⁹⁴ своєї рідної Шахівки? Знає? Де ж йому знати, босому, голому! Просто він мав душу і серце і цією душою, серцем цим умів відчути і зрозуміти, про що гомонять йому степи, ліси, луки, долини, безконечні покоління шахівців, і що чув, про те й розповідав. А що так яскраво й виразно, то на те він Кузьма: «Інші наші сопілкарі і в половину його сили не вміють».

Поза всім цим Кузьма Григорович був звичайний феодальний селянин з кошлатою бородою і зачіскою, яку йому робила його жінка Оксана, моя рідна тітка. У неї була помірна макітерка. Макітерку ту вона накладала чоловікові на голову.

Кузьма Григорович підтримував її, і, поки це робив, тітка Оксана обтинала йому волосся, ведучи овечі ножиці по вінчику макітри. Після такої операції Кузьма Григорович ставав схожим на всіх своїх феодальних однолітків у селі, а коли порівняти до святих, то найбільше на Оксента-угодника, як малював його покійний, богомаз Хома з-під харківської Борисівки, Лаврентій макітерки не визнавав, стригся на Горі в перукаря Покотила під польку; інші — йоржиком, кому що.

І після стількох літ розлуки двір Кузьми Григоровича майже не змінився. Але була й одміна. Коли Лаврентій Кузьмич працював у млині хурщиком, то не було на кутку коней з такими крутими клубами, як у них. Як печі! Під повіткою стояв дерев'яний короб, а в ньому мішка. Для мішки він брав три відра полови, відро висівок, півшідра води, все це переміщував. Підвєде коник голову, побачить Лаврентія і — заірже, та як же ж привітно! І тепер під повіткою короб. І тепер пара коней коло короба. В коробі ж травиця і городнє листя — з соняха, буряка, кукурудзи. І клуби в коней є, так якісь здальні з боків, не піч — якийсь пріпічок!

— Ну, от,— каже Лаврентій Кузьмич.— Був столяром, мукобоем, хурщиком. Тепер став господарювати. П'ять десятин маю осоту...

— Чого там, сину, осоту,— заперечує Кузьма Григорович.— То за хутором, під посадкою, там справді осот, світ білий не бачив такого, а тут за Другою, Третью балкою, хвалити бога, хліба нічого.

Кузьма Григорович усе життя вважався найзлidenнішим хазяїном, мав щось десятину й три чверті землі, корівку, курей; коней і в заводі не було, поки Лаврентій не став хурщиком. А тепер, бач, п'ять десятин, пара коней до плуга, борони і гарби... Чого нарікати? Жити можна...

— Атож,— думаючи про своє, каже Лаврентій.— П'ять десятин, зожної урожаю дванадцять-п'ятнадцять кіп, разом шістдесят-сімдесят п'ять кіп, по чотири пуди з копи — триста пудів, по вісімдесят копійок за пуд — двісті сорок карбованців, тобто по двадцять карбованців на місяць. Два орачі, двое коней — і двадцять карбованців!?

Запитую:

— А столярської роботи не чути?

— Та де ж її візьмеш? Ні економії, ні пивоварного заводу!

— Перепадає часом: тому скриню зробити, тому комод, мода тепер на комоди. Підбивають також хлопці в кооперацію, там люди потрібні, або в сільраду писарем...

— А земля ж?

— Землю здам назад, залишу старі десятину й три чверті. Хліб і картопля будуть, а до картоплі щось зароблю...

Кузьма Григорович каже:

— Бач, які люди пішли,— не до землі хиляться, а від землі! А що там у тій канторі? Дихнути нічим. А побля ні за що не можна проміняти. Жили он скільки з старого наділу, проживемо і з нового: п'ять десятин — не десятина й три чверті!

Він щодня встає до схід сонця і, снідав чи не снідав, торопиться у поле, попасає у вибалках коней, вирубує будяки, осот, прополює картоплі; як коли з невісткою Галькою, а здебільшого сам: Гальці й дома роботи вистачить — стара Оксана вже зовсім збез силіла.

Вийде за шелюги, дихне на всі груди — не надишеться; гляне навколо — не надивиться, яка, боже, краса, гарнота! І робота йому не важка, яка ж це робота — гострим істиком підтинати осот та виносити його на межище? А стомиться, сяде на пагорбку проти сонечка, любить, як воно гріє, як пече в лиці, любить, як вітер пустує — у чуприні плутається. Сам загорілий, аж коричневий, аж темний; таке все лице від підборіддя до половини лоба, а з половини лоба і геть вище до пролисини — шкіра біла, убережена картузом од вітровію й сонця. Чудасія! Зійдуться в неділю до церкви, глянеш на цих апостолів, і посмішка промигне в очах. Явно видно два поверхні: перший видублений, вивітрений-перевивітрений, аж брунатний, а в Бондаренків та Прихідьків аж чорний, бо всі Бондаренки й Прихідьки запеклі брюнети. А верхній поверх лобів отих ніжно-біло-рожевий, якийсь чудний, неприродний, як степова юга,—ото що кажуть, святий Петро овечок ганяє.

З себе Кузьма Григорович не низъкий, жилавий, костистий, легкий. Сапкою вправно орудує, та так уміло! Пресапає латку, повигріба з землі зрубане зілля і на межу віднесе, по-хазяйському. А там розправиться, терне рукавом по лобі, на сонце гляне: ого-го, нерано вже! На хмари задивиться, з хмар очі переведе на круті вали косогорів, видавлених з балок невідомою силою. Воїстину благодать! І від благодаті такої полізти в кантору! І зітхне: сина жаль. Вдруге зітхне: а було ж тут і ще так недавнечко! Гасали по степу управитель Матісон, практиканти, прикажчики, отамани, конторники... І всі намагалися видушити щось з Кузьми Григоровича. Штрафувати любили. На їжі обкрадали: літня солонина з черв'ячками — це ж була річ буденна, на це вже ніхто й уваги не звертав: трапився черв'ячок — ложкою підчепиш, викинеш і далі давай, гав не лови, загавишся — хлопці все з бачка мерщій висьорбають. Ну його, яке погане згадалося! Кузьма Григорович відігнав рукою привид, глянув перед собою, вдалини чи не за десять кілометрів око зачепилося за Петрівську дзвіницю, що вся сяяла золотом у сонячному промінні, з балки разом з нею витикалися вершечками верби, верби, за ними, перед ними вали, перекати

горбів і пшениць... Це бог таку гарноту створив, щоб було легше жити й працювати людині, щоб було на чому людському окові відпочити і затриматися думці...

Вечоріє, коні біжать легким трюхачком; віз торохтить весело. І коні хапаються, й він. Час до домівки, до хати, до Оксани...

Но, но, коники! Но!

Василь — тітчин Явдошин син, п'ятої Йвжичної дочки,— не втік від землі, навпаки, прибіг, обгорнув руками її і отак закляк. Сидимо на лавочці під сонцем, під спекою. Каже, торкаючи довгою стеблинкою придорожню билинку:

— Ти мені не повіриш! От дивлюся на неї і бачу, чого вона хоче, і чую, про що шелестить! Дивовижно! Ось глянь, стут, у твоїй Шахівці, скільки пудів з десятини беруть? П'ятдесят-шістдесят пудів? Сліпі, глухі, невидющі!

— А ти ж, Василю, скільки збираєш?

— Я? Двісті пудів з гектара. З п'яти — тисячу пудів. Тисячу пудів пшениці. Росте, як з води йде. Звезу, змолочу восени — клуні тріщать, комора тріщить, в холодній хаті повно, на горищі з верхом! Що не влазить — у ями ховаю. Бо, бач, восени, як кинуться всі до зсипок спродувати, то ціна й хитнеться, і хазяїнам по сімдесят дев'ять, по сімдесят вісім доводиться брати. Позаторік спала до сімдесяти шести. Е, ні, для мене це не лічба. Хай до різдва, до Нового року, до водохреща⁹⁵ в ямі полежить. По сніжку, по морозцю — ні піску, ні куряви, і не по сімдесят шість, а таки по вісімдесят копійок за пуд візьму! А це різниця, як на тисячу пудів перекласти, — сорок карбованців! Взагалі, маючи землю, не мати грошей — душевне і rozумovе убоztво. Прийшла зима, саме сезон за копійку побитись, а він на піч! Як тисячу років тому, так і тепер. Хоч би й твій та мій дядько Кузьма Григорович. Все старосвітчина, бездумство, лінь не тіла — адже ж він не ледачий — лінь rozумova. Ну, візьми сядь увечері до столу, прикинь: що будеш мати, коли візьмешся викохувати не своїх кудлатих бузівків, а для кавалерії лошаків, швіцьких племінних бугаїв? Це не таке просте діло, Іване, це страшенно інтересне діло, і страшенно грошовите, і страшенно звабливe. На виставку торік восени повезли люди гарбузи — як макітра, сливи, грушки, а я швіцького бугая, кобиду Маріанну, трьох армійських лошаків. Там тільки ахнули. Півтори тисячі за Маріанну давали, а я її за півсотні в Луганську купив. Лошакам теж ціни нема. А мені, думаєш, теж без користі? Грамоту видали на півстіни, золотом сяє. А один сказав: «Чим не голова артілі? Василю Дем'яновичу, та ви ж голова нашого майбутнього колективного

господарства». Ну, це він занадто. Мені власне господарство болить, для колективного шукайте собі не сектантського проповідника⁹⁶!

Василь Дем'янович пройшов складне життя, почав його в облізому селі Вошиковому, в панській економії, як і всі його починали. Щасливий випадок переніс його в Червоноград хлопцем у міську аптеку. Місто зробило своє, взявшись виходити в люди. Разом з десятками інших однолітків — хлопців на послугах, писарчуками, прикажчиками — виписував різні самоучителі, підручники, популярні книжки, читав їх. З аптеки перейшов прикажчиком у мануфактурний магазин, захопився толстовством⁹⁷, голова на в'язах була — і ось він сектантський проповідник. З Червонограда на Кубань перебрався, проповідував на потасмних зібраннях, складав гроші, про землю мріяв — на Кубані земля, як ніде, спокушає людину! Та і в Червонограді теж.

Розробляв і здійснював операції, часом сміливі, бо то ж уже вдарила революція, все закружилося, завихорилося, і за куряву люди, як за запону, хovalися. І він теж. Повернувся з Кубані додому, в Червоноград, купив коней, воза, сани, будиночок на одній з кращих вулиць, курсував по дорогах Червоноград — Новомосковськ⁹⁸; Червоноград — Водолага; Червоноград — Перещепина, Зачепилівка⁹⁹; Дарнадежда¹⁰⁰, Дубові Гряди, Вільховий Ріг.

Коли соточка олії в місті п'ять мільйонів карбованців коштує, то в яку суму оцінити належить дванадцятидерну бочку олії? І громадив, громадив гроші! Проповідник, богошукач, спекулянт, прозорець, що бачить оком і чує вухом, як ворушить коренями під землею рослина, він неначе слушної години чекав. І ось вона настала. Зникли фронти, з ними разом спливло поміщицьке й багацьке сміття.

Нема в Шахівці Безака, в Добреньці Коваленка, в Олянівці Калнибoloцького. На Шкавровому, отам, аж за колишнім панським хутором, почав народжуватися новий виселок, і туди на вольні й багаті землі поспішили ті, кому було тісно на старих обійттях в Шахівці, Добреньці, Олянівці, Вошиковому, Гнидячому. Спродавши в Червонограді, осів там і Василь Дем'янович. Не тільки сам з жінкою і дітьми, а забрав ще й старих батьків. І почав нову епоху в житті своєму.

Брюнет, красиві кучері голову прикрашають, очі розумні, темні, з іскринкою, загорілий, руки, як корені, цупкі, дужі, несокрушені. Від сектантства залишилася приемна звичка не курити. Пив тільки виноградне вино — на Кубані навчився, і не для того, щоб жлуктити, а просто звеселити щоб дух. «Приїжджай, чуєш, Іване, до мене на Роздолля. Підсядь в неділю на попутну підводу і — ласкаво запрошую!»

З усього мене найбільше вразила його здатність бачити крізь землю, як там ворується коріння рослин, і чути, як благають вони: їсти! Пити! Повітря!

Батько наш на своєму місці — на ослоні під стіною, не добереш, дрімає чи слухає, головою похитує. Руки тугі на колінах. Зітхнув, обзивається:

- А Василь батьків уже вигнав, назад у Вошиве відіслав...
- Як же ж це так, тату?! Яка причина?

— Бач, сину, яке тут діло. Хто при закладанні Роздолля мав більшу сім'ю, тому й землі більше давали. На батька й матір три десятини Василеві прирізали. А тепер це все вже закріпилося, наділи записані, припечатані. Тепер, звісно, батьки вже ні до чого йому. Він їх і вигнав.

— Та що ви, тату, кажете?! Василь? Толстовець? Пресвітер?!

— Вигнав, кажу. Сестра, Явдоха, заходила і все розказала. Притулилася у старшого сина, Кузьми.

- В отого п'янюги?

Він не відповів, переклав на колінах руки.

— Ну, і взяв був на літо рідну сестру свою, Гальку, допомагати. Та на крилах прилетіла, теж сектантка, а Василь же проповідником був. Ціле літо проробила. Випав сніг, він тоді: «Іди вже, Галько, додому». А в Гальки і дому немає, бо батьки, до Василя переходячи, спродали і хату, і садибу, а гроши Василеві на нове господарство докинули. «То куди ж я піду, Василю?» — «А куди хоч. Світ широкий». — «Так ти ж мені грошей хоч трохи дай, цілу ж весну, літо й осінь на тебе робила». — «Але ж і єла!»

— Ну й що ж, тату, вигнав і так-таки нічого й не дав Гальці?

— Чого ж нічого? Двадцять копійок грішми і пів житньої хлібини.

Дебелі батькові руки зворухнулися.

Все-таки я на Роздолля поїхав. Усе правда, що Василь розказував, — і про лошаки, і про племінні бугаї, і про кобилу Маріанну. Сад і край саду не хата, а гарненький дімочок червоноградського зразка, під зеленою залізною покрівлею. Колодязь на пагорку, над колодязем бак, з бака труби — одна до хати, в кухню, друга — в загін і конюшню. Кінець дворища в невеличкому густому насадженні розбірний зруб для гною. З заднього боку при хаті суха, простора, тепла повіточка для зимування бджілок, у нього ще тільки дванадцять вуликів, хоче довести до сорока. Двір чистий, виметений; солома, сіно взяті в густі сторчові огорожі, щоб не кублились, не переводили соломи й сіна кури та й зайці взимку. В просторому підкотному сараї Василів реманент: нові добрі плуги, залізні борони, букер,

жатка-снопов'язалка, кінні механізовані граблі. У кутку на задньому плані велика гарба з будкою, обшитаю побурілим, але міцним ще брезентом у два шари, з двома пролазками — збоку і спереду, ще й з навісною приступкою, щоб у споруду зручно було зализти і вилазити з неї.

— То ти що, Василю, чумакувати зібраєшся, чи що? І воликів у запасі маєш чи на швіцьких бугаях вирушиш?

Ми сідаємо на лаві в затінку під дубочком. І він каже:

— Нікому не скажу, а тобі скажу. Починаючи, вірив я у Роздолля. Тепер бачу — щось тут не так, десь там закручується, хтось там до мотуза доривається, щоб на сполох ударити. Ти візьми Івана Марковича, ну Кушнірчиного того великорозумного свинопаса. Ти думаєш, він так собі у сільраді сидить? Сидить і все на замітку бере; бач, що людині болить, думаєш, швіцькі бугай і кавалерійські рисаки? Свідомість! Зустрів я його біля сільради, кажу: «Чого ти, Іване Марковичу, дмешся на мене? Що я тобі поганого зробив? Де я дорогу тобі перебіг?» — «Де? — каже. — Скажу: в свідомості. Свідомість у тебе куркульська». Ось яка розмова в нас була. Записав і кваліфікував як куркуля. А в нього сила, влада. Тут, Василю Дем'яновичу, подумай і роби висновки.

— Гаразд, це я розумію, — кажу. — А як ти з цією кваліфікацією критий фургон зв'язуєш?

— Та так і зв'язую, Іване. Тікати думаю з Роздолля на Кубань, поки не пізно. На Кубані в Єсентуках¹⁰¹ у мене багато добре знайомих людей. Радять радянським службовцем стати, при райвиконкомі за сторожа, за діврника, за писарчука. При виконкомі служи, а гроші в присадибному городі вирощуй. Край курортний, всяке зілля там круглорічно в ціні. Так що, Іване, я тут тільки ще доживаю, а всі думки мої і душа моя в Єсентуках уже. Спродамся, складу все потрібне в гарбу — і прощавай, Роздолля!

Знову тіні минулого... Привиддя моторошні... Гетьте, розвійтесь!

Все Шахівка та Шахівка... А Вільховий Ріг, Добренська, Вощіве, Михайлівка¹⁰². Що вони пасинки Червоноградщині? Що ж, загляньмо і в Михайлівку.

СЕЛО В ПІСКУ

Білий, жовтий, сірий пісок. Хвилястою пеленою він насуває на жита, на хати, хирлязві садки і тополі. І шлях захряс у піску. Біле вкриття його виблискує проти сонечка і хвилюється від найлегшого подуву вітру.

Піщинка за піщинкою непомітно сиплються вперед і вперед. Він, пісок, живий, ворушиться. Ось ляжте, придивіться зблизька і побачите безліч жилок-слідів на піскуватій рівнині. Все, що створив геній людини, знайдете в мініатюрі на білому піску, що омиває з усіх боків Михайлівку. Тут і контури небачених веж, і мережива мостів, і грандіозні хмари, Ейфелеві башти¹⁰³, вежі...

За царством конструктивного генія несвідомих комах починається царство пахучих килимів чебрецю. Чебреці не хвілюються від вітру і не сохнуть від сонця. Квітнуть вони червоно-бузковим і бузковим цвітом і пахнуть літом, сонцем і медом. У суботу ввечері молодиці й дівчата ідуть по чебрецю, який тут ще брецем називають, і посишають ним дома долівку. Чебрець в'яне й пахне, від його запаху стає вільніше на серці.

Михайлівські вулиці сірі, піщані, як і в Шахівці, але поблизу, під рукою, тут Червонограда нема. У піску серед дороги кубляться діти і кури. Через те діти там одноманітні блондини, а кури рябен'кі і на протилежність своїй казковій родичці не несуть золотих яєць, та й взагалі несуться мало. В Михайлівці живуть люди стримані. Вони обережні на слово і за традицією обережні на їжу. Через це мало вживають яєць і навіть мало вживають хліба. Не розженешся в цих пісках!

Вулиці, пісок, і пісок... і поодинокі верби, а під вербою кістяк. На кістяку жовта, як пергамент, шкіра. То бабуся гойдає дитя на руках. Гойдає й думає — чи не час йому вмерти? І до кладовища он недалечко...

У сінях міє білизну молодиця. Вона спиною до вулиці, а тому видно лише її худі плечі. Вони, як крокви, підіймаються обіруч голови. З плечей спадає брудна кофта. Жінка дуже худа, і одежда на ній висить, як на хрестом зв'язаних тичинах. Шелестить біля хати верба. На призьбі миршавий пес, а за подвір'ям піски, піски і розпечено коло сонця. От. Що ж, і таке є під сонцем Червоноградщини!

САДИ НАД РІЧКОЮ

Є своєрідні закутки на Червоноградщині. Є милі, затишні місця, де ввечері співають комарі і на темну зелень спадає м'який одсвіт вечірньої заграви. Повітря насычене несказанною ніжністю, воно переливається, як дорогий оксамит, як ніжні рухи сільської Монни-Ванни, що обережно навпроти сонця несе свою невимовну красу на налиті здоров'ям городи. Є красиві місцевості на Червоноградщині, є красуні жінки серед пишних садків.

Ось вона, смаглява, з високим чолом і святою усмішкою на губах. Вона йде, осміхається ні до кого, вся ласкавість, стриманість і чорний вогонь. Де вона зросла? Сходять ароматом сади; піднебесні красуні тополі і сосни напоїли її з дитинства тухою за красою — і вона зросла подібна їм, подібна заграві, подібна ніжності і подібна дерзанню... Легкий серпанок дешевого ситцю неспроможен закрити живої краси перс і стриманих ліній високого стану. Вільний комірчик дозволяє заливати туди вітерцям, і вони цілють недоторканне тіло.

Стежка вузенька. Праворуч — шелюги, ліворуч — тополі, сосни, яблуні, і черешні, і самітна постать інваліда-сторожа. А спереду, за безліччю зворотів, кутів, спокійне плесо річки в зелених берегах.

Надвечір'я. Хвилі заснули. Заснули й очерети. Ніби крізь сон кумкають жаби. В просвіті між очеретами і кущами ліщини стеляться панорами горбів, що один по одному біжать на схід до Червонограда. Між горбами теж просвіти, де вже залягає вечірня тінь, перебігаючи по шахових картках ячменю і проса.

А тут навколо зелень, зелень, зелень... Берег і луки, кущі й поодинокі деревця, тропічне гарбузиння і велетні-соняшники, рівні щереги картопель, прополотих чисто й дбайливо, кучерява пшеничка-кукурудза, присадкувана капуста і просто клапті цілінної зелені забирають душу в полон.

Сонце вже зовсім низько, жінка поринає в городи, може, копати картоплю, ламати пшеничку, а може, їй там побачення. Може, припаде хтось на повільну відлогість грудей, що живим мармуром підходять вгору до ший й опускаються вниз і вбоки під серпанком світлого ситцю. А може, й ні. Піде просто через городи на берег, де за корчами піскуватий пляж, де задумлива хвиля й вечірня самотність. Тоді в кущах щось забіліє, тихо сплеснеться вода, і плигнуть далеко від берега напоховані жаби. Жінка купається.

На сади приходьте дивитися ввечері, при місяці, коли він стоїть на небосхилі, і навколо ні темно ні видно. В усі кінці, ледь посріблени, вигаптувані тінями, розбігаються алеї: тополеві, соснові, алеї містичних верб і чорних вільх, оповитих темними шатрами хмелю. Це колишній маєток. Тут жив поміщик. Розуміється, він був культурний. Його доњки любили мистецтво. В саду й досі ще видно руїни альтанок і концертного залу. Там тріски з піаніно, а може, й рояля, і забита трубка вечірнього водомету, освітленого знизу кольоровими лампочками. Там, де споховано бігають тіні, травою обросли уламки красивих статуеток богів кохання, вина й радощів. І мох — м'який і ніжний. Тут приємно ступати босими ногами. На

великій галявині силуети дівчат і хлопців. Багато сміху, сплески мандоліни й пісень. Далі з-поміж усіх вирізняється один голос, дивної сили й краси. Тихо — це співає червоноградський соловей Віра Шумарова, що разом з хлопцями випуску 1920 року навчалася в Червоноградській учительській семінарії, отій самій, що її тоді закінчив Івженко-Сенченко Іван і його побратим Сашко-Олександр Копилов-Копиленко. І ще багато іншого люду.

І от знову цей Копиленко! І, власне, не він, а його довга, важка оливкова скриня, набита по вінця томами Енциклопедії, комплектами журналу «Нива»¹⁰⁴ за 1896—1917 роки і комплектами додатків до неї за ті ж роки. А це — зібрання творів Гоголя¹⁰⁵, Ростана¹⁰⁶, Гаріна-Михайловського¹⁰⁷, Гейне¹⁰⁸, це чудесні твори Шарля де Костера «Тіль Уленшпігель»¹⁰⁹, повний, не урізаний для шкільного читання «Дон Кіхот»¹¹⁰ Сервантеса. Та хіба тільки це! Благословенна скриня! Благословенний Іван Антонович, що спромігся набити її вщерь, благословенна Євдокія Захарівна, що знайшла сили поступитися сковищем речей матеріального вжитку речам вищого, духовного світу. Серед інших книжок зберігалося там і зібрання творів Короленка¹¹¹, в якому, як у золотій оправі, містився шедевр, рівного якому, здається, й на світі нема,— нарис «Река играет». Я його читав не раз і не два й ніколи не стомлювався дивуватися його красі, силі і правді. Багато разів брався перекласти його своєю мовою і спіткався одразу ж з першого кроку. Як перекласти оте неподоланне «Река играет»? Ріка грає? Ріка повеніє?

Отже, Сашко-Олександр Копиленко, вступивши в 1912 році до червоноградського Вищого початкового училища, закінчив його успішно року 1916-го круглим відмінником з зоології й ботаніки.

Івженко-Сенченко теж. Того ж року обидва вони вступили до учительської семінарії, перебазованої в зв'язку з війною з якогось польського міста в Червоноград. Ця учительська семінарія працювала в Червонограді лише один учебний рік, 1916—1917. Через рік вона була переведена ще далі на схід, а саме в Калач Воронезької області, куди попхалися й наші обидва приятелі. З'ясувалося, що цей рейс був даремний. Ледь тільки обставини виштовхнули польську семінарію в Калач, як у Червонограді утворилася тієї ж осені 1917 року своя власна Червоноградська учительська семінарія, де після Нового року й осіли мандрівники,— і тепер міцно, на всі чотири роки.

У семінарії проявився організаторський геній Олександра Івановича. Не було такої студентської організації в семінарії,

членом якої він не був би. І семінарійські дівчата склали на нього веселу безжурну епіграму (можливо, автором її і була наша чарівниця Віра Шумарова). Ось вона:

Ходит, вымазанный мелом,
Показать, что занят делом!

У кожного своє амплуа. В ті роки мала місце подія, цікава з іншого погляду.

Отже, семінарія, учительська.

1918 рік. На Україні влада належить царському генералові гетьману Скоропадському. І потяглися тоді в Шахівку, Добрењьку, Олянівку солдати, фельдфебелі й унтери гвардійських полків, які після закінчення дійсної військової служби повлаштовувались у Петрограді швейцарами, городовиками, жандармами, двірниками. Разом з ними в Червонограді опинився і священик Іоанн Падалка. Та не просто священик, а священик дипломований, церковний письменник, автор підручника з богословія. Улаштувався він працювати у нововідкритій Червоноградській семінарії, де читав лекції про речі, належні до його спеціальності.

В підручнику рясніли імена Платона¹¹², Локка¹¹³, Канта¹¹⁴, Гегеля¹¹⁵, Дарвіна¹¹⁶. Погляди їхні вчений священик спростовував за допомогою текстів отців церкви і Святого письма. І теорію Дарвіна також.

На тему «Про походження людини» законоучитель і давав нам домашню квартальну роботу. Було це навесні 1918 року.

Я йшов додому, проминув міст через Берестову і зійшов на греблю, обставлену двома стінами верб. Тисячі разів я ходив цією дорогою, знов на ній кожну нерівність, форбик, ямку, кожен будь-чим прикметний камінь — гребля була забрукована. Млинові вантажники своїми кованими в залізі бричками пооббивали, вирівняли, вишліфували кожен камінчик зокрема і все полотнище дороги в цілому. Глянув уздовж цього зеленого тунелю і спинивсь від несподіванки: кам'яна бруківка перетворилася на темно-блакитну ріку, яка текла, струмувала в теплих променях сонця. Один край її упирався в Берестову, другий вливався в головну шахівську вулицю. Краса, несподіванка — і дух захопило! Аж забилося гаряче серце. А душа вихлюпнулася з грудей і розлилася в цьому теплі, в цій незміряній зелені, в травневій блакиті... Людська душа, людське серце, що ви є? Рідна природо, ти, гребле, ти, створена сонцем і каменем темно-блакитна ріка, ви, води болотні і сяюче небо, що ви є? Хто вам початок дає і хто дасть кінець вам, бেзмежні, нерукотворні? О природо, о краса твоя, сила, могутність! Вічні ви, уроочисті і милі... А до чого ж тут законоучитель священик Іоанн Падалка

з його сіренською кіскою на потилиці, з сіренськими відповідями на всі одвічні питання людини? Якийсь ніким не знаний бог, існування якого оперте на запліснявілі тексти із стародавніх писань людей, часом, може, й геніальних, але безнадійно віддалених рядами сторіч, якісі порожні колоски знань, зернятка котрих потрухли давно і обернулись в ніщо! Що там до них дітям цього нового, пройнятого сонцем віку?

На греблі, заливі темно-блакитною пеленою, пустували горобчики; з ними разом кублився легіт, стріпував крильцями, дмухав і здував з темної блакиті кам'яної ріки пір'їнки, порох і кузок, які тут грілися проти сонечка...

Душевні переживання переживаннями, а життя життям. Викінчив опус,— вийшов цілий шкільний зошит,— здав черговому та й забув.

Все сталося в актовому залі останнього дня учбового року. Семінарія не мала свого приміщення, містилася в гімназії, новому просторому будинку з красивими коридорами, класами, зручною домовою церквою. На урочистий акт зійшлися обидва курси (третього і четвертого ще не було), повен зал молодих людей, хлопців і дівчат. Після виступу старших викладачів і директора з промовами, належними на таких зібраннях, несподівано взяв слово наш законоучитель, священик Іоанн Падалка. Всі наші кадрові червоноградські педагоги того часу сповідували один тактичний принцип: в учбовому закладі учба на першому місці. Що ж до політики і всього, пов'язаного з нею, то про це в нас заведено було говорити на розі вулиць Більовської і Полтавської, якраз проти друкарні Іцковича.

Тут з уст в уста передавалися останні новини по місту і по країні в цілому. Клубом цим керував учитель співів, стрункий і чарівний красень Кучеренко. Але й він твердо розрізняв одну від одної свої іпостасі, і коли доходило діло до семінарських аудиторій, то тут студенти бачили його лише в основній його іпостасі. Він мав обдаровання, умів громадити юнаків і юнок, умів розучувати з ними найскладніші композиції, через що його хор по справедливості вважався найкращим хором у повіті.

Перший неписану конституцію семінарії порушив законоучитель Іоанн Падалка. Взявши слово, він почав говорити не про навчання, а про времена. Времена були складні: невігласи, демагоги, підніжки суспільства випливали на поверхню життя. І не тільки в столицях — Петрограді, Москві, Києві, не тільки десь там у різних кутках Червонограда, а навіть у нас, в стінах семінарії. Еге ж, семінарії. Може, це помилка? Ні, це не помилка. Є у нас тут такі, як семінарист другого курсу

якийсь Сенченко, Іоанн. То цей Сенченко, Іоанн, подав вихователеві своєму, законоучителеві своєму письмову роботу, крамольну і непристойну, в якій пише, що бога нема, ангелів нема... Немає світлосяйних небес з ангелами, архангелами, з престолом всевишнього, а є лише природа, яка обновляє себе, відтворює, яка родить покоління людей, а ці покоління вже творять господа бога на свою подобу...

Законоучитель Іоанн Падалка у великому гніві почав читати еретичні шматки з роботи свого вихованця і, читаючи, втратив рівновагу. З гарного розміреного ораторського ритму перескочив на верхні ноти. Несподівано заверещав і затупотів ногами. Що з ним? Чого він надривається?

Наївне запитання! В інші часи, але не в рік 1918-й, він був би, мабуть, інакший. Напевне, не дозволив би собі ні кричати на свого вихованця, ні тим паче тупотіти ногами; просто, без крику витурив би його з вовчим білетом на вулицю. Це колись. Та тільки не тепер! Це ж були часи, коли країна хиталася на хвилях революції. Мені це коливання було присміне, підносило мене. Та хай би я був спробував стати на місце отого християнського теоретика священика Іоанна Падалки!

Вчена, недурна людина, він посідав у Петрограді якесь певне місце, врісся в нього, призвичаївся до нього, став часткою петроградської суспільності, підпертої такими словами, яким начебто й зносу не було: бог, цар, імперія. І ось раптом все це похитнулося, почало валитися, як будівлі на картині Брюллова¹¹⁷ «Останній день Помпеї». І особисте гніздо отця Іоанна за знало ударів. Дмухнули крижані вітри, рознесли пір'я, з якого те гніздо було змощене. Одного ранку встала людина і побачила себе віч-на-віч з катастрофою. Ні царя, ні імперії, ні бога! Власне, філософський бог залишився, але бога православного, такого звиклого, аж набридливого, не стало. Метнулися й князі церкви хто куди. А з ними заметушився й отець Іоанн Падалка.

Треба віддати йому належне. Залишив охоплений полум'ям катаклізмів Петроград він не в білизні, а з людською гідністю: з ним прибули й важкі пакунки з його богословським підручником.

Прибило його в Червоноград на Полтавщині, на Україну, де рештки величі колишньої імперії підтримував за допомогою іноземців гетьман України Павло Скоропадський — царський генерал. Звісно, її Україна бунтувалася, але влада тут була начебто в міцних руках. Втікач відпочив, почав заспокоюватись. Може, бог дастъ, промине революція державу Скоропадського... А як все-таки не промине? Що має тоді робити законо-

учитель Іоанн Падалка, де він прихилить голову свою з нужденними кісками сивуватого волосся на потилиці?

В актовому залі було тихо. Ми, червоноградці,— а нас там була більша більшість,— стояли твердо, плече в плече. Тупотіння законоучителя, його зойки од наших грудей відскакували, як камінці од муру. Адже був початок літа року 1918-го.

Через кілька місяців, коли ми восени повернулися в свої аудиторії, то ні гетьмана Скоропадського, ні законоучителя священика Іоанна Падалки вже не було. Підручник його я необачно викинув. Жаль. Цікаво було б поглянути тепер, чого навчали люди кінця старої, дореволюційної, ери.

Ну, от про червоноградців! Чудесні, часом незвичайні люди зростали та, звісно, і зараз зростають на червоноградській землі. Я міг би тут назвати, крім Копиленка, ще Івана Прокоповича Попова з Піщанки. Піщанка — російське село. Якщо Шахівка притулилася до Червонограда з півдня, то Піщанка, навпаки, — з півночі. Там народився Іван Прокопович, з яким ми пройшли всі шляхи, починаючи з червоноградського Вищого початкового училища і Червоноградської учительської семінарії, кінчаючи харківськими вузами, які вивели нас кожного на свій лан.

Учився Іван Прокопович завжди на самі п'ятірки, був у класах разом з Миколою Борисовим, сином червоноградського бондаря, математичним світилом. І от тепер він усталений металург у Дніпропетровську. Микола ж Борисов пішов не шляхами практики, а такої красivoї науки, як хімія, став дипломованим хіміком. У ті роки, коли я зустрічався з ним, був він уже кандидатом наук. Страшенно обдарований, страшенно красивий, чіткий розум у Миколи Борисова, колись звали його, звісно, Коля. Коля Борисов. Еге ж. Було.

Були ще брати Ялові. Михайло¹¹⁸. Грицько. Кость. Ці з Дарнадежди, таке село було і є на Червоноградщині. Гриць і Кость учителювали. Складніша доля була в Михайла. Хто ж він? Екс-голова Червоноградської Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, екс-редактор газети «Біднота»¹¹⁹, екс-редактор журналу «Червоний шлях»¹²⁰, драматург, романіст і поет — Юліян Шпол. (Хто попорпається в давніх літературних анналах, обов'язково знайде і Юліяна Шпола.) В 1917 році він був молоденький студент-медик, кучерявий і гарний, як дівчина. І ми, шкільна малеча, з пошаною і внутрішнім трептінням дивилися на нього і перешіптувались між собою: «Он пішов Миша Яловий». А потім прийшли гайдамаки з німцями¹²¹, і Миша став екс-головою Червоноградської Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів.

Зустрів я його в 1924 році в редакції журналу «Червоний шлях». І він уже був не кучерявий, як і належало редакторові такого поважного органу. Любив дуже сонце, життя, мовчазність. Сидить, було, на лаві, підставивши велику голову свою під яскраві сонячні промені, і все мугиче, мугиче колись десь почуту й незабуту пісеньку:

Скоро солнечное лето,
Чьи-то сбудутся мечты,
Покупайте у Сюзетты, покупайте у Сюзетты
Ароматные цветы!

Мовчки, повільно ходив вулицями Харкова і вимовчав роман «Золоті лисенята».

Діяв і уславився в Червонограді Порфир Денисович Мартинович¹²², художник, етиограф, добрий знайомий нашого батька Юхима Гавrilовича Сенченка. Отже, в мої двадцять років він був уже зовсім старим дідусем. У батьків я бачив його багато разів, але сам уперше зустрівся з ним у 1920 році на глеястому березі Берестової. Всі береги Берестової під Червоноградом низькі, трависті, болотяні, грузькі і лише в одному місці, саме на глеястому березі,— високі, сухі, справді складені з глею.

Це було улюблене місце всіх купальників із Шахівки, червоноградського Низу, рівно ж як і червоноградської Гори. Отут, на цьому високому й сухому березі, і зустрів я його.

Річка вже почала спадати, оголивши тверді затужавілі уступи. Він сидів на верхньому уступі й задумано, а може, й стомлено дивився на річку. Особливий, прикметний, зовсім не схожий на всіх дідів, яких мені доводилося зустрічати. Найбільше вражав великий, особливої форми ніс. Здавалось, потягни його трохи за кінчик — і дотягнеш до підборіддя. Кажуть, що замолоду в домашніх спектаклях він неперевершено виконував ролі Гриця безп'ятого¹²³, Мефістофеля¹²³ і Баби-Яги¹²⁵.

Глеястий берег переходив у зелений, засланий споришевими килимами, моріжок. Тут, на спориші, і викачувалися купальники, гріючи ребра проти чарівного червоноградського сонечка. Далі за моріжком стояла могутня стіна сторічних берестків.

Ніяке дерево не шумить так журливо, як старі берести. На вербах листя м'яке, ніжне, навіть лагідне. І шум вербовий ніжний і лагідний. Жерстяне дубове листя у вітровій викрешує іскри, в його шумі гнів, завзяття, наступальний порив. І дуби не шумлять — гудуть. А берести, старі меланхоліки, беруть серце в полон, сповнюють солодкими болями, заносять бозна куди, аж плаче те серце — і не знати від чого: від туги, від щастя чи поривань.

І того ранку берестки шелестіли. Одним вухом прислухався до того бентежного шуму, другим — дідуся: Він був учнем

Академії мистецтв у Петербурзі, вважався незрівнянним рисувальником, дружив з художньою молоддю, серед інших і з Іллею Рєпіним¹²⁶ і виявляв у тих змаганнях такі сили, що тяжко було б сказати, хто з них у майбутньому стане справжнім Рєпіним.

Потім сталися важливі обставини. В життя Порфира Денисовича втрутилися фатальні сили, і відтоді він змушеній був залишити старі шляхи і піти новими шляхами. Якось в надзвичайно важливій і відповідальній розмові божа мати розповідала Порфириу Денисовичу про так звані Устенські книги українського народу. До татарської навали Русь стояла на вершині культурного розвитку, мала багату літературу, зокрема були тоді на Україні свої Шекспір і Еразм Роттердамський¹²⁷, Гете¹²⁸ і Пушкін, Байрон¹²⁹ і Лермонтов. Перед татарським лихоліттям¹³⁰ мати божа зібрала найрозумніших і найблагородніших мужів і звеліла їм врятувати для майбутнього всі оті цінності. Кожен з них мусив вивчити напам'ять одну з книг з тим, щоб передати її наступним поколінням.

Таких Устенських книг мало бути двісті сім. Отож, розповівши про все це, мати божа сказала далі Порфириу Денисовичу: «Те лихоліття для нашого краю вже минуло. Іди, Порфире, трудися, збирай Устенські книги докупи». І Порфир Денисович, залишивши олівець і пензель художника, вирушив у вир життя збирати Устенські книги і вже назбирав десять скринь, а роботі ще не видно й кінця...

Ми ходили до нього додому, і я бачив ці скрині, гори списаних невтомними пальцями рукописів.

Трагічне життя, і в цій трагічності скалки з відблисками далекого піфагорійства¹³¹ з його музицою цифр, адже Устенських книг має бути 207, бо коли 207, то буде всім! В театрі він має сидіти в 7 ряду, місце 7, інакше й на виставу не піде!

До нього линули з усіх усюд державці Устенських книг, і від них він записував дивовижні речі.

Ми сиділи над річкою Берестовою в чудовий весняний день, і під меланхолійний шум берестів він читав напам'ять записи від якогось мандрівного кобзаря. «Впізнаєте?» — прочитавши чималенький шматок, спітав він. «Пізнав», — кажу. Те, що прочитав Порфирій Денисович, як дві краплини води скидалося на лермонтовського «Демона», лише текст звучав українською мовою. «Нічого дивного,— пояснив Порфирій Денисович.— П'ятсот років тому Україна мала свого «Демона», і ось тепер я його розшукав і записав від...» Він назвав ім'я кобзаря, від якого запис зробив! Як пізніше дізнався я, текст, який потрапив таким незвичайним способом до Порфирия Денисовича, належав перекладачам Лермонтова українською мовою Руданському¹³² і Старицькому¹³³! Але ж кобзар! Видно, чоловік

і психіку клієнтів своїх знав, і знав своє діло: доніс-таки Устенські книги з правіку у двадцяте сторіччя!

Вислухавши мою розповідь про зустріч з Мартиновичем, батько наш, Сенченко Юхим Гавrilович, сказав: «Еге ж, Порфир Денисович химерний!» І додав дещо від себе. З його розповіді випливало, що Порфир Денисович мав дар записувати оповіді людей особливими титлами, які давали йому змогу хоч і через десять років відтворити голос розповідача. Батькові і його товаришам, які працювали разом з ним у саду Мартиновича, особливо запам'яталися розповіді шахівського мешканця діда Івана Некрія. Тож, обравши слушну годину, вони напосіли на Порфира Денисовича, щоб воскресив голос покійного діда. Порфир Денисович пішов у кімнати, виніс рукопис, присів біля заробітчанина і почав бубоніти, і робив це так, що слухачам здалося, ніби вони чують голос живого Івана Некрія. Така разюча була подібність!

Задумався, потарабанив своїм звичаєм пальцями по столі, сказав: «А то в саду Порфировому було ще таке. Копали ми перевал, і знадобився казяїн. Послали в кімнати Івана Максимовича Калюжного, тоді ще парубчака, сходи, мовляв, поклич. Пішов Іван Максимович, незабаром і з'явився — збентежений, зніяковільний. «То що там таке? Де ж хазяїн?» І Іван Максимович розповів своїм товаришам, як він зайшов у кімнату, як побачив за столом людей, як, скинувши картузу, сказав «добрий день», як уклонився і як на його привітання ніхто й бровою не зрушив. Подумавши, що, може, мовив тихо й невиразно, Іван Максимович повторив привітання ще раз, уже голосніше, розбріливіше — і знову без одзвуку. Отак зніяковіло й збентежено і з хати вискочив. Пішли сміливіші перевірити розповідь Івана Максимовича й побачили, що він за живих людей прийняв портрети, розвішані над столом!»

А згодом від нашого батька почув я ще й інші розповіді.

Мав Порфир Денисович у Червонограді садибу з садом і хатою, вкритою очеретом. Хата поділялася на дві половини. В тій, де стояла вариста піч, жила мати Мартиновича із дочкою. Половина Порфира Денисовича складалася з двох кімнат — більшої і меншої. Кімната, що від вулиці, була вся загромаджена рукописами знизу доверху. В другій кімнаті він сам жив. Тут стояв стіл, два стільци, на столі житня хлібина і в хлібину ввіткнута велика грудка солі. На стінах картини, намальовані самим Порфиром Денисовичем. В кутку «Тайна вечеря» з Іудою¹³⁴, який, умокнувши хліб у солянку, простягає його Христові. Іуда був намальований темнувато, а всі інші апостоли — світлі. Поруч висіла друга велика картина «Моління о чащі», теж гарна, на чорному тлі золота чаша. В цій-такі кімнаті, в другому кутку, стояв рояль, вкритий на два пальці пиллюгою.

До цього рояля не дозволялося нікому доторкатися, отже, й пилиогу знімати. В цій кімнаті на одвірку висів портрет голого чоловіка. Як вийдеш та глянеш, то здається, що це жива людина: ноги, груди, голова — все живе! На стінах розвішані малюнки з «Енеїди»¹³⁵, як шинкар торгував горлкою, як пили троянці, як баба ходила до юрчми заганяти чоловіка додому. Стара, горбата, в запасці стойть біля корчми, доказує чоловікові...

Прибиралося в половині Порфира Денисовича раз на тиждень — у суботу. Тоді Мартиновичу було років з п'ятдесят, ходив узимку в понощеному пальті, в старому капелюху, літом — у солом'яному брилі, сорочку носив полотняну, замість гудзика зав'язував комір червоною стрічечкою, штани напускав на черевики, ходив згорбившись, голився щосуботи, горбатий ніс приплюск до вусів. Вусів не стриг і не голив.

Садибу мав хорошу, з гарним садом, були там дерева, які насадив ще Мартиновичів батько. В одному кутку саду був насипаний високий курган, обгороджений жовтою акацією. Курган ніколи не опоряджався, дерева навколо нього не підрізалися. На цьому місці любив відпочивати батько Порфира Денисовича. І курган, і батька Мартинович дуже любив.

Батька і брата, було, хвалить, а матір і сестру кляне, бо мати не хотіла, щоб він оженився, сестра підтримувала її. Розказує, що мати в нього недобра, мала десять тисяч грошей, віддавала їх у позичку людям, брала п'ятдесят процентів. За це була засуджена на десять років заслання. Відбувши кару, повернулася додому. Із сином і дочкою не жила в злагоді, вимагала, щоб син годував її; а син годував, та не дуже. Їли погано, а сперечалися добре.

Того року батько прийшов із своїми шахівськими товаришами-заробітчанами, як завжди, весною, прибрati і що треба поробити в саду. Закінчили роботу ввечері. Порфир Денисович виніс гроші, а було саме перед Першим травня. Взяли гроші заробітчани, глянули на курган та й кажуть: «Завтра, Порфири Денисовичу, Перше травня. Добре було б на могилі кашу зварити, поспівати, повеселитися, старого згадали б!»

Думка припала до душі Порфириу Денисовичу. Він так і вчепився в ней: «Оце добре ви, хлопці, надумали! Кашу так кашуй! Приходьте завтра і прихватіть хлопців, котрі найголосніші. І Ялісоветі Сиротенковій перекажіть, щоб прийшла з раннього ранку».

Та й прийшла. Виrushили вони з Мартиновичем на базар — пшона купують, курей, м'яса, крашанок, карасів цілий кошик великий нагилили! Дома у Мартиновича Ялісовета курей попатрала, рибу почистила, м'ясо помила — і все жужма по-вкладала в цеберку, а цеберку на кабицю!

Прийшли тоді на святкування до Порфира Денисовича Григорій Ілліч Балковий, Іван Антонович Балковий, Андрій Максимович Калюжний, Семен Васильович Височин.

Григорій Ілліч і Андрій Максимович пішли з Мартиновичем до крамниці, принесли сулію горілки, сулію вина, цеберку пива. М'ясне, рибу й крашанки Ялисовета виклада у великі череп'яні миски. Порфир Денисович виніс для горілки невеличкі чарочки, для вина й пива — склянки. Пив хто скільки хотів. Спочатку виїли те, що містилось у цеберці, потім взялися до череп'янних мисок. Порфир Денисович горілки зовсім не пив, випив трохи вина. Випивали й гуляли до вечора, співали кріпко. Перед вечором зійшли на батькову могилу і там проспівали «Як умру, то поховайте»¹³⁶. Добру пам'ять про себе залишив Порфирій Денисович у своїх садоробів!

Складна психічна організація, вражена хворобою, все життя підштовхувала Порфира Денисовича на пошуки Устенських книг. Він опитав тисячі людей, назбирав гори матеріалів. Деяло з цього вченням пощастило відібрати й видати. На початку віку вийшли два томи записів Порфира Денисовича¹³⁷. Серед звичайних етнографічних матеріалів там можна знайти унікальні речі, наприклад, розповіді про заробітчанське життя в Одесі, про роботи на завантаженні суден пшеницею, про те, як споконвічні степовики наймалися матросами на вантажні кораблі, супроводжували їх в італійські й французькі порти, отже, ставали матросами і пишалися один перед одним, бо як один казав: «Я був в Італії і далі», то другий відповідав йому: «А я був в Парижі і ближче!»

Видаючи ці томи, вчені, звісно, порушили химерні настанови етнографа, зробили все на своє розуміння. Порфир Денисович образився, замкнувся перед людьми, і колосальні етнографічні записи його стали набутком мишей. Помер він у 1933 році. Хто каже — з недогляду, хто твердить, що став жертвою злодіїв. Говорять також про таємницю рояля: начебто грабіжники, відкривши віко його, знайшли там п'ять тисяч золотом! О доле людська, яка складна й суперечлива ти буваєш!

І все це ти, мила, чарівна Червоноградщина! Та хто знає про ті домашні злигодні, кому, крім новелістів, діло до таємниць чорного рояля, бо це курява в літній день, порох. Махнув крилом час, і де воно все? А томи записів Порфира Денисовича, а його такі шедеври, як портрет Ф. Мигаля (олівець, 1880 р.)¹³⁸, є окрасою рідної науки, рідного мистецтва!

От і наближається наша подорож до кінця. Багато спогадів підняла вона з дна душі. Та душа людська невичерпна, бо немає нічого за неї багатшого, а надто коли її опромінить тепло рідного краю.

ЧЕРВОНОГРАДСЬКІ ПОРТРЕТИ

Любий читальнику, дозволь розказати тобі қілька історійок із недалекого минулого та сучасного Червоноградщини. Червоноградщина лежить на межі старої Полтавщини і молодого Степу. Це особливий край з особливими людьми і звичаями. Це — кінець Лісостепу. Земля тут потужна, як потужні і люди. Доців іде рівно стільки, щоб пшениця хвилювалася, як море, а сонце таке, що воно смалить, не палючи. Навпаки, скопивши за чуприну дерева, людей, злаки, воно тягне їх угору до рівня дзвіниці. Воно в гармонійній спілці з чорноземлею, дощем і синами синів земних. Вони — ці останні — і перейдуть перед вами тут шерегою, намальовані так яскраво, як на це здатний автор.

I. МИХАЙЛО КІШКА-САМІЙЛО

Михайло Кішка-Самійло — прямий нащадок отого самого Самійла Кішки¹, що про нього співається у народних неволиницьких плачах. Так! Він постійний об'єкт для плачів. Десять літ тому Михайло Кішка-Самійло мав про себе ось таку пісеньку, складену його батраками:

Не журися, Самійленко, не вдавайся в тугу:
В тебетища земель поля і тисяча лугу,
В тебе діти, як калина, і сини, і дочки,
А здер еси, Самійленко, з нас шкуру й сорочку,
А здер еси, Самійленко, штани і постоли,
Осталися батраченъки і босі, і голі.

Михайло Самійло-Кішка не любив цієї пісні. Він гнівався, червонів і посылав до чорта усіх батраків з їхніми безглуздиними піснями. Єдине, що йому подобалося,— це натяк на тисячу десятин поля і лугу, бо Самійленко справді мав лише всього п'ятсот. Та вже коли люди співають і в пісні про це говориться, а з пісні, як відомо, слова не викинеш, то... Михайло Кішка-Самійло з усієї сили намагався виправдати цей людський поговір. Що ж до пісень, то, випивши, він іноді любив співати про те, як Катерина «дарувала козаченькам чотири лимани, щоб

ловили хлопці рибу й справляли жупани...»². Од цих згадок очі його робилися вогкі, і слози іноді капали аж на бороду. Михайло Самійло-Кішка плакав. Але це не більш як святкова романтика. Кожній людині приємно поплакати з жалю за минулим. Взагалі ж Михайло Кішка-Самійло був тверезої і навіть веселої вдачі. Цьому назустріч ішло море здоров'я і сили. Намалювати портрет Михайла Кішки-Самійла можна так. Ось перед вами лежить на сонці здоровенний, червоний, аж фіолетовий, червоноградський баклажан з тонісінькою прозорою шкіркою, що ледве-ледве здержує напір соків. Баклажан лежить на сонці, лосниться, підкупляє, приваблює своєю здорововою стихійною силою. Черкніть легенько по цьому овочу кінчиком гострого ножа. Він дзвінко трісне, і проріз широко розвернеться, показуючи здорове, сахаристе, привабливe м'ясо... Михайло Михайлович не схожий на баклажан. Швидше це навпаки. Візьміть у руки цей баклажан, приробіть до нього спочатку чорну кучеряву бороду, що ледве-ледве просвічує на щоках і підборіддю рожевим тілом; киньте далі розгонистий, кучерявий у кінцях мазок на вуса, так щоб із-під них виглядала ніби розвернута вістрям ножа продовгувата соковита ранка, куди випадково попало кілька сліпучо-білих шматочків солі. Зверху накладіть найчорніші, які тільки є в світі, перуки з помірно довгої гриви, зачесаної назад і примашеної зверху оливою. Грива ця тісно зляглася там, де її скріплює синій суконний, з плисовим околом, картуз і вільно, хаосом кучеріє і падає на дебелі в'язи, плечі і спину своїми хвилястими кінцями. Від цього, коли Михайло Самійло-Кішка швидко летить на тачанці, розмальованій під розкішну екзотичну квітку, грива йому теж летить назад, розвівається, і він тоді схожий на чорне вітрило. Грива розвівається у повітрі, під хмарою летить із-під копит, і тоді вже не добереш, де кінчається окраса цього патріарха і де починається пил, що легеньким сивим туманом ще довгодовго йде по дорозі.

Крім бороди, гриви, п'ятьох сот десятин землі, у Михайла Кішки-Самійла є ще: троє синів; чотири десятки одгодованих до рожево-ніжної прозорості свиней; десяток коней, що з них пара «зміїв», особливої дикостихійної породи, призначених для урочистих виїздів свого господаря; парова молотарка, косарки, жатки, грабки, млини, пасіка, десять десятин саду, клуні, стайні, загони, батраки; гній і його особливий аромат, що перемішується із запахом сіна і потом коней, творить із подвір'я фабрику особливих безцінних пахощів.

Михайло Самійло встає дуже рано. Але коли б він не вийшов на подвір'я, там уже клекотом клекотить життя. Іржать коні, мукають корови, гомонять і лаються батраки; у кузні дзво-

нять молотками сини, що вже лагодяться до косовиці, верещать свині, риплять за клунями млини, із кухні несе духом свіжого житнього хліба.

Михайло Самійло іде, як бог-громовержець. Проте він не хапається, він не поспішає. Він навіть ніби не дивиться навколо себе, але все бачить, нічого від нього не сковаться. Бачить і те, що кури гребуться в голові — хтось кинув половника, не причинивши дверей; бачить, що корови одломили ворянку, що батрак не зачепив як слід відра на колодязі і воно, перетягнуте «собакою», високо бовтається в повітрі; бачить, що хтось ніс сіно і неохайно лишив по собі слід; бачить, що в одному возі розсохлися колеса і скоро поспадають шини... все бачить Михайло Кішка-Самійло, але мовчить, бо знає, що за його поглядом стежать десятки очей і — хай він тільки пройде далі — по всьому подвір'ї зразу ж розсипляться люди, щоб навести лад. Те вже стукотить молотком біля загороди; те гонить курей, що вони не знаходять собі місця і здивовано зупиняються лише на дві верстви в полі; те, ставши на зруб, пнеться на пальцях діставати відро; інше похапливо біжить через двір з граблями, підгрібає сліди од сіна.

Михайло Кішка-Самійло сміється собі в бороду.

Він відчуває всю свою потужність і силу. Але, відчуваючи це, не забуває, проте, заховати в кишеню гайки або шайби, підкови або що, що їх знаходить десь на дорозі, ідучи до млина. І це в господарстві пригодиться, а шайба ще зовсім дебела, майже нова.

Так він ходить цілу годину, і за цю першу годину від нього не чують ні слова.

Обійшовши господарство, Михайло Кішка-Самійло повертається назад. Настрій тепер у нього добрий. Скрізь уже чистота і порядок. Батраки, сини, онуки, невістки вилазять із своїх кутків, розгинають спини. Тепер вони можуть вітати свого господаря і, хто охочий, закурити, але подалі від будівель, сіна, соломи — словом, на цілком безпечному місці. На привіт Михайло Кішка-Самійло легко киває головою: «Драстуй, драстуй, що тут у тебе нового, хлопче?» — «А що ж нового, хазяйне, — біла кобила сьогодні ожеребилась жеребчиком...» Це для Михайла Михайловича новина. Що кобила біла ожеребилась, він уже знав чотири години тому, бо чув уночі, а що жеребчиком — ні.

Михайло Михайлович іде в конюшню. Батрак трішки збоку, покурюючи цигарку, але так, щоб дим ішов в бік, протилежний від Михайла Михайловича. За п'ять кроків до конюшні він плює на цигарку, розмелює її руками і, кинувши на землю, притоптує ногою так, що на землі видно тільки кілька смужок попелу та з десяток шматочків махорки.

Риженський тонконогий жеребчик уже на ногах; насмоктавшись молока і відчуваючи себе добре на цьому прекрасному світі, він намагається тепер трішки розважитись. Жеребчик плигає, спотикається і тикає мордочкою в живіт господаря. Кобила, теж зачувши Михайла Михайловича, повертає голову; в роті у неї пасмо сіна; вона привітно ірже, і не розбереш, до кого — чи до господаря, чи до свого жеребчика. Михайло Кішка-Самійло гладить маленького коника зверху і знизу голови, тре пальцями між ушами, лоскоче його під животиком. Малюсінський коник хитається і радо, з ширості сердечної, кидас задки, намагаючись попасті у кучеряву бороду свого пана. «Лихий, сучий син», — зауважує Михайло Михайлович і обережно допомагає підвистися «сучому синові», що, кинувши задки, хруснувсь водночас колінцями об землю. Обдивившись жеребчика і знайшовши, що з нього буде дебела конина, господар переходить далі до породіллі. Він ляскав її по клубах і голосно, як те ѿ належить господареві, каже: «А повернись». Кобила повертається і розумними очима дивиться на бога. Михайло Кішка-Самійло обдивляється і кобилу. Він і з неї задоволений, бо худоба сита, має повне вим'я молока.

Виходячи з конюшні, він через плече зауважує батракові, щоб кобили не брати в роботу три дні та одмірять її більше вівса.

Але ідилія на цьому не кінчається. Вийшовши з конюшні, Михайло Кішка-Самійло надибує на дволітнього онука. Мале копирсається в землі і мимрить без слів дитячу пісеньку; воно волохате, здорове, схоже на пухнасте совеня, принаймні таке ж невклемезне, як і воно. Але Михайло Кішка-Самійло знає, що з нього буде колись загнозистий робітник. Він присідає і бере онука за підборіддя: «Ану, синку, що ти тут робиш, покази дідусеї зубки». Синок показує дідусеї зубки і за одним разом хапає його за пальця. «Зубатий, лихий сучий син, — говорить він з тими інтонаціями, як перед тим і про жеребчика. — Так і пальця дідусеї одкусиш». Дідусь обережно звільняє пальця; на ньому гострі сліди чотирьох зубиків. «У діда вдався, — погордо думає Михайло Михайлович, — зубища які, прости господи!» Із пальця тим часом виступає кров. Михайло Михайлович витирає її об полу, потім виймає з кишені маленькую, почорнілу од пилу грудочку цукру і кладе його в заяlossenу ручку онука. Михайло Кішка-Самійло любить усе маленьке — теляток, і лошаток, і дітей.

Крім синів, онуків, жеребчиків і свиней, у Михайла Кішки-Самійла є ще жінка. Змалювати її можна ось так: зверху на чистому аркуші паперу зробіть середньої, краще меншої, міри пляму атраментом. Потім пером або кінчиком мізинного

пальця розведіть пляму униз так довго, як вистачить паперу; добавивши два крючки для ніг і по дві довгі тонісінки рисочки для рук — ви будете мати портрет Марти Хомівни абсолютної подібності. Ось тільки з одягом вам буде морока, бо спідницю Марта Хомівна має у сто сорок чотири пілки. Але й це не біда. Треба тільки мати на увазі, що, одягнута в цю спідницю, господиня дуже скидається на мітлу, звичайно, коли на держално зверху надіти ріпу замість голови. Крім того, що господиня дуже довга і тонка, вона ще й чорна: чорне обличчя, руки, шматочки ший, ноги, спідниця, волосся, очі, губи,— вся, як свята земля.

На Червоноградщині говорять, що злість росте у парі із ростом. Коли це так, то свята земля ще не носила на своєму лоні такої проклятущої яги. Її можна прирівняти разом до сороки, цвіркуна, калаталки, що нею нічна сторожа розважає себе і телеграфні стовпи, до яги, відьми, гадюки, пропелера і єгипетської мумії³. Михайло Самійло-Кішка дуже її поважає і любить — і навпаки. Але, на жаль, любов Марти Хомівни ще ніколи не розповсюджувалася на одне живе стороннє створіння господа бога, крім батрачки Марії. Але ця Марія дуже швидко зійшла з глузду і плигнула в ставок, хоч на це і не мала достатніх підстав, бо Марта Хомівна устигла лише наполовину довести їй, що арсенал лайок Марти Хомівни такий же безконечний, як безконечна кількість піщаник на березі синього моря. Словом, діло було просте. Михайло Михайлович, замість до Марти Хомівни, випадково попав на примістку до нещасної Марії. Нещасна Марія підкорилася волі свого пана і таке інше повнотою, як буває у подібних випадках... В ті сумні дні — а це було давно, дуже давно — цілий тиждень без угаву скрекотіли сороки, клубились і шипіли люті гадини, деренчали в смертельній тузі калаталки і ввесь білий світ був схожий на те, ніби над ним без угаву крутилися смерчі, дули найпотужніші вітри і в божевільному чорторії крутилося нещасне сонце.

Із цього ясно, що Михайло Михайлович, крім господині, іноді любив іще й інших жінок, а також і те, що, не бувши спроможний піти слідом за Марією, він іноді, і навіть частенько, намагався навернути на той шлях свою милу дружину.

А проте в інтересах справедливості мусимо сказати, що бив він Марту Хомівну лише раз на тиждень. Це дуже цікава процедура, і її слід описати якнайдокладніше в науку нашим майбутнім поколінням. Проте лякатись не треба, бо Михайло Михайлович ніколи не бивав жінки до смерті. Бувши ягю для свого мужа, вона водночас являла собою справжнє кубло чортів для синів, невісток, батраків, що було необхідне для

інтересів Михайла Михайловича і його господарства. Отже, завчасу підбадьорюючи себе надією на щасливий кінець, Михайло Кішка-Самійло брав ремінного черезсідельника і ста-ранно, цілі п'ять хвилин, мочив його водою. Невістка, що її в цих випадках він брав на допомогу, байдуже приносила кухоль із сіллю, цебро води і недбало ставила все це на лаві біля черезсідельника. Михайло Михайлович тим часом скидав черкасинову чинарку і, обережно обтрусилиши її, вішав на цвяшок. Цвяшок чомусь виридався — і чинарка падала на землю. Михайло Михайлович гнівався. Виявлялося, що всьому виною жінка, яка «чортібатька зна за чим дивиться» і яку треба «так повчити, щоб вона цієї науки не забула до нових віників». Бачивши, що вже все готове для цього, Марта Хомівна починала третіти і цокати зубами. Сльозі з очей в такі хвилі їй котилися самі. Це була остання межа, яку ще міг терпіти наш Зевс. Але коли сльози, третіння і цокіт зубів переходили в істерiku і з уст яги виривалися спазми плачу, Юпітер був уже сам не свій. Очі йому раптом робилися червоні. Руки хапалися за черезсідельника, і це вогке ремінне знаряддя з свистом і хурчанням врізалося в сухе тіло господині до самих кісток. Але це був тільки початок. Господина, опечена надлюдським болем, губила владу над собою... Вона підстрибуvala, ніби поставлена на гарячу сковорідку, і, вигнувшись панteroю, мертвою хваткою чіплялася своєму мужеві в горлянку, бороду, в чуб, у фізіономію. Тому, здавалося, тільки цього й треба. «А, так ти он як! Лізеш битись до мужа?!»

Кинувши тим часом черезсідельника на долівку і впіймавши жінку лівою рукою за коси, Зевс караючий правицею з усієї сили бив її в обличчя. Потім він робив це лівою рукою. Тоді голова Martи Хомівни гойдалася, як маківка од сильного вітру. Це тяглося рівно п'ять хвилин. За цей час Marta Хомівна губила притомність і, як невдало кинутий куль, сунулась на підлогу. Михайло Михайлович солодко і важко диха. Він знає, що це тільки початок. Зітхнувши, він не хапаючись здирає з рідної жінки одяг і голу й непритомну волоче до дверей. «Тату, при тім'ї чи на попуск?» — одхилляючи двері, байдуже, як смерть, запитувала Михайла Михайловича невістка, готова на наказ владики дому — «при тім'ї» чи «на попуск» придавити дверима за коси свою свекружу. На це запитання Зевс караючий, в залежності від міри свого гніву і провини жони, дбайливо наказував зробити так або інак: «на попуск» — в кращому разі, коли гнів господаря не доходив своїх вінць, і «до «тім'я» — коли вже його гнів хвилювався, як море в ураган.

І ось коси подруги владики уже міцно придавлені дверима до порога. «Полий водою!» — гукає владика. Невістка бере

кухоль води і ллє на свою свекруху. Та рефлексивно здригус, потім безсило розплюює очі. Вони червоні і запухлі, прикрашені синцями. Свекруха стогне і з ненавистю і з ляком дивиться на Михайла Михайловича. «Ну що, будеш іще? — довідується той. — Будеш шанувати свого мужа?» — «Хай тебе сира земля шанує, барбосе!» Зевсові тільки цього й треба. «Ага, ти знову своєї!» Вступ, отже, закінчився, починається, власне, кара. Михайло Михайлович піdnімає з землі через сідельника, плює в руку, заміряється і, гехнувши, як це роблять колії дров, з силою опускає ремінь на непокірливу жінку. Тіло від удару здригус, підскакує, різкий, неприємний, істеричний крик ріже повітря, що аж дзеленчать вікна. Але це тільки розохоче Михайла Михайловича. Він захоплюється, як артист на сцені, кров йому приливає до лиця, руки вправно, з прихеком, ритмічно піdnімаються й опускаються. Через сідельник свистить, і там, де він врізається в тіло, схоплюється червона смуга і виступає кров. Коли цих смуг уже багато і багато виступає крові, Михайло Михайлович наказує невістці присипати жону і свекруху зверху сіллю, як це роблять з англійським біфштексом. Тоді невістка — створіння, що нагадує якусь кам'яну бабу на старовинних українських могилах — бере повну пригорщ солі і легкою хмарою пилу розсіває її по тілі червоноградської яги. Яга в конвульсіях б'ється об підлогу, об двері і поріг, і від цього у неї тріщать коси і з'являється біла піна на губах. Зрештою, вона знову стає непритомна. Кам'яна баба із старих українських могил знову поливає її водою. За п'ять хвилин яга відкриває очі і ловить ротом повітря, як це роблять прибиті по смерті маленькі курчата.

— Ну що, будеш тепер? — grimить громовержець Зевс.

— Не буду, Михайлику, не буду, дорогий, — шепоче жінка, — буду ноги мити і юшку пити.

— Попусти двері, — наказує Михайло Михайлович кам'яній бабі, — та принеси, лишень, теплої води.

Невістка слухняно робить і те, і друге. Михайло Кішка-Самійло сідає на лаву і жде. Ще хвилину-другу яга лежить, неспроможна поворухнутись, але тяжкий погляд стомленого Зевса примушує її схоплюватись і повзти до його ніг. Тоді Михайло Михайлович, одкинувшись на спину, недбало простягає ногу, озуту у величезні чоботища, і вимучено кидає: «скидай!» Яга, закривавлена, майже непритомна, береться за чоботи і тягне їх до себе скільки сили. Але відразу її годі скинути з ніг ці волячі бурдюки. Зевс незадоволено бурчить. Але ось чоботи знято. Жінка підставляє казанок і одну за другою починає вимивати брудні ноги. У неї від цього, певне, крутиться голова. Поки вона це робить, кам'яна баба одвертається у вікно. Яка не є ненависна для неї яга, але її вона зрештою,

ця кам'яна непорушна баба, не може бачити цієї брутальної сцени. Вона чує, як хлюпотить вода, як тихенько дзвенить казанок у руках свекрухи, чує, як стукають зуби об його вінця, як вона поперхається, кашляє і починає блювати... але вийти їй не можна. Кам'яна баба має дивитися, яка кара чекає на неслухняних жінок.

Дозволивши своїй язі помити божеські ноги і випити юшку, Михайло Михайлович висилає всіх із кімнати. Лишившись сам ізгадавши, що сьогодні субота, він стає на коліна перед іконами і молиться Богу: «Господи, боже,— каже він,— навчи і дай мені силу і розуміти шляхами стоп твоїх. Одчини мені двері твоєї премудрості, очисть мене од гріхів моїх і так само, як не забуваєш билину в полі, не забудь помножити мої земні мізерні блага. Ти, що все можеш і все знаєш, зрозумій, як болить душа моя і непокоїться грішне тіло, всеблагий мій, всенепорочний, спаси і помилуй мене».

Михайло Кішка-Самійло молиться, піт котиться йому з чола. Він шукає і не знаходить слів, як би сказати Богові, щоб той допоміг прикупити і прибрести до рук Михайла Михайловича сусідську земельку, щоб та земля, що вже є, давала більше пшеници, щоб не лінувалися батраки і батрачки, щоб не заслабла худоба, щоб здорові були діти, онуки і жона, щоб усім їм господь послав щастя і здоров'я. Він охає, крекче і тяжко б'ється головою об діл. А Бог строго дивиться з кутка у позолочених складках фольги і на молільника, і на лампаду, що акуратно блимає, кидаючи слабі блики Богові на носа, і на мокру долівку, і краплі крові, і пасмо волосся на порозі. Але це дарма. Михайло Кішка-Самійло знає, що його Бог — Бог добрий, що він суворий тільки з обов'язку і що він і тепер, як і раніше, не зрадить свого широго молільника.

Довго, дві-три години, молиться Михайло Кішка-Самійло, поки зрештою, зовсім стомлений, не впаде на постіль. Але він не спить. Кінчивши свої справи з Богом, він береться до земних діл. А їх багато: і сплачувати векселі, і самому одержувати борги, і лагодитись до жнів, і, головне, не прогавити цікавих справ у місті і в свого друга Григорія Федоровича — справ таких, що їх знає тільки господь-Бог та сам Михайло Михайлович. Ось уже ніч. Але Михайло Михайлович ще не спить. Він думає свої думи і прислухається разом до того, що робиться надворі. Ось, мабуть, старший син Петро запирає стайні, бо дзенькає ключ і верещать гвинти півшвершкових залізних прогоничів на дверях; із кухні долітає торохтіння посуду — певне, молодиці прибирають там після вечері; за стіною легенький стогін — Михайло Михайлович знає, що то ніяк не може заснути відчухмарена яга; із стайні долітає тупіт, уривчасте глухе мугикання, тріск ворянок — гуляє із бугаєм рижа коро-

ва. Михайло Михайлович на момент одривається від усіх думок і механічно запитує сам себе, коли ж буде у неї теля? Він рахує щось на пальцях і, так рахуючи, непомітно засиає.

Михайло Кішка-Самійло — тверезий чоловік. Але іноді в ньому просипається і бунтарська запорізька кров. Тоді він любить погуляти. Йому запрягають пару зміїв, пару коней, таких же могутніх, як і земля, що викохала їх, і він їде до свого давнього знайомого, Григорія Федоровича Головатого, розважитись. Цей Григорій Федорович — незамінна людина. Вічно веселий, розсудливий, безстрашний і найцікавіший співбесідник. З ним поговорити — ніби тисячу карбованців одержати або наново народитись на цей наймиліший із усіх можливих світів.

Ось Михайло Самійло, зробивши за годину п'ятнадцять — двадцять верстов, на подвір'ї у Григорія Федоровича. А що це буває неділя, а до того й ранок, то Григорій Федорович сидить дома і, вийшовши з кімнати, вітає гостя. Вони вкупі випрягають коней, заводять у повітку, дають їм чогось їсти і вкупі, пліч-о-пліч, ідуть на ганок, сідають проти ясного сонця і ведуть бесіду. Із неї виясняється, що у співбесідників, у одного — хліборобські, у другого — комерційні, справи йдуть добре, що всі їхні знайомі живі й здорові і що, зрештою, сьогодні погожий день. Покінчивши із людьми знайомими, вони переходятять до сторонніх, і тут виясняється, що пан Коваленко оце ось тільки купив автомобіля і як член земської управи добився того, щоб шосе із міста було прокладене до самого його маєтку; що німець Вуліх уже збудував велику броварню і, мабуть, швидко поб'є пана Гріневича, броварня якого стоїть від міста на цілих п'ятнадцять верстов далі, ніж броварня Вуліхова; що управитель Матісон купив для Безаківської економії два трактори; що міський голова сусіднього міста буде величезного парового млина — словом, Михайло Кішка-Самійло і Григорій Федорович навзаєм інформуються про важливіші діла цілого повіту. Обом їм болить біля серця з цього чужого розkvіту, але обоє мають обличчя спокійні, ніби їм діла нема до того, що робиться навколо. Але ясно, що вони тільки намагаються такими бути, бо за п'ять хвилин зосередженого мовчання Григорій Федорович раптом порушує ітишу, і роблений спокій: «От чорт забери,— жваво говорить він до Михайла Кішки-Самійли,— всі ростуть, багатіють. Як би це нам з вами виплигнути до перших лав? Заводик який, порядну комерцію яку, га?!

Михайло Кішка-Самійло довго думає і зосереджено, зрештою, каже: «Та чорти ж його батька знають, такий спритний народ пішов, що ні до чого й не додумаєшся. Тільки в голову

набрело щось — путне — глянь, а вже хтось і барбається». — «Та це ж єрунда, — хвилюється Григорій Федорович, що завжди має тисячі найгеніальніших ідей, — можна збудувати черепичний заводик, можна будиночок для кватир, завод-гуту, щоб робити пляшки, олійничку, цегельню, чинбарню — словом, все що вгодно, аби тільки охота була».

Але підбити до такої охоти Михайла Кішку-Самійлу дуже тяжко. Він — степовик і хлібороб. Очима він збудував би всі заводи і фабрики всього світу. В думці захопив би в свої руки всі можливі й неможливі комерції, але... насправді страшно! А що як не зуміє, як провалиться, як ухнуть за борги гроши-ки і ахне земелька?

Тоді Григорій Федорович починає запевняти, що цього ні-коли не може бути, що ухкає і ахкає добро у того, хто не знає порядку, не доглядає, не дбає, пиячить, бешкетує, марнотратствує. Григорій Федорович уже палає. Він кидає на важниці недовірливої Михайла Самійла всю гарноту і посезію грошей. Він підпирає його під стінку, він підносить його на вершині влади і можності. Він підносить Михайла Самійла і сам пливе на горбах великих золотих хвиль. Михайло Самійло і сам обережно запалюється. Від цього щоки у нього аж пашать. Він і розпалюється, і водночас росте вгору, міцніє — словом, доходить до того моменту, коли яскраво відчувається відсутність у бесіди відра холодного пива або доброї пляшки горілки.

Ми згодом зазнайомимося докладніше із Григорієм Федоровичем Головатим. Тепер тільки зауважимо, що на нащадка Самійла-Кішки він мав особливий, ні з чим не зрівнянний вплив. Тільки в присутності його Михайло Михайлович відчував, що він — можновладець, що він — страшена сила. Це було особливe, лоскотливe почуття, таке саме, як мав би його переможний потяг, зірвавшись із нудної закуткової станції в широкий неосяжний степ. Всі оті неофірмлені мрії, оті затуманені почуття раптом оформлялися. Земля і маєтність одсувалися на друге місце, і перед очима Михайла Михайловича до болю яскраво вимальовувався комін якогось заводоброварні, млина або що. Він заплющував очі і до ілюзії ясно бачив сотні і тисячі робітників, торохтіння безконечної низки порожніх і навантажених возів — всю метушняву і галас якогось промислового пункту. Контора із поважними столами, застеленими зеленими сукнами, з головатими міковитими управителями, бухгалтерами, конторщиками; кабріолет юристконсульта, що постійно літає в усі кінці повіту і губернії: верховий кінь під мальовничого хлопця-поштаря; гори хмелю, ячменю, пляшок — бачить Михайло Михайлович, випивши

десятий кухоль пива, в задумі похилившись на стіл супроти Григорія Федоровича, якого, проте, він не помічає, бо давно вже бачить себе на місці Вуліха, власника броварні. Михайло Михайлович яскраво малює перед собою той кам'яний будиночок у хаці акацій, тополів, берестів, де живе цей Вуліх: той будиночок, куди раз за разом приїздять пани, чиновники, діячі із цілого повіту. Михайло Михайлович бачить, як перед ними всіма гостинно відчиняються двері, і вони вкупі з господарем, сівши за столи, круглять тисячами і ділами губерніальних, а може, й імперських масштабів. І ось за ці візії, за ці першінні натхнення, що на них піднімав його Григорій Федорович, Михайло Михайлович так любив свого друга. Він, цей Григорій Федорович, був для нього тією чарівною книгою, що, тільки діткнувшись до неї, відразу відчуваєш всю жагу ненаситимих життєвих шукань. Через це він так любив бувати у Григорія Федоровича, говорити з ним і поволі, не хапаючись, съорбати золотисте пиво. Михайло Кішка-Самійло ніби носив у собі якийсь плід, і цей останній міг з'явитися на білій світ тільки за оцім столом, у цій хаті людини, що носила в собі душу відважного шукача і невтомного пропагандиста великого, грандіозного нового, але чого саме — Михайло Михайлович іще не міг сказати, як не міг оформити своїх дум і свого почуття.

— Ох, Михайле Михайловичу, як би ми з вами запрацювали. Ви ось гляньте сюди у вікно!

І Григорій Федорович, і Михайло Михайлович одриваються від пива і дивляться у вікно. Хата Григорія Федоровича стоїть кінець селища на горі, і тому з вікна видно море зелені, коминів, димарів, що тонуть у радісно-ясному сяйві дня.

— Ви тільки гляньте,— патетично показує рукою Григорій Федорович,— млини Кричевського, Марголіна, Ірхіна. Піднімаються вгору корпуси,— дим хмарами валує, застилає небо, ростуть капітали, гроші ростуть, люди багатіють, гребуть золото, люди не зівають, а спішать і женуться все вперед і вперед. Тільки ми з вами, Михайле Михайловичу...— Григорій Федорович зупиняється, одводить очі від вікна. Він не знаходить слів висловити свої почуття і якусь хвилину думає, щоб потім знову вибухнути вулканом красномовства.— От ви бачите там Ірхіна, Марголіна, Білого, а щоб ви сказали, коли б поруч із ними кожний дід і найменше дитинча вимовляли: Головатий, Кішка-Самійло, Ірхін, Білій — ось капітал, ось сила! — Григорій Федорович можновладно піднімає угому руку і стискує її так, що ледве не тріскаються жили.

— Хороше ти говориш,— сам сквильований говорить Михайло Михайлович, але більше ні слова. Тільки кухоль

раз за разом опускається у відро з пивом, а потім булькає у широкій горлянці. Але Григорій Федорович не вгаває:

— Ви он погляньте на отой пустир біля вокзалу. Пустир! Гуляще місто! Та киньте туди капітали — і ось уже перед вами нові комини, нові корпуси, нові казарми. Тільки гуде кругом і двигтить земля.

— І двигтить земля, — у такт йому говорить Михайло Михайлович.

— А вранці, — продовжує Григорій Федорович, — іще такий супокій, такатишина. Аж ось тихо над долиною голосно котяться гудки. Чий це гудочок такий тонесенький і довгий? Марголіна. Чий це голосний і потужний, що ревом потрясас околиці на двадцять верстов? Черепичний завод Кішки і Головатого! Куди дороги біжать, куди народ снується, куди торохтять вози? До Кішки і Головатого! Чиї корпуси, казарми, робочі? Кішки і Головатого. І тоді, ви тільки уявіть собі, що буде! — Григорій Федорович хапає Михайла Михайловича за рукав і майже вкида його у вікно. — Ви бачите оці тисячі хат під такими чорними облізлими дахами? Та загудуть наші гудки, двигнуть машини, забігають маховики і — ні однісінької хати під соломою. Загибай, стара Україно! Між гаями і садами, як червоні пишні квіти, черепичні дахівки. Хати, будинки, палаці, комори, амбари, сараї — все черепичне, все під черепицею, аж горити! А на дорогах, на шляхах, у курявлі і пилу валки дядьківських возів, повні черепиці — сірої, білої, синьої, малинової черепиці — у Ганебне, Сахновщину, Шляхове, Дарнадежду, Дубові Гряди... Треба капіталу, треба робити. А головне — гроші, гроші, гроші. Тисяч двадцять п'ять, тридцять тисяч — і... пішло, покотило, погриміло!

Та коли діло доходило до грошей, Михайло Михайлович зразу із моря мрій спускався на тверду землю, зітхав і смирно говорив: «Якби ж то».

— Але ж у вас є, що ви їх будете держать у глечику під полом! Кидайте в оборот! — гарячиває Григорій Федорович.

— Якби ж то було!

Гроші у Кішки-Самійла, отже, не було. Але одного прекрасного весняного ранку він, радісний і веселий, прилетів до Григорія Федоровича.

— Їдьмо швиденько — діло є. Негайна справа. — Михайло Михайлович задоволено тер долоні і був більший, свіжіший, ніж звичайно. Але хоч було ще й рано, Григорій Федорович був теж уже зодягнутий, чисто виголений, причепурений. По ньому видно було, що й без запрошення Михайла Михайловича він мав кудись поспішати. Григорій Федорович зустрів Михайла Михайловича довгим допитливим поглядом.

— Чого ти дивишся на мене? Їдьмо, гляньмо, що твориться там... над вокзалом!

— Я й не відмовляюся! Та заразом вже погляньмо і на мій грішний майбутній завод.— Григорій Федорович заложив руки за спину і ввічливо і коректно вклонився до здивованого Михайла Михайловича.

— Як! — вигукнув цей, звільнившись від здивування.— Ти теж?

Григорій Федорович тепер уже заклав руки до кишень і уклонився вдруге.

— Хто буде палаці під кватирки, хто буде заводи, робить черепичку?

За цим він вискочив на подвір'я і, супроводжуваний Михайлом Михайловичем, скочив на тачанку.

Минув рік. Слалася зеленаста привабна червоноградська весна. Місто святкувало якесь свято. Воно — місто, як і всі українські жаві імпульсивні міста, тонуло у садах, сквериках, дбайливо підчищених, підрізаних, посипаних білим піском і морським гравієм. Навдивовижу довгій низці літ минулого століття місто сяяло, як суконька панночки, як лялечка. Воно було ефектне й чисте. Нові дощаті і асфальтові тротуари; чисто виметені вулиці: наново пофарбовані паркани і фасади будівель; вибілена до білизни крейдяних скель баня собору; акуратні круглі стовпи для афіш нового, тільки збудованого кінотеатру, чудесний двоповерховий будинок земської управи... Місто святкувало і кипіло гімназистами і гімназистками, шуміло моторами першого півдесятка автомобілів, м'яко стугоніло гумовими шинами новісінських кабріолетів, тонуло в звуках урочистих дзвонів.

У цей час на одній із найбільш кипучих вулиць, що з'єднує центр міста із вокзалом, біля нового потужного чотириповерхового будинку, як школярі восени біля школи, прогулювалась громада панів і панночок. Парами, трійками, поодинці. Вони еластично й легко метушились по новому асфальтовому тротуарі, що, присипаний білим піском, легко летів між кущами свіжого і охайногого палісадничка. Дехто одходив на другу сторону або й ще далі, аж на ріг другої вулиці, і, прикладши руки козирком до очей, роздивлявся на нову архітектуру. Певне, їх цікавила ця нова будівля, зовсім незвичайна і зовсім скрема, із таємними нішами, статуетками богів, із чудернацькими шпілями, барельєфами, колонами і широкими шестикутними вікнами та дверима в старовинному українському стилі. Від цього споглядання дехто з молодих людей брався за живіт і, одвернувшись до парканів, нестримно рего-

тався; дехто, навпаки, дивився досить солідно, і в затінених козирком або крисами бриля очах мигтіли вогники незадоволення і заздрощів. Словом, ця будівля була подією у житті маленького міста. Тим-то сюди найшло багато охочих взяти участь у посвяті цього нового людського мешкання.

Аж ось швидко натовп, що стояв біля головних дверей, на сходах і вестибюлях, ніби ліс перед бурею, раптом ушух: Людські лави широко розгорнулися на дві сторони, утворивши живу алею од внутрішніх сходів аж до півкола палісадничка, до того місця, де мали зупинитися кабріолети і карети відвідувачів.

— Іде, іде! — шелеснуло із десятків вуст і затихло. Справді, із широких дверей, шестикутних в старому українському стилі, показалася могутня постать Михайла Михайловича Кішки-Самійла з владно і високо піднятою головою, вигнутими по-солдатському широкими грудьми. Тяжкими кроками він сходив на тротуар, несучи на собі синю сукняну дорогу чинарку, міцні високі чоботи і чверть фунта найдорожчої оліви. Тепер він, більш ніж коли, був схожий на Зевса громогримящого. Михайло Михайлович пройшов до кінця палісадника. Одночасно з цим, але з другого кінця, з вулиці показалася карета, запряжена парою вороних коней. В кареті сиділо двоє непомірно товстих людей, і в них Михайло Михайлович, як і всі присутні, впізнав міського голову і архієрея.

Ще за п'ять хвилин із Катеринославської вулиці вискочив кабріолет, щоб за п'ять секунд зупинитися тут же, біля палісадничка. З нього вискочив жвавий чоловічок і, швиденько просуваючись через натовп, зник у широких дверях. Григорій Федорович поспішав скрасити свою присутністю свято Михайла Михайловича Кішки-Самійла.

192... року мені довелось одвідати це містечко, що про нього тут мова. Проходячи через базар, я, здивований, зупинився біля поганенького візка, де замість ящика або гарби просто на «подушках» лежали дві дошки. На одній, вгинаючи її майже до розвори, сидів дід, зовсім сивий і зовсім смутний, і колупав пужалном базарне сміття. Біля діда на тій дошці, що не ввігнулася од ваги старого, слалася малюсінька ряддинка і в ній лежало десятків зо два яблук, кілька яєць, кілька корінців хрону, петрушки і іншої городини. Шкапина у мотузяних нарітниках і мотузяній обротьці, суха і трухлява, як столітні крокви, безнадійно чвакала губами, підбираючи просто із землі солому і гній, розкидану кимсь по землі.

— Це ви, Михайлі Михайловичу?! — дід підвів на мене червоні старечі очі.

— Я ж, я, а ви хто будете? — Він придивлявся, але, певне, не був спроможний упізнати в двадцятип'ятирічному парубкові того хлопчака, що багато літ тому він йому дарував по копійці і п'ятачку за дрібненькі послуги — збігати в шинок, у пивну тощо.

— Що ж ви, як ви тепер, Михайлі Михайловичу?

Старий безнадійно покачав головою і ледве чутно відповів:

— Погано.

ІІ. ГРИГОРІЙ ФЕДОРОВИЧ ГОЛОВАТИЙ

Григорій Федорович — унтер-офіцер в одставці. Щоб зачепитись за живе діло, він без вагання продав батьківщину, у склад якої входила десятина землі і перехилена набік хатина. Це дало йому можливість пити на радощах стільки, скільки воліли його товариши. Проживши гроші, Григорій Федорович швидко переконався, що унтер-офіцерський ранг — добра справа, але краще, коли є що робити, а головне — що їсти. Робота, звичайно, була б. Бо смішно ж на Червоноградщині не мати куди прикладти сили! Залізниця, млини, економія, плантації — будь ласка. Але справа не в цьому. І плантації, і млини, і економії належали не йому; що ж до роботи, то Григорій Федорович мав про неї свої окремі міркування. Вони ще були не зовсім ясні і зводились до того, що треба тільки підібрати компанію сміливих людей, а дальше вже само буде видно, за яку роботу їм узятися. Згодом оформились і думки, і знайшлися люди, а саме Лайзор, Андрій і він сам, Григорій Федорович Головатий.

Це трапилося вночі 190... року. Андрій працював у млині на нічній роботі. За кілька тижнів він устиг непомітно ні для кого прорізати залізний дах у амбарі, що задньою стіною виходив у степ. Із степу до амбару під'їхали опівночі Григорій Федорович із Лайзором. Вони швидко навантажили повний віз борошном сорту «000», а на другий день опівдні були вже десь у Перещепині, де й продали 15 кулів своєї тепер «000». Відтоді Григорій Федорович зовсім перестав пити. Він зробився поважний і серйозний... На гроші, одержані в такий і інші подібні способи, він купив крамничку у Яші Пилипченка, що промотався внівець і не мав чим викупити свої векселі. Взагалі треба сказати, що захоплення вексельними справами призвело не одного сина Червоноградщини до небажаних наслідків. Так сталося і з Яшою Пилипченком. Він дуже

кохався на гербовому папері: забуваючи ту істину, що не все добре кінчається, що має близьку початок. Але, що б там не було, векселі вимагали грошей. Гроші мав Григорій Федорович — і крамничка, таким чином, попала до більш надійних рук.

Григорій Федорович пішов угору. Звичайно, не відразу, а поступово, поволі, протягом низки довгих років. Наука із батьківщиною та гульнею з товаришами не пропала задарма. Із неї він зрозумів, що не тільки «все друзія до черного дня» і що «грошики люблять рахунок», а й те, що ті й другі набуваються лише через уперту працю і владну кишеню... Ось чому, придбавши крамничку, Григорій Федорович на довгі роки порвав зв'язки з усіма товаришами і віддався лише одній справі — зміцнити своє становище, набути грошей і поважності. За багато ще літ до наших режиму економії та раціоналізації, що про них тепер кожна дитина чує і знає, Григорій Федорович сам утворив цю велику теорію і «бліскуче» здійснив її на практиці. Він поставив собі межі мінімальних видатків. Слав за нормою, їв за нормою — по фунту на день чорного хліба, по восьмушці сала і по такій же кількості олії на цілу родину. Тільки «працював» Григорій Федорович без норми. З найранішого ранку в крамниці, у місті, приторгуючи товари, перекуповуючи й перепродуючи все можливе і неможливе — від яєць і до коней. Таким чином, він працював собі тихо і непомітно геть аж до того часу, поки сини Червоноградщини не примушенні були силою і суб'єктивних, і об'єктивних обставин шукати собі «золотого мішка». Тоді всі раптом згадали про Григорія Федоровича, який, на їхню думку, безперечно, володів і сріблом, і златом, і в стопочках, і в пакуночках. Згодом він став новим Меккою, новим ковчегом, куди з усіх кінців посунули до нього по гроші різні люди, а найпаче степове козацтво,—з одним представником його ми побіжно зазнайомились в особі Михайла Михайловича Кішки-Самійла.

Григорій Федорович став видавати в кредит гроші, беручи за це, звичайно, чималі відсотки і грішми, і натурою. З усіх кінців до нього везли солому, буряки, кавуни, яблука, особливо коли треба було, щоб Григорій Федорович ще на місяць — на два відстрочив виплату. Отже, не маючи ні хати, ні городу, ні поля, Григорій Федорович мав, проте, доволі всього, що могли дати земля і господарство. Працюючи в крамниці, він для сестер і матері накупив поросят, свиней, курей і корів, так що швидко не лише Григорій Федорович, а й вся родина щиро взялася за примноження свого багатства. Кури несли яйця, свині давали м'ясо і сало, корови молоко, сир і масло, і все це мати Григорія Федоровича ретельно спроваджувала до міста. Внаслідок цієї діяльності Григорій Федорович через п'ять літ після початку

своєї кар'єри мав уже можливість купити не тільки подвір'я, а й збудувати на ньому хату — першу хату на все селище, покриту залізною дахівкою.

Ця широка діяльність Григорія Федоровича дала йому масу знайомства в усіх колах населення тієї місцевості. А ці знайомства своєю чергою підштовхували Григорія Федоровича щільніше придивлятися до життя і сторожко держати ніс за суспільними вітрами. Бувши комерсантом і розуміючи, що неписьменній людині в цій справі далеко не випливти, він розпочав освітню працю над собою. Читав скільки міг книжок, беручи їх у синів знайомих міських комерсантів, у прикажчиків, що, захоплені тією ж хвилею, кидалися на всякі курси для самоосвіти: вечірні школи, різні гуртки тощо. Таким чином, у різні часи і з різних джерел він здобув і почитав масу різної науково-популярної літератури, з якої довідався, що людина має свій початок від мавпи, що старе село розвалюється, викидаючи на один бігун сільськогосподарське та міське батрацтво, а на другий — нову буржуазію. Григорій Федорович рішуче і свідомо приєднував себе до останньої і нишком мріяв, перерісши її, кинувсь до «справжньої» «великої» праці. Із цього випливала і норма його соціальної побутової поведінки. Він був демократом, з охотою читав революційні листівки і сатиричні журнальчики, але одягався по-міському, мавши на собі завжди добру європейську пару, близкучі черевики і акуратний білий картуз, який носять міські чиновники. Так само він розпрощався і з бородою. Приданою бритвою він голив себе тричі на тиждень і тому завжди мав вигляд акуратний і свіжий. Цим він різнився від цілої робітничо-селянської і козацької маси.

Бувши розумний, далекозорий, навчений, терпливе між різними людьми,— комерсантами, студентами, чиновниками тощо,— Григорій Федорович поставив свою крамницю за останнім словом комерційної науки. Крім того, що у нього панувала чистота, поважність і приязнь до покупця, він завжди забирає для своєї крамниці крам скільки можна добрий і продавав його якраз на півкопійки або на копійку дешевше, ніж його конкуренти. Крім цього, щоб привабити охочих знати, що робиться на білому світі, він виписував кілька газет, що, акуратно складені на порожній бочці з-під оселедців, завжди були до послуг першого-ліпшого охочого покупця. Та й сам Григорій Федорович у вільну годину не був від того, щоб почитати дядькам кілька цікавих новинок і погомоніти з ними на поточні теми. Григорій Федорович завжди був на сторожі інтересів своїх покупців. Помітивши, що ті люблять читати газетку, передплачував таку; довідавшись, що селяни і робітники зацікавилися гулянкою в шашки, вичерчує на якомусь диктовор-

му ящику потрібну кількість чорних і білих квадратів і так само наризує із пробок потрібну кількість чорних і білих шашок; узnavши, що дехто з покупців з особливою цікавістю читають і перечитують якусь веселу книжку «Енеїду», він дістав її і собі і кладе вкупі з газетами і шашками. От через що біля його крамниці завжди сиділи люди, що, вирвавши вільну хвилину, воліли провести її в товаристві веселого крамаря. Те сидить і, тягнучи смердючий тютюн, тикає пальцем по газетці, повільно складаючи з окремих літер слова; те соває шашками; те просто так щось гомонить із знайомим про якісь свої діла. Але близькість крамниці ні для кого не проходить задарма. Тут стойть свіже добряче пиво, там запашні цигарки, там манить своєрідними пахощами ковбаска; того приваблює насіння, цукерки, кавун, яблуко. Словом, Григорій Федорович умів сполучити приємне з корисним: крамниця у нього — ніби якийсь клуб. Всі порожні бочки, всі ящики, місця під навісом, лантухи із сіллю і пілоном — все зайняте, скрізь люди, гомін, шелест газети, лускіт насіння, а посередині, в дверях, заклавши руки в кишені жилета, стойть Григорій Федорович і милується з тихої надвечірньої ідилії. Йому приємно й радісно, він без злоби і злості поглядає на самітну фігуру свого конкурента навпроти.

Крамниця Григорія Федоровича стойть майже на розі, де сполучаються два великі шляхи, і вже з цієї самої причини вона мала велику і різноманітну клієнтуру. До Григорія Федоровича заїздили тисячі людей, і він був у товариських стосунках з усіма ними. Противно замкненому в своїй касті панству, погордому козацтву Григорій Федорович товарищував абсолютно з усіма своїми клієнтами — з багатирями і біднотою, з попами і чиновниками, учителями і писарчуками, для кожного знаходилося якесь особливе приємне слово, якась усмішка. Всяк — і старий, і молодий, і багатий, і бідний — мав єдину назву «приятеля», хоч би Григорій Федорович його бачив лише кілька разів протягом року. Ці приятельські стосунки набувалися так. Літній день. Сонце стойть просто над головою і пече до непритомності. На шляху, як желе, застиг гарячий пісок. Відчайдушно гарячий Червоноградський штиль. Після обідня пора, і тому в селі до шостої години, коли з млина поїдуть вантажники, — нічим не переможна сільськатиша і лінь. Григорій Федорович сидить за прилавком і поволі п'є пиво, щоб не заснути. Він змагається з дрімотою і вже губить надію її перемогти. Аж ось раптом ворушиться пісок, шуршить і пересипається під босими ногами. Потім з-за рогу виринає тінь, незgrabна, кудлата і безконечно лінива. Ще секунда-две, і до крамниці, мокрий від поту, заходить якийсь Опанас Петрович, приятель з Петрівки, що забився сюди в якісь спрavy за добрих п'ятнадцять, а то й двадцять верстов. Він іде десь,

мабуть, від самого сніданку. Швендяє по піску і, вмираючи із спраги, заповзає в крамницю «розкубрити пляшку пива»...

Григорій Федорович зразу оживає. Дріму і ледарство — як рукою знесло. Він уже сяє, як сонце.

Він гукає:

— А, приятель, здоров! Звідкіля господь-бог несе?!

— Пляшку пива! — хріпить приятель і в знемозі падає на порожній з-під «фіалки» ящик.

Григорій Федорович нагинається під стойку. Чути, як там десь цокають пляшки, хлюпає вода і кришиться тала крига. Слідом за цим хлопає пробка, і пиво маленьким водограєм, з шумом і сичанням, ллєється у склянку. Пиво холодне, пиво прекрасне, на кризі! Воно шумує, і шумування, як найбіліша бавовна, звисає над вінцями і клаптиками білої хвари падає на стойку.

— Пива?! Ось воно, пиво: свіже, свіжо-вбюоче, свіжохолодне. Не пиво, а опієні, не опієні, а насолода.

Опанас Петрович швидше хапає склянку і з розмаху кида її у розпечено душу. Тільки краплі по бороді котяться.

А Григорій Федорович стоїть і дивується, і милується, і, поблискуючи примурженими оченятами, стверджує, що це вже не пиво, не опієні, не об'єдені, а щось одмінне, щось незвичайне, схоже на той квас, що робить кобила, зупинивши перед дороги.

— А нехай тебе! — за першим приступом кашлю і реготу буркоче Опанас Петрович. — Хай тобі з свіжо-кобилячим опієніем.

А Григорій Федорович радіє від вдалого образу, від широго сміху свого приятеля і врешті від того, що відчуває в собі здібність чарувати і пригортати людей.

Насміявшись уволя, Григорій Федорович починає з цікавістю розпитувати приятеля, відкіля він, куди, пощо. Приятель починає розказувати, коли у нього, звичайно, є час і охота, і Григорій Федорович, співчутливо слухаючи, поважно киває головою. А що він, Григорій Федорович, з усіма приятелем, з усіма в дружбі і завжди в курсі усіх справ, то він, вислухавши, починає навчати Опанаса Петровича, куди й як краще йому звернутися, з ким поговорити, кому підсунути четвертака, кому карбованця, кому п'ятерик, кого відвідати в канцелярії, а до кого навідатись просто додому і, ще краще, з чорного ходу.

Тепер уже Опанас Петрович уважливо слухає, розпитує, перепитує і, подякувавши та взявши на дорогу пачку махорки, прощається із господарем. Григорій Федорович випроводжує його аж за поріг, бажає щастя і успіху і просить не забувати, а якможна частіше навідуватись.

Словом, з Григорія Федоровича ріс новий, удосконалений буржуа, що, підіймаючись угору, не забував водночас і поширювати свої шупальця в усі сторони. Він вірив у свою щасливу зорю. Одночасно з тим, як Михайло Михайлович збудував собі чотириповерховий будинок, Григорій Федорович розпочав діло із своїм черепичним заводом. І тут знову, як колись із бакалійкою, Григорій Федорович пірнув по уші в усякі справи. Треба було і збудувати корпуси, і набрати фахівців, і назбирати робочої сили, і агітувати та пропагувати нові свої ідеї серед людності. Тепер він посадив у крамницю свою сестру, давши їй, звичайно, якнайдокладніші інструкції, а сам кидався то в Миргород, то в Полтаву, не знаючи спочинку ні вдень ні вночі. Це були тяжкі дні, повні турбот, змагання. Але Григорій Федорович все героїчно переніс, і швидко настав той день, коли він, зупинивши свого кабріолета на найвищому червоноградському горбі, міг погордо і радо цілі десять хвилин милуватися з нових, під черепицею, будівель серед гаїв, садів і перелісків червоноградських.

Так, справді! Як і обіцяв, Григорій Федорович ніс «смерть» феодальній Україні. Григорій Федорович попав у хвилю капіталістичної оргії. На його очах хаотично росли залізниці, млини, броварні, гуральні, цукроварні; утворювалися десятки невідомих професій, людей, спроможних так само управно керувати машинами, станками, рахівницями, як перед тим їхні батьки орудували косами та ціпами. Коси та ціпі!.. Та й це рік за роком вилітало із ужитку в міру того, як збільшували території своїх складів сільськогосподарських машин Гельферіх-Саде, Ельверті⁴, кооперація тощо. Адже майже разом із черепичним заводом Григорія Федоровича і сливе поруч нього на валах колишньої Більовської лінійної фортеці виріс величезний новий корпус складу сільськогосподарської машинової червоноградської кооперації. На вивісках, що розміром своїм перебільшували вдвічі першу-ліпшу стіну дядьківської хати, були місцевим маляром змальовані косарки, молотарки, паровики і українські дядьки, але не у вишиваних сорочках, українські коні, але жодного вола або поетичного сліпця із кобзою. Дядьки на вивісці орудували підйомами, вилами, настилали снопи у барабан, і від цього піднімався пил так високо, скільки вистачало вивіски.

Черепичний завод Григорія Федоровича швидко пішов уперед. Можна сказати, що виріс він якраз учасно. Червоноградці ніби чекали на цей момент. Без вагань і довгих роздумувань і дядьки, і козаки кинулися на черепицю — і ось одна по одній з'явилися будівлі з тенденціями рішучого наступу на старовинну українську сільську архітектуру. Уbezособлена колись хата, подібна до такої ж другої як дві краплі

води, раптом випросталась вгору новою високою вогнетривалою дахівкою, де здивовані очі подорожнього, звиклого бачити просто «дядьківську» хату, уздріли і зрозуміли, що це не просто хата, а «хата Павла Кудрі р. 190...» — так виголошували сині плитки черепиці на суцільно малиновому тлі нової дахівки.

І подорожній зробив свої висновки, але такі, що Григорій Федорович ледве знайшов в собі силу не плигнути в петлю.

Одного ясного, чудесного, несказанно радісного ранку до контори Григорія Федоровича підкотив новенький лакований кабріолетик, зупинився і невидними пружинами викинув з себе елегантну, жзваву, метушливу особу. Діткнувшись землі, особа підплигнула вгору, спритним рухом пальців скинула з себе десяток порошинок і, як гумова опука, вкотилася в контору.

Григорій Федорович клопотався над сotoю тисячею черепиці з якимсь хутірським полупанком і тому мав дуже привітну і радісну, як самий ранок, фізіономію. «Прошу, сідайте, за п'ять хвилин я буду до ваших послуг». Швиденький чоловічок метнувся до контори, проколюючи очима не тільки Григорія Федоровича, а й самі вікна, двері і товсті акуратні бухгалтерські книги. За п'ять хвилин хутірський полупанок вийшов, і, коли Григорій Федорович зачинив за ним двері, верткий чоловічок, плигнувши у крісло і поклавши на стіл кінчти закаблуків, зауважив, що його візита цілком конфіденціальна і торкається дуже важливих справ. Ізальної його мови Григорій Федорович зрозумів, що має справу з юрисконсультом свого майбутнього конкурента, якогось німецького пана Меєра. Цей німецький пан, накинувши оком на великі апетити червоноградців щодо черепиці і маючи великі суми грошей, пропонував Григорієві Федоровичу добровільно і полюбовно розв'язати трудне завдання, а саме — перепродати свій завод вищезазначеному панові Меєрові. Григорія Федоровича ніби хто ударив довбнею по голові. «Дозвольте! — крикнув він, схопившись із стільця. — Яке має відношення пан Меєр до моого заводу? Та я з ним і говорити не хочу і хай він забирається до всіх чортів!» Пан Меєр до чортів аж ніяк не може забратися — це перше, а друге — перш ніж говорити такі необережні слова, Григорієві Федоровичу слід би подумати і про їхні наслідки. Ізальної тонкої делікатної мови меткого чоловіка Григорій Федорович второпав, що пан Меєр має не тільки достатню кількість грошей, щоб загнати Григорія Федоровича в трубу, а й потрібні зв'язки і саме такі, що од них у найбільшій мірі залежить майбутнє заводу. Словом, меткий чоловічок припер Григорія Федоровича до стінки і, давши йому пару тижнів на міркування,

пригинаючись і вихиляючись, зник так же швидко, як і з'явився.

Це були тривожні дні. Цілком приголомшений, Григорій Федорович бігав до всіх юрисконсультів міста, вів довгі наради з головою земської управи, писав листи до Полтави і Харкова і, зрештою, не витримавши, сам сів на потяг і помчався шукати правди. Але, звичайно, цієї правди він не знайшов, а замість неї одержав тисячу порад. Та поради, яку б не мали цінності, ні на момент не могли поліпшити кепське становище молодого заводчика. Тому він, як і завжди, покликав на допомогу свою голову і вкупі з нею зробив чудеса. Він перш за все цілком несподівано ні для кого закупив у місті найкращі глинища і піщані урвища і цю покупку затвердив відповідними законними актами. Далі, не гаючи часу і пригадуючи всіх своїх знайомих, метнувшись на повіт, організовуючи там із своїх приятелів величезну агентуру. Він об'їздив панів, полупанків, козаків, багатих селян, ставив могоричі, підносив подарунки, обіцяв тисячу земних і небесних благ. Внаслідок цього він дуже зблизився із найвпливовішими людьми найбільших маєтків повіту, з якими, звичайно, за певну винагороду, склав умови на постачання всієї потрібної кількості черепиці. Такі самі умови на певних пільгах він склав і з великою кількістю дрібних господарств, а особливо козацьких, а особливо з тими із них, які були в певній залежності від його векселів. Одночасно з цим він виписав із Миргорода найкращих майстрів, таких, що якість виробництва довели до вищої міри, і черепиця дзвеніла, як сталь.

Так Григорій Федорович зустрічав свого ворога, що незабаром розпочав будувати корпус нового заводу. Пан Меєр справді мав великі капітали, чудових службовців, але, на славу нашому червоноградцеві, слід визнати, що він чи не перший в історії організував цілковиту перемогу над ворогом. Що тільки не робив Григорій Федорович, щоб затримати наступ пана Меєра. Закупивши найближчі поклади глини та піску, він тим самим примусив пана Меєра возити його ледве не за десяток з половиною верст. Але цього було замало. Григорій Федорович призначив певну суму і цілком послідовно витратив її на дезорганізацію робочої сили пана Меєра. Він підкуповував і цілі артилі, і окремих робітників, споював селян, що возили потрібні матеріали, так що іноді ціла валка із двох десятків возів замість піску, цегли чи цементу везла Меєрові відповідну кількість мертвоп'яних дядьків. Звичайно, це все коштувало великих грошей, але зате завод Григорія Федоровича крутився, як дзига, і в ньому кипіло, як у пеклі. Словом, простіше сказати, пан Меєр, вивівши два поверхи і бачивши, що змагатись далі — річ безнадійна, запропонував Григорієві Фе-

доровичу через того самого вертлявого чоловічка мирову і пропозицію об'єднати капітали під фірмою: «Черепичний завод Меєра і Головатого». Метка людина при цій другій аудіенції була вже спокійніша і навіть похмуря. Григорій Федорович переможно взяв його біля ліктя і зауважив: Головатого справи перебувають в такому стані, що не потребують жодної допомоги ззовні, і порадив панові Меєрові взятись за якусь іншу справу, що дарувала б обом сторонам цілковитий мир і цілковитий спокій. Так закінчилася ця трагічна сторінка із життя Григорія Федоровича Головатого, збільшивши його авторитет серед діячів повітового масштабу. Після цього він тісно зблизився з усіма владними верствами міста і повіту, і справи його попливли широкою і вільною річкою геть аж до події 14-го і 15-го років.

Ураганна експансія тисячі тисяч Карлів і Германів під керівництвом Гінденбурга і Макензена⁵ була значно страшніша, ніж конкуренція одного Меєра. Війна, постійні мобілізації, поズбавлення сільського господарства робочих рук, припинення його економічного зросту примусили Григорія Федоровича взятись до інших справ. До яких саме — про це ми вже мали нагоду розказати в одній із наших попередніх новел.

ФЕСЬКО КАНДИБА

13 вересня — чортине число, і цього чортиного числа трапилася нетрагічна історія в крамниці Григорія Федоровича Головатого. Це було в неділю, в неділю восени, коли хуторяни, навантажуючи у вагони цілолітній урожай, дякують богові за дощики й роси, за жита й пшениці.

То от саме в неділю куркуль Северин Вакулович Китайгора продав півтори сотні пудів пшениці і заїхав до Григорія Федоровича з цієї нагоди хильнути й закусити. Він замовив півфунта ковбаси і, пославши якогось хлопчину до вдови Ковалихи по горілку, сів піджидати.

Тим часом до крамниці надійшло з півдесятка червоноградської голоти. Довідавшись, що Северин Вакулович у доброму настрої з нагоди щасливого торгу, вони обступили його, дуже обережно в хвилях натяків і жартів підмовляючи на могорич.

Всі якось раптом згадали, коли, хто і як були у пригоді Северину Вакуловичу. Незабаром з'ясувалось, що один орудував китайгорівською лобогрійкою, другий колись настилав на машині у нього, третій вантажив збіжжя, четвертий направляв його реманент, словом, без могорича справді тут ніяк не обйтися.

— Чи так, то й так,— мовив Северин Вакулович, витяг з гаманця один карбованець і два п'ятаки.

Ці гроші, підхопив Фесько Кандиба, котрого, проте, всі червононоградці звали Феськом Андібером, і, ніби вломивши ноги, зник за рогом крамниці. За сім хвилин, випередивши на півгонів хлопчину — клієнта баби Ковалихи,— він з'явився, озброєний еліксирями й приладдями веселого бога Вакха¹.

— Ось уже й я,— мовив він, виставляючи на мішки з пілоном все, що мав при собі.

— Бачу, козаче,— поважно відповів Северин Вакулович. Ласими очима оглянувши все, що приніс Кандиба Андібер, Григорій Федорович приєднав до всього цього ще раніше замовлені півфунта ковбаси і своїм звичасм став у дверях, заклавши делікатні руки в маленькі кишеньки жилетки.

Поки Григорій Федорович милувався з цієї червоноградської ідилії, Фесько Кандиба перебрав у руки пляшку, показав зуби і з розгону, не підкладаючи навіть полі, дзенькнув доленою в денце. Пробка, наче маленький набій, засвистівши в повітрі, упала на купку горобчиків, що жваво порпались в послід чиєсь кобили.

А втім, ця подія й на мить не затримала того, що мало бути. Ось в руках у Кандиби забліскотіли й дзвянкули дві склянки, повні по вінця прозорого напою. Одна з цих склянок опинилася у руках Северина Вакуловича. Він поважно, бо все робив поважно, цокнувся із склянкою партнера. Обидва були артисти, тож, близиувши денцями, склянки стали на своє місце також швидко, як і піднеслись.

Після Феська Кандиби став до зброї шахівський парубок Мусій Прихідько. Він повторив маневр свого попередника з тим хіба винятком, що вакхова зброя в руках у нього затрималася на якусь хвильку довше, ніж у Феська. Це помітили присутні. Отже, ще Мусій не допив і останньої краплі, як склянка опинилася у руках Безродного.

Цей творив правдиві чудеса. Ніхто навіть вусом не встиг моргнути або повести бровою, як обидві склянки закипіли-зашуміли, мов то була не звичайна казенна горілка, а сельтерська².

Але годі було заспокойтися на цьому, і Йвана Безродного вже підганяв Максим Захожай, з тієї-таки Шахівки, такий моторний і дебелій хлопець, що пляшка поринула у нього в долонях, як росинка у лопухові.

Згодом Северин Вакулович цокнувся з п'ятим шахівським безштаньком, Кіндратом Кодацьким, і, важко зітхнувши, опустився на той самий мішок із пшоном, де був складений у весь струмент і припаси до могоричу.

— Закусіть, будь ласка! — Фесько подав патронові головку цибулі, шмат паляниці і прозорий листочок сальця. — Натреше серце хай вороги наші п'ють!

Северин Вакулович узяв той прозорий листочек сала, цибулину, шмат паляниці, потім півфунта ковбаси, потім ще дві склянки горілки — і розквіт. Очі в нього забліскотіли, лице взялося рум'янцем, тільки не яскравим, як буває в дівчаток, а темним хуторянським рум'янцем. По тому взявся в боки, притопнув ногою, промовив:

— От тепер добре!

Дуже тяжко пригадати, скільки чарок вони ще випили по цьому.

Отже, події наростили дуже швидко. Бо незабаром сталося таке: побачивши на прилавку у Григорія Федоровича конус недавно привезеної халви, Северин Вакулович скрикнув:

— Душа моя солодкого хоче! — і хотів підвистися на ноги, та ноги зрадили його, і він тільки рукою махнув.— Фесько, брате мій, подай мені грудочку того анахтемського їства!

Фесько кинувся до прилавка, замовив Григорію Федоровичу фунт халви і в той час, як Григорій Федорович порпався в касовому ящику, розмінюючи Северинові Вакуловичу нову троячку, непомітно підклав у покупку невеличку плиточку господарського біло-мармурового мила.

Можна говорити що завгодно, та коли не одступати від істини, то доведеться ствердiti, що цілий тиждень по томуувесь повіт аж за живіт брався, переказуючи вдесяте й соте, як Китайгора жував замість халви мило. Розжував його до білої піни, і вона, як шумовиння з шахівського Вуліхового пива, білими клаптями падала Китайгорі на бороду, на добру сукняну чумарку, на мішок з пшоном і на святу землю.

Це була весела картина. В найближчих дворах враз захищикали дівчата, зареготали молодиці, покотилися низом чоловічі баси.

Ось що наробив Фесько Кандиба на свою голову. Жарт вийшов йому боком. Про це подбали місцеві власті і приятелі Северина Вакуловича — урядник, монопольщик і волосний писар. Ті владні люди, зачувши про пригоду свого патрона і друга, ніби на крилах змієвих з'явились до крамниці Григорія Федоровича.

Тоді ота голота один за одним черідкою покотилася до волосного правління. Там їх спочатку замкнули до буцегарні, а потім послали сторожа в кучугури по шелюг. Ніяке дерево не дає такого цьвохкого лозиння, як шелюг.

День, що з нього почалися пригоди Феська Кандиби, був, як уже сказано, неділя. Наталка, вставши раненько, наварила борщу, напекла пирогів, нагодувала рябенькі дві курки — материзну — і, гарненько причепутившись, покопотіла до церкви, щоб потрапити хоча б на середину служби.

В церкві Наталка тихенько молилася богові, з цікавістю позирала на молоденьких святих, намальованих на іконах на стінах, а також і на живих молільників — русявих і чорнобрових. Та як не дивилась, а не могла побачити нікого й нічого кращого за свого Феська.

Щоб відігнати спокусливі думки, Наталка жваво вимахувала ручкою, кладучи один по одному хрести, закінчуочи вже шостий десяток. Заклопотана цією справою, вона й незчулася, як у церкві почали співати «достойне», і молільники, збиті чорною важкою отарою, гупаючи об підлогу семипудовими святковими чоботами, посунули на паперть, захопивши в свою

хвилю й Наталку. Все ж вона встигла покласти останній, шістдесят перший хрест молоденькому святому — Юркові Змієборцеві — і лише по тому поспішила додому.

Не будемо говорити, як вона йшла вулицею, як милувалися з її ходи й статури сільські кумоњки, як прикидали, чи личила молодиці її новенька корсетка, а також чи не були в ній занадто рівні і чорні брови, а рот чи не занадто червоний та ніжки — чи не занадто вони стрункі, як на нашу Наталку.

Отже, молодиця благополучно дісталася додому і, розчревоніла з ходи, рада, що зараз пригорнеться до свого милого Кандиби Феська, одвернула сінешню завертку і увійшла в дім. По цьому вона зникла з очей безтурботних кумоњок.

Відчувши себе наодинці, молода господиня почала лагодити на стіл, час від часу позираючи у вікно, а також в маленьке дзеркальце, звідки на неї дивилися такі задористі оченята і такі пухкі губки, що їй ще більше затанцювали ніжки і зарум'янилося не знатъ чого лиць.

В сінях біля дверей заторготіло. Наталка швидко обернулась назустріч Феськові. А він, одхиливши двері, лагодився саме, нагнувши голову, щоб не зачепитись за одвірок, увійти до кімнати.

Фесько Кандиба й справді увійшов, широко розставляючи ноги. Він ступав ними так обережно, ніби простував через хибливу кладку. Наталка радо скрикнула: «Хвесю!» — і підбігла до мужа пригорнувшись і поцілувавши, хоч така лірика й не завжди трапляється на нашій благословенній Червоноградщині. Та цим разом трапилося саме так. Фесько Кандиба ніжно усміхнувся — показав низку таких білих зубів, що білизні їхній могли б позаздрити Казбек³ із Ельбрусом⁴, коли б вони були здатні на це. Він усміхнувся, але лагідно одхилив від себе щічки, ручки і губки й лагідно мовив:

— Обережно, люба... Щось я сьогодні став недоторканий...

Наталка, насторожена, ніякова і цікава все знати, глянула у вічі Феськові, і губки її скисли, вималиювавши гірку образу, кинули з любов'ю і застереженням:

— Ти вже встиг випити??!

Фесько, намагаючись втримати рівновагу, відмовив якось чудно:

— Не тільки випити, а й закусити. Еге ж...

Наталка, привчаючись до ролі справжньої жони, ще раз гірко посміхнулася і з рештою дівочої лагідності і ніяковості — вони ж тільки цього року побралися,— запитала:

— А що ж робити з борщем, пиріжками, кашею?

— А ти, будь ласка, саменька їж...

— Ну вже коли так, хоч сядь посидь за столом. І мені веселіше буде. Каша в мене сьогодні вийшла пухка та висока...

— То їй їж, моя мила, а з мене вже досить...

Фесько сперся руками на рубець столу, широко розставив ноги і почав мило дивитися на Наталку, а та, стурбована і мучена неприємними відчуттями, не так вже їла, як пеклася. Зрештою поклала ложку й сказала своєму молодому мужеві, що це чортзна-що! І чому він мучить її та витрішую на неї свої баранячі очі? А коли п'яний, то хай приляже, як робиться в таких випадках скрізь на всьому білому світі.

— Та вже що правда, то правда, мое міле золото,— сказав Фесько Кандиба і, не одриваючи очей від Наталки, таємниче докінчив: — У таких випадках хоч-не-хоч, а мають люди лягати...

Від цих слів Наталка вже зовсім зчервонілася, адже біля неї стояв сам Кандиба, молодий, завзятий. Мабуть, і мертвій, бачивши його, затремтіло б і забилося дурне серце.

— То дай хоч обіду доїсти,— розгублено, вінвець розхвилювана сказала Наталка і так несподівано зітхнула, що їй на корсеті одскочило аж два гудзики. Коли ж вона нагнулася, щоб їх узяти, то мало не зомліла і вже не знала, що робити.

— Ну чого ж ти стала? Моторніше, серденько,— мовив Кандиба і пригорнув її злегенька до себе.

— Я зараз, зараз,— упала на груди йому Наталка.— Але ж хіба можна це вдень і щоб вікна були не затулені? — Зробивши таке зусилля, ніби гору підіймала, Наталка одірвалася від Феська і тримтячими руками затулила вікна. Далі, осяяна піньмою, розгорнула обійми, як крила, і полинула до свого милого, бажаного.

— Обережно, обережно, серденько,— мовив Фесько Кандиба, відсторонюючи од себе невимовно прекрасні Наталчині обійми.— Що хоч кажи, а я сьогодні таки упився...

По цих словах Кандиба упав лицем на подушку і залишив Наталку такою гнівною, що на клаптики пошматувала б цього гіркого п'яницю. Поки вона це робила в думках, Фесько Кандиба встиг звільнити себе від сорочки і так лежав, як Ной⁵ у курені, легенько постогнуючи.

Цей ледве чутний стогін, ніби маленька палюча жаринка, упав у душу гнівній молодиці. Вона опустила руки (бо їх так і тримала не знати для чого: для обіймів чи задля карі), розтулила губки і з тривогою дитяті і скорбної матері разом поглянула туди, де лежав Фесько,увесь посічений, пошматованій, посмугований, построчений з менщенськими й більшеннікими краплинами крові.

— Ой лишенъко, що ж це таке?! — упала вона на ліжко і, за звичаєм усіх жінок, які жили колись, живуть і будуть жити, заголосила, промовляючи час від часу: — Яке страхіття! Яке страхіття!

— І таке скажеш,— вичекавши належну паузу, відмовив Фесько.— Воно тільки здається таким. А коли б ти тепленькою водицею все позмивала, а зверху помастила б свіженським вершечком, картина швидко змінилася б. Це річ перевірена. І не раз. Пам'ятаєш, як конторщики одлупцювали Петра Сенченка, отого, що зараз на «Принцесі Марії» * плаває? Сестра його, Варвара, розповідала, що страшно глянути було, а од свіжого вершечка все поживало, зарубцювалося, струпи пообсипалися. Еге ж, кажу, свіженський вершечок — велика річ. Це ж з вершків і сметану роблять, а який смачний продукт ота сметана!

Ойкнувши трохи, Фесько улігся зручніше, повертаючи спину до своєї милої дружини.

— Сметана, кажу, такий продукт, що ні до чого і не порівняти! От, скажімо, візьметься молодиця варити вареники. І не які, а з свіженським сиром. Знаєш, як це робиться? Перше треба взяти борошна «три нолі» і не в Григорія Федоровича, бо той розбавляє нижчими сортами, а просто у фірменому магазині Кричевського. Там продає Василь Іванович Височин уже з року в рік десять літ, і ніколи на нього навіть тінь не упала, що краде. Батько його в суботники пішов⁶. А він не прийняв ні штунди, ні церкви. То питай якось його: «А все ж таки, — кажу, — Василю Івановичу, бог є чи нема?» Каже: «Є». Питаю: «А як його звати?» — «Совість», — відказує.

— Еге, він такий гарний,— обмиваючи Феськові спину та змазуючи виразки свіженським вершком, обізвалася і Наталка.— Чорнявий, повний, лице біле, бо, звісно, не на сонці, а в крамниці цілий день сидить. І привітний завжди. «Здрастуйте, Наталко», — скаже. А от ніяк не ожениться...

— То от і кажу, — вів своє далі Фесько Кандиба.— У нього немає того, щоб підмінити сорти. Ти помітила, що до нього по борошно посилають навіть дітей. «Мама казали, дайте п'ять хунтів «три нолі». Опариха перевіряла. То він одважив її Гальці рівно п'ять фунтів, ні на пучку більше, ні на пучку менше, і саме «три нолі»! Та я не про це. Про вареники. От принесла ти від Василя Івановича п'ять фунтів борошна «три нолі», засипала все у макітру, налила води, вкинула скільки треба солі, розмішала великою ложкою і...

— Та хто ж так готовує вареники?! — щасливо засміялась Наталка.— Та то ж не вареники будуть, справжнє хтознашо! Так готовують тісто лише на блині, та й то тільки той, хто не вміє. Це вже справді з тебе ніякий кухар...

Фесько погодився. З нього справді ніякий кухар, але то байдуже, бо коли оті вареники скласти в макітру, зверху

* Був такий корабель на Чорноморському військовому флоті до 1917 року.

полити топленим маслом, гарно перетрусили, щоб масло укрило всі вареники рівним шаром, та потім зверху облити сметанкою, а сметану присипати легенько сіллю, то за таку страву можна не знати що дати! І Фесько ласо облизався.

— Ой лишенко мое! — забувши про свій гнів і слізки, скрикнула Наталка.— Ти, виходить, справжній ласун! Оце вже що б не було, а таки десь, заробивши тих припасів, наварю таких вареників, що тобі й уві сні не ввижалися!

— Оце гаразд,— зауважив Фесько.— Як будуть припаси, то вже постараїся. А тепер, будь ласка, поглянь, що там з по-переком... Щось надто вже там пече!

— Лишенко мое, та тут і клаптика живого нема, все пошматовано, аж шкіра теліпается. І хто це тебе так? Ох боже мій, ох лишенко! Аж дивитися моторошно! — Наталка захлипала, і дві великі слізинні її покотилися по спині Кандібі.— Це ти й за місяць не виходишся!

— То вже якось буде,— відповів покірливо Фесько. І знову засіяв чоло зморшками приємних спогадів.— А то, крім вареників, можна ще напекти пирогів, отих, що з картоплею. Печуть їх на черені, можна й на листі. Мені, як правду казати, найбільше подобаються смажені на сковорідці; знаєш, як це бувало? Покійна мама стоять біля печі та совають сковорідкою, а я отам біля столу. Що вони напечуть три-чотири, а я й поїм; що вони напечуть, а я й поїм. Отак і стоїмо з годину, мама і я; мама печуть, а я споживаю, та до того, що в роті аж бульбашки поскоплюються. Ти, звичайно, теж швидко навчишся так...

Наталка, забувши про розписану Феськову спину, нестямиться. Теж: швидко навчишся так! Неначе вона не вміє! А ну дай їй припасу — масла, сметани, нолівки!

— А це вже обов'язково! — згоджується Фесько.— Як тільки зароблю, так і накупимо всіх припасів...

Так вони собі гомоніли до того часу, поки Фесько, розпарений та змазаний ніжним шаром свіжого вершка, не заснув у ліжку, закутаний у ряддину, поруч з своєю дбайливою господиною.

Фесько Кандиба не мав постійної роботи. З гуртом таких, як і сам, голодранців він вештався на заробітки по всій окрузі і робив те, що випадало. Крутів хвости волам в червоноградських економіях, працював куховарським помічником в червоноградського купця першої гільдії Стратона Івановича Чумака. Серед Червонограда стояв гарний барокковий собор⁷, хор якого славився на всю Полтавщину. Приємний баритон Кандиби кілька зим радував слух соборних парафіян. Казали люди: «Артист, собачий син! Кропивницький, Саксаганський⁸!» Та щоб не згинути з голоду, «собачий син Кропивницький» мусив був узяти посаду молодшого помічника у червоноград-

ського комерсанта Панька Грицьковича Шпиталенка при старшому прикажчикові Гарматі, що мав славу червоноградського чемпіона гри в дамки, як тоді називалася гра в шашки. Діяльність Феська Кандиби на будівельному складі Шпиталенка налічує три роки, а саме роки 1896—1898. Наприкінці цього строку сталася неприємність. Шпиталенкова якась родичка, безмужня стара діва, накинула оком на помічника прикажчика першого рангу. Повторилася історія Йосифа Прекрасного із жінкою Потіфара⁹. Відкинувши домагання пристаркуватої дівчини, Фесько був обвинувачений в любовній агресії, мусив шукати собі порятунку і знайшов його в бродячому цирку, де виконував з честью роль Івана Піддубного¹⁰, звідки утік з черкаськими грабарями на будівництво нової залізничної лінії Карлівка — Костянтиноград — Лозова...

Отже, двадцяте століття застало Феська Кандибу людиною кваліфікованою мало не в усіх галузях людської цивільної праці хліборобської провінції.

У 1901 році батьки-командири згадали про колишню славу Феськових бунтарських прадідів, вирішили, що із нього вийде неабиякий вояк і, згідно з традицією, забрали його в солдати.

Фесько справді не мав наміру споганити військову честь своїх прапрадідів і, вступивши у військову частину, не розпітав у добрих людей, де тут кухня, а навпаки — де учебова команда.

Він був спритний, вогнистий, ловив поглядом намір командинира і коли брався виконувати наказ, то виконував так, що повітря щуміло й іскри сипалися з його спини, немов був він наелектризований. Таких в армії люблять. І Фесько армію полюбив. Служити в часті йому дуже подобалося. Лише виконуя накази, а про хліб насущний, взуття, одежину подбає начальство.

Року 1904 Феськова частина вирушила на Далекий Схід воювати японця¹¹. Тут Феськові не пощастило. Під Мугдіном, як солдати називали Мукден¹², ворожа куля наздогнала його, і він мав шість місяців пролежати в госпіталі, після чого був визнаний непридатним до виконання своїх обов'язків. Вихід залишився один — вийти у відставку. І він вийшов, або, як кажуть, його вийшли.

Тепер йому було вже двадцять п'ять років, час, коли людині належить шукати свою прекрасну Єву. Єви Фесько не знайшов, знайшов Наталку в тій-таки Шахівці, звідки й сам був родом. Прізвище в Наталки було Некрій.

Для Шахівки це було рідкісне прізвище, бо там сусідували Захожаї з Прихідьками, Безродні з Кодацькими, Полянські з Сенченками...

Хто прибився в Шахівку з містечка Сенчі¹³ — став Сенченком; хто з Кодака¹⁴, — кріпость така була колись на Дніпрі, — став Кодацьким; хто з Дикого Поля¹⁵ — став Полянським; хто просто забрів не знати звідки — Прихідьком став. А ст спробуйте зрозуміти, звідки походить прізвище Некрій, з якого пня, з якого кореня, роду-племені? Єдине, що можна з певністю сказати про Некрій, це те, що таких дівчат, якими були некріївські дівчата, треба було пошукати на білому світі! А може, не треба було й виряджатися так далеко, а завернути в карлівську економію з її безмежними цукробуряковими плантаціями.

Історія з милом, а потім з цвокхким шелюговим лозинням упокорила Феська Кандибу. Залишивши напризволяще силові роботи на Червоноградській станції, забітій ешелонами із збіжжям, пакгаузами з пшеницею, відкритими платформами із тисячами п'ятипудових лантухів, чи ще інакше — чувалів, він знайшов тихе пристанище в Наталки на ліжку. Тут він вилежував цілими днями здебільшого в позиції спиною до сволока, так що мав досить часу надуматися про свою майбутню кар'єру.

Стежок перед ним було багато: в Олянівку — до Каніболоцького волячі хвости крутити; в Добреньку — до Коваленка.

Коваленко, Петро Іванович, був весела людина. Рік-два тому продав він кілька вагонів пшениці, і купив перший на увесь повіт автомобіль, і став першим на всю Червоноградщину шофером.

Шофером! Ось що не давало спати Феськові!

Не одну годину про шоферську долю попомріяв Фесько Кандиба. Гарний це був шлях, тільки шлях нереальний. Близчий вів до Вуліхового пивного заводу, що був побудований тут-таки на кучугурах, у Шахівці.

У Вуліхі потовглювся увесь цвіт шахівського парубоцтва. Всі, кому насточортіло крутити безаківським волам хвости, перекидалися до Вуліха Василя-Вільгельма Васильовича.

Та от лиxo. Парубоцтва було багато, а штатів на невеличко-му заводі два-три десятки — і все! А далі — млини. Млин Кричевського, млин Бєлого, млин Марголіна, млин Ірхіна. Крім того, ще Земський сад. Ну й своя рідна, шахівська, Безакова економія, змужицька звана просто Безиковою якономією.

Всі ці заклади мали потребу в робочій силі, в першу чергу на силові роботи: носити оті п'ятипудові чували, набивати їх борсінном, вантажити й розвантажувати вагони, пакгаузи, відкриті платформи.

Еге ж, силові роботи!

На всю Шахівку на не силовій роботі — продавцем у фірменому магазині Кричевського — працював лише один чоловік, згадуваний Василь Іванович, та ще підлітки-«мазуни», оті,

що ставили на лантухах клейма і наліплювали кольорові папірці-артикули, в яких позначалась сортність продукції.

Виробнича Червоноградщина вимагала геркулесів¹⁶. Що ви тут зробите з хлипким здоров'ям, коли ваша норма набити за зміну сто сорок — сто п'ятдесят чувалів борошном? І в мукобої йшли наші шахівські Піддубні.

Чим такий Піддубний дужчий, тим міцніше він тримався на місці, бо, вважайте, де можна заробити такі гроші, як тут?

Цим і вабила мукобійська професія Феська Кандибу. Так спробуй пробитися туди, як там отаборилися такі Піддубні, як Архип Юрко-Кит, Іван Безродний, який, може, і самого Івана Піддубного в дугу зігнув би, Свирид Штеменко-Бугай...

Зіпхнути цих хлопців з їхнього поста була справа беззадійна, і Фесько Кандиба тільки зітхав у подушку. А тим часом він міг заступити кожного з них! Адже ж його доля не покривдила. Хай Івана Безродного він, справді, зламати неспроможний, так скільки разів сходилися так на так з Архипом, Кіндратом, Свиридом Штеменком!

Фесько ще зітхнув. Силачів у Шахівці скільки завгодно, а місць мукобійських куди менше. А ще ж до млинів пруть хлопці з Низу (міський пригород), з Олянівки, Добреньки! І які хлопці! Опара, Красюк, Дробот — мов перемита пшениця!

Поки Фесько мріяв, на спину йому сіла муха, почала лазити, мацати носиком попід струпами. Фесько обережно повів плечима, стрепенув шкурою, потім підвісся, сів, закинув руку за плече.

Дивниця! Рука вільно перекинулася через плече;脊на й поперек, коли він поворухнувся, дали відчуття присмної сверблячки.

«Не може бути?! — вигукнув Фесько.— Невже одужав і все зажило, як на собаці?»

Фесько схопився з ліжка, зробив крок, два, п'ять по кімнаті. Струпи під штанами полутилися, зачіпаються, а не болить!

Фесько стрепенувся. Отже, на бій за майбутнє!

Життя допомогло Феськові. На вулиці під самими вікнами у Кандиби сталася бійка. Билися безаківці з нечайвцями.

Колись половина Шахівки належала Безаку — київському генерал-губернаторові; друга половина — якомусь панкові Нечасеві. З тих часів і взяли початок шахівські домові війни. В себе на безаківщині ти пан-хазяїн. Хочеш співати — співай, хочеш до дівчини учащать — учащай, хочеш на вечорниці ходити — ходи! Та боронь тебе боже протоптати стежечку до нечайвської Марусини, зазирнути на нечайвські досвітки! Будуть бити тебе, будуть гнати тебе, змусять злізти на тин і кукурікати або гавкати з-під воріт! Колись билися навкулачки, та з розвитком прогресу кулаки замінили на притики й кілки. Найбільш

емансипована еліта шахівська вже почала братися і до залізних палиць. Хрестили один одного цими палицями залізними, закрученими вгорі на вісімку.

Становище в Шахівці ускладнялося ще й тим, що безаківська економія містилася на безаківщині, а пивоварний завод Вуліха Василя-Вільгельма Васильовича — на нечайвщині. Тож хотіли цього чи не хотіли добре люди, а доводилося обом ворогуючим сторонам раз у раз ставати в одну упряжку. Якщо нечайвський Височин Семен Васильович крутив хвоста сірому безаківському волові, то безаківський Лаврентій Кузьмич Зінченко столярував собі, роблячи тару на пивоварному заводі Вуліха Василя-Вільгельма Васильовича. Біля однієї упряжки морочилися і мукобої — безаківський Іван Кодацький і нечайвський Грицько Чорновіл! Ну хто б міг подумати, що пара волячих хвостів чи ешелон п'ятипудових лантухів здатні отак упокорити одвічних шахівських супротивників! А таки упокорили!

Та чи ж назовсім!

У Шахівці не було ніякого клубу. За клуб правила пекарня при безаківській економії. Пекарнянські штати складалися з одиниць дівочої статі, до того ж вродливих, співучих, танцюристих, охочих до веселощів, сміху, танців.

Стояла пекарня край панського дворища на межі з густошими заростями шелюгу. Вечорами в шелюги стягалися хлопці, як безаківці, так і нечайвці, висилали до пекарні розвідку, бо пекарнянськими дівчатами цікавились також панські кантторщики, писарчуки, практиканти, сини управителя, старших службовців і їх приятелі, що з'їжджалися на літо в Шахівку на вакації. Здорові лотри, запеклі Сенченка Петра упіймавши на пекарні, посмугували так, що чи не з два тижні він поводив плечима, обшмуглюючи засохлі рубці. В це діло на боці писарчуків встравяш шахівський чоловік Тимофій Крученко, що служив на червоноградській станції жандармом. Члени пекарського клубу віддячили Тимофієві. Били його залізними палицями з вісімками вгорі; одходив він після цього в червоноградській земській лікарні чотири місяці.

Бачите, яке заплутане становище утворилося в Шахівці, які тут події відбувалися, а надто вечорами, коли додому, в Шахівку, поверталися хвостовики від безаківських волів, броварники з пивоварні Вуліха Василя-Вільгельма Васильовича, мукобої з млина Кричевського. Не раз тоді тріщали перелази, гупали по людських частинах тіла притики. Цьохкали залізні палиці з вісімкою з верхнього кінця.

Коли Фесько вискочив з двору, безаківці — Штеменко Кіндрат, Сенченко Лазур, Прикідко Прокіп саме здіймалися до зеніту. Нечайвці — Височин Кузьма, Денис Бардак, Ларивон Чорновіл лазили рачки; біля них валялися вербові наколи,

старі, трухлі, несмертельновбивчі. Було тут таке: Штеменко Кіндрат поцілив Дениса Бардака впоперек голови; Бардак Денис спромігся пригостити Лазура Сенченка ломакою поміж вухами, несмертовбивчою; обидва впали, рачкуючи, знову до зброй хапалися; невситимі, жадібні!

З п'ять хвилин Фесько Кандиба озирав поле бою, далі згріб за плече Лазура Сенченка, відштовхнув коліном Ларивона Чорновола, Прокопові паколи швиргонув через тишківський тин. Ті, обеззброєні, криво всміхнулися і почали витирати мазку, якою були помальовані їхні непогані на вроду обличчя. Розлютовані нечайці Височин Кузьма і безаківець Штеменко Кіндрат крикнули: «Де два б'ються, третій не встрятай!» — і накинулися на Феся.

Коли б хоч один із них належав до мукобоїв або хоч мішконосів з млина Кричевського, Феськові запевне довелося б погано. Та, на щастя, обое належали до хвостовиків від безаківських волів. Крутити волам хвости не таке вже й силове заняття; хвіст мускулатури в хвостовиків не викохує, і тому здоровецькі зовні хлопці не являли собою особливої небезпеки. Фесько підставив ногу Височинові Кузьмі. Це був хлопець рудий, гінкий; перечепившися через Феськову ногу, він полетів сторч під губенківський тин і потрапив якраз у крапиву.

У Губенчихи, баби Килини, за хатою ріс невеличкий садок. Садок цей дуже принаджував до себе хлопців. Тоді баба Килина додумалась і насадила вздовж тину крапиви два ряди. Один ряд крапиви високої, широколистої, з майже непомітними жигальцями; в другому ряду вона використала крапиву гусаківську — низеньку, з дрібненьким листом і з такими величезними жигальцями, що їх здалеку видно неозброєним оком. Цю крапиву дід Гусак розплоджував на межнику знову-таки від хлопців; його баба — баба Гуска варила з цієї крапиви напровесні гарні борщі; ну, і крім того, дід Гусак був знавцем лікарського зілля й ту крапиву і ламав, і викопував, і сушив, і в'язав у пучки, і підвішував під стріховою разом з іншим сушеним зіллям.

Обидві крапиви дуже злі, проте дріблолиста ще начебто лихіша, ніж ота висока, з широким листом. Що ж можна сказати про бідолашного Кузьму Височина, який потонув у зіллі з носом і вухами??!

«Ой, ой, лишенько!» — скрикнув він і запалав так, що ледь ледь не зайнявся.

Кузьмина поразка викликала благородний гнів двох інших учасників баталії. «Га! То ти так?!» — аж підскочив приборканій перед тим Лазур Сенченко і накинувся на Феська з правого боку. Прихідко Прокіп пішов на супротивника з лівого. Від Лазурового поштовху Фесько подався вліво; від

Прокопового — вправо; урівноважився. Тоді згріб за чуприну Лазура, згріб за чуприну Прокона, розвів в обидва боки голови буйні і з розгону буцнув тими головами так, що вони водночас на одній ноті вигукнули. Лазур Сенченко: «Ой!» Прихідко Прокіп: «Ой, ой!»

— То це ти, Фесю? — пізнавши братню жменю, спитав Лазур.

— Я, — відповів Фесько.

— Еге? — протяг Прихідко Прокіп. — Так же ж можна і голови порозвалювати!

— Ну тебе к чорту, — вилася Лазур Сенченко і взявся за лоба. — Мислене діло, таку гулю нагнати!

Так би це й скінчилося, бо хлопці, відсапнувши, починали набирати своєї постійної форми, коли б у справу не втрутівся практикант-агроном безаківської економії. Спосіб, яким бувалий солдат нейтралізував підпільних шахівських парубків, припав йому до душі. Яким скарбом у добрих руках може бути цей солдатюга! Так орудувати мужицькими чубами — треба уміти!

Практикант Охрім Денисович походив з довколишніх хутсрян, був правою рукою управителя Олександра Григоровича Матісона і в теоретичних поглядах своїх вважався максималістом. Прогрес у нашу країну якщо й прийде коли, то не через нуждення і мізерне мужицьке господарство, а через велетенські латифундії, хоч би отакі, як оця в Безака. Три тисячі десятин! Отут є де розгулятися. Більше таких важелів, і країна зробить гіантський стрибок, щоб знайти своє справжнє місце в ширені інших великих держав. Але для організації такого стрибка потрібні люди — сміливі, діяльні, ось такі, як оцей голоштанько Фесько.

Господарство мало п'ятдесят десятин лісу — Дубові Гряди особливого призначення.

Дуби найвищого бонітету, як каліфорнійські секвойї, підпирали тут небо. Йшли вони на шпали на вагу золота, і залізничні компанії за щире золото щирим золотом відплачували! Насадження розбите далеко від населених пунктів, тому й вирішено було обійтися тут одним об'їждчиком. Об'їждчиком узяли свого чоловіка — Карайма Явдокима, батько якого п'ятдесят років працював на безаківському хуторі прикажчиком і мав славу западливого панського слуги — шахівчани звали його посіпакою. Та Явдоким у батька не вдався, пішов кривою стежкою, від чого в голові у нього створилося сум'яття, яке позначалося тим, що людина була неспроможна відріznити кишенні своєї від панської.

Ліс стояв могутнім прямокутником, витягненим з півночі на південь. Так у ньому були й дороги прокладені. Та одного

разу Охрім Денисович змінив свій маршрут і поїхав на об'їзд не впродовж лісу, а впоперек. Що він тут побачив! Той Явдоким дійшов до такого нахабства, що перестав навіть маскувати крадіжки: пеньки проти сонечка лисніли неприкритими головами!

Караїма Явдокима з лісу довелося прибрати, і ось тепер, дивлячись на Феська, на його спритність, сміливе обличчя, практикант подумав: «Це мене сам бог призвів наспіти на цю розмову солдата з тими сільськими мурмилами!» І він сіпнув віжками коня так, що дрожки під'їхали просто до мальовничої групи.

— Чим можу служити? — гупнув каблуками Фесько.

Охрім Денисович непривітно повів очима в бік своїх хвостових кадрів, і ті одразу ж позадкували на леваду. Тоді він сказав Феськові:

— Коли хочеш, можеш стати до нас за лісничого в Дубових Грязах. З харчами, чобітми і рушницею. Що скажеш?

— Та от подумаю,— відповів, не хапаючись, Фесько.— Ліс — діло дуже добре. Вийдеш на узлісся, а по степу стрепети, дрохви бродять. Качки на Дикому озері! Скотаренко Сидір каже — диких кіз бачив. А хатина там стоїть, чи Явдским і хатину на вітер пустив?

— Пустив,— відповів Охрім Денисович.— Але хатину поставимо. Це діло не складне.

Фесько копирснув кущ калачика:

— Гаддя та вужів там у руїнах Явдокимової хати! Та здоровенні! Олексій Безродний одного полоза за хвіст ухопив, так куди! Вирвався. Каже — холодне, бридке, фе! — Фесько аж плечима пересмикнув. Згодом додав: — То я подумаю, а завтра вранці і загляну в контору.

Охрім Денисович нокнув на коня, завернув його на дорогу. Їхав, думав і ніяк збегнути не міг, яка сила могла загнати Сидора Скотаренка, Олексія Безродного та, може, й не тільки їх у таку далечінь... Ну, коли б були господарями при конях, але ж шарпачня, голодранці, босота, злидні! На дрохв ходили милуватися; стрепетів слухати! Хе, лірики! Хтось з багатих хуторян наймав дуби красти, пішки. Заїхати в насадження на підводі — значить слід залишити, а так — навалять на плечі колоду і по ціліні до битого шляху, вночі, а там уже й на бричку можна... Охрім Денисович сплюнув.

На другий день вони й домовилися.

З того часу й почав Фесько Кандиба жити в лісі. Він тепер уже не мав потреби бігти шукати роботи, думати про те, де дістати на хліб, сіль і олію, а діловито щомісяця одержував належну платню.

Наталка й раніше мала великий нахил до куховарських уміlostей, а тепер у міру сил почала доводити на ділі, що

нахил той не безпідставний був. Пироги, вареники, млинці, пампушки, еге, чого тільки не з'являлося на припічку в ней!

Минув якийсь місяць-другий — і Фесько Кандиба сам став, як пампушка, — білий, повновидий, черновусий, достеменно козак Мамай¹⁷, як був намальований на дверях у шинку в по-кійного Вакули Китайгори.

Наталка теж почала повніти. Щоб більше вгрузти в ідилію, скопала пустош навколо своєї сторожки, випустила з сіней перші два десятки курчат з квочкою.

Фесько злагодив комбіновану споруду, нижній поверх якої призначався для підсвинка, верхній — під курник.

Незабаром у хаті у Наталки завуркотів кіт добрячої сенчен-ківськії породи з Шахівки.

— А отут, Фесю, — якось сказала Феськові Наталка, — поставиш хлівець і загороду для телиці. І попроси в пана латку степу. На нечайвщині лісничому Казаринові віддали горб під жито, а долинку, що під горбком, — під городи. Він там кавуни сіяв. Пам'ятаєш, які уродили?

— Еге ж, — відповів Фесько. — Казарина вони добре прикрутили. Має панську хату, горб, видолинок під горбом. І дітей... Скільки їх у нього, Наталю?

Наталка почала пригадувати, налічила дев'ятеро: чотири дівчини і п'ять хлопців. Найкраще пам'ятала вона Микиту, свого однолітка, все любив співати: «Стук-грюк в віконечко, вийди, серце, на ганочок, дай коню води!»¹⁸. Поки менший був, то й співав, а підріс — угруз у панській економії, то вже й не чути стало.

— Бач, дев'ятеро, — сказав Фесько. — Ще раз кажу — нема цепа міцнішого за оті дев'ять ротів. Казарин перерветься вчетверо, а доведе конторі, що хліба даром не єсть. Винивши, так і добрим людям каже: «Ви вже на мене не гнівайтесь. Мені треба собакою бути. Ну, ціпильно вирізати, бич до ціпа, це зрозуміло, і контора за це ганяти не буде, а вже щодо сволока і підсішка, то тут, перш ніж рубати, подумати треба. Казарин не почути не може, на те його в лісі лісничим поставлено. І дано берданку. Отак, люди добрі!»

— Еге ж, — відповідала Наталка. — Справді, де йому діти-ся, коли свого ні кола ні двора! А ротів дев'ятеро, та їх двоє.

Прийшла неділя. Фесько і Наталка подалися в Червоноград на базар. Хромові парубоцькі чоботи Феськові були непридатні для роботи в лісі. Взявся придивлятися до ялових. У Наталки був свій інтерес. У її катинці, в лісі, тесля, гіркий п'яниця Гнатко Клинець, уже угвинтив гак у стелю. Такі гаки повгвинчувано чи повбивано в усіх шахівських хатах. І не посеред стелі, а сюди, близче до полу — так у Шахівці ліжко називалось. До таких гаків люди колиски підвішують.

Колиска — це ящик з фігурними стінками і рядняним дном. Вірьовки, пірамідально зведені в одну точку до гака в стелі, називалися вервечками.

Звісно, ця споруда повноцінною колискою ставала лише з того моменту, коли в неї потрапляла лялька, загорнена в пельошки,— Івасик або Маріечка. Гойдали колиску за вервечки, але не тільки за вервечки. Вервечка добра річ, коли молода мати, сидячи край полу, обома руками килише своє дитя і наспівує. Коли ж вона після цілоденної роботи приляже на піл підрімати трохи, тоді замість вервечки бере в руки смікалку, прироблену до широкого боку колиски. Дрімає мама і все смик та смик за вірьовку, а колиска усе хить та хить! «Люлі-люлі, налетіли гулі!..»¹⁹ Спить мама й килише. Спить Івасичок і колишеться.

І в Наталки гак був угвинчений в стелю, сюди, ближче до полу, а ще треба було розжитися на вервечки та купити й саму колиску. В давніші часи дно до колиски приробляли з ряднини, складеної вдвое,— міцно й надійно, не прорветься, і не вилетить Івасик. Тепер колискові майстри занедбали старі надійні традиції і денце почали ставити з лантушини водносталь. А вона ж як кисейка світиться, гляди — от-от і прорветься. А щоб баки покупцеві забити, розмальовували лантушинку зеленими півнями з величезними червоними гребенями. Задивиться мати на такого півня, залюбується, а про найголовніше забуде.

А Наталка не забула, сказала тому вербівчанському чоловікові, що колиски майстрував і продавав:

— Ото воно таке денце день-два потримається, а далі й обірветься.

Вербівчанський чоловік відповів:

— Он у баби Гуски з парусини поставили. То що, вдержала? Це вже як бог дасть! Бо важить не поткання, а цвяшки. Постав залізні: обіржавіс навколо. Хочеш, щоб колиска стояла у хаті гойдалася — став цвяшки мідні.

— А ви ж які поставили, дядьку? — спитав Фесько.

— Про мідні це я к приміру тільки сказав, — відповів вербівчанський чоловік.— Он Петро Іванович Коваленко на автомобілі їздить. То я що, на нього дивлячись, своєї Гнідої зречуся? А дзуськи! Бач, яка он — так вухами і стриже, так і стриже, Мілітриса Кирбитіївна! Давав циган десятку, не взяв, а тепер жалкую. Дід Махтій-шкуродер каже: «І задарма такої не візьму. Бо й цурки не діждеться. Здохне по дорозі, що з нею робити тоді?»

— А на плечі взяти? — обізвався Захожай Карпо.

— Не візьме, — відказав його сусіда через тин Андрій Сенченко.

— Чому? — спитав Пугач Микола, теж шахівський чоловік.— Не потягне?

— Та ні, бачищ, хребтина — як пилка: перепиляє плече! Люди пішли в сміх, у регіт. Сміялася й Наталка і тільки згодом, додому прийшовши, оглянула цвяшки: залізні, та й тих не більше, ніж зубів у баби Закожаїхи.

На базарі Фесько здивувався з своїми давніми приятелями Мусієм Прихідком й Іваном Безродним — з отими, що бенкетували тоді з Северином Вакуловичем та разом і щелюговою кашею закусили.

Край базару стояла шопа — комірчина без вікон, без дверей, з однією покрівлею. І з довгими лавами. Це був пункт, якого не міг обминути жоден з базарників. Одним боком пункт впирався в ряди, де червоноградські молодиці демонстрували своє хлібопекарське уміння і випікали такі паліяниці, що досягали й неба. Пшеничні, на хмелю. Розріже хлібину, і дивовижні паюші яку завгодно смиренну душу спокусять! З другого боку до шопи підходили ряди з м'ясивом, з гарячими борщами, закусками з вареної яловичини і печеної свинини.

Свинину червоноградські спокусниці шпигували зубками часнику, хто й зарікався скромне їсти²⁰ — утриматися не міг!

Третім краєм ота шопа виходила на Дику вулицю. Тут вряд стояли хати Івана Сидоровича Книгочія — легкового візника; поруч неї красувався гарненький дімочок учителів — братів Троянів, слава про вченість яких котилася по всьому місту. Отам біля троянівського дімка й містився поважний будинок заможного крамаря і церковного старости славетного Савелія Сильвестровича Кривенка. По другий бік базарної площа Савелій Сильвестрович побудував чималу крамницю, де охочі могли б купити, що кому треба: як крейди, то крейди, як дъогтю, то дъогтю, а також скільки треба сувоїв шпалер, гасу й помадки їстівної.

Магазин свій Савелій Сильвестрович поставив при широкій дорозі, що вела з міста на Шахівку. В Шахівці дорога розбивалася на чотири течії. Ліва течія вела на Олянівку, Попівку²¹, Петрівку²²; і ще кудись там далі, в піски. Права — круто відхилилася на захід, ішла тут паралельно річищу славної червоноградської річки Берестової. На цій дорозі стояли Мартинівка, Вільховий Ріг, Обазівка²³ і щось там далі за ними. Дві інші течії магістральної шахівської дороги, пронизавши кучугури, якими закінчувалася річкова заплава, виривалися у високі чорноземні степи, що через хутори Вошиву, Гнидячу, Кобзівку пробивалися до Новомосковська і далі. Двадцять або тридцять сіл тулилися до великої шахівської дороги з усіма її відніжжями. Оце вони й були клієнтами універсальної крамниці Савелія Сильвестровича. Всяк, кому були потрібні цвяхи,

молотки, крейда, гас, синій камінь, сировий ремінь на гужі, черезсідельники, віжки, всяк, кому потрібні були шпалери, скло і коломазь для воза, кабиця для ціпа, помадка для дівчат,— завертав до Савелія Сильвестровича. І діло його кипіло.

Наталка теж спинилася. Взяла три фунти крейди і дві грудочки синього каменю та гарний кусок шпалер. Шпалерами в Шахівці добре люди прикрашали верхню частину парадної стіни в хаті — від божниці до дверей. І в Наталки, як у людей, буде. Не забула й дъогтю набрати пляшку. Упадуть на ліс восени роси, взуття враз переведеться, коли його не змазати дъогтем.

Це була одна точка Савелія Сильвестровича. Друга містилася в отому будинку, що, сусідуючи з славетними братами Троянами і Книгочієм, виходив фасадом до шопи. В цьому будинку було чимало гарних просторих приміщень. Найкращі з них, на першому поверсі, він здав під монопольку. Так називалися тоді спеціалізовані державні крамниці, в яких продавалася горілка. Чисте велике приміщення монопольки було заставлене сосновими полицями, а на тих полицях шеренги, шеренги пляшок великих, середніх, малих і зовсім дрібних.

В монопольках за монопольщиків раз у раз працювали відставні фельдфебелі, унтер-офіцери, офіцери молодших чинів. Особливістю монопольки було те, що тут горілку лише купували, пили її добре люди здебільшого під її стінами — «під монополькою». Але тут, на базарі, за місце, де добре люди священиодіяли над пляшками, чвертками, восьмушками, правила шопа. Отут, і в самій шопі, і під шopoю, збиралося все братство, охоче хильнути, посидіти, погомоніти, перекинутися словом-другим.

Одвідувачі шопи поділялися на дві одміни. Одміна постійна, стала, складалася з шопівських невивод, якими була різна червоноградська шантрапа, п'яниці, злодюжки, босота, «верблюди». «Верблюди» обживали шопу лише наприкінці базарного дійства, зранку ж прогулювалися поміж возами, поміж рядами — стежили за багатими міщенками й паніями з важкими кошиками. Розносити по квартирах ці кошки й було спеціальністю «верблюдів».

У другу одміну входив увесь той базарний люд, що забігав під шопу на часинку, випивав тут чарку-другу й біг далі допродувати непродане. Були й міцніші любителі чарки. Ці розсідалися на лавках на довший час. З хлібного ряду приносили паянниці, з м'ясного — грудки вареного м'яса, обкладалися цибулею, огірками, редискою. Незабаром це інородне ядро обростало стінками з шопівських невивод. І запалений світильник веселоців курів фіміамом цілий день. Інколи один қущ поділявся на два-три, іноді навпаки кілька қущів об'єднувалися.

Веселій гомін тоді закручувався у витки потоків такого напруження, що всі чоловічі голови на базарі мимохіть оберталися в один бік — до шопи. Веселу вдачу мали босі червоноградські, шахівські, олянівські й добрянські чуприндарі!

Северин Вакулович теж шопи не проминає, тут купчилася вся голота, яка в косовицю і жнива чудом якимсь перетворювалася на ту незламну силу, яка одна могла вимахувати косою з ранку до вечора, прокладати покоси від Шахівки до Чорного моря, заставляти лани полукипками, яких тут часом красувалося більше, ніж зірок на Чумацькім Шляху²⁴.

Северин Вакулович ходив, нюхав, прислухався, придивлявся. Душу радувала ця незмірна повінь тих голоштаньків. Закон відомий: чим більше — тим дешевше! І від цього душа раділа. І він ходив веселій, доброзичливий, приязнний, здоровався, бравшися за шапку здалеку, ручкався зблизька з ким попадя — тут не зала засідань земської управи; прислухався, од чарки не відмовлявся, випивав гучно, закушував смачно — огірок так огірок, цибуля так цибуля! І все хвалив добрих людей, все дякував: «От спасибі! Коли б то ще перехилить довелося! Бо за тією роботою і вгору глянути ніколи! Сказано, хазяїн! Самих волів ондечки скільки пар! А пшениці, вівса, гречки?! І всьому цьому лад треба дати. Хліба шматка проковтнути ніколи!»

Якщо Северин Вакулович грав у своячка, то Стратон Балковий, таки ж наш, шахівський, був любителем театрального дійства, непевного і незримого! Вправність рухів і ніякого шахрайства! Предметом своїм він обрав артезіанську кишеню Северина Вакуловича.

І тут зустрілося два погляди на логіку речей. Северин Вакулович брав ставку на глибину. Чим глибша, тим краще. Спробуй пробитись у ті глибини, щоб готовий до нього експортер тисячних урожаїв пшениці не відчув дотикання стороннього тіла! Стратон Балковий таку логіку вважав пережитком чумацьких часів. Довгі пальці його були довершено натреновані на тонких хірургічних операціях. Лобові атаки він, як артист, зневажав.

Оточ широкі запорозькі шаровари Северина Вакуловича він розітнув спочатку вздовж над кишенею, потім впоперек; операція впоперек диктувалася застарілою звичкою Северина Вакуловича пристібати гаман до потаємного гудзика, вшитого у кишені. Стратонів інструмент перетнув у належному місці оту страхову пуповину, і гаман, як зріле яблуко, сам упав йому у широку долоню.

Фесько із захопленням стежив за цією операцією. Вирізаний гаман Стратон звичним невловимим рухом пустив низом

під ближчу лавку. Тут мав сидіти і сидів уже настренчений Стратонів друг Вергун Полікарп, що з Олянівки.

І тут сталося таке: в той час, як Полікарп уже нагнувся, щоб перехопити китайгорівський гаман, чиясь важка рука упала йому на потилицю. Це зводив рахунки Панько Семиволос. Удар Семиволоса вибив Полікарпа з рівноваги, він сильно скитнувся, але не впав, обернувшись і дав Семиволосу здачі. Семиволос на випадок відповів ураганним ударом.

«Рятуйте, добрі люди, вбивають!» — рявкнув скільки сили Стратон Балковий, двигнув з усієї сили групу бійців із двох, одкинув їх набік, зробив вигляд, що й сам покотився, та коли завів голову під лавку, то побачив, що там було порожньо. Хтось третій встиг уже погосподарювати.

Бійкою під шopoю і закінчувався базарний день.

Фесько Кандиба теж почав збиратися додому. Вже за базаром, біля відомої крамниці Савелія Сильвестровича Кривенка, їх наздогнав Самійло Чіп, господар п'ятдесяти десятин. Розмальована його тачанка сяяла блиском свіжих фарб, з яких найбільше Самійла вабило зелене-зелене поле й коричнево-блілі квіти на тому полі. У будень Чіп запрягав звичайних виїзних халащаних коней — Гнідка й Воронька, та в свято впрягав у тачанку жеребців — диких зміїв. З гори Самійло пускав їх так, що вони щомить відчували його руку, залізну й несхібну, та коли вже доїжджав до мосту через Берестову, то віжки тут попускав, замахував батогом над головою, цьвохкав ним. Відчувши волю, коні зривалися з місця учвал. Цокіт копит, гуркіт кованої залізом тачанки, пронизливі чопівські посвисти, вигуки: «Гей-гей! Роздайсь, море, Чіп додому їде! Гуляй, душа, — твій день сьогодні!» — летіло над мостом, над греблею.

Все живе сторонилось, підбивалось до поручнів; молодиці хрестилися: «Хай бог милує, ач, який скаженюка!»

Зачувши вирування на греблі, Шахівка поспішала зместися з дороги до воріт, під тини. Зінченко Марко Григорович якось не встиг зійти з шосе, то там і залишився навіки з розваленою головою; Сенченкова дівчинка, для якої гра в піску серед вулиці була одним із способів її існування, зосталася ціла й неушкоджена: жеребці перестрибули через неї, колеса обминали. Кинулись люди до неї, а вона навіть і не заплакала, пальчиком тільки насварилася: «Поганий Чіп, бач, увесь баштан розтеряв!» *

* Тобто поруйнував. Тут теж формула своя існувала. Награються діти піщаними хатками і садками, то й беруться їх розтоптувати, проказуючи при цьому: «Хто робив — той теря». Кричать також одне одному: «А чого ти розтеряв мою хатку!»

Трохи нижче від крамниці Кривенка, якраз проти того місця, де вали славнозвісної колись більовської фортеці здіймаються найвище і де в них пробито хід на базар, Феська наздогнав Пантелеймон Калістратович Гнида, теж на тачанці, тільки не в коричневому з білим квітку на зеленому полі, а в квітку синю з білим на такому самому зеленому-зеленому полі. Гнида мав тільки двадцять п'ятьдесят, і тачанку його мчали не жеребці-змії, а жеребчики-стригунці: зміїв не тримав Пантелеймон Калістратович, а повноцінну кінську силу беріг для роботи у полі. Та легка тачанка і стригунцям виграшка!

Потім Фесько й Наталка наздогнали — і це дуже важлива обставина — Григорія Федоровича, як він сідав на візника. Візник завернув не у виріз, яким спускалось шосе вниз до млинів і до Берестової, а взяв праворуч до Моникового заїзду. Там десь аж за млином Марголіна жив червоноградський міщанин Хрисанф Уласович Довгопіл — один жилавий міський скупщик.

Скуповував він усе: жито, пшеницю, але уславився не операціями на збіжжі, а операціями на крашанках, так на Червоноградщині яечка називають.

Він мав власну конячину, віз, якого так перебудував, що поклади тут хоч п'ять тисяч крашанок, не розіб'ється ні одна, бо короб на ресори поставив. І треба ж до цього додуматися!

Це раз. Друге: за поле своєї діяльності він обрав не червоноградську Соборну площа, не біжчі піdstупи до неї, і навіть не червоноградський Низ, і навіть не Шахівку, де, як відомо, скрещувалося п'ять доріг, а далекі піdstупи до Шахівки, і не з боку хуторів, де жив заможний степовий люд, а з боку Гнидячого, Вошивого²⁵, Мартинівки, Добреньки, саме з боку стих сіл, де на двір налічувалося по третині статистичного плуга і по половині коняки. І дороги там тяжкі: все пісок та пісок, ноги не витягнеш, тож спробуй пробитися тими пісками в Червоноград на базар.

З приводу цього Хрисанф Уласович казав своїм клієнтам: «Пробиватись не треба. Це зроблю я, а ви й додому можете повернутись. Що там у вас в клумачку? Крашанки? Два десятки? Грудочка масла? Кухлик сметани? Гаразд, все це я заберу. Копійки якоїсі не додам, так не треба ж буде плентатися десять верст до базару, як ви?»

Копійка дрібничка, та коли б вона була тільки одна! А то вважайте: за два десятки крашанок не додав копійки, за кухлик сметани не додав копійки, за грудочку масла не додав копійки, за горнятко сиру не додав копійки, а разом полічіть скільки! І не одну ж молодицю він за день серед шляху з Вошивого на Червоноград в пісках обкопійчував, причому робив це так уміло, з таким приязним обличчям, посмішкою, доброзич-

ливістю, що люди ще й спасибі казали: «Як човгати за ту копійку аж у Червоний²⁶, то хай йому лихо. Хай сам Хрисанф пісок місить, спасибі йому!»

І ось там десь на тих шляхах чи від Вошиного до Червоно-града, чи від Гнидячого до Червонограда, чи не доїжджаючи Мартинівки, чи вже за Мартинівкою жив чудій Лодимир Лодимирович Черняховський, панок такий. Служив, служив у земстві, мав двадцять п'ять десятин землі і раптом надумав ту земельку продати за готівку, краще — як увесь клин в одні руки.

Земля в ті часи продавалася дорого, але, незважаючи на це, той клин, мов магніт, притягав до себе очі всієї ділової, тобто грошової, округи.

Хрисанф Уласович аж занедужав, так хотілося йому покласти ту земельку в кишеню. Григорій Федорович теж втратив спокій. До потрібної суми в нього не вистачало дев'яносто карбованців. А в Хрисанфа Уласовича — сто двадцять.

Григорій Федорович мав два варіанти. Перший — позичити, звісно, під проценти дев'яносто карбованців у Хрисанфа Уласовича. Другий варіант: скластися з ним, купити клин удвох, а потім поділити його навпіл, з таким розрахунком, щоб прирічкові болота, кучугури, шелюжища відійшли Хрисанфу Уласовичу, а йому — сірі ґрунти біля Гнидячого і чорнозем у високому степу.

Іхав Григорій Федорович до Хрисанфа і думав про нього: «Він дурний, в Червонограді на Більовці виріс. Що він тямить у землі? Йому аби земля, а яка вона — байдуже. Та й чи тямить він щось у цих справах? Чи вміє відрізняти пісний ґрунт від ситого чорнозему? А грошовитий. Копійку має. Тільки ж і тримети її вміє! Цей даром і гроша на вітер не викине! Цікаво, скільки він заправить процентів? Певне, нагоди не прогавить, злупить... А таки злупить! Та й дурний був би, коли б не злупив! От коли б він до Григорія Федоровича удався, скільки б з нього злупив Григорій Федорович? Десять, двадцять? Е, ні, вибачайте! Йдеться ж тут не про ці дрібниці, а про те, що Хрисанф Уласович за допомогою тієї сотні карбованців багатирем може стати! Землевласником! Це тямити треба. Був задріпаним обкопіювачем і раптом випинається на зовсім інший п'єдестал, на той п'єдестал, де купчиться червоноградське панство: обидва Коваленки — Петро Іванович і Григорій Іванович, Гриневич, пан на всю губу, Родзенко, генерал Надаров, міський голова Бєлий, директор гімназії Коваржик! От яку силу мають ті сто карбованців, що їх не вистачає у Хрисанфа Уласовича, отож, добрий чоловіче, хочеш вискочити в панство,— плати проценти. I плати як слід. Сто на сто! I ні копійки менше!»

Отак до цієї зустрічі готовувався Григорій Федорович.

Хрисанф Уласович теж готувався до неї. І думав про Григорія Федоровича так: «Він не дурний, жила, копійку в руках може тримати. І голову має на в'язах. Розуміє, що мені сто двадцять до зарізу потрібні. І буде лупити. Цього не вчити його. І він, Хрисанф Уласович, не поскупиться. Хоч і сто на сто! Бо... невідомо ще, як все діло обернеться!»

Хрисанф Уласович опустив голову на руки, задумався. В уяві перед ним постав босовило Сокур, знаний на Слобідці, що при Червонограді, як обкрадач могил, злодюга. Три роки тому, восьмого вересня, в день народження пречистої діви Марії²⁷, за угодою з Хрисанфом Уласовичем Сокур прикінчив Сиробабу. Насипав у торбину десять фунтів піску і гахнув Сиробабу раз по спині, вдруге під груди. Відбив нирки і легені. Сиробаба недовго й хворів. Помер так швидко, що Хрисанф Уласович не встиг і боргу йому віддати — шістдесят карбованців з процентами, покійний злупив з Хрисанфа Уласовича п'ятнадцять процентів. Сокур був живий, здоровий, пиячив під шopoю. За ту операцію він узяв тоді з Хрисанфа Уласовича п'ять карбованців плюс півкварти горілки, тобто плюс сорок шість копійок, разом п'ять сорок шість. Якщо тепер вони полагодять справу з Григорієм Федоровичем, то доведеться йому, Хрисанфу Уласовичу, знов удатися по допомогу до Сокура. Досвід унього який і робота чиста!

Біля хвіртки заторохтили колеса. Хрисанф Уласович скинувся, визирнув у вікно. Григорій Федорович стояв на тротуарі і розплачувався з візником, старим Стешенком, дурним п'яничкою, що вік візникує, а не спромігся й на путню хату!

Хрисанф Уласович поспішив зустрічати гостя, вийшов аж до хвіртки і загув привітно присімним голосом:

— А видом видати! Слихом слихати! Дорогий Григорію Федоровичу, мое вам найциріше шануваннячко! — Він уклонився і шанобливо гостя пропустив перед собою. Коли проходили темні присінки, в нього враз думка блиснула: «А коли без Сокура, коли самому отут, у присінках, обухом?.. А вночі в садку закопати та й по тому?..»

Думка виникла так раптово і з такою силою вдарила Хрисанфа Уласовича в голову, що той аж вперед, до Григорія Федоровича, смикнувся. Порух його передався Григорію Федоровичу. Він хитнувся вбік, думку йому мов жариною опекло: «Стукне отут обухом! І гроші пропали!» Багато грошей Григорій Федорович ніколи не носив при собі, все ж зо дві десятки лежали в партманеті. Від цього лоб аж гарячим потом укрився, і Григорій Федорович тісніше притис партманет до стегна.

Але все вже минуло — і в нього, і в Хрисанфа Уласовича. Гра дурної уяви! Просто в сінях темно було, як уночі, а в пітьмі всяке на думку спадає.

Поки Хрисанф Уласович знаходив клямку, відчиняв двері, обидва вже встигли заспокоїтися.

А Фесько Кандиба з жінкою тим часом чимчикував на Низ, додому. Наздогнали Захожаеву Лукирю. Лукиря маленьке ситечко неслала, таке акуратне та гарне! Чорноволова Єлька набрала на кофтину ситцю по шість копійок аршин. Ситець так і вигравав квітами проти сонця.

Ще нижче, аж за самим залізничним мостом в ремісничому центрі, де з одного боку чорніли кузні Рохмана, Бабича, а з другого — кузні братів Черненків, їм назустріч вискочив на своїй тачанці, розмальованій у зелене з жовтою квіткою, сам Северин Вакулович Китайгора і так промчав на своїх конях-зміях, що Наталка Полтавка ледве встигла одскочити набік.

— Тю! — гукнула вона.— Скаженюка!

Легко їй було так вигукнути. Та не в легку історію потрапив Северин Вакулович. Річ ось у чім. Ще в ту неділю він договорився з Чернявським за землю. Северин Вакулович купував її всю зараз з болотами, пісками, кучугурами, шелюгами. А грошей усіх не мав. Сьогодні ж, спродавши на базарі, нестачу поповнив, та коли вирушив до Чернявського домовлятися остаточно, з'ясувалося, що виторг пропав і замість нього в кишені знайшлася викроєна хрестом дірка.

Це був удар! За ним послідував другий. Григорій Федорович, до якого помчав у Шахівку Северин Вакулович, додому ще не повернувся. Отож і позичити грошей у Шахівці не було в кого. Закусивши губи, аж кров з них чвиркнула, кинувся Китайгора назад, у Червоноград. Тамprotoєрей, отець Андрій Левицький, позичав гроші під векселі, з процентами, а крім того, брав додаткові проценти натурою. Степовики привозили йому додому кавуни, дині, огірки, цибулю, свіже, квашене.

Тепер Северин Вакулович мчав до панотця повен надій. І раптом, уже проминувши Наталку з Кандибою й іншими шахівчанами, пригадав, що того разу, оплативши Левицькому вексель і законні проценти, він утримався від сплати процентів натурою. Мав привезти і діжечку сиру, і грудку масла і — не привіз. Протоєрей жив самітно, мав вісімдесят років, все що привозили йому за проценти степові боржники, складав у комори, у льох, і там воно злежувалося, пріло, гнило. Позбувшися на старості розуму, він переводив святий продукт, то краще хай його сам Северин Вакулович використає, ніж воно буде

гнити в темному льосі здитиненого священика. І не повіз ні сиру, ні масла!

А отець Андрій, як виявилось, не забув про проценти з Китайгори і якось через старого Каніболоцького переказав: «Нагадай Северинові, хай не плює в криницю. Мало чого на віку не буває!» Северин Вакулович тоді й вухом не повів, а тепер, пригадавши все те, весь потом гарячим вкрився. Дорога до отця Андрія була закрита. Замкнена на сім замків.

І Северин Вакулович опустив віжки та заразом з тим і вуха. Завернув коней і вийшов на шахівські луки не шаленим чвалом, як попереду, а знесиленою ступою, шагом.

Отак, плентаючись, і наздогнав Феська Кандибу, його Наталку з новенькою колискою в руках, Захожаєву Лукирю з ситечком, Чорноволову Єльку з її квітчастим ситцем, бабу Захожаїху з порослям. Тут-таки до них прилучилися Мусій Прихідько і Іван Риштак, інакше Наливайко, Випивайло, Барило — як кому.

Северин Вакулович сидів не на колисці, а на передку, на шаньках з вівсом для коней, опустивши голову на руки і позастромлявши пальці в довге, чорне, примашене оливовою заради неділі волосся. І час від часу підіймав те волосся вгору так, що воно аж тріщало.

Така картина не тільки звеселила, а й здивувала шахівську компанію.

— Ось биймося на що завгодно,— сказав Іван Риштак, дивлячись на здитинілу постать Северина Вакуловича,— що фортuna його обминула сьогодні.

Фесько Кандиба перейшов китайгорівським коням дорогу, спинив їх, став проти Северина Вакуловича, сказав:

— От бачите, Северине Вакуловичу, ми і знову зустрілися... І скажіть, чи не собачий син Мусій Прихідько: каже, що може карбованця кинути далі, ніж я? Це він, Мусійко?! Та нізащо на світі!

Биступ Феська був несподіванкою і для Мусія Прихідька. Та він лише якісь півсекунди зачудовано дивився на приятеля, з яким пройшов у життєвому пеклі вогонь, води і мідні труби, і в наступну мить уже став до гри. З виразом цілковитої зневаги під руденькими своїми вусами він сказав пристрасно:

— І ви вірите, Северине Вакуловичу, цьому шалопуту?! Та він за три копійки три дні на все село гавкатиме!

— Це я?! — grimнув, повернувшись до нього, Фесько Кандиба, засунув руку в кишеню, дзвякнув там дріб'язком, а коли руку вийняв — на долоні в нього лежав новий срібний карбованець. Підкинувши його кілька разів, Фесько сказав: — Йду на десять карбованців. Докинеш — твої будуть. Не докинеш — начувайся. Побачимо, хто загавкає на єсю Шахівку?!

Розбийте заклад, Северине Вакуловичу! Ну! — вигукнув Фесько і виклав на тачанку червоненький банкнот на десять карбованців.

— Що ти робиш, божевільний голодранцю! — скрикнув Северин Вакулович.— Це ж гроші, чуеш — гроші! Не сміття! Коли в тебе є зайві, то замість того, щоб розкидати, позич мені щось! Буду все життя дякувати. Кажу правду, тут грошей так треба, що аж коліна трясуться.

Северин Вакулович казав правду. Думка про двадцять п'ять десятин Чернявського заморочила, сп'янила його. Бо земля була тим, без чого жити не міг. Чим більше землі, тим краще! Треба використовувати кожну нагоду, щоб ще хоч трошечки додати до свого клина! А тут же ж не трошечки, а двадцять п'ять десятин! Збожеволіти можна!

Взяти Григорія Федоровича, Хрисанфа Уласовича. Для чого їм та земля? Щоб орати, ростити хліб, пускати по ній плуги, букери, дискові борони? Де там! Це були купці, перекупщики. Їм однаково, що купити і що перепродати, тільки щоб пахло зиском. Це люди без душі, без совісті, без бога. Безбожники, розбишаки з широкої дороги!

А в Северина Вакуловича бог був. Його бог — земля. Його богородиця — свята земелька. Його трисвятителі, сорок святих — зелені ниви від обрію до обрію. І ось, коли ці двадцять п'ять десятин були вже майже прирізані до його клина, на тобі отаку біду!

Пристрасні переживання, тривога звучали в голосі Северина Вакуловича. І це Кандиба відчув.

— Гаразд,— сказав він.— Бачу, що вам справді прикрутило по нікуди.— Фесько засунув руку в кишеню і залопотів там кредитками, неначе пальцем провів по аркушиках товстої книги — псалтиря²⁸ чи евангелія. І підвів очі на Северина Вакуловича.— Коли вам справді потрібні гроші, то чого ж — позичити можна... Тільки з однією умовою.— В кишені знову заспівали тугі кредитки...

— Які там умови! Через тиждень борг поверну і могоричу пий скільки влізе! Горілки не пожалію!..— вигукнув Северин Вакулович, п'яніючи від музики, що линула з Феськового гамана.

— Бачите, Северине Вакуловичу, щодо горілки, так ви ж знаєте, що вона не завжди корисна таким людям, як я.

— А боже мій! — вигукнув нетерпляче Северин Вакулович.— Всяке в людському житті трапляється. Тільки скажи — при чому тут я? Повір мені, чоловіче добрий, що ні сном ні духом не зінав і знати не хочу про те шелюгове лозиння. Аж на другий день, прокинувшись у Григорія Федоровича в половнику, почув про ту історію, та так потягло на похмілля, що й думать не став...

— Оце й гаразд,— мирно відповів Фесько Кандиба.— Ми ж із вами завжди були приятелі, тільки все село в один голос гуде про те, як ви нібито наповчали Федосія Вотетовот: «Всип йому так, щоб до нових вінників пам'ятав!» Кажуть, що, сидячи на лаві, ви ще й приказували: «А так їх, так!» Отак було. Цю науку я два тижні видихував — весь хребет облупився. Тут діло серйозне. Щоб залагодити справу, даваймо собі помиримося як слід. Хай усі люди бачать, що на тій події хрест поставлено.

— А що ж ти хочеш? — в передчутті чогось для себе не дуже приємного, спитав Северин Вакулович, ляскавочи по халівах пужалном.

Фесько оживився. Став якимсь лагідним, веселим, добрим, приятелем мало не інтимним. Очі його прозоро засвітилися.

— Хочу, Северине Вакуловичу, небагато, їй-богу! Дрібниці! Хочу покататись на вашій натаchanці з своєю Наталкою. Скажу вам щиру правду — нам ніколи не доводилося хитатися з нею у колисці. Та ще в якій колисці! Скажу правду: ні в кого з хутрян немає такої колиски, як на вашій натаchanці! Вигулькне з греблі... Хто то мчить? Чия натаchanка співає? Хто у колисці гойдається, наче маківка? Е, хто! Придивіться! То старий, чорт би його не взяв, Китайгора! Колиска ота, як лялечка, натаchanка, як маківка, зелене поле — у жовто-гарячу квітку. Северине Вакуловичу! Розтривожила ваша натаchanка мене до самого серця. Дозвольте нам з Наталкою прокататися вздовж і назад по всій Шахівці, га?! Повік не забудемо, дякувати будемо! Їй-право. І процентів не візьмемо! Ми з Наталкою на колисці, а ви на передку!

Почувши таку мову, Северин Вакулович зблід, заграв попід шкірою жовнами, вкусив себе за нижню губу, аж кров засочилася. Перевів дух, глухо сказав:

— То, може, замість мене на передку сяде Мусій Грач?

— Е, ні,— заперечив Фесько.— Він же ж ні до чого. Не про нього ж люди в селі говорять, а про нас з вами. То ви вже, будь ласка, не сперечайтесь. А гроші одразу, як тільки скажу «тпру!» — так у ваші руки.

Фесько поклав руку на кишеню. З штанів випиналася добра гуля — капшук для грошей, чи партманет, як тепер заведено казати в Шахівці. Так випиналось знадливо! Фесько засунув руку в кишеню, тернув пальцями, і Северин Вакулович знов зачув чародійний шелест кредиток державного банку. Яка музика! Ще раз тернув пальцями. І ще раз! У Северина Вакуловича аж захололо в грудях. І він сказав якось нецьогословітньо, піднесено і глухо разом:

— Сідайте! Мерщій!

Сіли. І натаchanка рушила. Северин Вакулович на передку, як наймит Омелько, а Фесько Кандиба з Наталкою — в колисці.

Біля монопольки стояли шахівські люди: Зінченко Лаврентій, Зінченко Марко, Прихідко Лук'ян, Сенченко Юхим, Прихідко Марко, Кодацький Трохим, Полянський Дмитро. Всі спочатку про свої справи розмовляли, потім повернули голови. Дивилися мовчки, спочатку посмішки душили, потім дали їм волю, всі лиця їх освітилися, забліскотіли зуби, очі.

— Ні, ви тільки гляньте, що робиться! — вигукнув Трохим Кодацький. — Северин Вакулович Феська з жінкою на тачанці катає! А сам, як Омелько, на передку! Га! Ні, ви тільки гляньте! Ви тільки гляньте!

Але всі й без цього запрошення дивилися й бачили.

Зінченко Лаврентій сказав:

— Устругнув! Фесько! Той устругне! Мислимє діло, сісти на хазяйське місце, а з хазяїна наймита зробити, якогось Омелька! Це треба вміти!

До них наближалася натаchanка. Полянський Дмитро Григорович скинув картузу, замахав Феськові:

— Здоров, хазяїне! Як поживаєш? І де ти такого наймита взяв? І руки не підведе, щоб як слід нагукати на коней! — Гукнув сам: — Но! Давай навскач! Фіть!

Полянський свиснув. Хтось в'юкнув. Хтось гукнув:

— Вперед, коні-змії!!!

Коні зірвалися, рушили навскач. Вслід їм летів свист, тютюкання.

За десять хвилин натаchanка була вже під шахівським лісом, званим Крисовою. Розвернувшись тут, рвонула з усієї сили назад і спинилася аж за вигоном, за панським двором проти церкви.

— Тпру! Кінець! — промовив Фесько. — Тут нам і належить устати. — Фесько Кандиба пропустив Наталку.

— А гроші, — важко глипнувши спідлоба, сказав Северин Вакулович.

— Гроші зараз, — відповів Фесько. — Гроші ось. — Він спустився на стремено, прироблене до лівого борта тачанки, потім легко сплигнув на землю. Стояв проти Северина Вакуловича високий, вродливий, вус золотий, очі темно-сірі, веселі.

Фесько дивився Северину Вакуловичу у вічі. Северин Вакулович дивився йому на те місце, де відстовбурчувалася набита грішми кишеня. І дивився, не спускаючи очей, дивився, як зачарований. Фесько ж, не виймаючи звідти правої руки, проводив пальцями по рубчиках кредиток, і вони грали, як грає в неділю в червоноградському Земському саду духовий оркестр: «Я бачив, як вітер берізку зломив²⁹, коріння порушив, гілля покрушив...»

І тоді над тачанкою, біля тачанки, в повітрі, в очах Северина Вакуловича виникло дивне запитання: «А звідки ж гроші у нього? Стільки грошей? Яка фортуна посміхнулась Кандібі? Може, з неба злетіла якась добра фея, простягла Феськові гаман, сказала: «Нате, Феську, може, пригодяться?» Щось насторожене, недовірливе, гостре виникло в погляді Северина Вакуловича, він глянув Феськові у самі вічі. Фесько осміхнувся до нього, поплескав себе по кишені, спитав у Северина Вакуловича:

— То, кажете, скільки там їх було у вас?

Лоб у Северина Вакуловича вкрився потом, він тернув його рукавом, видихнув згнічене в грудях повітря, і з грудей вилетіло:

— Дві катеринки, десять п'ятірок, дві трояки і дрібних грошей чотири рази по двадцять копійок, і два п'ятаки. П'ятаки нові, мідні, блискотяль...

— Зараз все це ми перевіримо, Северине Вакуловичу...— Фесько вигорнув з кишені перерізаний навпіл капшук.

— Це мій, мій! — кинувши оком, скрикнув Северин Вакулович.— Це мій! Мій! Мій!

— Побачимо,— відповів Кандіба.— Він обернувся до короба тачанки, виклав кредитки на сіно.— А ви,— сказав він Северину Вакуловичу,— станьте з того боку.— Дуже не люблю, як хто вовком дише у мене за спиною.

Стали на свої місця. Фесько Кандіба почав лічити катеринки. Їх було дві. Виклав п'ятірки — їх було десять. Крім того, дві трояки і дрібних — чотири рази по двадцять копійок. Два п'ятаки, нові, начищені, блискучі. Далі Кандіба все поскладав у капшук, простяг його Северину Вакуловичу:

— Візьміть. Це справді ваш...

Северин Вакулович простяг через тачанку руку. Вона тремтіла. Та коли діткнулась капшука, враз тремтіти перестала. Рожеві надії не зблякли! Земелька Черняховського — двадцять п'ятьдесятин — не втекла від нього. Вона, тут, тут, у нього в капшукові!

Бляклість і переляк одступили від щік Северина Вакуловича, втекли із його очей. Очі його стали темно-карими, гострими, блиснули, нога сама в стремено полізла, руки засмикалися, намацуючи кінці віжок, що їх так безладно кинув Северин Вакулович десять-п'ятнадцять хвилин тому на передок. Ще мить — і він в колисці! Цвохнув батогом, цмокнув губами, випростав руки, попускаючи віжки, і навчені коні, рвонувши з ноги, пішли навскоч.

Фесько стояв перед Наталкою, як голуб перед голубкою, завуркотів, і вона почула, як він сказав своїм задушевним воркотом:

— Ну, погодалася на китайгорівській натаchanці? Ти задоволена? Тобі сподобалося? От у кого колиска! А пружини — як боже дихання!

— Сподобатися-то сподобалось,— відказала Наталка.— Та якою ціною за це плачено?! Як же ж тебе тоді покалічили!

— Ет,— нетерпляче перебив Наталку **Фесько**.— Діло минуле. Вже давно все облізло, обсипалось, загоїлось...

— А душа? — спитала Наталка.

Тінь упала на обличчя **Феськові**.

— Душа — річ складна,— сказав він.— От скільки часу минуло від тієї пригоди з лозинням, а в душі все ятриться рана... І тільки оце сьогодні начебто перестала脊на свербіти. Бо, бач; шарпака, голодранця прокатав на тачанці сам Китайгора — багатир, дука, тисячник. А це ж чогось варто!

1929—1970

НА КОРДІ

У нас ще стара хата, з призьбою. Я її добре пам'ятаю. Влітку проти сінешніх дверей мати розстеляла ряденце. На ряденце ставила миску, наливала в неї молока, кришила хліба, а потім усі втрьох: мама, сестра, я сідали вечеряти. Набирали в ложку молока з кусочком хліба і відправляли в рот.

І пам'ятаю. В давнину, розповідала мама, при людях, здебільшого в призьбах, жив вуж, домашній вуж. Люди до нього звикали, він — до людей. І був великим ласуном. Як тільки почує плюскіт молока в мисці, так і вилазить із своєї нори. Люди сідають до миски, він примошується біля свого черепочка. Коли в черепку було мало, починає тикати головою в людську миску, тоді старший, хто був за столом, стукає його легенько ложкою в лоба, кричав: «А куди ж ти!»

Це мама розказувала. Саме розказувала. А мені часто уявляється, що це насправді було. Сидимо на ряднині, аж тут і сірий гість!

Інколи замість молока з крищеним хлібом на вечерю готувалися галушки. Це була радість. Торжество! Особливо коли галушки рвані, пшеничні і юшка до них заправлена смаженою на олії цибулею. Кабиці — надвірної печі — у нас не було. Щоб не наробити пожежі, мама розкладала вогонь аж на городі біля копанки.

Копанка — це яма, обплетена лозою. Але вода в ній була недобра — руда. Воду ми брали в сусіда, Купріяна Яковича Губенка, чи просто в Губенків — з наголосом на *i*. Мама йшла по воду, а ми з сестрою обшарювали все дворище — шукали сухі трісочки, цурпалочки, сухі кізяки, залишки торішнього кирпичу, і все це зносили в пеленах до криниці. Потім запалювала мама вогонь. Як він гарно палахкотів, як гарно починала бурувати вода в казаночку! І які паходці починали заповнювати город, коли в казаночек мама скидала дрібно насічений кріп і листочки петрушки!

На моєму обов'язку, скільки я пам'ятив себе, лежав солодкий клопіт: знайти три тоненькі скіпочки, або билинки, або гілочки на шпички. Галушок ложками не їдять — їх нашпилю-

ють на шпичку. В ложку набирали юшку. Дмухали, щоб хоч трохи вона прохолола, тоді кусали пахучу галушку, запивали ароматною юшкою.

Хтось крутить якоюсь ручкою, екран згасає, і за хвильку на ньому інша картина. Колись мій батько служив у якісь економії. Жив у тій економії якийсь час і я,— певне, взимку. Там, крім простих коней, стояли в станках двоє породистих: Богоруй і Рочніга. Особливо запам'ятався мені Богоруй. Вороний рисак, як вогонь, як вихор! З конюшні його завжди виводили два конюхи. Він весь танцював, дріботів ногами, поривався стати навџапки так, що ті два бідолашні конюхи майже висіли у нього на холці. Потім його прив'язували до довгого міцного мотузка й пускали на волю. Волі, проте, не було, міцна мотузка спрямовувала буйні пориви коня, і замість того, щоб помчати у чисте поле, він починає ганяти по колу. І як ганяв! Хвіст розпущений, сніг з-під копит летить! Коли Богоруя виводили на корд — так ця прогулянка називалася,— на вулицю висипало все селище.

Можна було позаздрити Богоруєві.

В ті роки — чи трохи раніше, чи трохи пізніше — обставини мені теж прирекли Богоруєву долю. Проти нашої старої хати стояла комора. Вона була так добре розташована, що з якого б боку не світило сонце, під коморою у нас завжди стояв холодок — як не з того боку, так з іншого. Комора мала двері, а двері — залізну клямку. Крім того, у мами був старовинний довгий-предовгий шерстяний пояс. Цим поясом, обкрутивши його разів шість навколо талії, мама прив'язувала запаску в давніші часи, а в мої часи лише великий гарно оздоблений гаман — те ж саме, що тепер називають дамськими торбочками чи там сумочками. У гаман мама ховала все, що тепер ховають у сумочки, крім пудри, звичайно, і ручки-самописки. Пудри селянські дами, чи як їх там називали, молодиці — не вживали, а самописки не були ще винайдені, та вони мамі були б ні до чого: мама була неписьменна.

Однак науку, як саджати на корд таких хлопців, як я, знала. З одного боку отої пояс свій закріпляла до дужки дверей, другим перехоплювала за стан свого Івана, зав'язувала міцний вузол, щоб він не розв'язався, і но! Вперед, Іване! Іван був вайлуватий, товстий, умів добре сопіти і заправляти в рота все, що потрапить під руку.

Щоб цього не сталося, кордове поле прибиралося. Після цього обое: Іван і його мама виряджалися кожне за своїм ділом. Іван поривався вперед, щоб описати найбільше, яке тільки можна, півколо, його мама відправлялася полоти грядки, картоплю, готувати обід, принести з крамнички від «Товстої» олії, солі, а то й збігати до матері позичити коробку чи півкоробки

борошна. Напрацюється чи там набігається — повернеться додому, до Івана, а тут — страшний суд! Рядника зібгана, кухлик з водою на боку, на кускові сліди зубів, міцних, гострих, кусочих. Там, де гриз Іван, сліди трьох чи чотирьох зубів; де кіт Сірий — хто їх порахує! У кота зуби тонкі, як голки, і до того ж повен рот. Коли ж до компанії долучався наш собака Білко, тоді вже ніяких слідів не залишалося ні від Іванових зубів, ні від котових зубів, ні навіть від самого куска хліба. Білко з'їдав його одним духом, ще й казав: «Мало! Ще б!»

Пізніше мама розповідала сусідкам: «Що й казати, молода була, не всі кінці зв'язувала. Прибіжиш, було, глянеш, сонце вже повернулось, тінь одійшла, а воно, сердешне, лежить на осонні, замурзане, на лиці слізи й земля. Видно, плакав, кричав, кричав та так і заснув, знесиливши...» Заднім числом мама жахалася, бо могла б і яка худобина у двір забрести чи скажена собака забігти, а то й цигани могли б засунути в торбу.

Нічого цього з Іваном не трапилося. Був він чоловік терплячий, розсудливий, спав, коли випадала нагода, плакав, коли цю потребу обставини викликали, реготався і мандрував на своїх чотирьох так, що тільки пилок за ногами схоплювався!

Пам'ятаю я оце? Чи всі ці картини постали в голові вже після розповідей мами? Не знаю. Однак добре пам'ятаю той кухлик, у якому мені мама пити залишала. Звичайний полив'янний жовтий кухлик із зеленими розводами. Я, видно, його перекинув, бо ввижається він мені перекинутим. Лежить під самим порогом у комору.

У коморі у нас стояли виплетені з сторчу і обмазані глиною засічки, бодня на сало і ще одна дерев'яна діжечка з прямовисними стінками. У цій діжечці золили білизну. Як це робилося, точно я не пам'ятаю, перед очима стоїть лише ця діжечка, на споді білизна. Білизна ця закрита соломою. Ось цю солому, облиту гарячою водою з розчиненим у ній попелом, я й пам'ятаю. Для зоління ще використовували чавунні ядра. Розігрівали їх у печі і кидали у кадуб з білизною, щоб підняти температуру води. До зоління мені було мало діла, але оті чавунні важкі ядра з дірочками, куди насыпався порох і вставлявся запал, були предметом моєї найактуальнішої цікавості. Ядро можна було качати, на нього гарно було дивитися, а в дірочку хто з хлопців не пробував сковать хоч один палець?

Влітку було гарно. Хоч і на корді, так в теплі ж, проти сонечка, до того ж мамин пояс гарантував від всякої несподіванки. Сестра старша не була прив'язана, вискочила на вулицю, і через неї переїхала тачанка багатого і п'яного, як ніч, хуторяніна. А я, бач, був уbezпечений від такої прикрості.

Але осінь, але зима!

У ті часи сірники не були поширені. Богонь добували з жару, а жар приберігали в запічку. Вичадяться дрівця, залишиться самий жар без синястих вогників. Той жар підбивають у запічок і зверху пригортають солом'яним попелом. Вранці прогріє мама печерку в попелі, нагнеться, дмухне, а воно з печерки так жаром і сяйне. Богонь живе! Ура!

Горщики в ті часи були тільки череп'яні і накривачки до них так само, тільки череп'яні. Вищерблені накривачки призначалися для того, щоб у них переносити жар.

Осінь. У хаті холодно й темно. На столі малюсінька-малюсінька лампа. Батько вже давно пішов на роботу, так що я не зовсім твердо певен, є він у мене чи немає. Мама порається біля печі. Аж ось двері рип! На порозі сусідка, тітка Ганна Тищиха. Каже:

— Дивлюся, а в тебе вже світло блима. Значить, встала Палажка. Юхим пішов уже на роботу? Мій Марко і Митька теж уже давно подалися.

Мама чистить картоплю. Тітка Ганна присідає біля неї на лаві і каже:

— Сон мені який снivся! — I починає розповідати про свій сон.

Пізніше, коли я навчився грамоти і почав книжки читати, довідався про багатьох славних письменників, що вміли розповідати про події з життя, як ніхто! Візьміть хоча б «Сон Обломова»! Я цю книжку читав, захоплювався¹. I — не менше захоплювався, коли слухав розповіді про сни тітки Ганни Тищихи, тітки Килини Губенчихи, тітки Мотрі — маминої сестри, тітки Ганни Кози. Всі вони приходили розповідати про свої сни і розповідали чудово! З їхніх уст у сяйві чудесної української мови випліталися такі цикли новел, що їм по-заздрити міг би не тільки Нечуй-Левицький.

Казки, які б не були вони фантастичні, залишали світле почуття. Люди жили трудно, і хотілося їм уві сні побувати в якомусь світловому царстві.

Розкаже тітка Ганна Тищиха свій сон, потім лясне долонями об коліна: «Ой, я тут балу-балу, а там чи не наробить якоїсь шкоди Василі! Той раз упав з полу і такого синяка на лобі нагнає — прости господи! Так я оце до тебе. Позич трохи жару. Мій вичах. Іван удосвіта прикурював цигарку, не загорнув як слід...»

Мама бере тітчину Ганнину щербату накривачку, нагортася жару.

Уже й розвиднилось, а сонця нема. Осіння мжичка. Мамі ніколи, треба позрізувати капусту і поховати її в сінях, щоб чия худоба не допалається, треба викопати буряки, почистити їх і поховати в погріб, треба скопати грядку і часник на зиму посадити.

Та треба дати лад і всьому тому бадиллю, що залишається від літа. Стобури від соняшників давно вже приплетені до стін хлівця. Туди ж треба приєднати кукурудзяні стебла, треба повидирати, де є який бур'ян на грядках, на межниках, пов'язати снопики і знову тими снопиками утепляти стіни хлівця, де буде зимувати наша корова. Наповесні все оце порубане, посічене, розпарене в теплій воді піде на покорм тій-таки корові.

Цілий ранок ми з мамою біля капусти, буряків, біля всякого отого бадилля. Влітку корови, телята, коні держаться далі від городів. Тепер, коли урожай зібраний, дозволяється і коровам, і телятам, і коням догрізати те, що ще на грядках зсталося. Я стою серед двору, мама носить носилками бур'ян до повітки, і ми обое бачимо, як на город до нас поміж кущами бузини продирається тишківське теля. Телята вже приготувалися до зими. Пообростили клаптями рудої шерсті, форми їх позаокруглювалися, неначе не жива тваринка, а міх з темно-коричневої вовни! Теля прибилося на наш город, з незвички боязко озирається, але я й мама мовчимо. Тоді воно прямує до нашого теляти, яке порається біля тієї купи, що залишилась від нашої капусти. І вже їх двоє мирно общають листки на обрізаних качанах і самі качани.

У нас коня немає, але гніда кобила є у дядька Типка, якого багато пізніше я буду називати Іваном Корнійовичем. Гніда кобила, ніби розуміючи, що літній розмежованості прийшов край, теж переступає на наш город.

Тим часом небо нахмурюється, хмари опускаються на вершину нашої верби на городі і на вершини сусідніх, через доріжку, вже панських дубів. Мжичить і мжичить. На густій шкірі телят осідає безліч сивих краплинок, і ті телята, ще недавно руді, теж стають сивими. Коли ж покладеш руку на бік, рука тоне в м'якій волозі. Над луками і лісом, перелітаючи через наш і сусідські городи, метушиться гайвороння, кричить неспокійно, тривожно — по-осінньому.

Ось бурякам уже кінець. Мама почистила їх і складає у великі діжки — буде квасить на зиму. З квашеними буряками буде борщ варити, і я вже знаю, що той борщ буде дуже несмачний. Поки мама порається в погребі, я порядкую біля гички — накладаю у рване решето і знову під повітку. Звідси мама буде брати потроху і пригощатиме на ніч нашу корову.

Трудився я чимало, скільки наносив гички — невідомо. Чоботи промокли, свитинку всю вибудрив у мокру землю. Мені не холодно, навпаки, жарко. Тільки ніс на це не зважає — і в теплі плаче так, як і в холоді. Цей ніс — нещастя мое! Хапаючи за нього не дуже поштivo фартушком, мама на ходу витирає його і водночас кричить:

— Маніжний який, уже й змерз! А ну геть в хату, на піч!
На печі гарно. Насамперед тепло. По-друге, тут є віконечко — скельце, вмазане в ту стіну, що виходить в сусідський двір. Можна притулитися лобом і стежити, як пораються по господарству Купріян Якович, його жінка тітка Килина. У них повна хата хлопців і дівчат, це Вихтор, Кузьма, Іван Великий, Іван Малий, Ілько, Оксана, Галька, пізніше народиться ще й Катерина. У них уже нова хата. Вона стоїть спиною до моого віконечка. Що робиться в дворі у Губенків, мені, отже, не видно, тільки коли-не-коли десь за причілком промайне чиясь постать і зникне. Тину між нашими садибами немає. Колись давно, як я ще був малий, батько наш загородив тин, але Купріян Якович, випивши, повалив його. Він кричав, що межу батько провів неправильно, захопив щось там його двору. Батько сплюнув, сперечатися не став, тин прибрали, мама спалила його, і ми — двоє сусідів — почали жити без тину. Непогано виходило, хоч і дошкуляли кури. Вредну натуру мали кури тих років. Наші неодмінно лізли в двір до Губенків, Губенкові — до нас.

З того часу, як посварилися за межу, батьки наші не помічали одне одного. А нам, дітям, що? Ми ж бо то й про цю сварку довідалися пізніше, як геть повиростали. Ровесниками моїми у Губенків були обидва Івани — Великий і Малий. Влітку ми гралися разом, а тепер още восени — порожньо у них у дворі. Тільки їхня Жулька пройшла поза хатою, винюючи, що б пойти.

І в нас у хаті теж порожньо. Сестри десь і не чути. Батько прийде з роботи, як я вже спатиму, мама щось там порається надворі. День тане, зника, неначе в прірву западає, а коли в пам'яті знову прояснюється, в хаті уже весела колотнеча. Сьогодні свято у нас! Мама і її сестра тітка Мотря, красуня з безліччю ямочок на щоках, весела, непогамовна, шаткують капусту. Шаткують — значить, нарізають тоненькими смужечками. Цю пошатковану капусту заквасяте в погребі на зиму, перекладають тоненькими кружечками моркви, ще для запаху яблук то там, то там накладають. Ах, які смачні оці квашені, з прим'ятими боками яблука!

Стоять з обох кінців стола і швидко-швидко орудують ножами. Нашаткована капуста гірками зростає посеред столу.

Але мій інтерес не тут. Хлопці, як і дівчатка, завжди спрямовують свій інтерес до того, щоб, за всіх обставин буденних і святкових, знайти щось корисне для себе, а ще краще, як смачне. А що може бути смачніше, як обчищений качан? Він свіжий, соковитий, солодкий! І — доле ж моя — як гарно хрумтити у сестри під зубами!

А мої зуби хіба не такі? Я беру ножа, морочуся, щоб і собі обчистити качана. Тітка Мотря розгадує моє бажання. В руках

у неї найбільший, який тільки є, дикун-качан. Ось він закрутиться у неї в руках. Опадає на землю зрізана скаралуша, і в тітки в руках уже щось схоже на Вандомську² чи там Олександрійську колону³. Низ колони рівно зрізає, вершечок чепурить — такий гарний стовпчик виходить — хоч на межі став!

— На,— каже тітка Мотря,— їж, Іване, та будь здоровий.

Качан хрумкає під зубами у мене, в грудях повно радості. Що може бути смачніше за такого качана?

Усі наші родичі мають свої хати, трохи городу, трохи поля. Тітка Мотря вийшла заміж за дядька Дмитра, парубка з сусіднього села Добреньки. У них свого немає нічого. Живуть вони на квартирі в нашої сусідки тітки Ганни Кози. Дядько Дмитро працює в місті муляром — складає з цегли будівлі для горожан: то хати, то магазини, то хіба я знаю ще що? Він теж красивий, завжди чисто поголений, з світлими вусиками. Крім будівель, він ще вміє мурувати печі й голландські грубки⁴. Його теж, як і нашого батька, ніколи дома немає, бачу я його лише деколи в неділю!

Крім матері й тітки Мотрі, в хаті є ще тітка Марина — Андрія Захожая жінка, моя найбільша любов, і тітка Параска — жінка батькового приятеля Андрія Калюжного. Це все люди робочі, бувалі, пробували щастя і в якономії Безика, і в багатих хуторян, і в міських чиновників та купців. Їм є що розказати, є чим поділитися, а вони — не діляться. Навпаки, весело розповідають про те, чого не було і бути не могло, найбільше про відьом. Про відьом у них безліч розповідей. Це їхня улюбленна тема. Відьми ті були скрізь. Діяли вони не тільки з людьми далекими, а навіть коїли лихо з моїми близкими, насамперед з моїм батьком, якого наша мама звала Юхимом, а всі інші в селі Івженям — він був один син у своєї матері Івги, а всі інші діти — дочки, аж семеро дівчаток!

Двічі батько потрапляв у таке лихо. Перший раз сталося все на вулиці, вночі, звичайно. Ніч ота була місячна, велика й безлюдна. Загулявши, батько, що вже тоді був добрим підпарубком, повертаєсь додому. В сяйві місяця дорогу йому перебіг собака. Незабаром собака цей обернувся на клубок. Мороз пішов у батька поза шкірою. «Свят, свят!» — скрикнув він і наклав на себе хресне знамені. Та, видно, не ту молитву згадав. Клубок рушив просто до батька, підскакуючи, як величезний м'яч. «Ой, рятуйте!» — тільки і встиг крикнути бідолашний і кинувся до ближчої хати. А клубокувесь час гамселив його по спині. На крик вискочив хазяїн, якраз мій хрещений, підвів непритомного мого батька, оббрізкав водою, заспокоїв. Там батько і заночував.

Вдруге таке було. Затримався він у місті на співці. Ішов додому сам. А дорога лежала спочатку через міст, збудований над

Берестовою, а потім по греблі, насипаній через Луг,— мокрий вільховий ліс. Одним кінцем ця гребля впиралася в міст, а другим — у перші садиби нашого села. Ніч, як і того разу, була місячна, безлюдна. Все було гаразд, поки батько не зійшов на міст. Тут і почалося. Почув він кроки чиєсь за собою. Озирнувся — нікого нема. Рушив — і воно рушило. Спинився — і воно спинилося. Побіг — і воно побігло. Знову сипнуло морозом поза спиною батькові, а тут міст, освітлений з усіх боків місяцем, скінчився, почалася гребля. З обох боків греблі — болота, драговиння, хащі непролазні з вільхи, диких лоз, очеретів, куги. Глянув батько праворуч — з пітьми гарячі очі світяться. Глянув ліворуч — якісь інші очі горяТЬ. Прислухався, а те услід ступає, вже аж дише за спиною. Зібрався він з силою, перехрестив лоба, почав молитву читати; читає і не дивиться ні праворуч, ні ліворуч. Полегшало, принаймні, за спиною дихати перестало. Аж тут і греблі кінець. Ось перші будівлі, а там, вдалини на пагорбку, і рідна хата. Всю видно проти місяця. В дворі — собака Білко, здоровенний білий пес. Набравши снаги, свиснув батько так, як завжди свистів, коли кликав собаку. Почув Білко і стрілою кинувся до свого хазяїна, на груди вискочив, облизав, завищав з радощів. І одразу де всі страхи ділися. Ідуть удвох, очі в лісі позгасали, і двійник немов крізь землю провалився.

Удома були схильні думати, що Білко наш був ярчуком. Ярчук — це такий собака, що не бойться ніякої нечистої сили і на самперед відьом. Відьми дуже бояться ярчуків і намагаються їх нищити ще цуценятами. Але народна мудрість знайшла вихід і з такого становища. Щоб уберегти ярчука, його треба виховувати під бороною. Білко наш був приблудний, тому дома й думали, що, можливо, він і виріс під бороною.

Оповіданнями про відьом я був насищений так, як тепер школярі насиочують себе пригодницькою літературою. Та відьомський цикл це, по суті, і є зачаток цього сорту літератури.

Стукотять ножі. Капусти нашаткувати треба багато, вечір довгий. Про відьом уже розповіли все, а розповідати все одно қортить. І знову, мов з рукава, сипляться розповіді, та ще які. Часом від них морозом бере по шкірі, деякі з них запам'ятають на все життя.

У ті часи десь у шпаринах нашого суспільства жили цигани. Доброї слави ці люди межі селянами не мали, бо цікаве ѹ нещідливе ворожіння циганських жінок, химерні танці циганчат сполучалися з менш веселими пригодами. Про циганів уперто говорили, що вони злодії, коноводи, шахраї. Як не вкраде, то обманить. Про те, як цигани обманювали селян, ходили сотні всяких бувальщин. І з себе цигани були страшкуваті: чорні, патлаті, з білими зубами. Особливо ж вражали очі. Зиркне

циган своїми чорними з крапинкою вогню очима, а білок так і блісне. Страшно! По-народному в наших краях цигана називали так: Кирило. Це слово ще й кумедно калічили, вимовляли його так, як його, на їх думку, міг вимовити тільки циган.

Наповесні у нашему селі відкривався ярмарок. На ярмарок з усіх усюдів з'їжджалися люди, і серед них цигани. Одного разу вони ночували у нашого сусіда Івана Корнійовича Корнієнка — в дядька Тишкя. Циганок і циганчат я зблизька не бачив. Зате вразив мене циган: чорний, весь оброслий волоссям і — рябий! Була спожива для мене!

І ось сидять молоді матерки; мама пряде, ті гостюють і все розповідають й розповідають. Трапилося це в такому і такому селі. Звечора циганчук потай сковався в печерці, яка є під піччю в кожній хаті. Коли поснули всі, впustив той циганчук своїх побратимів всередину. Надумали вони обікрасти господаря та ще й так, щоб і свідка жодного не залишилося. Як заскочили в хату, повиймали ножі і почали всіх вряд різати. Вирвалася з рук розбишак лише одна дівчинка років тринадцяти. Кинулася в розчинені двері, але в дверях зачепилася розкуйовдженими косами за гак, на який защіпалася зсередини хата. Цигани упіймали її й дорізали. Але була там ще одна, ще менша дівчинка. Ця в колотнечі, охоплена жахом, заховалася в ту саму печерку під піччю, де таївся один з цих харцизів. Вона й розповіла потім людям про трагедію, яка сталася в тій хаті.

Ця моторошна новела зовсім приголомшила мене. Я не міг після цього сам ні спати, ні залишатися наодинці в хаті. Плаяв, ліз до мами і міг заснути, лише міцно вчепившися в ней обома руками. Коли ж мама вдень замірялася вийти з хати, а мене залишити самого, я зчиняв крик, хапав маму за спідницю, за ноги:

— Ой, не ходіть, мамо, я боюся!

Мама, проте, не дуже зважала на ці відчайдушні вигуки, енергійно шльопала мене, де належало, і, підхопивши, закидала на піч.

— Сиди там, не показуй і носа!

Я сидів, тулився до гарячих стінок комина, з жахом прислухався до того, що робилося навколо. Рипнули чи не рипнули двері, хруснула чи не хруснула грудочка у когось під ногами, а я уже бачив нашу хату атакованою циганами. Де ж тут плакати, коли таке страхіття в хаті?! Я притихав, тулився до комина, переставав навіть дихати, щоб ніхто не помітив. І, перевтомившися від жаху, засинав важким неспокійним сном.

А балакучі матерки неначе умисне нагнітали, розповідали пригоди одну страшнішу за другу.

У нашему селі церква стояла окремо від кладовища. А то десь було таке село, де церква стояла серед самого кладовища.

Діло було взимку. Пішов церковний сторож в обхід навколо церкви. Сотні, а може, й тисячі разів робив він такий обхід за своє життя, і завжди все було благополучно. А тут його спинив якийсь глухий розпачливий стогін. Спинився наляканий сторож, прислухався і зрозумів, що стогін ішов з-під землі, із могили. Сьогодні вдень тут поховали якогось мерця. Жах охопив бідолашного сторожа. Однак він все ж не розгубився. Підбіг до дзвіниці, натяг мотузка і почав калатати на гвалт. Прибігли люди, взялися відкопувати могилу. Відкопали труну, відкрили віко і вжахнулися: всередині усе носило сліди моторошної боротьби. Заживо похований робив нелюдські зусилля визволитися. Гриз дошки, дряпав їх пальцями, підважував смертельне віко спиною і в цій боротьбі поламав руки й ноги.

Проминуло, мабуть, з шість десятків років від того дня, як я почув цю розповідь, і все одно волосся і зараз ворушиться на голові. А що ж тоді діялося зо мною! Можна було б збожеволіти, коли б не рятівні мамині коліна, не рятівна її спідниця. Я не одлучався від неї й на крок. Коли ж вона робила спробу залишити мене самого, плакав так, що навіть вона, яка так безстрашно дозволяла мені гасати на корді, задумувалася і казала тітці Мотрі:

— Щось з дитиною сталося. І на хвилинку не можна самого зоставити.

А я в цей час стояв, як кліщ, вп'явившись у мамину ногу, бо ж мамина нога — це життя. Все інше — смерть!

Так біля тієї ноги й простояв я зиму. Одійшов трохи тільки наповесні, коли засвітило сонце, коли надворі потепліло, скрізь зацвірічали горобці і у вікно через розмерзлу шибку можна було побачити тишківських дітей — Василя та Параску, що вже босоніж ганяли по дворі, та й губенківських обох Іванів: Малого й Великого.

Через кілька днів біля них вже қрутився і я. У дворі гострими шпичаками почала проростати травиця. Червоні жучки «козачки» з чорними крапинками, повибивавши з щілин, грілися проти сонечка при призьбі та на нижньому лозинні нашого тину. У неділю на вулиці збилися старші хлопці, іх було багато, вони ганяли по моріжку, і я чув, як вони кричали:

- Горю, горю дуба!
- Об чім ти гориш?
- Об красній дівиці!
- Об якій?
- Об тобі молодій!

Більше цієї гри я не чув і не бачив: вона випала з репертуару хлопців нашої вулиці.

Тоді ж у нас за городами серед дня збиралися парубки й дівчата. Почалася гра у м'яча. Гра називалася «матка». М'яч

били сильною биталкою. Той, хто вдарив, тікав через поле до мітки. Хлопці з іншої команди ловили м'яч і намагалися ним ударити втікача.

Гра була весела, люди вперше після зимової хатньої нудьги вибралися на простір. Дівчата не трали, купчилися остронь, розмовляли про щось своє або співали. Інколи до них заскачували хлопці, хапали котрусъ на оберемок. Підіймалася колотнеча, сміх, крик, жарти. Наші матерки стояли в дворі на пагорках і дивилися на видовище.

М'ячі у старших були вже гумові. Ми ж, малеча, гралися ще м'ячами волосяними, краще сказати — вовняними. Напрів весні худоба починала линяти, батьки чи старші брати висмікували з корів жмені вовни, збиралі докупи і, коли її наносили в хату скільки треба, качали волосяні м'ячі. М'ячі ці були легкі, еластичні, ними було добре і легко грати. Та вони боялися води. Наш батько, заклопотаний десь по роботах, і в голову не покладав, що нам із сестрою потрібні м'ячі чи хоча б один м'яч. Задовольняла нашу потребу мама. Вона бгала всяке шмаття і набивала ним капщучок, потім гарненько викруглювала його, зшивала. Це був м'яч ганчір'яний. Ним можна було гратися. Краще вже такий, ніж ніякого!

Але ганчір'яний це ж все-таки не волосяний! А такі, волосяні м'ячі щоразу мали мої ровесники з сусіднього двору: Василь і Параска, бо дядько Тишко пильно стежив за інтересами своїх численних хлопців і дівчат.

Ми на осонні. Вдвох. Василь із своїм волосяним м'ячем. Я — зі своїм ганчір'яним. Я дивлюся — очей не одірву від Василевого м'яча, він так само не одірве очей від моого, бо мама пошила його з якоїсь барвистої тканини. Нарешті я кажу:

— Дай, Василю, мені твого м'яча подержати.

— На! — погоджується хлопчик.— А ти мені свого дай.

Ми обмінюємося. Стоїмо і жадібно розглядаємо те, що до рук нам потрапило.

Надивившися, я питаю:

— А можна мені, Василю, твоїм м'ячем об землю ударити?

— Бий,— охоче згоджується Василь. І сам теж підіймає руку і з силою б'є моїм, ганчір'яним м'ячем об землю. Його волосяний м'яч вдаряється об землю м'яко, нечутно, підскакує легко і високо. Мій, ганчір'яний, гупає об землю якось недоладно, глухо і хоч би трохи підстрибнув! Вгруз у траву і аж сплюснувся.

Василь крутить головою, каже:

— Фе, який у тебе поганий! — і тягнеться рукою до свого волосяного.

А я ще й трішечки не награвся. Аж слози на очах набігають, і я благаю:

— Василю, дай я ще трохи пограюся!

— Е,— відповідає Василь.— Своїм грайся, ганчір'яним.

А своїм я сам буду гратися!

Він уже майже дотягся до м'яча. Уже ухопився за нього.
Ой леле, ой лишенко! Що маю робити?

Відсмикую руку назад, заводжу її з м'ячем за спину, кричу:

— Не дам!

— Віддай!

Я репетую вже на весь голос. Василь теж щось кричить. Шарпається до мене. Обхоплює мене, відняти хоче свого м'яча. Ще кілька хвилинок — і на моріжку вже качаються два біло-голові хлопчики.

Василева мама була ближче, ніж моя, бо діялося біля їхнього двору. Почувши галас, вона вискочила до нас. Я був старший трохи за Василем. І на цей час, певне, фортуна була на моєму боці. Я повалив супротивника, надужив його і, видираючи м'яча, кричав щосили:

— А віддай лишенъ, віддай!

М'яч був Василів. Василь лежав на землі: у нього з рук видирали його власний м'яч!

Тітка Ганна була хороша людина, добра сусідка, дбайлива мати, уважна і до нас, приятелів її сина й дочки, бо ж частенько доводилося гуляти то в нашому дворі, то у їхньому. Жили Тишкі бідно-пребідно, може, ще біdnіше, ніж ми, бо у нас батько весь час крутився у місті, в садах, в церковному хорі, по всяких кумедіях, а дядько Іван лише господарював. Але яке господарство на півтора-двох десятинах, коли сім'ї у нього: він сам, тітка Ганна, сини Дмитро, Василь, Іван; дівчата Оксана, Параска; дядькова Іванова глухоніма сестра, теж Ганна, і її син, вічний, безпросвітний наймит Марко? І все ж зайдеш у хату, а вона, хоч бузиновим чи калиновим пирогом, а пригостити гостей. Добра була, але придавлена злиднями, вразлива, нервова. Спалахувала, як сірничина. Спалахнула й тепер. Ухопила мене, видерла м'яча з рук, крику наробила на цілу вулицю і чи вдарила мене, чи ні, може, лише пхнула у спину, а моя мама вже на воротях. І теж уже спалахнула. І теж уже закричала:

— А нащо ж то ти дитину вдарила?! — Дитина — це я. Мене печуть болі за м'яч, яким доля не дала мені награтися. Пече образа, що тітка Ганна не мене підтримала, а свого сопливого Василя. А тут ще й мама кричить: «Нащо ж ти ударила його?» Як не поспівчувати собі? Я починаю співчувати собі, заливаюсь такими слізами, як рясна травнева злива. Мої слізози — це паливо у топку війни. Моя мама вже клекоче з гніву за мене. Але ж Василь теж не дурень. Його ж і повалив сусідський Іван, себто я, і м'яча хотів видерти. Хіба це не образливо?! Він теж починає співчувати собі і голосить чи не

крашче за мене. І ось четверо ми кричимо, захлинаємось, хто від сліз, хто від гніву. У тітки Ганни гострий язик. Моя мати все життя своє до заміжжя в наймах працювала. Тітка Ганна — водила старців. І ось, засліплені гнівом, біdnістю, безпорадністю своєю, починають вони ганити одна одну, поціляючи у найболючіше місце. Тітка Ганна кричить на маму нашу:

— Панська помийниця, підтиканка! Ось хто ти!
— Ага, то ти така?! — скрикує наша мама. І заводить: —
Ах ти ж старчоводка!

Біля всіх воріт уже цікаві сусідки. Тоді ні кіно, ні театрів у селі не було. Кожна така історія була подією, вносила щось нове в одноманітне життя, як же тут всидиш дома в хаті? Надто, що такі сварки у селі раз у раз закінчувалися чимось таким, що матерки починали хапати нас, заганяти у двір.

Ось-ось щось станеться!

І справді ставалося. Тітка Ганна несамовито раптом обертається до нашої мами, нагинається і, різким рухом підібравши спідницю, кричить:

— Ось тобі, ось тобі, ось тобі!

Моя мама хапає мене за руку і тягне у двір. Тітка Ганна знесилено стихає і теж якось мляво, безсило завертає у свій двір. Сусіди розходяться. Вистава закінчилася. Три-чотири місяці після цього не будуть розмовляти наші мами. А як же бути нам з Василем? Хіба ми можемо гуляти один без одного хоч один день? Тим часом, загнавши мене у двір, мама строго наказує:

— Щоб ти ніколи не смів з Василем та Параскою грatisя! Дома, в дворі грайся!

Еге, добре тобі, мамо, такі декрети виголошувати. Ну, гаразд, буду сидіти я дома, тим більше, що таки я злий і на Василеву маму, і на Василя: А що робити, коли та злість мине, а вона в нас більше як один день, не держалася? Прийде вечір, за ним ніч. Уві сні всі кривди гояться швидко, всі рані теж швидко заживають, зморшки на душі розгладжуються. Прокинешся вранці — надворі сонечко, в душі рай, за тином он Василь бігає, такий гарний, мати вимилà його, чистенький, з слідами гребінця на відвзложеній під час умивання голові.

Озираюся на маму. Вона біля печі. В хаті. Підходжу до тину і в щілину між двома лозинами кажу:

— Василю, миритися давай!

Василеві теж ні з ким грatisя, та, мабуть, і ні з ким йому так добре не грається, як зо мною, і він каже:

— Давай!

Ми починаємо рухатися понад тином аж до тишківської комори, яка стоїть якраз на межі. Між тином і коморою є прохід. Василь пролазить у наш двір. Ми стаємо з ним груди до

грудей, заводимо наші руки за спини, він за мою, я — за його і потихеньку гупаємо тричі в спину: він мене, я його.

Оце вже й помирилися. А щоб цього не побачили матерки, ховаемося десь за тином і тихесенько граємося в припічка або в гудзика.

До нас підсідають наші сестри, моя сестра Ветя і його Параска. Вони меткі, швидкі. З ними хіба ж так весело!

А день іде в теплі, заквітчаний дитячими радощами. У дворі десь уявся дядько Гнат. Він був чоловіком тітки Домахи, а тітка Домаха доводилася рідною сестрою нашему татові. І стало відомо, що дядько Гнат почне будувати нам нову хату — на тому самому місці, де стояла наша комора із засічками, боднею для сала, якого в ній я не бачив ніколи, і з круглою прямостінною діжкою, в якій мама золила близну. Як я тепер уявляю, план був такий: прибрести комору, розібрести половину старої хати і визволений матеріал використати як основу для нової хати.

Як дядько Гнат ламав нашу комору, я не пам'ятаю, але добре пам'ятаю, як розбирав він «холодну» половину нашої старої хати. Стара хата мала дві половини — теплу, де ми жили і де щоденно діяла велика вариста піч. Друга кімната, така ж або ще, може, й більша, називалася холодною хатою, бо опалювалася вона тільки тоді, коли в нас жили квартиранти. А так стояла неопаленою, в ній справді було холодно і незатишно. Сіни були посередині; з них вело троє дверей: в теплу хату, в хату холодну ще й у хижку. Хижка ця з'явилася в нашій хаті внаслідок особливостей конструкції тодішньої опалюальної системи. Тепер дим з варистої печі по боровиках, розташованих на горищі, потрапляє в ту споруду, яка називається «верхом» і через цей верх виводиться назовні. В ті часи боровиків не було, з печі дим широкою дірою потрапляв у сіни. В сінях була побудована спеціальна шахта — «бовдур» — прямокутна споруда, куди й потрапляв дим з печі. Бовдур нижнім краєм опускався на долівку, вільним кінцем підймався вище гребеня хати. В бовдурі завжди панував протяг. Цей протяг підхоплював клуби диму і виносив їх в небо. Отвір, куди з печі виходив дим, називався каглою. Ганчір'яна подушка, якою, витопивши піч, затуляли ту дірку, називалася так само каглою. До отвору кагли вільно могла достати рукою людина середнього зросту. Але мама наша була низенька, тому в бовдурі завжди стояв для мами ослінчик.

Частина сіней, де стояв бовдур, була одгороджена стіною. В стіні були вроблені дверцята. Через них мама потрапляла, коли треба, під бовдур, коли треба в хижку — по-теперішньому кладовочку, чи що. Там складався всякий мотлох. Можливо, що взимку там ночували кури.

Поки наша хата була цілою, всі ці будівельні секрети були закриті від мене. А тепер я ясно бачив всю висоту нашого бовдура, бачив чорну закурену каглу. Коли ж пообваливали глину, побачив я усе те, що було сховано від людського ока: дубові сохи, дубові або ж берестові глиці, дубові ж підсушки, велетенський брус помережаного хрестами сволока.

Дядько Гнат лазив по покрівлі, оддирав лати. Будівля була давньої роботи, без єдиного залізного цвяха. Замість гвіздків вживалися дерев'яні, гарно застругані кілочки. В суху пору вони легко вибивалися разом з латою. Хата ота постояла, мабуть, із сто років, а кілочки були такі свіженькі, неначе вчора позабивани!

Будівельні роботи біля хати були раєм для мене. Хоч би мама й пішла куди, уже не було потреби брати мене на корд: я залишався з дядьком Гнатом. Ось він зліз на землю, сів покурити, і вже я біля нього:

- А скажіть, дядьку Гнате, це далеко отой Зелений Клин?
- Ох, далеко, хай він пропаде, Іванько.
- А це правда, дядьку Гнате, що і ваш Ладимир, і ваша Катря, і ваш Грицько померли в дорозі?

— Це правда, Іванько. Всі померли в дорозі. Зійшли з залізниці, а там ліси, кругом безлюддя, звірота, мошкова — світебрате! Сонце не там сходить, де в нас, ліси не такі, вода не така, у всіх на живіт напасть напала. Як дома отут, то хоч добре люди допоможуть, бабу-ворожку покличеш, до фершала Мартина Микентьовича поїдеш, а там хоч плач, хоч конай — ніхто не почус, нікому до тебе діла немає. То вони одне по одному там і сконали, світебрате! Світ за очі зайжали і сконали. І я двадцять днів умирав, і тітка Домаха, і наш Іванько, але смерть не скотіла узяти нас, очуняли. В чужому kraю, без грошей, без здоров'я, світебрате!..

Я вже знав від мами, що в дядька Гната золоті руки й дірява горлянка. Що золотими руками заробить, те й викине через оту діряву горлянку. І я придивлявся: які ото руки золоті в нього? Руки як руки: жилаві, моторні. І сам дядько Іван легкий, як горобчик. Зіб'є картузик на потилицю, цюкає сокирою і мугиче та мугиче:

Гей ви, хлопці гуртоправи,
завертайте сірі воли,
женіть на Москву...

До пісень я звик. У нас усі в сім'ї і всі сусіди навколо завжди співають. Що б не робив чоловік, а пісня на вустах. Мама найбільше любила співати «Брала дівка льон та ще й зелененський»⁵. Батько, коли співав, то співав за цілий хор, вів,

сказати б, цілу партитуру. Він в той час самотужки вивчив мистецтво регента і, співаючи, вів усі партії одночасно, після виходила багатоповерхова, хвиля звуків на другу хвилю наїчувалася. Коли йому здавалося, що не так, він виймав камертон з кишени сіренького піджачка з сирового небіленого полотна, дзенькав, прикладав камертон до вуха і подавав сам собі тон: ре-сі-соль-соль-сі-соль-соль, чи щось таке. А тоді брав ту партію, яка починала пісню; коли до мелодії мав долучитися ще один голос, він кидав стару мелодію, підхоплював нову, вів кілька тактів. Тут втручались баси, і він клекотів басом собі на втіху. Співаючи, він відбивав такт рукою, показував собі зміну тону, зміну ритму. Мама казала:

— О, завив уже!

Тато за це на неї не ображався, продовжував далі або замовкав. Часом казав:

— Дурна, що ти розумієш? Для тебе що музика Бортнянського, що Дегтярьова⁶, однаково!

Мама мирно відповідала:

— А ти вже мовчи, біля панського ярма вчений, як волам хвости крутити!

Пропустивши повз вуха зауваження, батько хвалився:

— Клепачевський думав собі: «Що той дурний Юхим зуміє! Собор — це ж не шахівська церква! Там резонанс, там панство, купці, там сам Лазаренко, краще за якого ніхто не знає!» А я все-таки своє довів. Хай і Юхим, хай і біля ярма вчений, як волам хвости крутити, а сам Щетинський,protoієрей, сказав: «Воістину, Юхимчику, в добрій руці ти наш хор тримаєш»...

У сім'ї вже знали, що за проведення духового концерту батько, крім звичайного півкарбованця, дістав ще карбованця нагороди.

Тишківський Дмитро без пісні не лишався ані хвилини. Коли з двору їхнього долітало «Гей, гей, та немає гірці ні кому»⁷, значить, Дмитро дома. В дворі тихо,— значить, Дмитро знову і знову в панській якономії. І взагалі він завжди в панській якономії, а співає тільки в неділю або коли з якоїсь причини дома залишиться. Пісні всієї він не співав, лише перші слова, так що уся пісня його складається з одного безперервного «Гей... ей, ей... гей...».

Куди і де ділася наша комора, під якою я на корді ганяв,— не пам'ятаю. Нічого і про стару хату не пам'ятаю. Певне, дивився, поки не набридло, а тоді зайнявся своїми ділами!

Розмова про сволок і про дерево на стелю почалася ще з суботи. Дядько Гнат сказав мамі:

— Іцкович на склад доброго дерева привіз. І сволок вибрati можна, і все що завгодно.

А річ тут була ось у чому. В стародавні часи сволоки робили з найкращих дубових брусів. Такий сволок міг переходити з однієї хати в другу і був вічний: стояв він круглий рік у теплому, сухому, і ні вода, ні черва не могли підточiti його. Але для нової хати був закороткий. Дядько Гнат доводив батькам, що добрий сосновий брус справиться за дубовий, і немає чого витрачатися на дорогого дуба, коли сволок можна зробити і дешевше, й по-модному. Мій батько так само був прихильником модного способу будування хати. З проектом дядька Гната він погодився.

Уранці батько пішов співати в собор, дядько Гнат — на склад вибирати дерево на нову нашу хату.

Це було в ту пору літа, коли поспівають вже вишні. Мама до постійного меню — борщу й каші — додала ще недільні пироги, тільки не з картоплею чи сиром, а з вишнями. Тісто в неї, видно, не дуже вдалося, багато пирогів порозривалися, начинка повитікала на лист. Ця обставина розсердила маму, вона поралася біля того листа, приказуючи:

— А щоб йому лиха година... Як же воно так вийшло? І замісила неначе крутенько... Ба, весь лист залило!

Я стояв біля мами в ролі німого свідка. Проте жалі мамині мене й трохи не чіпали за серце. Та я й не чув їх. Стояв, дивився і ковтав, ковтав та ковтав слинку. Вишень у нас, як і взагалі фруктових дерев, не було, все мама приносила з базару, тому і яблука, і сливи, а надто вишні були чарівною дивовижею. А тут на листі готовий вишневий сироп та ще й з цукром! Я ковтав слинку, зітхав голосно і тихенько, але в інший спосіб нагадати мамі про своє існування було небезпечно. Може схопити за руку, шльопнути по штанях широкою долонею своєю і взагалі видворити з хати. З цим вона ніколи не барилася.

У цей час в сінях затупотіло, і на порозі з'явився тато з Іваном Сіренським. Батько був по-святковому одягнений в костюм із сурowego полотна, під піджаком у нього була вишина сорочка з красивою широкою манишкою. Замість селянської бороди батько носив борідку клинчиком, а ля Буланже⁸, чуб був підстрижений по-тодішньому модно: йоржиком. Мідне обличчя батькове пашіло відсвітом задоволення: певне, й сьогодні він мав успіх у соборі і, певне, і сьогодні протоієрей Андрій Щетинський сказав йому щось приємне.

Він поткнувся в хату, побачив пироги, вигукнув:

— От за чим я скучив!

— Та, бач, не вдалися,— сказала мама.

— Так це ж пироги і підливка заразом. Не журися, Палажко. Що бог дав, те й будемо їсти.— І спітив: — А де ж Гнат?

Мама підвела голову, відповіла:

— Не було ще.— Сказала це і собі додала вже тривожно: — А справді, де ж він?

Тінь неспокою лягла на батькове відсвіжіле, задоволене успіхом у соборі обличчя.

Сіли обідати без Гната.

По обіді батьки лягли відпочити. Гната не було. Не було його в полуцені. Не прийшов і вечеряти. Не з'явився і ночувати.

Батько сидів за столом розтривожений, сердитий.

— Хто ж знов, що Гнат залишиться Гнатом! Не так тих грошей шкода — гроші він відробить, як шкода часу. Добре, якщо на тиждень зап'є, а як на місяць? От нещастя! Отак пожалій людину... І скільки я вже разів зарікався: не вірити йому й на гріш, і ось на! Що ж його робити тепер? Ждати, поки одіп'ється, чи плюнути та до Андріяна іти? Вже ж завертає на осінь, не можна і дня марнувати...

Мати мовчить, не знає, що краще. А вірніше, і те і те погане. Андріян не п'є, так робить аби день до вечора, а зробить — купи не держиться. У Гната в руках горить, так ось вам радість — запив!

Запив дядько Гнат на три тижні. Нарешті приволікся додому. Вигляд винуватий, у вічі не дивиться. Весь пом'ятив, обріс брудом, лепом, неголений — босяк, та й годі.

Батько сказав:

— Як отак робити, Гнате, то ну його к чортовій матері!

Гнат мовчить, потім каже:

— Якби ж у мене так, як у добрих людей. А що я маю робити; стане чорт над душою: заливай душу, Гнате, немає чим дихати, немає чим жити! Ну й думаю: все одно раз мати родила, раз помирати, пан чи пропав, коли пити, то пити! А воно, бач: йому залив пельку, а самому як перед добрими людьми? Е, та що там казати! Не дає він спокою і до гробу не дастъ...

Він зітхає. І батько зітхає. Вони вже знають, що то не Гнат п'є, а той, що стоять над душою у нього, бо сам же по собі Гнат людина як людина. Коли чорт відпустить його, то кращого робітника і милішої людини і не знайти.

— Добре,— каже батько.— Іди на річку скупайся, дай, Палажко, йому чисте шмаття, завтра до роботи берися. Тільки ж запам'ятай: поки не закінчиш основи — ні копійки не дам на руки. Домаха приїде — сестрі віддам.

— Та мені що? — відповідає покірливо Гнат.— Як на всюму готовому, то що мені ще треба?..

Дядько Гнат знову порається у дворі. Старі сохи викопав, нові поставив. Поставив підсішки, лаги перед двором виклав і на них крокви виставив вряд. Рами для дверей вже на місці. Вже й довжелезний сосновий брус лежить на тому місці, де мас

лежати дубовий сволок. І взагалі Гнат все робить, щоб удешевити нам хату. Де не можна обйтися без дуба, там дуба ставить, а навіщо й кому здалися дубові одвірки? В сухій глині і сосна стоятиме тисячу років! Він ставить дві глиці дубові, а третю між ними — соснову. І чого обов'язково все треба постарому ставити? Віконця завбільшки з долоню, солом'яна стріха ще й призьба. А я б вікна поставив світлі, великі, до вікон красиві віконниці. Покрівлю легку, залізну. Хай хоч сніп полум'я впаде — хоч би що, не займеться. А солома — це ж вічний клопіт. Або, скажімо, про призьбу. Доки сонечко, то звісно, є де присісти добрим людям, поговорити, а пустився дощик — розлазиться, хоч плач. А я б отут галерейку відкриту поставив би. Хай там хоч як дощить, а під галерейкою зібралася кумпанійка, сидять собі, пивко тягнуть на здоров'я, сухі й задоволені!

Ото, що б там не було, Гнат таки нову хату викінчив, її обмазали глиною, вкрили — не соломою, а по-новому — легкою покрівлею під залізом. З дверима затрималися; двері дядько Гнат навісив аж після «покрови», тобто пізньої осені. І ту зиму я зимував уже в новій хаті.

Зима для хлопця п'яти-шести років — скучне діло: холодно, мерзнуть ноги, руки, мерзне ніс. Батько учив мене: «Не стій на місці, не шкутильгай, як старий дід, бігай сюди-туди, будь моторний, щоб руки як на пружинах ходили, тоді й тепло стане!»

У мене з цими пружинами щось не ладилося, та й з носом біда: плаче. І взагалі погано.

А тут ще хлопці навчили лизнути в мороз язиком клямку. Язык мов прикипів до заліза, і як же й боліло, коли я його відридав!..

У хаті теж холодно. От і виходило, що єдиним місцем, де можна зігріти тіло й душу, була наша піч — велика, з трьох боків обгорожена комином і стіною, захисна, сказати б, мила.

Отак і потяглося безрадісне мое життя — на печі. І таке нудне! Навіть казки немає кому розказати. Батько — на роботі, старша сестра — в школі, мама — біля печі, біля корови, біля курей, біля поросяти...

Це, видно, помітив батько. Одного якогось там морозяного холодного дня він повернувся з роботи з букварем. Отож приніс і каже:

— Оце тобі буквар. Сідай та вчися, годі байдики бити, а то й піч швидко розвалиш!

— Як же я буду вчитися, як читати не вмію?

— Ет, не вміє! Сідай біля мене. Дивися й слухай...

Батько мій свого часу ходив до школи тільки три місяці. І це було щастя для мене. У ті часи, коли він був малий, в школі

навчали за допотопним методом. Кожна літера мала ще й свою назву. А — називалася Аз, Б — Буки, Р — Рци, С — Слово, М — Мисліте... Отож, щоб прочитати за цим методом слово мама, треба було проробити такі операції: мисліте і аз буде ма, мисліте і аз — ще раз ма; ма і ма буде мама.

Батько мій, на щастя, за ті свої три місяці не встиг навчитися цієї премудрості і вчив мене читати так, як читав сам. Оце літера М, це — А, разом — ма. Ще одне таке сполучення, і вже маємо — мама!

Навчив він мене читати за якісь два чи три дні і, коли побачив, що я добре справляюсь із своїми новими обов'язками, пустив справу на самоплив. За якийсь місяць книгу я вивчив напам'ять. Тоді на печі з'явилася книга для читання. От коли настали для мене блаженні часи! В книзі казки, загадки, оповідання, вірші, байки. Я читав усе вряд, не спиняючись перед тим, зрозуміле мені прочитане чи ні. Є у Некрасова вірш «Крестьянские дети». Мисливець приліг перепочити в селянській клуні. Діти обліпили знадвору всі щілини і діляться враженнями, запитують себе, хто ж це такий? В того мисливця була борода, вона й стала предметом суперечки. Один малолітній філософ так підсумував суперечку: «У бар бороды не бывает. Усы!» Для нього, для отого книжного хлопчика, все було ясно. Для мене ж суцільний туман. Я не знав, що означає слово «бар», і відповідно вся фраза звучала у мене так: «У Барбороды не бывает. Усы!» Чого не вистачало тому Барбороді, — я не розумів й був сердитий. Але все одно книжку подужав, всю вивчив напам'ять. Це й стало за підставу, що мене в сім років було поведено в школу. Батько представив мене учительці, яку звали Любов Андріївна, і Любов Андріївна сказала:

— Ну що ж, хай ходить!

У школі мені було вчитися легко, бо дома я встиг вивчити не тільки букваря й читанку, а й усі чотири арифметичні дії, знов напам'ять таблицю множення, умів писати, бо в довгі самотні зимові дні не один десяток годин просидів за переписуванням з книги того, що мені особливо подобалося.

Класні завдання я виконував швидко, а потім, коли мої товариши пріли над писанням елементів літер, я присвячував свій час розглядові «наочних посібників», густо розвішаних по стінах. Це були добре зроблені олеографії. Зображені на них картини з життя романтичного й далекого від нас.

Люди на тих картинах були не такі, як наші бородаті селяни і щебетушки-тіточки, а зовсім відмінні: жовтошкірі монголи, китайці з довгими косами, так там тоді було заведено ходити, вилицовуваті японці. Але верх над усіма брала Африка — країна чудес. Чорні люди з кучерявим волоссям, товстими губами.

Африканські банани, африканські жирафи, бегемоти-гіпопотами, африканські вухаті слони, леви — царі африканських пустинь... Все це захоплювало уяву.

Ось картина. Вийшли ті чорні люди з білими як сніг зубами на полювання, убили якусь антилопу, зв'язали їй ноги, просунули під зав'язку довгу жердину, підняли на плечі ту здобич і несуть. Навколо ліси й ліси, між стінами лісу голий вигін, заставлений вкритими пальмовим листям хатинами. Жінки, побачивши мисливців, радо попідводили голови. А хлопці! Менші ще тільки біжать подивитися на видовище, а старші, спритніші, — вже тут! Оточили процесію, очей не спускають із звіра, що зависає вниз головою з жердини.

Картина захопила мою уяву. Як я заздрив тим чорним хлопцям, що живуть у тих краях...

Життя класу тим часом ішло своїм шляхом.

Любов Андріївна вела два класи: перший і третій, що містилися в одній кімнаті. Працювала з ними по черзі. Поки першокласники виконували письмове завдання, вона проводила урок читання з учнями третього класу. Закінчивши з цим, задала їм задачки і перейшла на наш бік перевірити, що ми встигли зробити.

Прикутий думками до тієї чарівної країни, де річки кишать крокодилами, ліси — боа-констрікторами⁹, болота — отруйними гадами, я не звернув своєчасно уваги на зміну обставин і, дивлячись невидючими очима на вогнисте лицезріння учительки, думав про те, що й раніше думав.

Вогнистість Любові Андріївни проявлялася в тому, що вона червоніла, пашіла вогнем і натягала віжки, які бігли від її зіниць до наших очей так, що вони аж бриніли.

— Так от, хлопці й дівчата, я вчора задавала вам табличку множення на сім. Вивчили?

— Вивчили...

— Всі? Ану, Кравець, скажи, скільки буде сім разів по два?

— Сім разів по два буде чотирнадцять.

— Правильно. А тепер скажи, скільки буде сім разів по три?

— Двадцять вісім...

— Стривай, стривай, Микита, не хапайся... Подумай добре... — Щоки в Любові Андріївні заграли, очі взялися гарячим блиском. Яка ж вона була красива, нетерпляча, лагідна й заразом гостра, як бритва!

Кравець Микита напружився, почервонів, вираз очей, незважаючи на те, що його запрошувано подумати, став якийсь особливо бездумний, безбарвний. Щоки ж червоніли.

Червоніли вони дедалі більше і в Любові Андріївні.

— Так і не скажеш? Ех, ти!.. Менше б за собаками ганяв!.. — вона задерла голову, одвернулася від затопленого краскою невдахи і в дальшу мить, мов орлиця, спрямувала удар на мене.

— Іване, допоможи отому... Микиті!

Іване, допоможи? А як я можу допомогти? Я ж захоплений своєю чарівною Африкою, не знаю навіть, про що йдеться в класі, що учителька запитувала Микиту і чим він завинив перед нею?.. Адже я ще не встиг вибратися з тих африканських пралісів і саванів...

Підвісся, як зо сну, почервонів аж по вуха, закліпав очима.

— Іване, скажи, про що я запитала Кравця?

Ех, коли б же я чув, про що ви, Любове Андріївно, запитали в Микити Кравця!

Скажу, Любов Андріївна любила мене, бо хто всі вірші знов напам'ять і проказував їх одним подихом? Хто табличку множення знов, як свої п'ять пальців? Хто вмів на папері й на шкільній дощці написати яке завгодно слово і літери навчився вписувати раніше, ніж елементи цих літер? Хто ніколи не спізнювався до школи і споруджував з приятелями в шкільному коридорі таку «малу кучу», що Любові Андріївні, яка жила за стіною, доводилося стукати качалкою в ту стіну, щоб хоч трішечки стищити пристрасті? Хто був тридцять першим у класі і відкривав собою колонку прізвищ в журналі на С?

Я!!!

Як же мене було не любити?

І Любов Андріївна любила мене. Завжди казала:

— Ти, Іване, молодець, тільки не торохти так, роби паузи між словами, а то в тебе не добереш, що ти читаєш: вірша чи молитву!

Я теж любив учительку. За що? Не знаю. Може, за те, що клекотіла, була неспокійна, що уміла все завертіти навколо себе, що читала гарні книжки і нам розповідала різні дивоглядні історії, що раз у раз приносила в клас чарівний ліхтар і показувала різні захоплюючі картинки?

Вона була вродлива, гарно одягалася. Я мовчки пишався нею. Іншої такої молодої жінки, як вона, у нас в селі не було. У другому класі теж була вчителька, Олександра Іванівна, зовсім інша. Сіра якась, і лице сіре, і волосся сіре, і голос сірий, ще й лиха: весь час билася — і рукою, і лінійкою, і навіть квадратиком... Такі п'явки наганяла на хлоп'ячих головах, що не натягнеш і шапки!

Любові Андріївні не треба було вдаватися без крайньої потреби до таких заходів, вона й без цього вміла привертати увагу до себе. Моменти крайньої потреби виникали у неї рідко, але

виникиали. Тоді вона спалахувала, загорялася, як квітка. Половину це полонило і обпікало вогнем.

Спалах стався і того дня. Причиною його був я. Звичайно, учительці був відомий діапазон моїх математичних знань, однак шкільний процес включав у себе два важливі моменти: знання й дисципліну. Більшість з того, що ми вчили, я знат, але що ж то за учень, котрий не знає, що в класі діється? Замість того, щоб відповісти, що сім разів по три буде стільки-то, я стояв, як стовп, і дивився на учительку, як теля на нові ворота. Це було не тільки порушенням дисципліни, а й зневагою до неї, до вогнистої людини, яка всім серцем прагне щось вкласти нам у голови, всім хлопцям і всім дівчатам, зібраним у цій кімнаті.

— Ах так,— скривила вона.— Я буду перериватися, а ти замість того, щоб слухати, що робиться в класі, гав будеш ловити? Тож начувайся!

Щока в мене була туга, бо весь я був хлопцем натопутуватим. Руку Любов Андріївна мала пухкен'ку, білу, теплу і дуже милу. Це я знат добре, бо не раз після моєї відповіді, яка задовольняла її, вона клала мені на голову руку й казала:

— Молодець, Іване.— І так ніжно й тепло гладила.

Тепер ця рука підлетіла. Щось ляснуло. Щока в мене почервоніла, стала як жар.

— А тепер скажи: скільки буде сім разів по три? Ну?!

Вона пекла мене своїми пристрасними очима. Ковтаючи слози, я відповів:

— Сім разів по три — двадцять один... А вісім разів по три — двадцять чотири...

Напередодні, від нічого робити, я поставив собі за мету вивчити таблицю множення після десяти, легко вивчив її. І тепер, щоб вразити учительку в саме серце, сказав:

— А я все одно знаю, і скільки одинадцять на одинадцять, і дванадцять на дванадцять, і дев'ятнадцять на дев'ятнадцять...

Любов Андріївна пильно глянула на мене, задерла голову і так, не зводячи з мене погляду, спітала:

— А скільки ж буде: дев'ятнадцять на дев'ятнадцять?

— Триста шістдесят один...

— А сімнадцять на сімнадцять?

— Двісті вісімдесят дев'ять...

— За те, що знаєш,— молодець. А за те, що не слухаєш,— не похвалю. Так і знай: за це милувати не буду. Сядь.

Вона вже втишилась, пройшлася по класу і сказала:

— Зараз ви мені розв'яжіть задачку, а як тільки це зробимо, я вам прочитаю казку про Червону Шапочку...

САВКА

— Савко, чуеш, Савко, пора вставати! Перший гудок!

У хаті,— коли це холодний сезон,— горить гасова лампа. Величина їй визначалася «лініями». Були лампи на десять, дванадцять, шістнадцять ліній. У нас, у Шахівці, найбільшою популярністю користувалися лампи на всім ліній. Дід Олександр Терентійович визнавав лише найменшу, яка тільки тоді існувала, лампочку на шість ліній — з малюсіньким балончиком і мініатюрним скельцем. Бабуся Одарка, яку ніхто так не звав, для всіх вона була баба Дар'я, Дар'я Олександрівна, вже поралася біля печі — треба було приготувати Савці гарячий сніданок, бо він ішов на роботу, а робочий день тривав тоді дванадцять годин — від шостої ранку до шостої вечора. В печі — піч цю називали варистою — горів вогник, то спалахне, то пригасне, бо піч топили соломою, віхтик за віхтиком посували в її глибину. В хаті пахло солом'яним димком і пшоняно-картопляною юшкою, ще інакше — кулешиком. Заправляла той кулешик баба Дар'я все життя засмаженою в оліїці цибулькою.

Та життя мінялося; в сільські звичаї вривалося нове й нове. Щоб цілий день орудувати лантухами, потрібна й відповідна заправка. І на столі в баби Дар'ї почало частіше й частіше сало з'являтися, почало м'ясо з'являтися навіть і не в м'ясниці¹. Феодальний стіл тріщав, у ньому утворювалися розколини. Біля місци з кулемешем у хлібниці — накраяний хліб. Випечений він з чорного, непросіянного житнього борошна. В абияк прогріваній соломою печі він не завжди випікається як слід, частенько з череня його витягають сирим, по-нашому, глевким,— від чого й глевтяком називають. Все ж житній хліб їсти можна. А от ячний — за нашою вимовою, яшний, а доводиться і яшники їсти! Це зовсім щось інше! Він несмачний, швидко черствіє і, крім того, він синій. Та що поробиш! Який є, такий і доводиться їсти.

Печиво з білого тіста (у нас — *кіста!*) готовували коли-небудь. Насіть обов'язкові щонедільні пироги доводилося пекти з житнього борошна. Проте його просівали на ситі,

інколи до нього додавали жмен'ку пшеничного борошна. А взагалі пшеничне борошно баба Дар'я берегла на великдень, коли у тій самій варистій печі ставилися в ряд високі чеп'яні ринки з пасками. Круглі голови паскам бабуся Дар'я змазувала чимсь білим, як сметана, тільки солодким, і зверху присипала барвною оздобою з червоних, зелених, жовтих, пішонинок. Уявіть собі картину: цілий рік глевтяки і ячники і ось в цей чудесний, воїстину великий день з печі на світ більй з'являються паски, ширячи запах печеного здобного тіста, шапрану й кориці на цілий куток!

Але все іде і все міняється. В давні феодальні картини поволі вклиняється нове. Хіба б ото Савка, працюючи в млині, не зазирнув би у фірмений магазин, щоб купити три-п'ять фунтів гарного пшеничного борошна, котре за його ніжну білість чи чарівну кремовість мукою називають? Зазирає Савка, як і всі хлопці; і в клуночку в баби Дар'ї з'являлося сортове борошно, мука, якщо й не першого, то вже напевне другого чи третього сорту — а все одно біла, все одно пшенична!

А баба Дар'я хоч і народила десятеро дітей, які потім оберталися на десять голодних ротів, все ж не втрачала ніжності й любові до тих голодних ротів і жила однією думкою, як би оті голодні роти, а почасти ще й ротики, пригостити чимсь не буденним, смачненьким. І мимохіть красиві руки її, видовжені, з довгими пальцями, тяглися до тієї заповітної торбинки з Савчиним подарунком і на столі з'являлися вибілені галушки і такі ж вибілені недільні пироги. З хлібом, щоправда, справа була складніша; щоб вибілити оті житняки, скільки фірменого борошна потрібно — не один і не два фунти! І бабуся Дар'я довгий ряд років не наважувалася порушити предковічну традицію, і сім'я й далі їла той самий житній хліб, часто не випечений як слід, глевкий...

Садиба дідова — край села, серед кучугур; скрізь самий пісок. Проте тут родить все, що має родити. Крім того, на городі в діда Олександра Терентійовича зеленіють три кущі шелюги і груша-крем'янка. Коріння отих шелюгових кущів опускається ще у прафедальну добу. Шелюг у ті роки був потрібний для постійного оновлення всього городженого. Прогнив тинок, потлів сторч у клуні, — дід Олександр Терентійович вирубає п'ять-шість шелюжин і полагодить що слід. Груша-крем'янка, мабуть, була призначена саме для мене. Дід Олександр Терентійович не любив ходити до внуків з порожніми руками, як і бабуся Дар'я. Прийшовши до нас, бабуся Дар'я виймала з накладного гамана хусточку із зав'язаними грудочками цукру по числу внуків. Солодкого я, видно, не любив з дитинства, бо не пам'ятаю захоплення від бабу-

синих грудочок цукру. Зате все, пов'язане з грушками, пам'ятаю й досі.

Грушка-крем'янка може бути неуявно смачною і безмежно гидкою — залежить від того, коли її з'їсти. Полежить вона на горищі до пізньої осені — і кращого за неї гостинця не знайдете! Зате зірвана наприкінці літа або ранньої осені вона гірка, крем'янista, вузлувата, кисла. Я їв зелені плоди з дикої яблуньки-кислички, їх зелені сливи, навіть зелений терен! Це не ласощі для хлопців — музика! Тільки й того, що після такого вгощення оскома нападає. Але й проти оскоми був певний спосіб: встромиш послинений палець в солянку, вибабраєш палець у сіль, а тоді й тернеш по зубах раз-вдруге. Оскому як рукою зніме! Але після зеленої груші-крем'янки навіть сіль не дає порятунку. Укусиш ту грушу, і рот немов гужем стягне, язиком не повернеш, ротом не зіпнеш, до зубів доторкнутися не можна, навіть не плямкнеш! І тоді стогнеш, стягнений отію зеленою тужавиною.

«Ой дідусю, кисле!» — «Що кисле, — відповідає дідусь Олександр, — то нічого. Мужик єсть кисле, то як дуб, а пани на солодощах пухнуть та брезкнуть. Чобота сам не натягне!»

Отже, в своєму дворі і в своїй хаті дідусь Олександр і бабуся Дар'я чесно виконували роль селян і саме так, як ім історія призначила. Їхнім же синам і дочкам призначила зовсім іншу роль. Розбрелись вони по якономіях, млинах, залізницях; половина тягла лямку в маєтностях свого пана Безáка-Бéзика, половина пішла в місто. Найменший син Петро, пізніше канонір на крейсері «Принцеса Марія», навчався мулярської справи, будував фабрикантам і купцям кам'яниці.

І дівчата поділялись на тих, що в пана Безáка-Бéзика на плантаціях працювали, і на тих, що вже прорвалися в місто. Перші ходили в одягу, перебранім від дідів-прадідів. Нову моду до нас у село приносили дівчата з заводів. Я пам'ятаю чарівну дівчинку, сусідку нашу, Галю Губенкову. Їй тоді було років сімнадцять. Працювала вона у броварні Вуліха, тут-таки, в нашему селі. Була струнка, вродлива. І ось в одну з неділь Галиночка внесла сум'яття і переполох у наш тихий, сліпий феодальний завулок. Було тепло, сонечно, зелено. Я вздовж вулиці гнав на коні, зробленому з найсвіжішої вербової гілки, і враз несподівано завмер, затамував віддих. І разом зо мною це зробили десятки жіночих і дівчачих грудей. Що сталося?! То з великої вулиці вигулькнула і подріботіла по стежці ота Галиночка в якісь запаморочливо білій сатиновій кофточці і, — що найголовніше! — в спідничині нечуваного строю. Була та спідничина вузенька, ледве спускалася нижче колін і називалася — це я пам'ятаю і досі — шиндикльор, що

являлося вільною народною переробкою французького слова шантеклер².

Це був початок. Знайшлися й інші сміливі дівчатка. Одна з них разом з шиндикльором принесла мамі й дитинку. Дарма! Застибали в повітрі раніш невідомі, нечувані слова: гіпюр, волан, крем «Метаморфоза», рюшик...

Затріщало село Олександра Терентійовича і бабусі Дар'ї. Та що говорити, коли їхня дочка Мотря вийшла заміж за парубка з сусіднього села, за Дмитра Корчму, а в того Корчми ні кола ні двора; мав той Корчма лише спеціальність ставити людям варисті печі в селі і голландські та всякі інші у Червонограді. Жив він на квартирі по чужих хатах. Друга дочка його, що була рідною мамою моєю, вийшла заміж за хлопця, який зробив своєю спеціальністю садові роботи на залізниці та в садах багатих міщен і купців. В зимові голодні часи він працював на тій-таки залізниці — розчищав колії від снігових заметів, щось допомагав комусь в друкарні Іцковича, був контролером в кінематографі, який у нас «Бюоскопом» називався, наймався, скупщиком — перехоплювати збіжжя у селян десь за селом у степу...

Жив біля нас батьків приятель Сіліверст (де ж там простій людині вимовити оте календарне Сільвестр!), Боковий, Карапана прізвисько. Він був «хазяїном», на заробітки в місто не їздив, не ходив, получки щосуботи не одержував — у ті роки получку щосуботи одержували (і пісня така була: «Кидай, Ванько, водку пить, ходім на роботу, будем деньги получать каждую субботу»), а жив із свого поля, мав конячину, візочок, навіть плуга. Розсердившися чогось, було, лас нашого батька: «Ах ти ж, сякий-такий, нехазяїн, голодранець!»

Як жив він, того і уявити не можна! Одного разу, напрвесні, йшов я з міста додому і зустрів Сіліверстову жінку, тітку Оляну, з кількома такими ж самими молодицями. Глянув я на тітку Оляну — страшно стало: чорніша чорної землі, шкіра на обличці побабіла, дірчаста стала, і з тих дірочок чорні мачинки насінняться. А губи безкровні, сині. Це вона з зими «виходила».

Поки баба Дар'я варила кулешик, Савка робив ранковий туалет. Умився, розчесався, став перед божницею, почав Богу молитися. Савка був трудним хлопцем щодо молитви. Проказує було слова молитви за старшою сестрою. Та каже: «Пророки», а він вторить: «Сороки! Сестра навчала: «З трепетом», він, як луна, відзвивався: «Стрепетень» — птах є такий, стрепет. Сестра зверталась до нього: «Кажи — верую...» «Кієрою», — відповідав Савка.

Звичайно, пізніше він молитися навчився і всі слова як слід вимовляв. Тож і зараз читав перед іконою старі молитви

і думав невідступно не про Христову Марію, а про свою, яку зможе побачити лише у суботу ввечері, коли вона з панського хутора додому на неділю прииде.

Від печі одхилилася маті:

— Кінчай, сину, молитися, сідай снідати. Ось і куліш уже на столі.

— Що? Куліш? — Савка струснув головою. Марію він аж у суботу побачить, а сьогодні тільки середа.

Як і у всіх робітників, у Савки був кошик, виплетений з рогози. Від довгого вживання кошик потерся, і, щоб він не розсіпався, баба Дар'я обшила його старою полотняною шматиною, а Олександр Терентійович полагодив пост्रіопані дужки. В кошик баба Дар'я поставила Савці два горнятка: з борщем і з кашею, поклала, загорнувши в чистеньку шматинку, окрайчик хліба й четвертинку сала: така робота в Савки, що, не помастивши губів, не потягнеш.

Так і почався Савчин день.

Натрушуваючи Савка мішки до обідньої пори — до гудка. Після гудка всі враз кинули роботу, зібралися обідати. Обідня процедура часом ускладнювалася. Хтось з хлопців, кому черга випадала, біг у крамничку до Кирпатого і приносив від Кирпата стільки восьмушок горілки, скільки доручено було, і по чверть фунта ковбаси.

Який не був щирий серцем і душею Савка, а й він умів збрехнуть, коли слід. В суботу, після получки, Олександр Терентійович казав йому:

— Давай гроші. Скільки приніс сьогодні? — Савка покірливо віддавав гроші, більше того — навіть не уявляв, що грошей можна було й не віддати, і складав повний звіт: «Дали сьогодні шість карбованців п'ять копійок». Хоч насправді в конторі виписали йому шість сімдесят п'ять. Сімдесят копійок були Савчині оперативні фонди: з них він брав по вісім копійок на восьмушку горілки і п'ятак на цукерки для Марії. Марія дуже любила їх, а Савка дуже Марію любив. Дід Олександр інколи підозрював, що Савка щось замовчує, та не підеш же в контору страмити перед людьми дорослого сина. Та ще якого сина! Поки Савка не виріс і не став мукобоєм, Олександр Терентійович десятки цілої і у вічі не бачив! Свої капітали лічив копійками, а з кредиток найчастіше в руках тримав карбованця і лише інколи зелененьку троячку.

Савка сидів з хлопцями під кам'яним муром. Сьюробав вихололий борщ і жував вихололу кашу. Еге ж. Сидів. Сидів з хлопцями і не сидів. Де б він не був, що б не робив — Марія ніколи не виходила у нього з голови. І сиділа там немирно: сама непокоїлась і вносила неспокій Савці в душу.

Життя як в селі, так і в млині пливе розмірено, спокійно. Щоправда, час від часу бемкав по мертвому дзвін, але вмирали переважно або древні діди та баби, або ж незагартовані немовлята. Люди середнього віку трималися міцно. Як уже людина запускала коріння в ґрунт, витримавши переможний бій проти чорної віспи, кору, дифтериту, скарлатини³ — одне слово, проти давучки, то корінь той уже нелегко було висмикнути. І все одно. Бемкне на дзвіниці Кузьма Григорович, а в Савки аж серце обірветься. По кому дзвоняТЬ? Хто помер? Чи не Марія? Ні, помер старий Некрій. Але все одно — де зараз Марія? Що з нею? Сиділа Марія міцно в Савчиній душі, і душа та ніколи ні на хвилину не мала спокою.

До Кирпатого випало бігти Михайліві Бондаренкові, ще інакше — Корякові, який дружив із ворітним. Поки він справлявся з своїм завданням, Архип Юрко-Кит (не кіт, а морський отой кіт!) прискіпався до Савки:

— Давай, Савко, поборемося!

— Давай! — Савка, як і Архип, любив боротися. І Марія відійшла від нього.

Обидва парубки були ведмідькуваті, але Савка скрутів Архипа, підняв над землею, поклав на лопатки, придушив:

— Просися, бо гірше буде!

Вихід для переможеного був один, і Архип каже:

— Та пусті вже, хай тобі чорт!

Савка пускає Архипа, сідає знову грітися проти сонечка. І Марія знову до нього повертається в душу.

Перерва в млині триває годину — від дванадцятої до першої. В цей час млинове дворище міняє своє обличчя. Біля корпусів збиваються роїща білих хусточок. Це жінки, матері й дочки поприносили чоловікам, синам, батькам обід в таких самих кошиках, як і у Савки.

У дворі чути жваву жіночу розмову, дзвенять підлітки-дівчатка, розповідаючи батькам новини, поки ті снідають у холодочку під тим самим червоним цегляним муром корпусу. Савці, Архипові, Михайліві і багатьом іншим парубкам гарячого обіду не приносять — ні кому: жінок немає, батьки на степу, матері в дворі й біля хати товчуться, на городі; всі ж підлітки — на заробітках в якономії. Такі обставини, нічого не поробиш, доводиться съорбати холодну юшку. Проти Савки на лантусі сидить Штеменко Свирид — присадкуватий, ведмідь, як і всі. Щоб не думати про гарячий борщик, він каже Савці:

— А ти, Савко, два лантухи з борошном за один раз на третій поверх винесеш?

— Не знаю,— відказує Савка, розлучаючись з Марією.— Не пробував.— І враз пожвавів: — Постав чвертку в суботу, то й побачиш!

— А чого ж, і поставлю,— відповідає Свирид. Йому не шкода чвертки, бо ж видовище яке можна побачити! Та й серед хлопців мало коли трапляється, щоб той, хто виграє заклад, рачкував у темний куток. А тим паче, коли річ іде про Савку.

Інтригуюча картина! Знесе Савка десять пудів борошна за один раз на третій поверх чи не знесе? Жаве обговорення, збуджена колотнеча. Знадвору всі прямують у цех. Тут вряд стоять лантухи, вже зважені, позашивані, з паперовими наклейками по верхньому шву. Борошно призначалося комерсанту Ротштейну, в Ригу. Звідти воно може й за кордон піти, тож Карнавух, старший мельник, сам особисто перевіряв усю партію на правильність ваги. Кожен лантух важив рівно п'ять пудів, рожева ж наклейка свідчила, що це борошно першого гатунку. Коли б наклейка була синя, то це значило б, що справу маємо з другим гатунком.

Перший мішок, ухопивши його за верхній і нижній гузирі, скинув на плечі собі сам Савка. Другий мішок пособив йому підняти Свириду: заліз на штабель інших мішків і вже звідти згромадив чувал на плече Савці.

Михайло Бондаренко, що встиг повернутися від Кирпатого, сказав, побачивши ці підготовчі дії:

— Кинь, Савко, хай йому грець, ще підрівнєшся!

Савка одмахнувся. Потоптався на місці, підкинув мішки правим плечем, повів лівим, врівноважуючи ношу. Десять пудів — важка вага. Орудувати такою вагою можуть тільки силачі. Коли Савка підкинув мішки і врівноважився — всі полегшено зіткнули: зробив він це без надмірного напруження. Потім рушив, поволі, не хапаючись; сходи були збиті міцно, з товстих дощок, але й вони порипували. На площаці другого поверху Савка спинився, порухом правого плеча підкинув ношу на центр, урівноважився і знову рушив з східця на східець. Мукобій. Силач!

Савка зніс вагу на площацку третього поверху, постояв там трохи і почав спускатися вниз. Піт ряснно вкрив йому лоба, на спині виступив орел. Свирид знову допоміг зняти верхній лантух. Нижній Савка поставив на землю сам.

Роботу зроблено добре, вона варта була чвертки горілки.

Михайло по цьому роздав кожному його восьмушку і ковбасу, всі посідали знову надворі, в холодочку, під корпусом. Горілку випивали нишком — переливали в домашні кухлики і вже з кухликів випивали як узвар, пляшечки вміло ховали на денці годівника-кошика. Така пляшечка конітувала

копійку, її після роботи заносили назад до Кирпатого і замість неї брали бублик, звичайно, пересохлий, твердий, як каменюка. Кирпатий мав добре стосунки з бублейницею Дроботихою і забирає у неї із знижкою всі бублики, які їй не пощастило розпродати на базарі. Мукобої мали залишні зуби, може, завдяки цьому ці бублики своєю скам'янілістю і приваблювали так наших хлопців.

Ковток горілки вініс пожвавлення в компанію. Свирид підсумував свої враження від видовища:

— А ти, Савко, чортяка, сильний, як лут!

— Еге ж, сильний,— відповів Савка.— Віл ще сильніший, та що з того?

«... Та що з того...» Це були не випадкові слова. Савка, як і ці його приятелі, в часи хуртовини дев'ятсот другого і п'ятого років був ще підлітком, воловень не розбивав, ожередів на Шкавровому не палив. Але добре запам'ятав ту ніч, як стояли з матір'ю — бабою Дар'єю — біля того вікна, що на степ виходило. Тоді горіли панські стоги під Крисовою; від вогню й диму півнеба почорніло і взялося загравою. Собака Китай бігав по двору з одного кінця в другий, далі сів біля погрібчика й почав вити — моторошно й страшно.

Це ж тоді Савчин законовчитель отець Лука Лісовський виказав людей, які розмовляли про свої справи під монополькою. Чоловік з десять потягли у волость. Десяцький тодішній, Карпо Галушка, приніс з панських баюр зо три оберемки шелюгового лозиння. Федосій, якого всі в селі звали Вотєтовот, царський фельдфебель, писар, вибирав з тої купи найцьвохкіше лозиння. Цъвохне і з поцьвоху судить — придатна лозина чи ні.

Він і розправою командував. Лозинив людей якийсь катерянівський чоловік, казали, що поліція возила його з села в село, і він з того жив, що шмагав людей.

Олександр Терентійович хоч і палив на Шкавровому, не піймався. Найбільше перепало тоді затятому Корнієнкові. Інші карані хто стогнав, хто скрикував, а він і не поворухнувся. Як скінчилось, штани натяг, обстебнувся і сказав Калюжному Андрієві: «Був би бовдуром дурним, щоб навідався коли до того Лісовського в церкву!» І вже насправді з того дня ні разу не зайшов у храм божий ні він сам, ні тітка Ганна, ні весь рід його, а в тому роді, крім двох дочок,— Оксани й Параски,— було ще чоловік п'ять чи шість хлопців: Марко, Дмитро, Максим, Сашко, Василь, ще й Іван.

Ота позагравлена ніч, оте валування Китая залишили в Савки світлі, тривожні, якісь майже незлагенні почуття. І ці почуття поділили світ для Савки на дві половини: на своїх і чужих. До своїх належали всі оті Сенченки, Губенки,

Кодацькі, Гусаки, Корніенки. Чужий світ був не такий широкий. Представляв його насамперед управитель маєтку Матісон Олександр Григорович, вчений агроном. Як вчений агроном, він умів збирати з десятини по сто, навіть по сто двадцять пудів червоноградської пшениці. Та представляв він у Шахівці не тільки науку, а й господаря — магната Безáка-Бéзика. Жив у розкішній резиденції, користався господарськими виїздами, садом, провадив життя, одмінне від життя шахівських людей. По-перше, щоб не бути схожим на мужиків, носив світло-сині випрасувані літні костюми, пішки майже не ходив, а долав простори за допомогою карети, коли треба було виїжджати з села, і дрожок в межах маєтку. Йому мало було бути управителем, хотілося бути ще й паном, то велів величити себе барином і запровадив народний звичай — скидати шапку за сто кроків до резиденції. При зустрічі з панською каретою шахівській людині належало стати край дороги і шанобливим поклоном, держачи шапку в руках, віддавати шану баринові.

Так все життя своє і робив Олександр Терентійович і навіть після 1905 року не наважувався порушити цей ритуал. Крім Матісона, в селі жили інші чужинці — сільський урядник Притика, сільський стражник Гарбуз, волосний писар з фельдфебелем Вотетовот, священик Лука Лісовський. Ці не їздили, а ходили. Та коли урядник Притика ішов лівою, безиківською стороною, Савка переходив на праву, нечайвську. Любив Савка відкривати свого лоба в гарячий день: приємно, коли вітер у волоссі плутається, та, забачивши котрогось із тих чужинців, Савка насував картуз на самі очі, не добавав навіть, коли назустріч їхав сам Матісон!

Це були два цілком чужі, цілком ворожі світи. Недобре почуття несли в грудях вони проти Савки. І недобре почуття носив Савка в грудях проти них

У млині було теж складно. До робітничої получки, як до райської квітки, тяглися голодні погляди з усіх боків. Перший здіймав вершки з получки мельник Кумась. Його норма — п'ятдесят копійок з носа. Дасиш п'ятдесят копійок — будеш жити і працювати; не дасиш — може такого накоїти, що з шрафів не вилізеш. І давали. І Савка давав.

Перед Кумасем Пустовійт був. Той встановив таксу — карбованець. Мукобої принесли великий чувал з-під вугілля, засунули туди Пустовогота, скинули на тачку, вивезли на смітнище й вивалили. Так знизили таксу до п'ятдесяти копійок.

Взагалі в млині всякі чудеса творилися. Жмикрути знали лише один спосіб поводження з робочою людиною: обдирати щодня, щогодини, щохвилини по карбованцю, по копійці, по мікрону, мілімікрону...

Розумів усе це Савка? Гадаємо, що не зовсім. Та й молодий був, та й дужий, думати думав, та не задумувався. Встромив голову у ярмо оте, а що з того вийде, ще буде час бачити...

Запитує, було, хто із старших робітників: «А знаєш, Савко, як звати цю систему, де ми працюємо? Системою витискання поту!» Савка слухав і зачудовано згодом казав: «Ну ти ж тільки подумай!». «Система» було для нього слово нове щодо інших слів, то де ж на світі робота є, щоб з людини не виганяло поту? Без пролиття поту живуть тільки червоноградські босяки, витолочать влітку всі бур'яни в кріпості!..

В обідню перерву Свирид Бугай з розгону навалився на спину Савці. Хотів, щоб Савка впав. Савка ж тільки схібнувся.

— Ну й здоровий же ти! — скрикнув Свирид.— Як лут!

— Здоровий-то здоровий,— відповів Савка,— та що з того. Дала мати чорні брови, та не дала долі...

Це були слова з пісні. Всі їх знали, то нікого вони й не вразили, не минаючи й Савки.

Отже, роздумування над цими Савчиними словами тривало, може, півхвилини, може, і менше, далі Бондаренко Михайло-Коряк, як його звали у вічі й поза вічі, почав наспівувати Савці: «Клем-бом-бем! Савка вмер, прийшов піп, Савка втік!»

Так дражнили колись Савку в школі. Це пригодилося й зараз. Архип додав і собі, звернувшись до Савки:

— А ти, Савко, як оце розумієш: «Солодкий мед Савці в школі на лавці»?

Виявилося, що до слова Савка було приточено чималенько всякої всячини. Особливе задоволення викликала приточка: «Верни, Савко, цоб, в церкву заїхали!» Або ще таке: «Розумний Савка по шкоді: волів вивели, тоді він хлів причинив».

Приточки були у великій славі у Шахівці і в шахівській школі. Грицька Полянського називали якимсь майже мусульманської складності іменем: «Грицьопуп Синій Пуп продавав цяцьки на тарілочці по копійочці». Василя Корнієнка і в школі, і дома дражнили: «Василь-кисіль дрягво місив за хатою лопатою, під вербою головою». Перепадало й Андрію Безродному. Пам'ятаю, побившися з Андрієм, кричав я йому через тин: «Андрій-задерій побіг на дорожку, стрельнув у ложку!»

Жив у нашему селі Штеменко Корнило, в роки моого дитинства уже жонатий, кадровий робітник червоноградського елеватора. Його приточка народилася так. Священиком у той час у Шахівці був уже згаданий Лука Лісовський. Тоді в нас була заведена традиція, що майже кожен учень приходив у клас з пукалкою — такою бузиновою дудочкою,

що заряджалася пробками з клоччя; натиснеш шомпольчиком на передню пробку, і під тиском повітря задня пробочка з пістолетним пострілом вилітає із дудочки.

То отець Лука бере в когось з учнів заряджену пукалку, кладе перед собою на столі. Починалися уроки завжди однаково. Священик, знайшовши очима свого сина Сергія, казав: «Ану, попів сину, розкажуй, що ти на сьогодні вивчив». Якщо Сергій завдання вивчав добре і вмів його гарно розповісти, то увесь урок проходив весело, гучно. Виявлялося, приміром, що хтось із учнів не вивчив молитви, то отець Лука кличе його ближче до столу, наказує: «Ану лишењь підставляй свою макітру!» Той голову виставить вперед, а отець Лука з пукалки бабах невдаху в лоб! Весело. Всім весело. І священикові, і покараному: яка ж то зброя із клоччя куля?!

В ті часи до школи віддавали хлопців десяти, а то й дванадцять років. Дійде школярик до третього класу — і вже півпарубок! П'ятнадцятий рік пішов і Корнилові, коли він добився до третього класу. Одного разу сталося так, що Корнило уроку не вивчив. Викликав його до столу Лука, озирнув з ніг до голови, каже: «Нічого собі дитятко. Як бугай! Ану давай спробуємо, чи пора женити тебе, чи ще ранувато?!» Обернув Корнила плечима до себе, стрибнув на спину. І — соб, цабе. А Корнилові що? Хоче піп покататися на ньому — будь ласка! І потяг його поміж партами. Знову увесь клас регоче. І піп регоче. І Корнило також. Нареготалися всі досхочу, а коли вийшли з класу, то Корнило уже був не Штеменком, а Бугаем. І незабаром і менший його брат Свирид теж став Бугаем — це той самий, що програв сьогодні Савці чвертку горілки.

Та Лука Лісовський був не тільки жартівником старосвітським. І «пукалки» подарувати йому можна було б, і «бугая», і те, що хаптури збирав чималі за відправи — хто їх не збирав тоді? І те, що любкою своєю зробив добрянську дівчину Марусину, теж байдуже — адже саме про таких ще Христос казав: «Хто без гріха — перший в Луку каменюку жбурни!»⁴. Не за це мова. А за те, що полюбляв підсідати за тином і там підслуховувати людські розмови з тим, щоб переповісти їх потім начальству. Ні, не був химерним диваком, патріархальним вітцем отець Лука Лісовський, а чим — шукайте потрібного слова самі.

Загудів гудок, сповіщаючи, що година обідньої перерви скінчилася, всі підвелися і попрямували на свої місця. Савка сказав Свиридові:

- То ти ж в суботу про чвертку не забудь!
- Не забуду!

У суботу після получки Савка, сумно кивнувши Марії, в думці сказав їй: «Ти вже йди. Я ж, бач, сьогодні погуляю із хлопцями». І Марія пішла.

У Кирпатого приятелі спочатку випили по восьмушці попередній, потім Свирид поставив Савці програну чвертку, а щоб не одстati від приятеля, поставив і сам собі.

— Е,— казав Савка, випивши нахильцем чвертку.— Це ти мене частуєш, а тепер я тебе почастую...

— А я тебе, брате...

Додому треба було йти через міст, а потім по греблі. Міст чомусь похитувався у Савки під ногами, та й у Свирида теж. На греблі стало ясно, що похитувався не міст, а сам Савка й Свирид теж.

Село, де вони жили, колись належало двом поміщикам. Права половина, як іти від млина,— Нечасі, ліва — Безáкові, в сільській вимові Бéзикові. З тих давніх часів нечайці перебували в постійній війні з безиківцями. Взагалі міжусобні війни тоді були звичайним явищем. У Червонограді вулиця виступала проти вулиці; Слобідка червоноградська — проти всіх, кого набачать у себе в провулках і на підходах до них. Бились зброєю різного походження. По глухих селах — бились кілками; у нашій Шахівці, зживлізований близькістю міста,— кілками і залізними палицями; в Червонограді — переважно залізними палицями, бо там тинів з притицами уже не було. А втім, все від могоричу залежало. Прийдеш з могоричем — ходи до дівчини; не поставиш могоричу — поб'ють або, загнавши на ворота, змусять півнем кукурікати, пролазити під ворітами,— це якщо ви в добрячому костюмі, — і рябком з-під воріт гавкати.

Млини та робота в економії помирили парубків. Справді, де в тебе зло візьметься на іноплеменника, коли в млині ти цупиш мішки поряд з добрянським Джумайлом, олянівським Скіданом, поряд з Дроботом, що живе тут-таки біля млина, на Низу, на Вербовій вулиці, у тому дворищі, де з вулиці на притиці висить закіптявілий глечик, в якому стара Дроботиха парить молоко для ряжанки, яку так полюбляє жінка директора міського училища Георгія Микитовича Сепетого? Не створювалося умов для війни з іноплеменниками і в економії Безáка-Бéзика. Не виходило якось походом іти проти отого кобзівського хлопця, що хлебче юшку з бачка, за яким сидить шість таких самих шахівських нетяг.

Отож, звісно, в ті часи, про які тут мова, ніяких причин для суперечок в нашій Шахівці вже не було, а все ж людність строго розподілялася на нечайців і безиківців. Проте, незважаючи на спільність інтересів у млині і на плантації, Савка й Свирид, подолавши міст, рушили додому своєю сторо-

ною — безиківською, бо обидва на Безиківці жили. Була ця безиківська сторона така мила, така славна, з біленькими хатками, з тинами, що бачили й бачили на віку, з призьбами, з такими знайомими ворітми, попримоцьовуваними до своїх місць шелюговими та лозовими каблучками. А попід тими хатками, призьбами, воротами і хвіртками бігла стежка, що виконувала тут функцію тротуару. Все село стояло в піску, колеса в тому піску по маточині загрузали, а ота стежка, що бігла попід хатами й воротами, віками втоптувана, була тверда, мов камінь-пісковик. Протягом літа з обох боків вона обростала бур'янами, головним чином споришем, калачиками, лободою, отію, що квітне в серпні і вкриває ноги ваши, штани ваши, чботи й модні туфлі жовтим медовим пилком...

Савка йшов по втоптаній частині доріжки. Свирид чомусь випадав з ритму і забирає то праворуч, в калачики, то ліворуч, в спориш. Так ідучи, вони благополучно минули двір діда Гната Захожая, Килини Прихідькової, Андрія Сенченка, Тимофія Коломийця; проминули згодом і двір Марка Григоровича Зінченка, сільського кушніра, що мав свою спеціальністю шити й латати для добрих і недобрих людей кожушки. Був він лисий, бородатий, схожий з лиця на апостола Матвія⁵, як його покійний богомаз Хома з Борисівки намалював у нашій церкві. Марко Григорович саме виминав шкураток для гудзика для кожуха гарненької губенківської молодички Катерини, яка, щоб статуру поліпшити, вимощувала собі клоччям пікантні рельєфи; виминав і зітхав, сумно зітхав; та, глянувши у вікно і побачивши постаті наших приятелів, враз звеселився, духом воскрес і облизався. От людям щастя!

Савка й Свирид благополучно проминули й цей двір і вікно з воскреслим поглядом Марка Григоровича і наблизилися до сусіднього двору. Належав він Кузьмі Григоровичу, братові попереднього, і його синові Равлентію, Лавру чи Равлу, як хто те вимовить.

Оточ Савка й Свирид, старанно держачися доріжки, благополучно дійшли до двору Кузьми Григоровича. І тут потрапили в таку пригоду. В село поверталася з лук череда, і за коровою Кузьми Григоровича ув'язався громадський бугай Мишко. Мишко цей був бугаєм з ласки божої і, як здається мені, мало був схожий на тих своїх побратимів, які раз у разпадають на білий пісок, ставши жертвами іспанських тореро на іспанських коридах. Там вони якісь начебто малорослі, набагато нижчі за людський зріст. Мишко ж належав до сірих українських степовиків, був рослий, з величезною головою, з чорними очима, що обросли якоюсь

страшною темнотою, з могутніми конусами вільно розкиданих рогів. Важив Мишко шістдесят пудів.

Він пішов за коровою Кузьми Григоровича. Нічого недозволеного в цьому не було, коли б у таких господарствах, як у Кузьми Григоровича, знайшовся для нього достатньо міцний загінчик. Але ж які в наших дядьків були загороди? До нас теж одного разу завітав Мишко, і я бачив на власні очі, як, підсунувши рога під воряночку, він нетерпляче мотнув головою і та воряночка разом з стовпчиками, каблучками, кілками і пакілками упала в нього за спину. Шлях на город він відкрив одним побрухом.

Загорода Кузьми Григоровича мало чим різнилася від нашої, тож Кузьма Григорович, озброївшись хитрощами, заходився біля Мишка, намагаючись не пустити його у двір, а спrowadити до своїх сусідів, Захожаїв, у яких було споруджене від громади для Мишка постійне, розраховане на його здатності мешкання.

Мишко сердився, бутів, б'ючи ратицями в землю, видирав її цілими грудками, з картуз завбільшки, і кидав за себе. Кузьма Григорович хвіртку у Мишка під самим носом зачинив і крізь жердини, з яких були збиті ворота, просунув Мишкові надломлене стебло пшенички, як у нас називали в ті часи кукурудзу. Надломив стеблину він умисне, щоб аромат свіжого соку ударив Мишкові у ніс, запаморочив його і змусив забути про знадливу подругу. Мишко сердився і все бутів, спочатку ні на що не хотів зважати, а потім, коли справді пахощі, що линули з надлому, дійшли до його свідомості, почав стищувати гнів. Тоді Кузьма Григорович вивів руку вище воріт і повів її разом з стеблом понад тином до захожаївського двору. Онисько Захожай — був він моїм хрещеним батьком,— побачивши це, вже й хвіртку свою відчинив, мовляв, хоч круть-верть, хоч верть-крутъ, а завертай, Мишко, на ночівлю додому!

Що то людський геній, людська спритність! Шістдесят пудів мускулатури, а як легко дали обвести себе навколо пальця.

На цю сцену й натрапили Савка й Свирид. Бувши тверезими, вони обійшли б Мишка здалека або почекали, поки закінчиться процес обертання Мишка навколо пальця. Випита ж горілка робила їх нетерплячими і навіть необережними.

— О, та це ти, Мишко! — вигукнув Савка, спинившися кроків за десять від нього.— Здоров! Давай поборемося!

— З Мишком? — покрутив головою Свирид.— Ну його к чорту! З Мишком я не взявся б!

— Е, пусте, брате! — відказав Савка.— Його треба тільки під микитки схопити! — І Савка рушив просто на Мишка, щоб ухопити його під микитки.

Мишко напівобернувся, не залишаючи стеблині, глянув на Савку, труснув головою, чмихнув... Тут би Савці й слід було покликати на допомогу обачність. Не завадило б і Свиридові помізкувати хоч трохи... Та де ж! Вони не обійшли Мишка боком, а перли просто на нього. Мишко ще раз чмихнув, голову нагнув до самої землі і, наставивши вперед роги, ударив об землю ногою. З-під ноги вильтіла грудка землі і впала десь далеко за його спину. Тоді Мишко чмихнув утретє, піднявши із стежки ціле віяло розмеленої людськими ногами куряви.

— Що ви робите?! — побачивши все це, скрикнув переляканий Онисько Захожай.

Картина була така. Дмухаючи і бутячи, Мишко рушив просто на Савку. Свирид негайно витверезів і, скочивши із стежки, кинувся до тину, щоб вихопити коляку. Та ба! Доба справжніх феодальних тинів, вигороджених, як віночок, минула, а ті, що залишилися, чекали черги, поки їх дощаними штакетами замінять. Стояли вони закурені пилигою, чорні, трухляві і якщо не падали, то лише тому, що їх зверху тримало пакілля, а знизу численні підпорки. Свирид висмикнув перший, що трапився під руки, пакіл і кинувся рятувати Савку. І таки врятував. Від удару у Мишків лоб пакіл розсипався на дренчики, і з нього на всі боки війнуло порохном. Це порохно засипало Мишкові очі, і Мишко на мить спинився. Потім рушив, аж побіг на Савку: удар кілком у лоб вимагав відповіді. Тепер уже витверезів і Савка.

— Куди ти! Що ти, сказився?! — крикнув він, задкуючи від Мишка. Мишко ж і не подумав зважати на це риторичне запитання. Замість цього він підчепіть Савку на ріг, жбурне кудись вгору, а тоді ще й притопче ногами.

Та Мишко не встиг підчепити Савку на роги. Рипнула хвіртка, і за ворота вискочив Кузьма Григорович, але вже не з кукурудзяним стеблом, а з ціпом у руках.

Теперішнє молоде покоління тільки чуло, може, про існування ціпа і вже, напевне, не пов'язує з деталями ціпа прізвища всесвітньовідомого вченого — академіка Капиці⁶.

Ціп був пристроєм універсальним, до того ж унікально досконалим. Проіснував він у нашій країні до появи кінних молотарок, а ці в широкому масштабі почали з'являтися лише з початком нашого, двадцятого віку. Отже; за плечима ціп мав не одну і не дві тисячі років.

Складався ціп з двох різної довжини палиць. В наших краях ці палиці робилися з прив'яленого дуба. Довша палиця — держално — називалася ціпилном; коротша — бичем. Сполучалися обидві частини за допомогою простої, але досконалої системи, змайстрованої з сирового ременя. Ця

сполучна система й називалася капицею. Досконалість цієї системи полягала в тому, що ціпом можна було як завгодно махати, бич крутився в шкуратяному гнізді капиці, а капиця в цілому могла крутитися навколо ціпилна.

Ціпом могла молотити одна людина; молотили в два ціпи, в три.

«Від ціпа,— казали у нас,— в спині сіпа». Інші додавали: «Бодай ніхто не діждався ціпом на хліб заробляти».

Щоб вимолотити зерно з одного снопа, потрібно щонайменше десять хвилин. Шість снопів на годину! За десятигодинний робочий день — шістдесят снопів, одну копу. Молотьба тривала всю осінь, а як коли — то ще й першу половину зими, коли встановлювалась суха морозна година. В кого не було чого молотити дома — наймалися до заможніших. Ці й ставали віртуозами ціпа.

Вийдеш уранці з хати і чуєш, як з усіх боків долітають гулкі удари: гуп, гуп, гуп! На вухо було чути, коли молотить один молотник, коли два чи й більше. Удари в два ціпи створювали красивий ритмічний малюнок, в три — цілу героїчну композицію. Кузьма Григорович був майстром у всьому, що стосувалося феодальних робіт, як у себе дома, так і в добрих та й недобрих людей по найму. Отож був і майстром ціпа.

У бугая є два вразливі пункти: ноги й пісок. Пісок — дуже болючий пункт; коліна теж. Грізний вигляд бугая і грізна мить, коли він мало вже не підхопив Савку на роги, не наполохали Кузьми Григоровича. Відштовхнувши плечем Савку, Кузьма Григорович свиснув бичем у повітрі. Це стронне втручання ще більше розлютувало Мишка. Лишивши Савку, він повернувся до Кузьми Григоровича.

Коли б Кузьма Григорович хотів, він з перших двох-трьох ударів по колінах чи по хrapах міг би списати Мишка в інваліди. Але череді був потрібен Мишко, а не інвалід. Ціп танцював, гуляв у руках сопілкаря, ударі градом сипалися на Мишка, але ударі розмірені, хазяйські. Найбільше терпів Мишків лоб, межиріжжа, холка і плечі. Мишко крутив головою, чміхав, бутів, кидався в атаку, здіймаючи навколо себе куряву. «І-і, ти, лиха година! — думав бідолашний Кузьма Григорович.— Так натискає, що може загнати і в тісний кут!» I Мишка треба берегти, та й за себе страшно ж! Кузьма Григорович знову замахав ціпом, серія нових ударів посипалася на Мишка, і так розраховані вони були, що кожен наступний був сильніший за попередній.

Серія ця мало сподобалася Мишкові. Він спинився, закрутив головою, почав переступати з ноги на ногу. «Ага, то ти такої?! — підсумував Кузьма Григорович.— То ми тобі

ось ще поворожимо, затанцюєш, як ведмідь під сопілку!»
І сипнув третю серію так, щоб зачепить «за живе». І зачепив.
Удар був розрахований все ж таки так, щоб хрящі й кістки
на писку залишились цілі, а Мишкові щоб дух забило. І забило!
Удар по хrapах обізвався, мабуть, аж десь в голові, з очей
іскри посипалися, і в носі закрутило, немов хто свердельцем
штрикнув!

Це був зеніт. Мишко люто закрутів головою, люто чмихнув
і враз, обернувшись задом до Кузьми Григоровича, кинувся
навтьоки у спасений закуток дядька Ониська Захожая,
батька моого хрещеного. Кузьма Григорович послав Мишкові
навздогін пару ударів по стегнах, ударів артистичних, роблених
для вилясків, а не для болю.

Про цю подію Мишко через п'ять хвилин забув, бо був
незлобливий; Кузьма Григорович теж щось не дуже довго
переживав. Хіба мало клопоту людині в феодальному госпо-
дарстві, коли в тебе лише десятина і три чверті землі. А жити
ж якось треба?

Чутки по білому світі ідуть якимсь шпарким широким
віялом.

Ще Савка й Свирид сиділи у Штеменків на призьбі і діли-
лися враженнями від сутічки з Мишком, ще сонечко не
збиралося як слід присісти за червону вечірню заграву, про-
віщаючи на завтра сушу й вітер, ще дід Восьмушечка, оточений
хlop'ятами, як старий пеньок опеньками, не встиг у розповіді
своїй про війну дійти й до Дунаю⁷, як до Олександра Терен-
тійовича почали стікатися чутки з усього села. Люди добре та й
недобре переповіли йому всі подробиці Савчиного дня, а надто
про те, як у Савки хитався міст під ногами, як він виписував
там синусоїди, як скопив Мишку під мікитки, як Мишко під-
чепив Савку лівим рогом, переклав на ріг правий і багато всякої
всячини. Одне слово: клем-бом-бем, Савка вмер.

Олександр Терентійович спочатку зблід, потім у нього
забліскотіли очі, почали роздуватися ніздрі, засвербіли руки,
і він, тручи їх об полотняні штани, які носив ще на очкурі,
нахвалявся: «Ну ж, хіба не прийде додому, а то я покажу йому
і як лантухи на третій поверх носити, і як втішатися восьму-
шечками та чвертками... Затанцює у мене не дерев'яний міст
через Берестову, затанцює у мене Савка, щоб не ліз, куди
дурна голова несе...»

Дідусь Олександр накачував себе і накачував, аж поки ніс
не посизів у нього, а тут і Савка вже біля Прихідьків заманячив.
Ішов Савка, дебираючи способу, як проскочити в клуню так,
щоб проминути Олександра Терентійовича. Не добрал. Старий
стояв на воротях, як кажуть у казці, «в червоних чоботях»⁸,
і Савка почув, як він лиховісно сказав:

— А йди вже, йди, не огинайся, бузувірē!

Виходу не було. Савка зайшов у двір. Тут його й згріб
Олександр Терентійович.

Розправа провадилася феодальним способом за допомогою старої, що була вже не при ділі, супоні. Дідусь Олександр святів супонею Савку й приказував: «А будеш, бесуре, гроші розтринькувати, будеш страмити мене перед добрими людьми, будуть люди очі мені випікати: «Чий то лобуряка залився горілкою, що й бугая не розгледів?» А на ж тобі! На ж тобі! На! На! На!» І застрибала супоня у Савки по спині.

Савка счуняв ще в Свирида на лавці, а тепер, побачивши батька, і зовсім опритомнів.

По другий бік вулиці, трохи навскоси, стояв на піщаних кучугурах завод Вуліха. Глянувши через його корпуси й труби, Савка побачив, що сонце вже чимало з'їхало на захід, вже, либо нь, була чи не восьма година. Боже мій! Це ж швидко вже й дівчата будуть повернатися з хутора. І Марія з ними!

Дідусь Олександр лупцював Савку, вчив його, як треба жити на світі. Савка, ведмідькуватий, мало не в два рази вищий за дідуся Олександра Терентійовича, широкоплечий велетень, що одним порухом міг би з тієї супоні клочтя зробити, топтався навколо батька, удавав, що вгинається, і бутів низьким, як Мишко, голосом: «Ой таточку, голубчику, більш не буду!» Це вже так заведено було проситися у Шахівці.

Дорога з хутора проходила серед вузеньких смужок піскуватої землі, де господарі сіяли коноплі. В нашему краю коноплі росли високі,— найвищий парубок у них міг би сковатися. Сюди, в коноплі, приходив і Савка ховатися, щоб здалеку глянути на Марію, як вона з дівчатами повертається додому.

На подвір'ї в Олександра Терентійовича панувало етичне безлюддя. Баба Дар'я сковалася за причілок хати і, розклавши під прославленою грушою-крем'янкою вогонь, варила молоденку картоплю, вираховуючи, коли вже слід було вкидати галушки, щоб страва поспіла на ту хвилину, як Савка, діставши своє, вмиється біля колодязя, і вона йому скаже: «Сідай, сину, вже вечеряти». По другий бік вогнища сиділа на землі Варвара, богом покривдженна старша сестра Савчина. Нишком витягаючи шию, щоб пересвідчитися, чи не передає куті меду⁹ батько, навчаючи сина, вона водночас наставляла вуха в бік степу, звідки вітер доносив далекі відлунки пісні. «Тож і дівчата вже йдуть із хутора,— думала дівчина.— Це ж он і Савка до Марії прислухається, ач, аж навшпиньки зводиться!» Забувши про батькову супоню, Савка справді потягся в той бік, звідки линули відлунки пісні.

У Варвари до Савчиної Марії жило в серці два почуття. У селі склалося так, що хоч найкраще пісень заводила Вустя прихідська, так зате ніхто не вмів виводити так, як оця Савчина Марія. Чия вона, Варвара так і не знає, бо занесло її десь з Попівки — сюди, в Шахівку, в економію, люди з усього світу спливаються. Варвара ні на які роботи нікуди не ходила, навіть в безіківську економію, і тому голосу свого не обспівала в гурті, а співати хотілося, то вона співала дома і за Вустю, і за Марію. Отож співання Маріїне припадало Варварі до серця, а сама Марія — ні. Яка ж вона пара Савці? Мужичка необтесана, у воловні народилася, під яслами й помре. Всі, хто робить в економії, позагоряли, почорніли — аж страшно глянути! У того ніс полутився, а в тієї самої прихідської Вусті і ніс, і навіть щоки пооблали. А гляньте на Марка Кубушку! Весь чорний, як циган, на плечах не сорочка — руб'я, штани побилися, пострипалися, пацьорки аж від колін звисають, як іде — теліпаються, мух відганяють... А в Савки — лице чисте, біле, пшеничне. Стригтися Савка на Гору до Покотила ходить, носить польку. Марко Кубушка махряку чадить, а в Савки все папіроси, як не «Амба», так «Роза», а то ще купує легкий табак «Стамболі» і до нього у гарній коробці гільзи. Кодацький Іван приходив, учив Савку, як іх тютюном набивати. Савка не дуже цього діла навчився — дуже пальці товсті, так зате Варвара, дивлячися в щілину, все чисто зрозуміла. Тепер Савка й не думає нічого: поки з роботи прийде, вона йому вже наб'є півкоробки і сховає у клуні, щоб батько не набачив. Савка — мукобій. Учотирьох — Савка, Кодацький Іван, Свирид Штеменко та Михайло Бондаренко-Коряк — за день п'ятсот лантухів наб'уть, з кожного лантуха по одній копійці і ще по чверті копійки! А Марійка ота за строк п'ятнадцять карбованців має, щоправда, на панських харцах, так що то за харчі — знає увесь світ! І чорна така, як халява, і сорочок, кажуть, всього тільки вісім надбала, а он Мотрі, менший Варвариній сестрі, мати вже шіє п'ятнадцять. Ні, не підходить Савці Марія — репана мужичка!

Ех, Варваро, Варваро! Сліпа ти в своїй любові до Савки, сліпа й несправедлива. Чуєш, ото співають дівчата, додому йдучи? Виводить там пісню справді Савчина Марія, але ж ще недавно, до заміжжя, там-таки разом з нею співала твоя старша сестра Палажка, а тепер співають твої і Савчині молодші сестри — Мотря і Катерина! І Степан. Степана, щоправда, не чути, Степан аж вночі прийде — неблизький світ добитися в Шахівку з Шкаврового, де він з хлопцями чорний пар чорнить...

Злочин і покарання — в минулому. Олександр Терентійович, бабуся Дар'я, Савка і Варвара вже зібралися під

грушкою-крем'янкою, вечеряють; на вечерю Дар'я Олександровна зварила галушки. Хотіла, як завжди, з житнього борошна замісити їх, та побачила, як Олександр періщить дитину, й передумала: чорного борошна взяла аби-аби, а то пшеничного з торби відсипала, не пошкодувала. То й вечеряли пухкі, аж пахучі пшеничні галушки. Хай порозкошує Савка!

Савка ще й не кінчив їсти, як Варвара вже настановила йому в клуні шаплика з теплою водою, зняла з кілочка нові Савчині штани, синю сатинову, в білу смужку, сорочку.

А де ж дівчата? Степ великий, і дорога не близька. Ще й до Крисової не дійшли. Закурені, обвітрені, з порепаними ногами, облізлими носами, в почорнілих хустках,— адже щість днів не вилазили з роботи, робота ж тривала від сонця до сонця, а тепер ще мали одміряти сім кілометрів дороги — стільки міряється від хутора до села.

Здається, після всього цього й ноги можна простягти! Е, ні! До цього ще кілька десятків років дороги. Зараз вони йдуть і співають. Голоси сильні, виспівані, пісня дружна, бо зспівалися. Линуть ті пісні за п'ять-шість кілометрів, і не можна собі уявити старої, дореволюційної України без заробітчан — хлопців і дівчат,— без їхніх пісень, що, не стихаючи, котяться від села до села. Гуртові пісні не хапливі. Слів у пісні може бути й небагато, бо часто тут важать не так слова, як мелодія, не так мелодія, як її варіації. Раз у раз трапляється, що на двох-трьох фразах нагромаджується стільки кучерів, стільки закруток і накруток, що пісня обертається на якийсь фантастичний жмут музичного шумовиння.

Ось уже й Крисова — ліс, що відділяє високий чорноzemний степ від піскуватої прирічкової долини, на якій стоїть наше село і прилеглі до нього вузенькі наділі під городиною і коноплями. Не доходячи до дороги, по якій оце пройдуть дівчата, дубовий ліс кінчається, і починаються шелюги. Місцевість тут нерівна, кучугуриста, пісок білий, буйний, і на ньому, невідомо якими соками підживлювані, ростуть величезні і теж буйні червонясті шелюгові кущі. Вони підходять до самої дороги і, переступивши через неї, розпросторюються тут по ще більших кучугурах і ще глибших баюрах.

В одному місці під кущем б'є, виблискуючи проти сонця, джерельце. Проте вода не вирує, а витікає спокійно, лагідно й тече отак цілий рік, утворюючи понад дорогою маленький струмочок. Біля самого джерельця люди викопали невеличку копаночку, в якій завжди повно свіжої холодної води. І кожен, ідучи на високий степ чи повертаючися з степу в село, спиняється біля копаночки, присяде та й припаде до водиці.

Дійшовши сюди, дівчата теж спиняться, будуть тут пити і вмиватися, щоб з освіжілим лицем іти далі, в село. Про це

сповістить незабаром дівоча пісня. Вона, мов стріла, діткнеться Савчиного серця, і він, прошмигнувши з клуні так, щоб ніхто не побачив, пірне в коноплі, що починаються зразу ж за городом Олександра Терентійовича і біжать вузенькою смужкою аж до шляху.

Конопляні стебла поділяються на плоскінь і матірку. Плоскінь визриває швидше, її вибирають і ставлять на пролісниках тонкими й високими, розхрещеними вгорі п'ятками — купками з п'яти снопів. Савка поринає в коноплях; то пірне в зелену гущавину, то сковається за тією високою, розхрещеною вгорі п'яткою. І ось уже остання така споруда, далі дорога. Савка ховається за п'яткою, відсуває один сніп, і йому як на долоні видно все, що діється на шляху.

Ось і вони. Ось і вона. Як і всі — закурена, засмагла, але вже вмита, з лиця гарна, чорні очі великі, в темних покругах, сяють намистинки білих-білих зубів. Боже, яка вона особлива, не така, як усі. Наймиліша з усіх, найкраща! Лоб у Савки вкривається вологовою, серце б'ється так, що дух забиває. Коли б Савка був поетом, він напевне написав би сонети такої вічної краси, як Петrarка¹⁰; коли б Савка був художником, то, либонь, невідомо ще, кого б ми називали творцем Джоконди; коли б Савка був музикою, то також ще питання — кого б в енциклопедіях записали автором мелодій до «Наталки Полтавки»...¹¹

Савка гуляв з хлопцями зразу під крамницею у Софійки, потім, співаючи, пішли під гамазею, звідти олянівською дорогою подалися до пекарні...

Поки хлопці гуляли, мандрували з одного кутка села в другий, Кузьма Григорович, церковний сторож, задрімав, під церквою сидячи. І привиділася йому давня давнина. Жив колись у селі дід Пантелеймон Боковий. Помер він давно. Кумедний був чоловік, царство йому небесне; гроші складав і не держав їх, як усі, дома, в прискринку, а ховав на городі у дуплявому пеньку. Загорне в шкуратянку, сковає, а після дощу просушує, розкладаючи на широкому зрізі пенька. Поки дома жили тільки рідні діти, все обходилося благополучно, а як зять завівся — прийшла катастрофа. Підгледів зять, де в діда кредитовий банк, і одного раннього ранку спустошив його. Потім зібрався і незабаром на Кубань виїхав. Дід Пантелеймон живе, нічого поганого не думаючи — літо було сухе і дощів, що могли б добрatisя до скованки, не було. Пішов дощ аж на спаса¹². Цілий вечір, цілу ніч ішов. Вранці дід Пантелеймон подибав до свого сейфа, руку в дупло застромля, а там порожнечай! Довго шукав. І аж під обід усе зрозумів. Ось на які гроші Стрепет,— таке прізвище у зятя було, — воза справив,

ось на які гроші конячину купив, ось на які гроші придбав на Кубані земельку! Зажурився дід Пантелеймон. Незабаром з журби, що рідні діти покривдили, і помер.

Кузьма Григорович був тоді ще молодим хлопцем, доброохочим помічником церковного сторожа діда Саврадима — шукав стежок, щоб навчитися дзвонити. Отож того дня сиділи вони обидва під дзвіницею, аж від попа прийшла наймичка Ониська: «Дід Пантелеймон померли, батюшка сказали дзвонити по мертвому». — «Гаразд, дівко», — відповів Саврадим і звернувся до Кузьми Григоровича, що тоді ще Кузьмою просто був:

— От і дочекався. Спробуй подзвони, як воно вийде у тебе.

Що таке дзвін по мертвому? Самотні удари із значними паузами. Еге ж, це так, коли здалеку слухати. А коли сам стоїш під дзвіницею і бемкаєш, то тут чуєш все дихання дзвона, чуєш, як він, пославши удар, довго по тому ще гуде, звучить, перевовляється тихими відлунками і співає, і плаче, голосить і тужить. «Еге ж, то ти, чуєш, Кузьмо, — навчає його Саврадим, — не дуже берися. Рахуй відлунки: п'ятнадцять разів відлунять, тоді знову бий. По мертвому не годиться хапатися. Це ж Пантелеймонова душа востаннє по землі буде проходити...»

Кузьма Григорович ударив і почав рахувати відлунки. Відрахував п'ятнадцять — ще раз ударив. Знову відрахував і ударив. Тільки здається йому, що в Саврадима рахунок невірний, удар при такій лічбі одривається від удару і кожен удар мовби сам собою живе, а треба, щоб вони один з одного виходили з болем і тривогою, щоб один одного назвучували. Думає про це, а сам вслухається, сперечаеться з Саврадимом, і ось, коли до дванадцяти підійшов, щось усередині в нього збунтувалося й сказало: «Не чекай п'ятнадцяти, зараз бий!» Звук вийшов не самітний, його наздогнали відлунки першого удару, і він ожив, забринів, зазвучав розпачем, тugoю, бо це ж таки був дзвін по мертвому.

Нічні години відбивають, теж не хапаючись. Взимку Кузьма Григорович відбиває їх, починаючи з одинадцятої, а коли й з десятої; влітку ж пів на десяту лише сонце заходить. Тому влітку перший свій удар пошле він в простори лише о дванадцятій, потім о першій, ба, навіть і о другій. Далі мотуз випаде з рук дзвонаря, почне вільно гойдатися над головою, а Кузьма Григорович, опустивши бороду на груди, засне — влітку тут-таки, під дзвіницею; взимку подиба в сторожку, ну, не в сторожку — в церковноприходську школу¹³. Тут, у цій школі, два закапелки. В одному живе шкільний учитель, в другому міститься клас — один на три групи; це вдень; вночі ж це і сторожка. Але тепер було літо, ніч після задушливого дня була тепла, Кузьма Григорович з-під дзвіниці нікуди

не ходив, задрімав. Отоді й приснилася йому давня історія з дідом Пантелеймоном і Саврадимом, як Саврадим учив його бити через п'ятнадцять відлунків, а він не послухав і бив по-своєму — через дванадцять.

Олександр Терентійович після всіх переживань нарешті заснув. Баба Дар'я ще перекидалася. От поженяться Савка й Марія, а жити з чого будуть? Баба Дар'я як побралася з Олександром Терентійовичем, то до Олександра Терентійовича внесли за нею повну скриню, он вона стойть — коричнева, в зелену квітку. І сорочка її там для останнього дня лежить. Сказала Варварі: «Як помру, то оцю сорочку на мене надінеш. Це ще покійні мама мені вишили гладдю. Зустрінемося на тому світі, скажу: «Пізнаете, мамо, сорочку, що ви вишивали?» Важка скриня була. Четверо вносили. Безродний Олексій, покійний Коломиєць Сила, Некрій Іван, Захожай Гнат. Здорові були парубки, а й у них чуби попріли. Ще Безродний і сказав тоді: «Та хай їй хрін, твоїй скрині, і важка ж яка, чи не каміння наклада?!» Ні, в неї без каміння було, чесно. А траплялося ж і таке: пнуться родичі, скриню в хату несучи, та всі тільки про око людське, бо в скриню складено натрусом, як купки квасцю на базарі. Ні, в баби Дар'ї без фальшу було... А тепер що діється?! Палажку з чужої кухні заміж віддала. І Мотря з наймів не вилазить. Нащо Катерина, ледь од землі відірвалася, а вже й вона в ту осоружну якономію бігає, де тлять небритими галушками, житнім глевтяком, кандьором, що через нього й Рябко не перескочить, зомліє...

Питає баба Дар'я у Катрі: «А що ж ти сьогодні, дочки, там їла?» — «Сьогодні, мамо, рябка нам Ганна зварила, солонини не помила, то черв'яки з неї й повипадали. І в наш бачок аж три черв'яки потрапило. Халивиха Вірка і-і! як гидувала, а я зібрала ложкою, повикидала, кажу: «Іжте, дівчата, до вечора далеко, не ївши охлянете». Ну й їли, бідолашні. Так Катерину вона, баба Дар'я, хоч приголубить дома, молочка кухлик налле, а в тієї ж Марії Савчиної — ні батька, ні матері...

З цими думками й задрімала баба Дар'я. Тільки склепила очі, так одразу й уявилось: вийшла з хати, надворі ж так сонячно, так гарно, а біля грушки Варвара. Зібралася сказати Варварі: «Щоб пасмуги після супоні на спині в Савки не так боліли, візьми свіженського вершка та й позмазуй...» — і не доказала, так і скинулася; в церкві дзвонили по мертвому. Прокинулася баба Дар'я. По кому ж це дзвонять? Чи не дід Ладимиренко помер? Так неначе не схоже. Позавчора ішли на базар, а він сидить під вербою, дітям мороку майструє, сивий, як молоком облитий. Сказала йому баба Дар'я: «Здрастуйте, діду». А він їй: «Здоров, дочки». Дочки. Еге ж, а їй самій... скільки ж це буде?

Це ж уже, либонь, їй шістдесят... Скільки за цей вік на-
дивилася, натерпілася... Коли прийшла воля, їй уже сімнадцять
було¹⁴. І після волі нічого путнього не бачила, а до волі,
згадаєш,— волосся сторч стане. І оцей Ладимиренко — який
же й недобрий був! Виплете карбача, а він як вужака, що й
довжелезний, викачаний з ременя, наконечник уплете та й вуз-
лики позав'язує. Знали способи, як катувати людину. Ударить
по живому тілі, ще й на себе потягне, щоб побільшити муку.
І чого б тο? Не за свое, за панське.

Таке до волі було. А що робилося вже й по волі — й не
сказати! Надто похи діти ще не підросли. Як підросли, то все ж
хоч жива копійка в хаті завелася. Баба Дар'я лежить, перебирає
в голові минуле. Все тяжке та невеселе. Ну, що тут веселого?
Не було одного разу чим податок виплатити, от скопили Олександра Терентійовича, замкнули в холодну і, не випускаючи на-
віть за нуждою, з одного ранку до другого продержали. Вночі ж
мороз ударив. Відчинив вранці двері в холодну сторож, покій-
ний Яким, а всі стіни памороззю взялися. І Олександр Терен-
тійовичувесь в паморозі, аж сивий, закляк у кутку, після того
три тижні прохворів. Було й таке — і все за оті податки й не-
доїмки!

І серед усіх цих спогадів блиснула бабі Дар'ї одна радісна
пляма: як на зелені свята,— того року, як їй сімнадцять ви-
йшло,— на каруселі каталася з Іваном Красиною. Зустрілася
на храму, він і каже: «Давай на каруселі покатаємося». А за ка-
тання п'ять копійок треба платити, за двох аж десять. Де ж
таких грошей узяти! Стоїть бідолашна Дар'я — не знає, що ду-
мати, що казати. Адже ж десять копійок! І покататися хочеть-
ся, та так хочеться, що й ноги трусяться. А він узяв Дар'ю
Олексandrівну за руку. «Ходім,— каже,— гроші є!» І сіли.
Увесь світ перед очима захитався, а тут ще шарманка так
грає, так грає: «Розлука ти, розлука, чужая сторона...» Вигін
цвіте людом, хрест на дзвіниці виблискус, сонце так і приска-
теплом. Крутиться карусель, голова в Дар'ї крутиться, а Іван
біля неї, дивиться, очей не зводить, каже: «Яка ж ти гарна!
Гарнішої на світі нема!» Та зник десь Іван. Як пішов у Таврію,
так уже й не повернувся додому. Згадала баба Дар'я про
Івана й зітхнула. І не було між ними нічого, крім каруселі
цієї, а чогось так жаль, так жаль...

В цей час Савка спав на примісті у Марії, і не тільки
в Марії, а й з Марією. Так тоді заведено було. Натомлені
за день,— він — лантухами, важким танцюванням навколо тих
лантухів, вона — сапкою, сонцем, цілоденною спекою
і довгою дорогою,— вони, обнявши міцно і націлувавши,

позавмірали. Кажуть, нема сили, могутнішої за ваблення. І це, можливо, так. Страшна, незборима це сила. Все, що живе на світі, прагне попаруватися, щоб залишити після себе свій рід.

Але в тієї ж людини є щось могутніше за силу ваблення. Це її моральні сили.

Вони обоє лежали разом на вузькій примістці, але Марії на думку не могло спасти віддатися Савці. Так само й Савка не міг помислити звести з розуму Марію. Проти сили пристрасті вони виставили непереборні моральні вали, вироблені впродовж століть. Як набирсувалася, Марія прилягла Савці на груди почала розповідати. Адже за тиждень скільки всього назбиралося!

На хуторі було дві казарми — одна для дівчат, друга для хлопців. Дівчачу казарму після вечері замикав дід Бардадим і сам лягав спати під дверима казарми.

Савка добре знав Левка Бардадима і, як Марія стихла, сказав:

— Літ п'ять тому у нього й бриль був, та з того часу, як його пожували голодні воли, почав шапку носити, літо й зиму, отаку руду-руду, з овечого смуху. Чи, може, нову вже купив?

— Та ти що! — засміялася Марія. — Бардадим — нову? Світ ще ж не став догори ногами!

І ось оцей Бардадим і мав на обов'язку боронити від хлопців дівчачу казарму; хто ж набридав, міг і карбачем потягти. А дівчатам скучно самим спати, а надто тим, у кого тут, на хуторі, свої хлопці. Треба діда Бардадима обдурити. А як це зробити? Була на хуторі одна пришелепувата дівка, Фійонка, груба, тілиста, негарна. Дівчата й навчили її: «Хоч хлопці обминають тебе, так чим не козак Бардадим? Що з бородою? Дарма. Тільки волі йому не давай». От увечері, як полягали всі спати, підлізла Фійонка до Бардадима, торсає його, бо він уже й задрімав був. «Чуєте, чуєте, це я, Фійонка, лягайте зі мною, тільки волі собі не давайте: як буде байстру, то вам баба і бороду вискубе!» Дідові й сподобалося, що не сам буде м'яти солому, пригорнув Фійонку до себе. Подобається йому Фійонка. І він Фійонці сподобався. Як почали товктися, то Бардадим і про все на світі забув. А хлопці пробрали покрівлю в дівчачій казармі і шусть один по одному через ту дірку в казарму. А серед них і пришелепуватий Пантишко; в дірку влізти вліз, а далі зачепився за торчину сорочкою і завис. Сорочка дебела, полотняна, то він як закричить: «Каравул, хто в бога вірує, рятуйте!

Головним управителем в економії був Матісон, Григорій Олександрович; на хуторі ж провадив господарство помічник того Матісона — Ройко Іван Васильович. Так ось цей Іван Васильович вечорами їздив грati в карти до одного

хуторянина, у якого літували дома сини-студенти. То й трапилося йому повернутися додому саме в той момент, як здійняв галас Пантюшка!

Марія розповіла докладно, що робив при цій несподіванці Бардадим, як тікали назад через ту дірку хлопці, як зняли з торчини Пантюшку і як він смішно розповідав управителю про подію: «Усі полізли дівчат лапати, то і я. Хіба я не такий?»

Діла, звісно, Ройко всього розкрити не міг. Досвідчений Бардадим змалював справу так, що він перший викрив Пантюшку, здійняв крик, після чого Пантюшка, перелякавшися, схибнувся та й завис на сорочці. Частина хлопців встигла повтікати до появи в казармі Івана Васильовича через ту-таки дірку, а Гонтар Микита, Скида Кирило з Добреївки та олянівський парубок Василь Лусь позабиралися на бантини, поприлипали до покрівлі. Хоч Бардадим і вертів запаленим віхтем, вищукуючи злодіяків на тих бантинах, але робив це так уміло, що Іван Васильович так-таки й не побачив нікого.

Савці були це знайомі картини. Бо й він підпарубком, поки не пішов до Кричевського у млин, довгий час крутив хвости волам в економії — і на головній садибі, й на хуторі.

Він посміявся разом з Марією, надто з пригоди дурного і нешкідливого, богом покривдженого Пантюшки, який, коли молодь увечері збиралася гуртом співати, ходив від дівчини до дівчини й цікавився: «А з тобою поженихатися можна?» Він і до Марії підсипався. Марія відказала йому: «А чого ж, приходить, тільки не забудь хромових чобіт на рипах узуті!» А в того Пантюшки не тільки не було хромових на рипах чобіт, а взагалі ніяких. Ходив він від снігу до снігу босоніж, і ноги його, побиті травою, стернею, будяччям, вкривалися таким панциром, що по стерні босий він краще бігав, ніж хто взутий. Мав він батька й матір, але ті взувачку тримали на сніг і морози — споконвічні злидні там трансформувались і обернулись на скнарість. Маріїна відповідь Пантюші не сподобалась. «Ти ба, яка горда! — сказав він. — Прийде коза до воза, тільки воза не буде!»

Вислухавши розповідь, Савка беззлобно сказав:

— Пантюшка такий!

Обое стихли, помовчали. Марія зручиніше вмостилася Савці на грудях і сказала:

— А в Олянівці знов таке діялося, що страх!

Савка насторожено поворухнувся, спитав:

— Знову відьма!

— Та бог його знає, а учинилося таке, що люди не знають, що й думати!

Розповідю про Пантюшку закінчився сеанс побутової реалістичної прози. Почався сеанс романтики. Але тут я хочу зробити зауваження. Справа ось у чому. В ті роки майже вся

наша Шахівка була поспіль неписьменна, надто дівоцтво, а тим більше жіноцтво. Радіо не було, газет не було, телебачення не було. А люди жили. І не хлібом єдиним. До хліба була ще й література, та і яка ж! Додам ще.

Тверезий реалістичний побутовий жанр, який тоді панував у літературі, здався б шахівчанам націм якимсь пісним, приземленим, безкрилим. Ця література розповіла б їм,— коли б вони вміли читати,— про те, як живуть хлопці й дівчата по якономіях, волам хвости крутячи. Тим, хто не знає, як крутити волам хвости, може, це й здалося б екзотикою, новиною, бо людина про нове щось дізналася. А яка екзотика й новина у болячому хвості для отого Пантюшки, для отих олянівських і добрянських хлопців, що через дірку в покрівлі до дівчат у жіночу казарму лазили? Для них це остоgidлий натуралізм.

І в Шахівці у нас, і в Олянівці, і в Добреньці, і в казармах на хуторі генерала Безака-Бéзика добре люди в літературі віддавали перевагу світові ірреальному, сказати б, відъомському. І яку літературу творили вони на тій ефемерній основі!

Не виснажувалося живе новелістичне оте джерело, а, навпаки, щораз обновлялось і било такими фейєрверками, що очі сліпило, а надто коли наші шахівські дівчата, відбувши строкові роботи в усіх кінцях Дніпропетровщини, Полтавщини й Харківщини, поверталися з наймів додому. Дівчат у ті краї виrushalo щораз по п'ятнадцять-двадцять, хай кожна з них привезе в Шахівку хоч по одній відъомсько-романтичній новелі. Ви уявляєте — п'ятнадцять-двадцять новел! Хай по чверть аркуша кожна. Та це ж щорічний том на п'ятдесят друкованих аркушів!

Зачувши, що запахло новелою, Савка аж солодко облизався: любив літературу, та ще в Маріїному виконанні. І Марія взялася розповідати. Розповіла таке.

Один олянівський чоловік зібрався поїхати до млина. Встав рано, то, вийхавши за село, й закуняв; не дуже проти сну й змагався: дорога знайома, конячина й сама куди слід доведе. Дрімав чи не дрімав, аж чус, каже в о н о: «Вставай, вже приїхали!» Прокинувся той олянівський чоловік і бачить навколо себе таке, що чуб сторч стає! Ззаду і з боків баюри та баюри, а попереду ліс-праздніс, дуб за дуба вищий, кущ за куща густіший, і з усіх боків мла снується. «Господи! Куди ж це мене занесло!» — хоче скрикнути той олянівський чоловік, складає пальці, щоб перехреститися, а в о н о по пучках: цьох! Биявiloся — потрапив той олянівський чоловік в царство нечистої сили. І нечиста ця сила тут навколо нього товчеться. Раз старою відъомою здається, вдруге такою красунею, що тільки цмокне людина! Тут-таки і той, що з прутом у руці. От наміриться олянівський чоловік перехреститися, а той його цьох по пальцях! Хоче олянівський чоловік проказати «да

воскреснет бог»¹⁵, а воно, даруйте, заліпля йому рот коров'ячим кізяком...

Отож літературний сеанс почався. Всі ми знаємо — для того, щоб збутися нечистої сили, треба тому олянівському чоловікові за всяку ціну прочитати «да воскреснет бог», а як ти прочитаєш, коли така протидія?! І торжествує вже нечиста сила, що загнала олянівського чоловіка в тісний кут. Ану ж уявіть людину одну-однісіньку в тому пралісі, та ще і в чортячих руках?!

Та хоч який був сильний чорт, однаке і він мав слабкий пункт: хвіст. Довгий такий, шовковистий, плеканий, бо чорти, коли збираються на бенкети, то вихваляються один перед одним своїми хвостами, так самісінько, як наші шахівські парубки вусами. Бачили б ви вуса у Кіндрата — отого, що був один Кіндрат на все село! Чорні-чорні, а під ними разок зубів рівних та чистих, як перла! Безродний Іван носив зовсім золоті, ще й кучеряві вуса. Та й у всіх інших хлопців було чим попишатися. І витиралі вони ті вуса охайно долонями, і розчісували гребінчиками та малесенькими щіточками, а мукобій Кодацький Іван ще й фіксатурив свої вуса, і вони в нього виблискували, як воронове крило! Дівчата мліли.

Отак плекали свої хвости й чорти. А той, що з прутиком, ще й фертиком був і не тільки вишкрібав свого хвоста шкребницею, а ще й розчісував густеньким роговим гребінцем, а поверх всього мастив рипійною олійкою, отію самою, що нею згодом почали мастити собі голови київські хлопці, називаючи мастило оце брильянтином. Хвіст у чорта був плеканий, коханий. Бо і в чортів так, як і в людей, чим красивіші вуса — тим на хлопця більше задивляються дівчата; чим красивіший хвіст, тим на чорта більше задивляються натуральні чортиці, а крім них, також питомі і навчені відьми. Той, що з прутиком, був закоханий у навчену відьму, яка жила там-таки, в Олянівці. Олянівські люди називали ту навчену відьму Пріською, а закоханий у неї чорт — «Фросинкою», «моїм золотком», «моїм божеством»!

Фросинка теж задивлялася на нього і часто, захопивши в долоні його хвоста і перебираючи його хребці, як ченці чотки, казала: «Який у вас гарний шовковистий хвіст. Ще й пахне як славно!»

Ось цього хвоста і набачив отой олянівський чоловік. Він ще й на зірках знався. Почекав, поки до перших півнів залиплилося вже зовсім обмаль часу, а тоді — хап! — чорта за хвіст. Ухопив та й почав накручувати на руку, щоб той не вирвався. Не знаю, як у дядьків з інших сіл, а щодо того олянівського чоловіка, то рука в нього була жилава, він так накрутів хвоста, що той аж тріщати почав.

— Ой, ой-ой! — скрикнув не своїм голосом чорт.— Що ти робиш, скажений! Ти ж хвоста можеш відірвати!

— І одірву,— відказав той олянівський чоловік, бо, дивлячись на небесні зірки, знов, що уже ось ще небагатечко — і заспівають перші піvnі, тому й такий був сміливий.— Порву і цапу під хвіст кину! — І все накручує того хвоста на долоню, все накручує, щоб ближче до ріпиці ухопитися, а як уже ухопиться за ріпицю, то хай спробує нечиста сила побрикатися.

Олянівський чоловік бере гору, а чорт попав у таку біду, що вже не знає, як і вихопитися. Бо й сам помітив, що до перших піvnів уже недалечко. Коли ж піvnі заспівають і в цей момент чорт ще буде в руках олянівського чоловіка, тоді вже йому капець. Утратить всі чортячі сили, обм'якне, стане схожий на кота, якого з води витягли. Тоді вже з ним що хоч можна зробити. Коли чоловік добрий трапиться, то пужалном оперіщить разів zo два, zo три по ребрах та й випустить лиху личину. Але ж не завжди на землі rozум торжествує. Між розумними й дурні трапляються. Візьме такий дурень та й потягне чорта до церкви, щоб дати йому хоч раз нюхнути ладану або хоч здалеку глянути на той васильковий віничок, яким піп кропить хрещений люд святою йорданською водоицею¹⁶. А оці ж такі безневинні речі, як димок від ладану і васильковий сухий віничок, були для чорта все одно що для людини пекельний казан' з гарячою смолою!

Як подумав чорт, що олянівський чоловік, крім того, що здатен хвоста покалічить, а ще й зможе іншу якусь капость зробити, одразу посмирнішав і сказав олянівському чоловікові: «Чуєте, дядьку Іване, давайте по-хорошому. Ви мені мого хвоста випустіть з ваших твердих мужицьких рук, а я вже вам якось віддячу». — «Наприклад? — цікавиться олянівський чоловік. І уточнюю: — У моєї молодиці, Ганни, може, чули, святкові гетри геть зносилися. Коли ваша, чорте, ласка, то дістаньте для неї новенькі шеврові черевички. Можна це зробити, щоб миромладом, без крику, без гомону? Га?» Як же ж і зрадів чорт, почувши цю мову, скрикнув: «Тільки випусти хвоста непошкодженим, а то все буде: і черевички, і до черевички в...»

Гарно лежати Марії на плечі у Савки, притулилася до нього ще щільніше і стихла на хвилиночку...

Новела заколихала їх обох. З одного боку, начебто й страшнувато, а з другого — чи до страху їм, коли з усього на світі вони знають і чують лише свою любов? Незважаючи на всяку оту чортівню, Савці мило чути біля себе Марію, обійтмати її. Та й на сон його уже хилить, адже нераю вже, і крізь солодкі думки він питает в Марії:

— Ну й що, дав черевички?

— А що ж було чортові робити,— відповідає лагідно Марія,— коли той олянівський чоловік так заходився біля хвоста, що ще трохи і трісне! Ну й гукнув, бо що мав робити: «Щеврові черевики — до мене!» А вони й тут, і якраз на Ганнину ного! Тільки ж нечиста сила піддурила олянівського чоловіка, бо черевики ті були з усікими фокусами. Схоче в них жінка того олянівського чоловіка в кошару сходити до овечок, кіз, корів — будь ласка. Та хай би тільки про церкву подумала — як беруться тиснути, та так тиснуть, що ноги мов вогнем пече! Бо, бач,— каже далі Марійка,— сказав той: «Будуть черевички і до черевичків», а олянівський чоловік і не звернув уваги на оте і до черевичків», а воно, бач, що — он що!

Цих Маріїних слів Савка вже не чув, солодко зітхнув і опустився в країну снів.

Кожен має свою країну снів. У Савки вона була своя, не така, як у інших. Марія, коли спала, то бачила себе все на буряках та на буряках, та все сонце та сонце, та все хлопці та хлопці. Ото он стойть один біля бочки з водою і такий гарний, очей не зведеш. Аж зітхнула Марійка. Придивилася — аж то Савка!

А в Савки країна снів прилягає до нового корпусу п'ятиповерхового парового млина Кричевського. У млині Савка все танцює навколо мішків, набиває їх борошном, щоб у кожному було рівно п'ять пудів. Але сьогодні Савці замість лантухів Мишко приснився, та такий лагідний, узяв Савку під руку, каже: «Як ото нам сваритися, то краще ходім до Кирпатого вип'ємо по чарці».

Савці і хочеться випити чарку з Мишком, та на очі все набігають недавні картини зустрічі з Олександром Терентійовичем. Савка поводить плечима, наче комарів відганяє, каже Мишкові: «Та воно б і можна, коли ж старий, як тільки що, так із супонею...» — «А ти часником заїж, чуеш! Їй-богу, візьмемо хоч восьмушку на двох...» Далі Мишко десь дівся, а Савка опинився на гойдалці.

Він взагалі не любив гойдатися високо, все боявся, щоб гойдалка не обірвалася під ним, бо був чоловік м'язистий, костистий, ребристий. А це гойдається і нічого не боїться. Як розженеться та вгору, вгору, а тоді згори вниз... Пуститься отак гойдалка вниз, а в нього й серце завмирає — чи то солодко так, чи страшно. Може, справді, і солодко, і страшно. Більше що страшно. Бо ось тільки вилетів Савка на найвищий гребінь, як під ногами все урвалося і полетів він у безмірну глибину. Так він і змалечку уві сні літав, тільки ж тоді глибини були сякі-такі, а тепер — незбагненна! Аж зайшовся, аж серце спинилося. Ой!

Скрикнув Савка і прокинувсь, обливаючись мокрим потом. І саме в цей момент на дзвіниці ударив дзвін. Савка прислухався і перестрашений скопився. Кузьма по мертвому дзвонив. Від цих моторошних розмірених ударів Савці стало аж млосно. Тоді в голову вдарила думка: «А по кому ж це? Чи не по Марії?» Задурілій з переляку, він кинувся до Марії. Тепла, розкішна, красива навіть у пітьмі, Марія лежала тут-таки, на примістці, коло нього. Вона теж прокинулась. Була щаслива. З дитинства, що пройшло серед чужих людей у наймах, її ніхто не жалів, не голубив, як Савка.

І ловлячи ще в солодкій дрімоті його руки, вона спитаила:

— Що, вже світає? Вже зібрався іти?

Савка нічого не відповів. У голові у нього раз по раз бевкав той нещасливий дзвін. Нарешті він обізвався до Марії, накривши її теплу руку своєю важкою і сколоднілою:

— Ти чуєш? По мертвому дзвонять!

Марія прислухалася. Справді, Кузьма дзвонив по мертвому.

— Чи здурів, чи приснилось що,— сказала байдуже і змінила розмову.— Ти чуєш,— завуркотіла вона, тулячись Савці до плеча.— Ото якось ішла я повз Сенченків, а там отой старшенький, такий білявий, що й брови білі, Іван, здається, дражнить поза очі Кузьму, та так голосно та гарно, аж я заслухалася: «Кузьма-тпрузьма — голе пузо, бов!» І придумають же люди!

— Еге ж, Кузьму так дражнять,— сказав Савка.— А часниківського Каленика чула як? «Хома, Левко і Каленик завели в носі куреник!...»

З містичних висот Марія спустила Савку на землю, на землю нашу грішну й прекрасну. Витираючи з лоба рештки поту, він похвалився Марії:

— А я оце заснув, то таке приверзлося! Хай йому!

— То в тебе голова за подушку перевалилась. Ляж краще...

Савка ліг краще, обхопив за плечі Марію, притис до себе, трохи отак полежав, потім руки попустив. У покрівлі комірчики, де стояла Маріїна примістка, була прикметна дірка, що виходила на схід сонця. Глянувши в неї, Савка й зрозумів, що йому вже час іти.

З неба світив повний місяць.

Наша Шахівка стоїть на пісках. Пісок у городах, пісок у дворах, пісок на вулиці. Але не білий вже, а вироблений: глянеш на город з чорними латками грядок — тепер це багатство, а колись був пісок!

Пісок, що на вулицях, теж не додержав первісної непорочності. Його топтали конячі копита, мололи вози на дерев'яних колесах, мололи брички, куті залізом, панські

ресурсні карети, мужицькі овечки й корови. Пройде череда надвечір і залишить по собі ямку біля ямки від ратиць, а в кожній ямці — якесь зернятко кварцу, якась золота намистинка, якийсь уламочек кришталевої вази, скалочка дорогоцінного скла, виготовленого для діамантів, скалочка із простого навіть селянського скла, отого, що ним пошибковані усі вікна в селі; цих, можливо, й найбільше було, бо самі подумайте, де в Шахівці взялися золоту, кришталю, діамантам? Та немає їх тут і не було споконвіку! А якщо й помітив їх Савка, йдучи від Марії додому, то в цьому, певне, винні були і місяць, і він сам: місяць із скельця зробив турмалін, а Савка з зернятка кварцу — великий, чистої води блакитний топаз!

А втім, все це було не для Савки. Хоч перед ним проти місяця пульсували в сяйві самоцвітів широка шахівська вулиця, нічого з тієї краси він не бачив, бо був заклопотаний діалогом з батьком — з Олександром Терентійовичем, за тему якого правила Савчина Марія. Ідучи, Савка втішав себе: «А старому дітися ніде: Савку ж підпирає менший, Петро! Тут хоч круть-верть, хоч верть-круть, а Савку таки женити треба! Що ж скажеш, батьку, супроти цього? Хіба що: «Марія не така! Якби ж з хазяйського двору!» А я йому: «Та на чортового батька мені ті з хазяйського двору! Мені Марія до серця. Ви знаєте, яка в мене Марія? Марія в мене така, що немає кращої в світі! Як сонце! Як зірка! От!»

Ех, Савко, Савко! І навіщо ти ото так високо зачепив? Не всі ж на світі розсудливі й розумні, що почують таке й скажуть: «Та що з нього взяти? Сказано, закоханий». Але ж є на світі жінки, а також, звісно, й дівчата лихі, заздрісні. «Ага,— скажуть,— то ти такий? Марійка ота і зірка, і сонце, а ми, виходить, нішо? Ну, начувайся!» А може й таке бути, що тими вихваляннями Савка несамохіть і відъму яку зачепить. Тоді біда, тоді катастрофа! Недарма ж Кузьма вночі по мертвому бемкав!

Але ці думки не наверталися Савці в голову, бо вертілися навколо одного — навколо Марії, Олександра Терентійовича, сонця й зірок. «От умовлю старого, візьму під руку Марію і — до вінця! А що ж такого? Йи богу!»

І саме в цей патетичний момент за спиною у Савки зашарудів пісок і ніби хекнув собака. Савка несамохіть обернувся і що побачив?! Уся вулиця аж гойдалася в сяйві піщаних блискіток, спалахи вихоплювалися вгору, згасали, знову світилися, і було таке враження, що те безнастанне сяйво і блискітки ті були живі і струмували у нічній перлистій імлі... І в ній за десять кроків виринув величезний собака, дуже поганий: на собачій морді всміхалися недобре людські очі, ба, не прості людські — вовкулацькі. І такі ж знайомі! Га, га, чиї ж це? Чиї ж

це?! «Чиї? Хочеш знати чиї? Зараз я тобі скажу!» — скрикнув собака і, вискнувши, присів, ладнаючися плигнути. Савка перестранено закричав: «Ой!» — і кинувся тікати. Побіг скільки сили. Та що людські зусилля проти сили нечистого? Не встиг Савка й п'яти кроків одміряти, як собака вже наздогнав його, обернувшись на сірий великий клубок та й почав гамселити Савку в спину. Дужий був Савка, а від ударів аж похитнувся. «Ну то що? Пізнав карі очі? — знову вискнув гидким голосом собака.— Я тобі покажу ще і сонце, і зірку! Покажу і Марію!» Клубок заскакав у повітрі і знову загупав Савку де попало.

Почувши про сонце, і зірку, і Марію, Савка одразу отямився, дуже розлютився і, гукнувши: «То ти так, сатано!» — рушив у бій. А коли Савка ішов битися, тут вже найкраще тікати. Ale ж проти нього стояла сама нечиста сила! Хоч Савчині кулаки й загутали по клубку, та що з того? Клубок був немов напханий околотом. Це коли Савка бив по ньому, коли ж він гатив Савку по спині, то ставав моз піску повний. Аж плечі у Савки вгиналися! Одного разу Савка нрихитрився і поцілив нечистого у груди, в дихало. Таких ударів найбільше бояться у Шахівці. Від них і буйвіл на землю пада. А нечистій силі нічогісінько: кулак мов на куль соломи натрапив. «Ага, то ти так,— розгарячившись, підумав Савка.— Кулака не бойшся? То побачимо, що ти вдієш супроти святого хреста?!» Складвши пальці правої руки в православну пучку, Савка потягся нею до лоба, водночас розкриваючи губи, щоб промовити: «Да воскреснет...» Це був сильний хід. Ale він мав і слабкі сторони. Скориставши з того, що Савка підвів для хреста праву руку, відъмак дотягся своїми собачими пазурами до Савчиної горлянки. Він скрикнув: «Ой!» — несамохіть змахнув рукою і вдарив нечисту силу на відліг. Нечиста сила теж скрикнула: «Ой!» — і схопилася своєю клешнею за писок.

Бачите, якої чортівні накрутилося біля Савки тієї ночі! А все через Марію.

Був у нас в Шахівці Прохор Предтеча, так його звали по-вуличному. Церковному начальству таке прізвисько не подобалося, і воно навчало громаду, що Прохора треба не Предтечею звати, а Передтечею, бо, мовляв, Предтеча — то чоловік зовсім інший¹⁷ і Прохорові далеко до нього, як куцому до зайця. Так ось оцей Прохор доводився щирим приятелем Каленикові Луцькові, а Каленик Луцько доводився троюрідним братом Савці — тітки їхні були рідними сестрами. А це близька, якщо не найближча рідня. Хто може бути більшим за рідню двоюрідної тітки?! І сталося так, що Каленик закохався в Марію. Та що як закохався, мов очманів! Так збожеволів, що не можна й словами вимовити. Марія ввижалася йому вдень і вночі. Нікого нечув, нічого не бачив, ні про що не думав — тільки

про Марію. А Марія Каленика й не помічала. Де ж там до Каленика, коли в неї Савка!

Дружив Каленик з Прохором і все зітхав: «За Марію я чортові душу віддам!» І що ви думаете — пішов віддавати! За Шахівкою по дорозі у високий степ спочатку ідуть шелюги, за ними підноситься висока й дуже гарна могила, одна однісінька серед цілого моря пшениць. І вже за могилою, далі в степ, є таке урочище — Хрестом називають. Розповідають, що колись в давнину якісь лиходії перестріли подорожанина, зарізали його, гроші забрали і самі зникли в степу. Зарізаного поховали там-таки при дорозі, могилку насипали, дубовий хрест Денис Джепа, найближчий хуторянин, поставив. Відтоді багато літ спливло, уже й той хрест повалився, уже й похрестя дубове потліло, уже й з землею змішалося, а люди все і те місце, і той ледве помітний горбочок з кущиком полину на ньому Хрестом називають. Страшним це місце вважалося, вночі поодинці тут ніхто не ходив, а дівчата, коли в суботу поверталися з хутора додому, — в тісний гурт збивалися, ні одна не відставала! То Каленик не побоявся такої грізної слави цього урочища і темної ночі вирушив до Хреста закладати чортові душу. Намацав горбочок ногою, уперся міцно в скривавлену колись землю ногами, крикнув чортові: «Чорт з тобою, бери мою душу, якщо вона тобі навіщось потрібна, а натомість зроби так, щоб Марія про Савку забула і прихилилась до мене!»

Та чорт тієї ночі, видно, десь не в цих краях мандрував чи, може, випивши зайву чарку в Червонограді в корчмі Моника, хropів десь у бур'янах непробудно, а тільки на Калеників заклик не обізвався, Каленікової душі не взяв і Каленікові не пообіцяв одвернути Марію від Савки і привернути до нього.

Коли з цього заходу нічого не вийшло, підсів Каленик до Прохора і повів розмову, дуже цікаву за задумом. Щоб краще зрозуміти, про що там ішлося, пригадаємо одну історію, яка трапилася таки ж у нас, у Шахівці. Історія ця така.

Жила собі у нас пара чесних добрих людей. Його звали Павлом, її — Оришкою, Ориною, Орисею, Оришечкою; Оришечкою — бо ж дуже гарненька замолоду була. Як і всі добри люди, Павло й Оришка родили дітей, виводили їх у люди, а як з цим ділом покінчили, зосталися на старості літ тільки вдвох. І так же ж звикли одне до одного! Буває й таке на світі! Більше ж трапляється, що проживуть укупі років сорок чи п'ятдесят, а тоді й поділяться. «Оце твій, Іване, куток, а це — мій; оце твоя хлібина, а оце моя; оце твій ошимок сала, а оце мій!» І починають нове життя. Та ще яке! Одне за одним стежать,

пильнують, щоб і пальцем чужого не зачепив! Докоряють одне одному, лаються, гризуть одне одного, поїдом їдять, від сварки до бійки діло доходить! Дивляться люди на це і кажуть: «Бач, старі Котов'язи вже геть помаліли. Сказано: що старе, що мале!»

Проте наші Павло й Орина і трохи не помаліли. Навпаки, чим далі, тим більше прив'язувались одне до одного. Віддали найменшу дочку за різника із червоноградської Слобідки. Після того прожили отак років три чи п'ять, а тоді Павло узяв та й застудився. В жар кинуло бідолашного, зів'яв, збесилів. І хворів не довго — днів п'ять чи шість. І помер. Хто б його тоді в Шахівці від запалення легенів урятував?

Зосталася баба Орина і сама, і не сама. Не сама тому, що з нею і в ній жила думка про Павла. Все думала та думала про нього. І найбільш побивалась за один свій недогляд. Заморочилася з тими дітьми, а в Павла візьми та й повиростай нігті на руках і ногах — не нігті, а, прости господи, — пазури! А на нозі, на правому великому пальці, ніготь ще й підвернувся. В тіло вп'явся. «А поглянь лишень, Орино, що воно з отим нігтем?» — сказав Павло тоді до Орини. Побачила Орина ті пазури та аж в полі вдарилася. Та за ножиці. Підрізуvalа нігті на руках і ногах. А в Павла та такі ж гарні ноги — невеличкі, доладні. Вона аж замилувалася ними, сказала Павлові: «Отакий ти здоровий дядько, а ноги — як лялечка!» Не знаю, як в інших селах і містах, а в нас, у Шахівці, такий звичай був — зрізаних нігтів не викидали ні в якому разі. Хоч вони тут і зайві, та на тім світі пригодяться, адже може статися, що після смерті душа померлого не потрапить одразу ні до раю, ні до пекла, а в оті говорли, що навергані божою силою поміж раєм і пеклом. Там такі баюри, такі нетрища, кавказзя такі, що страх! І ще все так прилагоджено, що до пекла стежки килимочками спускаються, а до раю — що не крок, то байрак, шпиль чи кряж! Спробуй видряпатися — одразу нігті пообламуєш! Отож аж ніяк не годиться нігтів викидати, позрізуй — і за пазуху сковай. Янгол господній побачить таку ретельність чоловікову, скаже: «Цей до раю кріпко хоче. Допоможу йому!» Забере в чоловіка з-за пазухи ті зрізки і — в бокі комори, як раз до тієї макітерки, котрій призначено Івановою чи Грицькою бути. За життя скільки тих обтинків у макітерці на-збирається! І лежатимуть вони там до того часу, поки людська душа не опиниться посеред того бескеття — на півдорозі між раєм і пеклом.

Отак готувала Орина в потойбічну дорогу Павла, та й сама отак готувалася. Ні одного нігтика не втратила задарма, всі геть за пазуху поховала. А того разу за тяжкою роботою, за потом гірким, за втомою надсильною і звичай занехаяла:

пообрізала Павлові нігті та й кинула геть у стерню! І забула одразу ж. Згадала лише в суботу, як купала Павла в шаплику. Аж скрикнула. Аж сплеснула руками. Та Павло, спасибі йому, одказав: «Забула сховати за пазуху, значить, бог так схотів. На все божа ласка». Це й заспокоїло Орину, бо без божої волі й волосинка не впаде з людської голови. Заспокоїлася. Та не дуже. Спало на думку: а що буде, коли то не бог поробив, а Гриць безп'ятий, пекельний? І вже молилася, молилася!

Як ото помер Павло, то й згадала про цей випадок Орина. Місця собі не знаходила. Все уявляє: доп'явся Павло до вершечка найвищої стромовини, а зовсім видертися не може — нічим нігтів наточити, викинула нерозсудлива Орина потрібний запас у стерню! І все ввижається їй Павло на тій кручі, спокою не дає Орині ні вдень ні вночі. І в церкву ходила, поклони била, молилася всім святым і угодникам, щоб допомогли Павлові, не дали загинути православній душі. А щодо сусідок, то тільки й знала розказувати їм про Павла, як він, сердечний, застряв над урвищем, а до раю ж — тільки от як до отого хлівця зосталося!

Отоді одного вечора й сталося диво восьміянне. Зашкряботіло у баби Орини в сінях — ніби пташка крилом по дверях повела. Перестрашилася баба Орина, спитала ні жива ні мертві: «А хто там?» Відповідає: «Не бійся, раба божа Орисіє, це ми, янголи божі, з неба, від господа бога — благовісник Гавриїл і архангел Михаїл. Відчини, хай на тебе спаде божа ласка!» Зняла баба Орина гак з дверей, відчинилися вони, і на порозі стала небесна сила в сяйві, в тихому свіtlі, лики божественні, за спинами крильця, навколо голів вінки золоті. Упала навколішки баба Орина, а Гавриїл як старший і каже: «Почув господь бог на небі молитву твою і звелів сказати тобі, що Павло твій при повному здоров'ї, при повній можності, був, щоправда, таки застряв на одній скелі трохи, але твої палкі молитви посobili, зараз він уже спустився з шпilia вниз і спочиває перед райською брамою. А мандруючи тими горами, повзаючи посеред скалля і бескеття, геть обносився, обстріпався, волоссям, бородою обріс, чоботи стоптав. Отож ми донього з божої ласки, а він нам: «Як будете в моєї Орисі, скажіть, щоб нічого не шкодувала: ні полотна, ні чобіток, ні чумарки черкасинової; хай передасть ножиці великі, що овечок стрижуть; скажіть, що Павло її вже не чоловік, а баранок божий, божа овечка, а овечок і баранків стригти годиться. І сказав ще помірну макітерку дати — накладати на голову, як візьметися стригтися, а щоб не носити її порожняком — туди сметанки насипати, а як є масло, то й грудочку масла покласти. І ще маєте, Орино, сорочок йому чистих і по можливості новеньких укладти, штанів і підштанників...» Гарні одвідувачі такі, ясні, привіт-

ні. Архангел Михаїл, як менший чином, свічечкою над скринею, поки баба Орина в ній поралася, присвічував, а Гавріїл-благовісник видобуток із тієї скрині своїми святими рученьками складав гарненько у клуночки. Як з усім упоралися, благословили небесні посланці бабу Орину, дозволили їй до своїх святих ручок приластися, попрощалися, вийшли і розчинилися в нічній імлі. І дома стали Прохором Предтечею і Калеником Луцьким.

Ось така була передісторія. Своєю красою вона й надихнула на нічній подвиг Прохора і Каленика. Ролі в цьому драматичному дійстві були розподілені так: Прохор взяв на себе обов'язок перетворитися на тулуб пекельного собаки-відьмака, а Каленик мав жахати Савку палаючими очима і моторошною вогняною пащею і гамселити Савку скільки сили, щоб одбити охоту до Марії ходити. Він хотів для цього молотка прихопити, та Прохор Предтеча сказав: «На таке діло не піду. Я ж чортові душу не запродував. Та й з Савкою шість літ на хуторі в Безика проробили. За віщо ж його вбивати?» — «Ну й чорт з ним,— надувся Каленик.— Я йому й так бехи повідбиваю!» І непомітно для Прохора позатикав у жменях важкі, ще прадавні п'ятаки. Славився Каленик силачем на увесь куток, бо столячував ось уже скільки років, а столярська робота діє на м'язи людини, як найкраща зарядка. «Буду Савці під дихало поціляти,— казав сам собі Каленик,— легені потовчу і косу. Як здохне, собака, туди йому й дорога!» Каленик обвішав себе торбами з сіном. Все поєднав у собі: і страшну вогняну пащу, зроблену з порожнього гарбуза, і відьомський клубок. В селищі, де раз у раз втрачалася грань між реальною дійсністю і містичним чортовинням, цей козир здавався неспростовним.

Каленик не помилився. Савка боявся відьмою, як і всі шахівські люди. І тікав від того моторошного видовища так, як і всі тікали від нього. І ясність розуму втратив. Вже ж і надавав йому Каленик! Бив, куди хотів і як хотів! Коли б у розпалі бою Каленик не згадав про Марію, невідомо, чим все це могло б закінчитися. Згадка про Марію зіпсувала усю справу. Савка спочатку кинувся в бій, а потім ото взяв і ударив нечисту силу на відліг. Рука, яка щоденно управлялася з сотнями п'ятипудових чувалів, справно зробила своє діло. Від Савчиного удару відьомський собака втратив рівновагу і повалився на землю. На правий бік. А гарбузяний пісок його, oddіливши від тулуба, покотився на лівий. Савка аж отетерів, бо побачив, що, замість нечистої сили, проти нього орудували цілком земні сили: Каленик і Прохор Предтеча.

Перший отямився Каленик. Погляд його спинився на поверженому піску відьомського собаки з очима, налитими вогнем, і пащекою, з якої бив жар трухлявого вербового

пенька. Підхопившися, він крикнув Прохорсі: «Тікаймо!» І кинувся від Савки. Та не встиг утекти Каленик. Савка, хоч і був вайлакуватий, мав разом з тим ведмежу спритність, викинув руку і швидким порухом ухопив Каленика за чуба. А разом і Прохора.

В Шахівці здавна існував особливий вид народних педагогічних заходів. Упіймає тітка Горпина у себе в садку двох малих лобуряк та обох за чуба, а тоді їй почне товкти головами тих яблукойдів. Ті аж підскочують, кричати на увесь сад і на увесь голос: «Ой тіточко, голубочко, ми більше не будемо!» Постукає тітка Горпина головою об голову, прислухається до звуку, а стукіт, як від зелених кавунів. То їй виносить при- суд: «Ну, дивіться мені! Піймаю вдруге — не знаю що зроблю. А тепер забираїтесь! Спійтє!»

Одразу скажемо, Савка був мало схожий на тітку Горпину. Розвівши руки з зачубленими головами, він звів їх з такою силою, з якою мить назад Каленик бив його своїми проп'ятакованими кулаками. Звів і стукнув. Головою об голову. Не мажорним той стукіт був. Каленик, пронизаний болем, охоплений жахом, закричав: «Ta що ти, Савко робиш?! Це ж я! Каленик! Твій рідний троюрідний брат!» Савка трохи попустив руки, струснув головою, ніби повертаючись від містерії в дійсність. Від потрусу заболіло вухо, потягло під очима, загуло в щелепах, обізвалось кольками під грудьми. «Ага,— протяг він,— ти таки справді рідний троюрідний брат!» Савка відпустив Прохора, схопив обома руками за грудки Каленика, підняв його над землею, неначе для того, щоб краще роздивитися. Ні! Це таки справді був його рідний троюрідний брат! Савка поставив Каленика на землю. Коротко замахнувся, але не вдарив. Гірко подумав: «Краще лютий ворог, якими були колись панські поспаки Жалдаким та Чвіння, ніж такий троюрідний брат. Що з ним зробити? Прибити? Пожаліти?» А таки ж справді був троюрідний Савчин брат! Удвох колись у ліс бігали драти сорочі крашанки, на Скапенівці купалися, п'явок ловили... Еге ж, п'явок. Залізе хтось із них у розпарену сонцем твань, трохи постоїть, а як вийде на берег, то й винесе на ногах п'явку, а то й дві. Одного разу Савка виніс на літці з води цілий кущ маленьких п'явишок, штук із десяти!. Обое були ще малими, то й забавки мали дитячі. П'явки дуже солоного бояться, і хлопці зганяли їх з ніг за допомогою своїх власних солоних джерелець. Савка отак рятував Каленика, а Каленик Савку. І як же гарно було!

Савка зітхнув, уголос сказав: «Ta що з тобою, брате, робити? Ти ж крові моєї хотів! Прибити, покалічiti хотів, чи, може, і вбити!» — «Ні, ні! Я тільки пожартувати хотів, налякати хотів! — спробував вивернутися Каленик.— Й-богу! От хрест

святий!» Каленик перехрестився. «Хай буде так,— відповів Савка.— Тільки не радій. Пустити тебе я живого пущу, але ж і віддячти мушу!» Савка знову схопив Каленика за грудки, затрусив, потім ударив. Раз правою рукою, раз — лівою. Каленик хитнувся і впав навзнак на землю. «Яка п'явка! Яка п'явка!» — проказував Савка і рушив від місця бійки. Вся голова, обличчя, щелепа, груди були налиті болем. Не на жарт бив його Каленик. Але ж і Савка не жартував. Хай видихує Каленик, як оце буде Савка видихувати. «Рідний троюрідний брат!»

Життя в нашій Шахівці будувалося за своїм календарем. І тут був усьому свій час.

Багатенько восени було жіночих свят, а вже давно помічено — де густо жіноцтва,— прості вони чи богині, там і спалахи кохання, там і всілякі романтичні історії. Приснодіва з цим ділом справлялась не гірше, ніж прославлена у віках античного світу чарівна Афродіта¹⁸.

Тож і не диво, що на час від шостого серпня до чотирнадцятого листопада, за новим стилем, припадали у Шахівці майже усі весілля!

Вірно, звісно, що Москва має такого співака, як Іван Семенович Козловський. Вірно й те, що в Києві шаленствує Дмитро Гнатюк¹⁹. Неперевершенні співаки! Але, любі друзі, вірно й те, що наша Шахівка не пасла задніх і не могла пасти, і про це в один голос скажуть усі, хто хоч один раз чув, як співав і як міг співати такий собі прихильник провінціального Бахуса²⁰ Семен Васильович Височин!

Як високо у небеса підносив наші душі його ліричний тенор, так у безмірні нуртища глибин опускав нас Григорій Ілліч Балковий. І це було тим дивніше, що мав поставу він не Савки-Мишкоборця і литий був не з тієї грубої матерії, що Андрій Пузир і Архип Кит-Юрко, а являв собою тип закінченого шахівського хазяїна, сухого, як тріска, з обличчям коричневим від морозів, вітрів, голоду і всежиттєвого животіння в хатині, збудованій триста років тому. Ой низенька ж хата була у Григорія Ілліча, ой тісна, ой холодна; ой беззахисна супроти вітрів і негоди! І лише одним багата: дітьми! Скільки їх там було, то й полічити не можна! Але восени, після спаса, в період святкувань всіх пречистих, Григорій Ілліч ворушився і, помітивши постать його на піdstупах до Кузьминої сторожки, кумасі і так мужні жони одна одній казали: «То он на співку Сеньку повели, а це до нього й Грицько. Ось побачиш, когось вінчати ввечері будуть! Чуеш, ходім подивимося на молоду та послухаємо, як вони грякнуть «Гряди, гряди!»²¹.

У цю ж пору року молодість другу чи, може, й третю переживали не лише Семен Васильович і Григорій Ілліч. А ще ж у нас, у Шахівці, була музика троїста. З басом ходив дід Іван Юрко, батько Архипів; із скрипочною — Чорновіл Грицько Давидович, з-під смичка у якого лилася невиснажена Ніагара²² польок, одна за одну грайливіших; був у Шахівці, зрозуміло, й флейтист — Скотаренко Онопрій Каленикович. І дід Юрко, і Гриць Чорновіл належали до шахівської витонченої школи музичних виконавців з тими всіма прикметами, що так виразно відрізняли її від добрянської, олянівської і тим більше сажновщинської музичної школи.

Що ж до Онопрія Калениковича, то музичну школу свою пройшов він в оркестрі сто п'ятдесяти шостого енського піхотного полку. Спеціальністю його була флейта. Еге ж, не сопілка, як у Кузьми Григоровича, а флейта, справжня, з чорного ебенового дерева, так гарно поцяткована нікельовими, а може, й срібними вензелями! Народжена для полкового оркестру, Онопрієва флейта якось не вкладалася в шахівські музичні габарити і, пущена в хід, звучала так несамовито, що почути її можна було з другого кінця села. Що ж до діда Юрка, то бас його гув, як джміль, і чути його було навіть за півсотні кроків. А от скрипочка Григорія Давидовича була сугубо-сугубіссімо камерним інструментом, слухати її було найкраще, спершися на тин господаря, де справляли оте торжество весільне.

У Шахівці на всі потреби життя існували свої формулі. От як уже засватається котра дівка і вже всі процедури погоджені і вирішені, тоходить по селі, заквітчана, зарум'янена, красива, весела, з дружкою і, кого зустріне із старших на вулиці, уклоняється низенько, маючи барвистими стрічками своїми, і каже: «Просили тато, мама, і я прошу: приходьте на весілля до мене».

Або от ходять хлопці цілими арміями попідвіконню перед Новим роком, кричать одне перед одним, адресуючися до хазяїна та хазяйки: «Благословіть щедрувати!» Така формула! Отож одного разу, вже восени, і Савка наш по обіді, як тільки залишились втрьох, сказав тихо, певне, від چвилювання, ще й затинаючись: «Благословіть мене, тату, і ви, мамо, оженитися... — Після цього настала пауза. І коли вона трохи затяглась, Савка додав: — З Марією...» Мало так сказав слів. А хотілося ж все-таки розказати! Про те, яка Марія гарна, як Савка любить її, як без неї жити не може. Хотів, тільки, звісно, ці слова не могли на язик набігти: про таке з батьками не говорять. Та про це, певне, ніхто ніде не говорить, хіба що в піснях. Так то ж у піснях.

Звісно, і Олександр Терентійович, і Дар'я Олександровна давно вже знали, що Савку пора женити і що він про це сам

от-от не сьогодні-завтра скаже, то й були готові до цього. А коли так, то й мали сказати: «Що ж, сину, всьому своя пора приходить. Прийшла і тобі пару брати. Благословляємо тебе, сину, одружуйся з Марією, вона ж хороша, рботяща, щира і чесна дитина. Підійди, синку...» Отак мали сказати, тобто мав сказати Олександр Терентійович. І — не сказав.

Важко йому з Савкою розлучатися. Бо, бачите, який це Савка: як два тижні — так і десятка, десять карбованців. А що ж буде, як він, Олександр Терентійович, Савку відділить? Всього в Олександра Терентійовича три десятини землі, тобто шістдесят сажнів, так тоді у нас міряли землю. Синів — чотири: Андрій, оцей Савка і менші за них Степан і Петро. Андрієві вже відрізав п'ятнадцять сажнів. Як відділиться Савка, лишиться тридцять сажнів. А далі Степан. Забере Степан п'ятнадцять сажнів. І зостанеться Олександру Терентійовичу з найменшим сином Петром п'ятнадцять сажнів. Отаке маєш, Олександре Терентійовичу! Жив як хазяїн, а віку доведеться жебраком доживати. П'ятнадцять сажнів — три четверті десятини!

Страшно стало Олександру Терентійовичу. Як раптом світ змінився! Ще недавно він був хазяїн, при землі, при господарстві, а тепер хоч під церкву з довгою рукою... Бідолашний дід витирає лоба, який враз рясно потом вкрився. Моторошно. І він — мовчить. Савка чекає відповіді і, не дочекавши, кашляє, про себе батькові нагадуючи. Дар'я Олексandrівна тривожно обертається до чоловіка: чого він, що з ним? І бачить, що він сам на себе не схожий, змалій, зіщулений, лице вкрите плямами, на лобі краплини поту осіли. Іс'я старого думка, що господарство дрібнити доводиться. А як же ж бути? І що робити, щоб не дрібнити? А втім, що ж побиватися? Світ так обернувся. Хіба тільки у них таке? Та половина Шахівки живе на таких клинцях; хто ще не живе — незабаром житимуть, синів надбав кожен, а земля та, що й колись була. Скільки в селі вже таких, що тільки хату мають та клапоть землі коло хати, а живуть... Еге ж, живуть люди, бодай так не жити!

Дар'я Олексandrівна поворухнулася на своєму місці, сказала: «Що ж, старий, це така біда, що зарадити їй не можемо. Так життя обернулося... А прийшла пора, то треба благословляти дитину». Олександр Терентійович знизав плечима, болісно струснув головою, невеличку, сиву підстрижену борідку свою підняв угору, руки з колін переклав на стіл, сказав: «Коли час, сину, женитися, то женися. Не від цього мені серце болить, а від того, що розор в нашу хату прямує... Покраємо землю... Ну як жити на тих п'ятнадцяти сажнях!»

Савка якийсь час не розумів настрою батьків. Нарешті все розумів, скинув із себе напруженість чекання, поклав

кулаки на коліна, сказав: «Коней куплю пару, хурщиком стану. Лантухів у млині вистачить возити, он уже другий корпус кінчають обстатковувати. Аби руки — роботи вистачить! — І він сидів проти зіщулена, змаліого під ударами життя батька — широкоплечий, в'язистий, з кулаками, такими завбільшки, як батькові два кулаки. Ще й додав: — Хіба тільки я так буду? А он Іван Марків! Штеменко Свирид! Бондаренко Михайло — Коряк! Живуть, мішки носять, і я буду носити...» — «Дай то боже,— витираючи лоба, промовив Олександр Терентійович.— Дай боже! — Він зібрався з силою, промовив: — Підійди, сину...» Савка був на голову вищий за батька, то щоб тому було зручніше благословити його, став на коліна. Олександр Терентійович перехрестив його, схилив голову і поклав теплий поцілунок на лоба своєї дитини. За ним — Дар'я Олександровна: «Благословляємо, сину, живи з нею в злагоді і щасливо...»

Тільки Варвара переживала. Знав би Савка, що діялося в грудях у неї! Та не насмілилася нічого сказати. По-перше, батько й мати благословили уже; по-друге — Савка язикатий, колючий. Ото колись було сказала: «Що ти на ту Марію націлився? Де в неї батько? Де в неї мати? Чи бачила вона сестру, брата? Яка вона тобі пара?» То він поплескав її, Варвару, по спині й сказав: «Не було, сестро, а тепер ціла вервечка буде. І ти, сестро, сестричкою станеш...» — «Ta ніколи в світі!» — скрікнула Варвара. «Ну, не сестричкою, як не хочеш, так зовищею. І буде Марії так, як той казав: «Іли мене їдьма сім зовиць, Савчиних сестриць, а я, бідна, самісінька, ледве-ледве одгризлася!» На це Варвара нічого не відповіла Савці, одвернулася і люто почала набивати йому цигарки пахнючим тютюном, легким, званим «Стамболі».

Ведмідькуватий Савка — неповороткий здоровань, — ставши навіть під вінець, ні в кого з жінок та навіть і дівчат ніякого ентузіазму не викликав: ведмедями в цирку потішаються, а не в церкві; що ж до Марії, то про неї по вінчанню цілі два чи навіть і три дні говорило наше шахівське жіноцтво; все закидали Марії: і що занадто висока, і що занадто ставна, і занадто чорноока, має білі зуби і посмішку ще чарівнішу, ніж у прославленої Монни-Ванни, про яку, звісно, у нас ніхто і чути не чув.

Найбільше ж шахівське жіноцтво, дівоцтво і дівчат-підлітків вражав колір Маріїного обличчя. Оливковий! Матовий! Ледь позолочений таким рум'янцем, що її постійна суперниця й подруга, а тепер їй світилка Вустя спитала: «Ta скажи, бога ради, чим ти так освіжила обличчя, що й очей не одірвеш від нього, таке міле!»

А Марія нічого й не робила, де ж їй знати це! Все зробила для неї Вівдя, у якої вона куток брала у Шахівці... Цілий тиждень перед вінчанням вмидала її свіжим кислим молоком, а на ніч те личко змазувала злегка теж свіжим, щойно зібраним вершком. І не пускала на вітер. Обгладжувала до того ж долонями щоки, а як коли, то й хукала на них: від похуку на лиці Марії склюпувалися рум'янці, і Вівдя ревниво виміряла силу тих рум'янців. Негарно, коли вони тільки ледь-ледь помітні, та погано й тоді, коли вони все обличчя заливають, мов квасом буряковим! Що тут доброго?

Вінчалися в неділю після обіду. Зранку наїхало було багато люду з далеких хуторів, і отець Кузьма призначив Савчине Маріїне вінчання на післяобідню годину.

Од Вівді до церкви було всього з півкілометра, і всі шахівські молоді з цього кутка вінчалися в церкву ходили пішки. Савка зробив інакше. В належну годину до Вівдиного двору підкстилися одна за одною три брички з коробами, вимощеними соломою, від якої ще літнє сонце пахтіло. Архипова бричка призначалася для молодого і молодої, і Архип вимостиив її сіном високо і м'яко. За Архипом спинилися брички Трохима Кодацького й Андрія Сенченка — для всіх, кому належить брати участь в обряді вінчання.

Побачили люди підводи — так і висипали до Вівдиних воріт. А біля воріт розвернулися, стали двома рядами, утворюючи доріжку, по якій мали пройти молодий і молода. Якийсь час всі стояли збуджено німо. Та ось палкі вигуки вихспилися з десятків жіночих грудей: це з хати вийшла Марія. У шахівчанському лексиконі не було такого гарного слова, як у старої Венгерихи, — «жагуча брюнетка». Не біда! Знайшлися інші, та ще які! «Матіночко, яка ж вона й гарна,— сплеснула долонями баба Прихідчиха.— Мов мальована!» — «Еге ж, дуже гарна», — підхопила розмову марченківська Настя. І запитала сама себе: «І де воно отаке вродиться? В якономії ж з борозни не вилазила, а гляньте — сута царівна!» — «Як повная рожа», — сказала від себе й Килина вербечківська. А хлопці мовчали. Та що тепер і скажеш, як уже відрізана скиба від хліба?!

Біля церкви зібралося жіноцтво з усіх кутків Шахівки. Кому не хочеться подивитися на молоду й молодого!

Бричку Архип підвіз на ту встановлену віковою традицією точку, де спиняють усі вози з молодими. Не годиться спинятися з кіньми близько від воріт у церковній ограді, це ж бо було б блюзнірством, але негоже було б і надто віддалятися, адже ж така радісна подія, як весілля, буває раз на віку.

Савка перший з брички скочив на землю, підставив Марії своє коліно. Вона на це коліно ступнула, потім уже з коліна —

на землю. І ступнула легко, мов пташка спурхнула, сяйнула своїми великими темно-карими очима, своєю фатою, барвами воскових квітів на голові і білішим за всяку білість своїм вінчальним платтям. В Червонограді заведено було таке довге вінчальне плаття підтримувати ззаду руками, це мав робити перший дружко. В Шахівці ще цієї моди не було, і Маріїне біле плаття попливло по втоптаній стежці від брички до східців церкви.

Тут, як і біля Вівдиного двору, люди, тобто дівоцтво й жіноцтво, вишикувались у дві шеренги і стали віч-на-віч з жагуючою брюнеткою в білих світлосяйних весільних регаліях.

За рядами жіноцтва потовплялися шахівські парубки, і один з них, Мусій Лазуренко, сказав Василеві Височину, задивившись на Марію: «От Савка підхопив кралю!» На що Василь Височин йому відповів: «А ти б на Шкавровому, на буряках, на цю кралю глянув!» — «Шкаврове тут ні до чого,— втрутівся Пимон Локощенко.— Он Пріська в якономії зроду не була, та що з того! Помилуйся на неї! І мала, і дрібна, і наскрізь злюща!»

А Пріська оця й була наша шахівська відьма. Бачите, й не побоялася до церкви наблизитися! Що то значить жіноча натура! Як потягло всіх до церкви подивитися на вінчання, так і її мов хвилею принесло. Стойть, така похмура та недобра, бо, бач, Савка не на ній спинився, а веде під вінець оту нечупару з Попівки, з шпаками в ногах, ач, як чапає, як плутає тими своїми клешнями! Далеко від Височина й Пимона Пріська стояла, звичайна людина і не почула б нічого, та відьомське Прісьчи-не вухо всю їхню розмову перехопило, отож і всі Пименові епітети на Пріську спрямовані: «Мала, дрібна, наскрізь злюща». Почула — і її мов гадина за серце вкусила. Бліснула люто очима і гукнула, звісно, без слів, до Марії: «Ну ж, начувайся, знатимеш, як перебігати людям дорогу!» І сталося страшне. На порозі, до свого щастя поспішаючи, Марія спіtkнулася.

— Ой лиxo! — вихопилося одночасно з усіх людських грудей. Марія зблідла. Савка підхопив її під руку, і була та рука така залізна, що Марії здалося: ніяка нечиста сила зробити їй нічого не зможе!

Серед людей стояла і тітка Оксана, Кузьми Григоровича жінка, що постачала храм божий і отця Кузьму новісінькими васильковими віничками. Васильків на городі у неї гибелль була, бо вміла з ними поводитися. Он коломийцівська Ганна, та тільки її знала хвалитися: «Ой Василю, Василю, де я тебе посію? На городі нема де, на дорозі не зайде!» А висіє їх, хоча б і на городі, то в неї не васильки, а березка вродить, та така зелена, та така кущата, квіточки рожевенькі і вже ж пахнучі-пахнучі. Та що ж! Березка, а не васильки!

А в тітки Оксани року не було, щоб не вродили, виростуть такі пишні, квіточками вкриті, і на їх дух бджоли до неї аж з Олянівки летять.

От і сьогодні принесла вона в церкву три новенькі василькові вінички в білій-пребілій шматинці і вся духу василькового набралася, а дух той такий, знаєте, приємний, ніжний — праведних звеселяє, а нечисті всякій в носі, мов хрін, крутить!

Коли я підріс і почав скептично ставитись до всякої чортівні, то не раз, було, просив тітку Оксану: «Ну, розкажіть, правда всьому отому? Кидався чорташ під ноги Марії? Поклали ви йому на спину святого хреста?» — «А то як же,— щоразу відповідала тітка Оксана.— Хіба тільки я те бачила? Всі люди бачили. А з себе кошлатенький, маленький. Нюхнув василькового духу й об'явився, ну я й поклала на нього хрест святий. Як видерся з рук, то ще й шерсті трохи на пальцях залишив. Скачала я її в маленький клубочок, дома кинула на припічок, в жар. Не горить! Жар такий, що від столу чуть, як пашить, а клубочок немов заклятий! Хоч би що йому! А піднесла церковну свічечку за дві копійки — спалахнув, димом узявшся. Тільки пішов дим отої не у двері, а потягло його в комин, а вже через комин і вилетів геть. Відьми теж цю дорогу знають».

Ні, від тітки Оксани даремно чекати раціонального атеїстичного спростовання містичних фактів, що мали місце в Шахівці біля церкви. Це підтвердила й тітка Килина.

— Чорт не єднакий,— сказала вона мені.— То тільки звикли казати — чорт та чорт. А насправді чорти всякі бувають. Болотяний чорт — це чорт справжній. Коли відьма дитя народить від того чорта — чортеня буде. Коли ж від Гриця безп'ятого, то вже чорташ буде, такий як у Пріськи був. А ще є «лихий, не при хаті згадавши», тъху, то це чорт все-таки наський, людський. А от той, що на кладовищі, тъху, тъху, тъху! — то вже чорт ритий, пекельний, того бережися...

Спочатку Савку повінчали, потім відіграли на скрипці, флейті й басі весілля.

Садибу йому відрізали на новенькій безіменній, як і всі в Шахівці, вулиці. Сусідами тут йому стали Скотаренки, Бондаренки, Лопушенки, Михайленики, Чепіженки, а також Архип Юрко, Нестір Коломиєць й Іван Бардак.

Взагалі помічено, що серед шахівських прізвищ є такі, що скільки не думай, а уявити, звідки походять вони, не уявиш. Ну, ось отої Юрко. Можна подумати, що і він сам, і весь рід його струмують сдиним юрківським потском, від Юрка до Юрка... Нічого подібного! І сам цей Юрко, і чотири брати його, і батько їхній не були Юрками; замолоду — Іvasиками, Грицуничками, Миколайчиками, а вже пізніше — Іванами,

Грицьками, Миколами; ще й з вусами — хто з чорними, хто з білыми — і білі вуса бувають,— хто з золотистими, як у Івана Олексійовича Безродного. Так і писали: Іван Юрко; Гриць Юрко; Микола Юрко. Випадку, щоб у нашій Шахівці був хоч один Юрко Юрко, історія не зафіксувала.

А то ще жили в Шахівці люди з зовсім таємничими прізвищами. Іван Некрій, Іван Сатула. Іван Савронь. Іван Кгаран. Іван Красина. Що не прізвище, то й загадка. Гадаю, що авторами цих прізвищ були люди мудровані, життям навчені. Некрій. А що таке Некрій? І сам Іван не знає, і земський начальник теж не знає. Не знають ні урядники, ні стражник. Отож хоч і неясно, так зате і не неблагонадійно. Зовсім інша річ з Прихідьками, Захожаями, Безродними,— а таких прізвищ у нас було половина села! Звідки ти прийшов? Звідки зайшов? А може, не зайшов, а втік? Від кого втік? Чого втік? Де рід твій? Де пашпорт твій?.. Тут, бачите, ціла анкета, тож було над чим начальству поморочитися! А були й такі прізвища, що в жах людей кидали. Іван Бардак! Чуєте, як звучить?! Однаке не жахайтесь, і хай не мульть вам вух це важке слово. По-татарському воно, як свідчить лексикон Білецького-Носенка²³, стор. 51, значить глек, та й тільки! Отже, якщо хочете — не Іван Бардак, а Іван Глек. Тільки в ті часи шахівчани ще не порозумілися були з лексиконом Павла Павловича Білецького-Носенка.

Садиба Савчина лицем, звісно, виходила на вулицю, а спиною впиралася в піщані присільські нарізки, де шахівчани сіяли жита й жита та ще ячмені, які тут родили так, як у лисого чубчик над лобом. Отож і дворище Савчине впиралось у чужі хліби. Але це не головне. Головне те, що тут, між стінами хлібів, на зелених барвистих пролисинках стояли вітряки. Три. Коли я підріс і почав бувати з нашою мамою в полі, ті млинни вже не діяли, стояли як реліквії минулого, оповиті давніми спогадами й легендами.

Пролисини навколо вітряків були витолочені хлоп'ячими ногами, незважаючи ні на що, там росли в недоторканій красі своїх пельові сокирки, обчухрана і порубана хлоп'ячими дерев'яними шаблями глуха кропива з гарненькими червонястими квітами в назуках листу, кущики собачої красуні-рожі, стріли коров'яку і килими тих всюдисущих трав, ім'я яким калачики, кашка, спориш, лобода, бур'ян.

У холодочку під вітряком гарно було полежать, помріяти. Там я одного разу почав був писати вірша на тему: «Білі хмари на блакитному фоні» та так і не закінчив його — кебети не вистачило. Це й добре. Шахівка квітла справжніми талантами — згадаймо про бурхливий розвиток шахівської новелістики. Поетів там теж чимало було, причому гарних поетів —

хто-бо творив воїстину невичерпний репертуар наших заробітчанських співаків, надто співачок?! І хіба може бути щось геніальніше за цю образність, таку життєву й глибоку? «Та налетіли гуси з далекого краю²⁴, Сколотили воду на тихім Дунай. Бодай тії гуси з пір'ячком пропали, Як ми любилися, як голубів пара. Як ми любилися, як голубів пара, А тепер розійшлися, як чорная хмарал» Ось що таке поезія, а не оті «бліх хмари на блакитному фоні!»

Отож про Івана Бардака, ну, Глека, ще й якогось моого далекого родича. У Савки копали колодязь, туди назбігалося з усього кутка хлонців. І я теж там був. Бабрався в піску з приятелями. І раптом почув суперечку. За п'ять кроків від нашої купи піску стояв Бардак Іван — Глек — з книжкою в руках, біля нього стояли Нестір Степанович Коломиєць, Прихідко Лук'ян, Скотаренко Гаврило і якісь молодші хлонці. Говорили на возвищенні теми — про Всесвіт, Вічну Правду, Справедливість, про сумну долю людини, яка «земля є і в землю повернеться». Цими розмовами вони взяли мене немов у обценючки, і сам не знаю як, перемагаючи несміливість, я опинився біля них.

Треба зрозуміти отого бідолашного Івана, він же ж,крім волячого хвоста в якономії Безака-Бéзика, крім п'ятипудових лантухів у млині, нічого не бачив. І ходив у школу, може, тільки з півроку, бо все ніколи було, треба було орати з батьком, волочити, пасти худібку, допомагати матері, бігати в якономію на заробітки і до млина ганяти метеликів. Ганяти метеликів. Було таке. І один наш родич, теж Бардак-Глек, що мав усього життя десять чи дванадцять років, так захопився гонитвою за тими метеликами, що, не помітивши лиха, вскочив у відкритий люк і на смерть розбився. Звали його, якщо не помиляюсь, Сашко. Було це давно-давно. І родом він не походив, здається, з того самого куща, що й Іван Глек. А той Іван Глек, живучи серед споживачів хліба, не хотів бути тільки споживачем отаким, він якось зрозумів, ухопив серцем, що, крім житнього, є ще життя духовне, вище, оте далеке, невідоме, безмежне, привабливе, знадливе і прекрасне, де справляють свої банкети вищі людські почуття, вища думка і їх господарі — оті Платони, Сократи²⁵, Вольтери²⁶, Гегелі і серед них і такі, що знають про життя всю найскровеннішу таємницю, всю святая святих, як-ст Маркс, Енгельс, Ленін. Ось про що думав, ось про що мріяв і куди поривався бідолашний ще й кульгавий Іван Глек! Розум, серце жили палкими надіями зустрітися хоча б з кінчиком істини возвищеної, жагу втолюючої.

Я й зараз бачу перед очима поламану постать того Івана, в'яленого і битого життям. Був він худий, чорний, з розтріпаним волоссям, повними жару темними очима, з однією ногою

коротшою за другу і нестримним бажанням все знати, до всього дійти! Не дійшов, як і багато інших. От як красень Зінченко Денис. Денис читав не часословець²⁷, а біблію, шукав у ній відповіді на ті запитання, які мучили його, і не знаходив. Читав книгу багато, шукав жадібно. А в Шахівці слава ходила — хто візьметься прочитати всю біблію, той змакоцвітніє, ума позбавиться, збожеволіє. І Денисова жінка, рятуючи чоловіка, хапала книгу і ховала її геть з очей чоловікових. І Дениса я пам'ятаю, пам'ятаю, як він шукав світла в білий день з біблією, та чим міг я йому посодити з висоти своїх десятидванадцяти років?! Красивих людей доводилось зустрічати й бачити!

Бувши парубком, Савка найбільше Марією цікавився і однією нею жив. Тепер, оженившись, посоліднішав. І чоботи на рипах, і діагоналевий костюм Марія на базарі спродала — треба було збиратися на нову хату, на нове господарство, на коней, на ковану залізом нову бричку. Мукобійське діло — діло парубоцьке. Всі жонаті мукобої переходили увищий клас — у хурщики.

Марія купила Савці черкасинову пару: піджак і штаны, широкі, просторі, такі, щоб не заважали в роботі, купила й чоботи — не шеврові, не хромові, а прості, з легкої юхти — не під дъоготь, — дъоготь у Шахівці вже почав з моди виходити, — а під ваксу. І годинник вже перестав прикрашати Савчині груди — годинник Марія повісила на стіні біля кроваті, щоб, і не встаючи, можна було побачити, котра година.

Савка теж купив біблію, поклав її на комин, більш ніде було покласти, а на комині й сухо, і безпечно від дітей. Брався кілька разів читати, та, заплутавшися в родоводі «Авраам роди Ісаака, Ісаак роди Іакова, Іаков роди...»²⁸, відкладав книгу. Читати про таке йому не кортіло. Он Василь Іванович Височин перековував книги Ренана²⁹ і Феррари³⁰ про життя Ісуса. Ті книги багато шахівських людей читало; розповідали про них Савці й Іван Бардак, і Нестір Степанович. Савка слухати умів, гмукав, казав час від часу: «Ну ти ж глянь!» Однак більше вабило його до корови, особливо до коней.

Коней він підібрав гарних, щирих у роботі. Один Гнідий, другий Рижий. Обидва Савку знали, підводили голови, коли він підходив, і тепло ворушили губами, коли він давав на долоні по грудці цукру. Рижий був сильніший за Гнідого, однак при коробі з мішкою Гнідий збивав Рижого під край короба і сам вибирав, як, певне, здавалось йому, найкращі шматки полови, змішаної навпіл з висівками. «Отак і люди, — думав, дивлячися на них, Савка. — Не завжди той, хто на силі мається, сидить біля ситішої миски!» Отож не захоплювався Савка ні часословцем, ні Ренаном-Ферраром, не вчив напам'ять третьої пісні

з «Енеїди» Котляревського³¹ і не сходив слізами за давніми запорозькими вольностями.

А любив Савка поле, щоправда, на високий степ не їздив, ніколи було, зате не проминав нагоди помилуватися полем близьким, отим, що за Савчиним городом починалося. Спиниться серед двору й дивиться. Особливо зворушувало воно його у вітряний день, коли по зелені жита й пшениці котилися темні, аж вороні, хвилі. Міг дивитися отак і хвилину, й більше, надто коли на полі ворушилися люди. Придивлявся і вгадував, хто б це міг бути. Поле заспокоювало його, як коли то аж заколисувало — задумаетесь і перелетить думкою бо зна у які далекі краї!

А надто любив він роботу хурщика, ранні виїзди, колотнечу у млиновому дворі, любив завдавати товаришам по роботі мішки на плечі, любив і носити їх. Спочатку вони здавались йому неначе все ж таки важкуватими, потім втягся. Його радувало, коли, вантажачи бричку, він скидав у короб з плечей лантух так, що той немовби влипав на своє місце. Лантухи на бричці у Савки лежали щільно, туго, гарно, і, йдучи поруч з хурою, він не раз милувався, як все ж таки гарно він їх поскладав!

Савка і парубком був непохапливим, тепер зовсім повільний став: ні з п'ятипудовим мішком борошина, ні з лантухом пшениці на плечах не побіжиш. Та й вантажні хури ідуть повільно, особливо на гору, до станції. До роботи своєї Савка й свої навички пристосував. Перший рік-два, ставши хурщиком, Савка ходив ще рієно, як і всі люди; згодом праве плече у нього почало перехилятися вниз. І лівою рукою почав «косити», як і всі кадрові хурщики.

А з Олександром Терентійовичем стала причина. Щось він думав, усе думав та й почав задумуватися. Одного разу внук його, Іван Палажчин, а та Палажка була його найстарша дочка, виrushив із села в більш світ, а був уже величенький і трохи чуднуватий. Десь наслухався, що немає квітів у світі над воронеци! І треба ж було так трапитися, щоб Мотря, Іванова тітка, повертаючись з панського хутора через Першу балку, у тій балці проти колодязя набачила, як квіти воронці. І вже ж придивлялася, придивлялася, один навіть зірвалася, та, поки дійшла додому, обім'явся в долоні. Як червоно-вороний факел, спалахнув той воронець в Івановій голові, і він з дому у степ виrushив на Першу балку, до колодязя. А був, певне, травень чи якийсь інший весняний місяць у розпалі, з неба лилися на землю патьоки сонячного світла, гріли дорогу, по якій ішов Іван, гріли праворуч від дороги селянські наділі і ліворуч від дороги безмежні лани Безака-Безіка, засіяні вівсом. Той Іван роздивлявся навколо, нікбли йому в таку пору року не дово-

дилось виходити в поле на високий степ. Тепер він от вийшов і розчинився в тому степу. Не стало Івана. Нема Івана. Залишилися від нього лише його сірі, не надто вже гарні, з білимі віями очі і здатність дивитися навколо себе тими очима і помирати. Не щодня таку гарноту забачиш! Дорога до Першої балки далека. Треба пройти Крисову, далі Могилу, ще далі Перехресне³². І за Перехресним ще треба човгати й човгати. І ось, човгаючи, забачив на поперечній дорозі, яку у нас наризками називають, свого дідуся, Олександра Терентійовича. Був він у білій-білій полотняній сорочці з червоною стрічкою в комірці, у таких самих білих-білих полотняних штанях, які він на очкури — на такому шнурі — носив. Стояв він без картузу; полинялий картуз, черкасиновий, у руці держав. Був звичайний, привітний. Я спітав: «Чого ви тут, дідулю, ваш-бо наділ в отої он бік?» Дідуль повів очима за моєю рукою і сказав: «Іду я оце, Івасику, до колодязя смерті шукати!» Ага, он що, значить, не вберегли його дома бабуся Дар'я і Варвара!

Після Савчиного весілля з Олександром Терентійовичем сталося таке, що почав казати бозна-що. Покликали до нього бабу Харитину Захожаїху. Та подивилась, сказала: «З Мартинівки Мартина Микентьевича привезіть, а я цього не знаю». Привезли Мартина Микентьевича. Той набачив на миснику у хаті пляшечку з горілкою, сказав Дар'ї Олексandrівні: «Почастуйте нас з Олександром Терентійовичем, їй же богу! Олександре Терентійовичу, правда ж, вип'єте чарочку? То сідайте. Коноплі на підметі ви вже пропололи? А в мене — біда! Зайці завелися... Ну, пиймо!» Цокнулися, і Олександр Терентійович справді чарчину випив. Дар'я Олександровна гарячу картопельку на стіл з вишкварками поставила. Мартин Микентьевич сам узявся їсти і Олександра Терентійовича запрошуував. І той, заїдаючи картоплею чарчину, бідкався: «В мене кляті кури геть розбили солому. Тільки накричиш, проженещ, а вони знову тут. З півня ж діла не буде, вдень він півень, вночі квочка. Сам на сідалі сидить і курчат під крилами хова. Як вони не попадають?» — «Непадають, значить, держаться якось», — вставив слово Мартин Микентьевич і налив по другій чарці. Коли Олександр Терентійович задрімав, він спітав у Дар'ї Олександровни, з чого з ним це сталося. Дар'я Олександровна взяла слово і, поки тримала його, все не одводила куточки хусточки від очей. Мартин Микентьевич (звали його насправді Вікентійович) журно слухав, а як господина скінчила, сказав: «Доглядайте його, щоб сам не лишався, стежте, щобувесь час заклопотаний був роботою якоюсь. Хай соломку в клуні перекладає — сьогодні з правого кутка в лівий, а завтра з лівого — в правий. Удавайте, що з ним нічого не сталося».

«Навіщо вам до колодязя,— сказав я дідусеві.— Краще ходімо воронців нарвемо!» — «А навіщо вони тобі, Іване?» — «Бо я іх ніколи не бачив; кажуть, гарні-гарні!» — «Е,— сказав дідусь Олександр Терентійович,— тепер їх майже нема. То колись було. По цілині; так діти перевели». — «Як?» — здивовано спітав я у дідуся. «Та так і перевели. Цибулька у воронця солодка. Діти зелений терен їдять, та щоб солодку воронцеву цибульку обминули!»

До колодязя було метрів з п'ятдесяти. Не любив я цього колодязя-пастки. Взимку навколо нього хуртовина замети накидала, і бідолашні зайчики, перебігаючи через ті замети, не раз і не два знаходили собі могилу в колодязі. А так це був звичайний колодязь. З цямринами, що підносилися на якісь три четверті — метр над землею,— і з зводом, за який правила помірна жердина з мотузяною петлею з нижнього кінця. На цій петлі висіло дерев'яне відро-цеber. З другого боку журавля його урівноважував важкий охайній пеньок, теж мотузком прив'язаний до кінця журавля. Глибини колодязь мав метрів із шість-вісім, на нашу міру глибокий, бо в самій Шахівці, розміщений на піщаних наносах Берестової, на її так званій другій терасі, найглибший колодязь не мав глибини більше за чотири метри.

Дідусь прямував до колодязя, щоб шукати там смерті. Як він шукав її, я не знав. Може, думав пірнути на дно його? Від однієї думки про це жили мої подерев'яніlli. Вчепившися йому в руку, я з відчаем лепетав, що воронці не ростуть біля колодязя, а навпаки, на вигорку, отуди, в бік добрянських угідь. Дідусь мій взагалі був добрій, лагідний. Тепер я не пізнавав його, чимсь холодним, чужим, моторошним віяло від нього, аж відштовхувало мене. «Мені тітка Мотря казала, що саме там, на тому пагірку, вона бачила воронці! — Я потяг за руку його.— Ходімо туди!» — «Ти йди сам,— непривітно сказав дідусь,— твоє діло воронці, мое — смерть! От шукаю-шукаю і не знайду її!»

Ми стояли серед дороги, він у пориві рушити до колодязя, я, вчепившися в дідусеві руки, тяг його до пагорка. І в цей час трапилося таке. В лозі, за колодязем, розхилились гілки, в живій зеленій щілині з'явилось щось темне. Ступило крок, три, п'ять і обернулося на жінку. Вся вона була одягнена в темне, навіть хустка на голові була темна, в червонисту прив'ялу квітку! «Це вона!» — скрикнув приглушене дідусь і смикнувся вперед. Я кинувся за ним, отерплив від жаху, хапав його за руки, за вбрания, упирається в землю; він, здається, без ніякого зусилля тяг мене все вперед і вперед. Вже близько. Чути, як зарипів журавель, як брязнув цебер. Дідусь враз спинився, і я почув від колодязя лагідну жіночу мову: «Куди

це ти, Олександре?» Біля колодязя, наливаючи собі води в кубушку, стояла наша, шахівська, жінка Одарка Коломийчиха, а по-вуличному Пішонопоторо. Дідусь враз обм'як, знесився, мляво сказав: «Та це я смерті шукаю. Бач, ніяк не знайду!» Бабуся Коломийчиха пильно подивилася на Олександра Терентійовича, сказала: «Е, так це ти не сюди пішов. Це он треба туди!» — і показала в бік села. Взявши кубушку, вона хотіла була рушити своєю дорогою, потім, повагавши, поставила посуд у тінь під кущ придорожнього бур'яну, сказала: «Тут багато всяких стежок, то я проведу трохи, щоб не за блукав... — А мені, вибравши слушну хвилину, шепнула: — Біжи поклич тітку Варвару або Марію!» І я помчав. Старі тим часом вийшли на широку дорогу, і тут наздогнав їх Скотаренко Денис, що повертається підводою з хутора. Він і привіз дідуся благополучно додому. Дома він одійшов, забув про свої моторошні пошуки, приязно заговорив з Дар'єю Олексandrівною, сказав: «Чогось мені істи схотілося? Що там в печі у тебе?»

За клопотом з дідусем я й про воронець забув.

Марія на роботу в економію тепер не ходила, хазяйнувала дома. Вставши вдосвіта, Савка наготовує великий заміс глини та й на роботу. Обкидати вальками стіни, кулачити їх доводилося Марії. З замісом упорається — береться до городу, був у них клапоть городу, півтора сажня. Коли ж народилась дитина, Марія вже геть зовсім упряглась в жіночого воза. Так навколо всі люди жили, так і вона почала жити.

Цілій тиждень працювали, а в неділю ходили в гості до родичів — на рід подивитися й себе показати. Та коли Олександр Терентійович захворів, найбільше почали бувати у батька. Савка дуже любив його, навіть частенько в будень забігав, казав Марії: «Готуй вечерю, а я збігаю до тата, провідаю. Як він там?»

Одного разу гарненецька молоденька сусідська дівчина Олька, сміючися, спитала у Савки: «Отак тебе дід супонив, а ти наче й не було нічого! Варка горнятко вершка витратила, поки сліди від супоні позлуплювалися! Бив і бога не боявся!» Савка відповів, глипнувши в бік Ольки: «Батьки, і мій батько теж, — не б'ють, а учать. Що б на світі було, коли б батьки нас не вчили? Босяками повиростали б. Чула, що тепер Костянтин каже, як нарікає на батька?»

Того Костянтина батько з малечку віддавав учитися до Гаврила, шевця. Кость тікав від того шевця в економію. В шевця нудно, в тісній хаті мусиш цілий день сидіти, а в економії до твоїх послуг весь світ! А приятель Костянтинів — Макар Прихідько — не тікав, а вчився, і тепер на все село

швець! Що хоч, те й пошиє! І чоботи, і з простої юхти, і з шевра, і з сап'яну, і з полотнини — влітку! Та хіба ж так живе, хіба ж так заробляє! Як згада Костянтин, що й він так міг би жити, так і візьме його туга за серце, обернеться до батька, каже: «І чого ви мене не вчили? Я ж малий був, дурний. Супонею, супонею, так як он дід Сашко Савку учить!» — І закінчив Савка: — Ти, Олько, хоч тобі вже і сімнадцять, не подумала добре. А коли сама не додумалась, то в людей вчися: без бога на небі, без батька в сім'ї порядку не було і не буде. Бив мене батько за діло; без діла — ожорсточив би серце мені. А коли за діло, то в мене в душі і є тільки, що одна думка: спасибі вам, тату, що розуму навчили, що виріс незгірший за інших людських дітей!» — «Пхе! — відповіла Олька. — Не у всіх же така воляча шкура, як у тебе».

В гості ходили так: Савка попереду, а за ним кроків на п'ять-шість ззаду Марія з Мефодиком.

Все в них тепер в житті було злагоджене, проте була й одна шпичка, яка глибоко в серце засіла, — це та пригода на східцях біля церкви, коли ото Прісьчин чорташ підкотився під ноги Марії і Марія спіtkнулась на дорозі до свого щастя. З перебігу події тієї видно було, що винен в цьому не так чорташ, як Пріська, наша шахівська відьма.

Чарівницею стала вона ще зовсім молодою дівчиною. Чари сиділи у неї в очах; ті очі були величезні, тъмаво-сірі, глибокі, як море. І, правди ніде діти, — не один шахівський сміливець-самогубець гинув, пірнаючи у ті глибини. Як Пріська ще підросла, тоді в селі мало заколот не стався. Споконвіку відомо, що шахівські хлопці й дівчата, якими б кочівниками вночі не здавались, насправді мали свої пристановища, де вони отаборювалися, де гомоніли, реготали, сміялися й залищалися. З нашого кінця вулиці це був маленький тічок проти хати Гната Захожая; з другого кінця — біля хати отого Юрка, що мав сина Архипа і грав на весіллі на басі. І Гнат Захожай із своєю бабою Харитиною, і Юрко Бас звикли до бунтівного рокоту молоді, і ніколи їм так добре не спалось, як під цей рокіт; річ зрозуміла: стихію любили, а моря в Шахівці не було. Саме тоді, коли Прісьці вийшло сімнадцять років, Шахівка мов знавісніла: великий бог залицяння взяв та й закопав гречану кашу, певне ж із молоком, саме проти дворища, де жила Пріся. І каша ота стала магнітом для хлопців, так що незабаром обидва тирлища — захожайське і басоюрківське перенеслися до Прісі. Тут збирався гурт невивод, тобто хлопців, для яких Прісині очі важили більше за всі блага земні. Це були: Сенченко Стратон, Корнієнко Оврам, Губенко Пархім, Калюжний Саливон, Захожай Йосип, Безродний Гаврило, Птичник Тимофій, Полянський Лаврентій, Кодацький Прокіп; це все безиківські

хлопці; нечайівських було не менше, а серед них навіть Опанас Глек (не будемо наводити до цього прізвища шахівську його варіацію) і красень Пугач Микола, якому судилося пізніше стати першим художником у Шахівці. Вечорами вони сходилися до того місця, де всемогутній бог залицяння кашу закопав, і тут помирали. Кричали: «Прісю, Прісю, рятуй нас!» Чарівні були оті картини, чарівні були оті хлоп'ячі серенади! І так тривало, поки Прісі не вийшло двадцять три роки; тоді враз все урвалося; тирлице проти Прісі, яка тепер Пріською стала, спорожніло, і в селі з'явилася новина, в згоді з якою виходило, що Шахівка збагатилася на свою власну відьму. І тісю відьмою була Пріська із своїм чортешем. Кинута залицяльниками, Пріська не вгамувалася, а весь час накидала оком на парубків, захоплено дивилася на них своїми сіро-тъмяними очима-озерами, і в них начебто прочитати можна було: «Миць, мое серце небайдуже до тебе!»

Накидала вона оком і на Савку, надто після того, як той мало не зайшов у бійку з Мишком. Вона там поблизу жила, і вже манила його: манила своїми тими озерами, закликаючи на білій, опромінений сонцем пляж кохання. А Савка, засліплений Марією, і не помітив нічого. Свирид підказав був: «Глянь, як вона дивиться на тебе!» — «На мене? Ота відьма? — спитав Савка. — Хай придивляється до свого чортеша!» Пріська, певне, почула це. І ось помста: Марія ішла-ішла і спіткнулась на східцях до церкви, а це ж прикмета, лиха прикмета, більш того — навіть найгірша прикмета. Тяжкі іспити чекають на Марію в більшому чи дальшому майбутньому! І Марія жила цим. І Савка теж, та ще більше, ніж Марія, бо до всього цього приєднувався ще нічний дзвін по мертвому, коли ото Кузьма спросоння наплутав, і Савка жахався, бо був містик. Еге ж. Містик. Особливий, шахівський, дуже небезпечний, кінець кінцем, для всякої зловорожої сили. Бо не спиняється напівдорозі і на удар виступав із реванщем.

Що воно ото за реванш, дізналася незабаром і Пріська, коли Савка якось надвечір, після роботи, зазирнув у хату до неї. Пріська була дома сама, страшенно зраділа і страшенно злякалась. Савка, насуплений, непривітний, зловісний, стояв проти Пріськи, мало не втискаючи її в стіну, і казав: «Зо мною, Прісько, краще по-хорошому. І бережися! Коли ти не відкрутиш назад того, що накоїла Марії тоді, під церквою, — начувайся! Начувайся, кажу! Я з такими речами жартувати не буду. Поробила тоді Марії — тепер відроби; відроби, прошу тебе, відкрути все назад! Зроби так, немовби Марія й не спотикалася, немовби на світі цього й не було! Відробиш — не пошкодую нічого! Віддячу! Хочеш, щоб за це набрав тобі ситцю — наберу! Хоч з двадцять аршинів по дев'ять копійок аршин! Хочеш

сатину? Сатину наберу. Скільки — двадцять, п'ятнадцять аршинів? А коли б скотіла батисту, тільки скажі і якого — і буде в тебе, Прісю, батист, може, такий, якого і світ не бачив! Ти знаєш стару Венгериху! Я тільки підморгну їй, то дістане з-під стойки такого, що й Матісонова жінка не бачила! Чуеш, Прісю? Чуеш?» І Пріся почула. Ледве губами прошелестіла: «Тільки плечі спочатку пусті». Савка плечі попустив. Вона потерла їх: ліве плече правою рукою, праве — лівою, зітхнула, сказала вже вільніше: «Ситець, Савко, мені дуже потрібен, на плаття, тепер в продажу є гарний-гарний по шість копійок аршин. Купи, якщо можеш! І сатину на новенький сарафан! І батисту на блузку, англійського строю...» — «Чую, — озвався немов з небесних висот Савка.— Полічила, скільки все це коштуватиме? Три карбованці? П'ять? Рідна, дорогенька Прісінько-Прісю, відроби тільки, а я для тебе не пошкодую нічого! Скажеш десятку — десятку дам!»

Пріська-Прісінька-Пріся була чудна відьма. Ну й підхопила б: «Еге ж, десятку давай, а ще краще п'ятнадцять!» Так ні ж! Замість цього скрикнула: «Що ти, Савко, сказився? І п'яти назіть багато!» — «Ет, що там ти тямиш! — відповів Савка.— Ти тільки відроби! Відробиш? Еге ж? А гроші... А гроші я зараз. Ось гроші...— Савка відкинув полу піджачка, сірого бавовняного в світлу смужечку, застромив руку в кишеню і витяг її назад уже з червоною кредиткою в пальцях.— Візьми, люба... Ти тямиш? За мною краще миром, ладом, аніж війною!» Про воєнні здатності Савки Пріська чула і знала. В селі довго говорили люди про те, як Савка двічі ударив свого рідного троюрідного брата. Лежав той на дорозі непритомним до ранку, потім ще в матері на полу очунював два тижні. «Я не візьму десятки,— сказала Пріська.— Не треба, Савко, сковай». — «Як ти мене все не розумієш! — скрикнув Савка.— Я й двадцять п'ять дам, тільки відкрути все назад! Чуеш?» І він знову за плечі її скопив. «Я чую, — відказала Пріська,— заспокойся тільки, живою пусті...» Савка відпустив, сів на лаву і, витираючи піт з голови, спитав: «А як воно станеться?» — «А так,— відповіла Пріська, спрямувавши на Савку свої бездонні тьмаво-сірі озера.— От ти підеш додому і коли, доходячи до Прихідськів, кішку побачиш, то не лякайся. Навпаки, сам у наступ переходь, склади пучку і осіни ту прояву святым хресним знаменням. Коли ж вона нявкне, скрутиться і одразу зникне, мовби провалилась крізь землю, то ото й буде знак тобі, що все діло вже відроблене, ніхто на східцях до церкви не спотикався: А коли спотикання не було, то не буде і наслідків того спотикання. Не треба мені десятки, з мене й п'яти вистачить!» — «То раки назад лазять,— сказав стомлено Савка.— Мені б тільки допомогло, відкрутило,

відробило назад!» Він відсторонив Прісьчину руку з десяткою, важко підвіся і важко ж рушив додому, а йдучи, все відчував на собі тьмаві озера Прісьчинах очей, і вони казали йому: «Дивися, Савко! Пильно дивися! То й побачиш. Скажи сто разів: «Нечистий, з'явися!» — і він з'явиться!» Савка слухняно проробляв усі операції, які його навчила робити Пріська, — і сталося чудо! Не доходячи до прихідського двору, він побачив, як з кучугур вискочив чорний кіт і побіг навпереди Савці. І тут сталося так, що, повільний взагалі, Савка моменту не прогавив, склав пучку правої руки, підняв ту руку так, що хресне знамення лягло просто на кота. І як же ж той кіт несамовито нявкнув! Як підстрибнув у повітря, ніби його хто оперезав вогняним прутом, і тут-таки зник, немов провалився крізь землю. Отож. Пріська сама була поробила Марії, сама ж і відробила. Так гонорар же який мала за це! Не минуло й місяця, як вона вже пишалась у новому ситцевому платті, в сатиновій керсетці і білій батистовій блузочці англійського строю. Інші скажуть: фантазія! Ще інші: самонавіяння! Ще інші: гіпноз! Але що б не було — Савка ожив, і Марія ожила. І ось вони, упокоєні, приховуючи щастя своє від людей, простують у двір до Олександра Терентійовича і Дар'ї Олександрівни провідати недужого батька, з родом побачитися і себе показати.

Коли Марія приходила, Варвара мовчала. Розумом вона розуміла, що Савці було добре з Марією, але ж люди не логікою живуть, а почуттями. Почуттями Варвара не з Марією була. Може, їй болісно, що скільки літ вона доглядала Савку, в люди виводила, мила голову, розчісувала, на гулі виряджала, а тепер всьому прийшов край: забрала Савку Марія! І вона мовчала. Навіть «здрастуй» не казала, коли в хаті, крім неї самої, ще люди були. Коли ж сам на сам з Марією зустрічалася, то сяк-так стулить губи і видушить з себе: «Здрастуй і ти».

Тим часом двір Олександра Терентійовича оживав. З клуні, де колись в літню пору Савка жив, виходив Степан, з комори — Катря, в коморі стояла її примістка; з якихось інших кутків — молодші — Петро і Ярина. Один по одному у двір заходили жонаті сини з жінками й дітьми: Вихтор з Лукією, Андрій з Галькою, Семен з Ониською, і за кожною парою — вервечка дітей. Не минали дідусявого двору, а надто, як він захворів, і одружені дочки. Частенько у свята зазирала до нього Санька з Гнатом, Мотря з Дмитром, і теж з вервечкою внуків і внучок.

Обідати сідали не в хаті, а надворі, під знаменитою грушкою-крем'янкою. Лаштували довгі столи, а біля них ставили нашвидкуруч поскладані лави, ослони. Колись давно Олександр Терентійович попиляв був на короткі колоди стару вербу, що споконвіку росла за хатою; тепер ці окоренки підкочувались до столу і правили гостям за стільці і ослони. Стіл накривали

чистими полотняними скатертинами і заставляли мисками й пляшками.

Раніше в Шахівці з напоїв тільки ї знали, що горілку та сирівець. Тепер, коли в селі виріс завод Вуліха, до горілки і сирівцю додалося ще й пиво. Треба сказати, що в Шахівці жив ще один чоловік, Пархім, одна нога у нього була коротша за другу. Старі люди давно позвикали до особливості Пархомової ходи. Ми ж, малеча, дивлячися, як кульгає Пархім, тихенько скандували про себе: «Руб двадцять, руб двадцять!»

Відкинутий каліцтвом від млина, станційних пакгаузів і тих силових професій, де орудували мускулами шахівчани, Пархім знайшов собі притулок у червоноградського купця Шпиталенка, в магазині, на посаді «одна нога тут, друга там!» Отам і виявилися у Пархома торговельно-комерційні здібності. Одруживши, він з допомогою свого патрона відкрив, так би мовити, його філіал в Шахівці. Філіал цей мав універсальний характер: крім солі, дъогто ѹ крейди, тут можна було ще купити папірос «Роза».

Отож у ті часи шахівчани, старші віком, дотримувалися давніх уподобань і тютюну не курили, а нюхали. Тримали нюхальний тютюн у гарно поспилюваних і красиво оздоблених коров'ячих ріжках. Дуже зручний пристрій — ріжок! Відіткнув чопика з вужчого боку, і золотиста потерть так і поллеться на широкий ніготь великого пальця, підпертий бар'єрчиком із зігнутого указового пальця. На тому нігті незабаром утвориться іскриста гірка, яку одним подихом і спроваджували люди кудись у просторі носові надра. Після цього наставала пауза. Обличчя тютюносоживача набирало вичікуваного, напруженого вигляду. Далі — вибух! Катастрофа! Запралена тютюном людина чхала і чхала часом так, що ї луна в лузі обзвивалася. По цьому епоха катастроф закінчувалася, обличчя тютюночхача оповивала щаслива, задоволена посмішка. Молодші діди з покоління отих чхачів замість коров'ячого ріжка мали при собі табатирки — доморобні ѹ куповані; дерев'яні й жерстяні — розмальовані. Табатирку, надто помальовану, жерстяну, було зручніше носити в кишені: опуститься вона туди, притулиться до ноги і лежить лагідно, не муляючи. А ріжка не знаєш де ѹ примостити! Хто в кишеню сунув, хто за пазуху, хто до пояса примоцьовував. Еге ж, добра була річ жерстяна табатирка мальована, але ѹ вона мала якісь вади. Уявіть, що пальці у вас після чепіг, ціпа, сокири, лопати — як два добре цурпалки, і спробуйте тим механізмом набрати з табатирки пучечку тютюну. Та ні за що в світі не наберете! З ріжка це куди легше робити!

З ріжка тютюнець нюхав і старий солдат, що ще на Балканах в 1878 році воював проти турка — прославлений на всю

Шахівку дід Восьмушечка, справжнє ім'я якого за давністю літ вивіялося з голови і забулося. Хата його стояла у нас в Шахівці, а сам він вікував у Червонограді, з молодих літ — усеробом, в похилі літа — нічним сторожем у червоноградських торговельних рядах.

Це був загальномукоб'ячий улюбленийець, бо якщо й любили кого діти у Шахівці, то це діда Восьмушечку. Звичайно темою розмов були події російсько-турецької війни, але він не цурався й інших житейських тем. «Діду, діду, скажіть, чого вас всі Восьмушечкою звуть?» — «Бо люблю випити восьмушку,— відповідав ветеран.— А що грошей не завжди вистачає, то парубки й дражняться: «Діду, восьмушечки хочете?» — «А який враг не хоче її? — кажу».

Найбільше поважали діда хурщики й мукобої, з якими він зустрічався на день по два рази: вранці, коли ті на роботу поспішали, а він уже повертається з роботи, і ввечері, коли все було навпаки: дід Восьмушечка дібав у Червоноград на роботу, а вони з роботи додому поверталися. Найбільш прихильний до діда Восьмушечки був його сусіда Свирид Штеменко. Як випадала нагода, то піднесе старому і добру чарку, і кільце ковбаски, і кусок булки, еге ж, булки, бо бублики, що їх після Дроботихи допродував Кирпатій, призначалися лише для залізних зубів мукобоїв і хурщиків. Вип'є дід Восьмушечка, закусить, поговорить про се-те з хлопцями, сипне на ніготь великого пальця тютюнцю, нюхне, чхне, розплівиться у посмішці. Нам, малим, розповідав, як на Балканських горах скобелевські солдати³³ рубали тесаками хмари, хмари ті були з холодцю, холодець з часничком, і споживали собі на здоров'я. А коли я підріс і ми якось ішли з ним з Червонограда додому, він розповів, як його частина забилася далеко в гори, в осінь у негоду, в голод. А попереду кавалерійський загін пройшов. То дід Восьмушечка, як і всі інші, збирав у солдатський казанок послід після кавалерійських коней, промивав його в гірських поточках, зайвина спливала, в казанку ж залишався вівсюжок і овес, розкладали вогонь і з того врятованого вівсюжка й вівса солдатську кашу варили...

Заклад Пархомів працював і вночі, головним чином, по продажу горілки й цигарок «Амба». Стояв цей заклад якраз навпроти заводу Вуліха і являвся першим пунктом, де продукція Вуліха контактувала із споживачем. Тут пиво стояло горою, у дерев'яних відрах-ящиках, по двадцять пляшок у кожному відрі-ящику. Ящики ці були роблені тут-таки, у Вуліха на заводі, майстрував їх син мишкоборця Кузьми Григоровича — Равлентій, Лаврентій, Равло, Лавро — чи як хто вимовить.

Він був високий, чорнявий, еродливий, упадав за такою ж краєуною Олькою, а та Олька працювала в нашій шахівській школі прибиральницею. Це був сильний драматичний роман, від якого надовго залишився слід в неписаних анналах нашої Шахівки.

Крім того, Пархомова крамничка стояла на схрещенні двох доріг, які вели в глибинні надра повіту. Дні в Червонограді поділялися на базарні і малобазарні. Базарними днями були неділя, середа, п'ятниця. Для в'їзду в Червоноград з боку високого степу існували лише одні ворота — все та ж таки наша Шахівка. Сюди сунули підводи, мажі, хури, вози, натачанки, гарби і з Дарнадежди, і з Андріївки³⁴, і з Кобзівки, і звідки хочете. Всі, хто пиво любив, спинялися проти Пархомового двору, заходили випити пляшку-другу і заразом докуповували те, що в Червонограді забули. «Ой лишенко мое! Були на Горі і не взяли гасу!» Не біда. Гасом саме й славилася Пархомова торгівля, так само як і оселедцями, хальвою і ламповим склом.

Пиво Вуліх виробляв не «шахівське» і не «червоноградське», а з якоїсь незрозумілої причини «пільзенське», від міста Пільзень, а те місто Пільзень стоїть десь в Богемії — Чехії — Чехословаччині, аж під Прагою, і по-справжньому називається Плзень³⁵. Видно, непогане пиво в тім Плзені виробляється, що слава про нього аж до Шахівки докотилася!

Та не тільки торгівлю пивом Пархом вигадав! Він таки перший відкрив для шахівчан існування того божественного напою, який фіалкою називався. Пиво озброювало проти Пархома жіночу половину шахівських жителів, фіалка ж, набпаки, ріднила Пархома з шахівським жіноцтвом, ба навіть і дівоцтвом, бо й дівчата шахівські любили фіалкою порозкощувати, коли до того нагода трапиться. Взагалі ж шахівські хлопці не дуже розбещували своїх дівчат новинками. Номенклатура парубоцьких подарунків для своїх коханих була вироблена ще сто, двісті, а може, й триста років тому; це — канхети, надто типу помадок, м'ятні пряники, медяники, горіхи, тільки не волоські, а ліщинові, оті кругленькі, які так добре на зуба покласти і — хрум! — розтрощити! Ні горілка, ні пиво в цю номенклатуру не входили. А ось щодо фіалки, то тут традиція якось не втрималася, дала дорогу прогресові. І прогресивні шахівські дівчатка залишки мочили губки в червоному чарівному напої.

Ось чому на столі у Олександра Терентійовича поруч з напоями старої номенклатури, тобто поруч з сирівцем і горілкою, стояли модерні пляшки з золотим «пільзенським» пивом і приладні пляшечки з фіалкою. Пивом стіл Олександра Терентійовича постачає найменший син Петро, муляр, той самий, що носив пояса трикотинового п'ятнадцять сантиметрів завширшки і годинника з запаморочливим брелком. Як це не дивно,

а надто для тих умов, які протягом сторіч вироблялися в Шахівці, горілки Петро не любив, фіалки теж, зате не приховував своєї прихильності до «пільзенського» пива, виробленого у шахівському заводі Вільгельма-Василя Вуліха, який, живучи під Червоноградом, військову службу їздив відвідувати у Пруссію.

Еге ж, «пільзенське» шахівське пиво, шахівська тубільна фіалка!

Я й досі бачу перед очима святковий стіл Олександра Терентійовича. Особливо мене зворушували чарочки, які на столі розставляла Варвара. Ні нахильці, ні кухлями, ні склянками шахівські люди не пили. Для цієї потреби мали чарочки — отакі кришталеві, шестигранні, усічені піраміди на тоненьких стеблинках ніжок. Для повнолітніх і правомочних шахівських слов'ян чоловічої статі призначалися чарочки місткістю на двадцять — двадцять п'ять грамів. Еге ж, двадцять п'ять грамів, та й тільки! В граційні ж такої самої конструкції жіночі чарочки входило не більше як дванадцять — п'ятнадцять грамів. Гм...

Скаже більше стримано, ніж схвильовано: «Ну ж, будьмо!», обережно перехилить ту чарочку і скривиться. «Яке ж і гірке!» — казали жінки при цьому і, сказавши так, бантиком губки складали: воно непогано виходило, особливо у Дмитрової Мотрі, так губи ж у неї були, як перші вишні! Чоловіки хоч і крякали, так дуже помірно, делікатно і, випивши, неквапливо витирали губи долонями, підбиваючи вгору вуса. Приказували по-різному. Андрій Олександрович казав: «Еге ж, пішла добре!» «Пішла-таки,— погоджувався Савка, тепер уже Савелій Олександрович.— Та коли б тільки сама, а то й хвіст за собою веде». А той хвіст — пиріжок з картоплею, в сметану вмочений. Старший зять Гнатко привіз із Зеленого Клину теж гарну примовку. Вип'є, скривиться, скаже: «Ех, гидота! Не одірвеш від рота!»

Спочатку святковий стіл стримано поводив себе. Потім люди оживали. Жартівлива дочка Мотря, співуха й танцюристка, приказувала, гарно очима сяючи: «Ой вип'ємо, родино, щоб житечко родило. І житечко, і овес, щоб зібрався рід увеси!» Галька, невістка середульща, також лукаво підспівувала, мило запрошууючи випити: «І за вас, і за нас, і за неньку стареньку, що навчила нас горілочку пить помаленьку!»

Подавали на стіл зелений борщ із сметаною і м'ясом. До речі, про м'ясо. Тепер, коли ми, добрі люди, про м'ясо говоримо, то маємо на увазі ну кілограм, два чи три. В ті часи такої міри не було. Міряли м'ясо на хунти — фунти, це, на нашу міру, чотириста грамів. У великий казан, розрахований на десять-дванадцять чоловіка народу, баба Дар'я в неділю клала півтора фунта м'яса, отож шістсот грам. Сім'я раділа, і діти хвалилися сусідським дітям: «А в нас сьогодні борщ із м'ясо. Добрий-добрий!»

Борщ із м'ясом мав свою технологію. Складвши все в казан, бабуся Дар'я засувала його глибоко в піч, і він там млів так, що м'ясо в борщі на ниточки розпадалось. Кожному з дванадцяти членів родини припадало по три ниточки, бабусі Дар'ї — чотири, дідуся Олександру Терентійовичу аж п'ять!

Взагалі дідусь Олександр Терентійович ходив у шані і мав свої привілеї. У всіх без винятку членів родини ложки були круглі, часто покусані й пощерблені, що й не видно було вже на них мальованих лапок, якими прикрашав свої вироби опішнянський ложкар³⁶ Лука Штанько. Олександр Терентійович мав свою окрему ложку, не фарбовану, а різану з липи, і не круглу, як у всіх, а видовжену, човником, і не з прямим держачком, а з фігурним, от як бувають цибухи в люльки. З такої ложки, певне, і борщ був смачніший, ніж з круглих. Своєю ложкою дідусь Олександр Терентійович наводив також лад за столом.

Коли сім'я у Олександра Терентійовича була маленька, то всі їли з однієї великої коричневої, в зелену квітку, миски. Та коли сім'я розрослася — а розросталася вона з року в рік без затримки,— то до однієї миски на столі додавалася ще. Як три-четири роти, так і нова миска! Хоч би й не хотіла того Дар'я Олександровна, а мисник її увесь час поповнювався великими крутими мисками, коричневими, в зелену квітку, а не навпаки — мистецькі переконання не дозволили опішнянському дідові Штанькові виставляти на базарі в ряду такий глум над мистецтвом, як зелена миска в коричневу квітку. Він і не виставляв! Були такі часи, коли на миснику в Дар'ї Олександровні вишивались по п'ять полив'яніх мисок! Згодом їх почало меншати, бо й ротів меншало: женилися; відділялися з батькової хати; заміж виходили. Це таке діло: в житті не буває інакше.

Синів женив Олександр Терентійович, дочок заміж віддав. У родинному колі прибавилося — невістки, зяті. Невістки як невістки: поки діували — в економії і на цукрових плантаціях працювали; тепер усі дома сидять біля дітей і домашнього господарства.

І з зятями у Терентія Олександровича не так, як колись було. Ось вони обидва — ото он молодший Дмитро, а ото старший Гнатко. Глянути збоку — орли! Оглядні, чисті, костюми, правда, не діагоналеві — звичайні шерстяні, скажемо точніше — з дешевенької шерсті, але чисті, охайні, святкові. Обидва не під макітерку стрижені,— під польку, обидва голені, і не скісками, як чепурить себе час від часу Олександр Терентійович, а справжнісінськими бритвами. І не чоботи в обох на ногах, а черевики на шнурочках, теж під ваксу: тернеш раз два — і вже як дзеркало блискотять. Добрячі хлопці!

Це — з одного боку. А з другого! Ось вам отої красень Дмитро, а в нього ж і хати власної нема, тулиться в людей на квартири, живе з хазяїном через сіни. Щока рум'яна, тіло біле, бо не на сонці працює, а в хатніх затінках людські печі мурує, а поспітайте, що є в нього тривкого? Нічого. Хіба що получка. А як робота увірветься, а надто взимку, тоді що? Такий і другий, Гнатко. Дмитро печі людям мурує, а цей з сокирою по світі ходить, ставить людям усяку будівлю — хати, комори, повіточки...

Обидва до горілочки ласі — хто не ласий до неї! Так зате й не скупі анітрішечки. Дмитро був по вуха в Мотрю закоханий, і вже так же годив тещі, Дар'ї Олександрівні, як на руках не носив. Чоботи на зиму спроявляв, а також легенъкі виступці Макарові Пірхідькові замовив, і той такі пошив, що взує їх Дмитро і фіалки завжди на родинний банкет приносив, просто з дерев'яною тарою — ціле відро, двадцять пляшок! І все Дар'ю Олександрівну пригощає, все «мамо» та «мамо». «Ось покуштуйте з цієї, а тепер з цієї!»

Гнатко ж більш на горілці спеціалізувався. Цей з чарочкою до тестя все підсувався, все тягся цокатися, все силкувався сповнити багатшим діалектичним змістом таке собі буденне твердження: «Вип'ємо... Щоб не остання!»

Гнат, Гнаток, Гнатко — це ціла повість, цілий шмат життя тієї недавньої епохи. З сокирою обійшов він півсвіту, мав язик багато причеплений, умів слово сказати й до слова примовити. І вмів робити. Умів сокирою орудувати так, що, мабуть, на всю Шахівку кращого за нього теслі не було. Підіб'є картузик на потилицю, візьме ту сокирку — вона гуляє в нього в руках, танцює, без шнура часом таку лінію на колоді виведе, що інший і з шнуром не зможе. Постала проблема в дядька Ониська хлівець поставити. Сів з своєю Ониською, радяться, кого взяти. Антона Красину? І чоловік він начебто поважний, і горілку не дуже п'є, тільки ж як почне робити, то робить так, як мертвий диш. Ось би Гнатка приговорити! У цього все співає в руках. Тільки ж горілка! П'є, вражай син, та як п'є! І п'є, і запиває!

Що це все так, і тітка Ониська знає, однак, подумавши, мудро радить Ониськові: «А ти, чуєш, старий, — нічого не давай йому наперед. Закінчить роботу, тоді й розплатимося!»

Ця ідея до смаку дядькові Ониськові, і він каже: «Та, либо́нь, так і доведеться зробити». Заходить в переговори з Гнатком. І, уявіть собі, не перечить Гнатко! «Атож, — каже. — Я сам так думаю, що краще буде, як гроші по всьому сплатити, бо, знаєте, один бог без гріха, а що вже сказати про нас, грішних!»

Договір укладено, дядько Онисько і тітка Ониська задоволені. Та й Гнатко теж. Он він біля колод. Сокира дзвенить,

під руками все горить, не намилуєшся! Сказано — золоті руки! А сядуть сбідати, дядько Онисько щось скаже — Гнатко одразу ж прикаже та й перенесеться кудись у Миколаїв, Сімферополь, в Херсон, Одесу, на Кубань, у Харків! Де тільки Гнатко з своєю сокирою не бував, чого не чув і не бачив! Почне слова нанизувати, та такі гарні, барвиsti, немов коралі, тітуся Ониська і рот з подиву відкриє. Навіть дядько Онисько скаже: «Ну, цей бував у бувальнях!»

І отакечки все йде від понеділка і до самої п'ятниці. Точніше, до полуночі в п'ятницю. В п'ятницю, полуночі, Гнатко раптом кине на лоб зморшку зажури, скаже: «Ми оце тут розмовляємо, а що там бідолашна моя Санька робить? Знаєте, гадали, що копійок до неділі вистачить, а воно, бач, не догадали трохи».

У Шахівці всі, отож і дядько Онисько, і тітка Ониська знають, що Гнати з копійок живуть. Є копійка — є і в мисці. Немає копійки — і миска гуляща. Отож і сьогодні в Саньки миска порожня була, і завтра порожня, і в суботу, і в неділю порожня буде, і в понеділок, і у вівторок, і в середу. Аж у четвер Гнатко має звести на сохи будівлю, заглицовати її, крокви поставити, одвірки для дверей, лутки для вікон поробити, а тоді вже й: «Будь ласка, Гнате, ось вам ваш заробіток. Спасибі за гарну роботу! Але це ж скільки днів ждати!

І Гнатко каже: «Мені небагато, ну так, щоб на хлібець і кулешик для Саньки, а я вже, спасибі вам, біля вас прохарчуєсь». І так же це розсудливо, стримано, навіть мудро говорить Гнатко; і такий статечний; і такий милий, навіть інтимний вираз на обличці у нього, що тітка Ониська перша не витримує і каже дядькові Ониськові: «Дай йому карбованець чи півтора — на кусок хліба Саньці». Дядько Онисько, як і тітка Ониська, серце вразливе має, чуле, тому й відказує: «Гаразд. Що вже з ними робити!» І дас карбованець-півтора Гнатові для Саньки на господарство. Гнатко бере гроши, дякує: «Оце ось однесу Саньці і зразу ж повернуся, одна нога там, друга тут!»

Ця розмова відбулася гарного червневого дня о п'ятій годині, якраз після полуночі. О пів на шосту Гнатко вже начебто мусив бути на місці, у дядька Ониська і в тітки Ониськи. Але ні в пів на шосту, ні о шостій, ні о восьмій його не було... І взагалі того дня він до Ониськів уже не повертається. Не прийшов він і наступного дня — в суботу. Не чути було Гнатка і в неділю, і в понеділок, і у вівторок. Лише в середу, позичивши в сірка очі, Гнатко на роботу приходить. Дядько Онисько каже: «Чуєте, Гнате, як отак робити, то ну його к чортовій матері!»

Гнатко мовчить, мовчки насуває на очі картузка, засукує рукави, бере у руки сокиру. Через годину-півтори це вже була сокира артиста, і тітка Ониська, хитаючи головою, зітхала: «Господи! Коли б до оцих золотих рук та не була дірява гор-

лянка!» — «Еге ж, горілка,— зітхав дядько Онисько,— горілка до пуття не приведе».

Отож і Гнатко в гостях у Олександра Терентійовича. І Санька тут — найнешчасливіша дочка Олександра Терентійовича і Дар'ї Олександрівни. Змарніла-змарніла, лише на ліцях сліди колишньої вроди; і одягнена сяк-так, і діти схудлі, із зголоднілими очима. Варвара садовить їх біля себе і вже стежить-стежить, щоб вони і наїлися, і напилися, і, як вони пізніше, вже в полуцені, зберуться з Санькою додому, дасть Саньці в руки вузлик з пирогами для маленьких страдників.

Олександр Терентійович, звісно, такого зятя терпів, як терплять лихо.

Разом з тим Гнат був уважною, ба навіть чулою людиною. Прихворів оце Олександр Терентійович, і він уже й тут. Найбільше любив булку з собою приносити за десять копійок, зовсім свіжу, просто з печі у Дроботихи. І чаю. В перервах між горілкою чай любив. Принесе чаю пачечку на дві копійки, попросить: «Мамо, зварили б чайку». Чай Дар'я Олександрівна варила ще по-старосвітському — у молочному горщику, з вишневими гілками, а як гілки вже дадуть колір, тоді кидала пучечку чаю. То чаю й не чути було — гілочки гору брали. І пахощі молочні.

Чаю внакладку в ті часи у Шахівці майже не пили, пили вприкуску. І скла в господарстві у Дар'ї Олександрівни, крім чарочок, не було. Квас пили кухликом. З кухликів і чай пили. Вип'є Гнатко кухлик-другий чаю, розжевріється, розчервоніється і, коли до того хоч яка є нагода, — сяде на свого коня чарівного, Пегаса³⁷, чи що б, і залетить у такі прадалекі краї, що побувати там нікому й не снилось. Найбільше Кавказ згадував, місто на Кавказі — Владикавказ³⁸ ...

Прийшла до Савчиних батьків того ранку Марія в новому вбранні. Спідниця з гарного барвистого ситцю з оборками, а блузка батистова, біла-біла! Як одягла її Марія, то й рукою доторкнутися боялася. Руки Маріїні ще не зовсім відійшли від щілолітньої роботи в полі, були ще грубі, засмаглі, і вона ніби боялася залишити темний слід на тканині.

Шила їй вбрання Мотря, яку всі Мотею називали, сказала, приміряючи, Марії: «Стан у тебе ще кращий, ніж у Дуняшки! Та оповніла вже, а ти — як струночка. Спідницю треба було брати не таку барвисту. То цигани так полюбляють. Це ти, мабуть, у Іцковича брала? Він мало тямить, ти до старої Венгерихи ходи, та підбирати вміє!» І все одно Мотя так пошила нове вбрання Марії, що Вівдя, побачивши Марію в ньому, аж скрикнула: «Як тобі до лиця! Ти — як Дуняша!»

Дуняша була полюбовницею пана з сусіднього села — Петра Коваленка. Той пан був чудний: промотав усе добро, що

від батька залишилося, спочатку кіньми захоплювався, потім автомобіль купив — перший на всю Червоноградщину, і взяв у полюбовниці добрянську молодицю, удову Дуньку, Дуняшкою її називали. Дуняшка, після того як стала його полюбовницею, хотіла по-панському одягатися, та він сказав: «Не треба: ходи, як і ходила. А коли я зовсім усе проциндрю або кину тебе, що ти будеш тоді робити? Не дозволяю панського убрання — і все!» І Дуняша, струнка, вродлива, як і раніше, ходила в селянському вбранні, тільки щила його в найкращих кравчих — в Шахівці у Моті, а в Добренеці у Паші — і з найдорожчого ситцю й сатину: по вісім та й по дев'ять копійок аршин.

Марії приємно було чути, що вона така, як Дуняшка, не раз-бо бачила вона ту Дуняшку і задивлялась на неї!

І ось тепер вона в цьому вбранні перед свекrhoю, свекром, Варварою. Свекор, звісно, і уваги не звернув на нове Маріїне вбрання. Сказав: «Ну, здрastуй», — і дозволив Марії дати чолом йому — поцілувати руку. Рука була тепла, тверда, пахла трохи сирівцем, певне, як набирає кухликом з діжки, забризкав руку трохи. У Марії батька не було, певніше, був, та вона не пам'ятала його. Все життя їй хотілося, щоб у неї, як і у всіх дітей, батько був, так же ж в думках визирала його! І ось тепер у неї батько, хоч і не рідний, так, може, ще рідніший за рідного. І їй так приємно було казати на нього «тато». Це рівняло її з усіма подругами. Солодке слово «тато» було не тільки в них, а і в неї. Коли Дар'я Олександровна розпитувала Мартина Микентьевича про те, що можна їсти й пити недужому, той сказав: «Що він любить, те, по змозі; й давайте!». — «Пироги з картоплею і капустою дуже любить...» Мартин Микентьевич сам любив таку потраву, тож легенько облизався, сказав: «Якщо любить, то й готуйте...»

Про цю розмову у великій сім'ї Олександра Терентійовича, звісно, знали всі, знала й Марія. Тож, як збиралася в гості до Олександра Терентійовича, то вже так готувалася до цього, так готувалася! Бігала до Вівді і до своєї подруги по економії — молодої й гарної Василини Бондаренкової, що ото тієї ж осені, що й Марія, заміж вийшла за безроднівського Івана, отого, що з золотими вусами. Василина виросла при матері, мати ж її, баба Бондаренчиха, була куховарка на весь куток і передала Василині багато своїх, схвалених чоловіками, куховарських секретів. То розпитувала і в старшої господині, і в молодшої все-все про пироги: чи пекти їх з крупчатки, чи з «три нолі», з товченою картоплею чи з сиром, з капустою чи з квасолею. Ех, які це щасливі хвиlinи були для всіх трьох!

Озброєна інструкціями, Марія священнодіяла і неймовірно страждала біля печі у себе. А ось к і с т о (згадаймо, що в Шахівці не тісто, а к і с т о казали) не зійде! А ось вона недодала

чи передала жару, не додержала чи передержала... Аж на силі підбилася, поки напекла. А вони вийшли неначе в справдешньої хазяйки,— і рум'яні, і повні, і пухкі.

Савка як приїхав з роботи, як узяв один у рот, так аж засвітився: «Ну,— сказав,— Маріє, ти ж і молодець у мене!» Від такої похвали Марія аж розквітла, і втома десь зникла. Як нагодувала чоловіка, спитала: «А нашему татові, як ти думаєш, припадуть до смаку?» І по тому вже, як сіли до столу, все стежила за Олександром Терентійовичем. І побачила таке. Вихторова Лукія, яка теж прийшла з пирогами, все кидалася допомагати свекрусі, Дар'ї Олексandrівні, і, допомагаючи, все більше й близче підсувала свої пироги Олександру Терентійовичу. То з Лукійного він одломив тільки півпиріжка, а далі підсунув до себе миску, націлився рукою і вийняв з купи Марійного пирога. Варвара йому бліодце з сметаною підсунула, то він все вмокав у сметану і їв доти, доки всього пирога не з'їв. Спитав далі у Дар'ї Олексandrівни: «Це ж котра таких напекла?» — «Новенька, Марія»,— відповіла Дар'я Олексandrівна. Олександр Терентійович знайшов очима Марію і, як вона спалахнула і зайніялася всіма рум'янцями, сказав: «Спасибі, дитино.— А потім несподівано спитав: — А до Марійки вже навчилась вставати?» Дідусь наплутав. Помилку його одразу ж і виправила Варвара. Хоч онуків і онучок у Олександра Терентійовича було чоловіка з двадцять, Варвара, однак, всіх знала напам'ять, то й сказала: «То, тату, Марійка в Лукії, а в Марії — Мехтодик!» — «Еге ж,— без слів озвалась і Марія.— Мехтодик, біленський такий, пам'ятаєте, як ви ото були натрусили з його ріжечка тютюну, нюхнули ніби і, чхнувши, сказали: «Кріпкий, кріпкий тютюнець у тебе, Мехтодъко!» В старі часи в Шахівці всі дідусі трусили тютюнець з ріжечків своїх Мехтодъків та Івасиків, і, нюхнувши, чхали, й казали, як ото й Олександр Терентійович: «Кріпкенький тютюнець у тебе, Кіндратику!»

Варвара холодним поглядом глипнула на Марійку, зразу ж і одвернулася. Дар'я ж Олексandrівна, навпаки, була уважна до Марії. Ще вранці, як тільки та зйшла в хату, приязно оглянула Марію в її новому вбранні, тричі поцілуvala, сказала: «Гарно пошите. Хто ж це? Шутиха чи Мотря? Мотря? Еге ж, Мотря вміє пошити!»

Марія слухала і не слухала, бо була вся переповнена новиною, яку Савка приніс позавчора від Пріськи. І тому, ледве дочекавшися, поки Дар'я Олексandrівна спинилася на мить, сказала: «А в нас, мамо, новина! Ось чуєте? Та яка!»

Вона обняла матір за плечі, одвела її в куток і пристрасно зашепотіла. Зарум'янилась, очі забліскотіли! І було чого! Відь-

ма Пріська все назад відкрутила! Сама була поробила Марії, сама й відробила! Савка домігся! Новина ця вразила в саме серце Дар'ю Олексandrівну і ще дужче Варвару, яка так уважно вдивлялася у вікно, яке виходило на шлях і вуліхівський бровар, що з розповіді Марії не пропустила жодного слова. Вона раділа за Савку. Савка — все може! Савка такий!

Дар'я Олексandrівна сказала: «Ху! Впав із душі тягар. Слава богу! А я ж так наболілася тією притичною, що й серце одерев'яніло! Савка зумів-таки одвести біду!» І тут Дар'я Олексandrівна зробила те, чого Варвара не сподівалася і чого не чекала Марія: відкрила свою скриню, яку привезла в цю хату ще тридцять років тому, і з прискринка вибрала разок намиста, червоного, «доброго» — коралями ще називали таке намисто.

Низка була така довга, що коли Марія, вкрившися вся рум'янцями, почала приміряти її, то вона аж двічі лягла на шию. Треба погодитися, що червоні коралі, білосяйна кофточка, така сама білосяйна хустка на голові перетворили жагучу брюнетку на фантастичну феєрію-казку, так що Гнатко, пізніше, вже за столом, побачивши Марію, голосно сказав Дар'ї Олексandrівні: «І де ви її таку взяли? Оце невістка, всім невісткам невістка! Не червоній, Маріє, дай хай п'яничка Гнатко помилується на тебе!»

Ех, Гнатко, Гнатко! Чудовий з тебе тесля, золоті руки маєш, але дипломат з тебе ніякий, ще більше — поганий, ба навіть небезпечний! Адже, крім Марії, тут за столом пишалися ще дві невістки — Вихторова Лукія і Андрієва Галька; та й рідні дочки Олександра Терентійовича і Дар'ї Олексandrівни — Санька й Мотря — теж жінками були! Та тобі що, Гнате? Сказав, і набік. А он Марії поведеться зовсім інакше. Хай Санька, забита й пригнічена, з цікавістю зиркне на твою вроду, і все, А Галька, а надто Лукія. Забудуть вони тобі оте: «Всім невісткам невістка!»? Та нізащо на світі!

О, Лукія не забуде. Присадкувата, широкоплеча, дужа в крижах, з великою головою і широким обличчям, вона вважала себе чи не першою красунею на всю Шахівку. І причиною цьому був Лукін Вихтор. Щось він бачив у ній особливе, незвичайне, божественне, брав на руки, підіймав собі до грудей — чому б не дозволяти собі такої розваги вчорашиому мукобоєві, сьогоднішньому хурщикovi? І казав: «Сонечко ти моє ясне! Зірочко небесна! Коли б ти знала, яка ти гарна! Немає на землі молодиці, крашої за тебе!»

Лукія і звикла до цього. І ось раптом з'явилася суперниця у неї, і хто? Ота безиківська строкова невиводна наймичка! Одну сорочку ціле літо носила, поки та сорочка на нитки не розлазилась, і ось бачте — «всім невісткам невістка! Задрипанка! Нечупара! Коли б Савка у люди не вивів, то отам

у тій смердючій казармі на хуторі й здохла б! Вирядилася За Савчині гроші й дурень вирядиться... Чапала, чапала до вінця на своїх клешнях та на порозі й спіткнулася! Ха! Це тобі так не минеться!..

Лукія була вправним оратором, але — своєрідним. Демосфен і Ціцерон філіпіки свої виголошували перед великими аудиторіями. Лукія належала до ряду ораторів мовчазних, які в думці філіпіками орудують і, коли кусають, то нишком. І найцікавіше було те, що докази супроти Марії черпала вона з подій власної біографії. Ну ѹ що з того? Хай і вона на панському гноїщі виросла, так її мати щосуботи дома в шаплиці купала, голову вичісувала, руки й ноги теплою водою з милом відмивала, свіжим вершком змазувала. А Марія? Та бачила вона той шаплик, як його у Вівді і в заводі не було! Бачила вона мило? Гребінець? Вершок? То ѹ не кажіть. Одне діло, материна дочка Лукія, друге — зайда з Попівки, старчоводка й сама старчиха Марія!

Гуляли весело. По обіді як узялися до фіалки, до пива! Потім співали. Чому ж не поспівати, коли увесь народ виспіваний. В економії як співали, то Вустя заводила, а Марія виводила. Тут Вусті не було, виявилася Лукія. Від них не гірше співали і Санька, і Галька. Та й Марина. Всі пройшли одну школу на панських буряках! Чоловіки підхопили, Гнатко горою ішов, Савка низом, Вихтор, як жук, гудів, вплітали свої молоді недосвідчені голоси муляр Петро і підліток Катря. Варвара сиділа аж за Андрієм і теж тягнала голісом та все за Марією: сама Марія таке казна-що, так виводить як!

Сусіди, полуднучи, наслухалися. Прокопиха сказала Прокопові: «Чуєш, як Сачкові невістки взялися? Голосисті! І Лукія, і ота Савчина. Аж слухати весело!» — «Еге ж, співучі підібралися,— відповів Прокіп.— А це ж уже Савка і коней купив, бричку справив, з мукобоїв у хурщики перейшов?» — «Та йому що,— зауважила Прокопиха,— здоровий, як лут. Он відьмі мало плеча не скрутів! Такий вайлакуватий, а глянь — домігся свого!» — «За десятку хто б не домігся»,— відповів Прокіп, цей справжній шахівський хазяїн, що десятку в своїх руках тримав лише двічі в житті: раз, як продав на ярмарку бузівка, і вдруге, як позичив десятку під проценти у Моника, щоб сплатити недоїмки і податок; тоді підрядився Моникові возити лід з Берестової і привіз замість п'ятнадцяти возів — двадцять два! От що таке десять карбованців! Пріська — та не дурна! Яка їй користь була б, коли б щось з Марією скoilось? Та ніякої! А відкрутила назад — і десять карбованців, двадцять два вози льоду, а їх тоді Прокіп возив Моникові цілих п'ять днів, та в негоду, в мороз, в хуртовину! Молодець Пріська. Хоч і відьма, та не дурна!

«Не дурна», — мовчки погодилася і Прокопиха. В неділю бачила вона на базарі Пріську — виряджена, як кралечка! Но-венька корсетка, хустка квітчаста очі вбирає, і на ніжках виступці, та які! Кажуть, шеврові. Задивилася внутрішнім зором Прокопиха на Пріську і від щирого серця пожалкувала, що оте щастя відьмою стати бог дав Прісьці. Це ж і несправедливо! Одна з матір'ю та і все! А скільки ж ротів отих у Прокопіхі! Трьох дочок заміж віддала, а зосталося ж ще дев'ять роточків! У якій пригоді отут стала б ота десятка! І Прокопиха, склавши побожно руки на грудях, від всієї глибини серця сказала: «Боже, боже! Навчи мене цього діла! Зроби відьму з мене. Єсть же, крім вроджених відьом, ще й навчені! Зроби з мене хоч навчену!»

Невідомо, як чужі боги, що ж до шахівських, то ці дуже чутливо постівалися до Прокопишиного прохання. Почухав за вухом святий Павло, спитав у Петра: «То як ти думаєш, отче?» Петро, небесний ключар, скрутнув головою, сплюнув, вилаявся: «Якого ж біса їй ще треба, коли й без цього така відьма, що лютишої на весь куток не знайдеш! А не віриш, панотче Павле, то спитай у Прокопа...» І Прокіп прорік: «Воїстину сута відьма. Вроджена! Не дай господи!»

Як уже добре наспівалися і почали збиратися додому, Лукія, ніби ненароком глянувши на коралі, що вогнем жевріли у Марії на шиї, сказала: «Нашої свекрухи подарунок?» — «Еге», — чомусь почервонівши, відповіла Марія. «Ta бачу, бачу, — вела далі Лукія. — Свекруха наша гарна та добра... Вона й мені була ці коралі підсунула, а я, дурна, так зраділа, так зраділа! Аж чую, переказують на базарі люди, хвалилася Прокопісі свекрушка наша добра: «Подарувала коралі Лукії та й сама каюся. Хіба їй коралі? Їй би на шию налигача та й на ярмарок: там по три копійки такі продаються». То я їй тоді: «Спасибі, мамо, за ваш подарунок, за ваші коралі, нанижіть на налигача їх та й носіть!» І що ти думаєш? Взяла назад і слова не мовила! Ти оце дивишся на цей двір, на такого гарного свекра, на таку добру свекруху й думаєш: «От де рай!» Я теж так була думала, а близче придивилася — кодло гадюче. З усіх кутків сичать, і незчуєшся, як укусять. Отак-то, сестро!»

Отже, Марія таки справді потрапила в зміїне кодло, ще й так, що й незчулася, як її гадюка зубом отруйним тицьнула! Та не дотицьнула! Двадцять років Марія жила без батька, без матері і оце, знайшовши їх, так легко повірила б лукавій мові Лукіїній! Хай говорити! Тим часом кожній людині потрібні батько й мати. Найбільше вони були Марії потрібні, і вона, вислухавши Лукію, сказала, маючи на увазі Дар'ю Олександрівну: «Які б вони не були, а вони мені мати!»

Пізніше Марія дізналася, як з намистом було діло насправді. Лукія була не тільки крутійкою, а крутійкою жадібною. Один

разок коралів їй справді Дар'я Олександрівна подарувала. Другий, отої самий, що був для Марії призначений, Лукія украва з прискринка. Варвара побачила, наробила галасу. І як Лукія не заприсягалася, що Варка все набрехала, а Вихтор, власноручно зробивши в Лукії трус, виявив ті коралі. Тоді ото вона й дізналася, що таке супоня в руках рідного сина Олександра Терентійовича! І підскакувала, і верещала. Та Вихтор, поки двадцять разів не одмірив, супоні не опускав. І з того часу Лукія стала як шовкова. Зуб гадючий, проте, залишивсь при ній.

Дар'я Олександрівна полюбила нелукаву Марію. А Олександр Терентійович просто прив'язався до неї. Коли його залишала хвороба, охоче ходив погостити до Марії, охоче грався з маленьким Мехтодиком. Прийде, а Марія, хоч часом і ніколи бувало, одразу ж береться за сковорідку і нашвидкуруч пече батькові прісні, білі, пухкі, хоч і на соді, пироги; найчастіше з картоплею. Він-бо ж їх так любив!

І вмер він несподівано в теплий літній день. Побавився з Мехтодиком і попростував за город. «Куди ви, тату?» — спітала Марія, яка, як і Дар'я Олександрівна, стежила за кожним кроком його. «Та я он туди! — Олександр Терентійович показав рукою до найближчого млина.— Посиджу трохи проти сонечка». Марія взяла ряднинку, поправила в млині старенькі східці, середню найзручнішу приступку заслала. «Сідайте, тату!» Він і сів проти сонечка. Тим часом до млина налетіли куткові хлопці, щоб зайнятись своєю улюбленою справою: покататись на крилах, бо вони хоч і були прив'язані, а все ж на них можна було підлетіти на якийсь метр-два вгору. А щоб краще було підлітати, прив'язали до одного крила старий важкенький барок, сідали на нього, один ногами дригав, другий відтягав за ці ноги й пускав. Ех, як було гарно летіти! Хлопці довгенько бавилися й пустували, потім несподівано, як і з'явились звідкільсь, так і пурхнули кудись. І в цей час жито, що стіною до млина підходило, завихорилося, з вихора вийшла молодиця в чорній хустці в червону прив'ялу квіточку, глянула на Олександра Терентійовича очима темними, як безодня, сказала: «Шукав мене, ось і я! Марія пироги пече, і, поки не видно її, сідай на барок і розгойдайся, як хлопці гойдалися. Чуєш?»

Олександр Терентійович підвівся, поплутав старими ногами до барка, ухопився за нього, щоб сісти. Та барок вирвався, відскочив набік, а коли повернувся, то сторчев з усього розгону у висок вдарив Олександра Терентійовича. Невідома з темними, як безодня, очима, в темній хустці в прив'ялу червону квітку схилилась над ним, промовила крижано-тихо: «Ну, здрастуй, Олександре! Шукав мене? Ось і я!»

Надвечір він помер.

У житті своєму ми то занепадали, особливо взимку, то підносилися — в теплий сезон, коли в червоноградських садах відкривалися роботи. Тоді наш батько ставав щедрий, велико-душний, приносив додому в гарненьких жерстяних коробочках чай фабрики Висоцького в Одесі, а також ще красивіші баночки какао фірми Жорж Борман. До чаю в нас уже був самовар: прикрашений квітами, фаянсовий чайник для заварки, квіти ж ті — троянди. Какао мама заварювала у варистій печі в тому горщечку, в якому молочну кашу варила; напій був несмачний, і ми, діти, не накидалися на нього. Був без цукру, бо цукор взагалі не модний тоді був. Купували найбільше грудковий, за допомогою ножа й молотка дрібнили його на малюсінькі грудочки і з тими грудочками пили чай уприкуску. Чаю для заварки брали дрібніюсіньку пучку, і чай той був ніякий. Значно смачніший був чай, заварений на вишневих гілочках, — червонястий, ароматний, приємний на смак.

А того літа в нашому господарстві з'явилась ще так звана парова праска. Чого її так звали — не знаю, бо розігрівали її не за допомогою пари, а за допомогою жару. Накладуть вугілля, розпалять, наставлять самоварну трубу, то вугілля те як розгориться, як візьметься жаром! Коли чад зійде, тоді праску до роботи беруть. Поблизкає мама потрібну шматину, рушник чи одежину, проведе праскою, так і зашкварчить, так і шугне пара, і на шматині утвориться гладенька-прегладенька в ширину праски смуга. А до цього білизну наші шахівські молодиці не гладили, а качали, для чого існував відповідний пристрій — рубель, така колодочка позубцювана, і качалка. Обгорнуть шматинку навколо качалки, а тоді й починають качати рублем, сюди і туди. І, як це не дивно, все ж таки гарно виходило! Полотняне. Полотно ж те було першим серед усіх тканин; до 1905—1907 років вся Шахівка — старі й малі, чоловіки і діди — ходили в полотняному білому вбранині. Навіть штани полотняні були! А спідниці — ні! Жіноча половина роду людського була кмітливіша, рухливіша, багатша уявою. То й не дивно, що білих спідниць, білих плахт, білих сарафанів і в природі не було. Всі знають, що таке плахта! І всі знають, що таке плаття в синій і зелений горошок, всі знають, які вибагливі тони підбирало жіноцтво на керсетки і сарафани! Уявляете контраст: білі полотняні штани на очкурі, з одного боку, і — царівна всіх тканин — плахта, сяюча веселкою барв! Та в той час, до якого ця мова відноситься, і полотняні штани на очкурах, і барвосяйні плахти вже починали виходити з моди. В світ увійшла нова сила — бавовна, і разом з нею ті чарівні тканини, як ситець, батист, сатин, муслін, перед яким не встоїть жодне жіноче серце. Так оці сатини, батисти і ситці привели з собою парову праску; рубель і качалка пішли у відставку. З отією

парово-жаровою праскою наша мама виробляла чудеса. І Марія Савчина прийшла до мами на все роздивитися, все на власні очі побачити і навчитися, як і що.

З нею прийшов і Мехтодик, менший за мене. Незважаючи на це, у нас знайшлося багато спільніх інтересів. Отож, поки наші мами були заклопотані праскою, ми з Мехтодиком подалися під повітку драти мед. Повітка наша була вкрита очеретом, туди зліталися дикі бджоли й оси, робили в очеретинах свої гнізда, а зробивши все, що належить, запечатували їх. Ми з Мехтодиком ходили під стріхою, пильним поглядом перебирали очеретинки і, знайшовши з темною пробочкою, казали один одному не без піднесення: «Ага! Осьдечки ще одна!» Очертинку висмикували, трошили, здобували з неї темно-коричневу чи коричневу пасту, не дуже вже й солодку, і ласували нею. Що ж робити, як інших ласощів не було!

Тим часом з лук забрела до нас на город прихідківська кобила з лошатком. Ми забули за мед, почали бавитися з жеребчиком. Я необережно наблизився до тонконогої тваринки ззаду, потяг її за хвіст. Лошатко брикнуло, удар малесенького копитця потрапив мені у лоб. Лоб на той час був у мене ще гумовий, то й не тріснув, тільки на ньому скопилася величезна гуля. Було багато плачу, крику.

А як плач ущух, стало відомо, що тітка Марія захворіла, її ухопили кольки, в животі пекло, біль віддавався під самі груди. Ледве-ледве додому додибала. Два дні терпіла, думала, що перехворіє, що біль пройде, та, коли на третій не пройшов, покликала бабу Харитину Гнатиху-Захожайху.

У баби Харитини була своя сила. Пораючись по господарству, вона не відчувала її; ця сила їй ні допомагала, ні шкодила. Та тільки приходила до недужого, ця сила оживала, вливалася в груди, у вічі, у вуха, неначе аж струмувала з пучок. І тоді баба Харитина бачила те, чого інші не помічали; бачила, як б'ються живчики на скронях і на руках у хворого, бачила, що робиться у нього за плівкою зіниць, відчувала, як тече кров його в жилах. І бабі Харитині було легко на серці, коли бачила, що шкіра у хворого посіріла тільки зверху, а глибше — здорована, що кров у жилах на життя ллється, що недуга така, що перебороти її можна. Але було й інше: гляне на недужого — і враз серце обірветься і моторошно стане, бо ця рожева шкіра тільки зверху здається живою, насправді ж вона вже почала смертвлятись, очі, спрямовані на тебе, нічого не бачать, вони дивляться всередину і жахаються, бо бачать смерть.

Коли баба Дар'я покликала Харитину, та, ще й до дверей не дійшовши, відчула, як її почали підгинатися коліна і почало терпнути тіло. З цим і в хату ввійшла, в хату нову, простору. Колись ставили хати з манюсінськими віконечками, низькою

стелею, так, що високий чоловік мало не до сволока сягав головою.

У Марії хата була збудована по-новому: великі прозорі вікна з кватирками, висока стеля, ікони в кутку нові, аж сяють золотом, замість звичайного полу — дерев'яна кровать; біля скрині стояв комод, засланий вищитим рушником з череп'яними півниками зверху. Кровать була широка, велика, зате піч Нестір Степанович по-новому поставив: невеличку, акуратненьку; сама піч була в біле побілена, а дзеркало комина — в голубувате, не пересинила — синього каменю ледь-ледь в крейду поклала. Вздовж обох вільних стін бігли вербові широкі лави, але біля переднього краю столу стояли лозові стільці, такі гарні, з гнутими спинками. На вікнах висіли білі запинальця, проте поодсуwanі, щоб дати хід сонцю до կалачиків і фуксій, які буйно зеленіли й цвіли. Калачики й фуксії були і в баби Харитини, але на малюсінських віконечках вони росли кволо, були якісь покручені, з дрібненькими листочками і такими самими дрібненькими квітами, а фуксія і взагалі в баби Харитини майже не квітла.

Всі ці деталі бачила баба Харитина й не бачила; не це було на душі, не цим жило серце. Сіла біля Марії, поклала Марії руку на голову. Хвора палала в жару, а баба Харитина відчувала за жаром цим холод. Баби Харитини Марія не пізнала, лежала непритомна, важко дихала. «Вона до ранку помре,— подумала баба Харитина.— І чим я їй, бідолашній, темна, невчена баба, допомогти можу?» Зітхнула. Підвelasя і сказала бабі Дар'ї: «Моя тут несила. Ідіть до Мартина Микентьевича».

Привезли з Мартинівки Мартина Микентьевича. Це був відставний військовий фельдшер, слава про нього котилася по всіх довколишніх селах. Сивий, з сивими вусами, в білому кітелі з іржавими плямочками, він був зосереджений в собі, мав вигляд суворий, стояв від людей на дистанції. У нього була такса: десять копійок за візит: на копійку він з'їсть хліба, на копійку молока, а решта піде про чорний день. Він сидів довго біля Марії, вислуховував, пробував пальцями і заразом слухав бабу Дар'ю про те, де взялася хвороба і що діялося з молодицею. Як все вислухав, оглянув, попальцював, сказав: «То в ней всередині запалилася кишка, нарив прорвався, гній розтікся по очеревині, і вже ніщо в світі молодиці життя не врятує».

Кузьма Григорович лагодив свинюшник новому священикові. Отець Кузьма був такий же кошлатий, як і сам Кузьма Григорович, тільки молодший. Священик відпилював по мірці дошки, а Кузьма Григорович прибивав їх. Говорили про новини в селі. Кілька часу тому в рівчаку біля кладовища знайдений

був чужий чоловік, його поховала громада, і ось вчора з міста приїхали лікарі, щоб анатомувати труп. Слово це було тяжке для Кузьми Григоровича, і він вимовляв його по-своєму — на т о м и р ю в а т и . Він з братом Марком Григоровичем відкопував могилу, все бачив і тепер переповідав священикові. Була підозра, що західко помер не своєю смертю; треба було поглянути, чи у нього всередині все гаразд. З тиждень тому в Попівці селяни піймали конокрада і своїм способом з ним розправилися: підіймали високо вгору і кидали сидінням на землю, щоб відбити печінки. Мабуть, і відбили.

Отець Кузьма був людиною порівняно молодою, ще не очерствів серцем, тож слухав Кузьму Григоровича, а думав своє: «Яке страшне життя! І не покарати не можна, але ж убивати живу людину! Моторошно...» Кузьма Григорович тим часом сказав: «Крижанівський розтяв його, всередині все було ціле...» — «Слава богу!» — думав отець Кузьма, радий, що це не діло рук попівської громади. І саме в цей час рипнула висока глуха хвіртка, в двір зайшла баба Дар'я. Обидва відклали інструмент. Отець Кузьма витер хусткою руки, хоч вони й сухі були, і зразу ж пішов з бабою Дар'єю до хати вислухати її, Кузьма Григорович витер лоба і подумав: «А чого це вона?»

Отець Кузьма посадив бабу Дар'ю проти себе, спитав: «Що у вас сталося?» — і уважно дивився на неї своїми темними красивими очима. Як і Кузьма Григорович, він знов, що в сім'ї баби Дар'ї все благополучно,— ще вчора тільки зустрічав на вулиці Варвару. Та привіталася приязно з ним, спокійно, без слідів збудження. Коли це так, то чого ж вона прийшла?

Священики в селі посідають особливе місце, і до них завжди линуть жінки — всякі мироносці, святенниці, а то й просто нещасні, яким, може, справді хочеться почути слово утіхи й розради. А з того часу, як отець Кузьма овдовів у тридцять літ, до нього почали приходити сільські жінки вже з іншою метою. З рік тому до нього прийшла одна, вже в літах, з слідами колишньої вроди на обличці, заміжня, з доброю славою на селі. Звали її Килина. Прийшла серед дня, принесла смажену курку і, як залишилися вдвох, сказала: «Ви вдівець і людина молода. Без жінки ні один чоловік — в сані він чи без сану — обйтися не може. Звісно, молоді є вдови і молодиці. Та що б я вам порадила? Не тягніться до таких. Зайде в тяж, а у вас сан. Краще — як жінка закрита літами, рясним родом».

Отцю Кузьмі без жінки було важко, він аж набряк від почуттів до них. І ось перед ним сиділа ця ще принадна і готова на все жінка. Він потягся до неї, і вона сказала: «Завісьте вікно з вулиці і двері защепніть». Коли він це зробив, наблизився, тремтячи, до неї, вона погладила його по голові і промовила віддано: «Бідненький! Бач, як за цим ділом скучив!» І весь час

гладила, поводилася з ним обережно, навіть ніжно. І з того часу почала заходити до нього. Отець Кузьма звик до неї і, коли довго не було, аж скучав. Тепер він дивився на бабу Дар'ю, і грішна думка в голові мигнула: «Може, й ця така? Мати восьми чоловік дітей? У Килини шестеро». Але цю думку одразу ж відігнав: навіщо кидати тінь на людину отак собі навмання! Присів на стілець і чекав. І вона сказала: «Марія Савчина помирає...» Отець Кузьма не сподівався почути таке, аж сахнувся, якийсь час мовчав, потім скрикнув: «Господи, як же ж це сталося? Я два чи три дні тому зустрічався з нею, і вона була при повному здоров'ї... Ах господи!» Отець Кузьма розхвилювався, випив трохи води з вином — цей напій завжди стояв на столі у нього — і почав збиратись на требу. Баба Дар'я вийшла, щоб почекати його біля ганку.

Повернувшись отець Кузьма мовчазний, розгублений. Ледве встиг запричастити. Зразу ж і померла. Кузьма Григорович скинув картуз, перехрестився і закліпав очима: сопілкар мав вразливе серце. Пригадав, як на тому тижні ходив до Красини в кузню наварювати сокиру. І Марію побачив: бігла повз кузню. Як порівнялася з Кузьмою Григоровичем, сказала: «Здрастуйте! — і спинилася.— Бач, і ви в наш край забрели!». — «Та ось сокиру приніс полагодити, — відказав Кузьма Григорович.— Колов старий пеньок, а воно — дуб, як залізо, так кусок і вилетів з гостряка». Поговорили отак. Марія побігла, а Кузьма Григорович аж услід задивився — така гарна. І ось померла. І йому доведеться дзвонити по ній. По такій молодій... Он помер дід Шиненко — вийшов за хлівець, присів та й помер. Вісімдесят років прожив, аж здитинів. Такому вже смерть — збавитель. І Кузьма Григорович дзвонив по ньому, хоч і сумирно, але так, що крізь ту сумирність видно було і сонячний день, і верби, і дітвору, що гралася під ворітами в свої дитячі ігри. Люди, учувши той дзвін, підводили голови, прислухалися і вже з самого дзвону розуміли все. І кожен, пальця до лоба прикладавши, казав собі: «Хто ж це преставився? Дід Шиненко чи баба Похитушка?»

Сьогодні Кузьма Григорович стояв під дзвіницею з мотузом у руках, і кожен удар ніби сумував, скаржився: «Ви ж тільки гляньте, добрі люди, що робиться, що діється на світі. Померла Марія, а їй двадцять сім років. Ще б жити, радіти сонечкові, радіти дітям. І ось немає, нема вже Марії і ніколи не буде!» І він затужив без сліз.

Дзвін переполошив, підняв усе село, не залишив у спокої ні одного людського серця.

З першим ударом дзвона Савка скинувся. Йому здалося, що в криваву рану проникли ці моторошні звуки і розривають її, доводять біль до нестерпного. Він застогнав. Господи, іще й це! Підвів нетямлячі очі й сказав матері, бабі Дар'ї: «Не треба!

Скажіть Кузьмі: не треба!» Що могла відповісти на це бідолашна баба Дар'я? Лише сумно, з болем глянула на сина, відказала: «Так годиться, сину...» І Савелій змовк, ніби примирився з неминучістю. А потім і забув про той дзвін, ніби й чути його перестав. Але він помилявся, дзвін просто увійшов у його рану, розкрив її, розширив так, що біль його розлився над селом, над лісами, і, обнявши, звучали вдвох — дзвін і Савчин біль... Що ж це робиться? Як же жити по цьому?!

Кладовище було за городами. Ходили на нього через двір Марка Григоровича. Скільки в селі не помирало людей, всіх несено було через двір Марка Григоровича, і так було споконвіку. За свої п'ятдесят років Марко Григорович звик до сумних процесій, і часто було, що, перехрестивши лоба, знову опускався на ослін, щоб і далі шити людське вбрання.

Сьогодні дзвін вибив йому голку з руки. Марко Григорович засовався на місці, зняв і знову одяг окуляри з тоненькими дротяними голоблями, сказав тривожно: «По кому ж це? Видно, хтось молодий, бач, як Кузьма видзвонює...» Старша дочка сказала: «Тату, це Савчина Марія померла...»

Марко Григорович був страшкуватий з себе. Чорна кошлата борода, зовсім лиса голова, плечі зсутулені так, що лопатки аж над головою здіймалися, але в цьому натрудженому, поламаному життям тілі жила чула душа. «Ta як же це так? — сказав він. — Як же це так, що в такі молоді літа та померла?» І він вийшов з хати.

Кінчалося літо, вже десь у ярах і за лісами осінь причаїлась, але було ще тепло, було ясно і зовсім не вірилось, що в такі дні може статися таке лиxo з людиною. Він став біля хвіртки. Коли наблизилась процесія, відчинив ворота, пропустив марі з бідолашною, священика, а далі і сам приєднався до людей, і жінка його Уляна, і дочка Одарка, і Кузьми Григоровича жінка Оксана. Люди заповнили двір, заповнили кладовище. Скільки не глянь — все білі хустки і білі хустки та дядьківські світлі лоби й лисини.

Давно не було такого похорону. Просльозилися отець Кузьма, Марко Григорович. Коли ж почали співати «Со святыми упокой»³⁹, заплакала враз вся громада, захлипали жінки, заголосили подруги й родичі. Савка знетяմився, упав на труну, скрікнув: «Маріє, на кого ж ти зоставила мене з малою дитиною?» І знепритомнів. Його підвели, він висів, моз неживий, на руках у людей. Не плакав тільки дяк Левонтій Васильович, що тут замість Клепачевського став, він був сердитий на отця Кузьму за його оте: «Буду вдячен за все, що дадуть!» Слимак не людина! І сам жити не хоче, й другим не дає! Про це

він так і сказав бабі Дар'ї: «Що отець Кузьма кажуть, то їхня політика, а я своїх прав не відступаю». Баба Дар'я вив'язала йому з хусточки п'ятдесят копійок. «Скупердяга чортова, не могла карбованця дати! Савка не з біdnих, ач які гроши у млині гребе! Не збіdnів би, коли б і ширше розкрив гамана!» І Левонтій Васильович дивився сухими очима на все це людське товпище, з гнівом на бабу Дар'ю і з презирством на отця Кузьму.

Такого похорону у селі давно не було. А втім, життя є життя. Поплакали люди, посумували та й взялися кожне до свого діла. А що ж у Савки? Хлопчика забрала собі поки що баба Дар'я. Місяць живе у бабі, другий, третій. Після різдва баба Дар'я сказала Савці: «Цось треба робити, сину...» — «Знаю, мамо,— відповів Савка.— Тільки без Марії мені не буде життя. Я її повік не забуду». — «А Мехтодик, Савко?» — «І про це я знаю, мамо. Ех, сину мій, сину маленький!» Край треба було шукати матір для Мехтодика, а Савка неспроможен. Ляже спати, а Марія вже тут, біля нього, стойть схиливши над ним, каже: «Як же тобі, Савко, без мене?» Інколи клала йому на голову руку, інколи плакала, що дитину кинула на безталання, і Савка чув, як її слізозі капають йому на обличчя. Інколи казала: «Спі вже, Савко, завтра тобі на роботу». І Савка почав сяк-так кидати за плечі дні, щоб швидше ввечері побачитися з Марійкою, почути її голос. Він звісся, змарнів. Раз приверзлося йому страшне: здалося, що Марію поховали в землю живою. Лежав, чув її стогін, чув, як благала: «Відкопайте, випустіть, там же дитина моя зосталася, що вона без мене робитиме!» Від цих видінь Савка, мов збожеволів, зірвався з ліжка, ухопив у руки лопату, гукнув на Нестора Степановича: «Ходім відкопаємо, вона ж задихається!»

Тоді баба Дар'я знову привела бабу Харитину.

Скаже читач: «Що ви все з бабою Харитиною та бабою Харитиною? На бабі Харитині світ зійшовся, чи що?» На бабі Харитині, звісно, світ не зійшовся. Крім баби Харитини, була ще на світі медицина, лікарі, професори медицини, ба навіть так потрібні для даного випадку психіатри. Та де вони були? В Києві, Харкові, Полтаві, і два лікарі в Червонограді: той, що лікував жителів міста, — один на п'ятнадцять тисяч; і лікар земської лікарні — один на п'ятсот тисяч людності Червоноградщини. Ну, що мало життя робити з такою медичною армією? Воно обходилося без неї, зате не могло обйтися без баби Харитини, без діда Гусака, який умів знімати біль з зубів, без діда Лепехи Піддубного з Попівки, який лікував від укусів змії і скажених собак. Діда Лепехи Піддубного я не бачив, тільки чув про нього. Дід Коломиець-Гусак був нашим сусідом, мовчазний, високий, сутулій дід. Зубний біль нашій мамі він

зняв за кілька хвилин: щось пошепотів, вклав у дупло зуба уламочок якогось коріння — і все. Зуб перестав боліти. І це все на моїх очах сталося. І на моїх очах баба Харитина-Гнатиха вилікувала сестру мою старшу. У сестри розпухло коліно, опух почевонів, давав великий біль, сестра плакала. Прийшла баба Харитина, визначила, що сто в дівчини рожа⁴⁰, схилилась над коліном, шепотіла при нас всіх, попросила солянку, посыпала сіллю опух, потім нашим ножем провела хрест по опуху, запорошеному сіллю, і сказала сестрі: «Лізь на піч!»

Та злізла, незабаром заснула, а до ранку опух спав. Я в ті часи вже був грамотієм, вже знав Нестора Степановича, вже знав Івана Бардака, вже читав «Енеїду», і саме третю пісню, і примірявся до Ренана і Феррара і водночас був дитиною свого оточення з голови до п'ят. Ніяких інших ідеологій, крім тих, які сповідували мої батько-мати, дід Олександр Терентійович, баба Дар'я, дядько Кузьма Григорович, не знав начебто, і все ж з якихось щілин в дитячий розум, в дитячі відчуття проскочили мотиви скептичного, ба... ні, навіть зневажливого ставлення до діда Гусака, до баби Харитини Захожайхі. Хтось десь запевняв, що вони шахраї, самі нічого не тямлять і, нічого не тямлячи, лікують темноту, яка теж нічого не тямить! Пізніше я дізнався, що ці погляди були офіціальними поглядами науки. Від себе скажу: науки, над якою тяжіли переконання, вірування, погляди панівних класів на простий народ як на безпросвітно темну масу, як на той Назарет⁴¹, з якого нічого путнього вийти не може. Я так і жив розірваний навпіл: з одного боку, щодня з глибокою пошаною вітався з дідом Гусаком-Коломийцем та бабою Харитиною, а з другого — ісповідував вичитані погляди на цих розумних, добрих, знаючих людей як на втілення темряви.

Але наша баба Дар'я була цільною людиною; цільною людиною був і Савка: не маючи іншого виходу, вони свято вірили в бабу Харитину. Приходу її Савка зрадів, він уже сам розумів, що почав божеволіти, що так далі жити не можна. Баба Харитина схилилась над ним, почала шепотіти. Шепіт линув над головою у Савки і якось дивно сполучався з зеленим горошком на бабиній кофтині. Ось гарно вималювана гілочка, до гілочки вчеплені одна горошина, друга. Горошок пересипається, зливається з рухом губів баби Харитини, з її шепотом, ледь-ледь щурхотить, і крізь цей шурхіт Савка чує слова закляття: «Хай Савчин недуг іде за ліси, за нетрі, за болота, де люди не ходять, де звірі не бродять...»

Савка лежав, прислухався до баби Харитини і дивувався, як йому легко стало, отак лежав би й відпочивав. Потім баба Харитина вигорнула з печі жару на черепочок, кинула на жар

пучку зілля, в хаті почувся приємний дух легкого димку. Черепочок, оповитий цим димом, баба Харитина піднесла ближче до Савки і все так повертала його, щоб дим оповивав Савці голову, плечі, груди. В хаті стало сизо, в ній неначе туман завис, і крізь цей туман Савка почув, як баба Харитина сказала бабі Дар'ї: «Хай спить і спить до ранку, а вранці дасте йому випити цього зілля». Савка на другий день проспав допізنا, а коли встав, то відчув, що сьогодні йому краще стало, квілість проходила. Умився, вийшов до коней і, коли знов повернувся в хату, сказав бабі Дар'ї: «Щось їсти скотілося. От коли б очищеної від мундира картопельки засмажити на оліїці з цибулею...»

Картопля з засмаженою цибулею! Така звичайна їжа. Чим би вона могла, здається, привернути увагу сусідки — прихідьківської Гальки? А такий ж привернула! Галька неслася в хату солому на носилках, враз спинилася серед двору, потягна носом, далі вся почала обертатися за кінчиком свого носа і поверталася доти, доки не стала лицем до Савчиної хати. Втягla ще раз повітря, широко очі розплющила, а тоді прожогом заскочила в хату, гукнула: «А чуєте, мамо?! Савці баба Дар'я до картоплі цибулі на олії засмажила! Йі же богу!» — «Та що ти кажеш?» — аж розігнулась від печі стара Прихідчиха, поправила на голові очіпок і поспішила надвір. Від Савчиної хати справді несло духом гарячої картоплі, політої засмаженою на олійці цибулею. Савка, слава богу, пішов на поправку!

Хай зовсім виходиться та й береться женитися!

Коні в Андріяна Яковича були різної масті: один гнідий, другий сірий; власне, такої сірої масті в Шахівці не було,— коні з сірою шерстю називалися у нас чалими. Гнідко Андріяна Яковича був кінь нормальний, з красивим рисунком холки і спини, з красивим, аж хвилястим, чорним хвостом. Волосінь з такого хвоста гарна на дрібненькі ситечка і зовсім не придатна для вудок. Від чорної волосіні вся риба порозбігається. Чала коштувала лише п'ятнадцять карбованців, бо була кобила дурна. Гнідко, спускаючися з гори в запряжці, міцно упирається ногами у землю, щоб благополучно спустити бричку на рівноту. Чала була кобила щира: йдучи на гору, вона аж випиналась дугою, так тягла. Та коли доводилося спускатися з гори, вона, не задаючи собі клопоту подумати, що з того буде, кидалася скільки сили вниз, а на бричці в Андріяна Яковича двадцять відер порожньої тари з-під «пільзенського» пива з шахівського вілхівського заводу. Гора червоноградська крута, виріз у ній довгий, каменем вимощений. До такої кобили треба ока й майстерності.

І ось коні з міського вигону звернули вже у виріз. Віз починає торохтіти, коні — кресати копитами. Ще мить — і Чала рине в бурхливий потік пригод. Та Андріян Якович стане наперешкоді цьому з порожньою шанькою в руках. Цю шаньку — це торба така для вівса — він держить напоготові, щоб відразу, в першу ж секунду, як Чала здуріє, накинути її на голову. У торбі Чала нічого не бачить. Від темряви кров її охолоджується, в макітрі прояснюється, дурість на розум обертається, і вона починає з усієї сили впиратися в брук, щоб не занесло її кудись у баюру разом з бричкою, Андріяном Яковичем і двадцятьма відрами порожньої тари!

Та того дня сталося все навпаки. Зібравши у червоноградських клієнтів порожню тару, Андріян Якович зайшов до Моника у харчевню, яка корчмою колись називалася, і потяг добру порцію,— не пива, звичайно. Настрій такий був у нього. Це завжди так, коли впаде мряка на серце; а кресне чаркою — і знову кров закипить, і світ стає рожевим і мілим. Отож покінчивши з цим, Андріян Якович легко вискочив на передок брички, умостився там під стіною тари, цвехнув батіжком, гукнув: «Но!»

Перші двадцять сажнів вирізу Гнідко ще мав силу стримувати легковажні пориви Чалої. Та коли Андріян Якович ще раз цвехнув батіжком і ще раз «но!» гукнув, Гнідко звільнивсь від обачності, підкинув голову вгору і рушив за Чалою. «Молодець!» — схвалив його вчинок Андріян Якович і ще раз, втретє, замахнув батіжком і втретє ж весело скрикнув: «Но! Но, змії!» Змії зірвались і разом за ними з гори покотилася бричка із яловим своїм вантажем: двадцять дерев'яних ящиків і в кожному по двадцять порожніх пляшок з фірменими вуліхівськими етикетками... Ух, же ж як заторохтили колеса, як ящики заскакали, як заспівали пляшки! Вся ця споруда була вздовж і впоперек перев'язана мотузами, такими точнісінько, якими селяни у возовицю прикручують рубля до гарби, тому ящики вистрибнули з воза не всі одразу, а в міру того, як їм щастило виплутатися з колоди і перевалитися через борт брички. Вистрибували вони весело: підскочить, метнеться вбік і, зробивши належну траєкторію, з мелодійним хряпанням осідає на землю. Барви сті скалки кометами підлітали вгору, довго чаруючи подорожніх своїм майже небесним сяйвом.

Перший ящик випав на самому початку вирізу, якраз проти садиби славетного Стратона Пріама, столяра. Ім'я Пріама згадується в класичній античній «Іліаді»⁴². Та цей був не з тих Пріамів. Славетний Стратон був любитель геометричних наук, тверезо вважав, що найкоротша відстань між двома точками є пряма лінія, і намагався довести цю аксіому на практиці. Ішов від хвіртки до дімочка по прямій і обзвивався до жінки голосно: «Глянь, Нюро, іду пріамо, пріамо...» Гімназистів

у цей час у Червонограді було вже досить, двоє навіть квартирували у самого Стратона, отож зрозуміло, звідки в Червонограді на Полтавській вулиці Пріам узявся.

Зачувши шалені струси у вирізі і грайливу симфонію від битого посуду, Стратон Пріам підвів голову над верстатом, прислухався, пройшов через двір до хвіртки, заглянув у виріз. По вирізу мчала Андріянова пара; сам Андріян сяяв почервонілим носом — від пива такі носи не бувають. Провівши Андріяна Яковича поглядом, Стратон зітхнув і, не обертаючись, зиркнув назад. Нюрка стояла на ганочку — спробуй втекти від такої!

Кость Гайдар тільки мріяв вкрити хатину свою залізом. Насправді вкрита вона була очеретом. Одна жердина, якою вшита була покрівля, відійшла, бо перегнила лозова каблучка, що тримала її. Гайдар примоцював жердину і — замрівся. Він був мрійник: грошей не мав і двадцяти карбованців і все мріяв відразу вхопити сто тисяч. Аж сто тисяч! І так легко було досягти цього щастя! Заплющ, добрий чоловіче, очі — і всі багатства земні твої! Так він і робив: заплющиться і оглядає купи не якихось там мужицьких троячок, а тих, з якими має діло панота, от хоча б і той-таки сусіда його Деркач. У вирізі заторохтили колеса, гуцинула у вибої бричка. Гайдар розплющив очі і побачив, як з бруківки метнулась угому комета з сапфірів⁴³, хризолітів⁴⁴, аквамаринів⁴⁵. Бліск дорогоцінностей сп'янив чоловіка. Може, це низом промчав Чінгісхан⁴⁶, розкидаючи золото, чи якийсь новий Гарун аль Рашид⁴⁷! Він поспішив спуститися на землю, пройшов швидко до вирізу і тут його мов обухом у лоб вдарили Манжосові слова: «Андріян — на своєму коні. І — уяви — зранку!» Манжос явно заздрив Андріяну Яковичу. Справжнє його прізвище було Дробот. Та, менджуючи кіньми по ярмарках, став Манжосом. Жінка його Дроботихою так і залишилася; вона була спеціалісткою по бубликах з маком. Ні Манжос, ні жінка його на Гайдара навіть не зиркнули: дурня ж такого світ ще не бачив! Узяв та й випустив з рук своє щастя! Сусідка його, Шкуратиха, що спеціалізувалася по продажу на базарі печеної житнього хліба, була чепурушка. Тож принесла Гайдареві чобітки, щоб прибив їй нові підківки, срібні, з музицою. А любила хильнути, і в отакому стані небесних переживань зовсім спустила з уваги, що, ховаючися від свого Шкурата, засунула гроші в чобітки, і чобітки ті так і залишила у Гайдара. «Гарна молодичка! — глянувши їй услід, промовив Гайдар. — Коли б отакі були всі молодички на світі, як би ж то людям розвиднілося!» Гайдар любив дивитися на гарних молодичок. Тож, не відкладаючи діла в довгий ящик, взяв чобітки в руки і витяг звідти серветочку в сині прожилки, а в серветочці грошей п'ять разів по червоненькій, сім по синенській ще й зеле-

ненька троячка зверху, разом вісімдесят вісім. От тобі і щастя, Костянтине, припливло само в хату, бери його, хапай, ховай і роби так, щоб рука не тремтіла. Так де там! Гукнув оту Шкуратиху Нюську. Як та прийшла, сказав: «А скільки в тебе грошей в отому чобітку було сковано?» Бідолашна Шкуратиха, мов у жар ступила, закліпала чорними, як ніч, віямі і відразу ж стрельнула: «П'ять по червоній, сім по синєнській ще й трояк зверху». Мовила і пошкодувала. Яка ж дурна, божевільна! І що було б сказати: шість червоненських і шість синіх!.. А тепер уже пізно. Гайдар простяг серветку в сині прожилки, мовив: «Правду сказала. На, візьми...» Такі в Гайдара сто тисяч! Можна щось добре про нього сказати після цього?!

Біля нього опинилася його Мавра, жінка. Як же ж йому враз схотілось сказати: «Маврусе, заплющ очі і отут, на соші, побачиш купу дорогих діамантів!» Випередила Мавра, що міряла його міркою, доброю для Стратона Пріама. «Що, старий пеньок,— вихопилось у неї,— запахло пітвом? Гіркий пропіяко! Ану, марш додому! Випустив щастя з рук, то й порпайся в своєму шевському дранті!»

Коли коні домчали Андріяна Яковича до млина, то на возі вже не залишилося жодного ящика з скляною тарою. Далі від ударів коліс по бруковому каменю короб на возі Андріяна Яковича почав витягатися вергуном, ромбом, так би мовити; далі задня частина цієї фігури відломилася і впала на землю. Згодом злетіла й передня. Залишилася при длі сама основа воза: дві пари коліс, зв'язані розворою — помірної товщини бруском, за допомогою якого можна то стягати обидві пари коліс, то їх розсувати, як на потребу. На повороті до млина задня пара коліс з'їхала з розвори, а передня разом з Андріяном Яковичем, шворнем і розворою затанцювала по бруку. Гнідий і Чала перед цим не рік і не два працювали в млині. Побачивши робочу обстановку,— у ворота заїжджали і з нього виїжджали вантажні підводи,— коні почали отямлюватися. Перший спинився Гнідий. За ним і Чала. Андріян Якович стояв однією ногою на дишлі, другою на бабці, був рожевий, знесений. Біля млина зустрів багато друзів, знайомих. «От прокотився! — сказав він Трохиму Кодацькому.— Глянь, трусу якого натрусив по дорозі!» — «Еге ж, натрусив,— погодився Кодацький.— Тільки ж і кишеню труснуть доведеться!» Тінь упала на обличчя Андріяна, з порожевілого воно стало темним. Потемнів, нічого не відповів; поволі зліз із штельваги і почав допомагати, мовчазно, зосереджено, аж навіть тужно, Трохимові складати воза. Савка вирішив сватати Параску Бакайху і за розвідника-свата приговорив Андріяна Яковича: «Піди і політично скажи, що, і як, і яка буде відповідь. Тобі це найкраще, знаєш її добре, та й вона тебе».

Еге ж, знаєш її добре. Та й вона тебе.

Від Шахівки до Добреньки, де тепер жила у свекрухи Параска,— півтора-три кілометри; три — до найдальшого кутка. Дорога гарна, біжить поміж дубовими лісами, які тут, як уже було згадано, Крисовами називають: Перша Крисова, Друга Крисова й Третя. Ліс, що зліва від дороги — Друга Крисова; справа — Третя. Перша не тут.

Ліс не стойть над дорогою стіною, а набігає до неї гайками й широкими, вкритими високою травою пролисинами. Слів «поляна», «галява» не знають у Шахівці: пролисина. Як котра з цих пролисин, то геть аж на гони — у Шахівці це двісті п'ятдесят метрів,— втинається вдалеку і темну дубову стіну.

Андріян Якович не дорогою йшов, а стежкою, навпростецеь. Стежка бігла через гущавину, в холодочку, а Андріяну Яковичу якраз холодочка й хотілось. Крім того, він ще й любив цю стежку, бо зустрічався тут з Параскою вже жонатим, навіть коли у нього діти пішли.

Це була трудна й довга історія. Замолоду три роки вони любилися, та коли прийшов час вінчатися, Лісовський, який тоді був попом тут, вінчали відмовився, виявив, що начебто вони були брат і сестра в других. З прадавніх часів у Шахівці жили Коломийці. Спочатку тих Коломийців було, може, й небагато, потім від них пішли нові кущі, так що в ті часи, коли Андріян надумав женитися, тих Коломийців було вже повне село. І, на лихо, багато серед них було Коломийців Іванів, які були теж синами Іванів. Випало так, що отими Іванами Івановичами були насичені обидва кущі — Параска теж була Коломиєць. Ця обставина й стала фатальною для них. Як не доводили Андріянові й Парасчині родичі, що діти їхні ідуть із зовсім різних ліній, Лісовський аргументів тих до уваги не брав. З його боку ішлося про підсвинка. Коломийська шахівська злидота тільки й могла запропонувати йому общипану сухоребру курку. «Не приймаю,— сказав Лісовський.— Злагодиться діло за кабанчика». — «За кабанчика! Де ж його взяти, як нема?», — сказав тоді Андріянів батько з ропачем. «А мені яке діло,— відповів Лісовський.— Умів родити, умій і женити! Підсвинка не було, і з Андріянового одруження нічого не вийшло.

Що робити було бідолашним? Попрощалися та й розійшлися. Андріян подався працювати до Безика, далі у млин, тоді його вже добудували й пустили. Параска, як і тисячі інших, вирушила шукати щастя на карлівських цукрових плантаціях. Почали дедалі більш oddaliatись одне від одного. В Карлівці⁴⁸ Параска познайомилася з добрянським парубком на ім'я Бакай Іван, та й побралися. Була це дрібненька нікчемна істотка, п'яничка, нероб, вересклівий битливець.

Життя для неї склалося важке. Вона хоч і думала, що Андріяна забула, що сприйме Івана, насправді того не забула, цього не сприйняла. А до всього додалися злидні, нужда і лиха свекруха.

І ось одного разу, на третій рік по одруженню, йшла Параска лісом із Шахівки від матері в Добреньку. Була перша половина літа, а ця пора на Червоноградщині особливо прекрасна. Тут, ліворуч, шумить дубовими кронами Крисова, там, у просвіті між перелісками, видно, як зеленіють людські ниви, як на них гуляє вороний вітер, як хвилюються пшениці і біжать, біжать на край світа, кудись до Дарнадежди, Сахновщини.

Вирвалася Параска з моторошного світу хатньої безвиході, побачила цю бентежну красу, озирнулася, мало не скрикнула: «Господи боже, який же в тебе і світ хороший!» Спинилася, поправила хустину, дихнула на всі груди, полінула очима в ті простори. Зачудувалась. Коли чує Андріянів голос: «Параско, здрастуй!» Скинулась, оторопіло обернулася. На тій самій стежці проти неї стояв Андріян. Змінився, почала борода рости, але під тією борідкою шкіра ще зовсім молода, кари очі не потъмяніли й трохи, тільки отемнені смутком і непевністю, бо почім знає Андріян, як зустріне його Параска? Може, скаже: «Здрастуй», — та боком-боком від нього: «Ніколи мені, поспішаю!» І тільки гілля за нею зашелестить на вузькій стежці.

Але Параска не мала сили зробити так. Скільки довгих нічних годин, уривши головою в подушку, передумала вона про Андріяна, і зараз, коли побачила, — не повірила очам, заклякла серед стежки, а як уже віддихнула, спитала: «Це ти, Андріяне? — I заговорила швидко-швидко: — Я тебе ж давно не бачила. Боже мій, боже мій, це уже третє літо! Здрастуй! Як же ти поживаєш?» Спитала і заплакала.

Ці слізозі і Параска, вимріяна, ще так недавно найближча людина в світі, потъмарили Андріянові свідомість. Він зблід, аж затрусився і, схилившись до неї, прошепотів: «Парасю, серце!» Параска поклала їйому руку на плечі, схлипуючи, притулилась до нього.

Вони потім не раз зустрічались на цьому місці, та осінні дощі, зимовий холод, життя по своїх гніздах немилих, де вже почали сушитися на жердках пелюшки, розлучили їх знову.

Андріян ішов лісовою стежкою, думав про Параску, про зустрічі з нею на цій стежці, про ціле море страждань своїх і про те, що ось тепер іде він в Добреньку, щоб висватати Параску за Савку. Адже вдова вона з двома дітьми на руках, і удівець Савка, теж с сиротятою, що обое вони отак кожне

наодинці не проживуть, а можуть прожити, лише долі свої поєднавши.

Перейшов останню широку пролисину. Пролисина спускалася в берег. Тут, певно, колись річечка протікала, а тепер лише зеленів порослий кущами рівчак. За берегом ішли левади, і вже за левадами визирали з куп зелені перші добрянські хати. Які вони маленькі, старі! Більшість хат уже поросли бурим мохом, поосідали в землю, покосились.

На горі забліскотів проти сонечка білий палац Коваленка, Петра. Був ще й другий Коваленко, Грицько, Григорій. Григорій Коваленко високо доскочив, водився з родовитим панством губернії, був своїм чоловіком у Києві, Москві, Петербурзі. Пізніше, вже напередодні першої світової війни, його оберуть в Державну думу⁴⁹, і стане він паном на всю губу і так пануватиме до 1918 року, коли, по дорозі з маєтку у місто, зустрінуть його партизани, щоб порахуватися за всі його діла, діла його родичів, діла предків.

А Петро, Петро Коваленко, був, як тоді казали, жуrom, бабієм, пропиякою. Любив пишне життя, любив вина, жінок любив, їздив на кінські перегони у Харків, у Полтаву. Пізніше купить собі автомобіль і стане першим шофером на всю Червоноградську округу.

Із зелені виринула вуличка чи провулок, увесь загорожений тинами, колись узорчатого плетива у три лозини, а тепер вже почорнілими, потрухлими, з латками й дірками, попробиваними півнями, собаками й підсвинками.

Он уже з-за суховерхої верби вигулькнула і Парасчина хата. Вона теж виходила на леваду, тільки з другого боку вулиці. Там не раз, скованіся в кущах, чекав Андріян на Параску. У возвищо здебільшого — у нього, як і в Савки, було п'ятнадцять сажнів землі. Іде на ніч у степ, залишить коней і гарбу в балці, а сам через наділи навпростець на цю леваду. Ще біля могили гавкне цуциком, завалують у всьому кутку собаки, і Параска знає, що Андріян уже тутечки, в лозах. Та тільки як вискочити до нього? І чоловік у дворі крутиться, і дітвора, і клята бабище-свекруха, що тільки й живе тим, як би утопити Параску, хоч би й у ложці води! Страшна людина свекруха! Параска обід готове, а вона уже стоїть проти неї: «І хто тебе в чортового батька учив так буряка кришити?! Бач, якими кусками батує! А руки такі чисті, аж грязюка спливає! І сама невмита, нечесана, задрипана! А відступись лишень, дай сюди ножа, бурячину...»

Вихватить ножа у Параски, починає кришити, а старе вже, безсиле, не чує, що з носом непорядок, от-от капне звідти на буряки. А бий тебе сила божа! Мов гадюка обів'ється в Параски навколо серця, закипить уся, знетяметься. І вже наговорить

свекруси! А свекруха їй. Обидві аж почорніють. І так з дня у день. Куди ж тут до побачення?! І часто ні з чим повертається Андріян на Третю балку до своїх коней і воза. І все поволі задавнилося, затяглося сірим туманом.

Та коли до Парасчині хати залишилося два-три двори, спокій одразу невідомо де дівся. Андріян Якович захвилювався, аж краска в лиці вдарила. Все ж таки це Параска була!

Побачив її несподівано і зовсім близько від себе. Підтиканя; з закачаними рукавами, вона підводила глиною призьбу. Змінилася, лиці обвітрилось, в стані грубіша стала. З двору чулося якесь бубоніння. Параска теж говорила гостро, з тим роздратуванням у голосі, якого вже ніщо не могло пом'якшити:

— Ви вже мовчіть краще. Подумали б, що робити без мене будете. А піду, піду і щенят своїх заберу... — Давня ворожнеча не припинялася. Андріян Якович уповільнив крок, почав прокашлюватись. — Ой, хто це там? — скрикнула Параска, визирнула з-за куща і на якийсь час скам'яніла, побачивши гостя, а тоді враз заметушилася. — То це ти, Андріяне? А я, бач, вся в глину вимостила... — І Параска почала опускати підтикану спідницю, поділ розправляти, полоскати у відрі руки.

— То здрастуй, — сказав Андріян Якович.

— Здрастуй, — ще не отямившись, відповіла Параска.

— Я до тебе... Є діло...

— То заходь, заходь... А я, бач, оце підводила хату...

Свекруха, що поралася біля кабиці, обернулася на розмову, побачила чужого чоловіка в дворі, зойкнула:

— О! А чи не казала я: ще покійному слідок не прохолоне, а до тебе вже тічка!

Параска одмахнулася, як від гедзя, рукою, сказала Андріяну Яковичу:

— Ну, тож у хату ходім.

Вони рушили через двір до сінешніх дверей, і Андріян Якович почув за спиною:

— Чого в хату ведеш?! Ти під кущем з ним, під кущем, як сучка...

Параска, яка йшла ззаду, на хвилинку спинилася, крикнула через плече, видно, поцілюючи свекруси в найболючіше місце:

— Він прийшов мене сватати. О, як ти мені уневірилася!

В світлиці посадовила Андріяна Яковича за стіл, поставила перед ним кухоль узвару, сама сіла навпроти:

— Випий, Андріяне; надворі жарко та й дорога неблизька, а сушня своя, слава богу.

Андріян Якович узяв кухоль, ковтнув терпкій напій і думав вражено: «Як це вона дізнатися могла, що я прийшов сватати?» І, пивши, думав про це, і, кухля відставивши, теж. Витерся і виголосив формулу, як тут її складено здавна:

— То ти знаєш, чого я оце до тебе прийшов?

— Скажеш, то знатиму,— відповіла Параска.

І Андріян Якович сказав:

— Ти вгадала: сватати, за Савку.

Параска підперла голову, задивилася у вікно, приплющила очі, і Андріян Якович помітив, як з-під темних вій викотилися на загоріле Парасчине обличчя дві слізини, затрималися трохи у вічницях і блискучими нерівними смужками потекли по щоках.

Андріян Якович побарабанив пальцями по краю стола, невесело сказав:

— Що поробиш, так склалося...— I після паузи продовжив: — Принаймні свекрухи збудешся. Звісно, у Савки хлопець, та хіба можна прирівняти цей клопіт з тим, що доводиться терпіти отут? — Андріян кинув погляд через плече в той бік, де біля кабиці стояла свекруха.

— Ех, Андріяне, Андріяне,— витираючи долонями щоки, промовила Параска.— Відьма, таки відьма! Їй сімдесят, а де вона дінеться, коли я піду?

— А що, в неї ніякого роду немає? — спитав Андріян Якович.— Певне ж, є дочки, сини?

— Нікого немає,— сказала Параска.— Всі повмирали. Нікого, крім мене та Василька й Катрі,— вона, як і Андріян Якович, перед тим кивнула головою в бік тієї самої кабиці, де в холодочку під стіною гралося двійко її дітей.— А їх вона як же і любить! — Параска витерла кінчиком хустки слізози, сказала гірко: — Вона ж перетерла мене, як жорнами, а чогось мені жаль її, старої відьми. Чого? I дітей як одірвати від неї, вони ж її люблять, скажену тварюку! Куди йде, біжать за нею, за спідницею чіпляються, тільки й чути: «Бабо, бабо, бабо!» Ну, кину її на старості: люди осудять, а бог не простить...

Андріян Якович слухав, похиливши голову, потім підвів очі, глянув на Параску:

— Так що ж, Параско, Савці сказати?

— Так і скажи,— відповіла Параска.— Не можу я вискочiti з цієї пастки. Думала, що зможу, а тепер, бачу,— ні...

Андріян Якович лапнув по кишені, намацуючи кисеток, і водночас скосив очі на кілочок, де повісив свого картузса. Параска почекала, поки він скрутить цигарку, потягнеться до сірників, тоді й собі підвелася.

Тим часом Андріян Якович, налагодивши сірника, щоб чиркнути, затримався поглядом на дверях. Хатина у Параски була старосвітська, вже в землю ссіла, осіли й одвірки, двері перекосилися, в одвірки входили косо, залишаючи вгорі широку щілину.

— А слухай, Параско,— сказав Андріян Якович,— що б ти сказала, коли б я підтяг трохи двері?

Параска зрадила:

— Ой боже мій! Як же ж ми намучилися з нимій. І не пристають, і не причиняються, взимку ганчіркою затикаємо, та що з того... Холод так і гуляє по хаті...

— То мені б молотка та сокири. Мабуть же, ѹ пилка у Йвана була?

Параска сковалася в коморі.

Баба Марта залишила кабіцю і, витираючи на ходу руки об хвартух, спинилася проти Андріяна Яковича, пропікаючи його гарячими, як жар, очима:

— Ага, то ти вже до нашого добра добираєшся? Вже способу шукаєш добро моє заграбастати?

Баба була справді страшна: висока, худа, з розпеченим жаром замість очей. Андріянові Яковичу аж моторошно стало, але він опанував себе і відповів розсудливо і спокійно:

— Та що ви на людину з мокрим рядном накинулися? Ви краще сядьте отут на прильбі та й розпитайте, чого я прийшов, хто я і що... — І не даючи змоги бабі Марті встянуть в розмову, повів далі: — Сам я із Шахівки, в мене там своя хата, жінка, троє діток, пара коней, корова і підсвинок. То навіщо мені чуже, коли й свого вистачає? Спітасте, чого я прийшов? Скажу, — знову наступаючи на бабу Марту, говорив своє Андріян Якович. — Скажу. Прийшов я від Савки. Це мій приятель. Живе таки ж у Шахівці, удівець, має хлопця. Своя хата, має трохи землі, пару коней, корову, робить у млині, так що копійка є. От і хотів я висватати за нього Параску. Не дала ваша Параска згоди, каже: «На кого ж стару свекруху залишу? Кину напризволяще, то люди мене осудять, а бог не простить...»

Баба Марта мовчала, переводячи свої вогнисті очі з Андріяна Яковича на Параску, що вийшла з комори з інструментами. Видно, Андріян Якович якось вразив її своїми словами.

— Отак-то, — закінчив свої міркування Андріян Якович та й узявся за роботу. Він зняв двері, почав вирівнювати одвірки, набивати де слід клинці. Видно було, що пилка й сокира були в його руках частими гостями. Орудував ними він уміло і якось аж весело.

Параска одійшла до прильби, закінчувала підводити її яскраво-червоною глиною.

Баба Марта, навпаки, почала вертітися біля Андріяна Яковича, проходила то в кімнату, то в хижку, торготіла відрами біля діжки з водою.

Коли баба вп'яте чи вшосте прошуміла біля Андріяна Яковича, він спитає:

— Чого це ви, хазяєчко, бігаєте-бігаєте, а нічого не кажете? Коли вже ви не спітаєте, то я спитаю: жив у вас

у Добреньці Довгопіл Улас... Я розпитую про нього тому, що один час ми з ним робили на станції у Сахновщині, посадку понад залізницею насаджували. То де він тепер?

Баба розпеченими очима глянула на Андріяна і враз спалахнула.

— То ти чи не одного кодла із ним? Де дівся Улас твій? Обікрав діда і втік на Зелений Клин...

Баба розпалилася, дихала вогнем, як вулканічна лава.

— Та стривайте, стривайте,— стишив її тим самим спокійним, розсудливим тоном Андріян Якович.— Коли, якого діда?

— Всі ви одного кодла,— хлюпнула вогнем баба. Вона аж захлиналась від надміру почуттів, все всередині у неї клекотіло.

Андріян Якович знизав плечима, сказав, не міняючи тону:

— Який я не є, та не накидаюсь на добрих людей, як оце ви. Почім ви знаєте, що я за чоловік? Може, я, як ваш добрянський Касян, святий, співаю у церкві, коли там ні півчих, ні дяка немає і коли він сам-один за всіх управляється!

Згадка про Касяна, видно, потрапила в болючу точку хазяйки. Не байдужий колись був для неї той Касян! Одмітний від усіх. Читав Святе письмо і любив проказувати: «Дочитаю оце до кінця одкровеніє, і по всьому. Святе письмо так собі не дається людині». А жив, як і всі. І баба з вогнистими очима шанувала його і за співи в церкві, і за оте Святе письмо. Та одного подарувати не могла. Любив дуже Касян баб'ячими літками милуватися. Гляне на котру пару і скаже: «Проти такої літки жодна сила на землі встоять не встоїть!» Про багатьох так казав. І про Кизиченчиху, і про Скиданову Вірку, і про Вівдю Джумайловоу. А про її ноги, про Мартині ноги, ніколи, не сказав ні єдного слова. А літки ж у неї краці, ніж в інших були, куди їм! У тієї Джумайлихи, прости господи, не ноги, а під-свинки, а під нею, під Мартою, такі акуратненькі. Побачить, було, Марта Касяна, підтикається, несучи відра з водою, чимвище, а він — кліпне оком — і далі пішов. Проти Джумайлихи спиниться — соловейком заливається, а проти неї — ні. І не злюбила за це баба з вогнистими очима того Касяна.

Стара кривда заворушилася в грудях у баби Марти, і вона пристрасно скрикнула:

— То, може, й ти такий? Він бабій був, прости господи, то й ти теж?

— Та ні,— відповів Андріян Якович.— Які ви, їй-богу! Куди не поткнеш пальця, скрізь дихнете полум'ям. Касян

це для прикладу. А ви все ж таки про Уласа скажіть. Коли він на Зелений Клин подався?

— А ти хіба не чув? — обізвалася із-за причілка Параска. — Він пішов у прийми в Мартинівку до Хвеськи, ти, мабуть, не знаєш її. Це дідова Кизиченкова онука, ота, що все на безиківський хутір ходила...

— Щось не пригадую, — сказав Андріян Якович, набиваючи на двері клин.

— Ну, отож і жили обоє в діда Вакули. Дід Вакула як постарів, то спродає пару волів, гайок, — був у нього гайок, гарненький, отам аж за Гнидячим, — і гроші поховав під стріхою. Улас підглядів, гроші забрав, купив воза, коня, посадив на воза Хвеську, та й вирушили світ за очі...

— Ага, он яке діло... — Андріян Якович почухав лоба над бровою.

У розмову встрияла баба Марта, жмує іскори сипнула:

— Розбестився народ, бога забули, совіті не мають, живутъ не по-людському, вовчим законом...

— Е, бабо, — відповів Андріян Якович. — Всі дорікають, всі кажуть: і те не так, і се не так, а як треба жити — ніхто не знає. А в Петра Івановича Коваленка спитати не здогадаються.

— А що ж, — знову несподівано скипіла баба Марта. — Що пан, то не мужик! І той Коваленко, пан наш який: пшеничний та білій. А ти на себе глянь: чорний та зачучверілій...

Андріян Якович засовався, він справді був чорний, але дебелій, плечистий, слово «зачучверілій» не клейлося до нього, та йому незручно було щось казати в свою оборону, і він лише крекнув. Баба ж Марта навально рушила далі в наступ.

— Тим-то молодиці від таких, як ти, носа вернутъ; а пан наш, Петро Іванович Коваленко, кахикне тільки — і вже весь куток біля двору, зиркають через ворота, крізь хвіртку, мовляв, глянь, наш паночку, які ми! Моргни тільки та кивни — і перша-ліпша побіжить за тобою, як сучка, хвостом закрутить, ще й на спину перекинеться: бач, яка я! Роби зо мною, що хочеш!..

«Куди це вона верне, чортова баба? — слухаючи Парасчину свекруху, думав Андріян Якович. — Так собі ба-зікає, чи кидає наздогад буряків, щоб капусти дали?» Він непомітно кинув погляд на Параску. Але на обличчі її важко було щось прочитати. І йому враз подумалось: «Мабуть-таки, і Параска не обминула Коваленка. І дурна була б, коли б обминула, що їй від цього станеться? Коваленко, таки правда, на людину схожий, не таке казна-що, як покійний

її Іван — дрібне, лихе ще й дурне». Андріян Якович намагався зазирнути в світ, яким жила Параска. Та, здається, нічого путнього в її житті не було. Колись була недолюблена любов з ним, з Андріяном Яковичем, а тепер, можливо, така ж недолюблена любов з Коваленком, у якого таких, як Параска, десятки.

Полагодивши двері, Андріян Якович почав накидати їх на петлі. Старший Парасчин хлопчик, що давненько вже крутився біля Андріяна Яковича, прохопився в сіни і, підваживши двері знизу, взявся пособляти. Хлопчик був чорнявий, широкоплечий, дебелій.

— Та ти козак, молодець! — сказав йому Андріян Якович. — Як же звати тебе?

— Василь,— соромливо відповів хлопчик, але так, що крізь ту соромливість просвічувало завзяття.

— І боротися вміш уже? — питав далі Андріян Якович. — Уміш схопить під мікитки, ногу підставити?

Василь почервонів, опустив голову, сказав перегодя:

— Коли б вони не підставляли, то й я не підставляв би. А то Грицько такий лукавий, кричить: «Пусти, пусти!», а тільки попустиш, він уже й ногу підставив. Хто ж йому повірить тепер?

— Еге ж, повірити трудно,— погодився Андріян Якович, милуючись хлопчиком.

Оживилася баба Марта. Вперше за увесь час на поморщених губах її з'явилось щось ніби посмішка:

— Як не повернеться з вулиці додому із синяками або з розпанаханою сорочкою, то то й не він.

На хлопчикові були сорочка й штани перешиті, певне, з пррабабиної спідниці. Розпанахати таке пошиття не дивно, воно й само розповзaloся. Андріян Якович приховав посмішку — він і сам у свій час доношував недонаоски всього роду, — зиркнув на бабу Марту, на Параску:

— Так і не доберу, на кого він схожий? Іван покійний, здається, білявий був?

— Батько його справді білявий був,— запально сказала баба Марта. — Але дід його і весь наш рід прихідківський — всі чорняві. Такі, як і я. Чого б то Василь був інакшій?

— Та воно й видно,— погодився Андріян Якович. — Викапана бабуся.

Баба Марта сипнула жаром з очей, обличчя її помолодшало і стало одразу помітно, яким вродливим воно колись було.

Андріян Якович взявся набивати клинець поверх дверей, поставив їх на ребро. Василь — як тут вродився, вже

стояв поруч, простягаючи Андріянові Яковичу молоток і потрібний цвях. Від хлопчика віяло теплом життєлюбства. Близькість з ним була Андріянові Яковичу присмна. Переbrавши молоток і цвяшок, він лагідно сказав:

— А тепер візьми тут і кріпко держи, щоб клинець куди не зсунувся.— Хлопчик учепився руками в дерево, руки були ще пухлі, з дитячими ямочками, на денцях яких виднілись піщинки і чорні плямочки засохлої землі.

— Може, й мені пособити? — спитала Параска.

— Та ні, спасибі,— відповів Андріян Якович.— Ми із Василем управляемося. Правда ж, Василю?

Василь щасливо усміхнувся. Андріян Якович ударив ще раз, другий молотком по цвяшку і, продовжуючи розмову, спитав у Василя:

— А скільки ж тобі років уже?

— Сім,— відповів жваво Василь.— А оце вже восьмий пішов.

— Еге ж, йому вже сім років, восьмий,— сказала й Параска і зітхнула. І якимсь особливим поглядом, повним туги, зиркнула на Андріяна Яковича.

Іде собі чоловік із звичайним своїм клопотом у думках, і враз з карниза зривається цеглина, б'є в голову. Не на смерть, але так несподівано, так вражаюче, що свідомість тъмяніє. Сім літ! Таж вісім років тому вони вперше зустрілися в переліску на стежці по дорозі з Шахівки в Добреньку. Господи боже, які вузли ти зав'язуєш часом!

Коли Андріян Якович закінчив із дверима, почало вечоріти. Параска з меншою дівчинкою провела його до воріт, а Василько,— хлопчик встиг прив'язатися до Андріяна Яковича,— аж до левади. І на рівчаку ще стояв довго і дивився йому услід.

Сіли, і Савка спитав:

— Як там наші діла у Параски?

— Що про Параску сказати? Вдова, діти, вопіюща бідність. А слова не дала. Коли б сама, а то хазяйство: хата, хлівець, півнаділу. І свекруха. Піде з двору Параска, а що ж з господарством? І єболіває: на кого свекруху залишити? Отож, виходить, поочекати треба.

— Поки стара помре?

— Поки стара помре, от іменно. А кине її напризволяще: і люди засудять, і бог не простить.

Савка зітхнув.

- Ще не пізно, ходім до Пархома, посидимо вип'ємо пива.
- Про мене. До Пархома, то й до Пархома.

У Добрењці кутими возами ще мало хто їздив, доживали свого віку дерев'яні вози, таки справді дерев'яні, бо залізного в них був тільки шкворінь — залізний стрижень, такий, яким передня пара коліс зв'язувалась в одне ціле з усім возом. Все інше в дерев'яному возі було зроблене з дерева, навіть колеса, навіть осі. Колеса в дерев'яному возі були широкі, в розтанні вони йшли поверх болота, в сушу не тонули в дорожній пилузі. Особливо придавалися вони в селах, розташованих у долинах на лівому березі Берестової. За своє доісторичне й історичне життя Берестова безліч разів міняла річище, то все ближче й ближче підходила до червоноградської гори, то, навпаки, посувала свою течію аж ген до узбережжя високого чорноземного степу. Ось цей простір між червоноградською горою і берегами високого чорноземного степу і засіпала Берестова піском, білим, сипучим, глибоким. В пісках тонули всі лівобережні села на Берестовій, насамперед наша рідна Щахівка, а разом з нею Пепівка, Петрівка, Олянівка, Добрењка, Мартинівка, Вільховий Ріг, Обазівка і ще..., ще...

Модерна залізна бричка, тобто бричка з кованими колесами, з безліччю залізних деталей, була найменше пристосована для роботи в наших шахівських пісках. Тонкі, гострі куті колеса врізалися в пісок по маточині.

Думаючи про це, я й досі згадую широкі, золотаві, терпій перетерті пісками дерев'яні колеса на дерев'яних возах. І не раз було, присівши під тином у баби Харитини Захожайхи, пильно придивлявся, як пливуть вони по піску, ніби спервовіку для подорожі по наших пісках створені.

Такими возами їздили ще мало не всі добрянці.

І ось у тихий завулок, де лобода, глуха кропива, спориш і калачики буяли в первісній красі своїй, прохопився важкий тупіт коней і залізний брязкіт важкого кованого воза. Дерев'яний віз і по траві пливе, як по піску, пригне в колії калачики, та ось минає якийсь невеличкий час — і ті калачики починають підводитись, знову до сонця тягнуться, виголошують: «І я живу, і я дихати хочу і радіти під сонцем!» Тепер у провулкучувся не шелест полеглих тугих соковитих стеблин трави. Чути було, як важкі колеса карбували землю, різали стебла — байдуже, чи була це лобода, кропива, калачики чи навіть і спориш. Все лягало немов від ножа гільйотини, невблаганий удар, розплачливий хряскіт, зойк, і вже

зелень прорізала гостра колія, чітко прокреслена вздовж завулка.

— Ой господи, що воно?! — скрикнула баба Марта, кинула кабіцю, мерщій подалась до воріт, стала над ними — ворота були засторчовані шелюгом, — і з подиву за груди взялася. До їхнього двору під'їджала бричка, така сама, на якій шахівські вантажники возять лантухи — з борошном на залізницю, із збіжжям з залізниці у млин. В бричку були впряжені гладкі сильні коні, звиклі возити по шістдесят пудів поклажі на гору і по вісімдесят з гори. Один рижий з кучерявою гривою, другий — гнідий. Обидва аж лиснилися, гостро стригли вухами, насторожено ступали ногами. Непокойла їх і вузька, вся зелена вуличка, і піvnі на тинах, а найбільше жіночі голови в білих хустках, позав'язувані так, що кінчики тих хусток, як роги, над головами стирчали. А в баби Марти хоч не хустка була, а очіпок, та старовинний, як макітра завбільшки, треба ж було туди убрати все волосся, а коси в баби Марти як були, так і застались до пояса, тільки що посивили. Сиві клубки волосся вибиваються з-під очіпка, чорні, як вуглиною намальовані, брови і палаючий жар, насипаний у глибокі очниці! Побачивши бабу Марту, коні ще гостріше застригли вухами, ще вище почали забирати передніми ногами.

На бричці сидів хазяїн цих коней, здоровенний, русявий, в новому синьому циганському картузі з обтягненим у синю тканину козирком, в черкасинових штанях і такому самому черкасиновому піджаку, з-під якого виднілася нова сатинова сорочка в синю смужечку.

Гість не заводив бороди, як добрянські люди, стриг її зовсім, залишив тільки вуса, і були вони в нього як переспіла житня солома — якісь сіруваті. Пшенична солома, як золото, виблискує, аж сонце грає на ній, а перестигла житня солома, та ще з шахівських пісків, набувала того самого кольору, як і ці піски. Лице велике, довгасте, брови якісь чи то сіріві, чи рудуваті. Та вони й не значили нічого: їх і не бачив ніхто і не помічав — все його очі тъмарили — великі, сірі, як буває небо в найгарячіші дні.

Згодом десь зовсім зблизька гримнув грім, і одночасно з ним баба Марта почула слова, які, певне, належали прибульцеві:

— Приїхали! Мамо, відчиняйте ворота!

Від цих слів баба Марта оставпіла. Цього чужого чоловіка, здоровила, вона ніколи і вічі не бачила. Він сказав їй:

— Я з Шахівки, Савка, приїхав забирати Параску...

Ці останні слова він вимовив уже біля воріт. Бачачи, певне, що баба Марта не швидко отямиться від здивування,

він легко скочив з брички, підійшов до воріт і, скинувши каблучку, відчинив їх широко. Потім взяв рижого коня за вуздечку, почав заводити увесь обоз до баби Марти у двір. Людські голови, які спочатку були повихоплювалися над тинами, тепер познікали. Як і в Шахівці, тут діяв споконвічний закон: коли робиться чуже діло, не лізь осою у вічі. А як не можеш зробити цього, то хоч сковайся за тин, за кущ, за причілок. І людські голови підкорилися тому дипломатичному закону.

Савка заводив у двір коней, баба Марта наполохано відступала перед ним. З огородів почувся стишений, вкрай піднесений жіночий голос: «Параско, чуєш, Параско! До тебе гості приїхали!»

Параска давно вже закінчила підготовку до зими, все викопала, пересушила, поховала в погріб, під повітку, в комору, на горище. Але на городі залишилися ще недогризені коровами капустяні качани. Їх оце й визбирала Параска. Визбирає, знese під повітку, пошаткує сокирою — та й проміняє сусідці за кухлик молока для дітей. Почекувши зойк з самої глибини сусідської калини, вона скинулася:

— Господи боже! Хто там? Які гості?

Та й опанувала себе, взяла в руки і, коли пішла з клунком у двір, пішла статечно, повільно, по-хазяйському. Серед двору біля брички стояв Савка, світив і світив сірими очима. У Параски потерпли руки й ноги, серце закалаталося. «Цить, чортова виграшка,— крикнула йому Параска.— Роби все без гарячки, без хапанини!»

Баба Марта з онуками біля колін відділилася від стіни повітки, оголосила на весь двір:

— Оце ж, хвойдо, до тебе вже й бахур приїхав!

Савка повернувся на голос баби Марти, зробив крок до неї, і вона побачила, як Савка почав з людини переростати на гору. У неї дрібно затремтіли жилки, баба Марта злякалася. Такому придушити — пусте діло! Це покійний її Семен все намагався приборкати бабу Марту, таки й душити сікався, нічого з того не виходило і вийти не могло — не було випадку, щоб теля завдало шкоди індійському королівському тигрові. А цей — Кармалюк⁵⁰, прости господи! І баба Марта ступила назад і ще назад. Та Савка вже, певне, про неї забув, обернувся до Параски, сказав, і шибки заторохтили у вікнах:

— Приймай, Параско Хомівно, гостя!

Параска скинула з плеча клунок, поправила косинку, провела по спідниці руками, відкинула порухом руки пасмо волосся з лоба на голову, проказала:

— Тож здрастуй, Савко. Гостям рада.— І тихо, щоб ніхто не почув, сказала з докором: — То ти все ж приїхав? Чого?

— Тебе брати.

— Хіба Андріян тобі нічого не сказав?

— Та ні, чого ж,— відповів Савка.— Ось поставлю десь коней, у хаті все розкажу.

Савка випряг коней, завів їх під повітку, понатягав на голови шаньки з мішкою, якої ще з дому прихопив, і тоді вже, витираючи руки об конячі клуби, повернувшись лицем до двору, набачив там бабу Марту з дітьми, стривожену Параску і голосно сказав, знову бабу мамою назвавши:

— Ну, мамо, Параско, в хату ходімо. Будемо збиратися.

— Як, куди? — спитала зовсім спантеличена Параска.

— До мене, у Шахівку,— відповів Савка.— Сьогодні я вас заберу, після обіду повінчаємося, я вже отця Кузьму приговорив і налагодив усе, що слід.

Він рушив до сінешніх дверей, постояв, поки туди не підійшла Параска. Параска знову сказала:

— Та як же це ти так?

— Та отак,— відповів Савка. І знову, втретє сказав: — Чого ж ви, мамо? Заходьте, поговорити треба. Ну, ну, проходьте...

І баба Марта пройшла під Савчиною рукою у свою хату, ще й збокувала трохи, як біля Савки проходила. Він зайшов останнім, і, як увійшов у хату, в руках у нього Параска і баба Марта побачили великий, виплетений з рогози кошик, зовсім новенький. Кошик був чимсь туго напханий, а щоб не розірвався, Савка зав'язав його ретязем.

Спантеличені, збентежені незвичайною поведінкою гостя, обидві жінки не знали, що робити, що й казати. Особливо вибитою з колії почувала себе баба Марта. Дивно звучало, неприродно звучало в устах цього незнайомого чоловіка оте «мамо! Яка вона йому мама? Якийсь забродько, шалапута, пройдисвіт і — «мамо! Та разом з тим в цьому «мамо» було щось хвилююче, солодке. Скільки не жила після Семенової смерті баба Марта та й при Семенові, найбільше доводилося чути їй такі лепські епітети в свою адресу, як відьма, чортова відьма, проклята відьма, щоб ти пропала, щоб ти сказилася, коли ти вже пропадеш, падло собаче, задрипанка, попова сучка... І не могла звикнути до цього баба Марта. Повсякчас кипіла вона, як у казані, і вже тоді вивергала зо дна душі слова, пропахлі пекельним вогнем, смолою і сіркою.

Савка спочатку налякав був її своєю пост�вою, з кожного клаптика якої прозирала сила, дужість, потуга. А ціну

силі баба Марта знала. Ця сила виписувала всі можливі візерунки на її плечах, на її ребрах, адже двадцять літ, наймолодших, найгарніших, вона прожила в кріпацтві. Били її різками, нагайками, паліччям, карбачами. Били панські посіпаки, потім Семен бив... І за своє життя баба Марта твердо засвоїла істину: людину на світ пущено не для того, щоб пожаліти її, а щоб побити! І всі люди навколо баби Марти існували для того, щоб побити її як не палицею, то словом. Розманіжилася була спочатку баба Марта від того «мамо» — кого не розманіжить це святе слово? — але потім вона схаменулася. «Це ж нечиста сила задобрює, щоб потай укусити, а може, й до горлянки добрatisь!» І вона сказала тому Савці вголос:

— Який-бо ж ти святий та божий, тільки скажи: душити як будеш — руками чи цуркою, як Махтей лошат?

— Е, мамо,— сказав Савка терпляче,— ви не з тієї починаєте. Ми про все оце потім, а зараз гляньте сюди.— Савка розкрив свого кошика, витяг пару чобіт. У хаті одразу гарно товаром запахло. Чоботи були новісінькі, просто з магазину. Еге ж. Чоботи всякі бувають. Вичинять, буває, товар недодохлої, охлялої худобини, то він такий пісний, хирлявий, як папірець лопотить; ще й підошву поставлять з випортка — черкнеш ногою раз, вдруге по землі — і вже дірка. Такі чоботи все життя свое й носила баба Марта — в Добреньці живши, не розжившся на копійку. А те, що Савка в руках тримав, було щось зовсім інше, з іншого товару! Товар цей був тугий, дебелій, еластичний, обійме ногу, як рідна мама; нешвидко холод пройме його, нешвидко й зносяться!

Савка проніс ці чоботи через кімнату, поставив біля баби Марти, сказав:

— Це — вам, мамо. Носіть на здоров'я. Тільки ще не все.

Він обернувся до свого кошика, вийняв звідти сувійчик ситцю. На ситцях Савка знався, бо доводилося набирати для Дар'ї Олександровни, для сестри Варвари, для баби Харитини Захожайхи, для покійної Марії. Робив це він так: заходив у мануфактурний магазин до старої Венгерихи, здоровався і просив продати йому такого ситцю, який носять старі жінки в Шахівці. «Це ж для кого? — питала стара Венгериха.— Для матері, для тітки?» Спитала й цього разу, і Савка сказав: «Для тещі». Вона знову спитала: «А для якої: для любимої чи нелюбимої?» — «Мені найкращого», — відповів Савка. Стара Венгериха пильно поглянула на Савку, подумала: «Цей хурщик розумний чоловік, бо краще мати в хаті друга, ніж недруга». І тепер ось ця наборка лежала на руках у Савки, він держав її перед бабою Мартою, сказав:

— Оце тут дві наборки. Одна для хатнього вбрання, для повсякденної роботи. А оця ось — для празника. В Шахівці від нас церква близенько, щоб було в чому з двору вийти і зайти в божий храм.— Сказав так та й поклав наборку на коліна бабі Марті.

Стара Венгериха, що вік звікувала в мануфактурному магазині, зналася на тканинах і знала смаки своїх селянських клієнток. А Савка ще й подобався їй за його уважність до матері, до жінки, до сестри Варвари, до баби Харитини Захожайхи. І вона відміряла Савці справжньої тканини. Сама Венгериха, хоч була й немолода, любила яскраві кольори — червоне, жовтогаряче, біле-біле, як біль, але заразом з тим знала, що сільські літні жінки любили притамовані барви, і відрізала для баби Марти на святкове плаття темно-синього ситцю в дрібну-дрібну блідо-голубу квіточку з химерною ряснотою листочків. Темне тло про літа говорило, а дрібні-дрібні блідо-голубі квіточки з химерним плетивом листочків потішали серце людське, що й для нього дорога блакить неба і неосяжна краса білого світу. На щоденну спідницю Венгериха відрізала темно-коричневого ситцю в густий жовтенький горошок — звичайна робоча тканіна. Чи руки витре, чи з сковорідки капне, як біля печі порається, не дуже й помітне. Та й онуки вже увесь час біля колін трутися, світле своїми ручатками враз закецькали б, а це хай спробують.

Одним поглядом баба Марта все це зважила, серце охопила незбагненна радість, увесь світ по-святковому затанцював у очах. А Савка передав бабі Марті наборку, схилився і віддав чолом — поцілував руку її. Такий здоровань, півхати захарстив своїми плечима, головою здорововою, як відро! І бабине гаряче плетиво думок, що це ж нечистий піддобрюється, щоб краще за горлянку вхопити, застряло у горлі, застряло в серці, в душі. Нові чоботи з доброї юхти, нова наборка на святкове плаття і на щоденну спідницю лежали на колінах у неї, і на руці ятрився гарячий слід від Савчиного поцілунку. Хай і чорт, але який чорт! Бабу Марту затоплювали незбагненні почуття, крила душі її поривались у весняну блакить неба, але в блакить цю втиналася гостра, як вила, думка: «А що коли це справді лихий? Нечиста сила?» Зібралившись з силою і міцно притримуючи рукою подарунки, вона зашепотіла про себе: «Да воскреснет бог» — отруйну для всякої нечисті молитву, вірячи в те, що в образі цього Савки перед нею стойть сам безп'ятий Гриць, і надіючись водночас, що це не так, що Савка таки шахівський чоловік і чоботи, які він подарував їй, і наборка на вбрання — справжні, людські, земні. Вона прочитала всю молитву з по-

чатку і до кінця, потім вдруге і втретє. І ніякої познаки на Савці це не відзначило. Він ще кілька разів підходив до свого кошика. Раз сказав: «А це ж тобі, моя жінко, на кохту й спідницю, а це —на наволочки й простині, а це тобі м'які черевички, щоб ніг не набила, по каті топтавшися, а це нашим діткам — Василькові й Катрі на сорочечки, штанці, платтячко». І все це, вибираючи з кошика, складав на столі біля Параски.

Цілу гірку наскладав. Далі поглянув на Параску, посміхнувся й сказав:

— І це ще не все. В сім'ї чоловік і жінка ділять все пополам — радість і горе. Чоловік заробляє, а жінка кубла глядить, чоловік гроші додому приносить, а жінка лад їм дає. Як люди живуть, так і ми жити будемо. Оце ось, Параско, назбирав я трохи грошей. Що ми з ними робити будемо, пізніше порадимося, а поки що на, сковай їх, як і годиться хазяйці.

Савка витяг з кишені гаманець, передав Парасці. Параска одкинулась на стіну, провела рукою по лобі. Все, що діялось, їй сном здавалося. І тому, провівши рукою по лобі, вона водночас махнула над очима рукавом, щоб зігнати, коли це сон.

Ні, це не сон був. Це дійсність була. Переможена, збентежена, розхвилювана, вона ледве зібралася з силою, насилу сказала:

— Так ми ж, Савко, ще не вінчані. Як же ж ти довіряеш?

— Як же ж я тобі довіряти не буду, коли ти жінка моя! Зараз нас бог благословить, а ввечері обвінчає і благословить отець Кузьма.

Параска ще більше збентежилася.

— Савко,—сказала по паузі Параска,—мені недобре, в очах мерехтить, серце так б'ється. Дай я хоч води вип'ю.— Вона поклала край столу гроші, пройшла до діжки з водою, що, як і у всіх у ті часи, в сінях на лаві стояла, набрала кухлик, випила.

— Ну от і добре,—сказав Савка.— Це все ми про діло говорили, а тепер радіти давайте.

Він узяв кошик у руки, підняв його над столом, перекинув отвором униз, розвів дужки. На стіл посипались сонце, блиски, квіти, хату оповив ніжний дух карамелі, помадки, подушечок з усякою начинкою.

— Ой мамочко!..— побачивши купу такого багатства, скрикнула Катря. У Василька очі палали солодким сяйвом. Він теж скрикнув:

— А ото он, бабо, подушечка з варенням!

Баба тим часом все ще вичитувала «Да воскреснет». Ні! Молитва не мала над Савкою сили! Савка таки справді був шахівським чоловіком, що мав хату, садибу, п'ятнадцять сажнів землі, пару коней, бричку і щодня їздив на тих конях у млин возити на гору борошно, а з гори, із станції, пшеницию — у важких п'ятипудових чуvalах.

І це ж, видно, від цих чуvalів у Савки плечі перекосилися, праве, на якому доводилось тиряти оті лантухи, стало нижче, ніж ліве.

— Сідайте, діти, до столу,— сказав Савка,— їжте, що кому до вподоби. І ти, жінко, покуштуй, і ви, мамо. Свіженьке все. Іван Максимович — у Шахівці є такий чоловік — тільки вчора наготовував. Як брав ввечері, то ще теплі були. І я теж покуштую,— казав він далі.— Люблю я найбільше дюшес. Це м'яні канфети, гарно так в роті холодять.— Він взяв цукерку в зеленій сорочечці, розгорнув ту сорочечку, підніс пахучу зелену качалочку до рота. Слідом за ним руку простягla Й Параска.— Мамо, а ви ж? — знову нагадав Савка.— Призволяйтесь, у нас-бо свято! — Він узяв бабу Марту під руку, допоміг їй встати з лави і пересадів до столу, ближче до цукерок.— Ви ось попробуйте оцю. Це — помадка, м'яка, пахуча, добра...

— Боже мій, боже мій! — ледь промовила баба Марта.— І який же ти? І хто ж ти? І де ти взяvся такий? І яка тебе мати такого на світ породила?! — Баба Марта рапортом склипнула і приклада до очей кінчик коftини.

Їй треба було виплакатися, і Савка повернувся до Параски.

— Незабаром з Шахівки приїдуть Андріян Якович, Трохим Кодацький, Архип Юрко, Андрій Сенченко, щоб усе добро наше за одним разом забрати. То треба людей пристити. Там, на бричці у мене, всякий припас...— Кажучи це, Савка взяв жменю цукерок, засунув Василькові за пазуху.— Ходімо хазяйнувати. А щоб веселіше було, клади за зуба оцю ось подушечку...

Обос вийшли і незабаром повернулися. Савка з чималим клунком, напханим припасами, а Василько з меншим. З цього клунка визирали паляниці, фірми отієї Опарихи, з Низу, що була славна на весь червоноградський базар своїм білим тістом. Шкуратиха славилася житнім хлібом, а ця пшеничними паляницями. І слава ця небезпідставна була — виклав Василько балабушки з торби, і хату заполонив хмільний запах ніжного тіста...

У кого б не покотилася слинка! Клунок свій Савка біля обох жінок поклав на столі: розберіть, пригответе, що там треба. Дядьки будуть здорові, щоб не закинули нам: скупердяги!

— Ну, що ви скажете, мамо? — спітала Параска, коли Савка й Василько знову вийшли. — Таке усе це несподіване! А що ж, мамо, буде з хатою, з наділом?

Баба Марта підвела на Параску свої палаючі очі, відповіла:

— Савка скаже, що робити. Він — знає. — Вона підвелася, почала розбирати клунок. У клунку знайшла три кварти горілки, чотири кільця ковбаси, четвертину товстого сала, кульок грудкового цукру і торбину з борошном. Зазирнула в торбинку: борошно аж світилося. Такого борошна баба Марта не бачила в себе навіть на великдень, коли пекла паски. Де ж було їй знати, що це тринолька, ота сама, яку Савка вивозив з млина на станцію, а звідти вона йшла через Лібаву⁵¹ в німецьку землю, а коли й далі.

— Оце вже пора й заходжуватися,— вела своє баба Марта, визирнувши у вікно,— вже час, треба, поки приїдуть, упоратися.

По Параску з бабою і дітьми приїхали Архип Юрко, Трохим Кодацький, Андрій Сенченко і Андріян Якович — чотири брички, з Савчиною — п'ять.

Забирали все жужмом. Вигребли все з комори, з горища, з погреба, з повітки, поскладали на вози. Як упорались, а впорались швидко, сіли пообідати.

Ніколи Парасчина хата не бачила стільки людей — і яких! Сам Савка половину хати займав! Професія підбирає собі людей. З хлипким здоров'ям лантухів не наносишся. Ось син діда Юрка, отого, що баса веде у шахівській троїстій музиці, Архип, теж Юрко, й біля нього Андріян Якович, біля того Трохим Кодацький. Це зовсім нова порода шахівських людей. Архип Юрко був такий завширшки, як і заввишки, і був точною подобою Андрія Сенченка, свого сусіди через дорогу,— а той низький, широкоплечий, налитий потугою, недаремно ж Андрія товариші Пузирєм прозвали! А що сказати про Андріяна Яковича і Трохима Кодацького?

Вони йшли назустріч своїй хурщицькій долі, і хурщицька доля приголубила їх, сказала: «Будете, хлоп'ята, тиряти лантухи — і зносу вам вовіки не буде!»

Ось які люди засіли в хатині у Параски. Згодом придибала баба Локощенчиха. У неї в дворі бігало чотири зозулясті курки гарного заводу: як день — так і яєчко! Параска ж, сусіда дорога,— кидала Добреньку і виїжджала за Савкою у Шахівку, з бабою, з дітьми, з усім зуздром. Локощенчиха заманила своїх зозулястих в присінки, і одну одлучила від подружок, і оце принесла Парасці, щоб, від'їжджаючи, пам'ять

добрю завезла про Добрењку в Шахівку. Курку під рукою держить, а сама схлипнує: «Коли ж це тепер я тебе, Парасю, побачу!»

Віддала баба Локощенчиха Парасці свою зозулясту, сльозу змахнула з очей, присіла край столу. А за столом гуде, люди по чарці випивають. Посеред столу чотири глибокі полумиски: в одному повно борщу, в другому нарізані огірки, густо змащені соняшниковою олією, в третьому теж добре присмачена квашена капуста, в четвертому порізана на частки та ковбаса, що Савка привіз з собою з Низу, від Кирпатого. У хлібниці паляниця, що її пекла сама Опариха, а біля цієї хлібниці, складена на сухих капустяних листках, купа пирогів з картоплею; пироги білі, біліших і бути не може, спечено їх з того борошна «три нолі», яке Савка привіз з фірменого млинового магазину, де за продавця працював тоді Василь Іванович Височин, який так працівником прилавка й залишився і вже набагато пізніше, за Радянської влади, одміряв колгоспним селянам сатин і ситці в магазині районного кооперативного товариства.

За одне життя такий стрібок!

Отож Добрењка прощається з Параскою. І та Параска з своєю свекрухою, бабою Мартою, і двома дітьми така нужденна, що, крім баби Локощенчихи та ще двох-трьох таких самих бабусь, ніхто не прийшов теплого слова сказати їм на прощання. А дарма! Все ж перехилили б по чарці і, проминувши звиклі огірки і насточортілу квашену капусту, втішли б душу скибкою пахучої паляниці, бо свої паляниці Опариха випікала на хмелі від діда Яреська з Мартинівки! І ще покуштували б пирога з фірменого млинового борошна «три нолі». Так де ж? Кому і що та Параска? Ото й тільки, що для Савки підхожа, притулить свою Катеринку й Василька до Савчиного Мехтодика. І замість двох бід стане одна.

Баба Марта жила в своїм світі, несподіваному і незрозумілому.

Як пекла пироги, то все намагалася зробити один пиріг, отой, міченій вуглинкою, найповнішим, найкращим, у картопляну начинку більше вишкварків поклала, хай єсть на здоров'я Савка.

І тепер, пораючися біля столу, вона не спускала з очей того міченого пирога, поклала його так, щоб ніхто не дістав, а як люди кінчили діло з борщем і м'ясівом, взялися до пирогів, видобула з-під купки пирогів міченій, підклала Савці, сказала: «Їж на здоров'я!» — і непомітно сколупнула пальцем вуглинку. Савка взявся до пирога, ів його, а баба Марта стиха позирала на нього, і посмішка, яка раніше

жила на обличчі для Василька й Катеринки, освітила її старе, вив'ялене, вивітрене, вимучене всіма бурями страшного життя обличчя.

Випивши, люди, звісно, починають розмови. Розговорилися й тут. Мовчав лише Андріян Якович. За останні літа він був одвик від Параски, а в ці дні зустрічей з нею розтривожився, відкрились давні рани. А до старих додалася ще нова: Василько. Зовсім викапаний Андріян Якович і, головне, хлопчик наче відчуває цю моторошну подібність, тягнеться до Андріяна Яковича! Тільки він у двір — і Василько вже біля нього, хвалиться: «Гнідого боюся, а от Чалої зовсім ні!» Стане біля неї, гладить по хратах, суне в рота жмуток трави. А гляне на Андріяна Яковича,— тому здається, що зазираєйому в саму душу, і раз по раз: «Дядьку Андріяне, дядьку Андріяче...» І вертиться поблизу. І Андріяна Яковича незбагненна сила надить до хлопчика. І страшиться, щоб чужі очі не помітили нічого, і водночас сили немає,— так хочеться приголубити хлопчика. Підхопив під руки, почав підкидати для годиться маленьку Катрусю, та сміється, верещить, заливається! А тоді вже і до Василька. Взяв — чує під руками рідне тіло, таке рідне, що сили немає одірватись від нього! А очі ж людські навколо, і це він для тих очей: «Ану, козаче, давай і тебе підкину. Ой раз, ой два, ой три! Ну що, як? Страшно?» — «І зовсім не страшно,— мовить Василько.— Ще попідкидайте, ще, ще!» Цього тільки й треба Андріянові Яковичу. Для людських очей відказує: «Ну, добре, коли так просиш, то на тобі ще! Держися!» Розхвилювався бідолашний Андріян Якович, і ще більше заболіло серце, як зиркнув на Параску. Стоїть і так дивиться на них, ніби зазирає в безодню. А в тій безодні, на дні, Андріян віддає Савці свою богом призначену жінку, віddaє разом з сином...

Моторошно. І буде Савка законним чоловіком Парасці, буде Савка батьком Василькові, і, мабуть, добрим батьком, бо серце у Савки добре. А що робитиме він, Андріян? Звикатиме? Вдруге? Раз тоді, як все поламалося з Параскою, і тепер оце знов? Є страшні речі на світі.

Після обіду почали вантажити хатнє добро — скрині, перини, подушки, рядна, все, що веліли вантажити Параска і баба Марта. На своїй бричці Савка високо солому підбив, це щоб Парасці й бабі Марті було об що спиною сперстися. Затріщали, охнули сусідські тини: це Савка підставив коліно і посадив на бричку Параску, бабу Марту, а слідом за ними Василька і Катрусю. Ці сіли всі втрьох рядом. Параска з Савкою на передку. Но! Коні нап'яли посторонки, вийшли

з двору. За ними рушили інші чотири гарби. Останній виїхав Андрій Сенченко, примкнув хату, зачинив ворота і хвіртку, понакидав, куди слід, старі шелюгові каблучки.

Сказав сусідам колишнім Парасчиним: «Може, квартирант знайдеться, то хай шукає бабу Марту в Шахівці. Вже з нею й договориться...»

Дома після вінчання було багато метушні. Колотнеча трохи стомила Савку. Вийшов з хати дихнути свіжим повітрям і на коней поглянути.

Стайню для них він побудував простору, світлу. В більшій половині стояли ясла для сіна і короб для мішки; друга половина призначалася для відпочинку, тут було чисто, підлога застелена товстою підстилкою: коли ляже котрий, щоб було сухо і тепло йому.

Коні знали Савку і ще здалека почули його наближення. Гнідий одірвав голову від короба, обернувся до Савки, тихо заіржав. Савка поклав йому руку на клуб, погладив по спині, потріпав гриву, натис лагідно на храпи. Коневі приємно було це гладження і торсання, він поводив головою, намагаючись більше забрати ласки з Савчиної долоні. Савка оглянув короб, перевірив підстилку, ширше відтяг вікно. Вікна в стайні були вроблені вгорі, майже під стелею, і відкривалися вузькою щілиною вгору, щоб уберегти коней від холодних протягів. Оглянувши стайню, попрощався з кіньми. Гнідий знову легко заіржав, проводжаючи Савку півоборотом красивої великої голови.

— Ну-ну, відпочивай,— лагідно промовив Савка.— Завтра на роботу. Шістдесят пудів на гору. Вісімдесят з гори. Набирайся сили...— Задумався на хвилинку і побачив хуру свою і коней аж під залізничним мостом. Там найвища точка дороги, найтрудніше місце. Тут Савка завжди ставав обіч хури, впирається правою рукою в ручицю, пособляючи коням проскочити гірку: «Но! Но! Но! Ну, от і все!»

За час підйому коні воложили; піт струмився і з Савки. Бітрець підімав і гнав вздовж дороги куряву, вона осіла Савці на обличчя, і — диво! — пахла вона, як і все навколо, тим м'яким, лагідним запахом, який являється неодмінним супутником коней. Цей запах Савка любив. Від нього віяло диханням життя, безнастанним трудом, теплом прогрітого каменю дороги, теплом сонця.

Від цього видива плечі в Савки занизли, солодко, звабно... Десять літ вже як хурщикує — звик. Селянин любить своє хліборобство; чиновник свою канцелярію; а хурщик — свою хуру, свої дороги, коней своїх. «Ну, завтра зіб'ю оскуму»,— подумав Савка, залишаючи стайню. Закурив, затягся і тільки тепер побачив на перелазі сусіда Оврама

Сільвестровича. Оврам Сільвестрович був споконвічним кочегаром. До служби — на паровозі; призвали його не в піхоту, не в кавалерію, а на флот, у Севастополь, на крейсер «Святитель Пантелеймон». В ті часи на флоті служили сім років. І всі ці сім років Оврам Сільвестрович працював на крейсері кочегаром.

Таку професію набув.

У млині працювали в дві зміни, кожна по дванадцять годин — від шостої до шостої. Савка знов, що сьогодні сусіда мав працювати у нічній зміні. А от не пішов, дома гуляє.

Спинившись біля перелазу, спитав:

— Може, що сталося? Занедужав?

Оврам Сільвестрович помовчав трохи, обізвався якимсь збляклім голосом:

— А ти хіба нічого не знаєш?

Савка нічого не знов. І Оврам Сільвестрович тим самим голосом сказав:

— Фірма нашого хазяїна збанкрутувала, Савелію Олександровичу. Млин закрито. На воротях замок...

1967—1973

ІЗ ОПОВІДАНЬ «СОЛОМ'ЯНСЬКОГО ЦИКЛУ»

РУБІН НА СОЛОМ'ЯНЦІ*

В ремісниче училище¹ Рубін приїхав босий. Ноги у нього були великі, чорні й порепані; очі — теж чорні; і брови також. Черевики Рубін заробив у радгоспі, але батько в останній день украв і пропив. Хлопець дуже переживав утрату; його мучив сором, що поїде у місто босий. Він ждав на-смішок.

У гуртожитку перший на нього пішов у наступ Індиченко. Здалеку Рубін здавався йому слабаком, але в міру того, як Індиченко наблизався, перше враження його почало мінятися. Погляд Рубіна був сміливий, кістки на руках товсті; ноги великі й сильні; груди в Рубіна були широкі, сам він був худий і не дуже пещений. І тепер вже не босі ноги Рубіна, а Рубінові груди привернули до себе увагу Індиченка. Побачивши зблизька ці груди, він здрейфив, але відступати було вже нікуди і він промовив:

— Хоч, когутяче плем'я, зітру на табак?

— Ти? — пильно дивлячися на нього чорними бліскучими очима, відповів Рубін.— Ти краще собі йди, звідки прийшов.— Зовні Рубін в цю хвилину був схожий на молодого стригуна, що, прищупивши вуха, наготовувався вихнути.

— Овва який!

— Отакий.— Рубін ждав нападу, але Індиченко все ж таки здрейфив і не зачепив його.

Незабаром хлопцям видали форму. Рубін одягся, як всі учні. Ця обставина, а також безкровна перемога над Індиченком піднесла Рубіна у власних очах. Він почав задаватися. Інколи зищався з слабіших, жадібно шукав сутичок з сильними, позубрив відкрутку для великих шурупів і алмазом вирізав круглу дірку в шибці.

Його брали в роботу, і кожного разу після прочуханки він обіцяв, що більше не буде, але через тиждень-другий

* Солом'янка — давня назва робітничого селища в Києві, де жили залізничники, зосереджені навколо Київського залізничного вузла, парово-вагоноремонтного заводу (КПВРЗ) і залізничного депо.

йому знову заходив дур у голову і він подвізався далі, бо хлопець був сильний і не всю його силу забирало навчання.

Уроки ковальської справи вів Каленик Романович Лукійченко, кадровий — це слово Рубін не раз чув — робітник, більш, неначе вимазаний сметаною. Дід був красивий, говорив таким басом, мов у бочку бутів. Він сподобався Рубінові і не сподобався. Не сподобалося Рубінові те, що біля горна він поводився, як дома, все знав і вмів, а Рубін ще нічого не знав і нічого не вмів. До такого свого становища хлопець байдуже ставитися не міг, і знову дур ліз йому в голову. Одного разу, коли Каленик Романович стояв біля горна і розмовляв з учнями про ковальські справи, Рубін раптом додумався: «От візьму терпужок, всуну у вогонь, знатиме цей Лукійченко!» Каленик Романович, проте, руку перехопив. Рубін блиснув очима.

Життя своє Рубін прожив у сім'ї, де не спинялися чвари і п'яні бійки були побутом. З дванадцяти років хлопець з незрозумілою упертістю ставав на захист матері, і батько бив його чим потрапить і безжалісно. Хлопець не плакав, не кричав, тільки погляд його в такі хвилини світився злобою.

Рух коваля, що перехопив його руку, Рубін сприйняв як вступ до бійки. Він напружився, з усієї сили висмикнув руку, терпуг упав на землю, дзвякнув. Обличчя Рубінове налилося кров'ю, очі забліскотіли. Стиснувши кулаки, він стояв проти Каленика Романовича. Їх погляди стрілися.

До цього випадку Каленик Романович ще не видіяв Рубіна з купи інших хлопців. Одягнені однаково, однакових років, вони напочатку мало чим відрізнялися один від одного. Вибух, яким спалахнув цей чорнявий хлопець з широким лобом і красивими чорними бровами, провіщав, що за цією неначебто одноманітністю ховаються різні вдачі й темпераменти.

Поза, весь вигляд Рубіна спочатку здивували Лукійченка, потім він залибувався ним. Дивлячись на цю сильну і водночас зішнулену постать, що ніби чекала удару, він подумав: «Е, хлопче! Та життя тобі не вистеляло шовкових доріжок. Палкий. З цього будуть люди. З таких завжди люди бувають».

Вголос він наказав:

— Поклади, хлопче, на місце терпуг і слухай.

І слова Лукійченка, і його погляд обезкуражили Рубіна, бо в очах отих він побачив не безземні вогні, як звик бачити у батька, а щось зовсім незрозуміле для себе, неначебто приховану симпатію. Згодом Рубін ще раз глянув у ці очі, але вони були вже інакші — жваво заклопотані. Взявши в одну руку прут, а в другу молоток, Лукійченко почав говорити про залізо.

З залізом Каленик Романович прожив усе своє життя і, проживши отак, майже не міг зрозуміти людей, які не трепетали б, побачивши горно, розпечений прут заліза, сяйва іскор і бузково-синіх пластинок циндри. Йому навіть усні ввижалися оці горна, парові молоти, обжимні преси. Як же про ковальську справу він міг говорити байдуже?

Не роблячи над собою зусилля, Рубін заслухався і задивився на старого Лукійченка. Хлопця вперше за довгий час зігріло якесь солодке почуття втіхи. Це почуття зростало в міру того, як розпечений прут заліза в руках Каленика Романовича обертається в красиву кочережку. А втім, не кочережка розхвілювала його, а вогонь горна і сяйво розпеченої до білого заліза. Охоплений цим почуттям, Рубін ступив крок наперед і, перш ніж сам зрозумів, що робить, сказав:

— Ану дайте я.

— На!

Каленик Романович поступається від ковадла, біля очей у нього збирається безліч зморщок, і кожна з них гукає Рубінові:

— Так, так. Сміливіше!

Рубін кує, і сам відчуває, що рука у нього б'є не так, що молоток не потрапляє, куди треба. Він зосереджує всю свою волю, щоб робота вийшла як слід. І ось його кочережка готова. Вона плескувата, кути неправильні, подзьобана невправними ударами молотка. Рубін дивиться на окололеї посиніле залізо сконфужено. Каленик Романович каже:

— Молодець. У тебе буде удар.

Почин Рубіна заразливий. З усіх боків чути: «Тепер я! Я! Я! Я!» Навколо Каленика Романовича комашатися учні, він губиться в цій колотнечі, а Рубін стоїть і прислухається до себе. Яке в нього закипає завзяття! Скільки сили він чує в своїх руках! Від хвилювання у хлопця підіймаються груди. Він ловить носом запах вугілля з горна, запах розпеченої заліза, і вперше в житті від цього запаху у нього починають ворушитися ніздри.

За ворітами училища хтось торкнув за лікоть Лукійченка. Коваль озирнувся. Перед ним стояв Рубін. Він сказав:

— Я більше не буду. Ось побачите.

— Добре,— спокійно погодився Лукійченко.— Одначе скажи, чого в тебе таке дорогоцінне ім'я.

— Дід назвав,— пожававішав Рубін.— Піп колись був розсердився на дідових батьків, і як у них народився хлопець, то й назвав його Македоном. І все життя люди дражнять

діда: «Македон, убив вола кулаком». Він і придумав мені ім'я, щоб було красиве і щоб до нього трудно було причепити якусь приповідку.

Вони пройшли трохи. Рубін заговорив знову:

— Ви знаєте, рука у вас як залізна. Як перехватили мою руку з терпугом — дух захопило, так придавили! — І він з пошаною, але без боязni узяв праву руку Лукійченка і оглянув її з усіх боків. Рука була важка, костиста, з застарілими мозолями.

Пройшовши трохи і випустивши ковалеву руку, Рубін спітав, тепер уже засоромлено, непевно:

— Як ви молоді були, у вас рука така була, як у мене, чи сильніша?

Каленик Романович скоса глянув на дебелу руку Рубіна, помацав її і відповів:

— Твоя, либонь, чи не сильніша.

— Справді?! — аж скрикнув Рубін іувесь запалився рум'янцем.

Він провів Каленика Романовича аж додому і біля хвіртки сказав:

— Якщо хочете, я нарubaю вам дров або води принесу. Тільки не думайте, що я піdlabuzник. Мені просто так хочеться.

Лукійченко, озираючи хлопця своїми уважними очима, відповів:

— Спочатку давай пообідаємо, а там видно буде.

Рубін вперше був на квартирі у Каленика Романовича. Як вона відрізнялася від небіленої, запущеної хати, в якій виріс Рубін! Тут все було прибране, чисте, вимите. Квартира Каленика Романовича складалася з двох невеличких кімнаток, одна з них правила за світлицю, а друга за кухню і їдальню.

В світлиці стояв святковий стіл, велике ліжко, заслане білим в'язаним запиналом; підлога була пофарбована світло-коричневою фарбою, засдана від стола до порога товстою шерстяною доріжкою. На вікнах росло багато квітів; Рубін побачив тут калачики і зведені на драбинки фуксії. В світлиці над диваном висіло дві великі фотографії. На одній із них Рубін пізнав Каленика Романовича. Друга, очевидно, зображувала хазяйку в її молоді літа. Запнута вона була якоюсь прозорчастою хусткою з квітами, розкиданими по всій хустині. Це була молода жінка з овальним красивим обличчям. Каленик Романович, з чорною, дбайливо підстриженою бородою, з товстими, теж чорними, вусами, у новій костюмній парі, нагадував багатих синків з кінофільмів про старе життя. Під фотографіями стояла і дата — золотом витиснений 1901 рік.

— А чого ви такі, як пан? — спитав Рубін трохи здивовано.

Каленик Романович глянув поверх окулярів на фотографії.

— Так тоді одягались, — сказав він. — А до того я ще тільки був оженився ось з Ганною Сильвестрівною, ну й причепурився як слід. Аякже. Прийде пора женитися, сам усе зрозуміш.

— А я женитися не думаю, — відповів Рубін з серйозністю, на яку лише здатний був його вік. — До тридцяти років не оженюся, а тоді вже понесу голову під шибеницю.

— I це діло, — відповів Каленик Романович. — Поспішати нікуди.

Ганна Сильвестрівна почала готувати на стіл. Переходячи з кухні в світличку й назад, вона розпитувала:

— А батьки ж в тебе є?

Рубін відповів:

— Батька в мене нема. А матір він замучив. Все пропив. День і ніч п'є. I ніде нічого не робить.

Рубін потемнів, насупився.

— Еге ж, брат, незаздрісне в тебе життя, — сказав Каленик Романович. — Що незаздрісне, то незаздрісне.

Ганна Сильвестрівна наготовила на стіл.

— Сідай з нами обідати, — сказав Каленик Романович. — Після морозу гарячий борщ зразу душу зігріє.

— Я не буду, — не підвоячи очей, відповів Рубін. — Не хочу я істи. Я їв уже сьогодні.

Ганна Сильвестрівна розсердилася:

— Ти оці витівки, Рубінє, кинь. Руки помив? Ні? Іди он у кухню, помий швиденько. Та мерщій, бо борщ захолоне. Ну!

Рубінові здалося, що це говорить не бабуся, яку він сьогодні вперше в житті побачив, а мати — так багато було спільнога в інтонаціях, навіть в самому ладі мови. I він глянув на неї. Ганна Сильвестрівна таки справді сердилася, але сердилася таким добрим серцем, як сердилася і мати. Рубін підвівся і слухняно пішов у кухню мити руки. Тут тільки він відчув, як йому хотілося істи.

— Я, брат, твої хитрощі знаю, — гомоніла тим часом Ганна Сильвестрівна. — Не хочу, не хочу! А чого не хочу — сам не знаєш. Ти, чоловіче добрий, тільки покуштуй моого борщику, а як вже покуштуєш, то за сто кілометрів прибіжиш і скажеш: «Бабусю, мерщій дайте пообідати».

Вона ще довго гомоніла, і Рубінові без міри приємно було слухати її старече бурчання.

Після обіду мужчини, забравши лопати, пішли відкидати сніг, що нападав за день. Снігу було вище колін; він лежав важкою ковдрою на землі і позависав мохнатими бровами на гіллі дерев.

Вони поодкидали сніг від порога, пробили стежку до колонки — через увесь двір аж на вулицю. Колонка стояла на горбiku, тут було слизько, розлита вода позамерзала, легко було впасти. Каленик Романович пішов по пісок, а Рубін задивився на вулицю. Вона мало нагадувала ті вузькі вулиці, які Рубін бачив досі. Простору тут було так багато, що проїжджа частина просто губилася серед тих смуг, які прилягали до дворів і хвилястим широким сніжним потоком спускалися кудись до залізничних колій.

Вниз із гори поодинці і по кілька вряд мчали санки з хlopцями й дівчатами. Простір був їм тут і воля! Рубіну самому захотілося вчепитися в якісь санки і гнати, й гнати вниз скільки сили.

Посипавши піском біля колонки, Каленик Романович теж задивився на гулянку. Ось якісь санчата почали наближатися до них. Каленик Романович спинив їх, сказавши:

— Володю, покатайся з Рубіном, він вперше на Солом'янці.

Володька загальмував ногами санки, дружелюбно глянув на Рубіна, крикнув: «Сідай ззаду» — і запрацював знову ногами, відпихаючись з місця. Рубін сів у Володьки за спиною, санки рушили вниз. Місцевість була нерівна. Вибої, круті пороги чергувалися з рівними площинами. Сипався ледве помітний сніжок; всю Солом'янку затягла біла імла. Спалахували вигуки, скрики, сміх, голоси наступу і благання. Від швидкої їзди дух забило Рубінові, і він закричав скільки сили: «Га-га-га! Гур-р-ра!» Щось подібне кричав і Володька.

Санки промчали через один поріг, другий, полетіли кудись вниз у прірву, а коли Рубін стяմився, вони вже наблизалися до колій. Тут вони вскочили в якусь канаву, перекинулися, і обидва полетіли сторч головою в сніг. На гору, щоб було веселіше, вони навпередінку везли один одного.

На горі, на самому старті, квіртка в одному дворі розчинилася, і закутана в білий в'язаний платок жінка гукнула Володці:

— Обідати!

— Добре! — відгукнувся Володька і обернувся до Рубіна: — Катайся сам. Я швидко. Тільки розганяйся добре.

Рубін розігнався. Володька підштовхнув його в спину, і сани помчали. Дух захоплювало. Рубін наздоганяв такі ж самі санки з хlopцями, дівчатами, обминав малюків і переможно кричав: «Гур-р-ра!»

На тому місці, де горбом підіймався перший поріг, він побачив дівчину. Дівчина була довгонога і довгорука, пальтечка вистачало їй лише до колін, рукави теж ніяк не могли як слід прикрити ліктів. Зате шерстяна біла хустина на ній була величезна і обрамляла обличчя, як клубок морського шумовиння. Дівчина зиркала на Рубіна якимсь дивним поглядом, насмішкуватим і зухвалим. Щоки в неї були червоні як жар, очі побліскували. Якась інша істота, здається, хлопець у величезному батьковому кожусі, з рукавами, які діставали до землі, репетувала: «Маріонілко! Квітко-о-о, не бйся ти його!»

І цю дівчину, і цього хлопця Рубін бачив лише якусь хвилину — санки мчали з найкрутішого місця гори. Дівчинка з отими довжелезними ногами враз зірвалася з місця, кинулася до Рубіна, упала на землю, викинувши вперед руки, і слідом за цим щось з усієї сили смикнуло санки. Рубін вилетів з них і, не спиняючися, покотився вниз з кручі. Він перекидався, орав носом сніг, летів сторч головою. Спинився Рубін аж у канаві.

Коли він, обтрущуючись, підвісся, санки з отією дівчиною вже мчали з гори, а хлопець у батьківському кожусі, розмахуючи над кручою довгими рукавами, як вітряк крилами, кричав щасливо: «А-та-та-та!» Дівчина пролетіла повз Рубіна, показала йому язика, крикнула:

— Ну, як — добре?!

Рубін скільки сили погнався за нею, але коли добіг вниз, дівчина вже почала видиратися з санками на гору.

Коли вони порівнялися, вона спітала:

— Тепер знатимеш?

— Ось надаю тобі — сама знатимеш!

Рубін кинувся до дівчини, але вона встигла впасти, і він, перечепившися через неї, полетів знову вниз. Вона реготала; падав сніжок; з гори долітали скрики й благання...

Коли Рубін, задихавшися і почервонівши до кінця вух, видерся до старту, щоб розправитися з веселою дівчиною, її на вулиці вже не було. І він про це щиро пожалкував.

Рубін подружив з Калеником Романовичем та Ганною Сильвестрівною. Він почав часто бувати у них, грав з хазяїном у дамки, інколи бігав до колонки по воду, слухав радіо. Тут йому було дуже хороше, але за найкращі години для себе він вважав ті години, коли вони з Калеником Романовичем залишалися біля горна, і старий коваль вводив Рубіна в таємниці свого ремесла, давав йому завдання і, розчервонілий, нетерплячий, стежив за тим, як хлопець невиправно орудував молотком.

Одного разу, коли Каленик Романович і Рубін грали в дамки, в двері хтось постукав чужим стуком, і в кімнату зайшов хлопець з дорученням від начальника цеху запросити Каленика Романовича на завод у важливій справі.

Рубін побачив, як Каленик Романович відразу змінився. Він ще був у домашній блузці і туфлях з товстої повсті, обрамлених білим козячим хутром, а вже здалося, що обличчя його вкрите сірим кузнечним порохом і хода стала такою, якою ходять в цеху робітники, які ціну собі знають.

Ганна Сильвестрівна винесла з хижки і струснула на дворі шкіряний фартух, в багатьох місцях поцяткований чорними пропалинами, склала його і зав'язала в полинялу якусь ситцеву шматину.

Це запрошення для неї, як і для Каленика Романовича, не було чимсь буденним, бо все тут, що стосувалося ковалства, не було ділом буденним. Каленика Романовича так собі не викликали. Лише дуже велика невправка могла змусити адміністрацію цеху, де працюють сотні ковалів, звернутися до авторитету коваля відставного.

Ганна Сильвестрівна віддала Каленику Романовичу згорток і, стоячи біля нього, не знати для чого обсмикнула старий робочий піджак його, струсила з рукава смужку крейди. Коли всі почали виходити з кімнати, Ганна Сильвестрівна обома руками погладила плечі чоловікові і тихо промовила: «Ну, йди, іди з богом».

Рубін вийшов найостаннішим з хати і вже на вулиці, біля хвіртки, спитав:

— А мені можна, Каленику Романовичу?

— Аякже,— відповів старий коваль, зиркнувши на Рубіна.— На заводі ж не був — подивиця.

В цеху з'ясувалося таке. Розірвався крюк від пульманівського вагона, і треба було його зварити. Цехові кovalі як не бралися, що не робили, діло в них не виходило. Розламаний крюк із слідами зварювання лежав на довгій чорній залізній лаві.

Біля крюка Каленик Романович з Рубіном знайшли кілька молодих ковалських помічників і коваля Кальнибелоцького, похнюпого і непривітного. Помічники привіталися, коваль — відвернувся, інби ніколи й не зустрічався з Калеником Романовичем. Каленик Романович знав цього чоловіка. Це була небезпечна людина, в'юнка, мстива. Завжди траплялося так: коли заводські організації ставали на боротьбу з фальшивістю, ледарством, бракоробством, він в якийсь незрозумілий спосіб викручувався, і випливав наверх, і, замість

того щоб самому відповідати, притягав до відповіальності інших. Його боялися і ненавиділи. Але він мав великі зв'язки, і його ніхто не наважувався зачепити. Каленик Романович, побачивши його, нишком сплюнув.

— А чого він сам не зварює, хіба він не вміє? — тихо спитав Рубін.

— Це поганий чоловік,— відповів Каленик Романович.— Фальшивий.

Хлопець, який прийшов разом з ними у цех, подався шукати начальника цеху. Один з помічників побіг кудись в цехові закапелки і повернувся з стільцем.

— Сідайте, Каленику Романовичу,— сказав він, і в голосі його Рубін відчув глибоку пошану.

Каленик Романович повернувся до хлопця, неначе придивляючись.

— Не пізнаєте? — спитав помічник.— Я ж онук Андрія Максимовича.

— Серъожка?

— Еге ж,— жваво відповів він.

Рубін прислухався до розмови і зрозумів, що Серъожчин дід — товариш Каленика Романовича, що вони дружили обидва з самої молодості і що той дід вже помер, а Серъожчин батько не повернувся з війни.

Аж ось Серъожка спинив розмову і стримано став остеронь.

До Каленика Романовича наблизався якийсь старий чоловік в давній шкіряній куртці і шапці з шкіряним порижілим верхом, голений, з маленькими колючими посивілыми вусиками під носом. Ось він побачив Каленика Романовича, і Рубін помітив, як вираз обличчя його змінився. То він був зосереджений і заклопотаний, а тепер в очах його з'явилось привітне світло. Він швидко пішов вперед, простяг руку, стиснув міцно за руку Каленика Романовича, скрикнув:

— Скільки літ, скільки зім!

— Та давненько вже не бачилися,— відповів Каленик Романович. Його обличчя теж змінилося, біля очей назбиралося багато малесеньких зморщок — вони так збігалися завжди, коли Каленик Романович чув щось хороше або зустрічав людей, яких любив чи поважав.

Рубін догадався, що це прийшов начальник цеху, Іван Матвійович Хворост. «Мабуть, довго вони працювали стут разом,— подумав він.— Бач, як скучили один за одним».

Справді, радість зустрічі просвічувалася з кожної рисочки обличчя обох цих людей. Вони почали розмовляти про своє домашнє життя. Рубін чув, як начальник спитав про Ганну Сильвестрівну, про Володимира, сина Каленика Романовича, який працював у Красноярську, а Каленик

Романович і собі почав розпитувати про жінку і синів та дочок начальника цеху.

Як це кінчили, Хворост взяв обома руками за плечі Каленика Романовича, відштовхнув трохи від себе, сказав:

— А ви ще герой, Каленику Романовичу. Герой, герой! — і після паузи додав: — Ну що ж, послужіть ще раз заводові, виручіть. — Він став серйозний. Серйозного вигляду набрав і Каленик Романович.

Вони підійшли до крюка. Обидва куски його мали на собі сліди невдалого зварювання.

— Я вже дивився, — промовив Каленик Романович.

— Краще б на таке не дивитися, — відповів начальник цеху.

Кальниболовецький десь зник. Помічники стояли, поопускавши голови або дивлячись кудись вбік.

Хворост спинивсь біля них.

— Ви, товариші, — сказав він, — самі розумієте обстановку. До нас на винятковий випадок прийшов майстер ковальської справи, і я прошу вас виконувати всі його розпорядження як безпосереднього начальника. Ну, з богом.

Він зробив кілька кроків від горна, і зір його несподівано спинився на Рубінові. Придивившися і, очевидно, не відзначивши його, він спитав:

— А ви тут чого?

— Та це мій, Іване Матвійовичу, — виступив вперед Каленик Романович. — Рекомендую: Рубін Максимович Приходько, з нашого ремісничого училища.

Начальник цеху оглянув з голови до ніг Рубіна. Оглядині ці, очевидно, задовольнили його, і він спитав старого коваля:

— А ви своєї лінії не залишаєте? Це ж котрий: сьомий, восьмий?

— Але ж парубок який! — весело відповів Каленик Романович. — З шибки вирізав круг, як під циркуль!

Від такої рекомендації Рубін почервонів як рак і опустив голову, і вже не чув дальшої розмови як слід, — здалося тільки йому, що ця розмова була дружня.

Коли начальник цеху пішов, Рубін обернув голову до Каленика Романовича і хотів сказати, навіщо він згадав про шибку, але не наважився. Насунувши кепку на лоба, Каленик Романович уже стояв, склонившися біля уламків крюка. Спочатку він тільки дивився на попалені вогнем кінці його, потім взяв молоток; від його ударів з заліза товстими кусками посыпалась циндра. Він похитав головою.

Серйожка сказав:

— Оце як бачите. Згоріти згоріло, а зваритися не зварилося.

Каленик Романович поклав молоток. Серъожка, який стояв напоготові, спитав:

— Горно?

Каленик Романович махнув рукою і зробив крок до стільця. Один з помічників, пішовши слідом за ним, сказав:

— Вам тут погано буде сидіти. Вам отут буде краще.— І, не ждучи, що відповість Каленик Романович, він переставив стілець. В його рухах, у виразі обличчя було щось таке, що ріднило його з начальником цеху, і Рубін зрозумів, що Каленик Романович тут був не Калеником Романовичем домашнім чи навіть училищним, це була людина, з якою рахувався весь цех, від його начальника до ковальського помічника. І сам Рубін почав заражатися цим почуттям.

Каленик Романович сів, обдивився навколо. З цього місця йому було добре видно горн, людей біля нього, і водночас він не заважав ні робітникам, які проходили цехом, ні помічникам.

Крюк мав сімдесят міліметрів в діаметрі. Помилка Кальниболовецького полягала в тому, що він, не зумівши прогріти наскрізь заліза, спалив його і, коли почав варити, у нього нічого не вийшло.

При початку робіт не всі помічники були на боці Каленика Романовича. Всі вони навчалися в училищах і вважали, що знають таємниці ковальської справи не гірше за інших, а тому, як і Кальниболовецький, були переконані, що причиною невдачі з крюком було залізо, непридатне для зварювання. Воно не прогрівалось як слід і починало горіти раніше, ніж метал був готовий під молот. Тому й вирази облич у декого з них були скептичні. Один навіть сказав, зиркнувши в бік старого коваля: «Боюся, що і в цього варяга нічого не вийде». Тим часом Каленик Романович, глянувши на заходи Серъожі біля горна, враз спинив його рухом рукі.

— А що таке? — спитав, підійшовши, Серъожка.— Я вас не розумію.

— Вибери з центра горна вогке вугілля, наклади сухого.

— Але ж! — здивовано глянувши на Каленика Романовича, скрикнув хлопець.— Для горна завжди вживається лише вогке вугілля!

— І буде у вас мокре варіння. Залізо погорить, а нагрітися не нагріється. Роби, Серъожко, як належить робити. І зваж, та і всі ви, хлопці, слухайте: що товсте залізо — то не тонке. І кожен випадок вимагає свого підходу. Нам треба багато жару, без сухого вугілля його не дòможешся.

Вираз обличчя в Серъожі з скептичного став сантелическим, він позирав то на своїх товаришів, то на Каленика Романовича, але наказ виконав.

Ось розгорілося вугілля, взялося жаром. Спочатку цей жар пробирається лише між зигзагуватими щілинами й розколинами великої вугільної шапки, потім щілини почали більшати, зливатися, вогонь запалав з усіх боків, побіг по шапці вгору, розтяв її ясними смужками до самого верху. Спалахували червоні язики, і чим далі, тим жар ставав більший.

Коли горн був уже готовий, чотири помічники і Рубін п'ятий взяли крюк і поклали розломом у жар.

Каленик Романович сидить на стільці, і коли підводить вгору руку, помічники обертають важке тіло крюка, а Серъожка це ж саме робить з відламаним його кінцем. Вугілля в горні зовсім розгорілося, кінці крюка почали червоніти.

Кузня двигтить від важких ударів парових молотів; десь збоку дзвонять ручні ковальські молоти, всуміш з ударами таки ж ручного молота.

Рубін заслухався і за цим не помітив, як Каленик Романович підвівся, став біля горна, глянув зближка, махнув рукою:

— Піску!

Два помічники і Рубін обертають важке залізо. Серъожка кидає на розчертіваний край його пісок, потім перевертає і обсипає піском і одlamаний край крюка.

Від ударів піщаник по залізі посипались іскри. Яке чарівне видовище! Рубін дивиться, і, як в казці, до нього долітають слова Каленіка Романовича: пісок уберігає залізо від горіння і разом з тим допомагає кращому його прогріванню. Іскра заліза, готового до зварювання, повинна бути прозорою і чистою, еге ж, прозорою і чистою!

Рубін дивиться на горно, на іскри, які від ударів піщаник летять із заліза, і не може уявити іскор, чистіших і прозоріших за ті, які він бачить зараз.

Нагрівання, здається, триває довго, страшенно довго. Крюк обертають ще раз і ще раз, посипають піском, від цього знову і знову летять іскри.

І знову, задивившись у вогонь, Рубін не помічає, як Каленик Романович підвівся із стільця. Зарухались його сиві брови, ожили очі. Він підходить до самого горна, торкає за плече Рубіна:

— Замічай, Рубін! — і кинув жменьку піску на залізо, біле, аж неначе прозоре. Залізо заблискотіло, і з нього посипались іскри.

— Бачиш?

Рубін дивиться на цей фейерверк. Йому мерехтить в очах.

— Замітив? Чиста? Чистішої вже не буде!

Фейерверк ще не встиг загаснути, а Каленик Романович вже повернувся до Серъожі.

— Під молот! Підготуватися!

Помічник і Рубін кинулися до крюка і почали обертати, щоб віднести до ручного ковадла.

— Відставити! Під паровий!

— Каленику Романовичу, але ж...

Перший раз, коли варили з Кальниболовоцьким, крюк клали під ручний молот. Наказ Каленика Романовича спантеличив помічників. Вони уставилися на нього очима.

Коваль похитав головою:

— Сімдесят міліметрів під ручний молот?! Ая-я-я!

І крюк поклали під молот паровий.

Біля молота став сам Каленик Романович. Рух руки — і молот шалено і весело загупав, підлітаючи вгору і опускаючись вниз. Полетіли фонтани іскор. Складені краями два куски металу з першого удару вгрузли один у одного. Наступні удари без жалю їх місili, і залізо слухняно зв'язувалося, як зв'язуються у вмілих руках два куски тіста.

Почався процес зварювання. Обидва крюки зварювалися не поверхнево, а серцевиною, зчіпалися молекули з молекулами в самій глибині залізного стрижня. Помічники дивилися широко відкритими очима. Кожен рух майстра викликав у них подив, навіть заздрість.

Молот усе гатив і гатив. Каленик Романович мовби прікіпів до нього, ніби народився тут і ніколи не збирався залишити цього свого місця. Він иначе увесь одсвічувався внутрішнім жаром, і Рубін задивився на нього.

— Годі! На горно!

Крюк знову поклали у жар.

Крюк нагрівся. Молот знову бгав і місив розпечене залізо. Каленик Романович, зосереджений і бистрий, стежив за ним, не спускаючи очей. Проте молот гупав не так, як раніше. Тоді він місив залізо завзято, безоглядно, тепер в руках його помічалась обережність.

Веселі іскорки сипалися на Каленика Романовича. Ще кілька рухів, завмираючих, ніжних, як дотик пелюстки, і молот спинився. Крюк почав швидко червоніти; потім метал пецинів, а коли захолов, став аж бузковий. Всі стовпилися навколо: на місці зварювання не було видно ніяких швів, залізна маса обох кінців скипілася в одно.

Каленик Романович почав витирати руки, повільно скинув свій фартух, простяг його Рубінові.

— Вже? — спитав Рубін непевно.

— Вже, — відповів Каленик Романович. — Тепер він швидше по цілому розірветься, ніж по звареному.

Хлопці оточили Каленика Романовича.

— Як це у вас здорово! — скрикнув Серъожа. — Ви тільки гляньте, — гукнув він до товаришів. — Ні, ви тільки гляньте!

— Багато будете хвалити — перехвалите, — відмахнувся Каленик Романович.

З цеху Каленик Романович вийшов дуже схвильований і разом з тим у великому піднесенні. Око не зрадило, не схибила рука! В душі у нього ніби громіла музика, як громіла вона в дні давні, колишні. Але чим далі ішов він, тим частіше в переможні звуки впліталися інші звуки якогось жалю. Жалю за тим, що так швидко усе минає і за плечима старість. І хто його знає, чи не є це останній його зліт, остання перемога?

Спочатку, як вийшли із цеху, Каленику Романовичу хотілося швидше дійти додому, побачити Ганну Сильвестрівну і про все її розказати, як розказував він завжди раніше. Він знов, що й вона дома жде не діждеться, і летів, летів. Але чим далі від цеху і ближче додому, тим кроки його ставали повільніші, в душі тужили невеселі скрипки...

Рубін ішов за Калеником Романовичем, ніс рукою його фартух, закоханими очима дивився на нього і думав про наступні дні своїх перемог і тріумфів. Авеж, він не буде сидіти склавши руки, він почне працювати, як сам чорт, і — навчиться. І як оце тепер Каленика Романовича викликають на допомогу, так викликатимуть і його, і назвуть майстром ковальської справи...

Ці думки, мрії і роздуми не пропадали для хлопця даром. Він тепер знову справжню ціну Каленику Романовичу, ходив за ним невідступно і пильно прислухався до його слів. Але не завжди, звичайно, адже він був ще хлопець, якому хотілося засунути терпуг у горно і вирізати у шибці круглу дірку!

В кінці зими у Рубіна сталося велике горе. Прийшов лист з радгоспу, що померла мати. Хлопець залишився круглим сиротою, бо батько ще раніше розбився, упавши п'яний з мосту.

Рубін сидів на вікні в коридорі, дивився на талий сніг у дво-рі, на струмочки, що вже бігли по землі, і схлипував. Все всередині йому боліло, мов там була відкрита рана, яка, здавалося, і загоїтися не могла. Як він тепер буде жити на світі? І як це тяжко усвідомити, що матері, яку він так любив, вже немає на світі і ніколи не буде, ніколи він її вже не побачить, не почує її голосу, не загляне у вічі.

Від цих думок Рубін починав дужче схлипувати, всередині наростиав такий біль, що паморочилося в голові.

Вночі хлопець не міг заснути. Чергова по коридору кілька разів напувала його холодною водою. Рубін лежав ниць на постелі і тужив.

Не спромігши заспокоїти в кімнаті, добра жінка вивела його на свіже повітря, і він сидів на ганку, поки не почало світати.

В їдальні Рубін не торкнувся до їжі, на уроках сидів понуро, важко зітхаючи й схлипуючи.

Каленика Романовича вразив вигляд хлопця: він був блідий і змарнів за ніч так, що не можна було пізнати. Після уроків коваль забрав його до себе — до Ганни Сильвестрівни. Хлопець ішов мовчки, опустивши голову: в кімнаті знову розридався і, упавши головою на стіл, повторяв: «Я ж тепер її вже ніколи не побачу на світі».

В хаті було сумно. Всі мовчали і мовчки зітхали. Від їжі Рубін знову одмовився, тільки жадібно випив води. Ганна Сильвестрівна послала йому на дивані; він знову не міг заснути і лежав, обнявши подушку. Заснув він пізно, виснажений, вимучений, схлипуючи уві сні.

В училище вони пішли вдвох, і, як ішли, Каленик Романович сказав:

— Якби ти схотів, то я взяв би тебе жити до себе. Ти подумай. Бо куди ж тобі тепер?

Наблизилася літня перерва, і, справді, де було дітися хлопцеві?

Він так і залишився у Каленика Романовича. Втрату матері хлопець переживав бурхливо і гостро. Два місяці він був несхожий на себе — притих, ходив задуманий і зосереджений. Лише коли сонце почало припікати по-літньому і Солом'янка вкрилася зеленню, а по глухих садах її заспівали солов'ї, Рубін очуняв і очі його знову заблищають.

Живучи у Каленика Романовича, він намагався бути серйозним і витриманим, а насправді у нього було ще багато хлоп'ячого. Рівна течія життя його була заповнена спалахами вчинків дивних і несподіваних. Він бився з хлопцями на вулиці, тікав з уроків, просився до товариша і їхав на Дніпро, каявся у всьому, обіцяв виправитися і знову шкодив.

Каленик Романович сердився, Ганна Сильвестрівна діркала:

— І що ти оце собі думаєш, Рубін! Виженуть тебе з училища, хто ж тебе на завод візьме — дикого і неграмотного!

Рубін мовчав, сопів, потім признавався:

— Хіба я, бабусю, хотів. Мені й на думку не спадало. А як воно все стається, я, їй-право, не знаю!

— Вітру у тебе в голові багато, — казала Ганна Сильвестрівна.

— Я буду брати себе в руки, — обіцяв Рубін, і це була чесна обіцянка, і він дотримувався її до... наступного разу.

Був прекрасний літній ранок. Рубін сходив з Ганною Сильвестрівною на базар, приніс кошики з продуктами, поснідали.

Каленик Романович пішов десь у своїх справах. Ганна Сильвестрівна лягла відпочити, щось надто у неї ослабіли ноги — ходити з базару доводилося на гору, а літ ій було вже багато.

Рубін узяв мітлу, замів біля порога, полив великою поливальницею бузок, що ріс за домочком, спушив гострою залязячкою землю між рядками помідорів — у них росло на городі двадцять квадратних метрів помідорів — і сів читати. Попалася йому повість Нечуя-Левицького про Кайдашеву сім'ю³, він поглинав сторінки за сторінками, обурювався, сміявся і лаявся: «Ну й сімейка, ну й життя, хай йому лиха година!» Ні, коли Рубін і згоден жити, то лише з такими людьми, як Каленик Романович, Ганна Сильвестрівна. Це люди зовсім інші. Що говорити!

Він так зачитався, що Володьці довелося цілу хвилину торсати його, поки він зміг одірватися від книжки.

Володька присів біля нього.

— Ти що зараз робиш?

— Бачиш — читаю.

— А потім?

— Прийде Каленик Романович — в Совки⁴ поїдемо, він до племінника, а я в ставку покупаюся.

— А ти знаєш, — сказав Володька, — у Бондаренчих налисися вже ранні яблука, а стара попхалася на базар. Й-право!

— Та ну!

— Правду тобі кажу.

— Ні, не хочу, — відповів Рубін. — У мене, брат, стільки всячини за плечима, що не знаю, як мене і терпить Каленик Романович. По зав'язку! Рад, а не можу. Кажеш, поспілі?

— На весь провулок пахтять. Ось ходім.

— Понюхати? Ну що ж, понюхати можна. Ходім.

Рубін відклав книжку і пішов за приятелем не на вулицю, а кудись через перелази і дірки в огорожах. Вийшли вони в глухий завулок. Завулок біг круто вниз, весь заріс кущами білої акації.

Стежка йшла по самому дну ярочка, бо цей провулок був разом з тим і сточищем, куди весною і в грози збігали потоки води. Садиби й сади по схилах не спускалися низько, а обережно спинялися своїми огорожами на самій бровці ярочка.

Хлопці, як вийшли в завулок, так і загубилися в заростях акації, гіантських будяків і дикої лози. Зовні ці зарості здавалися непролазними джунглями, насправді ж при землі вони були попробовані десятками доріжок, рухатися по яких здебільшого доводилося рачки.

В акацієвих заростях уже чулося сопіння і стриманий шепіт. Рубін і Володька знайшли тут Василя і Максима. Василь

і Максим теж говорили про запах в саду Бондаренчихи, що сьогодні вперше порушив спокій Солом'янки.

На місці з'ясувалося таке: Бондаренчиха справді пішла на базар, дома залишилася тільки її онука Валька, але Валька була страшена соня, і припущення, що в цей час вона могла не спати, було неймовірне.

Рубін, не заходячи довго в суперечки, зійшов на стежку, що вела до саду Бондаренчихи, і тихо рушив вперед. Стежка йшла крутко вгору. Рубін нагнувся і поліз ракки. Дертися довелося далеко й високо.

В гущині зарості, де повітря стояло непорушне, було жарко, Рубін спітнів. Зате яка ж краса розкрилася перед ним, коли він видерся нарешті на останню терасу.

Сад Бондаренчихи від моря акацієвих джунглів відділяла лише сяка-така огорожа з дроту, заліза та дощечок з дерев'яної тари. Ця споруда була густо обтикана терновими й грушевими гілками: в одному місці Рубін побачив на ній латку з старого валянка, в другому таку ж саму латку з розгорнутого циліндра великої консервної банки.

Сад за огорожею вражав чистотою незвичайною. Все тут було скопане, прополене, вигладжене, висмикане, полите, підв'язане. Стежечки Бондаренчиха посыпала білим піском, в тіні під грушою біліли вискреблені до воскового кольору лавочка і стіл.

Над всією красою світило сонце, пролітав вітрець, гойдаючи гілки вишень, яблунь і груш.

Краєвид зачарував Рубіна. Та ось вітрець обернувся і війнув не в садок, а з саду. І зразу ніздрі у Рубіна затрепетали. Ні з чим не зрівняний аромат першого яблука пролинув над світом. Рубін втяг повітря і занімів. За огорожею, за десять метрів від неї, підносилася вгору яблуня, обважена плодами, що нагинали гілки до землі. Стовбур, вибілений до сяйва розпеченої заліза, світився проти сонця, він був низький і перша гілляка відходила од нього за півтора метра від ґрунту. Щоб вона не відчахнулася під вагою фруктів, Бондаренчиха підперла її дубовою розсохорою. Три молоді пружні гілки і на них десяток яблук опускалися до самої землі. Не треба було навіть рук підіймати! Стань рядом, зривай і клади за пазуху.

Промінь сонця порснув між розхиленими гілочками і впав на яблуко. Рубін побачив його в усій його красі.

План, як проскочити у сад до Бондаренчихи, Марини Василівни, визрів у нього відразу. Не розмірковуючи довго, він втяг з кишені ножа, розкрив його і встремив у землю під нижньою дротиною огорожі. Щоб закрити в садок доступ Шарикам, курям і котам, Марина Василівна межу саду виклали валиком з дерну.

Рубін розтяг цей вал в двох місцях і вирізану пластину відсунув набік. Утворилися ворота. Але вони були надто низенькі. Кілька ударів ножем розпушили землю. Рубін вигорнув її на себе і знову пустив у хід ніж.

Працював він тихо, безшумно, жодна билинка не поворухнулася. Навіть півень, що пасся за десять кроків по той бік саду, не підвів голови.

Як усе було готове, Рубін обернувся до Володьки і прошепотів пристрасно:

— Дивись і, коли що,— бий тривогу!

Володька мотнув головою, і Рубін поліз попід дротиною теж безшумно. Десять кроків, які відділяли його від яблуні, він проповз на животі, під знадливою гілкою підвівся, взяв її в руки, нагнувся і потонув носом у пишному гроні.

Так без краю чудесно пахло! Такий був незвичайний день! Все було, як у казці. І чого це обов'язково треба красти? А коли б, щоб не красти, сісти отут, на узгір'ї, і дивитися, як випливає з марева Батиєва гора⁵, як море повітря хлюпає сюди звідкись з степів і лісів?

Рубін втяг повітря, глянув ще раз на чарівний привид Батиєвої гори і простяг руку до яблука. Пора було рвати.

Увесь сон скінчився несподівано. Біля яблуні стояла Бондаренчиха, Марина Василівна. На ній була сліпучо-біла батистова кофта, як завжди. Як завжди, вона була охайна, підібрана. На голові була підібрана волосинка до волосинки, погляд розумних очей був променистий. Чистоту випромінювали навіть її домашні туфлі — червоні, з зеленими цяточками на носках.

— Здрастуй, Рубіне,— сказала вона.— Що це ти отут робиш? Нюхаєш? Добре пахне?

Вона ні сердилася, ні дивувалася. Легка посмішка ледь-ледь світилася на її губах.

Рубін почервонів увесь. Володька, який мав бити тривогу, відчайдушно запідпадьомкав перепелом. Марина Василівна махнула в бік джунглів рукою:

— Пізно, Володько,— і додала з тим самим легким смішком:— Ех ти, сторож! — Володька сконфужено стих. Вона звернулася до Рубіна:— А ти дивний, парубче. Ти, якщо хочеш знати, навіть красти яблук не вмієш. Дивний у тебе звичай: в сад ходиш через пролазку і чого? Нанюхатися міг і з того боку, з-за огорожі. Ну що ж, всякі люди бувають.

— Я не хотів красти,— похнюпо відповів, нарешті, Рубін.— Хлопці кажуть: «Вже пахне». Я й не здергався.

— Гаразд. Добре. Спробуємо повірити. Однак чи повірить у це Каленик Романович? Збирайся, ходім.

Рубін спідлоба глянув на Марину Василівну, Перший переляк у нього пройшов, в голові билися думки, як вийти з цього становища. Тікати! Просити? Як тікати? Як просити?

За огорожею спокусливо шелестіли зарості білої акації, заманливо чорніла пролазка. Кінець кінцем можна з розгону просто перелетіти через огорожу.

— Я нікуди не піду,— сказав він нарешті, похмуро наглядівши дільницю огорожі, виплетену не з колючого дроту. «Отам стрибну і прощай, Марино Василівно».

— Цікаво,— промовила з тією самою посмішкою Марина Василівна.— Що ж ти тут очувати будеш? Чи, може, назираєш, де можна краще перескочити через тин. Га? Що ж, можна й так, тільки, Рубіне, нічого з цього не вийде. Ти ж сюди іще не дивився.

Рубін обернувся і глянув, куди показувала хазяйка саду. З лівого боку у неї біля ноги стояв Шарик, кудлатий двірняк з надгризеним вухом і з трьома глибокими шрамами на голові.

Шарик, піднявши голову, спокійно дивився на Рубіна, але спокій цей Рубін знав! У Рубіна похололо в серці. «Ну ж і влип»,— подумав він, і холодний піт виступив у нього на лобі.

— Ну, то що ж, пішли?

Рубін рушив, тягнучи ноги, потім спинився, сказав:

— Бабо, що хочете, робіть, тільки не кажіть дома. Я вас дуже, дуже прошу. Я вам що завгодно зроблю: сад поливати буду, воду носитиму, тільки не кажіть.— Він з надією підвів очі на Марину Василівну.

— Піймавши, ви всі такі добрі. А от поки не піймався, не надумався: «Дай піду бабі підсоблю трохи: підтопталася баба».

Вони рушили знов. Марина Василівна говорила правду. Рубін так-таки ніколи й не додумався до цього.

Марина Василівна тим часом далі говорила:

— А це хіба справедливо, Рубін? Як по правді розібрatisя, то совісті в тебе немає. Я з дідусем твоїм, Каленіком Романовичем, вік по сусіству звікувала, а кривди від нього не бачила. Бо в нього совість є, Рубін. Чи, може, немає?

— Бабо,— сказав Рубін.— Пустіть мене, бабо. Не хотів я, бабо, ваших яблук!

— А хто ж за тебе опинився у мене в саду?

— Я не знаю, бабо, як це сталося. От, їй-богу, не знаю!

— Гаразд, до діда підемо, з'ясуємо. Він у всьому розбереться.

Рубін спинився, ліг на землю і сказав:

— Як до діда вести, краще отут візьміть і вбийте на місці.

— Шаріку, підведи його,— строго промовила Марина Василівна.

Шарик підійшов до Рубіна, смикнув за штани, загарчав.

— Уставай, штани порве, а штани казенні. Перед училищем треба відповідати за них.

Рубін потрапив у пастку, з якої виходу не було.

«Ну що ж, хай ведуть,— подумав він. На мозок його напливла якась страшна тінь.— Хай ведуть. Все одно мені після цього не жити». Він стих і сказав глухо:

— До діда, то й до діда. Пішли.

Ступав він важко.

Тіло його закам'яніло, ноги стали неслухняними, щедрій піт вкрив йому обличчя, і хлопець то білів, то червонів. Поріг у хвіртці став для нього непереборною перешкодою. Лише коли Марина Василівна підштовхнула його, він знайшов в собі сили переступити через нього.

Каленик Романович і Ганна Сильвестрівна сиділи вже в холодочку під вербою і пили чай. Побачивши Рубіна і Марину Василівну, Ганна Сильвестрівна сплеснула руками:

— Господи! Невже це Рубін лазив у сад?

— Ба ні,— зирнувши на Рубіна збоку, промовила мирним, навіть здивованим голосом Марина Василівна.— Біля хвіртки отам стояв.

Каленик Романович обернувся, глянув на Рубіна. Рубін стояв знеможений, з слідами сліз, розтертих по обличчю, з очима, опущеними в землю, і з виразом на обличчі горя і якогось остаточного і похмурого вирішення.

— А заплаканий чого, замурзаний?! — не вгавала Ганна Сильвестрівна.— Де ж це ти був? З хлопцями знову бився? І коли ти вже розуму наберешся?? Все як не гулі, так бійка...

Каленик Романович тим часом, оглянувши хлопця, сказав:

— Геть з очей, бузувіре! Умийся піди, ач який розмальованій. Ану руки покажи. Господи, та вони в тебе, як у маленького. Ех, біда з вами. Поморочишся, поки виростуть,— звернувся він уже до обох жінок.

Голос у Каленика Романовича був хоч і сердитий, але звучало в ньому більше батьківського бурчання, ніж серця. І Рубін це відчув.

Поки він дійшов до умивальника, тяжкі його думки,— а тяжкі тому, що він вирішив був по всій цій колотнечі піти на Дніпро і втопитися,— почали мінятися. Світ, який оточував його отут, на Солом'янці, був особливий. Ось сьогодні він пережив тяжкі хвилини після історії з тими яблуками — його ж піймали на крадіжці, піймала сама Бондаренчиха, Марина Василівна, і — сама врятувала! І його серце несамохіть линуло до Марини Василівни, до Каленика Романовича, до Ганни Сильвестрівни. Як їм за всю їх добрість віддячити? Йому хотілося підійти до Каленика Романовича і розказати йому

всю правду. Звичайно, Рубін, як і всі хлопці його віку, цього не зробив. Спокутувати свою провину він вирішив інакше.

Ще зранку він умовився з Ганною Сильвестрівною, що завтра, в понеділок, він їй почистить чайник — всередині і зовні, надто він уже зациганився. Тепер Рубін вирішив зробити це сьогодні, не ждучи завтра.

Він узяв чайник, старе долото, щоб вишкрібати накип всередині, миску з піском і ганчіркою і сів у холодок під стіною, щоб Каленик Романович, який не хотів його бачити, принаймні чув, що Рубін тут, близько! Заторготіло долото по залізу, зашарудів пісок по емалі.

Тим часом хвіртка рипнула. З вигуків і привітань Рубін зрозумів, що прийшли гості. Визирнувши з-за причілка, Рубін пізнав Захожая Кирила Гнатовича і Прихідька Івана Костьовича. Прийшли вони з жінками, а жінки з якими-сь вузликами. Ганна Сильвестрівна заметушилася, і в ту хвилину, як вона побігла в кімнату, Кирило Гнатович поставив на стіл пляшку горілки, а Іван Костьович — червоного вина з красivoю наклейкою,— всі знали, що Ганна Сильвестрівна гіркої не п'є. Заторохтили стільці, забряжчав посуд, запахло яєчнею і смаженим салом. Якась з жінок спітала: «А де ж це Рубін?» (Рубін саме в цей час втягнув голову за причілок.) Відказала Марина Василівна: «Рубін, здається, заробив на горіхи, спокутує». Потім всі посідали.

У Каленика Романовича фруктових дерев не було перед домочком, замість цього росла плаюча верба, з довгими-довгими пацьорками, що звисали мало не до землі. Верба була широка, тінista, дуже красива, і Каленик Романович та біжні сусіди любили сидіти влітку під нею. Поливали її щедро, і верба вражала всіх свіжістю свого листя. Інколи Каленик Романович мріяв: «От коли б під нею отут та ще невеличкий фонтанчик!» Але мрії його так і залишилися мріями. От і сьогодні, коли чоловіки, очевидно, вже повсідалися, Захожай сказав:

— А добра-таки в тебе, Каленику Романовичу, верба.

— Що добра, то добра! — погодився Каленик Романович.— Все життя думав фонтанчик під нею зробити, та ба — щось не виходить.

Після верби і фонтанчика вони перейшли на іншу тему, а Рубінові запали в голову лише ці слова про фонтанчик, і він сказав собі: «Ось розпитаюся, як його робити,— і зроблю. Тоді хай не кажуть: «Геть з очей, щоб я тебе і не бачив!»

Рубін думав спочатку про оцей фонтанчик, але незабаром перестав думати — він прислухався до розмови, що точилася за столом,— і знову заслухався. Хазяїни і гості розповідали, згадували. Згадували молодість, якихось невідомих Рубінові людей, розповідали про пригоди, які траплялися з ними на

Солом'янці, в місті, на заводі. Всі ці пригоди прив'язані були до подій, про які Рубін читав тільки в книгах. Згадували зони п'ятий рік⁶, рік сімнадцятий⁷, повстання проти якоїсь Центральної ради⁸, бої проти петлюрівців⁹, про війну з фашистами¹⁰. З того, що розповідалося, видно було, що всі вони — і Каленик Романович, і Захожай, і Прихідько — були в самому вирі тієї боротьби, ходили в атаки, стріляли з рушниць, кидали бомби... Несподівано дізвався Рубін, що чоловік Марини Василівни загинув під час повстання «Арсеналу»¹¹. Але найбільше вразило хлопця те, що він був не перший прийомний син Каленика Романовича і Ганни Сильвестрівни, що до нього Каленик Романович і Ганна Сильвестрівна усиновили спочатку трьох хлопців-братьїв, потім ще двох, а разом з рідними синами поставили на ноги сім чоловік. Тільки тепер Рубін зрозумів слова начальника цеху, звернені до Каленика Романовича: «Це ж котрий у вас, сьомий, восьмий?» Дізвався Рубін і про те, що три прийомні і один рідний син Каленика Романовича пішли добровольцями в армію, коли німці почали наближатися до Києва¹², і всі загинули в боях. На війні також загинули сини й онуки Марини Василівни, сини й онуки Захожая і Прихідька. У Марини Василівни — троє, у Захожая — один, у Прихідька — два. Старі розповідали, зітхали, витирали слізози, і Рубін зрозумів, яких страшних ран завдало їм життя. Як це страшно — з однієї хати не повернулося четверо! Горе косило цих старих людей, коли одна по одній приходили звістки з фронтів. Які ріки сліз пролито тут в глибині ночей! Яку силу любові до своєї землі мали всі ці люди, що йшли самі на смерть і дітей послали своїх...

Чайник був давно вичищений. Рубін поздирав долотом увесь накип всередині. Гості вже попрощалися і порозходилися, а він сидів і думав про все, що почув тепер, що чув раніше, та не зв'язував в одне ціле. І йому здавалося, що отут, на Солом'янці, бачить він не життя звичайних людей, а життя якихось велетнів. І бачить він їх чомусь усіх — освітлених сонцем, на залитих сонцем вулицях, на барикадах, де полум'яніють пропори, на полі бою із зв'язками гранат, як вони у пишний червневий день кидаються під гусениці фашистських танків... Сини Солом'янки, які ви прекрасні, які відважні! Думаючи про них, Рубін заплющає очі і бачить себе в грізні дні боїв за Вітчизну з Калеником Романовичем, і він, Рубін, був таким же сміливим, як і всі ці відважні люди з Солом'янки...

Отак і збігло два роки. Закінчивши училище, Рубін виїхав на Подніпров'я. Шість місяців від нього не було чути й слова, потім написав, що вланчтувався як слід. Через рік з Дніпро-

петровська знову прийшов лист. З листом Рубін прислав газету з своїм портретом, надрукованим у тій газеті, і п'ятдесят карбованців грошей. В газеті Рубіна хвалили. З того часу на Солом'янку почало щомісяця надходити по п'ятдесят карбованців Ганні Сильвестрівні на насіння. Влітку, через три з половиною роки після закінчення ремісничого училища, Рубін несподівано приїхав у відпустку до Каленика Романовича і Ганні Сильвестрівни на Солом'янку. За цей час він змужнів, чорні вуса густо засіяли верхню губу, брови дугами сходилися на переніссі, і з-під них дивилися сміливі й гострі чорні очі. Привіз Рубін Каленикові Романовичу теплі зимові валянки з калошами, а Ганні Сильвестрівні прозорчасту хустку, таку, як на її молодому портреті. Ганна Сильвестрівна розчулилася, аж схлипнула трохи. Каленик Романович спітав:

- Навіщо оце витрачатися?
- А ви вже, батю, мені дозвольте знати навіщо,— відказав Рубін.— А може, мені так хочеться!

Знайомих хлопців з ремісничого училища Рубін на Солом'янці вже не знайшов, не знайшов і на Чоколівці¹³ — порозіїджалися по світах. Зустрів лише Женю Індиченка, але Женя був по вуха закоханий, ходив незрозумілій, дивний, і все зітхав. Навіть купатися до Наводницького мосту¹⁴ не поїхав. Рубін махнув рукою на Індиченка.

Стояло надвечір'я. Над Солом'янкою пливли грозові хмари з бузковими відсвітами. За Києвом-Товарним¹⁵ гримотіло, земля пахла збитим пилом і чорнобривцями. Гроза наближалася. Ганна Сильвестрівна виколупувала головною шпилькою кісточки з вищень і підсувала Рубінові найбільші налиті соком ягоди. Каленик Романович, надівши окуляри, підсів до четвертої сторінки газети «Правда»¹⁶, де містилися політичні відомості з широкого світу, писалося про атомну й водневу бомби, про скорочення армій. З цими новинами він, звичайно, знайомився через радіо, але репродуктор в цей час гримів піснями і до політики йому було байдуже. Рубін, навпаки, час від часу кладучи в рот ягоди, які подавала йому Ганна Сильвестрівна, прислухався до звуків, що долітали звідти. Найбільше йому подобалася музика швидка — польки, галопи, фокстроти, але студія, як на зло, передавала старі, тужні й тягучі пісні, які рідко коли його зворушували, бо, мабуть, він перебував у такому віці, коли музику слухають ще ногами. За вікном шумів дощ. Okремі великі краплини, зриваючись з даху, били по зовнішньому критому залізом підвіконнику. Падали вони рідко, і їх удари лунко відзвивалися в кімнаті. Рубінові

було дуже приємно: звуки музики, до якої він уже не прислухався, удари крапель по залізу занесли його думки кудись далеко.

Коли він прочувняв, в кімнаті, крім їх трьох, була ще й четверта особа. Вона, видно, вбігла тільки що з дощу. Це була дівчина. Через плече у неї висіла велика чорна шкіряна сумка, з якої вибивалися газети й журнали. Дівчина була невеличка, з двома товстезними чорними косами по пояс; діставши коси з-за спини, вона почала струшувати з них дощову росу. Краплини води блищають у неї також на щоках, на лобі, на волоссі. Ніс у листоноші був рівний, очі — величезні, чорні, овал обличчя — красивий. Руки, голі до плеча, були засмаглі, аж коричневі, обличчя теж дуже загоріле. І тим ясніше на ньому позначався рядок білих-білих, як пелюстки квітів, зубів. «Ти диви яка, — подумав Рубін, оглядаючи її скоса. — Коли б трохи вища, була б, чого доброго, дівка». Ріст дівчини вирішив питання. Рубін мріяв, що дівчина в нього буде висока й струнка, як тополя, біла, як цвіт жасмину, прекрасна, як щастя. А ця — пхе!

Обтрусившись від дощових крапель, дівчина поправила сумку і, покопавшися в ній, сказала, звертаючись до Каленика Романовича і Ганни Сильвестрівни:

— А вам лист від Володимира аж із Красноярська.

Каленик Романович пожвавішав, відклав газету, потягся до листа. Ганна Сильвестрівна теж обернулася в цей бік.

Дівчина віддала листа Каленику Романовичу і скоса глянула на Рубіна. Відчувши, що поглядом затрималася на хлопцеві довше, ніж треба, вона перевела його на Каленика Романовича і зробила це так легко, що Рубінові й не снилась така легкість. Каленик Романович встиг тим часом обрізати ножицями вузький бік конверта.

З конверта випала фотокартка, красиво зубчиками обрізана. На фотокартці було знято троє людей: молода жінка — невістка Оля, красивий чорнявий мужчина, хлопчик п'яти-шести місяців. Хлопчик у самій сорочці сидів на руках у Олі, ручки у нього були товстенькі; ніжки так само; ручки й ніжки на всіх згинах були поперерізувані ниточками, щоки посміхалися ямочками і щілинками очей між тими ямочками. Звали хлопчика Ваня; чорнявого мужчину — Володимир. Володимир працював у залізничних майстернях і називав Олю Оляшкою. В цілому Оля була щаслива, і від листа, написаного її рукою, віяло теплом достатку, радістю щасливої матері й жінки.

Ганна Сильвестрівна відклала тісто на вареники, витерла об фартух руки, взяла карточку, довго дивилася на Олю, на Володимира, але найдовше на хлопчика. У неї вже, мабуть,

була старечча слабість на сльози, бо, намацавши кінчик хустки, що давно збилася на плечі, притулила його до очей.

— Ну, чого ж скліпувати,— сказав Каленик Романович.— Бач, онук гарненький який.

— Гарненький, гарненький,— повторила Ганна Сильвестрівна, гладячи фото рукою. І, витираючи сльози, кінчила:— Та й вони обое гарні. Як поїхали, так тільки й бачили. Чого не приїхати? Приїхали б з дитиною...

Рубін теж почав розглядати foto і сказав:

— Опецькувате яке, товсте. Але все одно до двадцяти п'яти років у петлю не полізу.

Який зв'язок Рубін знайшов між опецькуватим товстим хлопцем і петлею, була, очевидно, його таємниця.

— Ач, який завзятий,— кивнув на Рубіна Каленик Романович, звертаючись до дівчини.— Ти теж, Мар'яно, така?

Мар'яна засміялася. Сміялася вона, неначе струмочок дзвенів. І в цьому сміхові було щось і веселе, і зухвале. Рубін незадоволено глянув в її бік — він не любив розмов, які на отаких парашутах добре люди закидали йому в тил.

Мар'яна нічого не відповіла Каленику Романовичу, проминула й незадоволення Рубіна.

— У нас на пошті,— почала вона,— стався такий випадок з Харитоном,— ви ж знаєте його,— повернулася вона до Каленика Романовича і Ганни Сильвестрівни. Обоє старі кивнули головами, і вона продовжила:— А в того Харитона є дівчина Катя. А в тієї Каті мама — теж Катя. От пішов Харитон на побачення на Третю Нижню, а ніч претемна, побачення о десятій; стойть він край стежки в саду, жде. Дивиться — йде. Він до неї каже: «Катю, я тебе так жду, що мало не помер ждучи!» і — в обійми Катю. Обнімає, а Катя, як обняв він її та поцілував, і каже: «Ой, Харитончику-зятьчу, як же ж ти й цілуєшся. Мене вже двадцять років ніхто так гарно не цілував!» Так він як побіг і не знає тепер, що робити...

— Еге ж, це задача,— весело сказав Каленик Романович.— Йому скільки років?

— Аж сімнадцять,— відповіла Мар'яна серйозно.— Йому сімнадцять років,— і вона веселим, невловимо швидким поглядом оглянула з ніг до голови Рубіна.

Рубін, що ненавидів жодних натяків на свої сімнадцять років, блиснув очима і грізно глянув на Мар'яну.

Мар'яна хотіла, здається, було щось сказати ущипливе, та, видно, стрималася. Однак коли Рубін зиркнув на неї ще раз, йому здалося, що губи її ворухнулися і між ними мигнув рожевий кінчик її язика. «Ну, стривай ти мені, знатимеш!» — зціпив зуби Рубін.

Ганна Сильвестрівна встигла тим часом наставити вже окропу, і коли вода забулькотіла, виклала на підситок перший десяток вареників і почала по одному кидати їх в кастрюлю.

Прозора вода враз скаламутилася, в ній затанцювали білі порошчинки. З гарячою парою з кухні линув ніжний аромат тіста і варених ягід. Потім вода знову забила в ключ, і незабаром вареники почали випливати нагору. Запахтіло ще приемніше.

Упоравшись з першим десятком, Ганна Сильвестрівна сказала, звертаючись до Мар'яни:

— Ну що ж дали?

— А далі нічого,— відповіла Мар'яна.— Як вечір — ходить Харитон по садку, а яка вийде Катя — не знає! Задача хлопцеві.

Мар'яна знову зиркнула на Рубіна. «Чого вона прискіпалася до мене, чого їй треба? — скрив Рубін.— Адже мада яка, в блюдці втопитися може, а прискіпалася!» А вголос він нічого не сказав. Бо що скажеш, коли нібіто йдеться про якогось Харитона. Нарешті він зозла сказав:

— Я зовсім би не ходив!

— Кинув би й Катю?

Очі у Мар'яни були вологі й бліскучі. Каленик Романович дивився в газету і все повертає її так, щоб вона лягла між його обличчям і Рубіном.

Гроза надворі минала, хмари розходилися, у вікна через зарості фуксій лилося м'яке передвечірнє світло. Мар'яна стояла перед Рубіном у цьому свіtlі, як царівна; очі у неї були великі, дві чорні коси, перекинуті наперед, обрамляли лицезреве незвичайне, все у грі тіней і ямочок, зігріте посмішкою, хоч і насмішкуватою, але таке, заради якого можна загинути!

Без жодного зусилля Рубін зразу ж пригадав, що зустрічав її вже раз у житті, взимку, як катався з гори на санках! Це — те ж саме лицезреве, ті ж самі очі, та ж сама дівчина, яку хлопець у великому батьковому кожусі назвав дивним сполученням слів: Маріонілою-квіткою.

— А-а-а, то це ти Маріоніла-квітка,— скрикнув він.— квітка Маріоніла,— і він так задивився на неї, аж почервонів. Злість його немов випив і по світу розвіяв вихор.

— Еге ж, я,— відповіла Мар'яна.— Я. Тільки признаїться, Рубіне, добре ти полетів тоді сторч головою на санках з гори, га?

В кімнаті запанувала весела пауза, якої не помітив лише Каленик Романович.

— Шкода, що ти тоді втекла,— сказав, сяючи, Рубін.— Я б тобі показав!

Ганна Сильвестрівна поралася біля своєї газової плитки, запаморочливо пактіли перелиті цукровим сиропом вареники — білі-білі, ледь з бузковим відливом. Нарешті вона обізвалася:

— Ну, йдіть уже, вечеряти будемо. Заходь, Рубіне, заходь; Мар'янко! Старий, іди вже вечеряти, чуеш? Кидай газету.

Каленик Романович відклав газету і, підпихаючи обох молодят широко розставленими руками, почав просуватися до кухні. В дверях він зіткнув Мар'янку й Рубіна так, що вони мало лобами не стукнулися. Щоб цього не сталося, Рубін ухопився за руку Мар'яни. Рука була така тепла, що тепло її враз передалося Рубінові в щоки, і він спалахнув.

У Каленика Романовича було своє місце. Він заліз туди, підсунув до себе тарілочку з сметаною і труснув на неї солі з солянки.

Упавши на білу поверхню сметани, соляні крупинки враз подзьобали її сірими цяточками. Мар'яна засміялася, і тепер сміх у неї був не такий, як раніше,— а аж до болю рум'яний:

— Та вареники ж солодкі! Що ви!

За ковалське життя з Каленика Романовича зійшло стільки солі із потом, що він ладен був і узвар присолювати. І він сказав:

— Нічого, нічого, Мар'янко, луччі будуть. Ну, Мар'яно, Рубіне, сідайте.— І він почав підсувати кожному його тарілочку з сметаною і варениками. На тарілці, призначений для Мар'яни, один вареник надірвався, і з нього потік червоний сироп.

— І не запрошуйте,— відповіла Мар'яна.— Мені треба бігти, я ж на роботі. Бачите, скільки ще треба листів і газет порозносити! — І щоки її знову запалали рум'янцем.

— Ет, там пошта,— відповіла Ганна Сильвестрівна.— Сідай поїж, а тоді біжи собі. Та й дощ ще не зовсім перестав.

— Ні, побіжу,— відповіла Мар'яна і підхопила на плече свою сумку.

— Бійся ж бога! — скрикнула Ганна Сильвестрівна.— Та що ти собі думаєш!

Мар'яні було сімнадцять років. Можливо, її жила вона бідно, і в цю мить голодна була, але разом з цим в грудях у неї народжувалася якась інша сила. Мар'яна й сама не могла б, може, сказати, що це за сила. І ось ця сила звела її на ноги, схвилювала до самого dna, наказала йти, і Мар'яна, кинувши на ходу веселе «бувайте!», вибігла з кімнати надвір.

Досівалися останні краплини дощу, півнеба вже очистилося від хмар, на другій половині вони ще клубочилися, але вже збез силіло, швидко розтікалися в високостях, ховались за обрій, танули. Перед порогом і далі по стежці, що вела

на вулицю, блищаючи проти вечірнього сонечка більші й менші калюжки води, в одній із них вже купалися горобці.

— Ач, яка шалена дівчина,— почала скаржитися Ганна Сильвестрівна.— Де ж це видано втекти прямо від столу!

Рубін стояв проти Ганни Сильвестрівни, слухав, про що вона говорила, дивився у вікно і бачив, як, переступаючи через калюжі, по стежці відходила Мар'яна. І він заметувався, поліз в обидві кишені разом, понишпорив там.

— Ах, чорт, таж ні цигарок, ні сірників! Гей, стривай, разом підемо, мені цигарок і сірників треба купити,— гукнув він услід Мар'яні, вискочивши з кімнати. І побіг просто через купи кімнатних калачиків, фуксій і столітників, виставлених Ганною Сильвестрівною на дощ.

Наздогнав він Мар'яну біля самої хвіртки, між двома величезними кущами рожі і, порівнявшись, прошепотів:

— Хочеш сьогодні в кіно? Ми підемо на Володимирську гірку¹⁷, звідти краєвиди на всю Україну, і там я скажу тобі, що дівчини крашої за тебе немає на всьому білому світі.

— Спробуй тільки сказати,— відповіла Мар'яна і засміялася. І сміх її дзвенів, як струмочок...

— Еге ж,— сказав Каленик Романович Ганні Сильвестрівні, коли вони залишилися вдвох.— Каже, ні сірників, ні цигарок. Йу що ж, сідай, будемо вдвох вечеряти.— Покуштувавши вареника, він продовжив:— Чуєш, я оце думаю: адже якими бузувірами всі були. Куди там! Згадати — волосся сторч! А які орли з тих смаркачів виростають!

— Коли з дитинства є порох в людини, то, думаю, не десь він дінеться і в дорослому, тільки на інше обернеться,— відповіла Ганна Сильвестрівна і, прислухаючись до того, як між рожами сміялась Мар'яна, додала:— Чуєш, як Мар'янка заливається?

— Еге ж,— відповів Каленик Романович.— А вареники — добри.

— Їж на здоров'я.

НА КАЛИНОВІМ МОСТІ

Гурій Андріянович тридцять років прожив із жінкою. Це було тяжке життя, бо вони були люди різні й далекі. І ось вона померла. Старий шліфувальник так стомився і знемігся, що й собі вирішив померти і вибрав місце на кладовищі біля свого товариша, який розпорошався з життям кілька років тому.

Була пізня осінь. Сіяла мжичка, останні листочки тримті-ли на тополях, по небу повзли сиві хмари, і було так тоскно, що можна б завити, піднявши голову вгору, як пес.

Перші дні Гурій Андріянович зразу ж після заводу падав у ліжко і немов провалювався у безодню. Коли на п'ятий день вранці він прокинувся, то перше почуття його було — їсти хочеться. Він поспішив на роботу, а повернувшись після зміни додому, начистив картоплі, знайшов залишки крупи, зварив юшку і сів обідати.

Саме в цей час прийшов до нього його товариш Опара. Вони погомоніли, позітхали і почали писати надмогильну табличку. Гурій Андріянович склав текст, а Опара, що довгі роки пропрацював у малярному цеху, оформив табличку. «Спи, дорога жона», — вивів він траурною фарбою на жовтому тлі прощання і намалював знизу гілочку і одріваний від неї листочок. Обоє позітхали і потім помаленьку пошкандинівали на кладовище.

Стояв свіжий осінній надвечірок, морозець ще не заганяв людських рук у кишені, він лише приємно холодив щоки. На заході загорялася вечірня заграва. Галасувала галич, що ніяк не могла вгамуватися, кричали десь хлопчики. Вродлива сусідка — невістка Назара Степановича — несла на коромислі двоє відер води, ведучи заразом за руку дівчинку. Щоки у молодиці були червоні, вигляд свіжий. Вона ласково привіталася з ними і співчутливо оглянула Гурія Андріяновича. Її співчутливість зворушила його, і він подумав — є добрі люди, не один він на світі.

Темніло, коли вони поверталися з кладовища. Заграва на сході почала синіти, на землю спускався вечірній присмерк, в будиночках на Солом'янці спалахували перші вогни. Морозець починав добиратися до плечей і колін, і Опара сказав:

— Ходім до Нехводьки. Йому зять привіз самогонки із Бородянки¹. Погріємося.

Вони пішли до Нехводьки, свого товариша по заводу.

У Нехводьки була гулянка. Невістка подарувала старому батькові онука.

Гурій Андріянович і Опара поздоровили хазяїна дому і обох молодих. Нехводьчина жінка й невістка теж оглянули Гурія Андріяновича співчутливими поглядами, а втім, він не помітив цього за колотнечкою, що панувала у хаті.

Відпочивши трохи, випивши і закусивши, Гурій Андріянович побачив, що в господі було багато людей і серед них чимало співучих і голосистих. Коли почали співати «Ой ти боже милосердний»², охота поспівати взяла і Гурія Андріяновича, і він співав разом з іншими. Проти нього сиділа якась жінка років

п'ятдесяти, ограйдна, трохи таранкувата, голосиста. Підперши щоки обома руками і дивлячись на Гурія Андріяновича, вона виводила на весь голос. Очі у неї були живі, гарні, і вона здалася йому інтересною особою. Ця обставина збентежила Гурія Андріяновича: перед лицем смерті хоч би й нелюбимої жінки такі думки були недоречними, і він прогнав їх. Крім того, він так і не міг пригадати, чи вмивався після заводу, а глянувши на руки, зніяковів і поспішив сковати їх під стіл.

На цьому все й скінчилося. В кімнату ринула молодь, задвигтили столи, стільці,— очищалося місце для танців. На танці Гурій Андріянович не залишився і, щиро забувши про «інтересну особу», подався додому, щоб виспатися і вчасно бути на заводі, бо на роботу за всі тридцять п'ять років він не спізнився ні разу.

З теплої кімнати він потрапив на свіже повітря. Вулиця Урицького³ вже потонула в пітьмі. З її глибокої імлі на нього набігали вогники автомобілів, і, сторонячися їх, він пішов стежкою попід будиночками, то видираючися на пагорки, то спускаючися вниз. Домочки, паркани, навіть хвіртки тонули в обіймах вже пов'ялених осінню і побитих першими морозами кручених паничів; скрізь підіймалися ще купи почорнілої зелені, пахло в'ялим примороженим листям, пізніми квітами, і пахло тим сильніше, чим дужче Гурій Андріянович розтирав між пальцями запізнілу квітку чорнобривця.

З цим почуттям запаху чорнобривця і молодого морозцю він і прийшов додому. В кімнаті у нього було непривітно, неприбрано, і, щоб не псувати собі настрою, він, не засвічуючи світла, ліг і заснув. Приснівся йому кущ сивих квітів, які на Солом'янці звуть морозом, і якась жінка — хто саме, так і не дібрав,— з'явилася і зразу ж зникла.

Отже, Гурій Андріянович так і не помер. Але порядок життя його змінився. Після роботи він, не заходячи додому, завертав у закусочну, де обідав, випивав і просиджував з новими приятелями до пізнього вечора. Додому він тепер повертається безбоязно: нікому було зустрічати його скандалами.

Одного разу, вже через добрих півроку, вийшовши із заводу і ще не наблизившись до закусочної, Гурій Андріянович несподівано зустрівся лицем до лица з «інтересною особою», що колись співала разом з ним на гулянці у Нехводьки. Вони пізнали одне одного, спинилися і привіталися.

З'ясувалося, що «інтересна особа» теж працювала, тільки не на заводі, а в пошивочній майстерні; після закінчення роботи вона прослухала лекцію про міжнародний стан і тепер поверталася додому. Жила вона теж на Солом'янці, за кілька

вулиць від Гурія Андріяновича. Гурію Андріяновичу дуже скотілося погомоніти з нею, посидіти в скверику, взагалі вznати дещо про неї, він наважився і сказав:

— Я, ось бачите, вдівець. Дуже цікавлюся знати, як з вашого боку?

— Я п'ять років як поховала свого чоловіка,— сказала вона.— Був і син, та не повернувся з війни.

З війни не повернувся і старший син Гурія Андріяновича. Згадка про дітей розтривожила обох, вони змовкли і так мовчали якийсь час, задумавшися.

Незнайому звали Любов Касянівна. Вони посиділи в скверику та так і пророзмовляли про своїх загиблих і живих синів та дочок до темноти. Гурій Андріянович провів Любов Касянівну аж до її вулиці, а повернувшись додому, ліг у ліжко і довго не міг заснути: думав про сина. Все боліло — серце, груди. Гурій Андріянович перекидався і проказував: «Ех, мій хлопчику, не так воно вийшло, як треба». З тяжкими думами на серці він заснув.

Вранці, виrushивши з дому і проходячи повз скверик, він згадав і про Любов Касянівну. «Отак теж, мабуть, побивається і мучиться за своїм»,— подумав він, і щось тепле ворухнулося в нього у серці до цієї самотньої жінки.

З того дня Гурій Андріянович частенько просиджував в алейці, чекаючи, поки буде вертатись з майстерні Любов Касянівна. З нею йому було якось затишно. Побачивши її, він підводився і йшов назустріч. Обличчя його осявала посмішка. Цієї посмішки він, звичайно, не бачив, зате бачив посмішку на обличчі Любові Касянівні, і посмішка ця подобалася йому.

Пройшло київське літо. Вони поїхали вдвох на Дніпро і прогуляли там до самої темноти.

Тепер Гурій Андріянович як коли одвідував Любов Касянівну навіть і в будень. Інколи вони ходили в кіно, але здебільшого до когось із знайомих. Отак і проходив час непомітно.

Одного разу вони сиділи вчотирьох у Нехводьки. У Нехводьки була корова, і коли онук пригнав її додому, обе старі Нехводьки пішли до хліва. Гурій Андріянович і Любов Касянівна зосталися вдвох. Вони продовжували говорити, і раптом Гурій Андріянович помітив, що все навколо було залите сяйвом місяця. Він підвів голову і побачив, що й небо, і садок, і вершини дерев, і окремі хмаринки на небі, і сам місяць тонули в цьому незвичайному сяйві. Таку ніч Гурій Андріянович бачив лише раз в часи ранньої юності, коли був закоханий в свою дівчину Віру. Гурій Андріянович почав стежити за хмаркою, що набігала на місяць. І йому здалося, що то не хмарка пливе, а місяць поспішає назустріч їй. І ще йому здалося, що небо, і світло від місяця і саме повітря були зеленаві. Гурій Андрія-

нович довго дивився вгору, і на умі в нього вертілися все слова з пісні: «Запрягайте коні в шори, коні воронії⁴, та й поїдем до ганяти літа молодій. Наздогнали ж літа свої на калиновім мості...»

— Куди ви так дивитеся? — спитала його Любов Касянівна.

— Та це я так,— відповів Гурій Андріянович.— І зрозуміти не можна: місяць, хмара — і все, а душу тривожить.

Він сказав це якось журно. Йому й справді було журно. Журно, що все безповоротно минуло, і він так нічого гарного і не побачив у своєму родинному житті. І цілий вечір він був задуманий, все прислухався, що діється в серці, і здавалося, що його серце плаче і тужить за тим, що життя його могло б бути таким гарним і таким не було.

Як ішли додому і треба було спуститися в ярок або піднятись на гірку, Любов Касянівна спиралася на його руку. У неї були теплі долоні, і це тепло так і зосталося при Гурії Андріяновичу навіть тоді, коли він повернувся додому і ліг спати. Вночі йому знову приснилася жінка. Це була Віра, та дівчина, яку він кохав молодим. Вона промайнула перед очима, як білий привид, і зникла. Гурій Андріянович прокинувся, сів проти вікна і довго дивився в тривожне зеленаве світло ночі.

Місяців через три, вже восени, він зрозумів, що йому, мабуть, без Любові Касянівни не буде гарного життя. Він почав думати про неї часто й багато, і від тих думок йому жилося легше і краще.

Одного разу, взявши на поміч Опару, він попрямував до Любові Касянівни. Коли трохи випили і посміливішали, Опара сказав Любові Касянівні в той час, як Гурій Андріянович вийшов на повітря покурити:

— Оце, Любов Касянівно, прийшли ми неначебто через двері, та не знаємо, як доведеться виходити — чи не через вікно?

Любов Касянівна відчула в цих словах щось серйозне і насторожилася.

— А чого це ви в такій непевності? — спитала вона.

— Бо діло таке,— відповів Опара.— Гурій Андріянович просить вас про ваше з ним законне одруження.

— Ну хіба ж про це так можна відразу? — слабо сказала Любов Касянівна.

Їй стало, видимо, душно, і вона поправила комір, ніби бажаючи пропустити більше повітря. Вона була якась розгублена, навіть пригноблена.

У Опари упало серце. «Не влучили в точку», — подумав він, витираючи на лобі піт і водночас намащуючи кисет.

Він почав похапцем крутити цигарку, розсилаючи собі на коліна тютюновий дріб'язок і думаючи, як би відступити з найменшими втратами.

Коли Опара вже майже скрутів цигарку і поліз в кишеню по сірники, Любов Касянівна сказала:

— Літа у нас, бач, які. Дайте подумати до суботи.

У суботу Гурій Андріянович сказав тихо, ковтаючи слова від хвилювання:

— Прошу вас, Любов Касянівно, ще раз — стати мені за законну дружину.

Любов Касянівна підвелається і так само тихо, але виразно вимовляючи слова, відповіла:

— Даю свою згоду на законний шлюб з вами, Гурію Андріяновичу.

Через кілька днів Гурій Андріянович і Любов Касянівна записалися в загсі і стали законними чоловіком і жінкою. Опара ждав їх біля дверей загсу, і, як тільки вони звідти вийшли, подав їм букет, і поздоровив та побажав щастя. Він сказав:

— Бажаю вам чесного подружнього життя і багато радощів.

Гурій Андріянович вийшов з прохідної разом з Опарою.

Говорили вони про всячину, і все було благополучно до того моменту, поки не наблизилися до закусочної. Двері в закусочну були відчинені навстіж. Продавщиця Устина Купріянівна стояла за стойкою і відміряла в стопочки по сто грамів. В лівому кутку біля столика вже сиділи знайомі Гурія Андріяновича — Луцько, Калістрат, Ярошенко, Цибуля Денис, видно, вже випивши, сидів біля них і грав на гармонії вальс «Дунайські хвилі». Луцько, пересилуючи гармонію, кричав Калістратові: «А я шахрайства ненавиджу. Треба, щоб життя було чисте, як скло». Сам Луцько був склярем, точильщиком, вантажником при мебельних магазинах. Як і Гурій Андріянович, він був нещасливий в особистому житті,— з жінкою розійшовся і жив сам, дожидаючи, поки дочка, десь закінчивши навчання, повернеться додому. Дочку він дуже любив, але, випивши, ніколи не говорив про свої почуття до неї. Не вміючи сам доглядати за собою, ходив Луцько неохайно, часто з запухлими від горілки очима. Розмова про правду була його улюбленою розмовою. Калістрат, Ярошенко й Денис працювали в різних дрібних майстернях. За час безконечних блукань по закусочних вони втратили чимало тих добрих рис, з якими народилися на Солом'янці, і тепер навчилися цинічно доїти таких нещасливих людей, як Луцько чи Гурій Андріянович, що, потрапляючи в закусочну, тим самим потрапляли до їх чіпких рук.

Дійшовши до закусочної, Гурій Андріянович, а за ним і Опара уповільнили крок. Забачивши їх, заметушилися і Калістрат з Денисом.

Опара спітав з чемноті (але не з переконання, бо знав ціну отим Калістратам):

— Зайдемо?

Гурій Андріянович спинився, постояв секунду, ніби вагаючись, однак не зайшов. І Опара сказав Калістратові, який з закусочної вилетів надвір:

— Нічого не вдієш — перший день по одруженні.

Відриваючи ноги від ґрунту, неначе на кожній з них висіло по гирі, Гурій Андріянович і Опара рушили з місця і йшли так повільно, неначе назад їх тягла невидима нить, а вони пересилювали її. Тільки коли вони відійшли від закусочної,йти обом стало легше.

На розі вони попрощалися, і кожен пішов своєю дорогою.

«Чим-то мене нова хазяйка зустріне?» — думав Гурій Андріянович. Перша жінка здебільшого зустрічала його непривітно. На життя вона дивилася так, що Гурій Андріянович завжди був у чомусь винен. Він спочатку докладав усіх зусиль, щоб полагодити незгоди, але це не призводило ні до чого. Вимогам і прискіпням жінки не було кінця й краю. Парубком і перші кілька років по одруженні Гурій Андріянович не пив, як не рахувати різних урочистих свят у сім'ї та в близьких знайомих. Але, зрозумівши, що з жінкою він до злади так і не прийде, почав випивати спочатку від горя, а потім від невлаштованості і за звичкою. Від цього в сім'ї пішли сварки. Вони озлобляли Гурія Андріяновича, і часто він напивався, щоб просто дошкулити жінці. Сцени, тяжкі одна за другу, траплялися мало не щодня. Згадавши про це, Гурій Андріянович несамохіть здригнув і, замість того щоб уйти в хвіртку, завернув у сусідній завулок, де він рятувався не раз за своє життя.

Провулок був вузенький, дерева поспліталися над ним гілками, утворивши низький зелений тунель, обгороджений від дворів старими трухлявими тинами, парканами, збитими з різнокаліберних дощечок та фігурних металевих аркушів з-під штампувальних пресів. І тини, і паркани, і живоплоти — все було пов'язане обривками вірьовок та дроту, звичайного і колючого, і такими ж самими обривками проводів та обтинками дахового і обручевого заліза. Дірки в огорожах, які поробили собі собаки, коти й півні, місцеві господарки позатуяли старими шапками, побитою повстю з-під валинків, дірявими каструлями й рогожками. По дну провулка йшли глибокі колії, прокладені в ґрузьку пору. Через огорожі на вулицю звисало зелене гіляя садових дерев, іноді випорскувала сюди ціла гілка з налитими бурхливими соками вишнями, а то

навіть і яблуками та грушами. У бур'янах попід цими огорожами завжди ворушилися в сутінках тунелю якісь тіні, щось сопло, щось стищено сичало: «Сашко — уб'ю!»; чиєсь руки незримо тяглися до отих гілок, а коли якісь в'юнкі тіла прослизали в саме свята святих — за паркани,— тоді звідти у зелений тунель долітало відчайдушне хекання і стриманий шелест садового листя. Інколи десь щось невчасно гупало об м'яку скопану землю, іноді гримав жіночий голос: «Піймаю, скину штани, віднесу до матері, вона всипле тобі, до нових віників пам'ятатимеш».

З тунельного завулка людина могла потрапити на Нижню вулицю першу, на Нижню вулицю другу і, нарешті, на Нижню вулицю третю⁵. Далі за третьою Нижньою ішов яр з ковбанями, а за ними — гора. Гора ця вся поросла деревами й кущами, і не один літній вечір і ніч просидів тут Гурій Андріянович, і один, і з друзями, такими ж нещасливими, як і він сам.

Цього разу Гурій Андріянович зробив по тунелю лише кілька кроків. Він отямився і, витерши лоба, який вкрився росою дрібнесенських краплин поту, повернувся назад і зайшов у хвіртку. Рухи його були все ж якісь мляви, непевні. На душі було важко.

Як тільки він зайшов до ганочки, двері хатини відчинилися. На порозі стояла Любов Касянівна. Вона привітно посміхалася і казала:

— Ну, здрastуй, здрastуй, Гурію, а я жду та на годинника позираю.

Вона була в гарному ситцевому платті, і з темного його тла впадали у вічі якісь сині тони. Зелень вишині і кручених паничів, що росли проти дверей хатини, зелень величезного куща жоржини, оці веселі сині тони вбрания і ясна блакить над двірочком — все якось злилося в одно і дихнуло в душу Гурія Андріяновича чимсь незнайомо милим.

Він зайшов у кімнату і — ахнув, всім еством, мовчазно, без слів. Відколи Гурій Андріянович жив у цій кімнаті, в ній панували лише похмурість і холод. Зараз кімната сяяла білістю, якось блища. Блища підлога, блища наскіж помиті шиби, свіжістю дихала ковдра, наволочки, ніжки стільців і спинка дивана. В голові у Гурія Андріяновича запаморочилося. Ще важкі почуття гнітили душу, а поверх них вже народжувалося щось світле і лагідне.

Гурій Андріянович стояв посеред кімнати, не знаючи, де діти свої руки і ноги. Вінувесь був у заводському поросі, в плямах і розумів, що тут він не зможе ступити й кроку, щоб не залишити сліду.

— Іди митися,— сказала Любов Касянівна.

В кухні на низькій широкій табуретці стояла новісінка балія і біля неї відшароване відро з літеплом. На кілочку висів чистий рушник, вишиганий стародавніми півниками.

Гурій Андріянович скинув робочий одяг, сорочку, став біля балії, і Любов Касянівна почала зливати йому теплу воду на руки, на шию, на голову. Незабаром він потонув у завірюсі мила, а коли кінчив умиватися, витерся, надів чисту сорочку і м'які домашні туфлі, йому стало остаточно по-святковому на серці.

Переговорюючись, вони повернулися у світличку. Тут на столі, засланому новою білою клейонкою, стояв уже готовий обід, виблискували начищені ножі й виделки, хлібниця з хлібом. Посеред всього цього підносилася вгору висока гранчаста старосвітська карафка, виточена з прозорого, як кришталю, скла, доверху налита горілкою, але не звичайною, а настояною на калгані. Кафка золотилася від променів, які пробивалися у вікно, на їй раз у раз спалахували веселі іскри, освітлювали грані скла і загасали.

Любов Касянівна відкрила гранчасту пробку, і золотистий напій полився в стопочки. Гурію Андріяновичу вона налила повну стопочку, собі — щоб тільки пригубити. Вони цокнулися і випили. І радість затрепетала в жилах Гурія Андріяновича.

Після обіду Любов Касянівна поклала маленьку, білу як сніг подушечку на бильце дивана і сказала:

— Ляж, Гурію, отут на диванчику.

Все це було як сон.

Гурій Андріянович ліг. Від подушки приємно пахло засушеними квітами. Мухи не лізли у вічі, крихти й лушпиння не валялося на підлозі, з стелі не звисали пасма павутини.

Гурій Андріянович заклав руки за голову і з задоволенням дивився на білі рукави своєї сорочки і на дбайливо заштопані носки на ногах. Він довго дивився на все це: йому хотілося сказати Любові Касянівні щось хороше, але слів не знайшлося; і, повернувшись на дивані, він задрімав, а далі й заснув.

Виявилося, що Любов Касянівна, як і Гурій Андріянович, любила життя, любила ходити в гості і в себе приймати людей. Дні, коли у них збиралися гості, були торжеством Гурія Андріяновича. Одягнений у вишивану білу сорочку, він ходив з світлиці в кухню поміж гостями, жартував, спинявся послухати розмови, докидає як коли й своє слівце і йшов до іншого гурту. Він був охайноголований, підстрижений, моложавий. Хто раніш його бачив, казав:

— Як на світ народився чоловік!

Одного разу, коли у Гурія Андріяновича збиралися люди, щоб відсвяткувати іменини хазяїна дому, в розпал сходження гостей двері в кімнату відчинилися і туди зайшли один по одному Цибуля Денис, Луцько, Калістрат і Ярошенко. Ярошенко був напідпитку і, зайшовши в кімнату, відразу ж почав грати вальс «Дунайські хвилі».

Гурій Андріянович, побачивши своїх знайомих по закусочній, хоч прийшли вони і непрохані, від усього серця зрадів і почав представляти їх Любові Касянівні. Любов Касянівну бентежили припухлі очі Луцька і його неголене обличчя. Прихід в такому вигляді на свято означав явну неповагу до господарів. Однак, бачивши, як Гурій Андріянович по-дружньому їх всіх привітав, вона згнітила серце і постаралася з усім примиритися.

Всі четверо прийшли більше з цікавості, хоч, звичайно, й інші моменти відігравали свою роль. Їм, а особливо Луцькові, хотілося зблизька роздивитися на Любов Касянівну, на вишиту сорочку Гурія Андріяновича, на знамениту гранчасту карафку і прославлену, таку ж саму гранчасту, золотавого блиску стопочку,— про це скрізь говорили на Солом'янці.

— Мені б тільки раз зблизька на неї подивитися, на Любов Касянівну, і все,— хвалився Луцько.

Він був лірик з натури і світ бачив лише з кращого боку. Денис був іншої вдачі, на речі дивився похмуро, лірики не визнавав і коли сідав до стола, то цікавився вмістом чарок, стаканів і стопочок переважно. Калістрат в цій компанії вважався за знатця жіночої статі, і Устина Купріянівна з закусочної завжди, коли він вмощувався, щоб обняти її, казала: «Доведуть вас ці фокуси колись до неприємності». Сьогодні Калістрат був настроєний опозиційно до Луцька, головне через те, що Луцько цілу дорогу говорив у піднесеному тоні про Любов Касянівну. Слухаючи його, Калістрат раз у раз повторював: «Казав сліпий, побачимо».

Любов Касянівна вийшла в кухню збуджена від багатолюдства і хвилювання. Хоч їй вже було понад п'ятдесят, але в цю хвилину їй можна було дати щонайбільше сорок п'ять років. Одягнена вона була в чорну спідницю і білу батистову кофточку, прикрашенну вгорі великою блискучою брошкою. Каштанове багате волосся її було гарно викладене величими хвилями спереду, а ззаду зібране у пишну корону. Окремі волосинки вибивалися з цієї корони, і, коли їх власниця ставала проти світла, вони відливали красивим темно-золотим блиском. На ногах у неї були нові туфлі на середніх каблуках і добре панчохи, що робили натруджені її ноги акуратними і охайними. Голос у Любові Касянівні був грімкий, око велике і бистре. Колись воно належало жінці вогнистої вроди, але

й тепер ще в ньому спалахували живі вогні. Обличчя Любов Касянівна гарно припудрила, і якщо біля вух крізь цю пудру підіймався густий пушок і окремі волосини, то це не збіднювало картини, а, навпаки, збагачувало її: зразу видно було, що жінка в літах і за життя бачила всячини.

Поява її засліпила Луцька. Було зрозуміло, що перед такою жінкою треба схилитися — і все! І Луцько схилив свою рудаво-сиву їжакувату голову і тепер бачив лише руки Любові Касянівни. На мить заплющивши очі, він уявив, як ці руки наливають Гурію Андріяновичу повну топазову стопочку, і серце його налилося до неї любов'ю і вдячністю. З усієї цієї картини Денис, навпаки, побачив лише пушок на щоках Любові Касянівни і великі жилаві руки. Після привітання, обернувшись до Калістрата, він сказав: «Все, як у людей, нічого особливого» — і знизав плечима. Калістрат же, оглянувшись хазяйку, подумав: «Огрядненька собі,— але в цю ж мить, згадаєши, що він в опозиції до Луцька, додав:— Але Устина Купріянівна куди поважніша буде!» Ярошенко нічого не думав, бо, привітавшись з господинею, глянув випадково через її плече у світлицю, і зір його в той самий момент спинився на знаменитій карафці. Вона до пробки була налита калганівкою, біля карафки на тарілках лежали оселедці, парувала гаряча картопля і червоніли купи смаженої риби в томаті. Ярошенко несамохіть облизався і відчув, що випити йому в цю мить за-кортило до смерті. Він навіть зробив рух у той бік. Отак вони й познайомилися з Любов'ю Касянівною.

Почали сходитися гості. Прийшов Опара з жінкою, Григорій Пимонович з жінкою і з дочкою, Коля і Фрося. Коли прийшла вже двадцять п'ять років як закохана пара — Іван Іванович і Женя,— відразу стало весело: Женя співала, танцювала, всіх торсала, викликала на танці.

Луцько придивлявся до нових людей, декотрих з яких він, звичайно, знов, але найохочіше все ж таки стежив очима за Любов'ю Касянівною. Отож коли всі вже вмостилися навколо стола і на мить стало тихо, він, увесь почервонівші, підвівся і, підносячи вгору золотисту стопочку, не спускаючи очей з Любові Касянівни, проголосив:

— За найдорожчу Любов Касянівну, від усього серця як за господиню дому цього.

Сказав він це щиро, та коли Денис похмуро зауважив, що перший бокал належить підіймати за іменинника, він розгубився, закліпав повіками, засіяними рудим ластовинням, і сів. І все ж цей тост сподобався Любові Касянівні. Вона простила промовцеві і його неголене обличчя, і запухлі очі й подумала: «Хіба знаєш, як кому живеться. Може, людині й шляху іншого не було?» І привітно глянула на Луцька. Їй

не треба було б цього робити, бо цей погляд її перехопив Калістрат, що, як відомо, був сьогодні в опозиції до Луцька. Отже, перехопивши той погляд, він сказав без слів, адресуючи цю свою репліку Луцькові: «Ач який! Вліз у чужий дім і верзе казна-що». Ця мовчазна репліка забрала чимало сили в Калістрата, і, щоб підкріпитися, він простяг руку до чарки. Але, на лиху, сталося так, що біля цієї чарки стояв стакан, звичайний стакан, з якого всюди на світі п'ють чай, воду, сітро. Калістрат взяв цей стакан, спочатку подержав його, оглянув з усіх боків, потім підсунув його до карафки, налив по вінця, підніс до вуст, перехилив і випив до краплини.

Вчинок Калістрата справив на тих, хто це бачив, різне враження. Опара поморщився і невдоволено знизав плечима. Прісія від здивування широко розплющила очі. Женя зсунула брови, Іван Іванович, ремонтний слюсар, пильно придивившися до Калістрата, пізнав у ньому закусочного гостя і відразу ж перестав і дивуватися, і цікавитися ним. Інакше був настроєний Денис. «Ти диви!» — вигукнув він захоплено. Луцькові вчинок хоч і сподобався своєю сміливістю, однак здався безцеремонним. Він штовхнув у бік Калістрата, прошепотів: «Ну, знаєш!» У Гурія Андріяновича жест Калістрата викликав суперечливі почуття: з одного боку, щось схоже на заздрість, з другого — побоювання, що це може не сподобатися Любові Касянівні. І він нишком глянув на неї. Глянув і зацвів, захоплений: Любов Касянівна нічого не бачила і не помічала. Привітна, ласкова, вона дивилася теплими очима на гостей і запрошуvala:

— Беріть ось вінегрет, а оце ось жарена гуска; тут квашені яблука. Прошу, товаришу Калістрате, не знаю, як вас по батькові.

Ще Гурій Андріянович не відцвів од захоплення, як Калістрат вже засовався. На нього насмішкувато дивилися добре десять пар очей. Чоловік хилить горілку стаканами, а хазяї не знають навіть, з ким мають справу, і називають не по батькові, а офіціально — товаришем? Під тиском всіх цих обставин Калістрат спочатку був зніяковів, але випита горілка вибила вже його з рейок пристойності. В нього вселився горілчаний біс, а коли це з ним траплялося, тоді вже він нічого нечув і не бачив. Забувши і про десяток пар насмішкуватих очей, і про Любов Касянівну, він простяг до карафки руку і налив ще один стакан. Після цього в карафці напою катастрофічно поменшало. Гості, спостерігши цю дiku картину, поодверталися. Денисові стало страшно, що Калістрат все видудлить сам, не залишивши йому, Денисові, нічого, і він потягся й собі до стакана і налив його по самі вінця.

Луцько дивився на все це здивовано і злякано.

Коли вся карафка і пляшки, які стояли поблизу цієї компанії, були спустошені, Денис прицмокнув і, звернувшись до Калістрата, голосно вигукнув:

— А добра була горілка!

— Дуже добра! — підтверджив Калістрат, і в голосі його продзвенів виклик господарям.

Почувши ці розмови, Гурій Андріянович відклікав Любов Касянівну і тихо промовив:

— Дай грошей, я ще куплю.

— Ні, не треба, — відповіла Любов Касянівна.

— Як це не треба? — спитав Гурій Андріянович здивовано.

На гулянках його душа ставала широкою і щедрою без кінця.

— А так, що не треба, — спокійно відповіла Любов Касянівна.

Гурій Андріянович почервонів і, насилу стримуючи себе, сказав:

— А я прошу тебе: дай!

— А я кажу тобі: не дам!

Гурій Андріянович скіпів. Уражене чоловіче самолюбство його призвело до сказу, і він крикнув, як до нього кричало не одно покоління солом'янських людей:

— А — так, то получки не дам!

— І не треба, — стримуючи себе, відповіла Любов Касянівна.

Гурій Андріянович був обурений до самої душі. Дарма що п'яного Калістрата, а потім і Дениса незабаром було виведено з-за столу, дарма що Ярошенко, розгорнувши гармонію, почав грати найвеселіших пісень і танців на світі, а Женя змунила вийти на гопак всіх присутніх, він ходив, як хмара.

З цього дня в сім'ї у Гурія Андріяновича утворилася мовчазна неприязнь. Зовні нічого начебто особливого і не сталося. Любов Касянівна зливала Гурію Андріяновичу на руки й на голову, коли він приходив з заводу, подавала йому білий рушник, ставила на стіл повну стопку, але робила це все мовчаки, з пустими очима, які дивилися поверх плеча Гурія Андріяновича. В кімнаті, де був Гурій Андріянович, Любов Касянівна довго не затримувалася, виходила в кухню. Коли Гурій Андріянович заходив у кухню, Любов Касянівна накидала хустку і, взявши кошолочку, виходила з дому.

Був хороший літній вечір, спека вже спала, скрізь на Солом'янці заторготіли відра, забряжчали дужки, — люди почали поливати садки, квітники, городи. Любов Касянівна поралася біля квітів. До неї з повними відрами наблизився

Гурій Андріянович. Не зиркнувши в його бік, Любов Касянівна зайдла у сіни, і коли вийшла звідти, у неї в руках була її звичайна сумка. Все діялося без слів, холодно, відчужено.

У великому дворищі, де жив Гурій Андріянович, знайшли притулок з півдесятка робітничих домочків. Вся площа була розбитою на малюсенькі дворики, розгороджені один від одного колючим дротом, натягненим на стовпчики. Дворики були засаджені всякою городиною і декоративною зеленню. Там тяглися під сонце стовбури соняшників, там височіли буйні кущі жоржини, зарості якихось високих, кущатих жовтих і фіолетових квітів. В іншому дворику весь п'ятачок був засаджений картоплею. Картопля вже цвіла, і її паході насищували передвечірнє повітря. На межниках, де господарки висипали попіл, кубились кури; там і там на ланцюжках дзявкотіли Жучки й Шарики, яких отак хазяїни рятували від гицелів. У двох двориках над стовбурами кукурудзи, яку вигнало мало не в два людські зрости, підносилися дерев'яні мальовані голуб'ятні, і хлопці різного віку, озброївшись жердинами, свистіли й улюлюкали, позадиравши голови в небо.

На стежці, що вилася між двома стінками кукурудзи і соняшників, замигтіла людська постать. Це був Луцько. Ішов він якось піднесено, навіть зовнішній вигляд його був не такий, як завжди: рудий їжакуватий чуб був старанно розчесаний, стерня на щоках поголена. Все життя він ходив у синіх сорочках, тепер на ньому була біла сорочка в рубчик і піджачна пара з бавовняної тканини в смужку. Руде обличчя його чи від жари, чи від хвилювання було червоне.

Не доходячи до домочка Гурія Андріяновича, стежка вигиналася знаком запитання, бо треба було обминути вишню Гурія Андріяновича і розбитий навколо неї квітничок. Зробивши півкола по цій кривій, Луцько вийшов на лінію ганочки і, побачивши Гурія Андріяновича, хотів був уже гукнути його, але стримався. Щось незвичайне було в постаті хазяїна та і в постаті хазяйки, коли вона визирнула з присінків. Холодні, чужі обличчя, неприязні, ба навіть ворожі. Луцькові аж дух забило. Вражений такою несподіванкою, він спинився, не знаючи, що робити, — вертатися чи йти далі. Вагання розв'язала Любов Касянівна. Вийшовши з присінків, вона рушила по стежці і зразу ж побачила Луцька. І, як тільки побачила вона його, непривітне обличчя її неначе хто підмінив. Воно стало таким, яким Луцько бачив його отоді на іменинах, — теплим, багатим на ясність і щирість.

— А-а, — сказала вона, — це ви?! От несподіваний гість. Проходьте, проходьте. Гурій дома, он з квітами морочиться.

А ви, бач, у обнові,— Любов Касянівна оглянула привітно Луцька з голови до ніг.

— Радість у мене,— сказав Луцько,— дочка приїхала. Ще й кохана дочка. Місця від радості не знайду!

Любов Касянівна, розпитуючи про дочку, пропустила Луцька вперед і сама пішла слідом за ним.

Гурій Андріянович, побачивши гостя, теж освітився пріємною усмішкою і ще здалеку загукав:

— А, заходь, заходь. Та ти, брат, в обнові! Свято яке?

— Дочка приїхала,— відповів і йому Луцько.— Приїхала, а я місця з радості не знайду. Пішла оце з подружками в кіно, а я — до вас.

Всі троє зійшлися під вишнею.

— Сідайте ж отут,— сказала Любов Касянівна Луцьковій чоловікові,— а я чайочку наставлю.

Вона зникла в присінках, а обидва чоловіки посідали в тіні вишні за столиком.

Колись ця вишня, ростучи без догляду, зовсім була зди-
чавіла. Гілки зверху посохли, а натомість гнало пагінки
знизу. Протягом років з цих пагінків виріс цілий гай, і там
знаходили постійний притулок сусідські коти, піvnі й квочки.
Тепер ці пагінки були вирубані, сухе гілля поспилював сам
Гурій Андріянович, землю навколо виблленого вапном
стовбура скопала Любов Касянівна і в лунці видно було
сліди щедрого поливання. Уесь дворик і місце навколо
стола було посыпано білим піском. Дупло в стовбурі вишні
свіжо зеленіло цементовою пломбою.

Іншого разу Луцько, може, й не помітив би цього, але
тепер ця вишня в очах його набрала особливого значення,
і він сказав, адресуючи своє зауваження Гурію Андріяно-
вичу:

— Помирала ж, а ожila деревина! Так і з людиною
часом буває, тільки щоб та рука була.

Ця прозора сентенція не сподобалася Гурію Андріяновичу,
і він відповів не дуже привітно:

— Не хвали, бо перехвалиш,— і зиркнув недружелюбно
в бік присінків, куди пішла Любов Касянівна.— Не все те
золото, брат, що блищить.

Гурій Андріянович все ще кипів всередині, йому, видно,
давно хотілося вилити свої болі, він змагався з собою і,
нарешті, не витримав. Перегнувшись через стіл, він палко
і обурено зашепотів:

— Хто б і догадатися міг: прижимиста до краю! — I він
з обуренням і запалом розповів про пригоду на іменинах.

Луцько дуже уважно слухав розповідь Гурія Андріяновича,
але видно було, що вона не доходила до нього. Йому,

навпаки, до болю було шкода, що подружнє життя цих людей, яке так красиво почалося, збивається з стежки. І не Любов Касянівну обвинувачував він, вислухавши розповідь, а самого Гурія Андріяновича. «Хіба, записуючися в загсі, ти не знав, що так буде? Чи ти перволіток, чи хто розум відшиб тобі?! Адже не ти її, а вона тебе поставила на ноги, так чого ж тобі треба? Болячкий?»

Але всіх цих думок Луцько вголос не сказав. В голос він сказав таке:

— Ну що ж. В житті, брат, буває. Буває всього, як на довгій ниві. Так-то.

Мабуть, ніде в світі подібні відповіді не мають такої сили, як серед трудящого люду, в них — і стриманість у виразі почуттів, і обережний підбір слів, і, нарешті, заклик до розсудливості, що просвічується в кожній рисі обличчя співрозмовця; все це настроює людину на серйозний лад, змушує задуматися. Задумався і Гурій Андріянович. Еге ж, буває всього. На віку — як на довгій ниві! Була важка драма і в житті Гурія Андріяновича. І про неї він тепер згадав. Сорок п'ять років тому він, тоді ще нерозважливий парубчик, грубо образив матір, коли вона намагалася не пустити його пропивати решту получки.

Незабаром він схаменувся, почав просити, щоб вона простила його. І вона сказала,— і ці слова її Гурій запам'ятав на все життя: «Я давно вже простила. На віку, синок, як на довгій ниві,— всього буває». Тепер мати, як і завжди, коли він згадував про ту тяжку подію, мов жива стояла перед ним. І від цього недавно зле обличчя Гурія Андріяновича змінилося, вся постать його стала такою, якою буває вона на схилі літ у людей, що прожили життя і бачили всі глибини його.

Вийшла з чайником Любов Касянівна. Гурій Андріянович спочатку не бачив її за думками, а коли туга трохи попустила, він із здивуванням помітив, що і в постаті, і у всьому виразі обличчя Любов Касянівни, і в руках її напрацьованих, великих і важких руках, є щось скоже з його матір'ю. Навіть такий самий вираз очей — в глибині скорботних, а зверху ласкавих і привітних — заради гостя. «Ех, матері ви наші, жінки наші горьовані!»,— подумав Гурій Андріянович. Він побачив пушок і окремі волосинки на щоках біля вух, важкі зморшки, що перекраяли лоб, сильні плечі, що витримали натиск негоди всього життя, і йому враз здалися нікчемними і непотрібними всі його образи і жалі.

Над Солом'янкою вересень. Відцвіли вже по дворах сочняшники; фіолетом беруться стовбури кукурудзи; на латочках картоплищ перед порогами граються діти. Але ще квітнуть,

як жар, жоржини, розкривають свої кошики айстри. Вишня перед домочком Гурія Андріяновича ще не впустила ні одного листочка, тічок під нею, як і завжди, посыпаний білим піском, стіл вискреблений, і старі липові дошки його прозоро світяться, мов стельники. Після заводу Гурій порається на своєму клаптику землі, щось скопує, щось підмітає, переносить з місця на місце якесь старе колесо. На поріг виходить жінка в синьому, трохи вже полинялому ситцевому платті, з короною сивіючого, але ще пишного волосся. Вона поблажливо дивиться на клопіт Гурія Андріяновича, хмурить очі від сонця, каже:

— Годі тобі копиратися. Чай давай пити.

Гурій Андріянович випростовується, дивиться на жінку, потім на сонце. Воно доходить уже до тополі, значить,— пора пити чай. Але небо яке! Воно блакитне. На ньому летять легенькі хмарки... Та синь його уже не густа червнева, а білувата, і в прозорому повітрі вже ясно чути свіжі подуві. І листя шумить не так, як у травні. В травні воно розмовляє й лепече, мов за посадкою вдалині десь дівчата співають, а тепер затверділі за літо листки крешуть, мов шаблі об панцир,— і шум його від цього гострий, тривожний. Від цього шуму у Гурія Андріяновича завжди тут стискається серце і на пам'ять спливає та сама пісня: «Ой догнали літа свої на калиновім мості, повернітесь, літа мої, хоч до мене в гості». Гурій Андріянович прислухається, як стискається серце. Так тужно, аж слізози з очей виступають. Адже дивно. Скільки йому років, соромно перед собою самим, а тим часом він її — Любов Касянівну — любить. Як він її любить! І того його серце тужить, що все це так пізно прийшло. Чому воно не налетіло, як життя починалось і до думок про калиновий міст було ще п'ятдесят років дороги? Оббивши на ходу одна об одну долоні, він іде до присінків.

Над Солом'янкою летить вересень...

ІЗ ОПОВІДАНЬ «ДОНЕЦЬКОГО ЦИКЛУ»

ПІД ТЕРИКОНОМ

В Донбасі є зовсім несподівані закутки. Ішов я з шахти в селище і побачив недалеко старий терикон.

Між старим і новим териконами є різниця. Новий терикон чорний, боки його вкриті свіжими брилами породи, на одному з боків терикона прокладені рейки. По цих рейках вагонетки вивозять породу нагору, випорожнюються і збігають униз по нову поживу. Вдень нові терикони справляють на людину якесь важкувате враження. Вночі картина стає веселішою. На свіжому повітрі порода, змішана з вугіллям, самозагоряється, і те, чого не видно вдень, проявляється вночі. На боках піраміди, близче до вершини, утворюються червоні очаги, вони красиво світяться в пітьмі, з них іде дим, відсвіти червоних вогнів падають на підйомні споруди, на вагончики. Як коли — це дуже красиве видовище.

Терикон, який трапився мені на шляху, був старий, порода на ньому поруділа, брили порозпадалися. Створювалося враження, що ця велика піраміда була складена з розпеченої на сонці глини.

Знизу терикон встиг уже обrostи бур'яном, але верх його був голий, дощі порозмивали його, і вниз збігало віяло дрібних, як зморшки, рівчаків.

Від гори пашло теплом і затишком. З дороги я звернув на стежку, що вела до терикона, і стежка ця зовсім несподівано привела мене у гайок. Шість-сім років тому тут, видно, гралися пастушкі, їли ягоди, бавилися прутиками; з кісточок виріс цей вишневий і сливовий гай, а вstromлені в землю лозинки перетворилися на красуні тополі. Розкішний куточек! Я зробив ще кілька кроків і несподівано наткнувся на парубка. Спершись спиною на топольку, він тихо лежав у затінку, перегородивши собою стежку.

Почувши людські крохи, парубок поворухнувся, глянув у мій бік і зразу ж відсунувся, щоб звільнити прохід.

— Проходьте.

Я зробив кілька кроків і, спинившися в холодочку, не стримався:

— А ви таки чудесне місце для відпочинку вибрали!
Він відказав:

— Я його вже давненько наглядів... — Я скинув бриля, витер голову. Він промовив: — Та й ви сідайте, коли нікуди не поспішаєте.

Отак ми й познайомилися. Звали його Віктор, але сам себе він називав не Віктором, а Вихтором, так точнісінько, як колись у нас на Полтавщині.

Віктор був хлопець свіжий, вродливий, з сильно розвиненим торсом людини, якій весь час доводиться мати справу з важким відбійним молотком: риси обличчя мав мужні, очі вражали прозорою ясністю.

Обіч нього, сперта на якусь стеблинку, стояла фотографічна картка дівчини. Він, певне, щойно дивився на неї. Нічого незвичайногов в цьому не було: хлопець молодий, в тій порі, коли всі закохуються і переживають, дивлячися на портрет своєї коханої.

Навколо нашого старого терикона з усіх боків на більшій і дальшій відстані височіли копри нових шахт. В цьому кущі їх було чотири. Щоб якось розпочати розмову, я спідав:

— На котрій же ви працюєте?

Він працював на найближчій звідси шахті номер чотири, як я і вгадав, вибійником.

— Могутня річ відбійний молоток, — сказав я, показавши очима на торс шахтаря.

Він оглянув свої плечі, руки, сплетені з жил, широкі й товсті кисті рук.

— Та нічого собі, — погодився. Помовчавши, додав: — Я і з природи сильний та й робота у мене така, що не дає засихати мускулам. Але на шахті я тільки три роки, а то все працював на залізниці. — Він на мить задумався, потім скинувся, труснувши головою. — Ех і життя було! З залізниці на залізницю переходячи, знаєте, куди я добився? До станції Ілі, це за Алма-Атою, під хребтом Заілійського Алатау¹! Чули таке? Звучить як красиво: Заілійський Алатау! Мене й знадили ці слова. Як почув про них, так і загорівся: поїду, та й край, подивлюся, що там і як! І поїхав на свою голову... — Сказав останні слова Віктор зовсім іншим голосом, ніж попередні, і в них несподівано прозвучала туга і жаль.

— Трапилося щось там? — спідав я.

— Та трапилося, — думаючи, видно, про щось інше, протяг парубок. Несподівано обернувся до мене, показав очима на портрет. — Оце бачили? Ні, ні, ви придивітесь. Адже красуня така, що і на всьому світі, мабуть, не знайдеш такої. А я занапастив і її, і себе...

Я підвів очі на нього.

— І все через свою вдачу,— враз гірко заговорив він.— Ви тільки послухайте, що сталося. Заілійська ота сторона дуже красива. З одного боку гори, з другого — степ. З гір у степ тече річка, Ілі називається, тече через піски білі та глибокі, а на пісках шелюги ростуть, їй же богу, як у нас. От і зустрів я у тих пісках над річкою дівчину, оцю саму — Клава її звати; сама казашка, працювали на залізниці разом: я кондуктором, вона прибиральницею. Сидимо ми з нею під кущем шелюги, ноги купаємо у хвилях річки. Придивився я до неї і кажу, як це у хлопців буває, навіть без особливого значення: «А ти, Клаво, подобаєшся мені». Вона зиркнула на мене, відповіла з сміхом — і не зрозумієш, що за тим сміхом криється: «І ти мені теж, Вихторе».

Ну й почали зустрічатися. З лиця вона гарна, очі чорні, і сама-одна на білому світі — ні батька, ні матері. Отак зустрічалися, зустрічалися і незабаром уже почуваю, що щось не те діється зі мною. Спочатку, було, про дівчину я згадував, лише повернувшись з рейсу, та й то не зранку, а аж ввечері, як збирався гуляти йти, а тепер почав думати про неї з самого ранку. Тільки й знаю, що про неї думаю. А вона теж. Сядемо, і відчуваємо, що ні вона від мене, ні я від неї одірватись не можемо.

Раз ішли в неділю, а день такий гарячий та вітряний, вона спинилася, стала проти мене, каже: «Я тебе так люблю, Вихторе, що вже не можу й жити без тебе». — «А я без тебе», — відповів я, бо таки й справді дійшло до того, що вже й дихнути не можу без неї. Обняв, пригорнув до себе, кажу: «Подамо заяву, а в ту неділю підемо й запишемося. Добре?» — «Добре», — погоджується. Це було перед вечором. А вночі сів я на поїзд і — в Ташкент, а потім — у Донбас, сюди.

Цей несподіваний оборот справи вразив мене, і я спітав, не приховуючи крайнього подиву, — надто все це було дивно:

— Так що ж сталося, чому ви так зробили?

Зависла пауза, обличчя парубка затягла тужна запона. Він пересмикнув плечима і промовив хрипко і з болем:

— А я знаю? Така вдача. Мов чорт сидить у мені і наркручує, щоб усе було не так, як у людей. Батько зо мною тільки й управляється поясом та батогом, а як став я на свої ноги, то витворяв таке, що подумаєш згодом і скажеш: «Ніяк на нормальну людину не схожий». Ну, ось, наприклад, треба було мені операцію зробити — нарив на нозі розрізати, а нарив з куряче яйце завбільшкі. Медична сестра до мене, щоб укол зробити — до операції підготовити. А мені не це в голові, думаю: «А як це колись без уколів обходились?

Прикрутять людину до столу чи до чого там та й ріжуть. I терпіли. А я хіба гірший за них?»

Почув ці міркування моїх хірургів і аж почервонів з пересердя: «То чого ти прийшов до мене? Коли любиш гострі переживання, то й ходи собі з гулею. Без уколу робить операції я не буду». Я відповідаю: «Ні, будете!» — і вимагаю головного лікаря. Той вислухав, глянув на мене, спитав: «А як у нього серце?» Відповідає сестра: «Здорове». Він тоді до хірурга: «Робіть, як він хоче. Ні чорта йому не станеться: здоровий, як буйвол, упертий, як осел, і дурень, як бовт!» Лайливий був дід!

Зробили мені операцію, витерпів, але боже мій, світ! Коли б знов, що так болітиме, нізащо не наважився б. От ви тепер і скажіть: що в мене за вдача така? Отак і тоді з Клавою. А з чого все пішло? Я вже казав вам про оті зайлійські простори. Благословенний край! Така природа, така краса скрізь... Забився я туди, і сили нема кудись далі рушити. Отут і почав про Донбас думати. Робота кондуктора — яка ж це робота? Набридло куняти — виглянув у вікно, любуйся! Тут — гори; там — долина гірська, степи, поля — дух забиває. Ну й думаю: «Легкий ти собі, Вихторе, хліб придбав — через віконце природою милуватися. Не справжня робота це. Коли по-справжньому не хочеш задарма хліба істи — іди на шахту, спускайся під землю, тоді ніхто не скаже тобі: не в життя вийшов, а на легку прогулянку! I чим далі, тим більше. Пішло перекидьки все в мені: і Клава, і любов, і думки про життя. А чорт все накручує, все накручує, мовляв, вихід знайшов: у дівчину закохався, біля жіночої спідниці в царство небесне проскочити хочеш!

Віктор змовк, обернувшись до мене.

— Ну, от ви скажіть, як по-нормальному, то хто б мені заборонив одружитися з Клавою і разом з нею переїхати сюди, в Щербинівку²? Ніхто! Так люди й роблять. Тільки у мене все не так, як у людей. В голові мов затемнилося. Утік. З дороги написав їй: «Люблю до смерті, а поженитися з тобою не можемо, я людина лиха, зі мною тобі щастя не буде». I таки цьому правда, бо хіба людина добра могла робити так, як я оце вчинив?

Отяминувся я через рік. У відпустку поїхав на Ілі, а там на цей час про Клаву й забули. Була дівчина — і не стало. Де ділася — ніхто не знає. Куди поїхала — ніхто нечув. Сказано, одинока людина. I оце вже так три роки. I скажіть: не забувається, не можу забути її. Заплюшу очі, а вона мов жива стоять біля мене, гукну: «Клаво!» — не обізветься. Коли б довідався, де вона, помчав би до неї на край світа. Еге ж. Та ба...

Він змовк. Ну що йому скажеш на це? Які знайдеш слова? А над старою пірамідою шаленіє донецьке сонце, розпечений конус терикона пашить жаром; у бур'янах при підошві його шелестять ящірки, сюрчать коники, над головою неспокійно шелестить вишневе й сливове гіля і виблискують проти сонця молоді красуні — сріблясті тополі. І життя плине своїми красивими бурхливими потоками, бо це ж донецька земля...

1952—1959—1964, січень.

ВИШНЕВИЙ ЛИСТОЧОК

Літо 193... року було сонячне і надзвичайно красиве. І саме цього літа в житті Івана Захожая сталися дві події: йому сповнилося вісімнадцять років і він зголосився добровольцем на шахтарські роботи в Донбас. Дата народження пройшла для нього непомітно — тільки вранці нагадала про це мати. Він снідав, а вона каже: «Це ж тобі, синочку, сьогодні вісімнадцятий вийшов».

Значно більше розмов і переживань було навколо донецької проблеми. Іван Захожай був з діда-прадіда хлібороб. І село їхнє стояло серед такого неоглядного земельного простору, що несила було очей одірвати від нього.

З одного боку до села підходила річка з лугом; луг був такий густий, вільхи стояли такою стіною, що гукнеш раз надвечір, а з лугу двадцять разів відгукнеться луна. З другого боку височів сосновий бір, насаджений на пісках. Глянеш між двома рядами сосен — і здається, що той ряд біжить аж до самого Чорного моря.

Весною в бору на горбках першою зацвіла сон-трава. І перша прогулянка молоді після зими відбулася саме в сосновому борі. Он тамечки ходили хлопці по двоє, по троє; тутечки ж веселились дівчата в своїх білих хустинах. Тут і Іван вперше відчув, що у нього є серце і що може воно калатати, забиваючи віддих. Було так. Він наглядів Христину, що підводилася від землі з пучечком сон-трави в руках; від несподіванки Іванові в серце вдарило таке світло, що він аж скитнувся. Страшна річ отак стояти віч-на-віч з дівчиною!

І ось постало питання, що треба з усім цим проща-тися. Прощайся з батьком-матір'ю, Іване, прощайся з дівчиною: кличе тебе комсомол! І на заклик цей треба іти.

Через тиждень, поцілувавши матір у заплакані щоки, батька у солом'яну бороду, він рушив разом з іншими хлопцями на станцію.

З Христиною не прощався, бо ще й не був з нею знайомий як слід.

До станції ішли пішки. Манило Прихідко грав на гармонії, хлопці танцювали. І Іван також. За всім цим і не помітив, як одірвався від рідного села. В молоді літа люди легко йдуть на розлуку.

Христина з іншими дівчатами стояла біля свого двору; у неї щеміло серце, адже вона могла б полюбити Івана, та так і не встигла; могла б зустрічатися, а не випало.

Потрапив Іван Захожай на Луганщину. Є різні закутки на Луганщині. І сам Луганськ з його садочками над Луганню, і Вергунівка¹, і ті балки, що біжать до Дінця — все це тоне в зелені. Це весела Луганщина, квітуча.

Але вийдіть до станції Алчевськ² і руште в степ до Паркомуни і далі...

Колись у прадавню давнину тут стояло море з рідкого глею і глини з каменем. Море було мертвє, звірі й пташки уникали його: станеш на твань — і затягне до дна! А в ті часи ще існували чорти. От узяв чорт у руки чортячу голоблю і почав гамсетити по тварині. Де спустилася на болото голобля чортова, там стала долина — спадиста, крутa, що й дна не видно; а де витіснені ударом глей і каміння полізли вгору, то там постало не знати й що: гори не гори, хребти не хребти, однє слово, белебени.

На тих белебенах шахтарі покопали шахти, поставили копри, естакади, провели безліч залізничних віток, навергали єгипетські піраміди породи — терикони. Від цих пірамід край не став схожий на інші закутки України. Височать ці піраміди, тягнуться вершинами до сонця — одна тут, поблизу, друга ген там мріє; біля неї четверта й п'ята. Станеш, скинеш бриля, витреш піт, подумаєш — невже це все люди навергали? Подумаєш, подумаєш — і виходить, що люди.

Дивувався спочатку й Іван. Далі — ніколи стало за важкою роботою, адже все це діялося тоді, коли в шахтах ще не було механізації і всі підземні роботи провадилися руками. Обушком рубали, санками вивозили. Замість електровозів ходили під землею сліпі коні; в тісних забоях душно й вогко; підрубували пласти вугілля лежачи — вивертати тіло доводилося так, що іншого разу і жартом отак не викрутишся!

Ну й що з того, що важко? Чоловік знов, куди й до чого йде. Іван належав до того слов'янського племені, для якого немає ні труднощів, ні неможливого. Веди штурмувати неприступні фортеці — іде; веди пробивати північні крижані океани — іде; щось в натурі цього племені закладене незламне, і в середовищі стихій воно само діє як стихія.

А втім, Іван зовсім не думав про особливість того, що випало йому зробити. Високо він не літав, любив робити, любив випити, а випивши, гульнути, танцювати; як коли п'яний, ліз у бійку; бив когось, його били — в цілому все урівноважувалося. В комсомольській організації його і хвалили, і гудили, коли хвалили — червонів і відмовчувався; коли лаяли — каявся і теж червонів, запевняючи, що більше не буде. Слова, звичайно, не завжди дотримував, та й як дотримаєш, коли ж це Донеччина! Той край, де люди, в раї живучи, з пеклом перегукуються!

Тижні своєї відпустки Іван проводив дома, в селі, адже там жила Христина. Почуття до неї не вивітрилися у парубка з грудей, навпаки, з кожною побувкою дівчина все глибше у душу йому западала.

Отак було й того разу. Прийшла літня відпустка, й Іван вирушив додому — на Полтавщину. Хвилюватися почав вже з самої станції. Не думав ні про батька, ні про матір, хоч віз їм чемодан подарунків, а думав тільки про Христину. Поїзд прибув надвечір. Коли дійшов до села, вже сутеніло. Ось річка і міст через неї.

Перешов Іван міст, глянув на берег, де влітку купаються люди, і зомлів: в гурті дівчат стояла і Христина. Аж дух забило.

Христина теж побачила Івана, і як там уже воно сталося — невідомо, але коли приєднався до гурту, коли привітався, то опинився чомусь коло дівчини, а вона біля нього. Отак і до села дійшли. Тут він спитав: «На вулицю ввечері вийдеш?» Відповіла: «Не знаю, може, й вийду...»

Коли стемніло і на вулиці озвалася гармонія, Іван подався з двору. Скільки зустрічей, скільки розмов! Пробився до Христини він годині о дванадцятій, коли люди почали вже потроху розходитися. Вони пішли вдвох. Біля хвіртки спинилися, і тут Іван несподівано сказав: «А ти знаєш, Христино, чого я приїхав оце?» — «Скажеш, то знатиму», — відповіла дівчина. В Івановому голосі вчулося їй щось незвичайне, вона аж злякалася, аж дрібний дрож пройшов за плечима. Іван помовчав, взяв дівчину за руку і сказав: «Я приїхав по тебе. Одружимося, і ти поїдеш зо мною. Га, чуєш?» Він підняв її руку, притулив до грудей, подержав отак трохи, потім поцілував руку. Обняв дівчину за плечі. Христина уткнулася лицем йому в груди.

Отак вони поженилися і поїхали в Донецький край. І, може, там було б добре їм, коли б не той белебен! Як глянула на нього Христина, аж слози закапали з очей — ні на чому і краєчком серця спинитися: все шахти та шахти, естакади та терикони. І біля них терикон. Чорний, вночі

ще й світиться нагорі, сходить димом, і дим той такий сморідний, як з пекла. А Христина ж приїхала з найкрасивішого закутка на Полтавщині! Ще поки Іван дома, то начебто й нічого, а застугонала кліть під землею — і Христині хоч помирай. Прожила кілька місяців, змарніла, сама на себе не схожа. Іван до неї: «Чого ти, що з тобою? Хвора?» Вона відказує: «Ой, Іване, голубчику, їдьмо кудись з цього краю, бо не витримаю, помру. І де ж це видано, і де ж це чувано жити людині на отакій землі?!» Відмахнувся Іван, перевів усе на жарти; каже: «Приживеться, злюбиться».

А Христина злюбитися не може. Одне знає — марніс, в'яне. Тут й Іван уже стурбувався: «Ну та чого ти? Чого тобі треба?» Вона каже: «Хоч би вербичка, хоч вишенька, щоб було за щось оком зачепитися».

Іван, як і раніше, хотів був нагримати, але подумав, подумав і відповів: «Ти, чуєш, підожди, трохи. Заосеніс — сад посадимо, город розіб'ємо, такі вишні виростуть, що всі задивляться!»

А яка вишня, яка деревина на белебені виросте! Пробували люди, садили, та нічого не вийшло. Біла акація і та не росте! Безмірний белебен і земля — каменюка на каменюці!

Каже вона: «Та, кажуть, пробували люди. Нічого не виходить. Земля дика». — «Дарма,— відповів Іван.— Треба взятись як слід». А сам думає: «А може, справді нічого не буде?» А вдруге інша думка в голову приходить: «А може, без серця бралися, так, аби посадити, садили?»

Дворище Іванове одним краєм на самий белебен видиралося, а другим спускалося по схилу, ще й проти сонця лежало, так що влітку тут промені, як на екваторі, падали під кутом в дев'яносто градусів.

Іван почав готувати ґрунт для саду. Перекопав землю, вибрав усе камінечча, виклав з нього огорожу навколо садиби. Христина допомагала. Кілька тижнів поралися чоловік і жінка біля цього діла. Люди, як водиться, спочатку говорили се-те, мовляв, і праця марна, і нічого з тих заходів не буде. Потім стихли. Уже і їм сумнів у серці запав: «А хто його знає, може, й вийде щось».

Наприкінці літа пішов дощ, зашумів по сухій глині, вода почала стікати струмочками по крутих схилах белебену. Іван прокопав рівчики і спрямував їх на свою садибу. Вода спочатку залила низ, потім піднялася вище і так стояла де день, де два, поки не промочила ґрунту. Потім зійшла. Не вся, проте. Внизу як затрималася ковбанею, так і залишилася до самої зими.

Восени Іван привіз щепи, посадив їх у великі ями, набиті чорною землею і старим перегноєм із сусідських копрівників.

Тяжко пережила Христина цю зиму на белебені. Пере-велася так, що аж сумно дивитися. Не раз в душу Іванові закрадалася тривога, чи доживе до весни жінка. Кидався на всі хитрощі: і по гостях, і по хрестинах ходили, і самі гостей пригощали, і в кіно по погоді на сусідні шахти їздили. Ну, що ж, оживе на час, на годину молодиця, а зима ж тягнеться без кінця і без краю!

Нарешті завесніло надворі. Ось зелена травичка почала пробиватися з землі. Ось на городі випустив перше пірце зимовий часник.

Якось Іван прийшов із зміни; наближається до хвіртки, а назустріч йому Христина. Це була його і не його жінка. Тіло просвічується проти сонця, але очі живуть новим життям. Вона сказала, засапавши і ловлячи за руку чоловіка:

— Ти чуєш, Іване, на вишні вже розвинувся перший листочок! Йй право! Ось ходімо! Та швиденько!

Вона потягla його в сад. Першою проти входу в хату росла вишня — її Іван привіз аж з Луганська, з Вишневої вулиці. Вишня була невеличка, але міцненька, налита соками. І ось ці соки прорвалися назовні і вистрелили першим зеленим листочком.

Христина стояла, як зачарована, дивилася на цей листочок.

Так, це був перший листочок. Іван теж розхвилювався, і не тому, що деревце ожило, а тому, що цей перший вишневий листочок влив життя в Христину. Коли заспокоївся, побачив трохи нижче від першого — другий листочок, потім і третій. Але він промовчав.

Постояли вдвох біля деревця, пішли в хату. Та коли сіли пити чай, Христина не здержалася, знову вискочила в садок і закричала звідти щасливо:

— Іване, а йди лишењь сюди!

Вона побачила на вишні ті два листочки, що раніше Іван був помітив, і якусь величезну бруньку на яблуні; то був рожевий яблуневий бутон.

На другий день вранці квітка розвинулася. Разом з тим на всіх деревах почали вибиватися листочки, бутони. Сад зазеленів, облився білим цвітом.

Ідучи з роботи, Іван ще здалека помітив Христину. Вона несла в запоні білий пісок і посыпала стежки в саду, тічик проти хати. Біля ганочку стояло відерце з розчином крейди, на відерці щітка, навколо накапано білим. Підвів Іван очі і ахнув. Стіни хатини аж сяяли, залиті гарячим сонячним

світом: їх вибілила Христина і разом з цим утвердила на белебені куточок Полтавщини! Жінки і пізнати не можна було. Рум'янились засмаглі щоки, тіло сповніло, рухи стали моторні, впевнені. Вона глянула на Івана з виразом захоплення в очах і майже скрикнула:

— Ти бачив, як у нас?! Як же ѹ хороше!

Через рік у них народилося маленьке. За ним пішли ще і ще. Сад тим часом набирається сили і незабаром піднявся темно-зеленим масивом на коричнево-курному тлі белебену. Навколо пустиня, жовті горби, порепана глина, а тут — сад! Аж дивно, аж не віриться!

Христина спочатку стала роботящею, завзятою молодичною. Потім увійшла в літа, але ѹ ставши Христиною Хомівною, вроди ѹ приналежності своєї втрачати не поспішала. Та ѹ ніколи було. Навколо неї кублилася купа онуків і внучок, старших і менших...

В саду, в гущавині вишняку, за довжелезним столом сиділо чоловіків з п'ять шахтарів і запекло виляскували кісточками доміно — в ті роки увесь Донецький край захоплювався цією грою.

Іван — тепер це вже був Іван Микитович, — змужнів, постаршав, як і дружина.

За вечірнім чаєм вони ѹ розповіли свою історію, а як дійшли до першого вишневого листочка, Христина Хомівна скрикнула:

— Врятував він мене! Коли б не він — мабуть, померла б...

1952—1959—1964

ІЗ ОПОВІДАНЬ «ФОЛЬКЛОРНОГО ЦИКЛУ»

КОВАЛЬ ПРИ ПАРОВОМУ МОЛОТІ — ЩЕРБАКОВ

В Харкові в середині тридцятих років доля звела мене з старим ковалем Щербаковим. Справжнє ім'я його за давністю літ я забув. Будемо звати його Платоном Карповичем. На той час це вже була людина в літах, але ще дужа, з лев'ячою поставою, з лев'ячою ж гривою на красивій голові. Ходив він у костюмній парі з чорного діагоналю, пошитого в 1917 році, ззаду мав вигляд циркового атлета, спереду сиві вуси, спеціальним способом приладнані, в міру сиві, в міру русяві, говорили за те, що маємо справу з кадровим робітником зразка 1905—1925 року.

Ми багато розмовляли з ним, і кілька бувальщин, що він тоді розповів мені, міцно врізались у пам'ять.

1. ЗОЛОТИЙ ГОДИННИК

Працював Платон Карпович на Харківському парово-будівному заводі¹ і відзначився там як коваль особливого класу. Перед першою світовою війною та й пізніше, під час війни, він, працюючи на паровому молоті, виробляв кожного місяця получки — п'ятсот карбованців. Тоді карбованець ішов по золотому паритету, тож Платон Карпович щомісяця одержував п'ятсот карбованців золотом.

Величезна цифра!

В ті роки я вивчав історію Луганського парово-будівного заводу² і з розповідей старих робітників знов, що лише інженери, начальники цехів одержували таку зарплату. Так то ж інженери, а це рядовий коваль!

Слухаючи його, я пригадував, що учитель в нашому селі у ті ж роки одержував двадцять вісім карбованців, а мій батько, який працював у константиноградських садах садівником, тридцять карбованців виробітку в розпал сезону вважав рекордним досягненням.

Оті двадцять вісім і тридцять були, власне, тим світом, в якому я прожив молоді свої роки і звик явища життя міряти, саме виходячи з цього масштабу. Тому розповідь старого коваля приголомшила мене. П'ятсот карбованців!

І я спитав його:

— А що ж ви робили з тими грішми?

Відповідь Платона Карповича була несподівана для мене.

— Бачите,— сказав він,— я змолоду дуже пиво любив.

Тож в день получки господар з сусіднього пивного заводу присилав мені двісті відер пива.

У відрі лічиться двадцять пляшок, отож перемножені ці цифри дають теж приголомшливу цифру — чотири тисячі пляшок! Чотири тисячі пляшок на місяць, або ще інакше — сто тридцять пляшок на день!

І я скрикнув:

— Невже ви ото їх випивали?!

Він посміхнувся:

— Що сам випивав, а що добрі люди допомагали. Ви як думáєте, в день створення світу господь-бог клопотався лише Адамом і Євою, а про друзів ні гадки? Звичайно, були і в мене друзі, були хороші знайомі, були товариши. А з друзями-товаришами гори перекинути можна. Зберемося до мене в садочок у суботу ввечері чи у неділю вдень. Пиво ллється рікою, пісні ллються, розповіді, приповідки, бувальщини! Риба шукає, де глибше, людина — де краще. Кожен кадровий — поки десь осяде на місці — попомандрує по світах, дізнається, де Крим, де Рим, де дядькова грушка! Надивиться й набачиться, буде що потім розказати добрим людям!

— Оце вам правду кажу, — вів далі Платон Карпович, — сядемо, вип'ємо по кухлю, то аби кому було слухати. У кожного — свій клубок, почне розмотувати — до ранку слухай не переслухаєш. З іншого боку, хоч і не всі мої друзі були українцями, так на Україні ж жили та ще в Харкові! А навколо Харкова панські плантації, на тих плантаціях тисячі заробітчан з усіх кінців світу. І кожен приносить з собою свої пісні. Почнуть співати — весь край в піснях тоне. І ті пісні обмивають місто наше, неначе хвилі морського прибою. Візьміть хоч таке. Оце стойте ваш завод ХПЗ. Одним краєм своєї території він підходить впритул до міста, а другим — впирається в степ. З цього боку цехи гудуть, парові молоти гупають, стугонять по рейках маневрові паровози, а з того кінця — вітер з поля доносить пісні, та ще які пісні! То хіба ж можна втриматися, щоб і собі не заспівати? А почнемо співати — спробуй кінчти! — Платон Карпович поправив рукою волосся.— То, питаете, де получку дівав? Скажу по-правді: на співи, на бесіди гроши пішли, на добре товариство.

Все ж як Платон Карпович міг домогтися таких успіхів?

Це питання мене дуже цікавило, і ось його відповіді.

Молот у Платона Карповича працював без зупинки всю зміну. Заготовок під рукою у нього завжди було стільки, скільки потрібно. Платон Карпович знав досконало механізм молота і умів сам усунути все, що могло б заважати роботі. В цех коваль приходив загодя і залишав його через півгодини, а то й годину після гудка на шабаш. Мав він помічника. Цей робив грубі поковки, Платон Карпович залишив собі філігранні. Обідали по черзі. Протягом дванадцятигодинного тодішнього робочого дня молот не спинявся й на секунду.

Таке тло, яке створював для себе майстер в цеху. Все ж центр лежав в ньому. самому, в його духовній силі, сполучений з майстерністю вищого класу. Як серед рядових письменників трапляються Шевченки і Пушкіни, так виявляють вони себе і в цехах, де роблять те, що звичайному майстріві понад силу.

Платон Карпович став заводським унікумом. В 1915 році останній імператор Росії Микола II³ одвідав Харківський паровозобудівний завод. Заводське начальство визнало за потрібне серед інших раритетів представити цареві ковалія біля парового молота — Платона Карповича Щербакова.

Цар спитав:

— Правду кажуть про вас, що, пустивши молот, ви можете спинити його на волосину від скельця, покладеного на підставку?

— Так, це я можу зробити, — відповів Платон Карпович.

Цар зняв годинник, поклав його під ударник молота.

— Прошу показати ваше мистецтво.

Щербаков діткнувся машини і кинув десятипудовий стальний брус на царський дзигарик. Брус шугнув униз. Здавалося, що всьому кінець і катастрофа неминуча. Та в потрібну мить майстер ледь помітним рухом спинив удар. Ніщо не гухнуло, не застогнало, не дзвякнуло, не почулося навіть тоненького звуку надтріснутого скельця.

Директор заводу взяв заздалегідь наготовлений клапоть ватману, прихилився і почав просувати його в щілину між годинником і верхньою гранню молота. Папір не пройшов. Застряг і аркуш паперу канцелярського. Тоді дістали папіросного паперу. Просунали з правого боку, він вийшов з лівого!

— Феноменальна робота! — не стримав свого подиву цар, оглянув годинника з усіх боків і, переконавшися, що молот не залишив на ньому найменшої подряпини, простяг його Щербакову:

— Ви, Платоне Карповичу, врятували його від загибелі, вам і носити його!

Царський годинник забліскотів на руці майстра!

2. ЧЕСТЬ ФІРМЕНОЇ МАРКИ

А тим часом все незабаром змінилося. Цар зрікся престолу, в країні перемогла революція, і запанувала Радянська влада.

Після років воєн і революції господарство почало зводитися на ноги. Заворушилися люди і на Харківському паровозобудівному заводі.

На початку двадцятих років голова Всеукраїнського виконавчого комітету Григорій Іванович Петровський⁴ працював у Харкові і, вірний своїй професії, не раз одвідував харківські заводи. Найбільше він любив ХПЗ — Харківський паровозобудівний завод. Вибере вільну хвилину і — на завод послухати, що скажуть добре люди йому, і самому розказати про свою відповідальну роботу. Час був трудний, складний. Біда, між іншим, і в тому полягала, що за час воєнних хуртовин паровозний парк зносився і країна без залізних колій задихалася. Казали Григорію Івановичу робітники:

— Ви нам того й того дайте, і паровози будуть!

Та легко це сказати — «дайте». А що даси, коли держава не мала потрібних запасів. Всі думали над цим і мовчки чухали потилиці. Григорій Іванович потішав:

— Але ще спробу зробимо, ще пошукаємо!

Та, видно, нічого не знайшли і незабаром держава замовила за кордоном велику партію нових паровозів. Приїхав на ХПЗ Григорій Іванович, про це розповів і на закінчення сказав:

— Незабаром почнуть уже й прибувати.

Тоді наперед проступив слюсар Іван Павлович Ткач, знаний у всьому заводі, сказав:

— Григорію Івановичу, а не обдураять вони нас? Коли б не підсунули якогось непотребу.

Григорій Іванович відповів:

— Не думаю. Замовлення зроблене фірмам солідним, чого ради вони б підмочували свою репутацію? Не на один же день зав'язано ділові стосунки з ними! Та й, крім того, вони хіба ж так честь фірменої марки бережуть. А втім, чорт їх знає!

Минув якийсь там час. Григорій Іванович знов на завод завітав. На заводі веселіше вже стало, додалося сього й того, і машина завертілася краще і краще. Пройшовся по цехах, між цехами, оглянув усе, помітив на робочому дворі новісінький, аж сяючий, паровоз з клеймами відомої іноземної фірми.

— О, гляньте, який красень,— сказав Григорій Іванович, відійшов далі і ще раз, і ще раз замилувався залізним конем.

— Красень. Справжній красень,— відповів той самий слюсар Іван Павлович Ткач.— Але тут, Григорію Івановичу, є один секрет. Хочете, покажу? Тільки для цього потрібні молоток і стамеска.

— Ну що ж, коли потрібні, то несіть.

Принесли інструмент. Ткач підійшов до паровоза, знайшов одному йому відому якусь точку, приклав стамеску і легенько молоточком застукав. З-під стамески посыпалася спочатку фарба, потім замазка. Згодом почало тавро якесь викреслюватися і, коли воно геть все викреслилося, всі присутні, і серед них і Григорій Іванович, побачили назуву всім до болю знайомої фірми: ХПЗ — Харківський парово-будівний завод!

Розповів у 1936 році в Харкові старий заслужений коваль при паровому молоті на ХПЗ Щербаков.

27 квітня 1966 — 8 лютого 1971 року

БІЛЯ ВИСОКОЇ ПЕЧІ

Діялось це щось із сто років тому в Юзівці¹. Серед неоглядного степу same тоді була побудована висока виплавна піч, домна, перша на всю Україну. І робочий люд, якого тисячами блукало по всіх усюдах, потягся до високої печі, гаразд, що роботи там не бракувало. Все, що робилося на цій величезній споруді і біля неї, робилося голими руками, підборними лопатами, одноколісними тачками; навіть шихту і вугілля завантажували за допомогою тієї самої живої людської сили; брав робітник на плечі кошель з рудою чи вугіллям і підіймався по сходах, накручених навколо печі, вгору. А там вище тільки небо і хмари. Кратер печі палахкотить. Високі стовпи вибиваються вгору, і вже тут їх степові вітри то вниз притиснуть, то підкинуть вгору, то через борти на поміст перехилять; на помості ж чорна черга пічної обслуги; хто падає ниць, хто набік відкидається; ті присідають, ті перечікують, коли вітер попустить і вогняний сніп занесе в другий бік. А тоді вже й кидаються до кратера вогняної криниці, щоб скинути вантаж і тікати геть униз. Таку мали люди роботу.

Навколо печі у видолинку сіріли робітничі хатки, землянки, якісь ліплянки, курені та халупи. І казарми, звісно, були для тих, хто свого куреня ще не мав. Осторонь казарми стояла будівля, більша за всі інші. Це був хазяйський магазин з пшоном, салом, олією і всім потрібним для робочого люду. Такси не було, наглядача за вагами теж не було; хтось щось важив, хтось щось міряв,— хочеш бери, не хочеш, як собі знаєш;

платили квитками з контори, бо грошей не видавали на руки. Збоку магазину стояла пивничка з гарячими напоями. Ото там і втішалося, одводило душу бурлацтво. Пили.

Та ще співали. Багата на співи свята наша земля! Нагнало сюди, до Юза, люду та люду з усіх закутків Курщини, Харківщини, Полтавщини, Луганщини. А вже цих небораків учити співати не доводилося!

Як кожен закуток, так і кожна епоха в житті народному має свої улюблени пісні. Біля печі у Юза улюбленою тоді піснею була і тепер старшим поколінням знана «Ой, у лузі та ще при березі² червона калина». Гарна пісня, створена на таких глибинах людських почуттів, яким, може, й ніколи не замулилася. Ішлося в ній про долю людську. Народила мати хорошого сина, дала йому і силу, і вроду, стан високий, очі карі, чорні брови,— усе дала, та не дала долі. От як оцим усім, що знайшли притулок біля моторошної палахкотючі печі.

Серед отих бідолахів був і наш шахівський чоловік Кирило Височин. Це у нас поширене прізвище; люди з цього фамільного куща знані, прикметні своїми здібностями, хистом, а надто, умінням співати. Старше покоління шахівських жителів ще пам'ятає Семена Васильовича Височина, що був співак над співаками на всю Шахівку, Червоноградщину, може, і на всю Полтавщину, от як тепер ото із старших Іван Козловський, з молодших — Дмитро Гнатюк.

Був той Кирило Височин з малечкою сиротою, безбатьченком. А коли стало дванадцять років, померла мати. А була вона щедра на ласку, щедра на любов; пилиночку з своего сина ладна здмухнути була. Звісно, за зліднями цього робити не могла, але що могла — робила, щоб боронити своє дитя від суворих житеїських злигоднів. Хлопчик прив'язався до матері, яка ясною зіркою для нього залишилася на все життя. І завжди у нього було так: заспіває про молоду дівчину, що спородила при березі хорошого сина, то одразу й згадає матір свою безталанну, а як згадає — заплаче, в серці, без сліз. Журний такий стане, невеселій, поставить перед очима материн образ, як запам'ятається він, і — зітхне. Скільки зітхань виривається з грудей таких, як він, безталаних людей!

Ну, сум сумом, а життя життям. Закінчать роботу бурлаки, зберуться у гурт ввечері, починають співати. А як починають, гукають:

- Гей, Кириле, сюди. Заспівуй!
- Якої?
- Та хоча б «У лузі при березі!»
- При березі, то й при березі.

Заспівають, і на пісню збереться з усієї Юзівки бурлацтво; хто вміє співати — і собі до гурту; хто не вміє — стоять,

слухають, гомонять тихо збоку. І не тільки бурлацтво, а й інші, хто там біля печей працював; аби хоч трохи живої душі мав, то вже неминуче пісня зачепить.

Були там й інші. Піч — залізний промисел; це не таке просте діло, а хто щось тяжить, то й грошовите. А на гроши тягнеться багато охочих — і не вчених, і вчених. Прибився сюди якийсь Вільгельм, прозваний Василем тут, майстер з німецької землі. Дома працював він не скільки на високих печах, як борцем по цирках, містечкових і сільських майданах. І був дуже лихий, пихатий. Приїхав до Юза, укріпився на місці, роздивився і одразу поділив людей надвое: ходив ходорком перед тими, хто старший, і дер носа, та ще й високо, перед бурлацтвом; інакше не називав їх, як «свиня», «руська свиня». І бився не задля діла, а задля втіхи. Вип'є з своїм товариством, а тоді виходить до казарм і халуп розважатися. Каже приятелеві:

— Бач он того здоровенного гевала? Хоч, одним ударом змушу його просо збирати? — І гукає, киваючи пальцем до того: — А ходи, так тебе й перетак, я тобі в морду затоплю. Та держись міцно!

А що тому бурлаці, гевалом названому, робити, коли велить лице підставляти сам майстер? Не підставиш — вижене, а куди підеш в осінню сльоту, в зимову хуртовину? І підставляє. І який не був би здоровий чоловік, а мало який встоїть, щоб не повалитись на землю.

Одного разу зібралося бурлацтво біля казарми розважитися, поспівати. Кирилові того вечора було особливо тяжко чомусь. Щоб душу одвести, почав співати, а як розспівався, то й сам на хвилях пісенних у вирій залетів, і людей заніс із собою. Коли ж Кирилові добре співалося, то розійшлися й інші. Співали різних, потім хтось крикнув:

— Нашу, давайте: «Ой, у лузі...».

Заспівали «Ой, у лузі» — про бідолашну матір, стан високий і чорні брови, про тяжку недолю її.

Підійшов до гурту й майстер, слухав, слухав, потім сердито ревнув:

— Спини пісню! Бач, знайшли, про що співати! Шарпачниця! Злидоцтво! То пруссака-неборака породила молода дівчина. А руського дурака породила молода свіна! Чуєш, ти, собаче порідя, Кириле??

Тридцять років прожив на світі Кирило Височин, з них — вісімнадцять на чужій роботі, і не було в світі такої образи, яка б не опекла вогнем його серця. Та як не ображали його люди, а ще ніхто не наважився кинути болотом в образ його матері, відібрати від Кирила це святая святих його серця. А цей — наважився.

Зла гадюка обкрутилася навколо серця у Кирила, і він відповів:

— То на твою мерзенну думку так. А на мою, то такого, як ти, пруссака-неборака наслідила собака!

Майстер отетерів від такої відповіді; як оговтався, підскочив до Кирила і, як умів, ударив його у вухо. Кирило похитнувся, але не впав. Коли в голові перестало гудіти, відповів:

— Бере, бере вовк, та й вовка ж візьмуть...

Отак він відповів. Та що ж він інше міг сказати? Биті завжди нахвалюються, та що з того? Тільки в Кирила вийшло не так.

День і ніч гоготіла снопами вогню й розпеченою газу висока піч, літо й зиму робітники засипають рудою і вугіллям її ненажерливу пашу, а їй все мало, все мало. Лише вогнем хмари, крила снігових завірюх, краї свого горла, а коли, то й людей,— лизне бурлаку, та й по ньому.

І тієї ночі була завірюха, ревла, шаленіла, стогнала; безнастанно сипався сніг, вітер морозом різав обличчя. Та що бурлакам до того? Їх діло зносити на гору споживу для печі, тліти її. Сходи засипало снігом, накидало його й на горі біля горла. Люди насили через сніг перелазили, вітер збивав їх із ніг.

В цю зиму випало тут і Кирилові працювати. Було йому і жарко від важкої поклажі руди, було й холодно, бо як сходив уже на гору, то вітер тут наскрізь його продимав. Та він до цього вже звик. Тіло його, жилаве, видублене безнастанною роботою, вітрами і сонцем, від цього, здається, ще дужчало, ще більше сили набирало. Ця сила — веселила його; людська ж неправда, яка вгризалася в нього з усіх боків, пекла вогнем і таким болючим, страшним, що туманів мозок.

Майстер теж працював у цю зміну. Хуртовина порушувала, як йому здавалося, плин робіт нагорі, і він подався туди, розпалений, лютий. Хурделиця, вітер, сніг заважав людям ритмічно, як завжди, працювати: хто спіткався і падав; хто точився і хапався за поручні.

Біля горла, придавлений величезним кошелем із рудою, тупцювався Кирило, приміряючися, як підступити до горла і висипати туди ношу так, щоб не зачепило його гарячим віялом вогню і розпеченою газу. В цей час, коли він ото перечікував на слушну нагоду, сюди й вискочив майстер.

— Чого оставпів? — ревнув він і замахнувся на Кирила. Кирило ж давно вже помітив його. Серце в грудях зашуміло, в голові виразно і ясно прозвучали слова: «Оце, Кириле, твоя слухна година!» І він напружився, але не безтямною сліпою напругою. Голова його була ясна. І він діяв наосліп, але прудко,

розраховано, спритно. Скинувши порухом з пліч кошель, Кирило розмахнувся, ударив у щелепу майстра і, коли той схибнувся з забитим віддихом, схопив його на оберемок, розмахнувся і жбурнув в глибину печі. Той зойкнув, але зойк загубився в реві вогню й хуртовини.

Записано в 1934 році в Луганську від слюсаря Василя Ілліча Краснощока.

5. II 1971 р.

ВИКРАДЕННЯ РЕВЕККИ

Діялось це, коли Ворошиловград ще Луганськом називався. Луганський паровозобудівний завод розташований так, що з одних воріт ви потрапляєте просто в місто; з других — в робітничий пригород Кам'яний Брід.

Гарний тоді Кам'яний Брід був! Увесь потопав у вишневих садках. Дійшлося з цими вишневими садками до того, що навіть одну вулицю Вишневою назвали. І не дарма. Потопала вона в буйних заростях вишневого дерева. Добре там було!

Так от на одній з вуличок Кам'яного Броду, що підходила близче до заводу, стояв робітничий будиночок — ловкенський, на три чи на чотири кімнати. До будиночка підступав густочий-прегусточий, зелений-презелений вишневий садочек. Де закінчувався цей садочек, там починалася річка Лугань, в цьому місці ще чиста і гарна. Та трохи нижче для неї вже біда починалася, бо доводилося їй обгинати завод, та ще як! З трьох боків! Умисне колишні хазяї — Гартман, Шершевський та інші — цю місцину, обведену річковою петлею, обрали: менше грошей доводилося витрачати на зведення височених парканів, обтиканіх зверху сяючим проти сонечка битим пляшковим склом. То це нижче вже доводилося бідолашній річечці впритул зіткнутися з тим, що несуть з собою такі великі підприємства, як тутешній завод; а тут, за отим вишневим садочком і гарненьким робітничим будиночком, вона була сонцесяйна і непорочно чиста.

Але ж не про річечку мова. Про власника тієї садиби. Був він уже відставний ливарник, що вік звікував на заводі, а тепер лічився в активі ветеранів-kadровиків, які добре пам'ятали старі часи і брали участь в подіях 1905, 1917 і подальших років, мав славу людини цілком пристойної, поважної, як і кожен з жителів Кам'яного Броду, любив гульнути, любив хильнути, любив

поспівати, любив вплітатися зі своїми билицями в людську текучу розмову. Звали його Гарасим Глібович, прізвище його було в свій час відоме на заводі та й поза ним — Парасич.

...Була неділя, надворі підсипало жару луганське сонце; над Кам'яним Бродом підносяться височенні глиняні кручі — Пришиб, по-місцевому; то сонце, падаючи на похилі стіни цієї ясно-кремової кручі, одбивалося від неї і всіма своїми відбитими променями обрушувалось на Кам'яний Брід. І пекло несло з собою.

А в затишному будиночку Гарасима Глібовича стояла свіжа прохолода; з півдесятка людей розмістилися за столом, заставленим всяких відтінків непорожнім склом; але це не було окрасою хати Гарасима Глібовича, а те таїнство, яке відбувалося в кухоньці, де поралася дружина нашого господаря — Віра Григорівна. Що там робила вона, бог її знав, тільки ж щось надзвичайне: пахтіло з кухоньки божественно печеним тістом, примазаним зверху розтопленим маслом. Бо ж неділя була. А в Кам'яному Броді недільне свято не може відбутися без священнодійства навколо пирогів і сметани, трохи присипаної сіллю.

Згодом, як вже все стало на свої місця, як дзенькнули маленькі піраміdalні чарочки і перші пироги розповіли повно і красиво про те, що собою являла Віра Григорівна, господар господи — Гарасим Глібович, стежачи очима за господинею своєю, якось не стримався, промовив:

— От бачите, яка вона! І така, як у людей, і не така, як у людей: крадена!

— Як!

— Що ви кажете?!

— А ви послухайте...

Отже, залишимо на якийсь час Лугань, садок на правому березі її, затишний будиночок старого ливарника і перелетимо на Полтавщину. Краще це зробити, розіславши карту Полтавщини перед собою. Ця карта якась незвичайна. Всі ми звикли до того, що Дніпро протікає з півночі на південь. Еге ж, з півночі на південь. А от на карті Полтавщини все з ним відбувається якось інакше: тут він «міняє напрям» і перетинає карту із заходу на схід. Відповідно до цього міняють свою течію і полтавські притоки Дніпра — Сула, Хорол, Ворскла, Псьол. Замість того, щоб впадати в Дніпро зі сходу, вони опускаються в нього з півночі! Сула, Хорол, Псьол, Ворскла!

Чудесна це ріка — Ворскла! Протікає вона все в сонячно-ясних пісках, хвилі її теплі, шелюгові й тополеві гаї її прозорі, пахнуть гіркотою. Понад рікою спинились і завікували там десятки полтавських міст, містечок, селищ, сіл, сільців. На Ворсклі стоїть прославлена батьківщина Котляревського —

Полтава, а також Білики, Кобеляки, Нові Санжари, Кротеньки¹. До неї прилягають — Опішня² і Більськ³.

На Ворсклі стбіть і колишнє містечко, а тепер село — Глинське⁴. І славне це містечко-село не тільки тим, що п'є воду з срібної Ворскли, а ще й тим, що саме тут в свій час народився герой цієї розповіді — Гарасим Глібович Парасич.

Як і всі тутешні люди, дитячі роки свої він проблаженствував на Ворсклі; пізніше пас телят — своїх і сусідських, ще пізніше — вписався в соціальний пейзаж місцевих заможних хліборобів, спочатку теж в ролі пастушка, а потім уже і наймита біля волів, борін, плугів, полукипків, стогів і ожередів.

Глинське — село-містечко, стояло в задушній балці десь на її дні. Ні! Соціальна топографія його формувалась під сильними вітрами, які кружляли тоді по країні; ці вітри, часом поривчасті й дужі, мали, проте, одну особливість — найсильніший економічний протяг ішов з півночі на південь, з Полтавщини на Катеринославщину, в одному із закутків якої стояло промислове селище Юзівка, в другому — промислове місто Луганськ, а поміж ними, як на небі зірки,— шахти, шахти, шахти!

Проти інших, спасених для робочого люду точок, Луганськ мав ту перевагу, що тут, над Луганню, був лише оце́тепереньки, наприкінці дев'ятнадцятого віку, побудований новий великий завод і як новачок був мало заселений, мало освоєний, так що люди потрібні і потрібні були.

І от напровесні, у зламі віку, коли з Глинського, Котельви⁵, Більська, Диканьки⁶, Опішні зібралися ватага хлопців шукати щастя на Дону, в Таврії, у Юзівці і в Луганську, до неї приєднався і молоденький ще Гарасимко. Був на той час це жвавий, стрункий, непосидючий, моторний і швидкий підпарубок, щиро переконаний, що людське щастя сидить не отутечки вдома під знайомими кущами шелюги на Ворсклі, а там десь далеко-далеко. Це далеко й вабило його всіма своїми чарами. Сказано — сімнадцять літ! За глинськими домашніми ділами не було чого жалкувати: кругом лише найми. То коли вже найматись, так найматись на шахтах, у Юза, у Гартмана за справжні гроші, а не за юхтові чоботи, житняк і сирівець. Не велика це знада.

Ну і ще було щось в Глинську.

Глинське, як і всякий населений пункт, жило повноцінним життям. Ростили там хліб, капусту, буряки, шили кожушанки, торгували, продаючи людям крейду, дъоготь, коломазь, синій камінь (підсипювали крейду), мило, сіль, оливу для лампадок. Ось на цьому ділі й сиділи в Глинському брати Кривенки — Гірш, Лейба і Лейзор. Закинуті в селянському морі, вони й самі

оселянилися, стали неквапливі, уміли не гірш за інших розмовляти по-місцевому; до торгівлі мали городи, коненят, корівок; замість підсвинків, яких забороняла єврейська віра, у дворищі в них бігали табунці птиці; були й гуси, адже містечко при річці стояло. Одне слово, оселянилися й імена свої дещо позмінювали. З Гірша вийшов Гершко, або ж ще й Грицько, з Лейзора — Лазур, Лейба ж так і залишився Лейбою. З усіх трьох жонатих був лише Гірш. Лейба щось довго запарубкував. Парубкував і Лазур. Пора б хлопцям і поженитися, так як це зробити, коли на все Глинське було лише троє єврейських дівчат, з них дві ще недолітки, а третя підсліпувата та ще й так, що, як ото мовиться, й на безриб'ї не могла б за рибу зйті.

Міщанських і селянських дівчат була сила-силенна, та ще ж гарні які, та веселі, та роботяці, та співучі! Але...

Але що ж бідолашним хлопцям робити, коли одружуватися з ними закон забороняв! То й ходили старими парубками.

А втім, жили дружно, головне через те, що віддалися на волю старшому братові Гіршові. Гірш вів родинну балагулу, а вони, скільки могли, слухняно допомагали. І — задивлялися на сусідських і несусідських дівчат, надто в базарний день.

І це ще не все. Була ще у них в сім'ї сестра на виданні, красуня на ім'я Ревекка, Ривка. Цій було зовсім погано. Літа своє брали, хотілося гуляти, веселитися, співати, танцювати, ну і ще хотілося бачити милого біля себе. То, гадаєте, не знайшовся? Знайшовся!

І був ним наш Гарасько. Вони через дорогу сусідували: маленькими гралися в піску на дорозі, як підрошли, почали задивлятися одне на одного. І от одного разу Ривці здалося, що на світі нема хлопця красивішого, милішого за Гараська. Не такий він, як усі. Особливий.

І таке ж саме сталося і з Гараськом. Як зайшла йому в серце і в голову Ривка, так уже й не міг звільнитися від її солодкого привиду. Та де там! Не тільки не хотів звільнитися, а навпаки, з усієї сили заохочував себе думати про дівчину, втішатися образом її, викликати його на побачення.

З цим образом він подався і в мандри. У Юза не влаштувався, потрапив у Луганськ, до Гартмана на паровозобудівний, і якраз в улюблений глинськими хлопцями ливарний цех. Так приньому й зостався. Пройшов усі приступки, які належало проходити таким хлопцям, як він, а що був від роду спритний, умілий, роботяцій, швидкий, то людська хвиля не відбила його кудись назад чи набік, а навпаки — вперед. Минуло кілька літ, і Гарасько вже став Герасимом, кадровиком-ливарником; селянське вбрання скинув, носив піджачну пару, гарний картуз, був при годиннику й при брелокові. За брелок

правило серце з червоного каменю, в якому, як добре придивитись, можна було побачити гарячу краплиночку крові. А сам Гарасим, вдивившись у свій брелок, бачив там образ дівчини Ривки з такими чорними, великими й видовженими очима, що серце мліло. В Індії такі очі, коли малюють, то виводять за обрис обличчя! І співали ті очі, і пекли, і зворушували, і непокойли, і кликали, і вабили до себе: «Прийди, миць, прийди!..»

Поки Герасим був ще Гараськом, де ж йому було думати про щось фундаментальне й серйозне у своїх взаєминах з Ривкою! Ото й тільки, як приїде на побувку додому, назустрічаються, назітхаються, та й усе. Та от часи змінилися. З Гараська став Гарасим. Приїхав у Глинське, спитав у мілої: «Як ти щодо фундаменту?» — «Любий мій, що ти питаш? Адже ж знаєш, що я твоя і, крім тебе, нікого не знаю». — «А як на це брати твої подивляться?»

Ривка зітхнула, сказала журно: «Хіба вони зможуть переступити через закон? Єврейські дівчата можуть заміж виходити лише за єврейських хлопців. Хай хоч каправий, хай хоч поганий, аби єврей!»

Герасим пригорнув дівчину до себе, сказав: «Я щось надумав. Послухай і скажи, коли євреї найсильніше зв'язані своїми законами, так що не можуть і за холодну воду взятися?»

Ривка враз оживилася, бістро зиркнула на Герасима і відповіла значуще: «Євреї найбільше зв'язані своїми законами в п'ятницю ввечері, після того, як зайде сонце, і в суботу». — «Ага. Я теж так думаю,— перебив її Герасим.— І ми, коли ти згодна, щось зміркуємо...»

І вони таки зміркували. Протягом дня в п'ятницю Ривка поскладала в клунок все добро своє. Вікно з її кімнати на вулицю виходило. І вона з клунком біля того вікна стала, повідкидала гачки, не відчиняючи вікна, одначе. І почала дивитися на спориш, калачики й лободу, які вкрили собою сірі площини їхньої вулиці. Там було тихо, тільки сусідка Катерина Цапиха одв'язувала від прикорня своє сиве поросятко та, начадившись махоркою, бухикав її чоловік Іван, закидаючи в ясла корові на ніч городню зелень — соняшникове листя, бурякову гичку, картопляну ботву. Було тут так, як і взагалі буває вечорами у Глинську. Далі сталося щось інше і саме таке, якого не траплялося за все історичне життя містечка. На непорушно тихій вулиці загупотіли кінські копита, заторохтили залізом ковані колеса. Наповнивши гуркотом тишу, все це — і коні, і віз — враз спинилося і якраз проти вікон Ривчиної кімнатки. Слідом за цим відчинилося віконце, і звідти викотився спочатку клумачок, потім вискочила і сама дівчина — бистра, збуджена. Із зупиненої брички вихопився Герасим, підхопив клумачок, підставив коліно, і Ривка менше як за мить скочила

на місце, заздалегідь наготовлене для неї,— в пухкій ямці між оберемками свіжого сіна. Біля неї умостився Герасим. Курделепа, місцевий баришник, натяг віжки, цвъохнув розгонисто батогом, як цмокають на коней, щоб їх заохотити до веселого галопу, гукнув «Но!». Коні зірвались, віз зарипів, закрутились колеса що далі, то швидше.

Ойкнула сусідка Катерина, підвів голову дядько Іван, і бухикнуть забувши. На очах у них сталося страшне: Кушнірчин парубок (таке було вуличне Гараськове прозвище) викрав Гершкову Ривку і умчав кудись в білий світ.

Обоє вони якийсь час мовчали, потім тітка Катерина, сплеснувши руками, перебігла вулицю, проскочила у двір до Гірша, який, з огляду на закон, нічого не робив, лише сидів за столиком, що під вишнею, і не кваплячись ворушив губами — молився. Тітка Катерина не зважила на це, а, вигулькнувши тільки з воріт, крикнула: «Гершку, ви тут сидите, а там Кушнірчук викрав і повіз сьїт за очі вашу Ривку!»

Від цього повідомлення в очах бідолашного Гірша аж зелені кола замигтіли.

«Що ти кажеш? Як? Коли? Та кажи, кажи!..»

Тітка Катерина як могла докладніше розповіла Гіршові про все те, що бачила, та й те, чого не бачила.

Гірш ухопився руками за голову, гукнув братам, які вже біля нього стояли: «Чого ви стойте? Наздоганяти треба!» — «Так не можна ж коней запрягати!» — «А ви так, ідоли, біжіть, наздоганяйте, затримуйте!»

І ті, сердешні брати Ривчині, і сам Гірш кинулися вздовж вулиці. Так молодшим — Лейбі і Лазурові — нічого, вони були легко одягнені, в літні піджачки. Інакше було Гіршові. Як глава родини він дотримувався всіх законів і правил і заради свята вирядився в довгополе пальтечко, яке в Глинському неправильно ляпсердаком називали. І побіг. А кляті поли метлялися, плуталися між ногами. І люди, які дивилися на це, не знали, що їм робити: співчувати Гіршові в біді чи сміятися.

А втім, погоня не довго тривала. Де ж пішими парокінну легкоколесу бричку наздогнати?! Та, крім того, різні думки людям, зокрема, Лейбі і Лазурові, набігли: «А чого ради наздоганяти? Що з цієї темниці в білий світ утекла?»

— Молодець, Ривка,— витерши піт, вголос сказав Лейба.— І насмілилася, де в неї сміливість узялася?

— А ти чуєш, Лейбо,— обізвався Лазур.— Всі тікають туди. Людьми виходять. А ми все киснемо біля своєї оливи й коломазі...»

Гірш ще менше пробіг, ніж брати. Сестру він любив і не здав, що думати. Кушнірчиного парубка він, звісно, зінав,— не наче путній хлопець. А коли він справді не такий? Коли візьме

дівчину, насміється та й кине у чужій стороні на поталу деяким лиходіям? Скільки дівчат у тій Донецькій землі попропадало, продалися за копійки, зійшли зі стежки, стали бозна-чим... Ах, Ревекко, Ревекко, що ти наробила?! І Гірш, не помічаючи того, заплакав.

В Кам'яному Бріді Ривку дуже легко переробили на Віру, Вірку. Разом з Герасимом Віра будувала будиночок на чотири кімнатки, під бляхою, з дощаною підлогою. Ця підлога, чисто виполірувана, красиво покрита фарбою, постійно витерта, постійно доглянута, була справжньою окрасою домівки. І щоб не бруднили її чобітами й ботинками, всі прохідні місця були заслані доріжками. І вікна сяяли світлістю. Підвіконня прикрашали калачики й фуксії, а дерев'яне широке ліжко було застелене запоморочливо білою ковдрою, з-під якої внизу визирав вишитий поділ простині. І тут, як скрізь в Кам'яному Бріді, ліжко прикрашала піраміда подушок у вісім поверхів. Вкривала цю піраміду гладко вишита білосніжна намітка.

Дітей у них було п'ятеро. Старший уже жив на своєму хлібі в Єнакієвому⁷, один учився в Москві, другий у Харкові. Двоє при батьках ще жили — бігали в ремісничє училище.

Оце і вся повість викрадення Ривки із Глинського.

Чув її влітку 1934 року від самого подружжя Парасичів.

18 жовтня 1971 р.

ІЗ ОПОВІДАНЬ РІЗНИХ РОКІВ

ДІОГЕН¹

В бочці було незручно, боліли ребра, крім того, кусали блохи. Були і деякі інші незручності, наприклад: з якогось часу він став наживати тіла, обрезк, став важкий. Дівчата не помічали його; навіть перестали зазирати молодиці. Лише старі перекупки все частіше й частіше починали навідуватися до нього, шукаючи відповіді на одвічні питання: що є істина, що є любов і чи можна повернути те, що кануло в вічність.

Це все мало втішало філософа, але він став надто ледачий, щоб примусити себе рухатися. Так минали дні й ночі, поки нарешті всьому цьому не прийшов край і то в зовсім несподіваний спосіб.

Був гарячий вечір. По вулицях міста товпився народ. Згодом у натовп з шумом врізались вершники на чолі з струнким вродливим білявцем, в якому всі одразу пізнали Александра²⁻³, сина Філіппа — царя Македонського. Вулиці вмить опустіли. Найшвидше тікали молоді дівчата. Александр уже був хотів повернути коня навздогін, як враз увагу його привернула глиняна бочка, захаращена між камінням старого муру. Біля бочки сиділи дві перекупки, і на їх обличчях було помітно, що вони переживають найщасливіші хвилини тієї пори свого життя, коли втіхи розуму починають брати гору над нікчемними втіхами тіла. З бочки чулося бубоніння. Діоген був у поганому настрої. Баби мало тішили його. Бін молов ідіотські дурниці, а бачачи, як від цього мліють перекупки, і зовсім оскаженів.

— Хто це такий, і що все це значить? — осаджуочи коня, спитав Александр, з цікавістю вдивляючись в сцену, де все тішило його — і старі дурепи в позі мадонн, і брудний мугир, оскаженілій від нападу люті, товстий і, видно, голодний як пес.

— А хіба ти не знаєш? — забелькотів у відповідь п'яний горлохват на ім'я Птоломей. — Це ж Діоген, знаменитий філософ, учень чи Сократа, чи Платона, а може, й ще кого... Пам'ятаєш — ідеї, платонічну любов...

— А-а, це цікаво,— мляво протяг Александр, що сам мав честь бути учнем Арістотеля⁴, хитрого і набридливого грека із Стагіри. Йому враз стало нудно, ніби він прослухав повний

курс метафізики, логіки й інших наук, в яких містилося все що завгодно, крім одного: як стати путнім солдатом. Незважаючи на всю відразу до філософії, Александр все ж встиг помітити, що, попри надмірну опухлість, філософ мав досить моложаве обличчя, отож з нього можна було б ще зробити коли не солдата, то принаймні корисну людину — нічного сторожа або асенізатора, яких так бракувало у місті. Але разом з тим він хотів знати, що має за душою ця знаменитість, від одного вигляду якої нападають нудоти.

Побачивши коней і озброєних на них зарізяк, перекупки чимдуж кинулись вrozтіч, і Діоген лишився віч-на-віч з Александром. Спочатку, як і перекупки, він був злякався, але, підбадьорений досить мирним виглядом чільного вершника, отямився і похнюю спитав:

- Чим маю служити шановному панові?
- Ти, кажуть, філософ. Отож коротко: в чому суть твого вчення?
- В безкінечному удосконаленні душі й серця.
- Яким способом?
- Способом споглядання внутрішнім оком ідей і гідностей, закладених в душі і серці людини.

— Але ж це ідіотська дурниця! — ледве стримуючи себе, гукнув Александр.— Єдина річ, що прокладає шляхи до удосконалення людини — це сила: вона розбиває ворогів, закликає до подвигів, вона валить старі царства і творить на їх місці нові; це найчудовіше, що може бути на землі. Сила — це єдиний спосіб не давати людям загнивати у їхніх бочках, і ти, сподіваюся, якнайшвидше переконаєшся в цьому.

Мовивши це, Александр обернувся до своїх хлопців, і ті на один погляд його, позіскакувавши з коней, кинулися біgom до Діогена. Рятуючися, він був пірнув в свою бочку, але це не призвело ні до чого. Підхоплений дужими руками, він майнув у повітрі, але, неспроможний полинути у високості, гепнув на землю разом з бочкою, в яку встиг вrostи так, як вростає диня у пляшку. Бочка розсипалась вдрузки. Що ж до Діогена, то він, не встигнувши навіть блимнути оком, знов опинився в тих самих руках і тепер вже остаточно, без жодної надії звільнитися від них. А втім, солдафони виявилися більш добродушними, ніж це могло здатись спочатку. Йому навіть не розквасили носа, а більше штовхали межі плечі і де доведеться.

Отож отак підохочуваний та щоразу вигукуючи: «Це насилиство, насилиство!» — Діоген нарешті добився до бані. Тут, упершись, як віл, ногами у землю, а плечима в коліна своїх супротивників, він почав кричати ще голосніше, що насилиство не є аргумент філософський, з огляду на що він оголошує рішучий протест. Кажучи таке й подібне, він так прудко крутнувся,

що ледве був не вислизнув з рук почу. Але ця спритність лише погіршила його становище, і, замість того щоб іти до передбанника ногами, він полетів туди сторч головою.

Тим часом, поки Діоген лежав, уткнувшись носом в плетінку, дослухаючися до джмелів, що гули йому в голові, в передбанник вдерлись солдати і, зірвавши з нього штани і сорочку, потягли далі, приказуючи: «А йди, чортове опудало, не опирайсь, як осел!» Це тривало до того моменту, поки його нарешті не витовхнули в купальню, де й поставили з сміхом під найдрібніше ситечко душу.

Вода виривалася з нього, як з пекла, била, кусала, сікла; в голові паморочилося від цього гарячого вихору, і тіло охоплювало приємне томління.

Солдати горланили, хрюкали від задоволення.

Проте натираючи віхтями Діогенову спину, плечі й груди, здираючи з них двадцятилітній леп, вони не покладали і в думці, що саме в ці хвилини вирішувалася і розв'язувалася найважливіша філософська проблема.

Розлютований, обурений фактом найбрутальнішого насильства, наляканий цими пекельними вигуками, стовпами і хмарами гарячої пари, сичанням, що виривалося з ситечок душів, нарешті гігантськими віхтями, що загуляли у нього на спині, Діоген ладен був уже знепритомніти, як враз відчув, що йому у серці, в самій глибині його, щось приємно засвербіло. Кинувши борюкатися, він став прислухатися до себе і з здивуванням спостеріг, що ця приємна сверблячка не те що зменшується, а ще більшає, розпливається по всьому тілі, пронизує його нез'яснено приємними уколами...

Діоген крекнув так точнісінько, як кректали оті хлопці. Що це значить? Чого йому так приємно? Що викликало цю чарівливу сверблячку? Стусани отих грубіянів? Струмені води? Тепла пара? Але ж це все зовнішні сили, які не мусили б мати жодного впливу на переживання душі, що сама з себе бере своє щастя і горе! Це так. Так він навчав все життя. Але виходить, що це була затишна брехенька, і внутрішнє, як цимбалі, живе лише справді тоді, коли світ зовнішній кладе на нього свій дотик. Але ж світ зовнішній — безмежний; нема нічого величнішого і чарівливішого за нього! Які ж потужні мелодії він може викликати з людської душі!

Ця думка, як блискавка спалахнувши, освітила Діогенів мозок.

— Не може бути! — вигукнув він і так голосно це скрикнув, що солдати перезирнулися і один з них, щоб заспокоїти Діогена, хриплуватим, але приємним голосом мовив:

— А ти ж як собі думав? Га? Що баня? То ж, пак, не бочка!

Ясна річ, що Діоген не відповів на це, навіть не глянув на свого несподіваного спільника, а втім, ворожість до нього геть зникла. Вже згодом, придивившися до нових своїх товаришів, він побачив, що кінець кінцем це були не такі вже й брутальні насильники: бородаті діти з здоровенними руками. Побачивши, що настрій Діогена змінився на кращий, вони стали підморгувати йому, ляпаючи спроста по плечах, говорили:

— Ну, от ба, а то брикавсь... Ех, ти, голово кобиляча!

Накупавши, всі рушили до казарми і потрапили якраз на обід. Діогенові, що був голодний як вовк, солдатський борщ з м'ясом, затовчений пшоном і заправлений салом, та здоровена миска гречаної каші теж з салом здалися надзвичайно смачними. Він молов, аж за вухами лящало. Потім посідали спочивати в холодку. Діоген став розповідати різні жартівліві історійки, яких знав силу. Солдати, не стримуючи себе, реготали, як діти. Цей дотепний мугир починав їм подобатися. Дехто навіть висловлював жаль, що він дарма запакував себе в бочку, тимчасом як міг би прожити далеко приемніше, розважаючи людей на ярмарках і базарах.

Після обіду взялися до праці, якої було безліч, бо мали навантажувати кораблі в далеку дорогу. Діогенові, що носив мішки нарівні з усіма, це тренування здалося важкеньким. З незвички болів поперек, піт заюшував очі, підгинались коліна, заважав, тягнучи до землі, живіт, але все ж він працював так завзято, ніби все життя тільки й знав, що тягав на собі мішки з сухарями й таранею. Праця — зовнішня сила щодо людини, цікаво, які візерунки вона витче на його душі?! Так він працював до самого вечора і мав би себе кінець кінцем дуже зло, коли б раптом старшина не гукнув:

— Шабаш! Кінець! Купатися, хлопці!

Не чекаючи другого запрошення, хлопці, а разом з ними і Діоген, сипнули на берег. Море спокійно оповивала передвечірня синя мла. Але Діогенові було не до поетичних красот. Перші десять хвилин він нерухомо лежав на піску ще теплого пляжу і лише потім, відчувши в собі якісь ознаки життя, шубовснув у воду. Накупавши, Діоген раптом став перед фактом, що голод роздирає йому нутрощі. Це, мабуть, чудово зрозумів і старшина, бо, побачивши, що всі уже вийшли з води, знову загукав так, як тільки уміє гукати старшина:

— Ну, хлопці,— вечеряти!

На вечерю подали галушки. Озброївшись величезною шпичкою, Діоген умостиився біля миски в зелених візерунках і працював так завзято, що отямився лише тоді, коли миска спорожніла, а в неї ж влазило два солдатських котелки галушок!

Спали під голим небом. Діоген примостиився біля привітного бородатого солдата, між іншим, того самого, що найенергійніше орудував колінами, запихаючи Діогена в баню.

— То ти що, так і є сам-один? — спитав солдат, остаточно вмостиивши на кулі із таранею.

— Як бачиш,— відповів Діоген.

— І тобі не нудно без баби?

— Це як сказати,— відповів Діоген, відчувши цілковите блаженство, бо ніколи так йому не лежалося, як на кулях із таранею, і додав: — А ти?

— Я?..— Бородай оживився: — Я, брат... У мене там жінка, як краля, і хлопчисько... Таке втішне.— І, підвішивши на лікоть, почав ще і ще розповідати, яка в нього гарна жінка й хлопчатко. Закінчив він зовсім несподівано, зітхнувши сумно при цьому: — І коли цьому край? Все війна та війна! Комусь там хочеться навкулачки, а ти чоловіче підставляй свою морду...

Так минув перший день. За ним пішли інші дні, тижні, місяці. Діоген зовсім звик до людей і роботи, тягав мішки не згріш за інших; на навчаннях же так спритно орудував і відбивав крок, що солдати прицмокували з задоволення. Колись брезkle його тіло зміцніло, живіт зник, плечі оповили тугі м'язи; він покращав, помолодшав і виструнчився так, що, проходячи вулицею, не раз ловив на собі меткі погляди жвавих молодичок замістя. Як він тепер реготовався з тієї дурної філософії, згідно з якою шлях до удосконалення гідностей людини лежить в спогляданні цих гідностей. Ні! Під лежачий камінь і вода не тече. Вже вода з-під ситечка душу, мішок із таранею дають зрозуміти, що навіть такі дрібні фактори дають поштовхи мислі і загартовують тіло. А що ж говорити про великих діяння, де діють зусилля і воля багатьох тисяч людей? Думаючи так, він мав на увазі великий похід Александра в Азію⁵, участь в якому ладнався взяти увесь грецький світ під проводом Александра та його полководців. І Діоген нетерпляче ждав початку цього походу: він мав зробити грандіозний поштовх народам Заходу і Сходу, бо великі дії мусять мати й великі наслідки для цілих народів і кожної людини зокрема.

І ось нарешті його сподівання здійснилися. Армія рушила в похід. Забувши за куряву й спеку, за труднощі довгого шляху, Діоген завзято відбивав крок, горланив пісень, гриз сухарі і, пожувавши тарані, з жадобою накидався на воду. І що далі проходила армія, то все безмежніше розсувалися горизонти. Світ був безкрай, біг у всі боки, і як чудово було відчувати себе переможцем цієї безмежності! Але на шляху до цього чудового світу лежала Граніка, річка, за якою громадилася

величезна армія персів. Не затримуючись ні на хвилину, Діоген ступав у воду поруч, а часом і попереду інших вояків Александра. Атака македонян була незламна. Розбиті полчища персів шукали порятунку у втечі. Втомившись гнатися, Діоген сідав на землю і цілавав її, переповнений почуттям незбагненої радості.

Минули місяці й роки. Великий похід тривав. Діоген брав участь в облозі Мілета⁶, гатив греблі, здобуваючи Галікарнас⁷, пройшов переможним маршем через Карію⁸, Лікію⁹, Фрігію¹⁰ й Кілікію¹¹. Тіло його стало мов лите із бронзи. Спопчинки стомлювали його своєю бездіяльністю. Він знов щастя лише в поході. Коли були їжа і пиво, він з насолодою їв і пив, коли не було, він ішов неослабним маршем у ті принадні далі, підтримуючи своєю невтомністю інших. З дивною жадобою він накидався на все, чого не знов і що бачив уперше. Оволодівши мовою персів, він почав вивчати мову Єгипту, щоб, подолавши її, взятися за мову Фінікії¹² і Вавілонії¹³. Він придивлявся до життя сіл і великих міст, виміряв пропорції грандіозних будівель, провадив розмови з ремісниками й філософами, читав твори не знаних раніше письменників. Він так само досконало вивчив історію міст, географію і звичаї країни, що на його поради зважали не лише солдати, але й вищі начальники — він показував шляхи і знов, де біжать джерела в пустині. Між іншим, це саме він був тим солдатом, що спромігся по краплині назбирати води Александрові, коли армія потрапила в тривале безводдя в пустині. Як відомо, воду цю Александр виплеснув геть, сказавши, що для всіх її було б надто мало, для нього ж її занадто багато. Це не вразило Діогена, як не вразило й жодного з його товаришів. Те, що вчинив Александр, вчинив би і кожен з них. Не тому, хто поклав до ніг своїх Азію, виміряти кухлями велич духа і витривалість!

Десять років тривав похід. Військо Александра дійшло до берегів Інду¹⁴ і оазисів Согдіану¹⁵. Світ було пройдено. Мільйони людей упали до ніг Александрові, але... щораз тяжче ставало на душі Діогена. Він знов багато, він бачив багато, але те, що він бачив, не викликало вже радості в нього. З одного і по другий край світу народи гнулися в тяжкім ярмі рабства. Мінялись царі, одних сатрапів заступали інші, але доля народу від цього не кращала. Все так само тягнуть вони свою гірку лямку і за Александра, як тягли її і за Дарія¹⁶. А тим часом це ж були живі мудрі істоти! Чому мусять вони працювати для інших і не жити для себе, для своїх працьовитих жінок, для своїх веселих мілих дітей? Чому світ так не гаразд побудований? І Діоген поринув у думи. Він перебирає події історії, зважував і порівнював життя різних народів. І думи ці не давали йому спокою. Колись невтомний, він ішов, низько опустив-

ши голову. Вже давно минув час, коли він так безтурботно сміявся. Він закинув геть книги. Від розмов з жерцями, цими світилами країни, його нудило. Розіцьковані царедворці видавались йому тими дурнями, що плачуть на весіллі і танцюють над домовою, в яку живцем покладені цілі велики народи.

Похід закінчився. Якийсь час Александр в дитячім захопленні переживав свій тріумф, але всього цього надовго не вистачило. Постали клопоти, що робити, як бути з цим величезним царством, що не держалося купи і ладне було щохвилини розпастися. Александр вживав усіх зусиль, щоб зміцнити його, але все, що він робив, було або смішне, як от переодягання своїх наближених в одяг перських царедворців, або недоречне, як наказ про одруження з персіянками десяти тисяч македонських солдатів. Не це потрібне народам, не цього вони сподіваються, не в цих шлюбах лежить порятунок імперії. Треба робити щось величне, що привернуло б до Александра серця змучених ярмом рабства народів! Як багато передумав в ці дні Діоген! Але історія народів Ассирії¹⁷, Вавілонії, Єгипту, Персії¹⁸, нарешті його батьківщини — Греції — лише зміцнила його переконання, що причиною їх загину є рабство. Лише вільна людина може любити і захищати свою батьківщину, не боячись удару в спину. Поки ця загроза існує, царства за суджені на загибель. Так упали пишні Афіни¹⁹ під ударами Македонії — вільної від рабства країни. Так упали перед свободними воїнами Філіппа²⁰ всі інші грецькі міста, і тепер під на тиском тієї самої сили впала імперія Дарія. Воля збільшув сили народів, і тільки подумати, яка б це була сила — імперія Александра, коли б він зажадав знищити рабство! Мільйони людей потяглися б до нього, як-бо затужили за тією волею народи! Те, що думав Діоген, було страшне, а тим часом саме в цьому лежав порятунок для Александра, Греції та всіх країн, що ввійшли до складу нової світової імперії. І ще нижче опустив Діоген свою присивілу голову. Хто зрозуміє його? Ніхто! Напевні ніхто...

Раптом проблиск надії освітив його замучену душу.

А що коли викласти свої думки Александрові, запалити його уяву грандіозними картинами суспільства, побудованого на нових, нечуваних людством основах, досить могутнього для сстаточного завоювання Індії і Китаю. З цими думками Діоген рушив у палац.

— Що тобі? — спитали його.

— Бачити Александра, — відповів Діоген.

— Це річ неможлива та й непотрібна. Якщо ти стомився, про що свідчить твій вигляд, і бажаєш повернутися додому, то ніщо не може більше затримати тебе в цій країні.

І, вже не чекаючи, що скаже на це Діоген, царедворець звелів внести його в реєстр тих ветеранів, що поверталися на батьківщину. Діоген гірко скривився і пішов геть: палац кишів знатними персіянками, і всуміш з македонськими і грецькими воєначальниками ходили сатрапи, сторожі рабства в країні. Чи не їм, пак, викласти свої плани?

Ішов дощ, і було непривітно й холодно. Свистів вітер, сумно шуміли дерева пожовклим листом. Знесилений літами й війною, Діоген лежав під парканом, не намагаючись навіть захистити себе від вітру і потоків дощу. Йому було байдуже. Життя пройшло марно. Жоден спогад не зігрів йому грудей. Людство страждало до нього і буде страждати по ньому. Ось вони йдуть, поспішають, заклопотаний кожен своєю справою, вільні і раби, одні з потаємним, глибоко захованим страхом, інші з так само глибоко захованою ненавистю. Ідуть? Хай ідуть. Зібрали сили, Діоген повернувся до паркану. Іноді до нього підходив хто-небудь, але, відмінавши, що це лежить Діоген, з сміхом відходив геть. Вуличні хлопчаки кидали в нього камінцями; жінки реготалися; визнані дотепники тягли його за хітон; він сердився, гнав їх геть, а вони казали: «Пес! Скажений пес! Коли вже вивітрить вітер твої дики химери?!» Але всі — і ті, і другі, і треті — боялись його, бо те, чого він навчав, тайлі загрозу суспільству. Світ без рабства — це безумство! І його штовхали ногами.

І проте все ж був хтось, що піклувався про нього. Прокинувшись вранці, він знаходив їжу біля себе, іноді оберемок соломи і кухоль вина.

Раз він прокинувся від тупоту ніг. «Хто там?» — спитався він. Люди зникли, але біля себе він побачив велику глиняну бочку, що могла б захистити його від негоди. Пересилуючи слабість, він заховався в ній, радий затишкові і сухій просяяній соломі. Так минула зима, а з нею негода і холод. Визирнуло весняне сонце і своїм теплом оживило Діогена, сонце — те єдине, що дає хоч трішечки радості поневоленим в їх тяжкому житті.

Але не до цього було Александрові. Обтяжений думами, він їхав вулицею міста, низько опустивши тяжку голову. Все не клейлось, не в'язалось у нього. Хвилювалася армія, йшли чвари між полководцями. Як мало вони спрощили надії царя! Кожен тягне в свій кут. І от він помре від безсонних ночей і цієї жахливої пропасниці. Хто стане біля керма царства? Птоломей? Марна надія, йому б досить якогось закутка, Єгипту, наприклад. Порожнеча! А порожнеча — як може вона притягати народи?

Це вже замістя. За спиною з якоїсь дурниці сміється Птоломей; видно поля, ідуть у ярмах воли і за ними раби, низько

похиливши голови. Що вони думають? Цікавить їх доля імперії Александра? А втім, чому це мусить цікавити їх? Він повертає свій зір в інший бік. Халупи, паркани, забута глиняна бочка. Проте ні. З неї визирає людина; великий бугристий лоб і зосереджений у собі погляд. Щось знайоме ворушиться в пам'яті. Хто це? Де він бачив його? Ах, це Діоген, філософ. Про що він думає? Болять йому болі Александра? Він спиняє коня і торкає хлопчину:

- Це Діоген, я хочу розмовляти з ним.
- Я слухаю, царю.

Кінь звивається дібки, гарцює, і ось він біля бочки Діогена.

— Діоген! — весело гукає хлоп'я.— Александр хоче розмовляти з тобою.

Діоген повертається і через силу спирається на лікті. Ім'я, назване хлопчиком, розхвилювало його. Як багато спогадів заворушилося в пам'яті Діогена: і пригоди десять років тому, і походи, і безводдя в пустині, і свої нездійсненні надії. Що треба йому? З чим він? Тим часом Александр наблизився і, зійшовши з коня, сів біля бочки на камені.

— Я слухаю тебе,— тихо сказав Діоген, вдивляючись у тінь того, що було колись полководцем і великим царем.

Александр мовчав і не скоро сказав:

- Я думаю, Діогене...

Діоген мовчав.

- Про моє царство.

Діоген мовчав.

- Що станеться з ним, коли я помру?

— Воно може не розпастися,— глухо відповів Діоген.

— Ти про... це думав? — Гнів зазвучав в голосі Александра.

— Воно може не розпастися,— не звертаючи уваги на це, провадив далі Діоген,— але сила — недостатній засіб для цього. Ти правий лише наполовину. Силою можна взяти, але, щоб вдергати, потрібна ще мудрість.

— Я слухаю,— кусаючи губи, видушив із себе Александр. Його розбирав гнів. Слова Діогена про можливість розпаду імперії приголомшили його. Значить, не він сам думав про це, але й цей... Яка могутня голова, які гулі на лобі, о Птоломей, Птоломей з плоским лобом!

— В чому ж мусить полягати ця мудрість? — нарешті спитав Александр.

- У звільненні країни від рабів!

— Але їх багато і їх не можна знищити!

— Але навіщо нищити? — вигукнув Діоген.— Хіба я сказав це?

Александр вступився очима в Діогена. В них уже блиснув здогад. Він зрозумів напрям думок Діогена, тих страшних думок, які терзали його самого. Але цар царів — як він міг би стати царем рабів?! Це божевілля! І він гукнув не Діогенові, а самому собі:

— Мовчи, божевільний! Сонце не сходить на заході, і річки не течуть від моря. Я забороняю говорити тобі далі!

— Але слухай!.. — Діоген раптом скопився, повний енергії. Очі його палали, в обрисах обличчя проглянула непоборна міць. — Слухай сюди, — закричав він, — з вільними македонцями ти завоював половину світу; звільні цю половину світу від рабства, і ти підкориш увесь світ! Уся Індія і Китай, землі в Африці, Скіфія²¹ і Кавказ, Сіракузи²² і Ефіопія з тріумфом піднімуть тебе до небес!

Александр завагався. Щось молоде і чудове блиснуло йому в очах. Ніздрі йому затрепетали.

— Тож не гай часу, Александре, ти стрясеши світом, і ім'я твоє, як заграва, стоятиме над віками!

Та погляд Александра вже зблік. Щоки його вкрила блідість. Він тремтів і так сильно, що не міг вдергати на колінах лікті.

— Що тобі? — спитав стурбовано Птоломей, підтримуючи царя, коли той приступив до коня. — Знову ця пропасниця? Чи схвилював той мутир?

— Мутир? — Александр тоскно глянув на Птоломея. І вже не скоро сказав: — Так, мутир, але коли б я не був Александром, я волів би стати Діогеном. Але що до цього тобі?

Білики — Харків, липень, 1939

КІНЧАВСЯ ВЕРЕСЕНЬ 1941 РОКУ

1

Поїзд зупинився, і ми вийшли у чисте поле. Був вересень сорок першого року. На півсвіту громіла війна. Гарячий подих її уже долітав до Харкова, що ніч у ніч здригався від ураганного вогню зеніток.

То були тривожні ночі перших знайомств із щілинами, що ми їх самі покопали у себе в дворі, з бомбосховищами, які ми самі лаштували у себе в підвалах і які не рятували від тривоги і страху.

Тепер, коли я пишу це, хто там пам'ятає вже про ті дні, як ми повиходили до себе в садки з лопатами в руках і взялися розбивати ламані ходи щілин?

Але все ж таки з тієї щілини і мені довелося покористатися раз. Над містом громіли гармати, кольоворі вогні трасуючих куль гуляли по небу, і в тій щілині мені стало так нудно, що я волі-поволі виліз спочатку до виходу, а потім і зовсім в садок. Біля мене стояв товстий чоловік і казав:

— Дивлюся я оце та й думаю: чи я боюся, чи ні?

Потім, пам'ятаєте, ми приловчилися і стали вилязити на дахи. Це було приємніше, ніж сидіти в щілині.

Був у мене товариш Кока — нещаслива людина і скептик з колиски. Ще не народившися, він, кажуть, промовив до своєї майбутньої секретарки: «Ну, кажіть, що у нас сьогодні поганого?»

З першого дня війни і нальотів Кока переніс своє ліжко на горище, улаштував його коло димаря і там прожив усі три місяці.

Він щоразу сумовито казав:

— А все-таки вільніше жити під черепками зеніток.

Щоразу, коли на небі розпочиналася колотнеча, його дружина Ліля прожогом кидалася на горище, і там відбувалася така сцена:

— Кока, ну ж ради бога, я дуже прошу тебе, тікаймо до бомбосховища. Тут стріляють і можуть убити.

Кока відповідав, кусаючи незапалену цигарку:

— Ах, Лілю, відчепись. Принеси, будь ласка, мені сірники, вони лежать на столі. Я хвора людина, і мені не курити не можна.

Ліля лопотіла вниз, і через кілька хвилин на горищі чулося її жалісливе віправдання:

— Де ти закинув їх, я ніяк не могла знайти, в кімнаті так темно. Я піду до Серъожки...

— Ну, гаразд, коли так, то не треба,— похмуро казав Кока.— Я сам піду, а ти, будь ласка, стань тут і, коли впаде бомба, бери її на лопату і кидай у цей кадуб з водою.

Ви ж знаєте усі, що під час повітряної тривоги курити на горищі і на даху забороняється. Кока ліз у непровидній темряві через горище, де й серед білого дня сам чорт може зломити ногу, добирався до своєї затемненої кімнати, знаходив сірники і, тут лише згадавши про інструкцію, втискав сірничину на місце, а сам знову спішив на свій пост біля димаря на даху нашого п'ятиповерхового будинку.

Бідолашна Ліля тремтіла і цокала зубами, а Кока казав:

— Я скільки разів говорив тобі одягати вечорами пальто.

Тут завжди холодно. Спостися, будь ласка, одягнися.

Ліля спускалася вниз, а над містом шаленіли зенітки, прожектори гуляли по небу, і наше бомбосховище тріщало від натиску люду.

Я не знаю, як дуже Ліля боялася гарматної колотнечі, але знаю, що Коки вона боялася більше, ніж бомб, хоч він ніколи не вбив навіть мухи.

Про Коку я все сказав. Тепер, коли я проходжу по місту і зустрічаю часом таку Лілю, я почую, як мое серце наполивається зворушливою ніжністю і мені кортить щось сказати їй приемне і лагідне.

5

Тим часом милив і рідний Харків уже за нами.

Ми в чистому полі, над нами небо, саме небо, й навколо тепло рідної землі, від якого не втечеш, не заховаєшся.

Осінь, але так тепло!

Посадка уздовж залізниці ще зовсім зелена, за вітром тривожно летить ніжне павутиння, осідає на плечі, чіпляється на щетину неголених щік.

Сонце ще пече так, що вочевидь чуєш, як смагнуть щоки, зблідлі за ночі, проведені у щілинах. А втім, як воно все далеко оте — і нічні ляки, і щілини, і тупий біль в серці, і безнастанні тривоги!

Всіх нас тутечки тисячі, але біля мене троє: я — четвертий.

Один з них — поет, другий — вчений, третій — коректор великого видавничого закладу.

Я дивлюся на ясне небо і бачу, що сьогодні має бути дощ — так неспокійно на заході! Водночас я спостерігаю також за своїми товаришами.

Вони розгублені, спантеличені несподіваним злом у своїх біографіях і, може, ще більше оціюю безмежною вже жовтіючою рівниною.

6

Найбільш очманілий коректор Левко.

Він сидить на укосі залізничного насипу навпочіпки і пильно та зосереджено дивиться на черідку рудих комашок, що жваво клопочуться біля якоїсь там посохлої та покрученої кавунячої шкаралупинки.

Він маленький, дрібненький, мабуть, верткий, непосидючий і дуже спритний. Він мені здається наївним, простосердечним,

а втім, я можу і помилятися. Це завжди трапляється зо мною.

Але ті пов'ялі й покручені шкарадулки з рябого кавуна! Як вони хвілюють мене. Я дивлюся навколо, спостерігаю за всім цим людом, і тим часом ніщо не заважає мені перелетіти думкою на багато років назад.

Я бачу себе у своєму рідному селі. Мені років із вісім, я — зовсім білий, ніби облитий сметаною. Я гадаю, що ножиці в ті літа мало коли гуляли по моїй голові, і поруділі на кінчиках довгі пейсики вільно струмлять вниз біля вух і ззаду на шию. Я, мабуть, міцний, вайлакуватий, але сильний, сміливий і замурзаний, як і всі мої приятелі.

Ми — страшенні ворюги. Біля нас через двір живе дід Гусак — чудовий дід, який знає все, що стосується долі цілої нашої планети, а може, і всесвіту.

Він знає, що настане такий час, коли всю землю обплутають залізні дроти, коли по небу полетять вогненні змії, коли повстане народ на народ і царство на царство. Ці знання він щасливо сполучає з іншими; стіни, пристінки, стріха і всі вільні місця під повіткою обвішані в нього — чим ви, гадаєте? — снопиками і пучками всіх видів зілля, яке тільки росте на нашій щасливій землі...

Я був ще зовсім маленький, і ми пішли з мамою по воду. Було літо, було тепло, і я, щоб не загубитися в далекій дорозі, міцно тримався за мамину спідницю.

Біля колодязя дід Гусак спитав у мами:

— Чого ти, дочки, за щоку держишся?

Мама сказала:

— Зуби болять, діду.

І тоді я почув, як сказав дід Гусак:

— Однесеш воду — заглянь до мене.

За півгодини мама повернулася додому. Зуб у неї перестав боліти назавжди: біль умер, його убив дід Гусак.

Одного разу мой сестрі рознесло коліно, вона стогнала й ойкала. Я її дуже любив, сидів на лежанці і гірко плакав. Прийшов дід Гусак.

— Чого ж це ти плачеш, козаче?

Він був височений, сутулуватий, і, дивлячися на нього, я завжди згадував пісеньку: «Ой ти, діду, дідуга, ізігнувся, як дуга»¹.

Мені було страшно, і я сказав:

— Я боюся бешихи, діду!

Потім я дивився, як він воював з сестриною бешихою. Йому дали ніж, яким ми щодня різали хліб; з солянки він взяв дрібок солі, струсив її на опухле коліно, а потім, ледве-ледве торкаючись тіла, провів ножем тричі уздовж і упоперек.

Пораючись, він ворушив губами, а потім сказав сестрі:

— Лізь на піч, завтра вже нічого й не буде.

Тепер я думаю, що дід Гусак був пророк; тоді ж такого слова я ще не знав і дуже зрадів, що сестра одужала і що дід Гусак так легко і вправно воює з бешихою.

9

Скоро про бешиху я забув, бо настало літо і з ним клопоти, якими завжди повна вщерь людська голова.

Влітку дід Гусак наймався глядіти бакші — так у нас називали баштани — а ми ходили до нього красти кавуни. Робиться це так: двоє засідають в кущах, а третій іде до діда приторговувати кавуни.

Торг цей, як читачі уже розуміють, чистісінька дипломатія. Про це, я гадаю, дід Гусак знає так само добре, як і всі ми. Боже мій, скажете ви, якою ж треба бути морально зіпсуютою людиною, щоб обкрадати свого заступника, рятівника і героя, який кожної хвилини ладен стати вам до нагальної помочі!

В цьому пункті я не буду сперечатися з вами і на свій захист можу тільки сказати: хто не єв крадених кавунів, той пропаща людина навіки; нема кращого кавуна, як той, що ви викотили з дідової Гусакової бакші, як нема кращого торгу, ніж торг із дідом Гусаком.

10

Уважайте: у вас у долоні цілісінький п'ятак. Ви торгуєтесь, сперечаетесь, і все для того, щоб, забивши дідові Гусакові баки, дати час молодим харцизякам дорватися до кавунів з глухого краю бакші.

А втім, це тільки фантазія; і з вас, як і з мене, був ніякісінький Макіавелл². Ви йшли й починали третміти ще за п'ятеро гін: Голову вашу ще розпирало від розбишацьких думок, але язык вже починав приростати до гортані і остаточно дерев'янів, як тільки нога ваша ступала на теплу землю баштана.

Як же ж вам не хотілося йти, як вам було тяжко думати, що от ви прийдете і будете дурити добрячого того Гусака, що змушені будете йому щось брехати, себто робити те, проти чого кричить вся ваша маленька білоголова істота!

І ви вже не раді і тому п'ятакові, і тій годині, коли у вашу голову запала ця нещаслива думка.

Але життя має свою логіку. Ви все ж таки йдете, здоровкаєтесь з дідом, показуєте йому свого п'ятака, намагаєтесь говорити щось розумне й дотепне, щоб потім було чим похвалитися хлопцям, а насправді виходить ось що.

— Здрастуйте, діду,— қажете ви.

Дід дивиться на вас лагідними очима, відповідає і собі:

— Здоров, козаче. З чим прийшов?

Ви розтулюєте спіtnілу, замазюрену долоню, просите:

— Продайте кавуна, дідусю.

В цю мить ви забуваєте про все — і про хлопців, що чекають десь за кущами, і про те, що треба забити дідові баки, і про всі думки, що ви їх так старанно готували саме задля цього випадку. Натомість починаєте вірити, що прийшли для того, щоб купити кавуна; ви стали смирні, ваші очі не розбігаються по баштану, де лисніють під сонцем в синяво-сизому огудинні великі і маленькі, рябі, білі і сизі кавуни.

Тим часом дід забирає вашого п'ятака, питает:

— Сам зірвеш, чи вибрati?

— Сам,— қажете ви і нетерпляче рветесь у цей чарівний, незнайомий світ.

Земля під ногами гаряча й пухка. Баштан здається такий великий, що не окинеш і оком; вас вабить лапате розрізане сиве листя, що чіпляється за ноги, вам здається, що стут, де ви стоїте, немає справжніх кавунів, а вони — величезні, як гора, і червоні, як жар,— отам десь далі!

І ви йдете туди далі. Вже й курінь бозна-де, а ви все переходите від кавуна до кавуна, і все вони вам здаються і не досить великими, і не досить спілыми.

Діда не видно, але вас починає мулити совість і страх: а раптом вийде він з-за куреня і крикне що-небудь сердите й зневажливe? Ви починаєте поспішати, вириваєте кавуна, а він якийсь однобокий, глибкий, покопирсаний.

Боже, який же й невдалий! Вам хочеться кинути його, ви-рвати інший, ви позираєте на курінь і бачите, як з дверей виходить дід Гусак, прикладає до очей долоні, дивиться у ваш бік і гукає:

— А годі тобі вже толочити огудиння!

Невдалий кавун ваш він геть одбирає, натомість дає з своєї купи, і ви бачите враз, який він великий, який важкий, який добрячий.

Кавун у руках, ви притискаєте його до грудей і мчите скільки сили по стежці на умовлене місце.

Вам і совісно, і радісно; ви і маленький крутій, і разом з тим герой, і що далі від баштана, то все більше і більше прокидуються у вас здібності Макіавеллі: ледве забачивши хлопців, що позабивалися, як совенята, в кущі, ви починаєте брехати. Боже мій, раніше ви ніколи не догадувалися, що з вас такий страшний брехуняка! Як ви брешете! З яким смаком ви розповідаєте свої неймовірні одіссеї!

Хлопці теж щось починають розповідати.

Як нам всім хотілося почувати себе спритними, розумними, дотепними, здатними на все. Рвучи крапиву голими руками, ми казали: «Не жалиться, їй-богу, не жалиться!» Розбивши коліно та заліпивши його слиною і землею, ми теж казали: «Пхе! Їй-бо, не болити!»

Є незвичайні і страшні для малечі істоти, наприклад, кажани. Ми вибирали їх з гнізд, клали за пазуху і запевняли себе і білій світ вкупі: «Мені хоч би що!»

Кавуни були часто зелені, а нам здавалося, що немає кращих на світі. Засапані, розчервоні, ми залазили у найглухіші хащі і розпочинали бенкет, не так, як дома, біля батька і матері.

Дома зважували кавун на руках, стукали по ньому пальцями, затискали в долонях, казали:

— Рипити!

Потім батько брав ножа. Надрізаний кавун тріскав, і ми кричали:

— Як жар!

А тут все було інакше: я був і батьком, і матір'ю, і сам собою. Я гупав зеленим, як гарбуз, кавуном об коліно, кавун репався, і сік аж закипав на коліні.

Вп'явшися у ледве рожеву м'якоть кавуна молодими і міцними зубами, я захоплено кричав з повним ротом:

— Ох же і добрий який!

Сік стікав по підборіддю, спливав на сорочку. Все пузо становало мокре-мокрісіньке, патьоки розввозив я по щоках, і вони були у філігранних розводах по самісінькі вуха.

Дома матері нам казали:

— Ох, дивіться, хлопці; піймає дід — поспускає штани. Піди умийсь, сучий сину!

— І зовсім ми не крали нічого,— кажем ми у себе своїм матерям. А самі дивуємося: і звідки це вони знають?

Згодом, через тиждень-другий, гасаючи по лісу, ми натикалися на місце нашого бенкету: тут було сумно. В шкаралупки, колись такі соковиті і свіжі, пов'їдалися комашки, і вони, пожолоблені, покручені, так безпорадно і самотньо лежали на тому місці, де ми залишили їх колись... Ось так, як ці на залізничному насипі.

15

Я дивлюся на них, і чудний жаль обгортав моє серце.
Коректор Левко каже, маючи на увазі своїх комашок:
— І куди вони їх ото тягнуть?

В голові крутиться давно колись завчений вірш: «В не-
доуменьє тащат муравы что ни попало в жилища свои».

Поет замислено сидить на рейках і мовчить.

Вчений спустився з насипу та й рушив кудись у білий світ.

Я бачу, як він човгає ногами по траві, озирається на всі
сторони, спантеличено і також безтямно човгає далі.

16

Війна викинула нас із наших теплих міських кубелець. Десь там залишилися наші кабінети, напхані книгами, наші звички, набуті роками, наші вподобання, ба навіть наші щіlinи і ліжка на горищі. Тут — тільки чисте поле, саме чисте, бо осінь по-
прибирала з нього все збіжжя, хазяйновито поскладала його у копи, в стіжки, в ожереди.

Воно, це поле, страшенно рівне, ніби самотнє. Не оживляє його навіть посадка, що біжить уздовж залізниці.

Над ожередами важко літають жирні осінні ґраки, і десь кряче гайвороння.

Кілометрів за три від нас — станція і село, але їх не видно. Видно лише вершечки дерев, вже зачеплені рум'яними осінніми барвами. Це берестки.

Бересток ріс і у нас у дворі. Якось я був підгледів, як сусідська Параска натирала берестковим листям щоки, щоб були рум'яні, і потім сам часом вдавався до того мистецтва. Мама брала мене рукою за лоба й казала:

— Ні, жару немає.

17

Біля мене стоїть Галя, дівчина з Пушкінської вулиці. По-
знайомилися ми ще у вагоні. Ми стоїмо на насипі, дивимося на небо і розраховуємо, коли слід сподіватися дощу. Погоджуємося на тому, що дощ мусить розпочатися надвечір. Наша

розмова долітає до коректора Левка. Він підводить голову, освідчується:

— Кажете, дощ буде?

— Дуже можливо,— відповідаємо ми.

Левко дивиться; дивиться на небо в бік, цілком протилежний від хмари, і зовсім серйозно каже:

— Я передбачив таку неприємність і заздалегідь приготувався до неї.

Я не розумію його, і він цілком серйозно з'ясовує:

— Бачите, я взяв з собою пальто і гумовий плащ. Пальто підстелю під себе, а плащем накриюся зверху. Я його дуже добре вивірив: він таки справді не пропускає води.

Я дивлюся на Галю, Гая дивиться на мене і сміється, потім каже Левкові:

— То ви і мене сковаете до себе!

— Я б з охотою,— серйозно відповідає Левко,— але як на це подивляться інші?

Все зрозуміло: цілу осінь Левко буде спати на пальті отут-таки, серед степу, і буде вкриватися плащем!

18

За двадцять кроків від нас — штабель залізничних вітровозахисних щитів, обабіч залізниці складена в копи пшениця, багато, дуже багато полукипків — не сотні, а тисячі.

З щитів ми будемо робити основу для наших куренів і покриємо їх зверху снопами. Ми кличено людей; я своїх — вченого, поета й коректора, а Гая кличе дівчат.

Кожен у себе ми з'ясовуємо, що треба робити курені, бо насувається дощ, та й взагалі мусимо ж ми десь жити протягом всього нашого перебування тут.

— Дозвольте,— обриває мене поет,— про який дощ іде мова? Я не бачу ніякого дощу! Навпаки, гляньте — скільки сонця! І, крім того, мусять бути палатки. Я міркую так,— каже він далі,— коли ми мобілізовані на цю роботу, то певні інстанції мусять подбати про те, щоб забезпечити нас всім потрібним, як забезпечують червоноармійців. Ви кажете про щити, а я знаю, що це казенна власність, так, як чиєюсь власністю є і ці копи пшениці. Прошу вибачити мені, але на злочин я не піду. Кінець кінцем, не здатен на це.

19

Він повернувся і пішов собі геть.

— Я теж приеднуюся до попереднього товариша,— обізвався і вчений,— я міркую так: якщо приватна власність

є інститут священний, то що ж говорити тоді про власність соціалістичну? Ні-ні, ні щитів, ні тим паче пшениці чіпати я не маю жодного морального права.

Всю надію покладаю на Левка. Я дивлюся на нього, і він каже:

— Взагалі я гадаю, що товариші поставилися легковажно, як на обставини. Це ж осінь. В мене, наприклад, свої принципи щодо цього: без плаща я не зроблю від дому навіть десяти кроків. А крім того, я думаю так: солдат не завжди має до своїх послуг покрівлю чи якийсь інший захисток. На те війна. Треба звикати жити під голим небом — нічого не поробиш!

Він узяв в одну руку свій двокілограмовий чемоданчик, в другу — пальто, плащ і пішов у посадку. Довелося до діла братися самим. Спочатку ми з Галею та її дівчатами нап'яли курінь для них, а потім для нас, чотирьох принципових людей. Хмара розросталася; незабаром вона облягла півнеба, і тепер для всіх стало ясно, що дощ таки буде і буде незабаром.

20

Закінчував усе це я вже під дощем, а скінчивши, зручно вмостиився на соломі, вперши ноги в стінку куреня. Зо мною був томик старого Марковича³, і за якісь десять хвилин я уже мандрував по світах таких же чарівних, як і далеких. Я забув і за дощ, і за степ, і за товаришів, з якими мав жити отут не один тиждень.

В соломі, що я наносив у курінь, було багато буркуну. Косарі вважають його бур'яном і не люблять: нема легшого поламати косу, як зачепився об здерев'яніле стебло буркуну. Цвіте він жовтенькими і білими квітами, і одного засушеного стебла досить, щоб запахтити цілу кімнату. Тож можна уявити, що робилося в моєму курені! Він мов підймався в пахощах, і нехай десь там шумить собі осінній дощ!

Ні, я, мабуть, таки невибагливий до химерної долі своєї. Я ніколи не вимагав від життя багато і, проте, ніколи не жалував за цим. В самому процесі життя, як би не складалось воно, я вбачав тільки те, що хороше. I як на нього жадібне мое серце!

21

Все темне, все гідке я видушував з себе, з своєї душі. Хмари падали на мене, я струшував їх, щоб знову понести в життя мое любляче серце.

Гарний томик, та оці ніжні пахощі, та надія, що після бурі знову буде опадати на крайну рясне золото щасливого життя,— оце і все, і більш мені нічого не треба.

Я читав, поки не стемніло, потім лежав і mrіяв, перевираючи в спогадах своє давнє й минуле. Чудно! Воно ніколи не мало надії мною влади. Минуле не вабить мене і не бентежить. Я — сонцелюб. Я живу повним життям тільки влітку, тільки тоді, коли шаленіє сонце. Осінь і зима для мене тільки чекання; от вони пройдуть, і я знову заклубочуся у вихорі життя.

Але сьогоднішній день так збентежив мене, і оце поле, що його я так давно вже не бачив, і цей осінній дощ, і ці неприbrane копи, і ці снопи, які я так холодно й грубо витягав із полукипків,— все це закинуло мене на багато років назад.

Я знаю землю і ціну людської праці.

Вони мені кидають: «Чиясь власність!» Я знаю більше: це — труд, це те, чим живуть людські серця, бо живуть вони і справді квітнуть тільки в труді. І немає більшої радості, як радість труда. 1915 року, коли мій батько пішов на війну, я вперше самостійно вийшов на поле. Я йшов з косою, а поруч мене — мама. Вона навчала:

— Поки не втягнешся, не дуже хапайся — руки покалічиш.

Потім під'їхав дід Олександр. Він був круглий, як м'яч.

22

Дід оглянув мою косу — споряджав я її сам. Бажаючи взяти справжню ручку, косу я випростав. Мені було п'ятнадцять літ, і я без страху дивився на світ. Дід взяв молоток і постукав ним по кіссю біля п'ятки. Коса стала під гострий кут.

— Нащо ви? — вирвалося у мене одним подихом із грудей.— Я витягну, хоч би вона була ще простіша!

— Не дмухай гостро, бо вріжешся,— відповів дід Олександр.

Я взяв це до уваги, але щойно дідова повозка закуріла по дорозі, я одстукав косу назад.

Немає приємнішого відчуття у роботі, як відчуття своєї власної сили. Я йшов вперед напролом. Я милувався з своєї ручки і не міг намиливатися: вона була така ж широка, як і у батька, як у діда Олександра, як у дядька Івана, моого найближчого сусіди.

Старанно, з потроеною пильністю я виносив грабки так, щоб покіс лягав рівно, ніби по шнуру, стебло до стеблини на всю довжину гін. А ті гони! Які ж вони довгі — цілих сто двадцять сажнів, двісті п'ятдесят метрів!

Переді мною стояла стіна пшениці: я замахував косою і відтискав її щоразу вперед; вона хилилася і знову випростовувалася; я клав її на грабки і виносив геть, не знаючи втоми.

Ні, вона, втома, була! Я тільки не зважав на неї. Заносячи косу, що вона аж свистіла, я змагався з собою.

Як же ж палило сонце, як було мало вітру! Спіtnіла сорочка прилипала до спини; я чув, як під нею котився піт по моєму тілу. Я надівав бриля і скидав його: він не рятує ні від чого; в ньому ще жаркіше.

23

Я одкладав косу і підходив до кубушки з водою. Вона була тепла і пахла соломою. Мама в короткі перепочинки наспівувала мені модної тоді пісеньки: «Ой у полі робить непривична, а од сонця болить голова!»

День розростався, як рік; піdnімалося сонце; біла хмаринка, що часом напливала на нього, на хвилину давала затінок і прохолоду, я відчував її всією своєю істотою!

Того дня я скосив до полуудня чотирнадцять сажнів, що дорівнює трьом четвертям гектара. Руки мої набрякли і взялись пухирями. Я почував, що стомився, але втому тамувало почуття гордості. Я не підкачав. Я — сильний!

На ранок другого дня мої руки стали наче не мої.

Боліли в піджилках ноги, боліли мускули на всьому правому боці тіла.

Потім перестало боліти, і я вимахував косою од сонця до сонця і відчував, що міг би так робити без кінця.

Мені було дуже приємно, що труд не страшний для мене, і я не без гордості чув, як казали сусіди: «О, то, брат, росте косар куди твоє діло!»

Я з любов'ю дивився на скошене поле, на оті всі полукипки і снопи, розкидані по стерні, бо вони були часткою мене самого: я скосив їх і позносив своїми руками...

Тепер таких полукипів я бачу навколо тисячі. Їх кинуто в полі. Їх накосили і позносили такі ж самі хлопці, як і я; їх пов'язали такі самі жінки, як моя мама й сестра. Їх труд знецінила, знищила війна; війну накинув нам проїдисвіт Гітлер⁴. Я ставлю себе на місце колгоспника, що цілий рік віддав цій землі. Які думки приходять тепер йому в голову? Чим він живе, які почуття привожать йому душу?

24

Війна. Вона йде по нашій землі, по нашій ниві. Як тяжко думати про це. А втім, шлях наш ніколи не був встелений квітами. Що ж, будемо сподіватися, що й у цьому бою ми зуміємо вистояти.

Так я лежав і думав, аж поки до моїх вух не долетіла жіноча пісня. Я визирнув з свого куреня: мокре небо і мокре поле, мокрі копи, мокра земля!

Я вийшов і прислухався. Все небо було заслане сумними осінніми хмарами, навколо ніде ні душі, тільки курені над залізницею вздовж посадки.

Це було ціле маленьке містечко, що виросло враз з одного подиху. Над ним зависала невизначно тъмяна пелена мжички, воно губилося в ній, втрачало обриси, ніби розплি�валося в тумані.

Пісня долітала з найближчого куреня, і я пішов туди.

25

В курінь входили і виходили люди, гуртувалися, десь там умощувалися, і пісня злітала з новою силою.

Я сидів, опершися на снопи і під снопи ж підсунувши ноги. Хтось сів на них зверху, хтось опирався на мое плече, хтось підпирав колінами боки. Часом якийсь курець засвічував сірника, і перед очима поставала фантастична картина суміші пісні, соломи, міських макінтошів і гарненьких-таки (знову міських) жіночих убрань. Яка сила підняла цих людей, одірвала від звичного середовища? Що вони думають, ці дівчатка, руки яких хіба що тільки і вміють перебирати красиво літери на друкарських машинках та зшивати в акуратні стопочки папери і вкладати їх у тюки? Що вони думають, як почувають вони себе у цьому незвичному становищі? Я не чув ні нарікань, ні зітхань, вони співали та хіба хто часом казав:

— Ану лишень посунься, размостилась, як бариня!

26

Співи скінчилися, і ось тоді Галя і я згадали за моїх майбутніх товаришів по куреню. Треба все ж таки їх розшукати.

Було непровидно темно.

Я зінав на ім'я тільки Левка, і ми почали гукати: «Льоню! Льоню! Левко!»

Відповіді не було. Тим часом під ногами ніби затремтіла земля і залізна дрож ковзнулася по рейках.

Поїзд.

Поїзд ішов темно, без вогнів. Ми чули, як він наблизався розміreno і важко, кидаючи коли-не-коли високі стовбури іскор, що світилися в мряці зловісно-червоно.

— Це війна,— сказала Галя,— а от не хочеться вірити!

Дощ все ще сіяв, але очі звикли до пітьми. Стало видно й посадку, і довгий силует поїзда, що наблизався до нас.

З важким сопінням він уже гримів над нашими головами, перед очима мерехтіли колеса вагонів.

Поїзд був військовий, вантажений гарматами, рясно заквітчаними гілками. Інколи на якісь площаці майорів силует провідника-червоноармійця і швидко зникав вкупі з гуркотом заліза.

Так, це війна!

Ніби у відповідь на це на сході, над рідним Харковом, почулися далекі глухі вибухи і поволі піднялася віддалена і тривожна заграва. Місто горіло.

Ми безмовно стояли і незабаром пішли знову шукати моїх майбутніх товаришів. Пройшли увесь ряд куренів, пробували навіть зазирати в посадку.

Намоклі дерева струшували на нас цілий дощ крапель; кінець кінцем ми повернулися назад до себе.

— Чудні якісь люди,— говорила на прощання Галя,— чудні і легкодухі, все бояться подивитися правді у вічі. Кінець кінцем нас привезено сюди не гратися в піжмурки, а копати реальний протитанковий рів — сім метрів завширшки і три метри завглибшки. За ніч треба спочити з тим, щоб завтра з повними силами взятися до роботи.

Схопився я з першим променем сонця: хмари за ніч розійшлися, степ пломенів — золотий, рідний степ.

Біля куренів уже порались люди,чувся голосний гомін, люди ділилися враженнями ночі. Не всі курені вийшли вдалі. Багато протікало. Про це свідчили мокрі ковдри та пальта, розвішані скрізь по посадці.

Знайшов я своїх товаришів під молоденьким кленком. Всі троє були жовто-зелені і тряслися. На траві, недалечко від них, лежав наскрізь промоклий «випробуваний» плащ Льоні. Що ж до пальта, яке мусило рятувати його від плевриту, то воно валялось теж на землі у калюжі води, що набігла в ямку, яка, очевидно, видалася їм зручним місцем для ночівлі.

Кленочок, під яким вони спали, стояв недалечко від того місця, де ми вночі з Галею гукали їх і турбувалися їхньою долею.

Виявилося, що вони чули і бачили все, але мовчали, бо дощ тільки почався, і вони ще не знали, що таке дощова осіння ніч серед степу.

Цокаючи зубами, Левко казав, що він принципова людина і не має права зректися своїх принципів за перших-ліпших труднощів.

Він так і сказав: «За перших-ліпших труднощів!»

Я нахилився і підняв пальто. З нього потекла вода, отак, як тече вода з сувою полотна, коли його, намочивши у річці, витягають на кладку.

Вчений винно і спантеличено мовчав, поет тільки трусиився. Він стояв проти сонця. Пальто його, просочене наскрізь водою, одігрілося, з плечей здіймалася пара, а з рукавів і піл раз у раз одривалися великі краплі води.

30

Біля Галиного куреня горів уже вогонь, і на тринозі грівся чайник. Галя та її подруги поралися тут-таки.

Тепло оживило людей і природу. Все переливалося в райдужних барвах ранку. Навколо було дуже багато петрових батогів, вони ще квітли, і роса, що позависала на них, здавалася голубою.

Одсвіт її падав на людські обличчя, підрум'янені вогнем і ранішньою прохолодою. Двадцять два Галині роки дивилися на нас з безтурботною свіжістю.

Всі троє стояли похнюпо, лише Левко намагався посміхатися. Він був жалюгідний.

— Що ж з ними робити? — сказала Галя.

31

Ми постягали з них пальта. Дощ промочив їх наскрізь, і їхні костюми та білизна були такі ж мокрі. Тіло, де воно оголялося, стало жовто-зеленим і побабіло. У мене була горілка. Я примусив випити їх по склянці. Взяв у їхніх клунках суху білизну, постягав з них мокру. Потім, намочивши у спирту рушника, я взявся їх відтирати.

32

Левко отямився перший. Він порожевів і потягся до хліба і гарячого чаю. Він переконував, що йому важливо було вижити цю ніч, а за подальше він уже цілковито спокійний.

Вдвох з ним ми відтирали поета. Той був майже непримітний. Губи йому посиніли, тіло несамокітє тремтіло.

Вчений тримався більш геройчно. Він сам розтирав своє задубіле тіло. Випив три склянки горілки, скинув окуляри, заліз під ковдру і незабаром зихрі.

Трасу рову уже позначили вербовими кілочками, з яких обчухрали кору. В цілому вона, не кора, а траса, становила грандіозну лінію, що починалася біля залізниці і гострими зламами бігла до самого обрію.

Нас, харків'ян, тут багато тисяч. Вся траса яскріє жіночими хустками всіх кольорів і відтінків. Хустки ці пливуть, ворушаться, мовби гойдає їх вітер.

Між ними рухаються чоловіки у своїх темних, одноманітних костюмах.

Пізніше, як зняли перший, зелений, шар землі і траса позначилася розкопаним ґрунтом, піджаків і взагалі не стало видно: вони злилися з чорнотою його, та й уже.

Ми напилися чаю і рушили. Левко покотився із нами.

— Ви ж куди? — спіталася Галя.— Вам треба поспати після такої приемної ночі.

Левко відповів:

— Я вже й відпочив. Ви не дивіться на мене, що я такий дрібний та хворовитий: я сильний духом. Це завжди всі казали. Та й, крім того, що воно вийде: всі будуть працювати, а я одлежуватися?

З восьми лопат, що були у нашому розпорядженні, ми вибрали для нього найменшу і найлегшу.

Копав він чудно.

Уявіть людину, в якої руки, ноги, лопата не держаться купи: все дивиться в різні боки і діє незалежно одне від одного. Лопата йде не паралельно штихові, а під якимсь химерним кутом: скибка виходить боката і кінець кінцем випадає на землю. Тоді він нахиляється, бере її в руки, кладе на полотнище лопати, приляскує долонями і цесе на потрібне місце, держачися руками — правою біля самого заліза, а лівою посередині держака. Постать його, випростана й здерев'яніла, нагадує постать людини, що несе золото і бойтися навіть дрібку його розтрусити.

День розгорався. Він був на диво теплий.

З батьківської хати я вийшов більш товкучим, аніж ледачим. Ще маленьким я чув, як мама казала:

— Гріх сидіти склавши руки!

— Хочеш бути красивим, треба рано вставати, із сонечком!

— Лежачий пухне, а товкучий красується!

— Праця не бійка — в боку не болить!

Цих примовок вона знала або вигадувала сама — сотні.

І я привчився товктися. Мама копала грядку, я вовтузився біля неї і брехав скільки сили:

— Ох і добре ж копається; земля — як пух, а лопата — немов пір'їнка!

Од цієї пір'їнки в мене бралися пухирями руки, а я казав:

— Пхе, єрунда, їй-бо, не болить!

Сусідка, тітка Тищиха, гукала через тин матері:

— Та у тебе вже й помічник завівся!

Мама відповідала:

— Та ну його к шейминій матері: всю грядку покопир-сав! — I зверталась до мене: — Піди лишень подивись, де теля.

Теля було припнуте до прикорня; я зінав про це так само добре, як і моя славна мама, але діловито підводився і йшов геть від грядки і що далі, то швидше.

35

Через картоплице я вже мчав скільки сили і, виплигнувши за перелаз, заривався з головою в пісок.

Але я хотів бути красивим, червонощоким, як ранкове сонечко, і це жадання осіло мені на самому дні душі. Я дивився на луки і думав:

«А що ж тут можна робити, щоб не сидіти склавши руки?»

Накачавшися у піску (після роботи коні теж люблять качатися), я біг на город до мами, казав:

— Мамо, я візьму мішок і піду по кізяки.

— Добре, синку.

Або:

— Мамо, Параска й Василь по дрова ідуть.

— То й ти іди.

Дід Олександр щипав мене за щоки й приказував:

— Та й рум'яній, котів син, як панич! — Він любив мене частувати кисличками; я кривився, а він знову приказував: — Солодощі — то панське діло. Того вони й плюгавці, що їдять багато цукру. А мужик кріпкий з кисличок і квасу.

І моїм ідеалом стало — бути кріпким. Я їв зелений терен разом з кісточками, набивав оскому, стирав її сіллю і знов накидався на все, що мало подобу фруктів і овочів.

36

Ніщо не могло вдергатися через нас у нашому лісі: дики яблука, дики кислиці, грушки-крем'янки, глід, шипшина, калина. Пасували ми лише перед жостером і жолудями.

Жоден медик у світі не скаже, як цю потраву могли витримувати наші організми, такі маленькі і ніжні. Ми ставили шкереберть всю науку про людське здоров'я, самі не розуміючи своєї відваги. Руссо⁵, що мріяв про природне виховання, помер би від жаху, побувши влітку півдня у нашему товаристві Та що говорити, коли найкращим нашим «легким табаком» були сухі кінські кізяки! І як не дивно, все це ішло нам на користь! Коли наставала пора орати, волочити, бігати за приводом кінної машини, наші батьки не могли знайти кращих погоничів у цілому світі.

— Паняй, Іванько! — І Іванько сміливо ступав на стерню своїми броїваними ногами, всіяними «курчатами» мало не до колін.

Як я люблю цих маленьких погоничів! В них наша молодість, обмита чистими проміннями праці! Це моя Батьківщина. Такою я її люблю до безтія. Віддати її на поталу ворогові — це живцем лягти у труну, це — одірвати себе од свого ґрунту, од своєї молодості, од батька і матері, од цього сонця, бо нема кращого сонця за те, яке зазирало у нашу колиску і викликало перші гарячі струмені поту від перших спроб праці. Ми будемо битися з фашистами не на життя, а на смерть, ми зробимо так, що земля наша стане пеклом для них...

Ось і траса.

37

Мені треба копати з моїми товаришами протитанковий рів.

Живий незгасаючий ритм тисяч людей проймає кожен рух, і ви уже не владні над собою. Ви нічого не вдієте всупереч — ви знаряддя якоїсь сили, що керує вами незалежно від вашого бажання.

Кожен на людях хоче показати себе, що він є. І, може, кожен з нас, як і я, знає, що до вечора, незважаючи на всю обережність і вміння, його руки візьмуться тими самими водянками, яких бояться всі, але ритм уже створено, він у нас самих, і ми без вагань коримося йому.

Жарко. Люди скидають піджаки; далі чоловіки скинуть сорочки; потім настане потреба у воді; її будуть хилити кухлями і витиратимуть піт без носовичка, самим лише оборотом руки, шкарубкої і трохи набряклової, з пухлинами, з яких незабаром зростуть пухири.

Я згадую тепер ці напружені довгі дні від зорі до зорі, і мені так приємно, так свіжо на серці. Я обливався потом; не раз, збез силій, сидів проти невтомного сонечка, притуливши до спини до стінки своєї ділянки, але все це забулося, геть

одлетіло, і в серці залишилися лише спогади про силу напруги, про ніжні і химерні розмови в перепочинках і вечорами, про суперечки, які вибухали, щоб звільнити місце для жартів.

Зрозуміло, найбільше ми любили розповіді про події на фронті. Серед нас не було ні однієї військової людини. Цю нестачу ми поповняли власними засобами. Якби тільки хто мав змогу підслушати нас! Ми були по черзі стратегами, теоретиками в найскладніших воєнних проблемах, ми були філософами, фахівцями-економістами і ще бозна-чим. Але про ці розмови я краще замовчу. Ми хотіли перемоги і всіма наявними засобами обґрунтовували її неминучість. Але найбільше ми любили слухати тітку Настю.

38

Вривалася ця тітка Настя в наше життя, як пароплав на тиху пристань.

— Шо відъом нема,— починала вона,— то це чиста правда, але що відъми були, то це теж чистісінька правда. Я от хай з цього місця не встану, сама її бачила, та що бачила — ледве з самою душою втекла!

І тітка Настя починала оповідати про свої пригоди, такі близькі і зрозумілі мені, бо сам я виріс в світі цих марень і знов людей, що потерпали від зустрічі з цим химерним фантастичним світом.

Тітці Насті тепер п'ятдесят років, діувала вона — вважайте коли. І от ішла вона, молода і вродлива, темної ночі через село, оповите тими синіми шатами світла, одна загадка про які може довести людську душу до божевілля...

39

Це ні день, ні ніч, ні світло, ні пітьма, не яв і не марення. Це й день, і ніч, і світло, і пітьма, це й срібляна журба, і дурні поривання, це й романтичні забаганки душі, коли хочеться і не знати чого хочеться, коли пориваєшся і сідаеш на трухлявий вербовий пень, щоб озирнутись навколо і розтопитися в плинітиші й тривоги.

Плінне світло, клубочаться тіні, спливаються в гори і раптом обертаються в ясне місячне світло.

В таку ніч ішла тітка Настя, і ось скалка, що виблискувала на дорозі, обернулася раптом на клубочок матового сяйва; клубочок набрав обертового руху і покотився вперед, тягнучи за собою сиві пасма мли, закручуючи їх навколо себе і все більше від цього зростаючи.

Тітка Настя скрикнула і кинулася тікати скільки сили,

а клубок підскаїував, гнався за нею, бив її ззаду по ногах і по спині і кричав на сто голосів.

— Не втечеш, Насте, тут тобі й смерть!

40

Тітка Настя закричала не своїм голосом; з хати вискочив батько.

Тоді клубок обернувся на собаку і подавсь через тин, а тітка Настя упала на землю, і їй виливали переполох, і вона прохвріла два тижні.

Тітка Настя переживає свою оповідь, вона так уміє розповідати, що змушує нас слухати, як маленьких дітей.

41

Поет питав:

— Ви справді вірите у все це, про що нам допіру розповідали?

Тітка Настя дивиться повз його голову і розповідає, як вона ішла через міст і як чула за собою кроки чогось, що не існує на світі. Тітка Настя йшла, і воно йшло; тітка Настя бігла, і воно бігло; вона ставала, і воно ставало. У тітки Насті волосся стало сторч. Нарешті вона добігла додому і закричала:

— Білан, Білан!

Білан був дворовий пес.

Він гавкнув, побіг назустріч тітці Насті, і воно зникло, а вона стояла, дослухалася, як їй калатається серце.

Вона ще розповідає про свої химерні містичні візії, як хтось із нас каже:

— Насте, розкажіть, як ви запровадили для корів на фермі мертву годину і за що одержали орден.

І тітка Настя починає оповідати про те, як вона працювала на буряках, як їздила до Марії Демченко⁶, як її покликав голова колгоспу і призначив керувати фермою.

Вона розповідає про те, як училася, як здібалася з Федором Івановичем, чудним агрономом, з якого всі сміялися, бо він радив розмальовувати корівник квітками і викинути з ферми хворостину і лайку.

Лаятися тітка Настя ніколи не любила, зате дуже любила квітки. Агроном почав їздити у їхній колгосп.

42

На фермі було по вуха гною: вона вичистила її, вибілила, прогнала лайку, кийки, видушила піретрумом усіх мух, розбила біля стайні квітник і з дванадцятої дня до пів на другу запрова-

дила на фермі мертву годину. Мертву — це значить жодної людини в корівнику, жодної розмови, жодної мухи і комара. І от задрипані і худючі корови убралися в тіло; розбишакуваті, худючі і безмолочні ще вчора, вони стали поважні, повільні, ласкаві й слухняні. Шерсть на них зробилася шовковистою, і з цим усім вкупі прийшло молоко. Тітка Настя прославилась на весь район. І на окопи пішла разом з усіма делегатами райконференції працівників молочних ферм. Чоловік тітки Насті, дядько Іван, працював у неї на фермі, підвозив корм і вивозив гній.

43

Він у свята приїздив до нас на окопи. Привезе пирогів, сметани, яблук, мовчки приставить до стінки окопу велосипед, а сам стає біля тітки Насті і мовчки копає. А коли в такий спосіб розкаже їй все, посідають удвох на горбочку, вона й каже:

— Їдь, Іване, вже час!

Дядько Іван погляне на сонце, подивиться на тітку Настю і поїде собі.

Галя підрахувала, що за найсприятливіших умов він може за годину сказати семero слів... Тітка Настя говорить, а він слухає, дивиться на неї та потакує.

44

Раз Галина подруга, Поля, каже:

— Тітко Насте, я одіб'ю у вас дядька Івана.

А тітка Настя відповідає:

— Спробуйте.

Поля і спробувала. От приїхав дядько Іван, вона підсіла до нього і каже:

— Я б на вашому місці нізащо не полюбила б тітки Насті. На мою думку, вона не така уже й гарна: у неї чорні очі, а всі чорноокі — відьми. Ви полюбіть мене. Я дуже гарна, я не відьма; наш вченій каже, що я найкраща у світі. І, крім того, у мене очі хоч і чорні, але не відьомські.

Льоня лежав за кущами і чув, як дядько Іван мовчав, а потім сказав:

— Скоро пилигівка, а в піст я не парубок!

— Тоді звиняйте,— сказала Поля,— я піду спробувати щастя у вченого.

Вченій, родом львівський поляк, був нашим козлом відпущення.

Він ніколи в житті не займався фізичною працею, і копати йому було тяжко.

Велике, біле й пухке його тіло ніби зовсім не мало мускулів. Він швидко стомлювався, піт біг з нього рясно-рясно.

Він розмазував його по обличчю спочатку хусткою, а коли вона стала чорна, як земля,— як і всі ми, оборотом руки.

Галя любила жартувати із ним. Стане проти нього і скаже:

— Слухайте, професоре, ви могли б покопати без відпочинку десять хвилин?

Він відповідав гарною українською мовою:

— Коли ви проспіваете «Синеньку хусточку»⁷, я це зроблю для вас.

Галя співала.

Він брався за лопату.

Поет засікав час. Протягом десяти хвилин вчений мав не розгинатися і не опускати лопати. Він заливався потом. Піт струмив йому із обличчя, просочував наскрізь його низько стрижене густе волосся, катився по плечах, по руках, зависав краплями на волоссі, що росло йому на грудях (працювали ми без сорочок), і звідти падав на землю.

Тоді Поля казала:

— Нащо так робити? Зовсім воно ні до чого!

Ми погоджувалися з нею, а через кілька днів Галя співала іншої якоїсь модної пісеньки і вчений знову брався копати без перепочинку десять хвилин. Йому пропонували вступати в польську армію Андерса⁸, яка тоді формувалася у нас.

Він казав:

— Не піду. Свою Польшу вони почнуть будувати з того, чим закінчив Пілсудський⁹.— І згодом пішов у Червону Армію.

Я міг би розповісти і про нашого поета.

На окопах він віршів не писав, тільки не розлучався з записною книжкою. Від нього не було рятунку. Все, що навколо говорили, він ловив на льоту. Упіймає цікаве слівце — в книжку та ще й перепитає:

— Як? Як? Це ви самі пригадали чи з народного? Особливо терпіла від нього тітка Настя.

Вона за словами в кишеню не лізла, сипала ними, як з рогу достатку, і смачно ж це виходило в неї!

— Як ви, Насте, сказали? Як? Як?

Від тітки Насті він посписував усі свої зошити і ходив за нею як тінь.

Тітка Настя казала:

— Та в мене ж чоловік є, що він скаже, побачивши?

— А що саме він може сказати? — цікавився поет.

— Та от, що ви ходите за мною, як не знати що.

— «Як не знати що!» — підхоплював він на льоту і звертався до нас: — Ви чуєте, як це сказано! — А тітці Насті казав: — То маловажно; що ж він, ваш чоловік, заборонить мені записувати приказки?

Тітка Настя не знала, що казати на це, і в ті хвилини, коли його не було поблизу, жалілася:

— Ну їй же богу, учепився, як реп'ях. Хоч ви йому скажіть що-небудь; таки ж мені буде скоро сором на люди вийти!

49

Підсідав він і до дядька Івана. Розмови виходили дуже втішні: поет говорив, а дядько Іван мовчав або відповідав:

— Та хто ж його знає. Я більше біля свого діла.

Як відомо, він вивозив з тітчиної Настиної ферми гній, а туди возив зелені корми і сіно.

Поет цікавився:

— Чим ви пояснюєте, що сіно пахне так, а гній інакше?

Дядько Іван казав:

— Кожне пахне по своїй натурі, як положено.

50

Одного разу Поля попросила його написати їй щось на пам'ять. Він подивився на Полю, вродливу дівчину із швейної майстерні на Пушкінській, витяг блокнота і записав:

Зірву я гілочку із винограду,
Що її вітер ізломив.
Я не забуду того словечка,
Що мені Ваня говорив.
Говорив Ваня: «Ти моя, Галю,
Ти моя, Галю дорога,—
Давай розлучимося з тобою,
Щоб було легше ворогам».—
«Не хочу, Ваню, цього я слухатъ,
Не хочу, Ваню, без тебе житъ.
З тобою, Ваню, мій рідний маю,
Серце сміється, серце кипить».—
«Не хочу, Галю, цього я слухатъ,
Не хочу серця перериватъ,

А щиру правду тобі говорю,
Що буду тебе я покидати». —
«Коли ж це так, то я побігла
Туди, де в'яжуться човни,
Де тихо плещуть об берег хвилі,
Де вічний морок, де серце спить». —
Побігла Галя, і все затихло,
І стала тиха тишина,
З'явивсь і Ваня на бережечок,
Витяг платочок із рукава:
«Забери, Галю, ти цей платочок,
Це той платочок, що ти дала».
Ваня до Галі так і полинув,
Щоб їх там парочка була.

— Ви побачите,— казав він нам, коли ми залишилися самі,— вона вивчить його напам'ять, і неодмінно підбере на голос, і буде співати. Я двадцять п'ять літ мандрую між людьми і з одного погляду бачу, що кому треба. А треба їй про кохання, і щоб було лірично і чуло. Якщо я не дам їй цього, вона її сама придумає й саме те, що її треба.

Справді, другого дня весь Галин курінь виспівував уже цю пісеньку.

Половіл підтягати почали й ми, причому фальшивив найбільше поет. Він задоволено сказав:

— А знаєте, я таким способом пустив межи люди з двадцять романсів, і всіх їх мав нагоду перечитати в фольклорних збірках, як витвори народної музи. Це, звичайно, шахрування з моого боку, але, їй-богу, воно мене тішить, хоч гонорару за це не платить ніхто ні копійки.

Цікаво, що Поля найменш з усіх нас поважала поета.

51

Їй рішуче не імпонував його благенський костюм, і, як і редактори, вона за його пісню не заплатила б йому ні копійки. Вона так і казала:

— Що ж воно за людина, що у нього немає ніякої професії, оті хіба треньки-бреньки! Подумаєш, поет! — I зневажливо гукала: — Поете, ідіть вже їсти картоплю. I помийте, будь ласка, руки!

Вона була велика чепуруха.

Поет ставився до неї, як і до всіх, привітно, ніби не помічаючи грубості і нечесноті, служняно мив руки, але картоплі в мундирах чистити не вмів. I Поля знову казала, не ховаючи заневаги:

— Господи, і цього не вміє робити! Дайте я вже почищу.

Зате їй імпонував вчений. Він був огрядний, вродливий з лиця і умів чудово говорити.

— Здрастуйте, Полю. Я за вами так скучив. У вас голубі очі, і ви, будь ласка, не кажіть мені, що це не так.

Поля казала:

— І зовсім у мене не голубі очі, а темно-голубі.

Вчений питався:

— А що вам снилось, Полю, сьогодні? У вас червоні щоки. Вам мусив снитися гарний сон!

Про вченого Поля казала:

— Самостійний мужчина. Пікантний.

52

Був похмурий день; дощ не йшов, але хмари клубочилися над самою землею. Їх поділ зачіпався за дерева і тягся нескінченими пасмами над нашими головами.

Година стояла нельотна, і того дня ми найменше чекали появи німецьких розвідувачів, які щодня точно об одинадцятій годині пролітали над нами на схід і тією ж дорогою поверталися назад.

По звуку мотора ми навчилися розрізняти наших і чужих і вигадували способи, як би ми рятувалися на випадок ворожого нападу.

У нас з'явилися два кулемети й зенітка. На ожередах і шпилях ми виставляли сторожу. Наш гіантський рів до самого обрію перерізав степ. Через тракторів і коней з усякими волокушами розтягали по степу викинутий з рову ґрунт. І от коли ми найменше сподівалися нападу, з шлейфа білої хмари над дорожньою будкою вирвався літак.

Взагалі кожен з нас, може, й не раз у своєму житті чув, як строчить кулемет, але то було або десь далеко, або в кіно, а тут кулемет застрочив над нами, поцілюючи в нас.

53

Все це було так несподівано, що ми не встигли налякатися і не всі навіть попадали. Я впав тому, що мене за полу потягла тітка Настя, і в свою чергу закричав на тих, хто ще стояв біля мене.

Підвішивши, я побачив лише синю тінь, що зникала у новому шлейфі хмари. Ми ще не навчилися боятися і посхоплювалися з землі більше здивовані з несподіванки, ніж налякані. Нам пощастило: ніхто з людей не був поранений.

54

Тим часом літак напоровся на наш кулемет, замаскований під ожередом. Кулеметник спрожогу всадив у нього чергу. Я бачив, як літак падав уже далеко від нас. Ще в повітрі він

ропався на куски. Вони палахкотіли, як гіантські віхти соломи.

Другого дня ми жадібно чекали зведення Радінформбюро¹⁰, але там лише скupo повідомлялося, що за день збито стільки-то ворожих аеропланів. І все.

Жодне слово не натякало на подію, що відбулась у нас на окопах.

Тітка Настя застерігала:

— Оце збили одного гада, тепер він нам не дасть спокою!

55

Це була правда.

Щодня то там, то там строчили наші кулемети, громіли зенітки. Ми навчилися розосереджуватися; потім це нам набридло і ми почали робити захищтки у самому рові: залишали хитроумні простінки, куди можна було б залягти в разі небезпеки.

Дівчата поскидали з себе яскраві хустки.

56

І от загупала наша зенітка: в груди вдарила хвиля повітря, зупинила і кинула назад. Я впав навзнак.

57

Потім я натикався на трасі на шматочки сталі, одірвані од цілості силою вибуху. Здебільшого довгасті з зубцюватими краями, вони немічно лежали на тому місці, де їх залишила сила поштовху. Я дивився на них і думав: «А що справді залишилося б від моєї голови, від моєї руки або ноги, коли б ця залізячка черкнула по них?»

58

Ми наткнулися на якусь жінку: вона сиділа, поклавши руки на коліна, і все проказувала:

— Ой боже мій, о господи!

— Ви поранені?

— Господи, який жах, який жах!

Ми з Левком підвели її: вона була неушкоджена. Вчений зустрів нас словами:

— Ви живі? Слава богу!

Галя держала в руках черевик: каблук геть відірвало.

Полю і ще кількох дівчат присипало у рові землею: їх врятувало те, що бомба розірвалася за недокопаною перетинкою рову. Їх приглушило. І ось тоді серед нас з'явився поет.

Він був спокійний, тільки обличчя освітлювалося якимсь глибоким внутрішнім світлом; посміхався уважливо і співчутливо, як лікар у лікарні, що приносить надію на близький кінець ваших мук.

Він і був лікарем із освіти, хоч ніколи не практикував і ніколи не говорив про це. Я не знаю, чи поет щось тямив у лікуванні, однак він підійшов до Полі, почав опитувати її, оглядати.

Поля жалібно сказала:

— Мені забива віддих, тяжко дихати.

Я не знаю, для чого в таких випадках потрібно випробовувати пульс. Поет взяв Полю за руку і почав рахувати. Поля покірно ждала. Після потрібної паузи поет сказав Льоні:

— Води!

Льоня побіг шукати води, а поет, звертаючись до всіх, м'яко спітав:

— Десь страшно було? — І продовжував далі: — Це з незвички. Коли стріляли ті кляті фашисти, мені здавалося, що всі кулі вони випустять просто на мене.

Поля мляво спітала:

— А що ж у мене?

— Вам треба випити води. Тоді ви станете почувати себе так, як звичайно.

Прибіг Льоня з кухлем води. Поля напилася, полежала трохи і хвилин через десять зовсім одужала.

А тітку Настю знайшли в печерці, яку вона прокопала в стіні рову. Вона лежала ниць. Спочатку Галя крикнула їй:

— Вже пролетіли... Вставайте!

Тітка Настя не поворухнулася.

Куля потрапила їй в голову, прикриту густою короною волосся. Дві залізні шпильки глибоко застрияли в тім'ї навколо закриваленої рани.

Посходилися люди. Приїхав дядько Іван. Опустив голову. Важка слізозина покотилася в нього через вкриту пилуюю шоку. Сльозина залишила ясний слід на коричневій загорілій щоці.

Груди наповнювалися почуттям жалю і ще якимсь іншим — важким і жорстким. У людей визрівало почуття помсти. Біль від пролитої крові може згамувати лише кров...

Кінчався вересень 1941 року...

САТИРИЧНІ ТВОРИ.
СПОГАДИ

ІЗ ЗАПИСОК

Памфлет

«Не родись щасливий, а родись у сорочці» — так говорить народна приповідка. Я, очевидно, родився в сорочці і, мабуть, через те живу тепер більш ніж щасливо. Правда, на це щастя можна по-різному дивитись, але я наперед кажу, що не належу ні до філософів, ні до людей з ідеалами (і порожніми кишенями), що все критикують і врешті дохнуть під тинами і парканами.

Я простий собі смертний з здоровим глузdom, гнучкою спиною і дотепними руками.

Ви усміхаєтесь: «з гнучкою спиною, хе-хе-хе».

Я чую ваш смішок, але мені зовсім байдуже, бо вірю я тільки в цю спину — гнучку, коли треба, і чудово струнку в інших випадках. Спина моя — мій біг, мій чудесний килим-самольот, мій патрон і протектор. Вона гнучка, як вуж, і разом з тим слизька, як в'юн. Очі мої дивляться на всі чотири сторони разом, і відповідно до того, що вони бачать, мій хребет виробляє найдивовижніші фігури — від поземної до величної пози удава-переможця; уші мої — найчутливіша мембрana, і я люблю їх за ту чутливість, що не дає моїй спині застигнути в одному положенні: я весь слух, і уші — мембрани мої.

Смійся, скептику і філософе, я маю панцир своєї філософії, і мені байдуже. Я маю писати свої записи, що протиставляю їх всьому, що було до цього часу написане, і певен, що буду мати поспіх.

Бо що таке поспіх, як не зелень ясно-блакитного травня, золото тремтючої осені і жінчини з пухнастими ручками зими? Ви не відмовите від цих благ — і ось ключі від них.

ЗАПОВІТИ

Перше з них: слухняність, бо тільки той, хто слухає, має перспективи в майбутнє. За нею слідом іде покора. Блажен, хто покоряється мовччи і не дратує слуху понад вами сущого зайліми і непотрібними словами, а найпаче

виглядом, що таїть в собі невдоволення і начатки бунту. Тікайте від такого, як від мору й чуми; затикайте уші; заплющуйте очі, плюйте услід йому; вигинайте спину ужем і біжіть, біжіть...

От для чого вам потрібні не тільки гнучка спина, а й розум, а й совість, а й вся істота. Ще раз говорю вам: будьте гнучкими, як вуж, і слизькими, як в'юн.

Третя заповідь моя також розумна, як і необхідна: м о в ч а н н я. Мовчіть. Зашийте уста ваші і не писніть. А коли назирається слів і не можна вже більше терпіти, біжіть за місто, копайте яму і тричі нишком, щоб ніхто не почув, гукайте: «U cara Trajna kozje usí...» *

Це велика заповідь і повна глибокого змісту, і хто не зрозуміє її, той ніколи не зрозуміє ні мовчазної мови очей начальника, ні блиску шовків на плечах його вірної подруги, ні таємного змісту цифр на останнім, що він підписав, папері. Мовчіть. Будьте як риба. I ви переуспінете і далеко і високо підніметесь по щаблях вашого щастя. I четверта заповідь ваша: пресмикайтесь. Лижіть черевики у папи, у мами, навіть у діток маленьких.

Вигинайте хребет, не жалійте спини: ви її раз погнете, а вона винесе тисячу раз із небезпеки. Не кажіть собі: не можу — плаzuйте. Обніміть коліна, здумте порошинку з лякерок вашого пана. Затайте дух. I вам скажуть: це прекрасний Холуй і — черкнуть носком по вашому носі. I ви на вершку блаженства.

Бйтесь — сильнішого.

Клюйте по силі; топчіть мертвого лева; ловіть за хвоста тигра у клітці. I вам скажуть: який він сміливий! Хапайте по змозі. Спочатку ніжки й ріжки. Нічого — в майбутньому чекає вас лев'я ділянка.

Не бий ніколи перший, ще невідомо, що пан скаже. Спокійно — руки в кишені, чекай.

Не жалій ніколи останнього вдару. Останній вдар завжди найбільш вірний.

Брехня, що лежачого не б'ють. Бийте, душіть.

Це ретельний Холуй,— скажуть вам, і ви на вершку блаженства.

ФІЛОСОФСЬКЕ ОБГРУНТУВАННЯ

Читачу мій — я ретельний, я прекрасний Холуй. Я не соромлюсь. Навпаки — я з гордощами ношу це ім'я. Бо що таке Холуй? Тисячу віків людство билося над розв'язанням цієї проблеми. Ви нашли мікроскопи, телескопи, математичні формули і чудові хімічні аналізи. I ви таки не змогли найти

* У царя Трояна козині вуха... (польськ.). — Ред.

вібріона холуйства. Бо він не постійний; він мілівий і міня образ свій і вигляд свій щочасу, щохвилини.

Скільки разів той чи інший безумець поривався сказати: еврика! Але слово застигало йому на устах. Він не міг з певністю сказати: се Холуй. Аж ось прийшов врешті я і говорю: ось він Холуй — дивіться на нього. Я говорю одверто, сміливо.

Холуй — не лайка, це честь. Холуїзм — це система, така ж прекрасна, як всі інші системи, але незмірно глибша за них.

Я ще зовсім не стара людина. Навпаки — мені тільки біля тридцяти років. Для нового пророка я ще надто молодий, але серце мое палає облагодіти людство. Передо мною були тисячі тисяч пророків, що бажали вивести людство на новий шлях. Але за ними йшло неминуче банкротство як прокляття по стопах прокаженого. Всі витрачали силу прекрасних слів, молодість, здоров'я, а за ними й надію на те, що колись на землі буде по слову їх.

Божевілля, нісенітниця. Все йшло своїм порядком, бо ніхто не почув, чим діше і чого бажає незрівняний Пій¹. Пій — все сущє над нами. Ніхто не поглянув на душу людини і не вивчив її такою, як вона є: душа Холуя. Всі дерлись по зорі один з-поперед одного і тільки збільшували суму людських страждань. Бо всі хотіли бути Прометеями² і, йдучи цим шляхом, ішли проти своєї справжньої природи — природи незрівняно прекрасного Холуя. Хто вам сказав, що ви Прометеї? Це непорозуміння: Прометей — мрія, ви — реальність. Чого ж ви хочете тікати від своєї справжньої суті?

Обминайте криваву тінь Прометея. Юнаки — дивіться на мене: мені тридцять років, але я проживу ще три рази по тридцять і буду щасливий — з дебелім тілом, червоними щоками, гнучким хребтом і гумовими ногами.

Мене цінить начальство; жінчини без ума від мене; коли я іду, всі з пошаною уступають мені дорогу і шепчуть своїм маленьким дітям:

— Дивіться — це іде великий Холуй!

— Великий Холуй,— чую я навколо себе і привітно похитую головою.

У СЕБЕ ВДОМА

Я зараз сильна і солідна людина. Я ще не лисий, але вже маю двоє діток і чудову жінку. У мене гарні привітні кімнати і навіть кілька покойовок. Піаніно, крісла, тардини, кілька прекрасних пальм і дубових полиць для книг — що мені ще треба?

Я встаю вранці і лягаю увечері. Весь останній день я працюю поза домом.

Коли вранці до мене приходить мій маленький синок і говорить: «Доброго ранку, таточку» — я відповідаю йому: «Доброго ранку» — так велить звичай. Взагалі люблю різні звичаї, і коли не вистачає їх, я утворюю нові.

Я знаю: світ ще не весь охолуївся і багато там є непотрібного. Через це я стежу за дітьми, щоб не збились з призначеної їм землею холуйства. Я привчаю їх змалечку, як в старовину привчали молитися за «таточка, мамочку, бабусю, дідуся і всіх православних християн».

У мене своя система.

Я гукаю Ведмедя (так звать моего сына) і ласково запитую його:

— Скажи мені, моя крихітко, перед чим ти повинен нагинатись?

— Перед Пієм, таточку.

— А що є Пій?

Він дивиться на мене і, не збиваючись, карбує:

— Пій — все, що над нами суще.

— Наприклад?

— Іван Степанович Дуля — голова вашого правління; Параксека Юхимівна — його жона, Ляля і Лолья — його дітки.

— Хороше! — б'ю я в долоні і проваджу іспит далі.

— А чи вмієш же ти добре нагинатися?

— Мама кажуть, що я добре це роблю. Мене навіть погладив колись сам Пій.

У моого синка завжди світле личко і ясні бліскучі очі... Кров моя і плоть моя! І тоді в екстазі батьківського чуття я стаю на четвірки і кричу весело і радісно:

— Плезуй, дивись, як це робить твій тато. Вигни спину. Припади до землі. Зроби щасливі очі!

І ми вдвох плаzuємо по підлозі.

— Хто краще? — врешті питаюся я. І мій синок відповідає мені:

— Я, таточку, я молодший, і в мене хребет як із гуми.

Я люблю свій витвір і хочу, щоб таким було все людство.

Слухайте, дивітесь далі.

Ось він увивається вужем: блискавка, стріла, гума! Потім стає на задні лапки і покірно схиляє голівку.

Очі йому — безмежна покора.

Руки йому — безмежний терпець.

Ноги йому — стовп віри і утверждення.

Скажи: «Стій», і він буде стояти сто, тисячу, мільйон літ. Це найбільший майбутній Холуй.

Я життерадісний, я бадьорий, я навіть веселий у себе в кімнаті. Я стаю на одну ногу і роблю довгу стойку. В дзеркалі

я бачу велику солідну фігуру в чорнім костюмі, ледве зігнуту — знак плавування. Біляве волосся артистично зачесане назад, голені щоки; сліпучо-білий комірець, манишка і манжети говорять без слів: він в пошані у Пія. Я стою на одній нозі, верчусь на п'ятці і разом дивлюся на себе.

Очі мені великі і безневинно ясні: сірий м'який колір надає їм особливого світла, що може раптом спалахнути і, знищивши, ще ласкавіше розлитись.

Я в себе в кімнаті. Я міцно прикрив двері і запер їх: я милуюся з себе без свідків.

Тікайте від свідків. Як вогню бійтесь їх!

Я не можу виносити чужих очей. Вони зазирають в душу, в кишені, у руки — вивертають їх; вони не дають спокійно закінчити розпочату справу; вони бруднят Ваші комірці, манишку і манжети: «Що коштує? Відро сліз? Склінку крові? Дівочої честі? Честі чи його доброго імені?»

Уникайте свідків. Робіть свої справи на самоті. Танцуйте в своїй кімнаті без свідків.

НА РОБОТИ

(Класичний зразок холуйства; із моєї записної книжки за 1918 рік.)

Іх привели дванадцять голодних обірваних бунтарів і серед них батька, що породив на світ такий пишний зразок натхненнішого холуйства.

Вони були брудні; замість одежі — глоття, замість рук — чорні узлуваті канати.

Я був в той час на вершку слави, і ім'я мое наводило жах на нащадків Прометея. Але чим більш ненавиділи мене вони, тим я був у більшій ласці Пія.

В ін пізнав мене і, глупа людина, набравши апостольського вигляду, вигукнув, простягаючи руки вгору:

— Боже, коли ти єси на небі, коли твій могутній й всесильний дух витає над землею і бачить все, що твориться тут, коли тільки від твого погляду летять громи, і двигтить земля, і тріпоче все живе і мертвє створіння: люди, каміння і гори — зглянься надо мною; накрий мене темною ніччю смерті; вирви очі мої, печінку, розкрай серце мое, висуши до краплі кров мою і змотай жили, щоб я міг викупити прокляття своє в образі цього мерзотника, що на горе землі народивсь моїм сином.

Він стогне; запалі очі йому бліскають злістю, стражданням, і руки, закуті в цепи, пориваються перервати мені горло.

Я, звичайно, сміявся. Що міг я робити з таким нерозумним хлопом? I я дав йому склянку води.

Він жбурнув мені її у вічі з дикими прокльонами і лайкою.

Я сказав:

— Дуже жаль, що так трапилось,— і наказав підійти до себе.

— Бий,— закричав він,— мерзотнику,— і, наблизившись, плюнув мені в лицце.

— Ще! — наказав я.

І він плює ще, ще і ще.

Плював злорадісно, жорстоко і, наївний, гадав у слині презирства втопити честь великого із найбільших Холуй. Але невже Холуй існує на те, щоб ображатися від плювака божевільного? Він не знає душі Холуя, не знає того, що найбільша шана для мене — одержати плювок ще, ще і ще раз. Бо плювок — те ж саме, що відзнака на груди, що ласка великого Пія, що діамант погляду його радісних очей.

Не бійтесь плювків. Сміло підставляйте очі під них. Слина — тільки вода, і невже хтось із вас став би захищати свої ниви від дощу? Де є такий божевільний, щоб тікав від своїх прибутків.

— Я задоволений,— сказав Холуй, сказав я.— Але ти скінчив своє діло і дай мені змогу зробити своє.— Він витягшио і підставив лицце для ударів.

Я ударив його в щелепи сильно і дужо — так, як уміє бити Холуй, коли за спиною у нього стойть всемогущий Пій.

Потім бив ще його в зуби, в ніс, в очі, уші, при цьому говорив щоразу:

— Це за Пієву кривду.

— Це за кривду його діток.

— Його подруги.

— Його маєтку.

— Його волів.

— Його корів.

— Його Осла.

— А хто той Осел? — утерши кров, запитав той, хто народив Холуя. На його думку — це мав бути сатанинський жарт, але я, сховавши зуби, ласково відповів:

— Осли не родяться в наших краях; це із десятої заповіді ³.

— Я був би дуже радий, але на своїх зубах пересвідчився, що це не так.

Наївний, глупий бунтар. Він хотів вразити мене в серце і не знав, що той удар упаде на нього самого.

— Осел — то я,— сказав великий Холуй. Він одсахнувся. Очі йому вилізли із орбіт, і лицце набрало земляно-чорного кольору.

— Боже мій,— простогнав він,— я батько не тільки Холуя, а й Осла?

І він закрив лицце руками.

Він стогнав, рвав тіло, бився головою об стіну, і з грудей йому вилітали покваліві прокльони.

Я сміяється: як, ти до цього часу не знат, що Холуй може бути єй Ослом? І я ще раз тихо єй спокійно проказав йому майже на ухо: «Так, той, хто має бути твоїм сином,— не тільки Холуй, а єй Оセル».

І, ставши на четвірки біля ніг Пія, я заревів високим і зичним голосом: «Ї-га!» — так ревуть осли.

Я не хочу розказувати далі, бо всі зусилля мої повернути його на вірний шлях ні до чого не привели. Він залишився голодним бунтарем і за півгодини одійшов у вічну оселю дурнів.

Лікар констатував розрив серця.

Мої записки не закінчені. Я показав тільки фрагменти холуйства, найвищі зразки якого перейдуть перед вами далі. Це тільки початок. Холуйство, як і всякий процес, починається з дрібниць і поступово набирає діапазону і розмаху. Воно виростає майже непомітно, хоч я не можу сказати, що був колись час, коли я не був Холуєм.

Як це прекрасно! Я милуюся з себе самого як з дорогоцінної речі, що являється людству раз у віки. І через це показую себе людству на весь зриг.

Дивуйтесь — я весь перед вами.

Але я заговорився, хоч це властиво людині, що проводить свої думки і трошки гарячиться.

Свята і блаженна гарячка! Ти властива всім людям, але для всіх ти печаль і зло, бо несеш з собою хвилювання і неспокій.

От через що я говорю — не хвилюйтесь, не мисліть. Кожна зайва думка — етап до життєвих незгод.

Уникайте думок, як свідків. Дивітесь у вічі Пієві — там океан натхнення для вас.

Прислухайтесь, як дишіше Пій — і досить.

«Мисль ізреченная есть лож»⁴, і хто поручиться, що ви не скажете не те, що треба? От через що, дбаючи за вас, я говорю: затуліть рота або краще попросіть, щоб його вам заткнули. Так безпечніше. Іноді, щоб продемонструвати свою волю, можете сказати собі мовчазно: а все-таки нічого. Ніби мовчите і говорите разом...

Дивітесь у рот Пієві: його слова — ваші слова. Звідціль єдиномисліс. А де єдиномисліс — там спокій. У очі пильно вглядайтесь — бо його погляд — ваш погляд. І ви не будете скоса дивитися.

Ви вагаетесь? Ви не хотите бути Холуєм? Дух Прометея ще живе у вас? Залиште. Ваш шлях величного і незрівняного Холуя.

Харків, 1926 р.

СВЯТИЙ ХАСАН

Сатира

Жив колись у Бархарді мудрий емір Святий Хасан. І жив таки в тому ж місті поет Ібрагім Розбишакуватий. Святий Хасан мав дві пристрасті. Одну — до жінок, другу — до сокир: нічим-бо красивіше не відрubaєш голови вірнопідданому, як сокирою.

Сокир цих назбирав емір цілу колекцію. Розвішані вони були на стінах конференц-зали, де під час банкетів збиралися аристократи й багачі всього міста, а коли то й з усієї держави. Сокири були розвішані під номерами.

Найбільше емір любив сокири під номером першим і під номером тринадцятим. Під номером першим висіла сокира делікатна, витончена, вигострена так, що лезо її могло сперечатися з лезом шаблі з найкращої дамаської сталі¹. Цією сокирою Святий Хасан зрубував голови тим дівчаткам з гарему, які уві сні марили про волю, про свою вітчизну, про батька і матір, а також про того хлопчину, з яким не настоялася під зорями, не наговорилася, не намидувалася. Голови їм ця сокира відтинала навіть без болю. Цю! І вже oddілився тулуб від голови. Тулуб лежить на землі, в смітті, в куряві, а голова на срібній тарелі мило усміхається, ніби каже державцеві: «Ах, як ти поспішив недоречно! Ми могли б іще пораювати з тобою. Я вже й зілля з цикути² наварила для тебе».

Так само легко oddілялися від тулубів голови наслідних принців крові, тобто тих бідолашних хлоп'ят, яких у менш цивілізованих країнах царськими байстрюками звуть. Самі розумієте, яким небезпечним для державця може бути хвіст з таких безбатченків, родонаочальників ніглізму, космополітизму і взагалі всякого відщепенства.

Сокира під номером тринадцятим була повною противідностю сокирі номер один. Скував її коваль з пофосфорованого заліза, від чого вона раз у раз щербилася, з леза висипалися більші й менші зернятка сторонніх вкраплень, так що вона швидше нагадувала стару, викинуту з ужитку пилку. Держак до неї зроблено було з сухої верби, а обух з тоненької

жерсті. Держак і обух, отже, нічого не важили, бо найважчою частиною цієї сокири було її лезо.

Святий Хасан дуже полюбляв саме цю сокиру. Нею він відчавлював голови різним крамольникам: протестантам, повстанцям, а найбільше різним ученим, зокрема філологам, філософам і поетам. Особливо останнім. Це був дуже небезпечний елемент у державі, що вже помітив античний Платон, якому й належить пріоритет у виробленні методів боротьби з поетами. Він радив властям, предержащим їх, просто виставляти з держави в інші поліси³, оскільки відлюдних районів для заслання ще не існувало тоді.

Хасан Святий, як бачимо, виїх щось нове в цей арсенал знарядь, зокрема він рубав поетам голови сокирою, відомою в його зібраних під номером тринадцятим. Рубоне по в'язах супостата-крамольника і не відрubaє відразу, тільки м'язи почавить, а може, ще і якийсь хребець. Чого не зробив з першого удару, те дороблятиме згодом другим, третім, четвертим ударом. Мочалити і мочалити. А мочалений від стогону надривається, благає: «Убивайте, не мучте!» Святий Хасан найбільше був у захопленні саме в ці хвилини. Почує зойки засудженого і не поспішає, навпаки, розтягає хвилини насолоди.

Отож одного разу до рук Святого Хасана потрапив страшний злочинець — поет Ібрагім Розбишакуватий. Чим він зачинив перед державцем? Справа складна. Живе чоловік на світі, пише вірші, в яких навчає, як відрізняти солов'я, закоханого в царівну, від солов'я, закоханого в дочку ковала, як з манівців зйті на шлях істини, що таке істина і що таке фальш, або ще подає міркування — як відрізнати правителів справедливих від деспотів і тиранів, славить вино і втіху від споглядання величі творця вічних цінностей.

Спочатку Святий Хасан вживав заходів, щоб підкупити Ібрагіма, зробити його ручним придворним поетом. Але той був затягтий, гордий, від ласки державця ухилився, ну й домігся того, що його схопили слуги Святого Хасана, поставили перед Святым Хасаном, і Святий Хасан сказав йому, мило посміхаючись, сяючи своїми прозорими темно-карими очима:

— Звісно, я міг би рубонути тобі голову сокирою номер один, міг би скористатися й сокирою номер тринадцятий. Але ж це було б, кажу, дуже жорстоко. Тобі ж тільки тридцять шість років — жити тобі та жити! То й живи собі на здоров'я. Отож я й прошу суддів справедливості (так він катів своїх називав): сокири віднесіть на місце, а славетного поета посадіть у камеру номер сім, бо коли сім, як кажуть піфагорійці⁴, то буде всім... Це просторе приміщення з досить помірними вікнами, з яких одно виходить у розарій еміра Бархардського, а друге — в бік противлежний. Там є добряче ліжко, стіл для

писання, атрамент, папір, пера, повні зібрання творів Платона, Арістотеля, Фірдоусі⁵, Гафіза⁶, Навої⁷ і багатьох інших класиків. Там не жарко, не холодно, обслуга вчасно приносить їжу й питво, і повітря там досить. Щодо блощиць, то і їх там порівняно небагато. Мій вчений математик Захір нарахував їх на одному квадратному лікті лише двадцять десятків і п'ять одиниць. Площа чотирьох стін, підлоги й стелі того приміщення дорівнює величині в дві тисячі чотириста п'ятдесят квадратних ліктів. Отже, любих маленьких блощиць там може розплодитися не більше, як... Гей, Захіре, скільки їх там усіх може мешкати?

— Поспішаю відповісти, о мій ясний пане! Всіх їх там може мешкати щось близько трьохсот тисяч особин, а коли точніше сказати — триста шість тисяч двісти п'ятдесят одиниць.

— О, чуєш, мій любий поет! — сяючи якнайприємнішою посмішкою, вигукнув Святий Хасан.— Лише щось там із триста тисяч. Так що з богом, чоловіче добрий, з богом! Як не полінушся, перекажи через своїх служок, як тобі там поведеться.

Отак було.

Через місяць поет Ібрагім Розбишакуватий помер у своїй камері від виснаження. Святий Хасан не дуже його пережив. Скинув його з престолу його власний син від тридцять сьомої жінки, теж Хасан, тільки не Святий, а Божественний, і вкинув, між іншим, в ту саму, сьому камеру, дифірамби якій так співати умів Святий Хасан. І він там теж загинув від виснаження.

17 лютого 1972 року

НОТАТКИ ПРО ЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ 20—40-Х РОКІВ

У Куліша¹ вдома був один-два рази в якісь справі. Чи-стота в квартирі, у всьому охайність, порядок. Письмовий стіл — чистий, без газет, книжок, паперу й різного іншого мотлоху — відполірований блиск, до того ж не стіл, а столик, як рівняти до справжнього кабінетного стола. Ми тоді жили в Харкові в будинку «Слово». Там був просторий двір і пристойний скверик, навіть з квітами. Там і зустрічалися «слов'яне». І я кілька разів з Кулішем, бо він теж любив там проти сонечка посидіти. Хвильовий², Тичина³, Вишня — ніколи в той скверик не виходили. Тоді я часто виводив у скверик своїх ще маленьких дітей⁴, там і з Кулішем зустрічалися. Пам'ятних розмов не було. Справляв він на мене особливе враження: мені здавалося, що з кожного руху його, з виразу обличчя, очей ллечеться талант, доброта, доброзичливість, лагідність, мудрість. Бути з ним було дуже приемно.

Юрій Смолич⁵ дуже щасливий, бо був присутній при серйозних розмовах Хвильового. Мені не доводилось. У перші роки життя свого в Харкові я дуже прив'язався до Хвильового, часто бував у нього вдома і — тепер розумію — не раз набридав йому своїми пустими візитами. Пізніше, в середині 20-х років, їздив з ним на полювання, ще пізніше — оселилися в одному будинку, я на другому поверсі, він — наді мною на третьому. І тут, в «Слові», перші роки частенько бував у нього.

Були й «але». Десять 24 році або близько того в мене сталася внутрішня криза, втратив віру в себе, зненавидів (і справедливо!) своє попереднє писання, і це саме в той гарячий момент, коли на сторінках газетної хроніки мало не щодня народжувалися різні літературні організації, зокрема «Гарт»⁶ в кількох одмінах. Не виходячи з «Плуга»⁷, я вступив в одну з таких новіших — хвильовистську організацію (таки ж, напевне, «Гарт») та й забув про це⁸. Тим часом Хвильовий узявся гарячково наводити лад у своїй хвильстій організації, насамперед вирішив позбутися балаstu. В баласт потрапив і я. Такого й такого числа, в такій і такій газеті (мабуть, це «Вісті» були) з'явилося

оголошення про очищення такої і такої організації від баласту. В числі інших прізвищ було й мое. Заклопотаний своїми перевживаннями, внутрішнім безладдям, я з цілковитою байдужістю сприйняв цей факт. Який там «Гарт», коли не знаєш, що робити, куди йти, що чекає в майбутньому. Жалюгіднішої постаті за мою в той час, певне, Харків не бачив. Коли про це згадав — продовжу. Вся проблема впиралася в життя: як його бачити, що в ньому бачити, як упіймати хоч маленьку ниточку від того, що називалося новим життям? І я не бачив тієї ниточки, дивився на життя, яке клекотіло навколо мене, і нічого не розумів. Нове — це, звісно, революція, революційні події, фронти, партизанска боротьба. Але ж я на фронті не був, хоч роки 1917—1921 прожив у селі⁹, був свідком зміни всіх властей, але ж до пуття ні одного з тих рухів добре не знав, хоч і вважав, що знаю. І, звісно, знав, але рівно стільки, скільки пощастило вичитати з газет і брошур. Крім того, про все це я написав кілька оповіданнячків, отож вважав, що тему вичерпав (насправді й не підходячи до неї!)¹⁰.

Отож перед усією складністю життя став малоосвічений, малодосвідчений молодик. Що з старою «партизанською» темою покінчено, для мене це було ясно, та коли не ця тема, то що, то яка тема? Життя надо мною і круг мене гриміло, я ж не бачив його! Певне, вибрatisя з цієї ями допомогли поїздки в Червоноград, в Шахівку¹¹. Там було багато цікавого. Я знав добре минуле шахівське життя і тому міг відразу побачити те, чого там раніше не було! Воно, те нове, не лежало на поверхні, треба було шукати його в глибинах, та як шукати, коли ходу донього не знаю? Так з'явилася червоноградська тема, в якій з мукою почав намацувати паросточки нового. Отже, з внутрішньої кризи народився з трудом, з похибками, неясностями червоноградський цикл.

Повертаюся до Хвильового. Він був комуністом і — принциповим. Зобов'язання, взяте на себе, він вважав непорушним. Принаймні двічі я міг у цьому переконатися напевне. Десь у надрах тих самих 20-х років він написав нову працю, продовжуючи, певне, цикл своїх памфлетів «Україна чи Малоросія?»¹². Цю свою працю він носив і в ЦК, там читали її. Прочитавши, осудили, зобов'язавши Хвильового не поширювати її. Ми йшли з ним вулицею, він розповідав про цей випадок. Спочатку мені, звісно, хотілося попросити його рукопис прочитати. Та це був перший імпульс, зразу ж по тому я відчув, що не маю права цього робити, і ще відчув, що він не зміг би цього зробити, не зміг би поламати свого слова. У ВАПЛІТЕ я прийшов, здається, тоді, коли Хвильовий, Яловий, Досвітній¹³ були виключені вже звідти або справа доходила до виключення¹⁴. І от їх виключили. І тоді та й по тому чимало писалося, що це був

хвильовистський маневр, викрут, що, залишивши організацію, він насправді продовжував і надалі керувати нею.

Це невірна, упереджена думка.

У ці роки я додому до нього вже не ходив, але зустрічатися доводилося часто — у видавництвах, у Будинку Блакитного^{14а} в книжкових крамницях і просто на шумливій Сумській. Історія з баластом для мене ніколи не була історією, я про неї давно забув, а з Хвильовим налагодилися звичайні добре взаємини. Зустрівшись, ми не обмінали один одного, спинялися, розмовляли. Траплялося таке, що я проводив його додому. При таких зустрічах про все говорили, крім життя ВАПЛІТЕ. Він твердо дотримувався своїх зобов'язань, і я глибоко поважав його за це.

Він був солдат, жилавий, легкий, спритний. В армії служив у піхоті, ходив швидко: іде — тільки холоші метляються! Одного разу поїхали на полювання на Лиман двома групами. Перша група виїхала раніше, а друга затрималася. До складу другої групи входили Хвильовий, Гриць Коляда¹⁵ і я. Вже звечоріло, і треба було поспіти на вечірній переліт. Отут Микола Григорович і показав себе! Гриць і я були вищі за Хвильового на зрост, молодші на якийсь десяток років, та коли довелося поzmагатися в спритності з Хвильовим, коли довелося поспішати, з'ясувалося, що проти старого солдата ми просто сирі глиняні вальки. Він ішов, а ми з Грицем бігли навздогін, молоді, дужі вахлаки.

У середині 20-х років Уманцева¹⁶ якось розповідала, що напередодні у Хвильового була розмова про молодих письменників. Хвильовий спинився тоді на двох молодих — на Яновському¹⁷ й Сенченкові — і не знав тоді, кого вище поставити.

Двічі сердився на мене: раз за те, що я вкрав у нього жіноче ім'я Іраїда¹⁸, вдруге за те, що на полюванні забрів на ту діляночку, яка, за жеребкуванням, закріплена була за ним. В обох випадках правда була на його боці. На ділянку Миколи Григоровича я забрів тому, що мені набридло самому блукати по чагарнику. В той час мисливських звичаїв як слід я ще не знав. Щодо Іраїди, то справді почув я це ім'я від Миколи Григоровича і, захотівши привласнити, схитрував сам із собою. Якщо Іван, Оксана, Христя є всенародним надбанням, то чому норми ці мають не поширюватися на Іраїду? Себто вчинив так, як чинять усі софісти в світі. Невеличкий злочин, а все-таки злочин.

У 1923 році був присутній при зустрічі Хвильового з Павлом Григоровичем у Хвильового на квартирі. Хвильовий дуже любив поезію Тичини, цитував його вірші напам'ять. Особливо подобався йому той вірш Тичини, де заєць ромашкам очі розтуяє¹⁹. Любив його цитувати, не приховуючи свого захоплення. Відомо, тобто колись відомо було, що Хвильовий і Ти-

чина мали ідеологічний конфлікт. Ішлося про деякі думки, висловлені Тичиною в поемі-вірші «Псалом залізу»²⁰. В цьому своєму геніальному витворі Тичина з різних боків підходить до висвітлення «псалма залізу», бетону — цих символів ХХ залізного віку. Якщо в IV частині поет говорить про новий, комуністичний псалом залізу, то в першій — про картину світу, яка передувала цьому. Похмурим тонам цієї частини відповідають і ключові рядки — «Ненавидим залізо й мідь...» (цитую з пам'яті). Хвильовий проти цього виставив контртезу: «Кохаємо залізо й мідь»²¹. Зараз обох цих творів у мене нема під рукою, тому й трудно сказати, хто з них правий, хто ні. Не думаю, щоб геніальне поетичне відчуття зрадило Тичині — зрозуміло, коли з твору не вихоплювати рядки, а брати його в цілому. Можливо, що мав рацію і Хвильовий, адже могло статися й так, що говорили вони в цілому про різні речі. Відповідь Хвильового була опублікована, Тичина напевне знав її. Як вони зустрілися? Хвильовий хвилювався і готовувався до зустрічі, дома були вжиті належні заходи. Я був тоді молодий, недосвідчений, дуже наївний. Я теж читав Тичину, знав усе, що він надрукував, напам'ять, благоговів перед ним. Вражав його портрет в окулярах, в пенсне, в яких він не дуже був схожий на ту демократичну письменницьку братію, з якою я познайомився в колишній домовій церкві Юзефовича²². І ось Тичина прийшов, не такий, як усі, і водночас такий самий. На столі в господаря стояло вино й горілка. «Боги тільки вино п'ють», — думав я, стежачи за великим поетом. Яке ж здивування мое було, коли він, одгетькнувшись від вина помахом зневажливим длоні, сказав: «Я гіркеньку люблю!» Гіркеньку любив і господар. Змісту розмов не пам'ятаю, минуло ж сорок сім років (зустріч відбулася в 1923 році, взимку). Але вони добре біля гіркенької присіли, в кімнаті було тепло, затишно, панував настрій симпатії й приязні, який я з приємністю згадую і через оці півторіччя.

У ті часи Хвильовий страждав частими головними болями, бігав по кімнаті своїм особливим піхотинським кроком, пов'язавши голову біленькою пов'язкою.

Влітку того ж 23-го року Тичина переїхав з Києва в Харків. Ми з ним заприятelювали, він приходив до мене в підваль на Басейній, 20, у домашніх розмовах був веселий, дотепний, містифікував листування закоханих молодят. Один з листів закінчувався особливою тичинівською кінцівкою: «С тèм досві...» Так гарно виходило в нього оте «с тèм досві...». Ходили гуляти по вулицях, на Сумську. Були в Павла Григоровича свої звички: він носив літню білу куртку на голому тілі, казав: «Ви теж так робіть, це для здоров'я корисно, тіло не задихається під одягом, а дише».

Одяг. Хвильовий одягові не надавав ніякого значення, терпіти не міг краваток. У окремих товаришів, та й у пресі видруковане, збереглося фото членів ВАПЛІТЕ. Прийшов у фотографельє і Хвильовий і забув начепити одну дрібницю — краватку. Хлопці її змайстрували з хусточки. Ходив багато літ в сірій обтрьопаній солдатській шинелі і облізлій солдатській шапці-вушанці. Ноги любив утепляти. Як усі, хто в гімназії вчився, не любив калош і не носив їх, але утепляв черевики зверху спеціальними накладочками, знав, як їх і звати, та зараз з голови вилетіло (чи не гетри). Красиві краватки і гарні костюми любив носити красень Валеріан Поліщук^{22a} — високочолий, вродливий з лиця, широкоплечий і водночас високий... Тичина одягався якось непомітно, пригадую лише, що того, 1923 літа носив білий, старанно випраний і випрасуваний старенький кітель з іржавими краплинками. І пізніше не переривалася наша дружба. Одного літа ми з ним ходили на симфонічні концерти в міський сад. Коли ж у Харків приїхав композитор і виконавець своїх творів (прізвище забув), Павло Григорович потяг і мене на концерт. Вихований на старовинній українській народній пісні і на Лисенкові (пісенному), я не був підготовлений до цього вечора, музика того композитора здалася сухою, тара-банною. Павло Григорович упивався і, помітивши мій порушеність сказати йому, поклав свою руку мені на плече, і я вже далі сидів не зворухнувшись. Під час наших прогулянок по місту розповідав про своє тяжке дитинство сина удови-дячих. Мала вона лише хату і жила в такій бідності, що звали в селі її старчихою, а Павлика малого — старченям. Варт йому було вийти з хати на вулицю, як сусідські хлоп'ята, такі ж самі старченята, накидалися на нього з образами. Хлопчик плакав, і мати пла-кала, радила йому не виходити на вулицю, а грatisя вдома, в хаті. Якимось чином хлопчикові потрапив у руки якийсь духовий інструмент — сопілка, чи флейта, чи, може, й отой Сонячний кларнет?²³, і мале хлоп'я виливало в звуках увесь свій біль, самотність, образи.

Пізніше Павло Григорович оселився в одному зі мною будинку «Слово», в одному й парадному. Я — на другому поверсі, він — на п'ятому. Там біля нього зібралися сім'я — брат, сестра, племінники. Павло Григорович виділив собі одну з трьох кімнат. Час від часу я навідувався до нього. Працював він тоді над Сковородою²³. Щоб ознайомитися і зріднитися з темою, зібрав цілу бібліотеку. Одного разу, зайшовши до нього, я побачив таку картину: всі столи, всі підвіконники, вся підлога, робочий стіл були заслані книжками, розгорненими на потрібних Тичині сторінках. Посередині по лінії «двері — робочий стіл» (він стояв у глибині кімнати) Павло Григорович залишив стежечку для проходу. Тоді ж Павло Григорович вивчав вірменську

й турецьку мови, до нього ходив знавець цих мов, здається, якийсь турецький підданий. Присутності в будинку Павла Григоровича якось не відчувалося. Навіть на наших сходах. Коли він виходив з дому, коли приходив — було невідомо. І в скверику не видно було його, і в дворі, де взимку заливали ковзанку і Хвильовий шаленів на ковзанах.

Про Сковороду в той час багато писали. Написав однойменну поему Й Валеріан Поліщук, вийшла солідна праця на цю ж тему Дмитра Івановича Багалія²⁵, може, іще щось було. І Поліщука, і Багалія я прочитав, враження особливою на мене вони не справили: Сковорода був невловимий для мене — я так і не дізnavся, хто він, що він, який його світ ловив, не піймавши. Пробував читати самого Сковороду, але взявся за це діло неміло, самотужки. І почав читати з тих Сковородиних трактатів, в яких він тільки починав шукати себе. Нічого не зрозумів і кинув. Тим часом для розуміння Сковороди потрібний добрий путівник по ньому. І починати читати слід не з початку, а з останніх його філософських трактатів. Про своє нерозуміння похвалився Тичині, він відповів: «Туману багато в нього, але серед того туману є багато важливих, потрібних досліджень, думок, поглядів». Я повірив Павлові Григоровичу на слово і років сорок до Сковороди не повертається, коли не згадувати сорок третього року. Тоді я працював у Москві²⁶, мені випадково трапився під руки том Сковороди, я знову взявся до нього, намагався читати «по-матеріалістичному» і майже з таким самим успіхом, як і раніше. Лише наприкінці 60-х років, потрапивши в сферу інтересів своєї дружини — О. С. Компан, взявся впритул за читання сквородинського двотомника, не перескоком, а наполегливо, систематично²⁷. З-під отого сколастичного туману, про який казав Павло Григорович, справді підвелася постать геніальної людини, пристрасної, одержимої боротьбою проти зла, за людину.

З-під пера Тичини Сковорода вийшов багатший, многогранніший, ніж у Поліщука і Багалія. Та про цього Сковороду вже всі і все знають.

У 1934 році Павло Григорович з Харкова переїхав до Києва, ми почали зустрічатися рідко, хоч приязнь до нього я ввесь час носив у душі. В другій половині 30-х років (можливо, це був 1937 рік, можливо — 1938) я надрукував у харківському «Літературному журналі»²⁸ дві статті про нього, вважаю, що добре²⁹. Критика і преса їх замовчали, хоч думки, висловлені в них, не загинули марно, добре люди використовували їх, не називаючи, звісно, джерела (одіозного!). Рідкі наші зустрічі в Києві були дружні й теплі. Робила їх ще приємнішими чарівна дружина його Лідія Петрівна Папарук³⁰, яку до того я зінав лише з тичинівських її присвят. Дружні почуття

єднали нас і пізніше, під час і після війни. Розбив їх вересневий пленум СПУ 1947 року ³¹, коли Каганович ³², призначений тоді на першого секретаря КП(б)У опрацював план поновити події 1937 року на Україні. Розробив грандіозний план чистки організацій і установ України, де, на його думку, окопалися в незліченній кількості українські буржуазні націоналісти. Почав, як звичайно, зі Спілки письменників. Намітив три жертви — Рильського ³³, Яновського, Сенченка. І відкрив по них вогонь з усіх гармат. Пленум тривав три дні — днями й вечорами. За цей час встигло виступити сто двадцять промовців. Кожен з них виходив на трибуну з розтрощувальною, як тоді казали, критикою. Уявляєте, що після всього цього залишилося від нас, зокрема від мене? Іду по вулиці і бачу, як давні знайомі тікають у під'їзди, в підвіртні, перебігають на другий бік вулиці. Був у мене приятель з дитинства. І схотілося мені випробувати його, як він ставиться до мене ³⁴. Зустрів його в нашому дворі ролітівському ³⁵ біля власної його машини, кажу: «Добре, що побачив тебе. Позич мені триста карбованців» (по теперішньому тридцять). І він, не підводячи в мій бік голови, відказав: «Нема!» Така відповідь могла б убити мене, коли б я не підготувався належно до неї. Після отого вересневого пленуму мене почали викреслювати з життя, дійшло до того, що одне видавництво вкralo в мене переклад популярної тоді повісті, видrukuvalo її без моєї згоди і без моого імені. Так тоді заведено було робити. Довідавшись про це, я вжив належних заходів, видавництво змушене було виплатити мені гонорар щось із п'ятнадцять тисяч карбованців. Тримаючи ці гроші в кишені, я й розпочав описану тут розмову із давнім-предавнім другом. Знайшлися і добрі люди. Зустрів мене одного разу Юрій Мокрієв ³⁶, сказав: «Я, звісно, знаю, що ти без грошей. Та повір мені — я теж. А коли б мені пощастило і я дістав би десять тисяч карбованців, чотири з половиною дав би тобі, чотири з половиною взяв би собі, а п'ятсот пішли б в ресторан і прогуляли б на зло ворогам!»

Ось тоді тріснула пружина й у наших взаєминах із Тичиною. Він відсторонився настільки, що навіть через десять років після того пленуму, зустрівши десь у Спілці, не помічав мене і дивився в мій бік як у порожнечу. Але одного разу ми все ж зустрілись, він тоді ще міністром був ³⁷. Гуляв я над Дніпром і, виходячи на дорогу, зустрівся з Павлом Григоровичем. Метрів за двадцять стояла його машина. Знайшов сили привітатися зо мною і, більш того, люб'язно запропонував підвезти до міста. «Чорт з тобою,— подумав я,— дати ногам відпочити — річ непогана». Бо таки справді був стомлений, і погодився. Люб'язність оця мене аніскілечки не здивувала, здивувало інше, здивував сам Тичина. У ньому з'явилося те, чого я раніше

не помічав. Щоб дійти до машини, треба було пересікти дорогу. Почали пересікати, і тут я витріщив очі від подиву. Павло Григорович не йшов, а ніби танцював, виробляв якісь дивні піруети, робив такі рухи, немов обминав незриму мені перепону. «Що з вами, Павле Григоровичу?» — спитав я. Він із стражданням на обличчі показав мені на мурашок, що густо мережали потріскане асфальтове покриття. Поглянув я на його страдницьку постать і — подарував йому все. Він боявся завдати кривди куточці, що ж тоді говорить про людину! Це була остання наша близька зустріч. Потому бачилися німо, лише здалеку. Я почав уявляти його як найніжнішу, найдорогоціннішу квітку, якій долею приречено було потрапити в сталінську катівню. Це людину зламало, покалічило, знівечило, вбило. Та я помилився. Він знайшов у собі сили випростатися. Викликав його якось до себе Скаба (не тільки його, а ще й Смолича, Миколу Івановича Супруненка і ще когось четвертого)³⁸, розповів щось про тере-вені зарубіжних націоналістів і запропонував написати статті, кожному в своєму плані, про розвідку української освіти, культури і про ту довершеність, якої домігся в розвитку ленінської національної політики на Україні Андрій Данилович Скаба. Вислухавши все це, Тичина скіпів. «Ви брешете,— сказав він у вічі «меценатові».— Ви все це робите на словах, а на ділі докладаєте всіх зусиль, щоб зробити навпаки!» Тичині, звичайно, не бракувало фактів. Скаба і «скабисти» підносили їх Тичині в необмеженій кількості і тоді, коли він був міністром освіти, і тоді, коли ходив у чині Голови Верховної Ради Республіки³⁹. І тепер усе це він виклав перед «меценатом». Це абсолютна правда. Мені про це розповідав Юрій Корнійович Смолич, що був при цьому присутній. Скаба, звісно, розсердився. Тичина попав в опалу, та ще й як! Незабаром мало святкуватися його 75-річчя⁴⁰. Та Андрій Данилович подбав про те, щоб свято обійшлося без нього. Не прийшов. І зробив ще й так, що про ювілей не дізналися республіки (зокрема Білорусь, Вірменія, Казахстан). З Башкирії тамтешні письменники приїхали як персональні гости поета, двом ленінградським письменникам довелося продиратися через офіційні рогатки, про що вони й розповіли на святі. Всю багатонаціональну літературу Радянського Союзу представляли якісь два московські літератори, які за своїми масштабами не могли представляти нікого, крім самих себе.

Ну, а Тичина зостався Тичною.

Пропустив. Тичина сердився на мене й критикував за «Подорож до Червонограда». На жаль, позаочі⁴¹. Розповідав мені про це Терентій Германович Масенко⁴². Павло Григорович тримав перед собою журнал і, гнівно показуючи на різні сторінки журналу, де була надрукована ця «Подорож...», казав: «Усе

це зайве, все це непотрібно!» Мені не вистачило духу піти до Павла Григоровича, він теж чомусь у вічі мені нічого не сказав.

Я сам згодом побачив багато недоречностей в опусі. Призвела до них письменницька, вірніше, авторська недосвідченість. Протягом тисячі років виробилося основне авторське правило: ніколи не поспішай дати в друк щойно написану річ. Дай їй полежати, вилежатися, а мозкові твоєму охолонути, щоб згодом тверезіше зважити всі «за» і «проти». Я цього не зробив. Написав і спрожогу — в друк! І ось тут підходжу до дуже важливого моменту в моїх взаєминах з товаришами, про яких тут було чимало мови. Я працював секретарем журналу, редактором був Олесь Досвітній ⁴³. На багато років старший за мене, досвідчений, вишколений на різних відповідальних роботах, він, здається, мав би уважно прочитати рукопис, порадити мені, сказати, що добре, що погано. Він цього не зробив, навіть не знаю, читав він цю річ чи ні. Як було написано, так і пропустив! Не знаю, як діло було в цензурі, відстоював він мою «Подорож...» чи ні, а от за мої «Записки Холуя» ⁴⁴, написані тоді ж, воював з цензором, кінець кінцем умовив його пропустити. Той пропустив, річ була надрукована. Громадськість осудила цей опус. Хай «Холуя» він, може, й не міг погано прочитати і погано зрозуміти, як інші, але ж у «Подорожі...» були допущені звичайні описки, нетактовності, що порочили самого автора. І цього він не зумів, чи не схотів побачити, чи, може, й не читав. Минули літа, п'ять насичених важливими подіями років. За цей час померло ВАПЛІТЕ, зник «Літературний ярмарок» ⁴⁵, представів існувати й «Пролітфронт» ⁴⁶. Я був членом усіх цих організацій, але не ініціатором. Оргробота ніколи мене не пригадувала. Я не знаю, як і коли зародилося ВАПЛІТЕ (ввійшов до нього пізніше), не знаю і того, як зароджувалися «Літературний ярмарок», «Пролітфронт». Але ініціаторами їх були люди, яких я любив, довіряв, з якими просто зжився, в тодішньому Харкові з ними не можна було розминутися, бо на початку 30-х років навіть жити почали під одним дахом. З Хвильовим мене пов'язувала давня закоханість у автора «Синіх етюдів» ⁴⁷; з Досвітнім я здружився на полюванні; глибока пошана мене в'язала із Тичною; з Копиленком я потоваришивав ще з 1912 і Панчем ⁴⁸ 1923 років. Близьке знайомство пов'язувало з Михайлом Йогансеном ⁴⁹, Яновським, Юрком Смоличем. Перед Кулішем я благоговів і любив його. Ці люди в основному і становили актив і ВАПЛІТЕ, і «Ярмарку», і «Пролітфронт», хоч, звичайно, дехто виходив із цього гурту, дехто приєднувався. Я добре почував себе в цьому товаристві, любив його, адже іншого в мене й не існувало. Були якісь тертя між нами? Крім випадку з Тичною, — не пригадаю. І ось взимку 1932 року трапився той випадок, який потряс мене, про який і зараз я не можу спокійно

згадувати. Серед дня у Хвильового зібралося його товариство, було багато людей, серед них Куліш і Досвітній. Я жив близько з Миколою Григоровичем, то й собі побіг зі свого другого поверху до нього на третій. Там було гамірно, весело, вступив у розмову. І раптом, не пам'ятаю вже в якому зв'язку, Досвітній накинувся на мене: «Ти хто такий? Де ти взявся?» (Такий ідейно мізерний, шкідливий носій всякої нечисті! При цьому підрозумівалося, що він якраз навпаки), — і таке в цьому роді. Він не був п'яній, взагалі того дня не було там п'янки. Я оставився. Як же ти запитуєш, хто я, коли я разом з вами топчу літературну ниву ще з 1921 року!? Як же ж ти запитуєш, хто я, коли, змагаючися з цензорами, друкував у своєму журналі мої писання? Скільки разів ми зустрічалися за чаркою і так просто в гостях у когось із нас! Це ж ціла третина моого життя — 12 років! І раптом — хто ти, звідки ти?

Це були важкі часи для цієї групи людей. Виходило так, що, незважаючи на всі зусилля, якась сила відкидала нас набік. І, мабуть, вони знесилися, почали шукати винного. Виходило так, що неначе тим винним мав бути я! Досвітній того року взагалі чогось змінив ставлення до мене, зокрема — коли працював у Всеукомдрамі — він головою, а я — секретарем секції — кинув необґрунтовано кілька різних грубих зауважень на мою адресу. Пояснень я не просив: розійшлися — і все. Тепер я знову бачив його проти себе вороже настроєного, з розчертво-нілим, аж темним, обличчям. «Ми взагалі не знаємо, хто ти, що ти!» Оговтавшись трохи від несподіванки, я обернувся і мовчкі вийшов з кімнати. Дуже хотілося гукнути йому: «Ex ти, банкрот! Ex ви, банкроти!» Та не сказав. Серед них був Куліш — а він тільки входив у творчийzenіт. Який же він банкрот?! Так і розірвався мій довгорічний зв'язок з Хвильовим, Досвітнім. Куліш залишився при своєму давньому ставленні до мене. Не раз заходив до мене. Один такий візит я запам'ятав на все життя. Після свого перебування на ХПЗ⁵⁰ я поїхав у Луганськ на завод Жовтневої революції писати історію цього заводу. Прожив там рік, час од часу навідуючись додому. Працював на цьому заводі я від травня 1933 до січня чи березня 1934. В грудні 1933 року я приїхав на кілька днів додому. Було моторошно. Йшли безконечні арешти. Наш будинок «Слово» з обох входів патрулювався філерами. За час моого перебування в Луганську зникли навіки Григорій Епік⁵¹, Валеріан Поліщук, Василь Вражливий⁵², Іван Падалка⁵³, Андрій Панів⁵⁴, Євген Касяненко⁵⁵, Павло Лісовий⁵⁶, Сергій Пилипенко⁵⁷, Володимир Коряк⁵⁸ і багато-багато інших людей. Хто залишився, ходили як приречені, з чемоданчиками напоготові. Надвечір'я було важке, холодне, сіялася мряка. Подзвонили. Це зайшов Микола Гурович, у білих ваянках, у теплому хутряному напів-

кожушку. Ввійшов стомлено. Скинув шапку, сів коло столу, збоку. Відсанався (він був хворий на серце — шість років війни далися взиаки), сказав: «Ось що, Ваню, всіх беруть, певне, візьмуть і мене. То я вам скажу, і це знайте: ніде й ніколи я не виступав проти Радянської влади, ніколи й нічим не провинився супроти неї». Ці слова запали мені глибоко в серце. Що я, проте, міг сказати йому, коли і в мене побачив він готовий чесоданчик? Я йому відповів: «Шанси у нас рівні. Тож коли щось зі мною трапиться, то знайте, що і я нічим не провинився супроти Радянської влади». Коли в перших місяцях 1934 року я повернувся додому з Луганська, ні Куліша, ні сім'ї його вже не було в «Слові».

Хвильовий любив повторювати слова Єсеніна «Все пройдет, как с белых яблонь дым»⁵⁹. Ніколи, навіть вдома, не був спокійний, все бігав по кімнаті, часто спльовуючи.

В ті роки в обох у них попідростали дочки, яких вони, крім іншого, навчали й музики. Обидві дівчинки грали добре, в тому числі й Бетховена, зокрема «Патетичну сонату»⁶⁰. Сонату цю обидва дуже любили і не раз, зібравшись, прослухували у виконанні падчірки Хвильового — Люби Уманцевої.

Хвильовий був легкий, спритний, з незвичайною віртуозністю ганяв на ковзанах взимку на нашому дворовому катку. Каталися на цей каток виходило багато людей, але хто ще, крім Хвильового, добре катався, не пам'ятаю.

Пилипенка називали: «Папаша, дайте папіросу і руб». Він, як і Хвильовий, умів гуртувати навколо себе людей, тільки інакше: побачитися з ним приходили в «Плуг», до Хвильового — й додому. Виходить, у Хвильового було більше домашності, камерності і, мабуть, демократичності. Солдатська благенька шинелька Миколи Хвильового не становила ніякого рубежу між нами, молодшими, і ним. Молодшими, тому що він був набагато старший, скажімо, за мене, мав народження, здається, в 1891 чи 93 році. Крім формальної старшості, була ще й інша: шість років фронтів! А це — зовсім інший, незмірно багатший внутрішній досвід. І все ж — рубежу не було! А між нами, молодшими, і Сергієм Володимировичем рубіж був. Може, тому, що він завжди був при звучній посаді — редактор газети, директор Інституту літератури? Хвильовий же був вільний птах, без якоїсь регламентованої професії, вільний художник, богема, чи що! І, проте, в ньому сиділа безодня енергії, винахідливості, ініціативи. Більшість з того, що хвилювало літературну суспільність 20-х років, походило від Хвильового, він був ініціатором створення не менше як з півдесятка літературних організацій. Пам'ятаю, як на початку 20-х років він носився з ідеєю «федерації». Можливо, навіть вийшла літературна збірочка під цією маркою⁶¹. Пізніше морочився з «Гар-

том», не елланівським, а своїм власним, ще перед Елланом⁶², і т. ін. Він же автор памфлетів, опублікованих у 1925 році в «Вістях» чи в додатку до них^{62a}, що нарobili стільки шелесту. Він же — засновник ВАПЛІТЕ, «Літературного ярмарку», «Пролітфронту»... Людина невичерпної ініціативи й енергії! Цікава одна особливість. Він був лише майстром початку. Почне, а закінчують уже інші. «Гарт» від Хвильового перейшов до Блакитного, звідти до Микитенка⁶³. ВАПЛІТЕ почав він, закінчував Куліш, а «Літературний ярмарок» закінчував Григорій Епік...

Хвильовий і Блакитний. Про суперечки між ними нічого не знаю. Запам'ятався, проте, такий факт. Коли Блакитного поклали в лікарню в Померках⁶⁴, Хвильовий почав організовувати одвідування хворого Еллана. Ходило не менше як чоловік з десять: Тичина, Куліш, сам Хвильовий, Копиленко, Йогансен. Я не ходив, чимось був зайнятий. Закликаючи товаришів до поїздки в Померки, він, це я сам чув, висував такі аргументи: треба одвідати хворого товариша, показати йому, що він не сам, що всі ми з ним, що справа, за яку він бореться,— і наша справа.

Безперервна організаційна пропасниця Хвильового, з одного боку, і раз на довгий час визначена організаційна форма у Пилипенка. «Плуг» був заснований в березні 1922 року і проіснував з єдиним незмінним головою Пилипенком до 1932 року, до розпуску всіх організацій. «Плуг» був воїстину «Земле моя, всеплодюча мати»⁶⁵. Він виростив кадри, які потім, пізніше, заповнили ряди ВУСППу⁶⁶, ВАПЛІТЕ, «Молодняка»⁶⁷, «Західної України»⁶⁸ ще й «Трактора»⁶⁹ — була й така письменницька організація. Через «Плуг» пройшли Панч, Усенко⁷⁰, Копиленко, Сенченко, Василь Вражливий, Володимир Гжицький⁷¹, Бедзик⁷², Шмигельський⁷³, Савка Божко⁷⁴, Кириленко⁷⁵ і багато-багато інших! Ще треба сказати ось що. На початку 20-х років своє помешкання мали, по суті, лише плужани: це величезне напівпідвальне приміщення в Селянському будинку. Тут щотижня відбувалися уставлени підручникі «понеділки». Аудиторії збиралося від 50 до 100 чоловік. От сюди й приходили «понеділкувати» і виступати і неплужани. Зокрема я пам'ятаю в цій аудиторії Павла Григоровича Тичину. Того вечора з читанням свого оповідання виступив Василь Вражливий. Вислухавши, Павло Григорович сказав: «От уже готовий письменник!» У цій же аудиторії з читанням своїх новел з циклу «Сині етюди» виступав, і не раз, Хвильовий. Після одного з таких читань ходячою цитатою стали такі його слова: «А сосни гудуть, гудуть. Чого так сосни гудуть? Ах ви, сосни мої, азіятський край!»⁷⁶

«Плуг» щоразу обновлявся й існував далі. Вели його — Пилипенко, Биковець⁷⁷ і чергові висуванці. Незмінним членом «Плуга» був Андрій Васильович Головко⁷⁸ й Андрій Панів. Я в «Плузі» перебував з березня 1922 року по серпень 1926 року, коли перейшов у ВАПЛІТЕ.

Михайло Яловий — загадкова людина. Широколицій, привітний, з постійними перескоками в громадському житті. Ось що я про нього писав у 1927 році в «Подорожі до Червоноїграда»: «Михайло Яловий — екс-голова Конградської Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, екс-редактор «Бідноти», екс-редактор «Червоного шляху», екс-президент ВАПЛІТЕ, поет, драматург і романіст, симпатична людина й товариш. В 1917 році він був молоденький студент-медик, кучерявий і гарний, як дівчина. І ми, малеч, школярі, з повагою і тримтінням дивились на нього, перешіптуючись між собою: «Он пішов Миша Яловий». Зустрів я його в 1924 році в редакції «Червоного шляху». І він уже був не кучерявий, але такий симпатичний, як сім-вісім років тому».

Такий він залишився й пізніше. У «Слові» були свої «колодки», справжні колоди, складені під парканом, якраз проти моїх вікон. І я не раз і не два бачив, як сонячного ранку, вибравшися з кімнати, він сідав сам на ті колодки і грів довго й, очевидно, із задоволенням проти сонечка свою облисілу голову і таке ж велике, завжди чепурно поголене обличчя. Ми з ним були добре знайомі, але «шапочко». Дома я у нього був лише один раз, ще коли ми жили на Басейній вулиці в Харкові (я в номері 20, він — у 22 чи у 18). Я гуляв на тротуарі, повернувшись додому. Він запросив мене зайти — у них співатиме гарна співачка (якщо не помиллюся — Захарченко). З'ясувалося, що він жив в одній квартирі з народним комісаром фінансів УРСР Полозом (ім'я, по батькові забув)⁷⁹. Справді, того вечора у них гостювала співачка, гарно співала. Обидва господарі і господиня дому — дружина Полоза, були люб'язні, та я відчував себе не в своїй тарілці і більш до них не заходив. Уявляєте, як воно звучить: якийсь бездарний літератор — бо-гема Сенченко і народний комісар фінансів! Моторошно... Потім ми з Яловим жили в одному будинку — в «Слові». Зустрічалися часто за принципом: «Здоров!» — «Здоров!» — «Як справи?» — «Ta нічого...» Кілька разів і я, гуляючи зі своїми малими тоді дітьми, підсідав до нього на колоду. Йому до смаку припала якась модна, десь і колись почута пісенька: «Скоро солнечное лето, чьи-то сбудутся мечты, покупайте у Сюзетты, покупайте у Сюзетты ароматные цветы». Усіх слів він не співав, а тільки повторював безконечно: «Покупайте у Сюзетты, покупайте у Сюзетты ароматные цветы...» Його роман «Золоті лисенята», який вийшов десь, певне, року 1929, я про-

читав. Читався він з приємністю, проте сильного враження не залишив. У Хвильового теж була улюблена пісенька: «Шумит ночной Марсель в притоне «Трех бродяг», там пьют мужчины эль, а женщины курят табак. Там жизнь не дорога, любовь опасна там, недаром старый негр там кровь смывает по утрам...» Теж всієї пісні не співав, а тільки ту фразу, яка сьогодні причепилась до пам'яті чи до язика.

Роман його «Вальдшнепи»⁸⁰ прочитав увесь. Хто не читав цього твору, той не може скласти повного уявлення про Хвильового. Особливий талант, гострий, витончений. Зміст уже випарувався з голови, залишилося враження: повен світла, неба, Дніпрових просторів (дія відбувалася на лимані). Люди розумні, живі, діють, люблять, страждають. Прочитавши рукопис, я подумав: «Буде великим нещастям для нашої літератури, коли його заборонять». Заборонити його не заборонили, але світу роман не побачив з інших причин: ВАПЛІТЕ припинило своє існування, а з ним і журнал, де він почав друкуватися. Відгуки, які з'явилися після публікування перших розділів роману, я вважаю несправедливими, бо були продиктовані групівщиною, адже було модно лаяти все, що з'являлося з-під пера ваплітян. Лаяли Сенченковий «червоноградський цикл», лаяли п'єси Куліша, навіть «Патетичну сонату»⁸¹, лаяли все, що приносив у видавництва Яновський, у тому числі «Чотири шаблі», і надто — «Вершників»⁸².

З Юрієм Яновським у ті роки ми жили поруч на одній площаці. Після родинних конфліктів Григорій Епік розлучився зі своєю першою дружиною. Відбувся обмін. Вона перебралася в квартиру Яновського, а Юрій Іванович оселився в одній з кімнат трикімнатної квартири Епіка. Це на тій-таки площаці, де була й моя квартира. Юрій Яновський був хворовитою людиною. У нього було не все гаразд з нирками. Після трепанації черепа в районі вуха трохи недочував. Був високий, вродливий, страшенно працьовитий, однолюб, з вишуканим смаком, тонким розумом. Роки 1933—1937 були жахливі, він відсторонився від того, що діялося навколо, дотримувався однієї філософії — працювати, працювати, працювати. «Вершники» він написав у ті страшні роки і був битий за те...

Жив у ті часи такий собі письменник Іван Улянович Кириленко, людина одверта, по-своєму чесна, але малописьменна, до того ж українською зіпсована владою. Він колись працював секретарем Г. І. Петровського, потім на відповідальних посадах у редакціях, нарешті став одним із лідерів ВУСППу. Я з ним був знайомий ще з найдавніших службових часів, були на «ти», провели разом не одну годину. Десять на початку 30-х років, якось зустрівшися, ми за давнім звичаєм розговорилися. Він саме був на вершині адміністративного успіху і аж цвів од за-

доволення. Почали розмовляти про силу влади, про її принаду, про втіху до запаморочення, яку вона дає. Я, пам'ятаю, спитав: «А як ти себе почуваєш, не забув іще про те, як ходити ногами по грішній землі, простою людиною, без чинів і звання?» I він відповів: «Не уявляю такого життя. Мені або бути при владі, або не жити!» Сильно і чесно сказано. От оцей Іван Улянович і був однією з вищих інстанцій, над Яновським зокрема. Він осудив його чарівну поему «Чотири шаблі», кидав громи й блискавиці на «Вершників». «Знаємо, які це вершники! Віддайся їм на волю, то й завезуть, знаємо куди!» З гарної, чuloї людини виробився чиновник, кар'єрист, якому було байдуже до літератури, якому було начхати на все, тобто якому, щоб утриматися на своїх позиціях, потрібно булоувесь час чхати на все, гrimати, виявляти пильність, тобто раз у раз брехати, зводити наклепи. Без цього утриматися на своїй адміністративній вершині він не міг, його збили б звідти інші, меткіші, енергійніші, отакі, як Ілько Стебун⁸³. I він молотив направо-наліво, заробляв свою посаду, уніформу, становище.

Любив Юрій Іванович гарно вдягатися, носив красиві черевики і не міг писати на абиякому папері, абияким пером, абияким чорнилом. Він ходив по місту з магазина в магазин, підбирав якісний папір вищих марок, підбирав такі пера, щоб не видирали з паперу жодної ворсинки. Одна зволожена ворсинка — і сторінка зіпсована, Яновський викидав її і заміняв новою. Сторінка повинна бути як дзеркало. Писав непохапливо, літери виводив, ставив їх одну біля одної, одну в одну! Любив атрамент (тоді так говорили) не хімічний, а зелений — «алізариновий»! Стіл, як і в Смоліча та Йогансена, був вільний від всякого роду інтелігентської зайвині — розгорнутих рокописів, недочитаних книжок, читаних і нечитаних газет. Чистота, як у Миколи Гуревича Куліша, і дзеркальний бліск! Ховав у шухлядку рукопис, навіть коли заходив я! Найкращі дні наших зустрічей припадали на той час, коли він працював на Одеській кінофабриці⁸⁴. Він був закоханий в цю кінофабрику, закоханий у Довженка⁸⁵, у директора тієї кінофабрики, якогось відчайдушно прекрасного матроса, розумного, благородного, чулого. Сам він тоді писав перший свій великий твір⁸⁶.

Приїхавши з Одеси в Харків, спинявся у мене, і ми чимало провели чарівних годин за дружніми розмовами. Товаришували й пізніше. Життя розвело нас: я до війни залишався жити в Харкові, він зумів переїхати в Київ. А час, як відстань, точніше, відстань, як час, послаблює зв'язки, близьке далеким, затуманеним стає. Зустрічі наші в Києві здебільшого безрадісні були, нас продовжували молотити, за традицією, то одного, то другого, а то й обох разом. Нарешті він був зазнав тріумфу, та не навтішався спокоєм і змогою спокійно працювати. Вся

напруга довгих літ, коли його молотили, якось, сконденсувавшись, з страшною силою вдарила по серцю. Воно не витримало, і Юрій Іванович в розквіті сили пішов у небуття.

«Знаємо, які то вершники!» — згадав цю кириленківську фразу, і в уяві постали інші часи, пов’язані з 47-м роком, коли Каганович докладав всіх сил повторити тридцять сьомий рік на Україні ще раз. Він, як звір, накинувся на Сенченка, Рильського, Яновського. За розпорядженням, т[ак] з[ваний] вересневий пленум СПУ три дні підряд трощив ту трійню. Та сатрапові здалося, що трошили мало й не так. На другий чи третій день після того пленуму він зібрав у приміщенні ЦК збори київської інтелігенції, де він знову громив, гrimав, молотив найбільше Юрія Івановича і його роман «Жива вода»⁸⁷. Нарешті скрикнув на адресу критиків Яновського: «Хіба так критикують?! Я вам покажу, як слід це робити! Іване Дмитровичу (це до Назаренка⁸⁸), візьміть на столі в мене примірник романи!» Ух, як же чкурнув Іван Дмитрович! Я думаю, йому й зараз соромно згадати, як він побіг трюхачка, не пішов, а побіг трюхачка через сцену в кабінет Кагановича. Не знаю, як іншим, а мені було й соромно за Назаренка, і кривдно — адже ж це секретар нашого українського ЦК! Так ото він побіг і через мить тим же самим способом повернувся назад. Каганович узяв книжку, розгорнув її, знайшов потрібний абзац, почав читати. В абзаці йшлося про те, що надійшла весна, що війнули теплі вітри і з вирію почали поверватися журавлі. (Чи, може, навпаки було, може — осінь прийшла і ті журавлі зібралися в ірій; не пам’ятаю уже, а книжки звіритися нема під руками.) Прочитав цей «страшний»-абзац Каганович, одвів руку, скрикнув: «Чули про журавлів? Знаємо, які це журавлі!» На вищому і на нижчому щаблях тієї пекельної машини жили одними думками і висловлювалися одними й тими самими формулами: «Знаємо, які вершники! Знаємо, які журавлі!»

Між іншим, з тією критикою Кагановича стався конфуз. Розмахнувся рубонути, а коли почав рубати, забракло уміння. Поступово нахабний брутальний тон обернувся на якесь невиразне белькотіння, сатрап не натренований був аналізувати літературні твори, заздалегідь же не звелів холуям підготувати текст виступу і тепер не знав, що казати. Відбувався якимись дешевенськими беззмістовними загальніками.

Сумний спогад.

Василь Вражливий. Справжнє прізвище Штанько.

Не пам’ятаю, де він узявся у нас на Басейній, 20. Але на якийсь час там прижився; оселився, мабуть, після того, як Олександр Іванович, одружившися, перейшов до жінки. Симпатичний, гарний хлопець. Мав ліричний роман з Наталією Львівною Забілою⁸⁹, яку підносив до неба. Звали всі його Вася.

Та він мав власну вдачу. В плужанській богемі, якщо можна так сказати, не затримався. Десь познайомився з працівниками Державного видавництва України, влаштувався там на роботу, оволодіваючи мистецтвом редактора української мови. Гарно одягся, десь знайшов собі людську квартиру, гарну, ба навіть чарівну дівчину Льолю (може, Лялю?), одружилися і зажили у своїй власній кімнатці. Народили дочку Мар'яну. Пізніше разом з усіма перейшов жити в «Слово», зайняв там квартиру в тому крилі, яке виходило південними вікнами до моїх північних. Поставив собі завдання оволодіти французькою мовою. Найняв учителя і відразу взявся з ним за роман французького письменника Лесажа «Гриць Безп'ятий»⁹⁰ («Хромой бес», як був перекладений кимось російською мовою). Бивчав отак мову і перекладав, наполегливо і продуктивно. У родинному житті у нього створилися труднощі. Спочатку він чомусь каверзував, позирав начебто в бік одеських кіноартисток. Льоля-Ляля ревнувала, плакала, страждала. Неймовірно миле вродливе створіння. Вася стояв супроти сліз і благань її як кам'яний мур. І де в нього витримка така взялася! І Ляля-Льоля відомстила за все це. Поїхала на південь, на курорт, і звідти вже до Василя не повернулася. Зостався він вдвох з Мар'янкою, яка час від часу їздила в гості до матері в Ленінград. Був він гарний письменник, ініціативний. Сподобались йому чомусь Каспій, прикаспійські простори, він і поїхав туди на розглядини. Захопився підготовкою у тому краю до видобутку нафти, написав дуже гарний свіжий роман, який, коли не помиляюся, називався «Эмба Нефть» чи «Емба Нафта»⁹¹. Але роман вийшов уже в тяжку пору, коли кривавий собака Сталін дірвався до влади, позагризав усіх своїх можливих супротивників і почав винищувати всіх можливих, гаданих супротивників. Робилося все це в обстановці тяжкого фізичного й морального терору. Він був винахідливий. Винаходив все нові й нові демагогічні гасла, всі свої нові кошмарні злочини провадив під прапором боротьби з ворогами народу. Кінець кінцем і сам народ був оголошений «ворогом народу», і, щоб поквитатися із ним, кривавий кат організував два голоди на Україні і в південних районах Росії, на Кубані і в Казахстані⁹². Протягом років 1934—1938 по Україні, по її містах і селах, гуркотіли спеціальні тюремні машини, т [ак] з [вані] «чорні ворони», хапали свої жертви. Хто потрапляв туди, як правило, назад не повертається. Заарештованих морили голодом, піддавали страшним тортурам, розстрілювали тисячами і десятками тисяч із кулеметів, топили в старих баржах у Білому морі, біля берегів Соловецького монастиря⁹³. Зокрема там були потоплені Григорій Епік, геніальний наш драматург Микола Куліш, видатний режисер

Лесь Курбас⁹⁴. Топили їх в інших північних і далекосхідних морях. Десятки, сотні тисяч людей, і все це — вороги народу!

У цей час якісъ провокаційні сили організували переїзд західноукраїнської інтелігенції з Польщі в Радянський Союз. Це була сталінська диверсія. Він давно носився з думкою переселити українців у Сибір^{*}, а інтелігенцію її винищити. І ось в середині тридцятих років взявся за здійснення своєї програми. Обдурені провокаторами, з Галичини на Україну, зокрема в Харків, переїхала ціла група західноукраїнських інтелігентів і літераторів. Серед них — Василь Бобинський⁹⁵ з жінкою і дітьми і відомий письменник Антін Крушельницький зі своїми двома дорослими синами⁹⁶. І сотні інших.

Після того, як Василь Вражливий розлучився з жінкою, у нього вивільнилася одна кімната, де й оселився з синами Антін Крушельницький. Сталінські «чорні ворони» розправилися з Крушельницькими, тоді прискіпалися до Вражливого. Вони завжди знаходили привід для розправи. А тут і ламати голову довго не доводилося, бо, бачте, Василь Вражливий організував на своїй квартирі явочний пункт для шпигунів і диверсантів. І молодої людини, чудового письменника, свіжу, благородну, творчу людину було знищено. Взяли, і звідти він, як і десятки та сотні тисяч інших, не повернувся. Де вони його діли: чи голодом заморили, чи розстріляли з кулеметів, чи потопили в старій баржі — хто про це знає?

Богема. Що таке богема в умовах 20-х років? Це хлопці, які, надрукувавши раз якогось віршика, відчули себе вільними художниками, які живуть життям, вищим понад усіякі контори й подібне. До таких людей в ті роки належав і я. Щоправда, не можна сказати, що я уникав праці. Я пробував працювати на багатьох фронтах і щоразу зривався в богему. Особливо наполегливо я намагався зачепитися за роботу на початку свого переїзду в Харків. Тут я працював продавцем книг в нововідкритій книгарні Селянського будинку, бібліотекарем в одному з харківських воєнних госпіталів, учителем в початковій школі, викладачем української мови у клубі — і ніде не втримувався. Причина — брак кваліфікації, освіти, знань, крім одного випадку — праці в книгарні. Це було либо на переході з 21 на 22 рік чи, може, на 23 рік. Робота тут була мені посильна й цікава. Я жив серед книжок, а книжки любив. Але тут зі мною

* Про це в засекречений доповіді на ХХ з'їзді говорив М. С. Хрущов. Доповідь ця тоді ж, в 1956 р., була прилюдно прочитана в приміщені Спілки письменників. Я був присутній на читанні.

сталася одна біда: в цей час, певне, від поганого харчування, на мене напала якась хвороба сонливості. Надходила дванадцята година дня, і на мене налягав сон, ламав, хилив, вибивав з колій. Я засипав за стойкою, ховався в різні кутки, спускався в підвал, був там хід у підвал. А робочий день же довгий, без кінця. Кінець кінцем я знемігся знемагатися з собою і пішов з роботи в госпіталь, бібліотекарем. Попрацював два-три місяці, і госпіталь закрився. Української мови я ніде й ніколи не вивчав. Розмовної мови навчився від матері, сякої-такої літературної навчився від тих книжок, які потрапляли мені в руки. Грамоти української мови я не вивчав ніколи, із словником поводитися не міг. Знайшлися добре люди, улаштували в робітничий клуб провадити роботу в гуртку української мови. Пішов я туди раз-другий, зіткнувся з людьми, які мову знали краще й глибше за мене, раз-два зрізався, довелося тікати. Утік із початкової школи. Перед тим я рік працював в с. Наталине, у себе дома. Працювати там було чудово! Діти хороши, дисципліна,тишина в класах; не тільки ти їх слухаєш, а й тебе слухають. І ось пішов я учителем у Журавлівську школу, в Харкові. Зайшов у клас — і волосся сторч стало! В-класі — хаос! Хлопці й дівчата що хочуть, те й роблять: бігають в проходах, стрибають з парті на парту, вилазять на підвіконники, милуються з вікна Журавлівською, кричать, галасують, на вчителя — жодної уваги. Змагався я з цим класом днів шість, нічого зробити не міг путнього, а не взявши клас у руки, вчителювати неможливо. І мусив тікати! Так зостався без роботи і записався в літературну богему.

З одинадцятої години почавши, обходив видавництва, газети, знайомих журналістів — співробітників цих газет. А цього дива — газет, редакцій — було небагато: «Селянська правда»⁹⁷ і «Плуг»⁹⁸ — там і товсся. Знайшлося ще кілька таких, викинутих з життя. Ми окуповували на дві-три години ті бідолашні редакції, перетворювали їх, сказати б, на денний клуб. Промишляв різною писаниною. На все є попит, на писанину теж. Отож і животів з тієї писанини. Нарешті добре люди улаштували в товариство Українського Червоного Хреста⁹⁹. Там Ієремія Айзеншток почав видавати якийсь «Бюлетень УЧХ»¹⁰⁰. Мене й упхнули у той бюллетень. Тут я чесно намагався їсти свій хліб, просиджував довгі години в редакції, організовував якийсь матеріал, сам багато писав. Мені в той час було 22—23 роки. Знав я мало, про що писати, не знав, підказати було ні кому. Витратив величезну кількість енергії казна на що. Безславно закінчився і цей шмат життя. Куди йти? В богему! А на богемну силу попит завжди є. «Чусте, дуже потрібний нам матеріал до Восьмого березня. Напишете?» А там наставав

День МОПРу¹⁰¹, День учителя, піонера, робфаківця... Під ці дати газети відводили клаптик білого місця, туди й кидалася, як на штурм, богема! Був один такий час у розвитку преси й біляпресової богеми, що редакції перетворювалися мало не на форуми. Вони кишили богемою і дисциплінованими добрими людьми. До богеми певний час належали, крім Сенченка, ще Й Хвильовий і Сосюра¹⁰², Яловий і Копиленко, Йогансен і чимало інших людей. Побачити редакцію без суспільності було неможливо. Повно людей завжди було і в «Селянській правді», і в «Вістях», і в «Плузі», і в «Червоному шляху»¹⁰³, і в редакціях комбінату «Радянське село»¹⁰⁴ і «Український робітник»¹⁰⁵. Років через кілька ця мода вивелася. І мені було дивно по тому зайти в редакцію і нікого там не зустріти, не побачити, крім потрібного редакційного працівника.

Додаток. Хвильового, Ялового й Сосюру зарахував до богеми не тому, що вони заповнювали білі місця на шпальтах газет, а тому, що ходили по місту раз у раз вільчими художниками. Для заповнення білих плям були інші.

Своєю вдачею, своїм характером до богеми не міг належати в першу чергу організований до десятих часток години Юрій Смолич, Петро Панч, Павло Тичина, Григорій Епік, надто Іван Данилович Дніпровський¹⁰⁶. Майже в усіх, кого тут згадано, були перескоки в роботі. У Панча — ніколи! В Івана Даниловича Дніпровського — ніколи.

Приїхавши в Харків, він став на роботу в Головліті і там працював до останньої змоги. Цю змогу забрала в нього страшна хвороба — туберкульоз горла. Випадало так, що ми жили близько один від одного. Спочатку на Чернишевській — будинків через 10—15, потім у «Слові». У нього була дуже привітна й мила дружина Пилинська Марія Михайлівна¹⁰⁷, її сестра, яку ми Свойкою (свояченицею) називали. В тому ж будинку жив і Гордій Максимович Коцюба¹⁰⁸. Уславився Іван Данилович своєю п'єсою «Яблуневий полон»¹⁰⁹, яка тоді йшла чи не в усіх театрах республіки. Я ходив, бачив виставу. Зміст забув. Значно сильніше, ба навіть дуже сильне враження на мене справила проза Івана Даниловича, зокрема пам'ятаю добре його велике оповідання «Долина угрів»¹¹⁰, написане з великою художньою силою, в своєрідній манері. Так, як він, ніхто не писав, щоправда, щось неначе паралель якусь можна провести між такими психологічно насыченими творами Хвильового, як «Я» й «Маті»¹¹¹. Це був видатний художник. Можливо, заважала йому надмірна скромність і вимогливість до себе, а можливо, й хвороба — глухий кашель не залишав його з перших днів нашого знайомства десь у середині 20-х років. Так ось Іван Данилович був зразком організованої людини: мав завжди постійну роботу, яка й уберегла

його від принад богемного життя. Одного разу я в якійсь справі зайдов у Головліт, побачив там Івана Даниловича, він переносив якісь пакунки з книгами. Одвідував його під час хвороби. Хвороба ускладнилась, істи він міг лише з трудом, якось так прихітряючись вигнути голову, щоб не було боляче ковтати. Хворів і працював.

Мій переїзд на роботу в Луганськ розлучив нас. Коли я повернувся в 1934 році додому, Івана Даниловича вже не було серед живих. Цікаво було б зараз перечитати його прозу — яке враження вона спровока б на мене? Свого часу, саме в 20-х роках, мені здавалося, що краще за нього писав у прозі лише один письменник — сам Микола Григорович Хвильовий. Марія Михайлівна водила мене на могилу Івана Даниловича. Поховано його десь поблизу від Хвильового. Це був строгий, вимогливий художник.

Петро Панч. Ніколи до богеми не належав і належати не міг.

КОПИЛЕНКІВСЬКИЙ СОБАКА

У другій половині 20-х років повелася серед літераторів мода на мисливських собак. Собак мали Остап Вишня, Микола Гуревич Куліш, Хвильовий, Йогансен, — мовиться про мисливських собак. Мав собаку й Досвітній. Завівся собакою і Олександр Іванович Копиленко. Собачими ідеологами були Вишня й Досвітній. У них були величезні зв'язки в собачому світі, вони знали всіх власників породистих собак у Харкові, знали всіх єгерів. А єгер — це не абищо! Єгер — це академія для собачого покоління. Від єгеря залежить — бути цуценяті мисливським собакою чи ні. Отож на мисливському обрії в Харкові з'явилося кілька єгерських зірок і то першої величини. Я знав їх імена їх, та за стільки часу забулося. Отож «особачитися» вирішив і Олександр Іванович.

Придбав щеня, віддав його славнозвісному єгереві з Холодної гори Євтушенкові, чи що, аби той з маленького цуценята жіночого роду зробив першокласну мисливську Діану. І той узявся. Весну й літо провела Діанка в собачому отому єгерському інституті. Восени, одержавши належний диплом, повернулася Діана додому. «Чудово! — вигукнув Олександр Іванович. — У біжчу неділю й поїдемо на Заячі Хутори подивитися, що і як». Ранок був чудесний, птиці того літа було багато, переліт — кращого й не треба! Засів Олександр Іванович, як годиться, і коли крижень вихопився з-за кущів очерету, прицілився і пальнув. Крижень в повітрі перекинувся і млинком упав за

потічком в траву. Діана була свідком події. Тож коли крижак завертівся в повітрі, вона кинулася через потічок і з'явилася там одночасно із крижнем. «От молодець!» — схвалив її акцію Олександр Іванович і наказав нести сюди. Отут і з'ясувалися всі особливості євтушенківської собачої академії. Діанка підвела свою граціозну голівку, глипнула цікаво в бік господаря, підхопила під крильце крижака і сковалася з ним під кущем. Олександру Івановичу чути було, як там затріщали качині кістки, і ще побачив він пуховий димок над травою. Олександр Іванович, як відомо, був людиною гарячою. Тож скипів одразу, клацнув затвором, націлився з обох стволів на Діанку, та не випалив: був м'який, рука не підвелася. Зітхнув — і почвалав додому.

Тієї осені можна було виїжджати стріляти качок на Чернігівщину. Мода, — проти моди, звісно, не попреш. Упіймався на моду й Олександр Іванович. І ось він на Чернігівщині, точніше — в селі Корчі, ще точніше — в мисливського батька, — були тоді такі, — Квача Петра Сидоровича. Три дні мандрував між озерами й болотами, втішався Олександр Іванович і, навтішавши, поїхав додому, в Харків. А Діанка? Отут і розкрився увесь хитроумний хід Олександра Івановича. Діанки він не взяв із собою додому, Діанку залишив на просторах чернігівських заплавних угідь. У поїзді витер лоба, перехрестився: «Ну, слава Богу, здихався чорт!» Заліз на поліцю і заснув безтревожним сном. Наївний лірик! Ти ж не знав вдачі мисливського батька Квача Петра Сидоровича. Почекавши тиждень і побачивши, що Олександр Іванович не повертається за своїм добром, він сказав у серці своєму: «Не йде гора до Магомета, то Магомет поспішить до гори!»

І поспішив. В Харкові знайшов потрібну адресу, подзвонив. Визирнув Олександр Іванович і — в непримітності! Та що поробиш, роль треба грati — роль вдячного люб'язного господаря. А Квач Петро Сидорович каже: «Оце за квитки сюди й назад для мене — тридцять карбованців. За квиток для Діани в один кінець — п'ятнадцять карбованців. Разом — сорок п'ять. За прохарчування Діанки — за десять днів по п'ять карбованців, за день — ще п'ятдесят, за клопіт біля неї — десять карбованців, а разом — сто п'ять. Зійдемося на рівній сумі: сто карбованців, Олександре Івановичу!»

Бачили б ви того дня Олександра Івановича!

ДІВЧИНА «ПРИ» (КОМУСЬ)

Була така і у нас в Харкові, звали її Віра. Мала 18 років, була закінчена аферистка без скидки на літа. Була «при» Йогансенові, Копиленкові, Слісаренкові¹¹², Седлярові¹¹³. Закінчила своє «при» при Юрію Корнійовичу, але вже не як коханка, як самородок з безоднею всяких талантів, в тому числі й художнього; нібіто артистично володіла пензлем, малювала шедеври. Юрій Корнійович ввів її в свою родину, зачарувала вона не лише господаря, а й господиню. При зустрічі Ада казала: «Така талановита, така талановита! У нас он її ескіз — всі, хто бачить,— захоплюються!»

Я тоді ще не дружив з Ю [рієм] К [орнійовичем], дома тоді в нього не бував, то й шедевру не бачив. Ну от, думали-думали Смоличі, що робити з талантом, підказала сама Віра: «Мені б у Москву, там би я вступила в художній заклад і знайшла б свою дорогу!» Це була чудова пропозиція, знайшли Смоличі кошти, вирядили художню зірку в Москву. Успіхи її в Москві були не менш близкучі, ніж в Харкові. Тільки від них не поривало Юрія Корнійовича на захоплені вигуки «браво». На гроши, які фамілія Смоличів асигнувала їй на навчання, Віра улаштувала собі життя в своєму стилі, і в Харків полетіли імена її чергових патронів. Незабаром Смоличі вже зовсім перестали розмовляти на тему феєричних Віриних талантів. Згодом стихли і московські новини. Віри не стало, мов провалилась крізь землю. Пізніше з'ясувалось — стала Віра матір'ю, та от біда, не могла уявити, сердечна, від кого ж! Опинилася в Харкові. Юрій Корнійович одвідав її — жила вона в матері. Про ці одвідини тоді ж і розказав мені. Розмовляв з матір'ю на нейтральні теми, Віра сиділа біля дитини, дивилася через голови і — Юрія Корнійовича не бачила.

3 березня 1970 р.

ХВИЛЬОВИЙ ПРОТИ КОРЯКА...

Видираю з пам'яті:

Коли ж його «візьмуть в роботу»,
О скільки вереску і крику!
— Реакція! Проти голоти!
— Я вас в ЧК¹¹⁴! Я вас у пику!
Коли б його була ще й сила,
Він дійсно б так «обтіпав діло».

(Цитую по пам'яті. Перші рядки забув.)

Еніграма ця написана десь чи не в 1923 році і надрукована в якомусь тонесенькому тогочасному виданнячкові, в назві якого фігурувало, наскільки пам'ятаю, слово «федерація». Там був, здається, надрукований і якийсь мій віршик ¹¹⁵.

Що Коряк був донощик — про це всі знали. Сам розповідав, як зустрів когось на вулиці і одразу ж побіг в ЧК доносити. Щодо пики. То сам я був свідком кулачної розправи Коряка над Балеріаном Поліщуком. Було десь взимку з 1921 на 1922 рік. Ні «Плуга», ні «Гарту» ще не було. А письменники вже були. Збиралися вони в приміщенні газети «Вісті», точніше, в колишньому приміщенні невеличкої, так званої домової церкви, яку в свій час побудував Юзефович для робітників своєї друкарні. Був цей Юзефович власником великої і популярної до революції газети «Южний край» ^{115a}. У приміщенні було холодно, бо воно не опалювалося, як і багато приміщень того часу. Сиділи у ньому у верхньому одягу. Микола Хвильовий у нужденній солдатській шинельці і солдатській потертій вушанці. Йогансен — тоді він був ще Михайлом, Майком став набагато пізніше, теж у солдатській шинелі, у величезній папасі. На цих зборах бачив ще Михайла Доленга, вже згаданого Коряка і згаданого Валеріана Поліщука. У зовнішньому вигляді Коряка було щось мишаче чи крисяче. Можливо, цього вигляду надавав йому довгий ніс. Але був це талановитий промовець, талановитий журналіст-імпресіоніст. Слухати його було приемно та й корисно. Поліщук був красень, юнак з відкритим красивим обличчям, красивим лобом, можливо, таким був в молодих літах Борис Дмитрович Грінченко. Поліщук постійно горів, постійно витав у хмарах якихось нових ідей. Він навчав молодь, хоч сам був юнаком: «Не пишіть так, як Шевченко», і сам дотримувався цього правила, і не писав так, як Франко ¹¹⁶, Леся Українка ¹¹⁷, і, зрозуміло, не так, як його ровесники — Володимир Сосюра і тим більше Павло Тичина.

З Сосюрою у Валеріана були якісь непорозуміння із-за дівчат. Я сам чув від Сосюри, як Сосюра начебто надавав Валеріанові за якусь дівчину. Так це було чи ні — Валеріан про це мовчав. Він взагалі був не дріб'язковий і не любив змішувати громадське з інтимним. Про громадське ж кричав, виступав з промовами, поемами, ліричними віршами, думами, про своє особисте не ділився навіть з друзями. Він тут був чистий, непорочний. Сосюра — той, навпаки, не крився; про що у віршах писав, про це розповідав і в розмовах з приятелями, завжди з пікантними подробицями...

Ще на тих вечорах у холодній домовій церкві Юзефовича побачив тепер зовсім і наглухо забутого Геца ¹¹⁸. Він працював у якомусь видавництві і незабаром загинув, якщо не помиляюся, потрапивши на Московській вулиці під колеса трамвая

разом із п'яним візником чи критиком — не знаю. Може, просто любителем рідного слова. Після нього залишилася дружина, яка до останнього часу працювала у наших видавництвах перекладачкою і літредактором.

Приходили на вечірки ще якісь люди, всього десятка зо два, але хто саме — не пам'ятаю. Так ось сидів я на одній з таких вечірок у тій холодній церкві, слухав захоплено виступи промовців, — не пам'ятаю вже кого саме, — аж враз почув біля себе якісь викрики, якийсь гвалт. Глянув і побачив розлученого Коряка. Він стояв лицем до Валеріана Поліщука і молотив його по голові своїми маленькими кулачками. Валеріан сидів на лаві, закривши голову руками. Шквал як швидко налетів, так швидко й згас. Коряк похапцем вискочив з приміщення. Полішук залишився сидіти. Сидів і тихо плакав, як хлопчик. За що побились — не пам'ятаю. Тоді ще був мало знайомий з цими людьми і не насмілився розпитати. А потім — забулося.

Коли вже згадалося, то про Поліщука напишу дещо. Жили в Харкові дві сестри Конухес — Ліка і Олена, Єлена, Єлька, яку пізніше Валеріан перехрестив на Йолку. Ліка належала до тодішньої партійної еліти; щодо Йолки — не знаю, здається, вона взагалі була позапартійна. Ліка була дуже гарненька. За нею упадали так само елітовані хлопці, пам'ятаю зокрема Озерського¹¹⁹ — згодом став громадським діячем, був і директором об'єднаних видавництв десь на початку тридцятих років. Так от Валеріан почав теж в ту дводівчачу родину ходити. Закохався, та не в одну котрусь, а в обох відразу, виходить, дуже серден'ко мав. А вони взяли та й теж у Валеріана закохалися. Що робити! Міркували, міркували і вирішили побудувати нову сім'ю, якої світ ще не бачив, де при однім чоловіку було б аж дві жінки. Такі чудеса траплялися у ті роки. Як надумали, так і зробили. Поженилися і почали втрьох жити однією сім'єю. З Валеріаном я був добре знайомий, але до нього ніколи не ходив на квартиру, не бачив, як воно там і що. Проте дещо мені розповідав сам Валеріан. Перекажу нашу розмову на цю лоскотливу тему, як вона мені запам'яталася.

— Ну, розкажи, як же ж воно все-таки живеться з двома жінками разом?

Відповідає:

— Річ це не проста! Страшенно складний механізм! Всі почуття, всі рухи, слова, вираз обличчя треба поділяти між ними на абсолютних аптекарських терезах!

Скільки тривав цей союз одного з двома, не пам'ятаю, здається, слід його обчислювати роками, можливо, рік, два, три. З одного боку, начебто й чимало часу, з другого — й не довго. Триедина сім'я все ж таки була неприроднім, штучним побудуванням. Розпалася вона так. Маловродлива Йолка

вирішила дати сестрі справжній бій із застосуванням наймогутніших аргументів. Вона завагітніла. Це був відчайдушно сміливий крок. Красуня Лічка злякалася приймати такий виклик і, бувши мудрою дівчиною, вирішила тікати від цієї пастки, поки жива-здорова. І втекла. Виїхала в Москву. Там погуляла щось недовго та й вийшла собі заміж — одна за одного. Від Йолі у Валеріана народився красень-син — Марко. Після арешту Валеріана (1934 р.) сім'я його виїхала у Москву до Ліки. Там той хлопчик і виріс без батька, в чужій хаті, без батьківської ласки, а Валеріан був добрим батьком. Сестри докладали всіх зусиль, щоб вигодувати дітей, поставити їх на ноги.

Вдарила війна. Хлопця мобілізували на фронт. Додому він не повернувся.

У двадцятих роках там-таки, в Харкові, мав місце ще один аналогічний факт. Жив там і діяв один з перших міністрів радянського уряду на Україні — ще до створення Союзу — Левко Ковалів.¹²⁰ Я знав його трохи. В середині двадцятих років, залишивши своє міністерське крісло, він зайнявся журналістикою, заснував універсальний ілюстрований журнал «УЖ»¹²¹, був його першим редактором. Багато гарного про нього мені говорили Юрій Смолич, який працював у тому ж самому журналі, і Михайло Йогансен. Так ось у цього Левка Коваліва був друг, прізвище його я забув. Дружили вони дружили і вирішили вдвох оженитися на своїй сусідці по квартирі. Знав я й ім'я, і прізвище цієї щасливої жінки, та теж забув. Тріумвірат цей тривав досить довго. Здається, загинув після арешту Коваліва на початку тридцятих років. Жінку ту я знав, хоч і не був знайомий, але бачив її кілька разів — то на концертах, то в Будинку Блакитного, то в театрі. Жінка як жінка. Видно, мила, симпатична, але не красуня, тим більше не писана красуня.

Експерименти! Еге ж.

Як суспільство дивилося на ті тріумвірати?

Тоді було чимало усіх спроб: жили, вірили в нове, в краще майбутнє. Самі по собі і Валеріан, і Ковалів були чисті, благородні люди, і їхні спроби тіні ніякої на них не накинули і не накидали.

10 жовтня 1969 р.¹²²

ЩЕ.

ХВИЛЬОВИЙ ПРОТИ КОРЯКА

Казав, і це, здається, було й надруковано: «У Коряка дві душі: одна кошача, друга заяча». І це все ще в 1922 чи 23 році!

Ще на тих зборах в церкві Юзефовича бував А. Лейтес¹²³. Любив, видно, яєчню і ходив майже завжди з слідами жовтка на губах.

Була в ті роки ще така письменниця Софієва-Левітіна, здається, Софія. Це прототип Свині в одному з ранніх оповідань Хвильового¹²⁴.

Мав Хвильовий у ті роки власну теорію про два типи революціонерів. Один тип — романтики. Історія їх випикає на перші місця в моменти, коли точиться бої, ревуть гармати, коли руху набрали мільйонні маси народу. Оця колотнеча і є рідна стихія революціонера-романтика. До цієї групи Хвильовий зараховував і себе.

Гармати стихають, гуркіт колотнечі зникає, настають по-революційні будні. Дні мук, терзань і страждань для романтиків. Вони не знаходять місця в буденниці.

Тоді історія висуває нові лави діячів — господарів буденного дня. Обидві групи непримиренні.

Пригадуються популярні в свій час вирази із оповідань і віршів Хвильового. Ми любили приказувати один одному («ми» — молодь того часу): «А сосни гудуть, гудуть! Чого так сосни гудуть? Ех, ви, сосни мої, азіятський край!»

«Дзвонар... а дзвони замело...» Забув, може, пригадаю пізніше.

Прийдеш до мене холодна, вечірня,
Де метелить, метелить одуванчика пух,
І запахне пожаром в далеких алеях,
І тебе я на возі, мій друг, спом'яну¹²⁵.

У будень мав сіре якесь, майже непривабне арештантське обличчя. Коли мозок спав, то і вся його істота скніла, і, дивлячись на цього дрібненького чоловічка, завжди аби як одягнено-го, не можна було і уявити, що з ним стане, коли серця дітк-неться святий вогонь неспокою. Перед нами ставала зовсім інша людина, красива, з навдивовижу виразним обличчям, з чорними іскристими очима. Брови чорні, звичайно погнуті, розліталися на всі боки. Видно було, що воїстину божественний глагол — його стихія. Ось тоді вибухали дискусії, багаті, змістовні, красиві.

Є люди дивної організації. От як Володя Сосюра. Поет це був, без сумніву, геніальний, і ніхто, крім Миколи Куліша, не міг так брати слухачів в свої руки, як Володимир, Володя Сосюра. Та ось він встряє у спірку. Його вихідна позиція: А не є Б. Тим часом опонент зробив близкучий хід, кинув сніп фейєрверочних аргументів, і Володя вже гукає у захваті: «А так, так! Так я ж і говорив, що А totожне значенню Б».

У Хвильового навпаки. Чим яскравіший фейєрверк доказів у його опонента, тим гарячіше починає працювати його мозок. Така дискусія відбулась, між іншим, і після прем'єри п'еси Миколи Куліша «Міна Мазайло»¹²⁶. Слабким пунктом п'еси я вважав те, що зміст її надто прив'язаний до інтересів однієї країни. Хай мовні проблеми, порушені автором, є пекуче актуальними на Україні. А поза нею? Як їх сприймуть десь за кордонами нашої землі?

Я мав на увазі такі європейські країни, як Франція, Англія, Німеччина. І мені здавалося, що мої аргументи неспростовні, здавалося, що загнав я свого супротивника в глухий кут. Та він стих лише на одну мить. Ось брови його крилами розлетілись, очі засвітилися, мовби сипнули іскрами. В наступну мить він уже йшов у атаку. Хай Європа, Франція, Англія. Так! А хіба ж світ починається і закінчується Європою? А ви можете мені сказати, яке враження п'еси Миколи Гуровича може спровокувати в Єгипті, Алжірі, в Марокко, в Індії, в інших колоніальних країнах?

Час той був неспокійний. В Алжірі і в Марокко точилися війни, спалахували повстання, трусило у визвольній лихоманці Єгипет...¹²⁷

Що я міг сказати супроти цього, коли світ потрясали національно-визвольні змагання колоніальних поневолених народів? І справді, як знати, як би в тих умовах прозвучала ця п'еса геніального Миколи Гуровича?!

Був фаталіст. Твердо знав, що загине тринадцятого числа. Мав колосальну інтуїцію. Акції по колективізації країни своїми масштабами повинні були захопити його. Прийшов час знести з обличчя землі тисячолітні копиці мужицького гною. І Хвильовий начебто ожив. Зв'язався з газетами, подався у відрядження, був свідком потрясаючих картин. Пам'ятаю, після однієї такої чергової поїздки хтось із компаньйонів по поїздці, здається, Епік Григорій, захоплено розповідав про апокаліптичну картину спалення на вигоні церковного устаткування — аналоїв, престолів, хоругов, ікон, іконостасу і василькових віничків, якими священик обпорскував парафіян свяченою водою. Гриць запалювався. Горів. Хвильовий сидів блідий, зосереджений, дивився кудись через голови. Вигляд такий був у нього, немовби спинився над безоднею. І вже більше не їздив. До цієї теми не повертається.

Він взагалі любив випити. З друзями, щоб було весело, людно, з гомоном, з піснями. Але випивав від нагоди до нагоди, від іменин до хрестин.

То колись. А тепер: була нагода випити в громаді — пив у громаді, не було такої нагоди — випивав сам і все розстібав комір сорочки, немов йому душно було. Бачили, як він

п'яний спав на території Шатилівської лікарні під парканом. Насувалася зима з 1932 на 1933 страшний рік. Вулиці міста заполонили постаті охлялих, голодних людей, які тинялися від будинку до будинку, рилися в смітниках, сідали відпочити під парканами, і більшість їх там і знаходили вічний відпочинок. Хвилювий посірів, став маленький, поводився, як загнаний звірок. Жив у присмерку; коли ж з'являлась якась спромога — улаштовував цілонічні бучі, оті учи під час чуми.

Цимбал. Ім'я? Забув. У 20-ті — на початку 30-х років був такий драматург. Одну його п'есу прийняв і поставив «Березіль»¹²⁸. Були знайомі за типом: здрастуй — прощай. Скільки разів не зустрічалися — скаржився на житлові умови. В хаті тіснота, діти — не вибереш часу працювати. Яка його подальша доля — не знаю. Чи писав іще й інші п'еси? Теж не знаю.

Панів Андрій. Весь час був знайомий з ним. Жили навіть в одному будинку, віталися, і — все на цьому кінчалося. Жив він на третьому поверсі, проти Хвильового. Ходив до Хвильового позичати машинки, на якій писав свої виступи проти Хвильового. Хвилювий сердився, казав: «Ну, що ж... I такі сусіди бувають!» На вечірках любив читати набридлій всім віршик: «Коли пас я маленьким гусят, мені сонце всміхалося любо...»¹²⁹ Не любив цього вірша я. Та от випала нагода — поїхав хлопець в Грузію, в Тбілісі. Назад повернувся з циклом¹³⁰, з якого видно було, що і з Паніва міг би бути поет...

Іван Шевченко¹³¹. З Шевченком я дружив, часто бував на квартирі у нього. Жив він у Харкові, на Ветеринарній вулиці, в одному з будинків Рад — були такі. У такому ж будинку, тільки на Пушкінському в'їзді, жили до «Слова» — Валеріан Поліщук, Григорій Епік і, здається, Олександр Громов¹³².

Шевченко був симпатичний, мав хороше лагідне серце, працював у ЦК ЛКСМ, в різних комсомольських виданнях. Був одружений з Ідою. І втратив її після того, як її було послано на підпільну роботу в тодішню Галичину. Не знаю, де ділася вона,— там загинула чи пізніше повернулася додому?..

Був незлобливий, не задакуватий, незважаючи на свою популярність як автора хороших пісень. Десь в другій половині 20-х років був призваний в армію. Потрапив у Дніпровську флотилію. Після демобілізації до Харкова вже не повертається, переїхав у своє село Павлиші під Крюковом, коли не помиляється. Але все ж під час його дійсної служби ми кілька разів зустрічалися. Розповідав, що в Києві познайомився з дочкою Старицького — Старицькою-Черняхівською¹³³. Ходив до неї на літературні вечірки. З його розповідей, стриманих, видно

було, що Старицьку-Черняхівську він глибоко поважав і вечірки у неї йому давали якесь задоволення. Після того, як переїхав у Павлиші, вже не зустрічалися, навіть і не переписувалися. Хто переписувався в моторошні 30-ті роки? А потім справа застаріла, зв'язки ослабли. Від людей чув, що працювали у місцевому радгоспі бригадиром.

Анатоль Крашаниця¹³⁴. Як і багато хто, до «Плуга» належав. Жив на початку 20-х років у Харкові, потім зник кудись у район. Звідти приїздив зі славою давнього літературного працівника. Писань його не пам'ятаю. Яка подальша доля — теж.

Марко Кожушний¹³⁵. Ґарний, вродливий хлопець, з «молодняківців». Теж, покрутившися якийсь час у Харкові, зник у селі і... замовк. Десять наприкінці 50-х років Павло Матвійович Усенко цікаво розповідав про те, як склалося життя цієї людини. Виявляється, він був Дон Жуаном¹³⁶, мав велику владу над жіноцтвом, а надто — після війни, коли кулі розчистили поле діяльності. Упадав до знемоги. Жінки, як сказав Павло Матвійович, висмоктали з нього усе — і життєві, і творчі соки... А який Дон Жуан без соків?!

Леонід Недоля¹³⁷. Був такий чоловік. Лічився членом семенівської «Нової генерації»¹³⁸. Що він там робив, не знаю, бо належав, здається, до тієї категорії поетів, які утримувалися писати вірші і взагалі — писати. Запам'ятався він мені не цим, а своєю розповіддю про те, як він рятувався з Москви під час сталінсько-чорної нелюдської кровожерної епопеї. Сам він начебто належав до недоторканих, розповідають, що навіть начебто Леніна на свої власні очі бачив. І жив безпечно. Хапали не таких, як він, а таки справді ворогів народу. Та ось почав помічати він, що до лав ворогів народу почали потрапляти люди, про яких він напевне знов, що ніякі вони не вороги народу, а «свої в доску» люди. І стривожився. А коло тим часом вужчало. Подих крила «чорного ворона» долітав і до нього. Всіх беруть. І його візьмуть. Візьмуть? А чому? На якій підставі? Беруть тих, хто сам у руки дається. А він, Леонід Недоля, не дається. І не дався! В слушний момент вислизнув із квартири, з свого кварталу, з Москви, і, переходячи з товарняка на товарняк, з товарняка на робочі поїзди, з робочих на поїзди місцевого сполучення, залишив Північ і спинився на Півдні. Доля прибила його до Черкащини, і там він потонув у рідних місцях, поки не минула небезпека. Та так у Черкасах і залишився. На посаді старого більшовика, кажуть, виступи робив, проліз у верхівку, ба навіть одружився з місцевою красунею. Її я бачив двічі в Києві, обидва рази на Хрецьтику, справді красуня. Було це, мабуть, на початку 60-х років. Тоді ото під час однієї з тих зустрічей він і розповів про те, як

врятувався від «чорного ворона» в Москві. У Київ приїздили у справах його чарівної дружини, принаймні я так зрозумів... Кажуть, що пізніше вони розійшлися. Та й що було робити молодій гарній дівчині з старим підтоптаним дідом?

Павло Іванов¹³⁹. Високий, вродливий, голубоокий блондин, більярдист ще, може, кращий за Майка Йогансена. Рибалка, спеціалізований на коропах, не в денних, а в нічних експедиціях по Дінцю. Поет рибальства! Нічного, звичайно. Мав альбом з наклеєними зразками луски. Розповідав, що по розміру луски можна визначити величину риби, це, мовляв, об'єктивний свідок. Тут не скажеш, вимірюючи по лівій руці правою долоною: «Отакенного коропа піймав! Й же богу!» Знавець змірить луцінку (можна такий словотвір запропонувати від слова луска?), встановить правду і викриє брехню. Писав мало, бо, здається, теж належав до тих письменників, які утримуються від писання. Хоч колись щось читав я його в одному з видань «Вапліте» (належав він до ВАПЛІТЕ). Був на війні, де його тяжко покалічили. (Про останні роки його слід перевірити.)

Дер Ністер¹⁴⁰. Єврейський поет. Був знайомий з ним років з десять. Справжнє прізвище — Каганович. Стремана, замкнена в собі людина. Коли ж розворушиш — оживас. Пам'ятаю, ми сиділи десь в письменницькому клубі і я почав розповідати про свої читацькі пригоди. Розповів і про те, як познайомився з Гамсуном. За допомогою каталога. Перегорнув аркушік, а там великими літерами вписано — КНУТ ГАМСУН. МІСТЕРІЙ. Всі слова приголомшили мене, що й примусило взяти книгу, яка зачарувала мене. Вислухавши цю розповідь, Дер Ністер ожив, блиснув очима. З'ясувалося, що він теж і в ті ж роки захоплювався Гамсуном. З Гамсуна перейшли на Франса¹⁴¹, на Метерлінка¹⁴²... Ми обидва читали одні й ті ж книги і однаково ставились до них. Проте пішли різними шляхами: моя стихія — живописати портрети, його — виявляти і уловлювати найнепомітніші рухи людської душі в людському серці. Коли я працював у «Літературному ярмарку», то взяли одну новелу й Дер Ністера, не пам'ятаю, в чиєму перекладі¹⁴³. Виявилось, що не Гамсун, а біблія наклали свій відбиток на Дер Ністера. Писав він біблійним складом. Й сполучник «і» так часто вживав, що в друкарні не вистачило цих літер! Позичали у когось! Зміст новели забув. Загальний настрій залишили своєрідний, однотонний — пiti хочеться, і нема змоги написатися...

З ним була зв'язана трагікомічна історія. Коли в середині тридцятих років почали викривати ворогів народу, то харківська письменницька організація вирішила не бути останньою. Керували нею тоді Леонід Юхвід¹⁴⁴ і Іван Плахтін¹⁴⁵. Критикували з притиском, розтрощувального матеріалу не шкодував-

ли. Потім комусь із них, не знаю саме кому, спало на думку провадити чистки з участю народних мас, сказати б, представників трудящих низів. А де їх візьмеш, коли харківське відділення знало лише двох чоловіків з низів отих — двірника з будинку «Слово» Якима і кербуда (прізвище забув). Був він колись бухгалтерським працівником якогось видавництва, здається, «Вістей». Отож бухгалтер з професії. Перед початком засідань обранці з низів проходили відповідний інструктаж у керівників Спілки. От прийшла черга Дер Ністера стати перед трибуналом. Виділений правлінням доповідач, тобто прокурор, обвинувач, слідчий, виступив з відповідною промовою, а що фактів ніяких не мав, то здер їх з стелі. Щось плів про модернізм, імажинізм, футуризм¹⁴⁶ і подібне. Виступ був громовий, та цього, звісно, було мало. Мав настати пік, зеніт дійства, і тоді ото на сцену були спущені Яким і кербуд. Яким ступив на сцену бадьоро, та поки підійшов до трибуни, забув свою всю програму. Запикав, замикав, нарешті сказав, адресуючи виступ Дер Ністерові: «Як ото той сказав, то такий він і є!» — та й сів на своє місце («той» у його промові означало — промовець, обвинувач, прокурор, слідчий). Слідом за ним кербуд виступив. Товстий, дурний, нахабний... Цей став на трибуну і вигукнув патетично: «Та що ви з ним цяцькаєтеся?! Та ж він символітик! Символітик, кажу, чуєте, символітик!»

Цей геніальний виступ зрозуміли тільки агенти НКВД¹⁴⁷, які раз у раз були присутні на вечорах, засіданнях, зборах Спілки. Інколи такі розтрощувальні збори були підігнані під кульмінаційне дійство. Ледве в приміщенні відлунювали голоси анафеми, як завіса роздиралася, на авансцену виступала сталінська агентура, оточували жахливого злочинця, вели. Біля парадного вже чекав т[ак] зв[аний] «чорний ворон», будь він навіки проклятий. Дер Ністера з якоїсь причини не зарештували тоді, заарештували років через 12 пізніше, але вже тоді, коли він разом з іншими єврейськими письменниками переїхав в Москву. Чи інкримінували йому Якимів виступ, чи ні, не знаю. Можливо, аргументи кербуда мали більшу силу. Цікаво, що той кербуд, який виступав проти Ністера, сам був єреєм!

Михайло Майський¹⁴⁸. За професією — пічник. Казкар, знавець народної премудрості. Змолоду входив у якусь будівельну артіль. Мандрував з нею по всіх світах і все, про що чув довгими вечорами, запам'ятав і вмів прецікаво оповідати. Одного разу ми сиділи з ним в одній із кімнат Утодіка (Управління по охороні авторських прав — забув точніше, як це розшифровується)¹⁴⁹. Він взяўся розповідати пригодницьку українську казку, почав нанизувати події і підібрав щось з 25 епізодів, а скінчивши казку, сказав: «Це, либо нь, ще й не все; багато

позабувалося...» Здається, він щось і писав, читати мені не доводилося. Лічився при Спілці. І страшенно бідував. Тоді Юрій Корнійович зжалився над ним. Довідавши, що невдаха був першокласним малярем і альфрейщиком, наважився на рішучий крок: взяв та й виключив Мишу Майського з Спілки. Це спричинилося, звісно, до глибокої душевної драми, однак операція мала і благодійні наслідки. Майський включився в якусь малярську бригаду, взяв у руки забуті інструменти, почав білити, ремонтувати, опоряджати, розписувати квартири і установи. Якось років через два після всього цього я зустрів його на Римарській, де він жив (все це діялося у Харкові). Він зрадів, привітався і з задоволенням розповів, що поновив своє професійне уміння, є кваліфікованим членом артілі, без роботи не сидить і дня. І, звісно, заробляє. Назвав і цифру свого заробітку — від 1200 до 1500 крб. на місяць. Решта про Мишу Майського — у спогадах Смолича Ю. К.

Михайло Биковець. Журналіст, бистрий на перо, який з незрівнянною оперативністю і майстерністю обслуговував сьогоднішній день. Людина діла. Це на ньому довгі роки тримався «Плуг» і його орган «Плужанин». Численні свої опуси підписував здебільшого псевдонімом Марусик, а частіше — урізаним прізвищем і ім'ям — Мих. Бик. чи Бик. Мих. Жартуючи, літератори вигадали йому ще кілька таких прізвищ: Мих Хим, Хим Мих, Мих Киб, Киб Мих тощо. Велетенської працездатності людина. Останні роки до арешту працював над біо-бібліографічним словником, склав величезну картотеку, яка займала цілу шафу. Після арешту хтось все це викинув у підвал «Слова». Йшли люті арешти. Тероризовані люди, перед якими маячили постаті філерів, що з усіх боків оточували «Слово», і «чорні ворони» мовчазно проходили повз тих повних цупко і дбайливо пов'язаних папок. Не до того було. Та що сирові неопрацьовані папки! Загинула величезна колекція портретів передових діячів мистецтва й культури кінця 20-х років геніального Анатолія Галактіоновича Петрицького¹⁵⁰! І це вже на приватній квартирі і не в сирому підвалі опального будинку, а в мистецькому сковищі, на очах у всього суспільства, якому, проте, теж не було ніякого діла до того бузувірства — над кожним висів дамоклів меч¹⁵¹, невідомо було тільки, коли він впаде... Кажуть, що начебто розпорядження про знищення колекції віддав культпроп ЦК і пізніше — міністр освіти Андрій Хвиля¹⁵², що, звісно, не врятувало його.

Закінчив Биковець Кобиляцьку гімназію і далі не вчився. Одного разу у нас з ним виникла цікава розмова. «Ой, дивися, Михайле, суспільство стає щораз освіченіше, нові люди потоком ідуть з університетів, інститутів... Гляди, не сядь на міlinu з своєю гімназією», — сказав я. «Про це я знаю,—

відповів Михайло,— і склавши руки не чекаю удару. У мене своя система удосконалювати свої знання, будь певен, мілина мене не страшить! Якщо суспільство щороку в своїх знаннях підіймається на п'ять сантиметрів, то я намагаюся піднятися на сім-десять сантиметрів, так і буду йти попереду!» У нього була гарна бібліотека, читав він багато, працював теж як оперативний працівник в «Плузі», в «Плужанині» він був незамінний. Писав, не усамотнюючись в кабінеті. В той час для службовства характерна була «купність», кабінетне домашнє життя було вдивовижу, в своїх селах ми завжди і скрізь купчилися, збиралися на гулянки, гуртувалися. Цю звичку принесли в перші часи і в «Плуг». Дома всиджували ледве до 1—2 години, далі зривалися і спливали у свої кошари. Таких було кілька. Спочатку редакція газ[ети] «Селянська правда», де ми неймовірно заважали працівникам робити газету, не розуміючи, звичайно, цього; далі — в приміщенні «Плуза», на Пушкінській, в тому будинку, де розмістився комбінат Фурера «Радянське село»¹⁵³. Друга година — і в «Плузі» вже повно. Діла не було, то сходилися без діла, як на вечорниці, тинялися по коридорах, по кімнаті, відпочивали на підвіконнях, на двох стільцях, що мала редакція «Плужанина». Крім Сенченка, тут часто товкся Копиленко, Іван Шевченко, Антін Дикий¹⁵⁴, Пилип Голубничий¹⁵⁵, Анатоль Гак¹⁵⁶. Тиняються з кутка в куток, щось говорять, сперечаються, а Мих Бик, Бик Мих, Киб Мих, Мих Киб, Марусик сидить за столом, він був секретарем журналінчика і, власне, справжнім його редактором, кидає репліки, зауваження і водночас — опрацьовує кореспонденцію розбірливим гарним почерком, без поправок, без переписувань, отож писав відразу начисто. Більшу половину перших номерів журналу «Плужанин» (здастесь, спочатку він «Плугом» називався) написав сам Михайло Биковець під різними псевдонімами, за що йому велике спасибі!

Любив Кубань, часто їздив відпочивати на Кубань, десь у нього були знайомства, розповідав, як косив сіно, громадив, як возив його на таких самих гарбах, як і у нас, на Кобилячині¹⁵⁷. Поетом у вузькому значенні слова не був. У ширшому треба ж справді бути поетом, щоб, маючи такі практичні ділові нахили, застягти в редакції журналінчика на якісь півсотні сторінок. Адже ж міг чоловік бути правителем справ якого завгодно міністерства, директором якої завгодно школи, технікуму, заступником міністра по організаційних питаннях чи в справі масової роботи. Міг бути незамінним працівником енциклопедії, статистичного бюро! Просто Кобиляки не призвиши його до масштабного мислення, з Кобиляк в «Плуг» потрапив, де панували ті ж самі традиції. Жаль. А міг би,

як Білик-Рудченко, піднятися до генеральських апартаментів¹⁵⁸. З ним було легко, не літав чоловік у високостях, був наскрізь земний, тому не лукавий, щирий, прямий. В особистому житті йому не таланило. Товарищування з сестрою Досвітнього ні до чого не призвело, розійшлися. Вже маючи понад тридцять років, зустрівся з жінкою, в яку молодим був закоханий, на той час вона вже була вдовою, мала сина. Переїзд до себе. Жили, жили якісь там два-три-п'ять років (скільки саме, забув) та й розійшлися, на перешкоді її дитина стала. Зрозуміла жінка, що з Михайла батька синові не буде, й пішла. Для неї найсвятішою річчю було щастя дитини, «а я вже якось доживу!» Михайло сумував, та зарадити не міг, видно, виховувати чужу дитину не така проста річ. А її любив і шкодував, що так сталося.

Загинув у застінках, як і тисячі та сотні тисяч інших.

Антін (чи Антон) Дикий. Все життя експлуатував людський страх перед ЧК і його перевтілювання. Прозоро натякав, що він своя людина в «органах». Про перші роки його в «літературі» написав Смолич. Можна додати, що служив, як тоді в Держвидаві¹⁵⁹, він лише перші роки. Потім жив, ніде не працюючи і ні на що не будучи здатний, був ледачий, неосвічений, без будь-яких знань, кваліфікації. А жив добре! Як він це примудрявся робити — один бог знає!

Бувши заарештований, в НКВД заявив, що являвся організатором націоналістичної контрреволюційної організації, куди залучив Євгена Касяненка, Івана Сенченка і ще там когось. Після ХХ з'їзду мене в цій справі викликали в канцелярію прокуратури, розповіли про це зізнання Антона Дикого, спитали, що я можу сказати про нього. В розмові прокурорський працівник задумано і журливо сказав: «Виднотя, тяжко йому довелось, коли звів на себе такий наклеп...»

До речі, про моральне обличчя Дикого. В 1937 році на одних із зборів харківської організації він виступив з промовою, в якій сказав: «А то є ще такі внутрішні емігранти, як Сенченко...» Заява для Сенченка сумних наслідків не мала, можливо, ці збори відбулися вже після детронізації Єжова¹⁶⁰.

А сам Дикий був заарештований. Незадовго перед арештом він зазнав якоїсь катастрофи, ледве чи не викинули його з партії і призначили на роботу в архів. Одного разу, за кілька днів до його арешту, ми йшли однією дорогою, він попереду, я позаду. Перетряска тяжко вплинула на нього, він якось охляв, змарнів, пасма волосся якось безсило спускалися з голови на тоненьку шию, як буває у худеньких хлопчиків. І мені стало жаль його.

Василь Бражливий. Він мав дуже хороше, видовжене, прикрашене прозорими карими очима обличчя, з приязнім доброзичливим поглядом. Це привертало до нього, і ми, його однолітки, називали його Вася.

Юрій Смолич. Будинок «Слово» мав два крила (причілки) паралельні. Юрій Смолич жив у північному причілку, я — в південному. На ділі виходило так, що мої північні вікна стояли проти південних вікон Юрія Корнійовича. Завдяки чому був я свідком написання принаймні п'ятнадцяти з усіх сорока романів, написаних Смоличем.

Влітку. Підйом у Смоличів о восьмій годині, розминка, тиняня, вмивання, стовбичення проти сонечка, чай, сніданок. На все це витрачалася одна година. О дев'ятій він уже за столом. Мова іде про десятиріччя між 1930 і 1941 роками. В цей час більшість літераторів працювала ще допотопним способом, користуючись пером, звичайним, «шкільним», і лише в небагатьох стирчала з бокової кишени автоматична ручка, які тоді дуже часто випускалися із золотими перами, закордонні; наші — з сталі, чавуну і рапіду — дванадцять авторучок, наших і кілька закордонних. У нього був свого роду відпочинок ходити по спеціальних магазинах з канцпредметами і вибирати собі інструмент для писання. Мав він пекельний почерк — своєрідно гарний. Як і Яновський, любив алізаринове чернило, зелене. Але романи писав на друкарській машинці. Сідав до столу і починав роботу, нестомну, неспинну, з дев'ятої ранку і до першої години дня.

О першій годині — другий сніданок, перевдягання й подібне. О другій годині Юрій Корнійович виходив з дому. Здебільшого в Спілку письменників; в харківському філіалі він цілий ряд років був головою обласного правління. В кабінеті голови філії він працював до п'ятої, після п'ятої — з другого поверху спускався вниз, де у великому залі стояв більярд. У більярд він грав добре, незважаючи на свій асистогматит. О сьомій вечора він був уже дома, обідав, відпочивав, слухав радіо, переглядав газети, читав книги. О дев'ятій вечора, відпочивши, він знову сідав за машинку. Працював до першої ночі. Далі тинявся по кімнатах, стовбичиз біля вікна, грів чайник, пив чай. О другій лягав спати. Йому доводилось проводити колосальні підготовчі роботи: ходити в архіви, в бібліотеки. Десь в середині тридцятих років він працював над якимсь науково-фантастичним романом, довгий час одвідував клініку професора Шмакова (здається, так?), спеціаліста по переливанню крові, а також хірургічний відділ, був присутній при різних операціях. Тепер пригадую — це було ще до того, як ми з ним близьче познайомилися. Одного вечора ми обидва були в госпіталях у Миколи Петровича Трублайні¹⁶¹. Юрій Корнійович випив

трохи, розходився і почав геніально розповідати, як все там діялося, в хірургічній палаті. Геніально! Коли писав «Вісімнадцятирічні»¹⁶², то довгий час ходив до Харківського архіву (тоді він, мабуть, був ще Центральним), зібрав велику силу цікавого матеріалу, про що теж умів яскраво оповідати. Про Смолича тих років я вже після війни написав нарис, опублікований в «Літературній газеті»¹⁶³. Копії в мене не лишилося, а жаль!

Володимир Коряк. Десь весною двадцять третього чи двадцять четвертого року я пішов у Харківський загородній парк. Механізованого сполучення тоді не було між містом і парком, ходити доводилося пішки. Я ішов, тішився гарним теплим ранком. Десь посеред дороги мене наздогнав Володимир Коряк. Пішли разом. Говорили про се, про те. Раптом він заговорив про національне питання і спітав, що я з приводу цього думаю. Я відповів те, що думав: настав після воєнної хуртовини мирний час, і Володимир Ілліч знайде змогу впритул зайнятися цим питанням. «То ви думаете, що національне питання у нас розв'язане?» — «Вважаю, що в основному розв'язане». Сказав я це і помітив тінь розчарування на обличчі Коряка. Далі ми йшли майже мовчки, а коли прийшли в парк, Коряк викинув такий фортель. «Ви посидьте тут на лавочці,— сказав він мені,— а я збігаю куплю цигарок он у тому кіоску». Пішов і не повернувся. З цього часу Коряк мене не злюбив. І де тільки міг, накидався. Десь в двадцять четвертому році в студентському журналі «Студент революції» я опублікував оповідання, в якому зачепив проблему будівельного матеріалу майбутнього. Про це я, звісно, не мав ніякого уявлення, але мені здавалось, що матеріал будівель майбутнього мав бути особливим: міцним, прозорим. І я створив його з чистого повітря. З чистого повітря! Цього було досить для Коряка, і він поспішив обрехати молодого письменника, який, мовляв, комунізм і комуністичне будівництво вважає за повітряні замки! Дрібна, нікчемна, підла людина! Вдруге він показав себе як критика, учепившися за одну фразу з першого оповідання із серії «Червоноградських портретів». При описі портрета Михайла Михайловича я вжив порівняння: щоки у Михайла Михайловича були, як червоні помідори. В цьому великий критик побачив квінтесенцію всього твору, кваліфікував цей твір як апологетику куркулів, а мене назвав апологетом куркульства! Глибоко переконаний, що запитання його про те, як я дивився в ті роки на розв'язання національного питання на Україні, було провокаційне.

Величезний ніс робив його схожим на пацюка. Психологія людей страшних тридцятих років.

Треба ж було такому статися, що саме середини 30-х років Спілка завихрилась у п'яних банкетах. Бенкети влаштовувалися за всякої нагоди. Організатори не скупилися на продукти, які невідомо звідки бралися, бо Україна після подій 33-го року лежала непритомна, голодним, вимореним кістяком. Згадувався «Пир во время чумы»¹⁶⁴. Я пам'ятаю не менше десяти таких диких банкетів. Паралельно з банкетами творці нашого життя ухопилися за актуальну справу: навчити танцям членів Спілки письменників! При обласному клубі відкрився танц клас. Танц клас при Спілці! Що ж це може означати? І найвні людські душі повірили, що ера «чорного ворона» й філерів, які зграями ходили побіля людських жител в місті, закінчилася, що тому жаху кінець і віднині країна, люди і член Спілки зможуть зажити людським життям! Піймалися на вудочку багато найвні манілових¹⁶⁵. І я. Тягло до людей, бо вдома таки страшно було дивитися з вікон на моторошні постаті філерів, розставлені на всіх виходах зі «Слова». Ну, танцювали — не танцювали, повертаємося додому. Вийшли на свій тротуар. О радість — філерів не зустріли, не стовбичили вони й біля хвіртки! О люди, люди, як вам небагато треба, щоб відчути себе хоч трохи щасливими! І ми зраділи. Було нас двоє: я і ще один непоганий чоловік. Висуванець з хорошими задатками. Галушко¹⁶⁶ — ім'я й по батькові забув. Письменник, громадський діяч, молодий учений, до якого на випивку сам О. І. Білецький заходив. У Спілці, здається, був якимось адміністратором. І ще, крім усього цього, був членом міськради, чого не багато членів Спілки досягали. Зітхнули ми з ним з полегкістю, пройшовши хвіртку. Та рано, рано зраділи! Не встигли пройти й половини до нашого парадного, як від стіни віддаляються дві постаті в специфічній уніформі, як тіні, відділяються! «Стривайте!» Спинилися. Ну, думаю, натанцювалися, кінець, Іван, твоїм походенькам, підеш туди, куди пішли Вишня, Куліш, Йогансен, Поліщук, Іван Падалка, Євген Касяnenko, Павло Лісовий, Василь Вражливий, Олесь Досвітній, Андрій Панів, Гриць Епік. Піймався, як риба в гузир, значить, кінець. А Галушка почав викручуватися: «Та що ви, товариші! Ви, певне, помилилися! Я не такий, як інші: я, Галушка, письменник, учений, посідаю такий і такий пост у Спілці, член міськради!» Все це, звичайно, була правда. Та що було моторошно: в ту мить, як вони підступили до нас, Галушка відділився од мене, і все, що він ото сказав, можна було так прочитати: «Я знаю, що ви ганяєтесь за Сенченком. Але Сенченко — це не я, Сенченко — ото біля вас стоїть, а я — Галушка, ось із святим ореолом над головою!»

Бідолашний Галушка. Прийшла страшна година, і ореол не врятував його! Але цього разу нас спинили не для того, щоб заарештувати, а взяти в поняті! Уявляєте? Яка до кінця витримана законна процесуальність: поняті!

Бік від теми. Тоді Галушку взяли понятим при арешті Івана Вухналя¹⁶⁷, мене — до Юхима Гедзя¹⁶⁸. Зайшли. В квартирі вопіюча біdnість, злідні. Юхим любив випивати; та він і раніше випивав, а жив добре. Справа в іншому: він був заприсяжний гуморист і драматург з легкого жанру. Отож уявіть собі становище бідолашного гумориста, який у середині 30-х років мав заробляти на життя гумором і драматургією! Навколо дикий розгул осатанілих здобишників, людський плач, зойки, слізози, рипіння гальм «чорних воронів», які зграями прорізували вулиці міста,— і гумор, сміх! Бідолашний гуморист мав двоє дітей і, щоб прогодувати їх, спродає все, що було в кімнаті, і вона стояла пусткою (щоправда, займав Юхим три кімнати, але агенти окупували лише одну). Треба робити обшук, а стіни — голі! А хата — пустка! Відкрили шухляди столу — звичайного, обіднього,— а в шухляді й листочка паперу. А обшук робити слід, бо ж поняті тут! І, крім того, хоч здохни, а щось же та слід знайти придатне для побудови звинувачення! Крім столу, в кімнаті стояла вузенька, довга, обідрана канапка, яка, певне, й залишилася вдома тому, що ніхто не хотів купити її. Один з агентів підвісся зі стільця, попрямував до канапи, взявся за кришку рукою. І тут Юхим нестерпів, стилем голосом попередив зловісно: «Обережно, там бонба!» Агент аж підскочив, руху відсмикнув. Потім, звісно, оговтався, відкрив ту злощасну канапу. В ній лежали шмаття газети і якась мопрівська збірочка — була тоді така організація громадська МОПР, яка розшифровувалася як товариство міжнародної допомоги в'язням чи щось у цьому роді. Але для агента не мав ніякого значення факт допомоги, його очі прикипіли до слова міжнародний... Ага! Міжнародний! Це, значить, стосунки із закордоном! А це ж аrena шпигунської діяльності! І злощасна брошурка полізла у портфель як незапечений свідок криміналу! Звісно, і без брошурки Юхима взяли б. Акта, звісно, ніхто ніякого не складав. Забрали Юхима й пішли. Я, ледве тягнучи ноги, поплentався до себе на другий поверх (Юхим жив на п'ятому). Вийшов на балкон. Починало світати, морок посинів. І побачив ще одну трійку, яка йшла через двір. Посередині Іван Вухналь, по боках — архангели. Дійшовши до кінця дворища, Іван Вухналь обернувся в бік свого балкона і помахав на прощання рукою Аллі, дружині своїй, рідній сестрі Миколі Бажані. А біля воріт уже стояв «чорний ворон».

ПРОДОВЖЕННЯ НАРИСУ
ПРО ПОВЕДІНКУ ЛЮДЕЙ
У МОТОРОШНІ РОКИ КРИВАВОЇ СТАЛІНЩИНИ

А це вже був рік не 37-й, а 47-й, коли Каганович забажав повернути солодкі події, що мали місце десять років тому. Діставши посаду першого секретаря ЦК КП(б)У, приїхав у Київ і почав безчинствувати. Треба було створити привід, щоб покінчити з тими, хто вцілів у попереднє десятиріччя. Зібрав письменників і почав відновлювати знайомство — він був першим секретарем ЦК КП(б)У ще в 1924—28 роки. Почав пригадувати: «А,— каже,— пам'ятаю таких і таких мерзотників, таких і таких...» Настрій чорний, гнітючий, безвихід, задихаються люди в паніці, в безвиході. І тоді щось в рядах письменників замигтіло, хтось спробував підвестись, махнув рукою. І почувся голос Тичини Павла Григоровича. Він залепетав. Точно переказати цей лепет не можна, розшифрувати ж можна так: «Не всі ж такі злочинці. Були й інші, як, наприклад, я. Це ж я тоді написав «Партія веде!»¹⁶⁹. Сатрап глянув в бік сміливця, пізнав, певне, і — милостиво усміхнувся: «А, пам'ятаю». Коли Павло Григорович те промовив, я зрозумів, що він відскочив від мене, крикнув, як Галушка: «То не я вам потрібний, а він!» Прости йому, господи, на страшному суді! («Я» — тут не тільки Сенченко, а всі присутні, на кого падало звинувачення Кагановича.) Геніальний поет, як і всі ми, в хвилину небезпеки показав себе мізерною, легко-духою людиною. Переконаний, що ні Хвильовий, ні Кулик — так не зробили б!

ПРИМІТКИ

До тому ввійшли оповідання та повісті І. Сенченка переважно «червоно-градського», «солом'янського», «донецького» циклів, циклу «фольклорних» оповідань із таких його видань: *Історія однієї кар'єри та інші оповідання*.— Харків, 1926; *Рубін на Солом'янці: Із солом'янських оповідань*.— Київ, 1957; *Цвіт королевий*.— Київ, 1967; *Подорож до Червонограда*.— Київ, 1973; *Вибрані твори: В 2-х т.*— Київ, 1971; *Твори: В 2-х т.*— Київ, 1981; памфлет: *Із записок*.— Харків, 1927, а також сатира *«Святий Хасан»* та *«Замітки про літературне життя 20—40-х років»*.

Принцип розташування творів жанрово-хронологічний. В основі видання — оповідання й повісті стрижневого, «червоно-градського циклу», що вперше друкується тут у повному обсязі. Таким чином виконується творча воля автора, який мріяв бачити цикл єдиним ще при підготовці двотомного видання вибраних творів 1971 р. «Десь там у *«Дніпрі»*, — писав він у листі до викладача Дніпропетровського університету Ф. М. Білецького, — виходить мій двотомник, складений не найкращим способом. У збірник майже не ввійшов *«червоно-градський цикл»*, зокрема *«Подорож по Червонограда»*. Написана в 1927 році, вона сильно застаріла по змісту і не задовольняє мене по формі... Я взявся переробляти, вийшов опус на 120 сторінок нового, по суті, матеріалу. Зараз редактори наші — люди залякані. Побачили таке діло і: «Ні! Цього ми не зможемо! Ми ж не *«Рад[янський] письменник»*, що прокладає нові шляхи. Нам давайте матеріал вистоянний, одшліфований і безсумнівний». Отож в першому томі буде чорніти величезна дірка!...» (Із архіву сім'ї І. Сенченка).

Упорядкування цього видання ґрутувалося на всебічному вивченні архіву сім'ї письменника, виявленні нових матеріалів, результатом чого є, зокрема, вперше представлений тут цикл «фольклорних оповідань». Нині творча спадщина письменника перебуває у стані подальшого наукового вивчення та опрацювання. Щиро вдячні дружині І. Ю. Сенченка — Олені Станіславівні Компан, відомуому історику, доктору історичних наук, яка, на жаль, рано пішла з життя, за всебічну ґрунтозну допомогу в дослідженні й опрацюванні архіву письменника, а також — Я. Ю. Компан, усім членам сім'ї за дбайливо збережені й надані для наукового використання матеріали.

Тексти, як правило, подаються за останніми прижиттєвими виданнями. У примітках вміщено історико-літературний та реальний коментар.

Правопис творів сучасний; морфологічні, лексичні та синтаксичні особливості мови І. Сенченка і його персонажів зберігаються.

Коментовані місця позначаються суцільною нумерацією в межах одного твору. В кінці тому подається пояснення малозрозумілих слів.

ОПОВІДАННЯ І ПОВІСТІ

ОПОВІДАННЯ «ЧЕРВОНОГРАДСЬКОГО ЦИКЛУ»

Один із найзлобенніших творів І. Сенченка — «червононоградський цикл» оповідань та повістей викликає особливий інтерес не тільки своїм змістовим потенціалом, а й характерною структурною побудовою, органічно взаємоз'язаною з ідейно-художньою еволюцією письменника. Невіддільна від загального розвитку всієї української радянської літератури, ця еволюція дуже показова у плані естетичного осягнення дійсності, виразного акцентування на важливих соціальних ідеях у процесі становлення ідейно-естетичної концепції митця.

Циклізація творів І. Сенченка не мала штучного характеру. Вона природно виникла вже при публікації його ранніх оповідань та повістей. «Червононоградський цикл», — відзначав автор, — починається давно. Ще в 1926 році вийшла моя повість «Паровий млин» («У вашому творі невідхильна правда...»: Бесіда В. Брюховецького з І. Сенченком // Літературна Україна. — 1975. — 28 берез.). Тоді ж з'явилися оповідання «У золотому закуті», «Історія однієї кар'єри» (1926), а згодом повісті «Подорож до Червононограда» (1927), «Червононоградські портрети» (1928), «Фесько Кандиба» (1929, перша редакція «Фесько Андібер»). Більше як через сорок років, при підготовці другої редакції творів, художник створює повість «На корді», ряд оповідань (вже опублікованих: «Козельки», «Верхарн», «Я познайомився з Йосипом», «Толстой», «Синклітікія», «Млинарі», «До початків театру в Шахівці», «Млин на Берестовій», «Шлях до саду», «Любов Андріївна», «Зінченки», «З Новим роком, новим щастям», «Караїм Явдоким») й ті, що друкуються сьогодні вперше: «Дитячі літа», «Ще одна повість про вічну любов», «Ромась», «Вороги всього сущого», «Спадкоємці», «Не посваталися...»), які значно доповнили і розширили рамки циклу. Вершиною творчості І. Сенченка стала повість «Савка» (1967—1973), що логічно завершила цикл. Всі ці твори, об'єднані одним місцем дії — батьківщиною письменника (с. Наталіне, раніше Шахівка, передмістя Костянтинаграда, тепер м. Красноград Харківської області), психологічною та етнографічною спільністю герой, у радянському літературознавстві прийнято, вслід за автором, іменувати «червононоградським циклом». Підтвердження цьому знаходимо і в історичній довідці, даній самим письменником у листі до вчителя-краєзнавця з с. Мурафа Краснокутського району Харківської області П. Т. Тимченка від 22 березня 1968 р., де зазначалося: «В середині двадцятих років Костянтинаградський повіт це входив до Полтавської губернії. Стало питання, як переименувати центр повіту, виникло два варіанти: Красноград, який зрештою переміг, і Червононоград. Я стояв за Червононоград і навіть був написав цілий «червононоградський цикл», куди входив просторий підорожний нарис «Подорож до Червононограда» і «Червононоградські портрети». Тепер цих творів ви ніде не знайдете, я й сам не всі їх маю у себе. Ось у цьому «червононоградському циклі» я й спинився більш чи менш докладно на ряді місцевостей, що лежали на трасі моєї мандрівки — Мерефа, Водолага, мое рідне Наталіно (Наталіне, Шахівка), Червононоград» (Із архіву сім'ї І. Сенченка).

Еволюцію творчого задуму «червононоградського циклу» можна правильно зрозуміти, тільки виходячи з тієї конкретно історичної обстановки, яка покликала до життя ці твори, і з тієї суспільно-політичної позиції, на якій стояв сам автор. Сприймаючи дійсність в її складності та суперечності, І. Сенченко підходить до літератури як до живої історії. Він бере факти безпосереднього життя, то з болем, то з любов'ю пропускає їх крізь своє серце, намагається до кінця розібратися в них. Саме у цей період в його житті настає внутрішня криза, з якої необхідно було шукати вихід. Художник побачив його у безпосередньому звертанні до живого, конкретного матеріалу нового села, своєї рідної Шахівки та інших близьких сіл, у звертанні до тих умов, обставин, характерів, котрі були йому добре відомі, до тих місць, серед яких виріс,

котрі знов і любив. Про це він схвильовано писав у своїх спогадах: «...Десь у 24 році або близько того в мене сталася внутрішня криза, втратив віру у себе, зненавидів (і справедливо!) своє попереднє писання...

Вся проблема впиралася в життя: як його бачити, що в ньому бачити, як упіймати хоч маленьку ниточку від того, що називалося новим життям? І я не бачив тієї ниточки, дивився на життя, яке клекотало навколо мене, і нічого не розумів. Нове — це, звісно, революція, революційні події, фронти, партизанска боротьба, але ж я на фронті не був, у партизанах не був, хоч роки 1917—1921 прожив у селі, був свідком зміни всіх властей, але теж до пуття ні одного з них рухів не знов у глибині, хоча вважав, що знаю і, звісно, знов, але рівно стільки, скільки пощастило вичитати з газет і брошур. Крім того, про все це я написав кілька оповіданнячок, отож вважав, що тему вичерпав (насправді й не підходячи до неї!).

Отож перед усією складністю життя став малосвічений, малодосвідчений молодик. Що зі старою, «партизанською» темою покінчено, для мене це було ясно, та коли не ця тема, то що, то яка тема? Життя надо мною і круг мене grimilo, я ж не бачив його! Певно, вибрatisя з цієї ями допомогли поїздки в Червоноград, в Шахівку. Там було багато цікавого, я знов добре минуле шахівське життя і тому міг відразу побачити те, чого там раніше не було! Воно, те нове, було, так не лежало ж на поверхні, треба було шукати його в глибинах, та як шукати, коли ходу до нього не знаю? Так з'явилася червоноградська тема, в якій з мукою починав намащувати паросточки нового. Отже, з внутрішньої кризи народився з трудом, з похибками, неясностями «червоноградський цикл» (Сенченко І. Люди і книги: Спостереження письменника: Публікацію підготував В. Брюховецький // Українська мова і література в школі.— 1976.— № 11.— С. 26).

Не просто виявилася ситуація, в якій народжувалися повіті та оповідання циклу, ускладнювалася вона ще однією важливою обставиною. Приїхавши у Красноград з твердим наміром писати про нові позитивні зрушенні, які відбувалися в той час на селі, І. Сенченко побачив іншу картину — в розпалі був неп, пожвавилась діяльність дрібних підприємців, нові контрасти ніяк не радували. Творчий задум і становлення циклу виявилися тісно пов'язаними із суспільно-політичною обстановкою в країні, з животрепетними проблемами сучасності, котрі особливо хвилювали молодого художника. Вловивши «нерв» складних соціальних процесів, що відбувалися на селі, І. Сенченко ставить у центрі творів тоді ще художньо не освоєну проблему капіталізації села, зародження у деревоної умовах нової української буржуазії, а згодом — непманства. Глибоко проникаючи в суть реальних подій, осмислюючи соціальну обумовленість зображеннях явищ, письменник першим в українській радянській літературі показав тип новонародженого українського буржуа, чітко визначив його класову приналежність. В умовах загострених класових протиріч періоду непу митець намагається використати літературу як активний засіб боротьби, та інколи йому ще заважає надто емоційне, «бальове» сприйняття дійсності. Мотив смутку як складного душевного настрою, властивий багатьом творам радянської літератури першого періоду, котрі зображували стихію непівських протиріч, позначився і на першій редакції оповідань «червоноградського циклу» («У золотому закуті», «Історія однієї кар'єри», повіті «Подорож до Червонограда»). Однак у творчості І. Сенченка цей мотив не зводився до однозначної інтерпретації пасивних або опозиційних настроїв, як це пробувала витлумачити вульгарно-соціологічна критика. Він зміг увібрati в себе складний життєвий зміст, вловити гострі, болючі проблеми сучасності й людської душі.

Важливим показником поглиблення ідейно-художньої концепції творчості художника, його світоглядної позиції стала еволюція оповідань і повітей «червоноградського циклу», історико-літературне значення яких розкривається в сукупності двох редакцій — середини 20-х років і середини 60-х років. Автографи творів 20-х років в силу ряду об'єктивних обставин не збереглися.

У ЗОЛОТОМУ ЗАКУТІ

Вперше надруковано у вид.: Історія однієї кар'єри та інші оповідання.— Харків, 1926.— С. 15—44.

Написано в 1926 р. На авторському примірнику книги, що зберігається в бібліотеці Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, напис рукою І. Сенченка: «Слісаренкові. Прийми. Дозволяється виляять». Інтонація дарчого напису письменнику О. А. Слісаренку іронічна, однак зроблена не без підстав, оскільки сприйняття твору після виходу його у світ було неоднозначним. З одного боку, позитивні відгуки М. Доленга, М. Хвильового та ін., з другого — цілком негативні оцінки вульгарно-соціологічних критиків (Г. Овчарова, Ю. Савченка), які намагалися звинуватити автора навіть у поетизації куркульства. Сучасні дослідники справедливо й рішуче відкинули ці закиди (див., зокрема, літературно-критичний нарис В. С. Брюховецького «Іван Сенченко».— К., 1981).

Із незначними скороченнями оповідання вийшло окремим виданням: Сенченко І. У золотому закуті.— Харків, 1928, та у збірці оповідань і повістей: Сенченко І. Дубові Гряди.— Харків, 1929.— С. 40—63.

З 1971 р. оповідання видається у новій редакції. Друга редакція (середина 60-х років) зроблена автором по тексту першого видання 1926 р., що увійшло в своєрідний «шшиток» із шести тематично різних книг, який зберігається у бібліотеці Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР (далі — ЦДАМЛМ УРСР). Авторизований машинопис, здійснений з урахуванням проведених тут правок, зафікований у ф. 279, оп. 3, № 4.

Робота письменника над другою редакцією оповідання була пов'язана з уточненням, конкретизацією думки, спрямованої на досягнення виразності ідейногозвучання твору та вдосконалення його художньо-стильової структури. Визрівання якісно нової концепції оповідання супроводжувалося концентрацією уваги автора на основних подіях і фактах, які у першій редакції часто губилися в потоці зайвої, не завжди доцільної інформації.

У другій редакції І. Сенченко закономірно підходить до вирішення питання про естетичну міру, ідейно-естетичну доцільність зображення просторих картин розгнузданості, анархії села часів непу, дещо зміщуючи акценти окремих сцен та епізодів.

Разом з тим аналіз двох редакцій твору стверджує, що хоч останній прижиттєвий текст найповніше втілив останню творчу волю автора, є основним, канонічним текстом, однак певний історико-літературний інтерес має і перша редакція цього оповідання, яка сьогодні уже є надбанням історії літератури. У зв'язку з цим у повному виданні творів І. Сенченка постане необхідність у розділі «Інші редакції та варіанти». У даному ж виданні подаємо фрагменти першої редакції за виданням 1926 р.

Село. Його доля — незупинно рости, спекулювати, крамарювати, складати копійку до копійки, піти самогон і, між іншим, пасивно сприяти освітньому стилю революції. Пасивно сприяти! Це по суті так, бо жодного разу ніхто і ніколи, приміром, не потурбувався, захвативши полтинника, зайти до контори й виписати найбільш поширену округову газету. Робиться це якось само. А саме: приходить уповноважений газети до хати і говорити:

— Дядю Панасе, як ви нащот «Більшовика»? Вже всі передплатили. От реєстр. Гляньте, коли хочете. Тільки вашого кутка нема.

— А скільки там? — ніби між іншим кида дядя Панас, краечком ока зазираючи в реєстр. Вільною рукою він вже дзвінить мідяками в кишені, обережно одсуваючи глибоко на дно різникользові кредитки. Так він передплачує газету. Так передплачує газету все село — всі чотириста хат — в долині над річкою, що по той бік її вже лежало передмістя пошарпаного громадян-

ською війною містечка. Але коли то було! Коли була та громадянська війна! І село, і містечко з його паровими млинами, станцією і новою залізничною колією, що тепер оце достроювалась, жили новим кипучим життям хліборобського центру.

Але революція наклада на них свою печатку. Ще видні були сліди недавньої руйни, недавніх боїв, але — тільки сліди: рік-два пройде, і молоде покоління тільки з розказів старших буде знати і про зіргані мости, і про вирубані сади й бульвари, про спалені паркани й тини... Стирається образ громадянської війни з усього і з пам'яті людської. Голод і стриманість, жах і тривога — там позаді. Тільки розгнузданість, буяння, скажені гулі, безтурботність і злива самогону котяться містечком і селом. Це реакція на минуле, на залізni закони рушниці й кулемета, на жах, що кілька років паралізував волю й душу селянства й міщан...

Коли побіжно глянути на село і на містечко — а вони уявляють з себе одне ціле — то враження таке складається, ніби ви навесні спостерігаєте буйний розквіт у природі. От перед вами жовтий од торішнього бур'яну, трави і листу майдан. Та придвигається близче і побачите, як мільйонами зелененьких шпичаків витикається нова зелена соковита трава. Майдан ще сірий, ще жовтий, але ви вже знаете, вже чуєте, що все, що було, пройшло — йде царство веселої барвистої весни.

На старих межищах підімаються й виростають нові тини, паркани, ніби щогли, піднімаються вгору сохи, підлирають небо крокви і вилискують на сонці купи лози, шелюгу й молодих дубчаків... Кипить. А там шляхами і дорогами незупинно день і ніч торехтять вози, гукають голоси, іржуть коні — день і ніч із містечка і в містечко суне народ, — куркулі, незаможники, середніяки, вантажники, кабріолети з начальниками, новенькі коляски нової буржуазії, хлібоскупщики, що широко оплели павутину своїх засілок найближчі до містечка села.

Йде торгівля, спекуляція, змагання. Змагаються і в місті, і в селах — кооперація, державні засічки з засіпками приватними, гнучкими, брехливими і привабними своїми колійками на пуді і червоно-веселими обличчями крамарів. Конкуренція, змагання. Приватний тисне, і волею-неволею і скучновата кооперація, і офіційна державна крамниця набирають рухливості, енергії, суєтливості — взагалі більшого вміння привабити, опутати красними словами і привітністю покупця. Він, той покупець, буде опиратись, здаватися, поглядати на «Абрама Берисовича», але наука і вміння мають і повинні зробить те, що треба: тобто звільнити дядькового воза. І золото пшеници, і свиццевий блиск жита, і вівсянє срібло доти будуть причиною красномовних вивертів, поки не посыплються в широкі засічки дядькової клуні, швидко переробленої на «державний інбар».

А навколо у хатах і хатах куріють верхи... Там міститься самодільні заводи, самодільні мануфактури, єдиними і законними робітниками в яких є різних віков, краси і вміння Ганни, Варки, Химки. Це єдині на всю країну заводи, куди не зазирав нещадно убійчий погляд фінінспектора. Це єдино законно незаконні фабрики і заводи, що про їх існування знають і не знають всі і ніхто... І вони працюють день і ніч. Але обіг їх — хто урахує? Але він є, він виносить тисячі, і ті тисячі широкою рікою розтікаються по всіх закутках, в мозок і кров суєтливого населення...

Головна вулиця в селі і в містечку йде з півночі на південь. Влітку і взимку тут цілі зграї горобців і круків. Летить вони з усіх кінців, щоб поживитись на «розсипці» та «усушці». І поживляються — цілі зграї веселих оживших пташок. Ось вони дощем посыплються на сіре збите шосе, затрішають крильцями, закричать на всю околицю, потім піднімуться на більші бересті і тополі й будуть дзвекіть, дзвеніть! Пече сонце, вітер просто смалить, падає чорний дим із млинових коминів, кричать хуршики, торехтять по камені залізом ковані хури, весь шлях — жива різноманітна черга, скільки бачить око.

Тут багато усушки, багато розсипки, трагедій і справ, що пахнуть БУПРом, судом, карою. Але хто ж на це звертає увагу? Спекуляція і голос наживи підвели чоло. Нова психологія народилась у цьому містечкові, у цьому буйному закуткові.

«Піймали? Прокрався? Дурень, бо погано кінчики поховав», — і ні слова осуду. Кожен на його місці зробив би так. Закон такий: кожен краде, росте на спекуляції, крадіжці і байдуже закурює цигарку, почувши про чийсь провал. Це якася пристрасть до наживи, до грошей, до власності, до всього того, що дає матеріальний добробут (с. 15—19).

Десь там центр з його пуританськими газетами та цукровими робсількорами. Весняне — так будемо звати наш закуток — жило своїм життям, своїми традиціями, звичаями, з своїми сількорами та газетами. До речі, у сільбуді була своя газета. Мала кілька десятків співробітників, навіть жваво читалася, але те все було пасивно нейтральне, як і виписка справжніх газет. На вас покладено редактувати стінгазету. Ви берете кийка і йдете до тих, що, на вашу думку, можуть вам допомогти. Ви замовляєте статті, оповідання, вірші. Пишуть, пишуть про все, крім того, що тут, на місці, робиться, все, крім того, чим живе село і містечко. Поет місцевий вилив три бочки поту на влучні, на його думку, асонанси та алітерації, сількор демонував з підупаду стабілізації Чемберленів, сільський комуніст згадував про революційний Ленінград, до якого він і на три сотні верст не наближався, і лише сільський Остап Вишня бичував залізною сатирою бабу Палажку, що наперекір сільським традиціям намагалася таки подойти свою кобилу. Він гострословно і недвозначно натикав, що причина цього факту йому добре відома, але читачі в свою чергу недвозначно вигукували, що все це трапилось не пізніш як через 10 хвилин після того, коли сам — оний сількор — бавив собак під повіткою у тієї ж самої Палажки (с. 20).

Шумить село і містечко — день і ніч. Гудяті парові млини, торохтять вози вантажників, цокають рапівниці і бігають олівці по папері, де останніх нема. А там куріє димок. За столом біля поганецької лампи хлопці, мужики частують, п'ють, співають. Хтось танцює, хтось і плаче: чи дівчина розлюбила, чи просто так упівся. В тіні попід дворами з хати до хати перебігають підлітки, шукають самогону «для тата та дядька». Мама вчора наварила, і вже випили все. Чи нема у вас, тьотю?

В сільбуді вогні: мабуть, вистава. І скрізь, і кругом пахне самогоном, потом і грошима.

У молодого мужичка, що пощастило йому в спекуляції на хліб, дзвенить у кишені. Він стоїть, розставивши ноги, й кричить:

— А що таке, п'ю? Гю й пiti буду! Он скільки грошей.

І дзвенить, дзвенить срібло в кишені. Це він наблюдав у сільбуді. Його звідтіль виставили. Але ж він любить шахмати, а що самогону випив — скажіть, хто його не п'є?

І багато людей у сільбуді. Різний люд різного віку — од великого до малого.

Он той: був комісаром міліції, ганяв бандітів, громив панські живі і мертві «інтервали» (тобто інвентар). Тепер він напівселянин, напівробітник. Кар'єра його політична пропала навіки: засlab був тяжко на тифус, змирав. Серце заболіло до бога. Піп прийшов, але кар'єра одійшла навіки.

Там другий з борідкою, інтелігентне лице — чередник громадський — тепер комуніст, голова «державного інбарю».

Он ще чорний, волохатий, сумний — був партійний, схибив на лісі, впіймався і тепер гружчик на станції. Незадоволений — ні з себе, ні з життя. Він бачив країці дні.

Молоденький хлопчик — стрункий, високий, вродливий з лиця: сільський активіст. То він бігає з хати до хати, розносить газети, бере передплату, грає на сцені і намагається влаштовувати гуртові читання. Він учень профшколи і попів

син. Громадська робота йому потрібна, як рибі вода: адже, кров з носа, він має закінчить технікум і сп'ястись на щаблі життя. За нього рекомендація як за первокласного сільського активіста. Чотири сотні газет в селі — діло його рук.

Далі сільський поет. Людина з минулим. Кулеметчик Червоної Армії, військовий комісар. Захищав рідне село від ворогів, був комуніст, кохався в Польщі, був поранений і з кров'ю на обличчі тікав через рідне село на північ. Тепер гружчик. Йому зле живеться: в центрі не друкують його віршів, і він п'є, п'є, п'є. Він вибився з колії життя: не попаде в тон, бо одушуміли давно кулеметні зливи, а про дзвін срібла в чужих кишенах як заспіваеш?

Он там дід з бабусею і онуком — епігони старого світу. То вони на старість позбулися рідної хати, щоб перейти жити на хутір до рідного сина. Але у сина і жінка, у синка душа з круглих близкучих карбованців, і розум, що вгруз у ріллю — ой як глибоко!

— Ти, тату, дурень — і геть к чорту з моєї хати.

— Спасибі, сину.

— Ой мій синочку. Куди ж ми подінемося, старі, не здатні до роботи?

— Світ широкий.

І у сина губа не дура: півтисячі за батькову хату він любенько вклав у конюшні, в клуні, в своє кубельце. А от — тату — дурак.

Дурака прийняв зять: швець, п'яниця і золото-чоловік. Я подлець — б'ю жінку, але старикам почтеніс і шана. В сільбуд старих привів онук.

О, це цікава галерея людей. Пахне життям від них, любов'ю, працею, ненавистю і стражданням. Все тут змішалось докупи, переплелось і злилось в один гул неясних веселих голосів. Але не йміть віри цій веселості. Зверніть увагу на молодого мужика. Він жартує «напропалу» з дівчиною. Проте і справедливо, йому треба було б плакати. Ще кілька тижнів тому йому втекла жінка з захожим шевцем. Втекла з-під замка, серед ночі — у вікно. Дурень мав гадку врятувати честь свою за допомогою доброго замка, але трапивсь скандал... він тепер смеється, так жартує.

Другий, що поруч нього, навпаки, уперто думає: його любить дівчина, але хто зна, який у неї посаг?

Може, не варт і витрат, зв'язаних з видатками на весілля. Він уперто думає, перебираючи в голові безсумнівні партії...

Ще далі інші і інші люди: селяни, гружчики, вантажники, робітники. Всі переплелись в одну масу. Є щасливі, є сумні, є незадоволені — і над усім настирливий дух самогону...

На станції гримлять і пихтять паротяги: зараз там тихо. Тільки збоку, де нова колія, ворується чорні маси каламашників. Там горять маленькі вогники... Здалека ніби в казці. Ніби таємні злодії чи герої Купера, Буссенара, Майн-Ріда на широких преріях невідомої землі. Але то лише полтавці, харківці, катеринославці і мешканці далекої півночі... Тут пройде ще одна залізниця. Що буде з цього куточка, що захряс в золоті чорної сітої землі?.. Те золото! Скрізь воно, і скрізь про нього: на станції, в амбарам, на дорогах, в конторах, на базарі, в хатах, установах, в вагонах, у газетах і в думках людських... (с. 29—32).

У перекладі російською мовою оповідання вміщено у кн.: Сенченко І. На калиновом мосту... — М., 1982.— С. 16—25.

Подається за вид.: Сенченко Іван. Вибрані твори: В 2-х т.— Київ, 1971.— Т. 1.— С. 18—27.

¹ Б У П Р — будинок примусових робіт (визначення тодішньої тюрми).

² Ніби герої з романів Купера, Буссенара, Майна Ріда... — Йдеться про героїв захоплюючих пригодницьких романів американського письменника Дж. Ф. Купера (1789—1851), французького письменника Л. А. Буссенара (1847—1910), англійського письменника Томаса Майна Ріда (1818—1883), які викликали симпатію своєю сміливістю, винахідливістю, благородством.

³ Великдень — релігійне свято, що відзначається як день воскресіння міфічного засновника християнства Ісуса Христа; випадає в різні дні між 4 квітня і 8 травня за н. ст., 22 березня і 25 квітня за ст. ст.

⁴ Зелені свята (трійця) — релігійне свято, що відзначається на п'ятдесятій день після великої пасхи. Згідно із свяtkовим обрядом, житла і двори на тройцю прикрашають зеленим гіллям клена, дуба, ясена, різним зіллям тощо.

⁵ Переще пина — залізнична станція на території Зачепилівського району Харківської області.

⁶ Мерефа — місто в Харківській області; розташоване на ріці Можі (притока Сіверського Дніця). Залізничний вузол. Засноване в XVII ст.

⁷ В церкві уроочисто дзвонили «Достойне». — У православній церкві вранішня відправа, під час якої виконується молитва на честь Богородиці, що починається словами «Достойно есть...». Про цю молитву існує легенда: в X ст. на Афоні в одній із келій монастиря з'явився архангел Гавриїл перед іконою Богородиці і проспівав їй хвалу, яка починалася словами «Достойно есть...». Пізніше цю молитву він начебто накреслив перстом на кам'яній дошці, і відтоді ікона вважається чудотворною. Святкується подія 11 червня за н. ст. і 13 липня за ст. ст.

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ КАР'ЕРИ

Вперше надруковано у вид.: Сенченко І. Історія однієї кар'єри та інші оповідання. — С. 3—15.

Написано в 1926 р. Видання твору 1928 і 1929 рр. (Сенченко І. Дурень. Історія однієї кар'єри. — Харків, 1928. — С. 14—29, і Сенченко І. Дубові Гряди. — Харків, 1929. — С. 67—77) повторюють текст першодруку.

З 1971 р. видається у новій редакції. Вона зроблена автором олівцем по тексту першого видання 1926 р. Авторизований машинопис у 1967 р. з видання 1926 р. із урахуванням проведених у ньому правок зберігається в ЦДАМЛМ УРСР, ф. 279, оп. 3, № 2.

Робота І. Сенченка над другою редакцією оповідання характеризується більшим акцентуванням важливих соціальних ідей. Невеличке оповідання після повторної редакції стає ще коротшим, але при цьому не втрачає ні в смисловому, ні в художньому планах. Якщо першопочаткова редакція твору свідчила, що у 20-ті, навіть у 30-ті роки І. Сенченко ще не вмів розкривати свої ідеї логікою художньої деталі, розпорощуючи увагу на численних життєвих подробицях, то у другій редакції розповідь уже набагато точніша, переконливіша, значно посилюється її реалістичне тло.

У розвитку і вдосконаленні тексту другої редакції найповніше виявляється остання творча воля автора, тому цей текст вважається канонічним.

Високу оцінку дав М. Хвильовий цьому оповіданню і збірці 1926 р. в цілому: «Історія однієї кар'єри», — зазначав він, — це — виняткове явище в нашій літературі. Цією збіркою молодий художник, висловлюючись любими нам спортсменськими образами, виривається в літературних перегонах на цілий корпус. І справді: що ми дістали? Ми дістали не тільки цікаву збірку, але й вдумливого художника-соціолога. Звичайно, «Історія однієї кар'єри» не без хиб. Але справа ж не в дрібницях, а в тому, що маловиразний до цього часу письменник раптом найшов свій шлях і упевнено пішов по ньому (Хвильовий М. «Соціологічний еквівалент» трьох критичних оглядів // Вапліте. — 1927. — № 1. — С. 97).

Різко негативну оцінку дали оповіданню та образу Федора Григоровича Головатого Ю. Савченко та Г. Овчаров, які за зовнішніми справами й вчинками не змогли побачити глибоких внутрішніх причин. Неправильне трактування образів привело до висновку про ідеалізацію ділків типу Головатого, а також їхньої кипучої кар'єри, пов'язаної із завоюванням усіх нових сфер впливу.

У перекладі російської мовою надруковано у кн.: Сенченко І. На калиновому мосту...— С. 25—31.

Подається за вид.: Сенченко Іван. Вибрані твори: В 2-х т.— Т. 1.— С. 18—27.

¹ ...в ролі агента інтендантства по закупці сала...— Офіційна посада в системі сільськогосподарської кооперації у 20-і роки.

² Яромлівка.— Можливо, йдеться про с. Яковівку Харківського району Харківської області, вжите тут у зміненому вигляді. Розташоване за 20 км на південний схід від Харкова. Нині — центр Яковівської сільської Ради. Виникло 1773 р.

³ Установчі збори — виборна представницька установа в Росії, яка після повалення царизму мала вирішити питання про державний устрій країни. Після повалення Тимчасового уряду, внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, Установчі збори все ж було скликано. 5(18) січня 1918 р., а наступного дня спеціальним Декретом ВЦВК розпущені.

⁴ Тимчасовий уряд — центральний орган державної влади, сформований після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. в Росії. Намагаючись розв'язати головні питання революції: війни і миру, боротьби з голодом і розрухою, державного устрою та ін., зосереджував свою діяльність на реформах. Повалений внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

⁵ В протилежність розгубленій шляхти...— Йдеться про події війни, розв'язаної буржуазно-поміщицькою Польщею в 1918—1920 рр. проти більшовиків. В 1919 — на початку 1920 р. польські війська загарбали ряд районів України і Білорусії, зокрема Мінськ і Київ. Петлюровська Директорія за визнання Польщею її «верховної влади» на Україні віддала Польщі західноукраїнські землі й зобов'язувалася допомагати її військам. Контринаступ, розгорнутий у травні 1920 р. військами Західного і Південно-Західного фронтів, зірвав плани агресора. В 1921 р. було підписано Ризький договір, за яким Західна Україна та Західна Білорусія відійшли до Польщі. Східні землі було звільнено.

⁶ При гетьмані...— Тобто під час правління на Україні буржуазно-поміщицької диктатури, на чолі якої стояв колишній царський генерал П. П. Скоропадський (1873—1945). 29 квітня 1918 р. на інсценованому австро-угорськими окупантами «з'їзді хліборобів» він був проголошений гетьманом України. Вся діяльність гетьмана та його «уряду» контролювалася німецькими окупаційними військами. 14 грудня 1918 р. внаслідок революційної боротьби трудящих України «уряд» Скоропадського повалено, а сам він утік до Німеччини.

З НОВИМ РОКОМ, НОВИМ ЩАСТЯМ

Вперше надруковано в газ.: Літературна Україна.— 1987.— 31 груд. (публікація Б. П. Комара).

Написано 7 грудня 1964 р.

В архіві сім'ї письменника зберігаються три примірники тексту: перший варіант (машинопис із незначними авторськими правками олівцем), авторизований машинопис остаточного тексту і машинопис з редакторськими правками.

Задум оповідання з'явився у зв'язку з листом до невідомої адресатки Ірини. В ньому автор, ніби виправдовуючись за свою мовчанку на її жовтневе привітання, веде своєрідну розповідь про народні звичаї і традиції. Лист цей і став основою первого варіанта, на якому І. Сенченко згодом зробив напис: «Про новорічне свято. Спогад», вінішні деякі правки. Очевидно, разом з цією

першою назвою народився й задум майбутнього твору, бажання повідати про все описане ширшому колу людей. Так, в остаточному тексті зникає звертання до конкретної особи і з'являється форма множини — «добрі люди» та нова назва «З Новим роком, новим щастям». Зберігаючи основу першого варіанта, розповідь, однак, дещо конкретизується, уточнюється час дії — 1908—1911 рр., відшліфовується відповідна жанрова форма. Ця заключна стадія роботи над текстом позначена авторською датою — 7 грудня 1964 р. (попередня — в листі — 3 грудня 1964 р.).

Нижче наводимо уривки першого варіанта тексту (початок та закінчення) як свідчення визрівання й становлення творчого задуму художника.

Я знаю, що, узявши до уваги досвід попередніх свят, Ви відповісте: «За писанку — крашанкою...» Ну ж, і завернув одразу, подумасте, і що воно за писанка і що воно за крашанка? Поясню. В старі часи на Україні на великдень люди розмальовували яечка. Робили за двома способами. 1. Опускали яйце в якусь фарбу — червону, жовтогарячу, синю, і з цієї купелі яйце виходило вже крашанкою. Між іншим, це слово так сподобалось народу, що в багатьох місцях України воно замінило собою слово яйце. Так і кажуть, прийшовши на базар: «Почім крашанки?» Це простий, можна сказати, примітивний спосіб розмальовування крашанок, — дозвольте мені вживати це міле слово? Складніший спосіб полягав у тому, що народний майстер-художник брав у руки пензлик, зроблений найчастіше з пір'їнки, і починав виписувати на білій шкаралупці крашанки орнаменти, узори всіма фарбами, часом фантастичні і надзвичайно красиві. У Києві до війни була колекція таких писанок — кілька сот штук, дивиця на них, і одірватись не можна. Узори на писанці, як і народна пісня, так виношенні і викохані народною традицією, що являються втіленням абсолютної досконалості і краси. Так от. Звичай тодішньої України велів людям обмінюватися крашанками, а в кого воно були — писанками. Я не вмів розмальовувати писанки і приходив до вас з своєю червоною крашанкою. А Ви, наприклад, майстер розписувати писанки. І Ви дасте мені за мою крашанку свою писанку. Але Ви самі бачите, що обмін цей все ж таки нерівностінний. Писанка — мистецький шедевр, а крашанка — буденщина. От народ і створив приказку: «За писанку — крашанка», по-російському: «Как аукнется, так и откликнется». Отож передбачаючи, що Ви можете перед Новим роком використати цей спосіб розрахунків, я їх поспішаю з цим листом-поздоровленням з Новим роком.

З Новим роком, з новим щастям! І Ви вже не зможете на мою жовтневу крашанку відповісти своєю новорічною писанкою!

Хороше свято Новий рік, особливо воно хороше було для нас, хлопців, бо викликало до життя особливого роду діяльність, яку народ щедро оплачував копійками, цукерками і пряницями. Дорога Іриночко! Ти і уявити не можеш, що було! Ще десь там двадцять п'яте чи двадцять шосте грудня, а ми, хлопці, вже починаємо готовуватися до операції, наслідком якої — цукерки, накуплені нашими сусідками, опинилися б у наших кишенях. Для цього треба вивчити спеціальне поздоровлення.

Не скупіться, тітко, давайте нам ласощів щирою рукою, бо ж прийдемо ми до вас не раніше як через рік... Ось текст нашого гімну-поздоровлення:

Ой, в полі-полі сам плужок оре,
А за тим плужком сам Христос іде.
Діва Марія зерно носила, зерно носила, бога просила:
«Ой, вроди, боже, жито-пшеницю, жито-пшеницю,
всяку пашницю».

Після цих слів ми запускаємо руки в кишені, набираємо повні жмені пшеничного зерна, розкидаємо його по хаті, як сівач у полі, приспівуючи:

Сієм, вієм, повіваем,
З празником вас поздоровляєм.
З Новим роком,
Новим щастям,
З Василієм...

Василій тут -- п'яте колесо до воза. На перший день кожного Нового року припадав цей святий Василій, і ми мусили його тулити до нашого урочистого гімну майбутньому урожаю.

Отак було колись. То, згадавши це добре минуле, я стаю біля порога вашої хати, набираю в кишені повні жмені добірного зерна і співаю:

Сію, вію, повіваю,
З празничком Вас поздоровляю,
З Новим роком,
Новим щастям...

А Ви скажете: «Спасибі». Одсердитесь за мою жовтневу неуважність, усміхнетесь і скажете: «Хоч і ледащо, але й не знаємо, як сердитися на нього». А мені тільки цього й треба.

3 грудня 1964 р.

Подається за авторизованим машинописом із архіву сім'ї І. Сенченка.

¹ Сію, вію, повіваю, з празничком вас поздоровляю, з Новим роком, новим щастям. З Василієм... — Новорічне привітання, яке супроводжує народний звичай засівання зерном господи та її мешканців у перший день Нового року на знак достатку і благополуччя. Василій — релігійне свято, яке відзначається 14 січня за н. ст. (1 січня за ст. ст.). Завжди збігається із першим днем Нового року.

МЛИН НА БЕРЕСТОВІЙ

Вперше надруковано в журн.: Київ.—1985.— № 4.— С. 92—97 (публікація О. С. Компан).

Написано 5 березня 1971 р.

В архіві сім'ї письменника зберігається чотири авторизовані машинописні варіанти. Три з них, хоча й досить детальні, є лише підступами до створення основного образу — шахівського млинаря Михайла Пікалова, об'ємно вписаного в четвертому, остаточному варіанті. Позначені автором як «початок перший» (20 лютого 1971 р.) і «початок другий» (22 лютого 1971 р.), перші два варіанти входять до творчої історії під назвою «Водяний млин».

Тема парового млина у творчості І. Сенченка зародилася давно — ще 1926 р. вийшла його одноіменна повість. Таке зацікавлення не випадкове. Шахівка — передмістя Костянтинограда, її основна робоча сила поділялася тут на дві частини: ті, хто йшов працювати в економію, і ті, хто залишався у млині. Він фокусував основні події, людські долі й ще змалку привертав до себе увагу, як показано у повісті «Паровий млин».

У фрагменті «На тій-таки Берестовій» конкретніше постає питання про мельника Пікалова: хто він, що він за один?

Назва оповідання «Млин на Берестовій» з'являється у третьому варіанті, датованому 25 лютого 1971 р. Вона не тільки розширила саме поняття, що вміщає вікову історію млина, а й значно конкретизувала його, пов'язуючи

із певною місцевістю. Хоч остаточна назва й була визначена, робота на цій стадії характеризується найбільшим пошуком. Спостерігаємо, зокрема, цікаве взаємоперплетення двох сюжетних ліній: першої, що стала основою для оповідання «Млинарі», опублікованого у «Літературній Україні» 13 січня 1983 р., і другої — окрім епізоді якої ввійшли до оповідання «Млин на Берестовій». Таке взаємоперехрещення пояснюється насамперед одним і тим же об'єктом зображення, який, однак, у двох різних випадках інтерпретується по-різному. Так, в остаточному варіанті оповідання «Млин на Берестовій» основний конфлікт зумовлюється не вузькосімейними, а суспільними інтересами.

Четвертий варіант, позначений автором як «ще одна варіація млина», датований 5 березня 1971 р., виявився заключним етапом роботи над твором і є основним текстом.

Подається за першодруком.

¹ Берестова — річка, що протікає на території Красноградського району Харківської області, притока Орелі. На обох берегах Берестової розташоване рідне село І. Сенченка Наталине (колишня Шахівка).

² Безаківська економія — власність київського генерал-губернатора Безік-Безáка, іменем якого (Безаківська) була названа теперішня вулиця Комінтерну в Києві.

³ Кричевський Борис — власник двох парових млинів у Костянтиноградському повіті (нині Красноградський район) до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

⁴ Я теж вісім років маршрутував із Шахівки в Червоноград, в свої училища... — Мається на увазі навчання І. Сенченка у Вищому початковому училищі в Костянтинограді (1912—1916) та в учительській семінарії (1916—1920).

⁵ Пилипівський піст — визначений християнською церквою період посту, який починається в день святого Пилипа 28 листопада за н. ст. (14 листопада за ст. ст.) і триває 6 тижнів — до 7 січня за н. ст. (25 грудня за ст. ст.), тобто до різдва.

⁶ Мартинівка — сусіднє із Шахівкою село. Нині — центр Мартинівської сільської Ради Красноградського району Харківської області. Виникло в кінці XVIII ст.

⁷ ...польові мавки, русалки... — Персонажі східнослов'янської міфології. За народними звичаями — польові, водяні, лісові істоти, що мають вигляд гарної дівчини з довгим розпущенім волоссям, русалки — з риб'ячим хвостом.

СПАДКОЄМЦІ

Друкується вперше за авторизованим машинописом із архіву сім'ї І. Сенченка.

Написано 15 лютого 1972 р.

¹ Юхимівський старший хлопець — Іван, семилітка... — Мова йде про автора — Івана Юхимовича Сенченка, якому в 1908 р. виповнилося сім років.

ЩЕ ОДНА ПОВІСТЬ ПРО ВІЧНУ ЛЮБОВ

Друкується вперше за авторизованим машинописом із архіву сім'ї І. Сенченка.

Написано 4 березня 1972 р.

¹ Та як сказав стародавній поет Климентій: нічого сталого на світі не буває і ніхто там не помирає, «де ся

р о ж д а є т». — Йдеться про українського поета й етнографа кінця XVII — початку XVIII ст. Климентія Зіноїїва та його рукописну збірку віршів, (зокрема вірш 15), складену між 1700 і 1709 рр. (видану 1912 р.), який називав себе «ієромонахом» і був, очевидно, одним із мандрівних дяків.

НЕ ПОСВАТАЛИСЬ...

Друкується вперше за авторизованим машинописом із архіву сім'ї І. Сенченка.

Перша назва твору — «Утспія і баба Назариха (Стратониха)» — закреплена автором, як і нова назва — «Не посватались...». Однак, враховуючи те, що назва ця була останньою і автор не встиг запропонувати нового варіанта, відновлюємо її, як і дату завершення даного етапу роботи над текстом твору — 5 березня 1972 р.

¹ Каразін Василь Назарович (1773—1842) — український вчений, винахідник, освітній і громадський діяч.

² Левитський Микола Васильович (1859—1936) — український громадський діяч; висуває проект створення ремісничих і землеробських артілей, загального страхування селян тощо.

³ Добренька — населений пункт, який входить нині до складу Мартинівської сільської Ради Красноградського району Харківської області.

⁴ Демосфен (384—322 до н. е.) — давньогрецький оратор, політичний діяч.

⁵ ...царіця Катерина... — Російська імператриця з 1762 р. Катерина II Олексіївна (1728—1796), дружина імператора Петра III. За її царювання дворянству було роздано близько 400 тис. кріпаків, величезні земельні володіння, зокрема на Півдні України. Юридично було затверджено необмежену владу поміщиків над кріпаками.

СИНКЛІТИКІЯ

Вперше надруковано в журн.: Україна.— 1981.— № 12.— С. 22 (публікація О. С. Компан). Датовано автором 1972—1975 рр.

В архіві сім'ї письменника зберігається авторизований машинопис і машинопис з редакторськими правками.

Подається за авторизованим машинописом із архіву сім'ї І. Сенченка.

¹ Синклітикія (походить від гр. synkletos) — сенат, збори.

² Святці — церковна книга, яка складається із місяцеслова, пасхалії (таблиці для щорічного визначення дня Пасхи), деяких молитов, а також — календарного списку християнських «святих» та свят на їхню честь.

РОМАСЬ

Друкується вперше за авторизованим машинописом із архіву сім'ї І. Сенченка.

Датовано автором 1972—1975 рр.

ВЕРХАРН

Вперше надруковано в газ.: Літературна Україна.— 1976.— 24 серп. (публікація О. С. Компан). Написано в 1974 р.

В архіві сім'ї письменника зберігся чистовий машинопис, який відповідає першодруку.

У розділі «Люди і книги» оповідання без змін було передруковано у першому томі двотомного видання творів І. Сенченка 1981 р.

Подається за вид.: Сенченко Іван. Твори: В 2-х т.— Т. 1.— С. 292—298.

¹ Верхарн Еміль (1855—1916) — бельгійський поет, драматург, критик. Збірка віршів «Міста-спрути» (1895), присвячена капіталістичному місту, мала революційне спрямування, розкривала могутній талант Верхарна як художника-урбаніста поряд із його знаменитими творами, позначеними впливом символізму.

² І ось сільська школа за спиною.— Трирічна початкова школа, яку І. Сенченко відвідував у рідному селі Шахівка в 1908—1911 рр.

³ ...прислали з нової, щойно відкритої гімназії сповіщення: ваш Іван заражований.— 1911 р. І. Сенченко успішно склав іспити в Червоноградську гімназію. Однак через матеріальні труднощі батьки не змогли внести плату за навчання, і через рік він перейшов у міське училище, перейменоване того ж року у Вище початкове училище.

⁴⁻⁵ «Огонек» — громадсько-політичний і літературно-художній журнал. Виходить у Москві з 1923 р.

⁶ Брюсов Валерій Якович (1873—1924) — російський радянський письменник. Своїми вчителями називав Пушкіна, Верхарна, Тютчева. Його перу належать переклади творів Е. Верхарна, зокрема зібрані у книзі «Лирика и поэмы».

⁷ Шевченко Тарас Григорович (1814—1861) — український письменник, поет, художник, мислитель, революційний демократ.

⁸ Лозова — місто обласного підпорядкування, розташоване на південні Харківської області, центр Лозівського району. Один з найбільших за лізничих вузлів Південної залізниці. Поселення Лозова засноване в кінці 60-х років XIX ст.

⁹ Щоголів (Щоголев) Яків Іванович (1823—1898) — український поет. Належав до харківської школи романтиків.

¹⁰ Грінченко Борис Дмитрович (літературні псевдоніми — Василь Чайченко, П. Вартовий, Б. Вільхівський та ін.; 1863—1910) — український письменник, вчений і громадський діяч.

¹¹ Самійленко Володимир Іванович (літературні псевдоніми — В. Сивенький, Іваненко, Полтавець, Смутний та ін.; 1864—1925) — український письменник.

¹² Олесь Олександр (справжнє прізвище — Кандиба Олександр Іванович; 1878—1944) — український поет.

КОЗЕЛЬКИ

Вперше надруковано в газ.: Друг читача.— 1976.— 3 лют. (публікація О. С. Компан). Без дати.

В архіві сім'ї письменника зберігається чистовий машинопис, який відповідає першодруку.

Подається за першодруком.

Я ПОЗНАЙСМИВСЯ З ЙОСИПОМ

Вперше надруковано в журн.: Жовтень.— 1977.— № 6.— С. 18—23 (публікація О. С. Компан, післямова В. С. Брюховецького). Без дати.

У ЦДАМЛМ УРСР (ф. 279, оп. 4, № 11) зберігається чистовий машинопис твору й скремі машинописні фрагменти із правками автора, позначені як «Автобіографічний матеріал».

У розділі «Люди і книги» текст оповідання без змін подається у першому томі двотомного видання творів І. Сенченка 1981 р.

Подається за вид.: Сенченко Іван. Твори: В 2-х т.— Т. 1.— С. 277—285.

¹ Червононоград стоять на так званій Українській лінії, побудованій у XVIII столітті для захисту від татарів. Місто, яке виросло при ній, стало Більовськом.— Заснування міста Костянтинаграда (з 1922 р.— Красноград) започатковане спорудженням у 1731—1733 рр. Білівської фортеці у складі так званої Української лінії — системи оборонних укріплень від Дніпра до Сіверського Дінця. Збереглися залишки фортеці. 1784 р. її перейменовано в місто Костянтинаград.

² Повітове земство — адміністративно-територіальне управління в Росії 1864—1917 рр., у функції якого входило підтримання належного порядку на місцевих шляхах, будування й утримання шкіл; воно організовувало медичне обслуговування населення, проводило статистичне дослідження тощо. Повітовий поділ в УРСР 1923 р. замінено округами, а згодом — районами.

³ «Малий Кобзар» — так звана «Мала книжка» Т. Г. Шевченка, що є рукописною збіркою його поезій 1846—1850 рр. Зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка УРСР (ф. 1). 1963 р. «Малу книжку» вперше видано фототипічним способом.

⁴ «Мир божий» — щомісячний політичний, літературний і науково-популярний журнал для самоосвіти; виходив у Петербурзі в 1901—1906 рр. В 1906—1918 рр.— під назвою «Современный мир».

⁵ Сковорода Григорій Савич (1722—1794) — український просвітитель-гуманіст, філософ і поет.

⁶ Котляревський Іван Петрович (1769—1838) — український письменник, перший класик нової української літератури.

⁷ Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович (1778—1843) — український письменник, основоположник художньої прози в новій українській літературі.

⁸ Гус Ян (1371—1415) — чеський мислитель, національний герой, ідеолог чеської Реформації. За боротьбу проти німецьких феодалів і викриття католицького духовництва засуджений як еретик і постановою церковного собору спалений в Констанці. Герой поеми Т. Г. Шевченка «Еретик».

⁹ Гонта Іван (?—1768) — один з ватажків народного повстання на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту 1768 р.— Коліївщини. Будучи сотником надвірних козаків в Умані, під час повстання перейшов на бік гайдамаків. Схоплений загоном царського полковника Гур'єва, І. Гонта був переданий шляхті, яка по-звірячому закатувала його в с. Сербах (нині с. Гонтівка) на Вінниччині. Герой Шевченківських творів «Гайдамаки», «Невольник», «Великий льох», «Холодний Яр».

¹⁰ Залізняк Максим (початок 40-х років XVIII — ?) — запорізький козак, один з керівників народного повстання проти польсько-шляхетського гніту на Правобережній Україні 1768 р.— Коліївщини. Походив із с. Медведівки, що під Чигирином. Після придушення повстання Залізняка було схоплено, тавровано й засуджено на вічну каторгу в Нерчинськ. Оспіваний у поемах Шевченка «Гайдамаки», «Холодний Яр», «Невольник».

¹¹ «Катерина» — поема Т. Г. Шевченка (1838), присвячена В. Жуковському: «На пам'ять 22 апреля 1838 года» (день звільнення поета з кріпацтва). У цьому творі поет вперше звернувся до теми жінки-покритки і ширше — жінки-матері.

¹² «Варнак» — поема Т. Г. Шевченка (1848), сюжет якої поет використав у російській повісті «Варнак» (1853—1854). В центрі твору образ скривдженого кріпака, що став розбійником — варнаком.

¹³ Козачковський Андрій Осипович (1812—1889) — український лікар, друг Т. Г. Шевченка, листувався з поетом, автор спогадів про нього. Познайомилися 1841 р. у Петербурзі. Під час відвідання Козачковського

у Переяславі (серпень 1845, кінець жовтня 1845 р.— початок січня 1846 р.) поет написав поему «Наймичка», вступ до поеми «Еретик», «Заповіт», «Кавказ». 1847 р. в Орській фортеці створив вірш «А. О. Козачковському».

¹⁴ Від Шевченка я вперше дізнався про існування слова «містерія».— Риси цього різновиду романтичної алегорично-символічної поеми властиві твору Т. Г. Шевченка «Великий лъх» (1845). Жанр поеми поєт визначив у підзаголовку як «містерія», тобто поєднання фантастичного з реальним, тяжіння до драматизації, таємничості, філософічності. У цьому жанрі написана й поема «Сон» («У всякого своя доля», 1844), де автор, вдаючись до форми «сну», зображує широку соціальну панораму царської Росії, необмеженого монархічного, кріпосницького свавілля.

¹⁵ Г а м с у н Кнут (справжнє прізвище — Педерсен; 1859—1952) — норвезький письменник. У романі «Містерія» (1892) виведено характерного гамсунівського героя, в якому втілені духовні хвороби епохи: скептицизм, непевність, миттєвість емоційних та інтелектуальних устремлінь.

¹⁶ К о л у м б Христофор (1451—1506) — мореплавець епохи великих географічних відкриттів. 12 жовтня 1492 р. досяг Багамських островів (офіційна дата відкриття Америки), а згодом відкрив ряд островів Вест-Індії та Південної Америки.

¹⁷ ...в і чотири «Георгії»...— Мається на увазі орден на честь святого великомученика і переможця Георгія (1796) для нагородження лише офіцерів та генералів за хоробрість в бою. Його девіз — «За службу і хоробрість». Мав чотири ступеня. До 1885 р. орден четвертого ступеня давався офіцерам і генералам за 25-річну вислугу або проведення 18—20 морських кампаній. У 1807 р. засновано знак відзнаки цього ордена для нагородження за бойові заслуги молодших військових чинів, а 1913 р. орден названо Георгіївським хрестом.

¹⁸ «М а т и , мати, не журися, не сумуй, не проклинай...» — Рядки з поезії О. Олеся «Моїй матері» із «Книги другої» (1909).

ТОЛСТОЙ

Вперше надруковано в журн.: Жовтень.— 1977.— № 6.— С. 23—27 (публікація О. С. Компан, післямова В. С. Брюховецького). Без дати.

У ЦДАМЛМ УРСР (ф. 279, оп. 4, од. 3б. II) зберігається чистовий машинопис твору й окремі машинописні фрагменти із правками автора, позначені як «Автобіографічний матеріал».

У розділі «Люди і книги» оповідання без змін увійшло в останнє двотомне видання творів І. Сенченка 1981 р.

Подається за вид.: Сенченко Іван. Твори. В 2-х т.— Т. 1.— С. 285—291.

¹ Т о л с т о й Лев Миколайович (1828—1910) — граф, російський письменник, член-кореспондент (1873), почесний академік (1900) Петербурзької АН.

² Ч е р н е ч ч и н а .— Йдеться про село Чернечину, центр Чернечинської сільської Ради Красноградського району Харківської області. Розташована на правому березі річки Орчик.

³ В і л ь х о в и й Р і г — населений пункт, який входить до Мартинівської сільської Ради Красноградського району Харківської області.

⁴ С к у т у в а т е — населений пункт у Красноградському районі Харківської області.

⁵ Д у б о в і Г р я д и — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Орелі. Виникло у другій половині XVIII ст., першим поселенцем був Хаз — кріпак поміщиць Базилевських. Село оточувало лісове господарство, що мало п'ятдесят десятин і належало до революції господарю колишнього маєтку — Безику-Безаку. Лісовий масив Дубові Гряди цінувався деревиною найвищого сорту.

⁶ «Словідь» (1879—80), «В чому моя віра?» (1882—84) — твори Л. Толстого, в яких він приходить до заперечення існуючого соціального ладу — самодержавства, з чим раніше був пов'язаний своїм вихованням, життєвим досвідом. Глибокий ідейний перелом, розчарування, безвідість перед неминучою смертю приводять його до віри в бога.

⁷ По всьому треба було запричаститися... — Згідно з християнським віровченням, віруючі прилучаються до Христа, причащаючись під час літургії хлібом та вином, які нібито ототожнюються з його тілом і кров'ю. Причащення — одне з головних тайнств християнства.

⁸ Псаломщик — у православ'ї нижчий церковний служитель, що допомагає священикові під час богослужіння, зокрема читає вголос Біблію, Псалтир.

⁹ Говіння — християнський обряд, пов'язаний із пасхальними святаами, який включає в себе сповідь та причащення, зумовлюючи тим самим очищенння душі.

¹⁰ Адам і Єва. — За біблійною легендою, перший чоловік та жінка на землі, які вважаються прабатьком і праматір'ю роду людського. Адам нібито створений богом із праху земного, а Єва, його дружина, з Адамового ребра.

¹¹ Потоп — за біблійною легендою трактується як катаклізм світового значення (вселенський потоп), коли за божим насланням за гріхи людські гине все живе чи зберігається той необхідний мінімум, який знову послужить відродженню життя на землі.

¹² Авраам і Ісаак. — За біблійною легендою, Авраам (Абрам) — родоначальник єреїв. За величчям бога Ягве, він мав принести в жертву свого сина Ісаака, але в момент жертвоприношення був зупинений ангелом.

¹³ «Прийде весна, і все зазеленіє...» — роман невідомого автора. Під назвою «Прийде весна, і гай зазеленіє» записаний в с. Зінцях Полтавського району в 1940 р.

МЛИНАРІ

Вперше надруковано в газ.: Літературна Україна.— 1983.— 13 січн. (Публікація Б. П. Комара, передмова В. С. Брюховецького.) Без дати.

В архіві сім'ї письменника зберігається авторизований машинопис твору. Між ним і першопублікацією є кілька стилістично-смислових різниць.

При порівнянні цього оповідання з одним із варіантів оповідання «Млин на Берестовій», незважаючи на різницю у назвах і деяких рисах характеру героїв, принципова відмінність полягає у вирішенні основної колізії: майстер Вакула Габарда, дізnavвшись, що Павло Пікалов розгадав його секрет насічки жорен, який старанно ним приховувався, пропонує молодому млинареві за мовчання свою доньку Орисю, которую той щиро кохає. Пікалов сватає її і, ставши через п'ять років спадкоємцем, розкриває секрет.

Подається за авторизованим машинописом із архіву сім'ї І. Сенченка.

¹ Кобзівка — населений пункт, який входить до складу Новопавлівської сільської Ради Красноградського району Харківської області.

² Піщанка — село, центр Піщанської сільської Ради Красноградського району Харківської області. Розташоване на околиці Краснограда вздовж автомагістралі Москва — Сімферополь.

³ Ясинувате — населений пункт Полтавської області, підпорядкований Микільській сільській Раді Полтавського району.

ДО ПОЧАТКІВ ТЕАТРУ В ШАХІВЦІ

Вперше надруковано в газ.: Літературна Україна.— 1983.— 13 січн. (публікація Б. П. Комара, передмова В. С. Брюховецького). Без дати.

В архіві сім'ї письменника зберігається авторизований машинопис твору. Текст газетної публікації відповідає авторизованому машинопису.

Подається за першодруком.

¹ «Боже милостивий, боже праведний, прости мене, грішного».— Слова християнської молитви, яку промовляли щоденно врапці, після спу, і ввечері, перед сном.

² Рафаель (Раффаелло Санті, 1483—1520) — італійський живописець і архітектор доби Високого Відродження. Автор настінних розписів у Ватикані, картин, портретів.

³ ..театр імені Івана Франка.— Йдеться про Київський державний український драматичний театр імені І. Франка, один з провідних українських театрів, заснований 1920 р. у Вінниці на базі Нового Львівського театру та групи митців Першого театру Української Радянської Республіки імені Шевченка.

⁴ Бучма Амвросій Максиміліанович (1891—1957) — український радянський актор, режисер, педагог, народний артист СРСР (з 1944 р.). Створив на сцені ряд образів української джовинової і радянської класики.

⁵ Шумський Юрій Васильович (справжнє прізвище — Шомін; 1887—1954) — український радянський актор, режисер, народний артист СРСР (з 1944 р.).

ШЛЯХ ДО САДУ

Вперше надруковано в журн.: Київ.— 1985.— № 4.— С. 97—103 (публікація О. С. Компан). Без дати.

В архіві сім'ї письменника зберігається авторизований машинопис.

Текст журналньої публікації відповідає авторизованому машинопису. Подається за першодруком.

¹ ...це був наш батько...— Юхим Гаврилович Сенченко.

² окуліровка, копуліровка — два способи щеплення рослин. Окуліровка — приживлення бруньки або вічка однієї рослини до іншої; копуліровка — щеплення жигцем (за кору з шипом) — застосовується при однаковій товщині прищепи і підщепи, щеплення в розщіп.

³ Улянівка — населений пункт, який входить до складу Наталинської сільської Ради Красноградського району Харківської області.

⁴ Доленко Михайло Васильович (справжнє прізвище — Клоков; 1896—1981) — український радянський поет, літературний критик, ботанік, доктор біологічних наук з 1947 р. Народився в м. Лебедині, тепер Сумської обл. Один із авторів дванадцятитомного видання «Флора УРСР», «Визначника рослин України» та ін. Лауреат Державної (тоді Сталінської) премії СРСР (1952) та Державної премії УРСР (1969) в галузі науки і техніки. Автор поетичних збірок: «Об'єктивна лірика. Схема і діагнози» (1922), «Цілюще зілля» (1945), «Зелене й червоне» (1971) та ін., книги «Критичні студії» (1924).

ЛЮБОВ АНДРІЙНА

Вперше надруковано в журн.: Київ.— 1985.— № 4.— С. 104—109 (публікація О. С. Компан). Без дати.

В архіві сім'ї письменника зберігається чистовий машинопис.

Оскільки ідейно-художня структура журналнього тексту порушені редакторським втручанням без відома публікатора (вилучено місця, які

стосуються проблем російсько-української двомовності, картин тогочасного життя, побуту селян тощо), подається за машинописом із архіву сім'ї І. Сенченка.

¹ Х о м я к о в Олексій Степанович (1804—1860) — російський поет, публіцист, ідеолог слов'янофілів. Автор вірша «Київ» (1841). І. Сенченко, згадуючи про нього, має на увазі видання: Історія Києва: В 2-х т.—К., 1960.—Т. 1, де на с. 347 зазначалося: «У збірнику «Киевлянин» Шевченко прочитав вірш Хомякова «Київ». В цьому вірші, як і в інших («Орел»), поет-слов'янофіл вихваляв царизм («северный орел»). Хомяков не визнавав існування українського народу, на його погляд, возз'єднання українських земель було тільки приєднанням споконвічних російських земель до «северного орла». Шевченко виступив проти цих реакційних поглядів у поемі «Еретик».

² «С л о в о» — громадсько-політична і літературна газета, орган «московофілів». Виходила у Львові в 1861—1887 рр. Тут друкувалися історичні та критичні праці Я. Головацького, П. Петрушевича, В. Ружицького та ін. М. Г. Чернишевський у статті «Національна безтактність» критикував реакційні політичні й літературні тенденції газети.

³ ...я читав вірш Некрасова «М у ж и ч о к с ного т о к». — Йдеться про уривок з вірша М. О. Некрасова «Крестьянские дети» (1861).

⁴ В е л и к о д н е з а в д а н н я — письмове завдання для учнів початкових, церковноприходських шкіл на час весняних канікул, пов'язаних із відзначенням релігійного свята Пасхи, Великодня.

⁵ П а м 'я т н и к С л а в и . — Йдеться про Колону Слави — монумент, споруджений на честь 100-річного ювілею Полтавської битви (1805—1811) у центрі Полтави. Автори — архітектори Ж. Тома де Томон та М. Амвросимов, скульптор Ф. Щедрін.

⁶ Ш в е д с ь к а м о г и л а — курган під Полтавою, насипаний за наказом Петра I над братською могилою 1345 російських воїнів, які полягли у Полтавській битві зі шведами 27 червня 1709 р.

⁷ В о р с к л а — ліва притока Дніпра, на якій розташовані Полтава й Кобеляки.

ЗІНЧЕНКИ

Вперше скорочений редактором варіант надруковано в газ.: Молода гвардія.— 1987.— 20 жовт. (публікація М. М. Гнатюк). Без дати.

В архіві сім'ї письменника зберігся авторизований машинопис оповідання. Цей своєрідний «фрагмент» із повісті «Савка» переріс згодом в окремий, цілком довершений художній твір. Включивши у повість розповідь лише про старшого брата — Кузьму Григоровича Зінченка, письменник майже опускає образ Марка Григоровича — натуру не менш цікаву, обдаровану. І тільки через певний час, уже в цьому оповіданні, звертається до нього знову, поглиблює внутрішню характеристику і водночас змальовує життя його сина — Івана Марковича, дає детальніший життєпис обох братів, своїх односельців — діда Гопала та Нестора Степановича Коломійця, використовуючи записи з уст батька — Юхима Гавrilовича спогади «Про давні літа», а також листування з синами своїх геройів.

Подається за авторизованим машинописом із архіву сім'ї І. Сенченка.

¹ Ч е п і г и — українська народна назва сузір'я Оріон.

² В і з — українська народна назва Великої і Малої Ведмедиці.

³ В о л о с о ж а р — українська народна назва зоряного скupчення Плеяд у сузір'ї Тельця.

⁴ П о к р о в а — церковне свято, яке відзначають 14 жовтня за н. ст. (1 жовтня за ст. ст.).

КАРАЙМ ЯВДОКИМ

Вперше надруковано в газ.: Літературна Україна.—1988.—22 верес.
(публікація Б. П. Комара). Без дати.

В архіві сім'ї письменника зберігається авторизований машинопис.
Текст першопублікації дещо відмінний від нього окремими стилістичними
правками.

Подається за авторизованим машинописом із архіву сім'ї І. Сен-
ченка.

ДИТЯЧІ ЛІТА...

Друкується вперше за машинописом із архіву сім'ї І. Сенченка.

Без дати.

¹ Свінка — гра, під час якої намагаються палицею загнати дерев'яну
кульку в ямку.

ВОРОГИ ВСЬОГО СУЩОГО

Друкується вперше за авторизованим машинописом із архіву сім'ї І. Сен-
ченка. Без дати.

ПОВІСТІ «ЧЕРВОНОГРАДСЬКОГО ЦИКЛУ»

ПАРОВИЙ МЛИН

Вперше надруковано (частина перша) в журн.: Червоні квіти.—1923.—№ 2.—С. 23—25. У повному обсязі, з деякими текстовими уточ-
неннями і доповненнями, твір вийшов окремим виданням 1926 р. у Хар-
кові.

Виправлення, зроблені в журналньій частині тексту, пов'язувалися зі
скороченням окремих фраз, незначною стилістичною правкою та усуненням
поділу тексту на окремі підрозділи. У першій частині журналньої публікації
їх було п'ять: «Пригода», «Михайлик Безрідний», «Михайлик росте», «Паненя»,
«Під водою». Кожен із них визначав якийсь новий поворот оповіді, пов'язаний
з тією чи іншою подією. У своїй подальшій роботі письменник відмовляється
від зйового поділу, що «розмиває» структурні рамки, й у виданні 1926 р. твір
має дев'ять розділів. Така композиція зберігається і в останньому прижиттє-
вому виданні 1971 р., хоч тут обсяг розділів значно зменшений і вони дещо
зміщені.

Перше перевидання повісті здійснено 1929 р. у дитячому збірнику по-
вістей та оповідань «Сонце сходить». Сьогодні в нашому розпорядженні є лише
його фотокопія, яка зберігається в архіві сім'ї письменника (оригінал знахо-
диться в Книжковій палаті УРСР, м. Харків). Це майже точний передрук
тексту 1926 р., за винятком заміни імені одного з головних героїв — Стьопки
на Олексія; також знято епізод, який входив у перше видання і потім перешов
у всі наступні. Це — своєрідне оповіданнячко-притча, яке перегукується
з біблійним сюжетом: на осіці повісили розбійника, котрий грабував багатих
і віддавав награбоване бідним. Відтоді осику було проклято, її доля — весь
час тремтіти на вітрі.

Друге перевидання здійснено 1930 р.

Як в ідейному, так і в художньому відношенні текст повісті 1926 р.
найбільш відрізняється від тексту видання 1971 р., що по суті є другою редак-

цією твору, здійсненою автором в середині 60-х років. У ній письменник точніше підпорядковує структуру образів ідейній спрямованості твору. Деяло ескізний образ діда Шашки у першій редакції стає тепер виразнішим, більш реалістичним, характер — незалежним. Автор також відмовляється від розповіді, що йде від першої ссobi в тексті 1926 р. Вилучаються окремі фрази, абзаци, які не несуть синтетичного навантаження. Більше того, у новій редакції вона набирає вже іншого відтінку, набуває нового смыслу.

У другій редакції твору відбувається дуже важлива для подальшого розвитку оповіді тендентизація образу Сенька. Якщо у першій редакції хлопець потрапляє під вплив пана, цілковито поділяє його погляди, то в другій редакції він вже не так спіло наслідує їм.

Об'єднано п'ятий і шостий розділи в один, замість дев'ятого (з підзаголовком «Тroe старших товаришів») стає розділ восьмий.

При вирішенні питання про вибір основного тексту повісті не викликає жодних сумнівів вибір саме другої редакції як досконалішої, як такої, що відбиває останню творчу волю автора.

Подається за вид.: Сенченко Іван. Вибрані твори: В 2-х т.— Т. 2.— С. 6—63.

¹ Сенченко Пелагея Олександровна — мати письменника, померла 26 січня 1926 р.

² «Гей, ви, хлопці-гуртоправи, завертайте сірі воли, женіть на Москву!..» — Словеса української народної чумацької пісні.

³ Івана Купала — старовинне свято слов'янських і балтійських народів на честь весни і початку літа та їх божества — Івана Купала з іграми, купальськими піснями, стрибанням через багаття, купанням. Святкується в ніч з 6 на 7 липня за и. ст. (23—24 червня за ст. ст.).

⁴ ...і родове зілля... — Тут мається на увазі Ірод I — цар Іудеї з 37 р. до н. е. За християнською міфологією, дозідавшись про народження Ісуса Христа (гаданого царя юдейського), він наказав винищити у країні всіх немовлят-хлопчиків, аби врятувати свій трон. Вжито у значенні:шибеники, неслухняні діти.

ПОДОРОЖ ДО ЧЕРВОНОГРАДА

Вперше надруковано в журн.: Вапліте.— 1927.— № 5.— С. 78—117. В кінці журнального тексту напис: «Кінець першої частини». Намір продовжити твір залишився нездійсненим, оскільки журнал незабаром перестав існувати, а різка, багато в чому несправедлива критика твору спричинила до негативних наслідків.

Задум повісті виник унаслідок подорожі письменника в середині 20-х років по червоноградській землі, а також від вражень щойно прочитаної книги Г. Гейне «Подорож до Гарц».

«...В ті роки, — відзначав І. Сенченко, — я слухав лекції в Харківському ІНО, в тому числі й лекції О. І. Білецького, надолужував того, чого не мав замолоду, запощадливо накидався на книгу, прочитаним захоплювався до такої міри, що все прочитане, мов у дзеркалі, можна знайти в тедініх мсіх писаннях. Натхненника «Подорожі до Червонограда» знайти не трудно, відкрити відповідні томи Генріха Гейне. Як хочете знайти витоки «Червоноградських портретів» і інших жармів тих літ, перегортайте «Батько Горі», не забудьте долучити сюди вплив від читання «Ден Кіхота» й подібне. Цікаво, що тодішня критика ставилася до цього не до як учнівських вправ, а як до плодів зрілої мислі. Коли б у нашого покоління були такі умови, як у письменників, вихідців з дворянства, коли б нам випало вчитися до 20 років, а не після них, тоді й пора учнівства у нас відповід-

но пересунулася б років на 10 назад і учнівські вправи розглядалися б як такі» (Із архіву сім'ї І. Сенченка. Лист до В. І. Півторадні 28 червня 1966 р.).

Через чотири десятиліття (в 70-ті роки), збагачений життєвим і творчим досвідом, художник новими очима подивиться на свій твір, побачить певні його огріхи, що стане причиною докорінної переробки повісті, створення другої її редакції. Внаслідок цього відбулося поглиблення проблематики, образної системи, соціально-моральних конфліктів. Зрілість мислення митця полягала в пізнанні багатомірності часу, осмисленні життя у ширших масштабах. Друга редакція стала не тільки композиційно стрункішою, а й в цілому художньо досконалішою. Письменник повертається до старого матеріалу не з метою його заперечення, відмови від попередніх художніх принципів, а значною мірою завдяки їхньому новому розвитку, бачить дійсність не в картинах уривчастих подій, а в діалектичній єдності сусільсько-психологічних закономірностей.

Автор визначає свою повість як дорожній нарис, сторінки якого, особливо в першій редакції, щедро наасичені фактами, виписками зі зведень, цифровими даними. Надаючи великого значення документальності, життєвій достовірності у літературній діяльності, І. Сенченко у другій редакції повісті прағне дати не просто факт, не тільки повідомлення, а яскраве та емоційне узагальнення.

Із перших друкованих джерел тексту збереглося два: згадана публікація 1927 р. і текст видання, що вийшов у збірку оповідань та повістей «Дубові Гряди» (1929). Наступний етап видання твору пов'язаний із друкуванням 1971 р. другої редакції повісті у журналі «Вітчизна». Вона значно відрізняється від тексту останнього прижиттєвого видання 1973 р., що свідчило не тільки про копітку і вдумливу роботу письменника на кожній стадії руху тексту до остаточного, основного варіанта, а й про народження по суті нового твору.

До текстологічної історії повісті «Подорож до Червонограда», поряд з названими виданнями, можна віднести також два машинописні варіанти з правками автора, які зберігаються в ЦДАМЛМ УРСР, ф. 279, оп. 3, № 16, 17.

У другій редакції великих змін зазнав початок і кінець повісті, зняті шостий розділ («Натальїка (Шахівка)»), уривки з другого розділу та деякі патуралістичні сцени.

В історії української радянської літератури співіснуватимуть обидві редакції повісті «Подорож до Червонограда», як існують паралельно дві редакції повістей І. Франка «Петрій і Добущуки» та «Boa constrictor», у російській літературі «Васса Железнова» Максима Горького, «Тарас Бульба» М. Гоголя і перша завершена редакція роману Л. Толстого «Війна і мир», що не так давно побачили світ. В. Шкловський, підкреслюючи необхідність такого співіснування, відзначав: «...Перша редакція роману, опублікована «Літературним наслідством», важлива для нас не тільки у зв'язку з «Війною і миром». Це, по суті справи, свій світ, зі своїми законами, стосунками, своїм рухом. Це новий роман Толстого, не відомий нам раніше. Два романи — як дружні держави. Вони сусідять і широко сівіснують, не відміняючи один одного» (Шкловський В. По следам Льва Толстого. // Новий мир.— 1984.— № 5.— С. 248).

Перша редакція «Подорожі до Червонограда» матиме переважно історико-літературне значення як важливий етап на шляху становлення художньої концепції автора.

Щодо вибору основного тексту другої редакції, то він пов'язаний з таким важливим фактором текстології радянської літератури, як взаємовідносини автора та редактора.

Незважаючи на те що видання повісті 1973 р. здійснено за участю І. Сенченка і цей текст є останнім прижиттєвим текстом, помилково твердити,

що всі зміни зроблені тут за власним бажанням і з доброї волі автора. Підтвердженням цього є не тільки аналіз журнальної та книжкової публікації твору, а й документальне свідчення самого митця, нещодавно виявлене в його архіві.

У листі до В. М. Дубовки 11 листопада 1974 р. І. Сенченко писав: «Коли б хто сказав Вам, що я вже відмер або відмираю — не дуже вірте цьому. Мені 74, я обтяжений купою всяких хвороб, але ніколи не почував себе за столом, як зараз, як кілька років тому, коли працював над новою книжкою, которую Ви вже маєте у себе на руках. Дух мій ясний, думка пружна. Ви це одразу побачите, як переглянете хоч кілька сторінок моєї нової повісті «Савка». Писав я її — як на крилах летів.

Але.

Але потрапила вона у видавництво в перехідний період: старих видавців попросили піти; нові взялися за діло. Господи боже мій, чого не виробляли ці люди, надто головний редактор видавництва якась Лещенко Мирослава Пилипівна. Шаленіла з натхненням, завзято, «с упоєнім». Правили, скорочували, різали, креслили, як самі хотіли.

В цей час (було рівно це рік тому), лежав я у ліжку з уремією і, на щастя, не розумів повністю цього подвигу людського критичного духу. Пам'ятаю лише, в момент просвітлення одна добра душа з цієї когорти показала мені свою роботу. Я й досі пам'ятаю цю сторінку, геть списану олівецем поверх моїх рядків. Це якийсь початківець, студент-редактор, що й двох слів сам з'язати не вміє, правив старого Сенченка, що мав за плечима більш як 50 років літературної роботи! Перепало найбільше нарису «Подорож до Червонограда», з його лише половини зсталася. На щастя, редакторський запал поступово почав занепадати, так що коли він, редактор, дійшов до «Савки», олівець його притупився і «Савка» залишився майже неущоджений, лише батистовий ліфчик з відьми зняли, бо батист, знаєте, тканина прозора...» (Із архіву сім'ї І. Сенченка).

Редакторське втручання у текст і вилучення значних уривків — автобіографічного (№ 8, с. 99), етнографічного (№ 7, с. 96—97, 111) характеру, певних історико-географічних реалій (№ 7, с. 96—97; № 8, с. 106), уточнень характеристик окремих персонажів (№ 7, с. 105; № 8, с. 100—101, 105, 109, 111—113), замальовок природи, побуту (№ 8, с. 107; № 7, с. 84) надзвичайно важливих для цілісності й повноти сприйняття твору, не тільки значно збіднило книжкове видання повісті 1973 р., а й порушило її ідейно-художню структуру, архітектоніку в цілому. Враховуючи творчу волю автора і спираючись на об'єктивні дані текстологічного аналізу, за основний текст для даного видання взято журнальну першопублікацію другої редакції, з урахуванням доповнень, зроблених письменником у тексті 1973 р., які не суперечать загальній ідейно-художній концепції твору і органічно входять в його структуру.

Нижче наводимо уривок першої редакції повісті за виданням 1926 р.

Крім зазначених наукових, торговельних і промислових закладів, Конград оточували з усіх боків величезні сільськогосподарські латифундії, серед яких визначалися маєтності: Безака в 3000 десятин, знаменитий маєток Карлівка, маєтки братів Коваленків, Гріневича, Шейдамана, які щонайтісніше були зв'язані з Конградом, бо то він був тим серцем, що по артеріях залізниць розганяв по всіх усюдах продукцію червоноградських земель і фабрик.

Розуміється, я й на думці не маю тут писати монографію про червоний город. Це повинен зробити мій земляк Микола Васильович Горбань.

З наведеними фактами в руках я хочу лише посперечатися з Олександром Івановичем Білецьким, що, пишучи статтю про Копиленка, висловився в тому сенсі, що, мовляв, згаданий письменник виховувався в одному з глухеньких закутків імперії, ім'я якому Конград.

Нічого подібного. Це було товкуче бойове містечко. І коли воно тепер умирає, то лише завдяки загальній руйні, зразу після революції, а потім завдяки новому адміністративному розподілу й новій Мерефо-Херсонській залізниці.

Парадокс!

Так, парадокс економіки!

Спочатку післявоєнна руїна знищила торгівлю і промисловість; після того, як усе це в 1923—25 рр. підвелось вгору, прийшли нові адміністративні реформи, що, відібралиши від Конграда спочатку функції повітового, а далі й окружного міста, засудили його на вбоге районне прозябання. Третього вдара Конград зазнав від Мерефо-Херсонської залізниці. Це вона підірвала його значення як хліборобського засипочного центру, бо ті сотні тисяч пудів зерна, що збирал Конград у своїй житниці, почали тепер збирати житниці при інших станціях цієї нової залізниці. Щоб дати уявлення про удар, що його зазнав Червоноград від Мерефо-Херсонської залізниці, я наведу такий приклад.

Передостанній раз у Червонограді я був узимку 1926 року, власне, в кінці січня місяця,— отож тоді, коли робота засипок мала завмирати. Але уявіть мое здивування і ту картину, що я побачив. Не тільки станційні пакгаузи, але й увесь простір біля полотна залізниці на 150 сажнів уздовж були завалені, літерально завалені, мішками з зерном. Була зима, стояв собачий холод, але сніг на станції і біля неї був мокрий від тисяч коліс, ніг і копит. Станція здригалась од гомону вантажників, гуркоту возів і тяжкого чмикання паротягів. Ось вона, нова Америка! Повернувшись до Харкова, я написав тоді нарис: «У золотому закуткові», за який мене виляяли Биковець і т. Коряк. І знаєте що! Я сміявся. Й-богу, сміявся з людей, що, перечитавши безодні книг, нічогісінько не розуміли в живому житті. Якийсь київський критик, засохлий над атраментом, теж писонув, що та картина, де я описував будову Мерефо-Херсонської залізниці під Конградом, нагадує йому щось від покійного Майн-Ріда... тобто бідняга глузував...

Але, правду сказати, я помилувся, як, може, помилилися і тисячі конградців. Ми гадали, що нова залізниця вдуне дух життя в пошарпане місто. Вийшло інавпаки, але, може, це лише тимчасово... Хоч справді сумно дивитися на порожні червоноградські засипки 1927 року.

Все це про Мерефо-Херсонську залізницю та Конград мені у Харкові розказував О. Копиленко, в дорозі між Харковом і Конградом Л. Первомайський, на возі між Конградом і Натальївкою — візник і вдома, висловлюючись високою мовою, мій престарілий родитель і його 333 товариші.

Голос народу, голос... я не знаю, як конградсько-натальївські мешканці щодо бога, а щодо шлунка, то справедливо можна сказати, що голос конградського народу є голос шлунка.

Тепер Конград не той, що до революції. Він обдертий, порожній. Як красунь, що опустився на дно, він увесь заріс щетиною-бур'янами; замість дебелих зубів-парканів на вас з усіх кінців шкірять беззубі пельки пустирів, поламані тини і страхіття осінніх подорожніх — тротуари. Глиняні ж, під солом'яними дахами мазанки вперто, настирливо кличуть на допомогу:

— Полтава, Харків, трести, синдикати, комбінати, допоможіть Конграду — жертві Мерефо-Херсонської залізниці!

— Але як же, з чого, чим живете тепер ви? — запитую я в свого престарілого родителя.

— А так, як ото у книзі вашого президента: крутимося, вертимося, хто у Водолагу, хто у Перещепину, а хто до Кооптаху та Молочарспілки. Той розводить курей, той свиней. Постають молочарські товариства... а так щонайбільше, сину, допікає — оте прокляте безгрішія.

Що тепер у Конграді, я не знаю. До недавнього часу він пишався з своєї райспілки, про яку ось що написано у великому інтересному збірнику «Полтавщина» *.

«З наведених союзів (на території бувш[ої] Полтавської губернії.—І. С.) власні обігові кошти мали на 1 жовтня 1926 року тільки Полтавський, Червононоградський та Роменський союзи, але в більш-менш достатньому розмірі лише Червононоградський» (стор. 327).

Це ж, шановні товариші читачі, я маю право бути погордим із свого «золотого закутка». А кели ви гадаєте, що добробут Конградської райспілки лише випадок, я можу вас заспокоїти ще однією цитатою, яка, крім усього іншого, покаже вам, що то за глухий куток Конград і які тенденції він мав ще за часів нашого голубого дитинства:

«На 1 січня 1913 року в краї (на Полтавщині) було чи не найбільше на Україні кооперативів цього типу — сільськогосподарських 322, кредитових 271. На Полтавщині ж у м. Гадячу в 70-х роках виникло перше на Україні єщадно-позичкове товариство. Ці кооперативи розвивали інколи досить широку роботу, як ось Конградське товариство, що постало з біжжа навіть до Гамбурга, Марселя тощо» (стор. 199).

Крім покійної райспілки (тепер вона з'єдналася з Полтавською), у Конграді ще є музей і мощі Порфирія Денисовича Мартиновича. У музеї мені не довелося бути, але я й без цього знаю, що найкращими експонатами його являються ті документи, що стосуються до утворення самостійної, незалежної соборної конградської республіки. На жаль, ці документи наполовину поїли контрадці вкупі з оселедцями, наполовину поїли їх миші, а решта чекає на М. В. Горбаня, який, ми певні, зуміє довести не тільки їхню автентичність, а й реставрувати та доповнити їх спогадами президента конградської республіки, ім'я якого ще збереглося не тільки в недоїдених мишами паперах, а й у головах червононоградців. Читачі, очевидно, будуть дивуватися з мосії брехливої фантазії про конградську республіку.

— Товариші, що я маю сказати на цей ваш докір? Я сам червононоградець... і, незважаючи на те, що дві третини свого життя прожив там,— абсолютно нічого не знаю про цю республіку. Розказала про неї мені тут у Харкові одна особа, до якої і прошу звертатися за поясненнями. Крім райспілки, музею і президента республіки, Конград мав і має ще таких знаменитих людей:

1. Михайло Яловий — екс-голоса Конградської Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, екс-редактор «Бідноти», екс-редактор «Червоного шляху», екс-президент ВАПЛІТ, поет, драматург і романіст, один із трьох мушкетинерів і у найвищій мірі симпатична лодина й товариш. В 1917 році він був молоденький студент-медик, кучерявий і гарний, як дівчина. І ми, малеч, школярі, з повагою і третмінням дивились на нього, перешіптуючись між собою: «Он пішов Миша Яловий». А потім прийшли гайдамаки з німцями, і Миша став екс-головою Конградської ради [обітниць], с [селянських] та солдатських депутатів.

Зустрів я його в 1924 році в редакції «Червоного шляху». І він уже був не кучерявий, але такий симпатичний, як 7—8 літ тому.

2. Микола Васильович Горбань — молодий історик. Бувши постійний гість найголовнішої контрадської вулиці — Більшовицькій. Бідний майбутній вченій, не мавши грошей, пересиджував каникули у Конграді, і його голубий-студентський кашкет самітно гойдався навпроти жіночої гімназії.

* Полтавський державний музей ім. В. Г. Короленка. Зб. Полтавщина. Т. 2-й. Упорядкували М. Філянський — Я. Риженко під загальним редактуванням М. Криворотченка.— Полтава, 1927.

3. Федір Федорович Бровко. Член Червоноградського ревкому, заступник голови позитового виконкуму, далі голова того самого виконкуму, уповноважений в справі переговорів з отаманом Бровою, високий симпатичний більшовик; через рік буде інженером, йому належить підняти індустрію Червоноградщини.

4. Проте до найзнаменитіших людей Червоноградщини належить безперечно Сенчєнко Іван Він, як відомо, виріс біля не меншій славної річки Берестової, найяскравішою ознакою якої в свою чергу є відсутність всякої води в її річниці. Саме завдяки цьому цей автор, не бачивши води з дитинства, любить її тепер, особливо коли вона солодка. Отже, він любить солодку воду й тому з такою жагою завжди накидається на творчість поетів літературної організації СУП. Єдине лихе те, що він,— не СУП, а Сенчєнко,— не вміє плавати. На його думку, це найважча наука — заради чому він не безпідставно гадає, що ніколи не захворіє на водянку і не умре від неї.

Жахлива смерть! Єдине, що його рятує від скрайнього пессімізму,— це любов до картоплі.

Любов до картоплі Я не жартую! Тільки не рекомендую її їсти дуже гарячою. Можна попекти в рості, й толі зовсім ніж буде декламувати так багато віришів, як то робить в [видавництві] «Іллюстрований журнал» та ДВУ. Картоплю, крім цього, треба їсти коли не з маслом, то обов'язково з сіллю. Знаєте, страва без солі — не є найдок. Це теж треба пам'ятати поетам, не тому, що читані люблять солоне... Боже борони! Ім найбільш не подобається ніжкі вірші. В хімії такі речі звуться нейтральними, їх до них належить чисте H_2O .

Цю ж думку про спасемість картоплі висуває і мій друг В. Полящук. Він не є мій земляк і тому протиціо поетам з СУПа орієнтується на чистий спирт. Я не думаю, щоб це був надійний друг-порятовник, але до картоплі з оселедцем — це прекрасна приграха! Проте я цілком зинадкою вскочив у галузь компетенції літературного будинку ім. В. М. Блакитного й обережності ради ставлю потрійну крапку...

Із творів Сенчєнка найбільш подобається, особливо професорам і аспірантам,— «Миколка». Непрофесорам у цього письменника нічого не подобається, і тому вони вважають за найкращий його твір «Холусі записки». Проте, як одностайно стверджує критика, у цьому творі, як і в попередніх, більш мінусів, ніж плюсів. Дехто з т. критиків висловлює думку, що взагалі цей твір випадково попав у пресу.

Із поетів цей письменник найбільш любить одну поетесу, яка ніколи не написала жодної посмії і яка краще всіх поем і балад вкукі. На її думку, земля є найдосконаліша симфонія, і люди, в яких нема охоти писати романів, найкращі її герої. Через це саме вона відчуває особливу пристиль до натальївського письменника й розказує йому вселі казки про закони Менделєєва і про геологічні поклади, з яких найменш цікаві для поетів ті, що дадуть можливість напій країні одягтись у пляжетну суконьку з бетону, металу і скла.

Але, крім позитивних рис, ця поетеса має багато й такого, що не подобається критикам. Вона не любить, наприклад, жодної фальші. Її губи завжди стулени в елегантну посмішку, де часами більше іронії, ніж у тісі природи, що породила на світ нашого щирого друга... Ах... ах... ах!

Словом, ця поетеса не любить жодної поезі. І коли хто б'є себе в грудь, вигукав на цілій майдан — я не такий, як інші грішинки, злодії і фарисеї,— вона знизує плечима й дуже жалкує, що, незважаючи на всю любов до хімії, терпіти не може запаху сірчаного водню. Ах, він так неприємно пахне!

Ось ці короткі слова, що я мав сказати про знаменитого свого земляка Сенченка Івана Юхимовича.

5. Було б, безумовно, несправедливо, коли б, згадавши про цього, ми помінули Олександра Івановича Коліленка. Цей оригінальний хлопчина, як стверджують червоноградці, в дні юності своєї найбільш любив жаб (латинською мовою жаба — *ranal*). Мабуть, завдяки цьому він так старанно ловить різну нашу радянську комашинку на кінчик

свого пера. Принаймні нам здається, що, крім літературних друзів, у нього безліч ворогів із родини скорпіонів і ос. Принагідно вони його кусають і іноді боляче.

Народився О. І. Копиленко з гано'ю в серці. Неприємність його стану полягає в тому, що всі лікарі констатують спадковий дальтонізм, у той час коли сам письменник стверджує, що він прекрасно одрізняє червоне від зеленого і що даремно йому не дають можливості переконати більш широкі кола суспільства щодо безнадійності його сердечної рани.

Копиленко, згідно з його власним зауваженням, любить мигдалі і карамель.

Щодо останньої, то професор Ух-ай-ой-кисі, на підставі детальної академічної аналізи, виявив, що нічого подібного в дійсності нема, що коли й хто любить цю поетичну субстанцію, то тільки він, сам професор, і то лише перед своїми літературними виступами на тему « H_2O — є не вода». Це дає привід його друзям іронізувати, що, мовляв, коли H_2O не вода, то як же тоді розрізнати, де кінчається аква, а де починаються наукові міркування професора? Цю останню плутану фразу не слід розуміти в спосіб простого порівняння: H_2O -творчості Ух-ай-ой-кисі, тт. I-X. Справедливіше було б думати навпаки.

Це зауваження водночас стосується і до тих молодих критичних світил, що зовсім дезорієнтувались у небесній мапі. Принаймні з одним із них трапився такий казус: на місце Сіріуса він підставив О. Копиленка, і школярі вельми сміялись із того. Про це мені розказував академік Цур-пек-хуца. Факт може ствердити сам О. Копиленко, його друг І. Сенченко і професор косметики Леонід Енко, за точним визначенням якого: тиждень має сім днів, і кожного цього дня вдень світить сонце, а вночі — зорі. Професор Леонід Енко є науковий співробітник не лише французької косметичної академії ім. сенатора Коті, а й астрономічний експонат харківського «Вечірнього туалету», де він розказує про голубих людей космосу, які не вживають рожевої пудри Коті, і про темну ніч, коли

в небесах торжественно и чудно,

як про це своєчасно й свідчив Михаїл Юр'евич Фламаріон.

6. Крім вищезазначених осіб, у Конграді діяв і уславився Порфирій Денисович Мартинович — художник, етнограф і щирий друг дідуся моєї покійної бабусі. Таким чином, це вже літня людина, і особам, які люблять романтиків 40-х років минулого століття, я радив би поїхати до Червонограда. Коли вони там уже не застануть тіла Порфирія Денисова, то можуть приємно просидіти вечерок з його духом. Це ще краще. Вони переконаються, що духи взагалі і дух Порфирія Денисова зокрема складаються з жовтої субстанції, похожої на віск. Ця субстанція дуже реально пропускає через себе сонячні проміння, і через неї, як через оранжеву склянку, можна побачити вельми приємні картини. Дух Порфирія Денисова, здається, ще здібний споживати страву. Головнаука зробила дуже добре, призначивши йому пенсію.

Із творів П[орфирія] Д[енисова] найбільш відомі його устенські книжки, із яких ясно, що:

$$1. 7 \times 7 = 49.$$

2. Що «коли буде 207, то буде всім» (с. 95—102).

Подається за журн.: Вітчизна.—1971.—№ 7.—С. 82—113; № 8.—С. 96—113.

¹ Первоамайський Леонід Соломонович (справжнє прізвище, ім'я, по батькові — Гуревич Ілля Шльомович; 1908—1973) — український радянський письменник.

² Монна-Банна, Джоконда — один із найвідоміших портретів Леонардо да Вінчі (1452—1519), в якому майстер передав жіночність молодої

флорентійки Монни Лізи, а в посмішці відтворив складність її психологічного стану. Написана бл. 1503 р., нині картина зберігається в Луврі.

³ ...як у Харкові,— на Холодній горі, на Пісках, на Бурсацькому спуску...— Йдеться про історичні місця Харкова, пов'язані із ранньослов'янськими поселеннями, на місці яких жили люди ще з скіфських часів (VI—III ст. до н. е.). Про це свідчать і численні археологічні пам'ятки.

⁴ Новоселівка, Мерефа, Валки, Просяне, Біда, Старовірівка, Вербище, Червоноград — міста й населені пункти Харківської області в районі будівництва Мерефо-Херсонської залізниці. Новоселівка — село, що входить до складу Чернєщинської сільської Ради Красноградського району; Валки — місто районного підпорядкування, одне із стародавніх поселень Слобідської України. Просяне — село, центр Просянської сільської Ради Нововодолазького району, Старовірівка — село, центр Старовірівської сільської Ради Нововодолазького району, розташоване вздовж річки Берестової.

⁵ Водолага.— Мається на увазі Нова Водолага, селище міського типу, адміністративний центр Нововодолазького району, розташоване в долині ріки Вільховатки. Через селище проходить залізниця Харків — Дніпропетровськ. Заснована як волосна слобода близько 1675 р. селянами й козаками Харківського полку на т. зв. Муравському шляху. Харківський полковник Григорій Донець збудував тут фортецю, де козаки несли сторожову службу. Назва слободи походить від річки Водолаги.

⁶ Золота Мекка — місто на заході Саудівської Аравії, де народився засновник ісламу Мухаммед. З VII ст.— священне місто мусульман і місце їхнього паломництва.

⁷ ...мчали у Водолагу через фронти «レスブリック» і навіть «монархії» — була ж така старовірівська монархія! — У квітні 1918 р. Нову Водолагу окупували війська німецьких імперіалістів та гетьманські полки Скоропадського. Було відновлено буржуазно-поміщицький лад і встановлено режим кривавого терору. В результаті виступів селянських мас і трудящих Нової Водолаги у січні 1919 р. вона була звільнена Червоною Армією. У вересні 1919 р. Нова Водолага зазнала нападу з боку банд генерала Деникіна, армія якого захопила майже всю Україну. У грудні 1919 р. Червона Армія за допомогою партизан звільнила Нововодолазьку волость від денікінців; на початку 1920 р. проведено перерозподіл землі, націоналізовано власність місцевих багатіїв.

⁸ Біплан — літак з двома крилами, розміщеними паралельно одне над одним.

⁹ «Ой зійди, зійди, ясний місяцю, як млинове́ коло» — українська народна пісня.

¹⁰ Губенко Федір Михайлович — брат Остапа Вишні.

¹¹ Губенко Павло Михайлович (літературний псевдонім — Остап Вишня; 1889—1956) — український радянський письменник, сатирик і гуморист. Незаконно репресований у 1933 р. В засланні перебував по 1943 р. Реабілітований в 1955 р.

¹² Губенко-Маслюченко Варвара Олексіївна (1902—1983) — дружина Остапа Вишні.

¹³ Рушниця-зауерка три кільця, дванадцятка... — Мисливська рушниця, виготовлена на фірмі Зауера (Німеччина).

¹⁴ «Вісті ВУЦВКу» — мається на увазі українська республіканська газета «Вісті ВУЦВКу», яка почала виходити у Харкові в березні 1919 р.; у Києві виходила в 1934—1941 рр., а 14 травня 1941 р. була об'єднана з газетою «Комуніст».

¹⁵ Хрестище — село, центр Хрестищенської сільської Ради. Розташоване на північному заході Красноградського району Харківської області.

¹⁶ В е р б і в к а — село, центр Вербівської сільської Ради Балаклійського району Харківської області.

¹⁷ К а р л і в к а — населений пункт Харківської області.

¹⁸ С а х н о в щ и н а — селище міського типу, районний центр. Залізнична станція. Заснована по початку 90-х років XIX ст. як хутір Кобелячан. Назва походить від прізвища поміщика Сахновського, через маєтки якого було прокладено залізницю.

¹⁹ П а в л о г р а д — місто обласного підпорядкування Дніпропетровської області, райцентр. Розташоване на річці Вовчій. Залізничний вузол. Засноване як військове укріплення в 1780 р.

²⁰ ...о д и н с и н — Ю х и м .— Йдеться про батька письменника Юхима Гавриловича Сенченка.

²¹ ...в і д К у б а н і до Зеленого Клина — десь отам на А м у р і .— Зелений Клин — район у Приамур'ї, місце розселення українців.

²² І в ж е н к о — так прозивали на селі майбутнього письменника І. Сенченка. Прізвисько утворено від імені його рідної бабусі — Івти.

²³ У 1921 році той Іван вийшов із Шахівки, став на межі рідного села і, не перехрестивши навіть, пірнув у життя.—1921 р. І. Сенченко переїхав до Харкова, де працював продавцем книг, бібліотекарем, учителем, викладачем української мови у робітничому гуртку. Тут почав писати і перші дописи в газету «Селянська правда» та «Вісти ВУЦВКу».

²⁴ Б у з і в к а — залізнична станція у Зачепилівському районі Харківської області.

²⁵ П о л і в к а — населений пункт Наталинської сільської Ради Красноградського району Харківської області.

²⁶ Т о к а р і в к а — село, центр Токарівської сільської Ради Куп'янського району Харківської області.

²⁷ З е м с ь к а у п р а в а — виконавчий орган земських установ у Росії 1864—1917 рр. (на Правобережній Україні — з 1911 р.), що відав справами земства.

²⁸ ...ф і л і я д е р ж а в н о г о б а н к у...— Підприємства для організації руху позичкових капіталів, сприяння концентрації і розвитку капіталістичного виробництва. 1860 р. створено державний банк, який став центральним емісійним банком Росії. Мав Харківську, Київську та Одеську контори і 24 філії.

²⁹ ...ф і л і я Р о с і й с ь к о - А з і а т с ь к о г о б а н к у.— В 60—70-х роках XIX ст. створюється ряд великих комерційних банків і товаристе взаємного кредиту. Характерною їх особливістю була залежність від іноземного капіталу. Через акційні комерційні банки іноземний капітал складівав важливими галузями російської промисловості.

³⁰ С е л я н с ь к и й б а н к .— Створений у 1883 р., банк посідав значне місце в мережі кредитно-кооперативних установ, зокрема задоволяв потребу селянської верхівки в кредиті.

³¹ С а м о к и ш (Самокиша) Микола Семенович (1860—1944) — український радянський живописець і графік, академік Петербурзької Академії мистецтв (з 1890 р.), заслужений діяч мистецтв РСФСР (з 1937 р.), лауреат Державної (тоді Сталінської) премії СРСР (1941).

³² С л а с т і о н (Сластион) Опанас Георгійович (1885—1933) — український живописець, гравітор, архітектор, мистецтвознавець і етнограф. Автор жанрових картин з народного життя, портретів українських кобзарів, ілюстрацій до творів Т. Г. Шевченка.

³³ К н і з ь С в я т о п о л к .— Очевидно, йдеться про князя турівського (938—1015) і великого князя київського (1015—1019), сина Володимира Святославовича. 1015 р. у міжусобній боротьбі вблизі своїх братів Бориса і Гліба (за що й одержав прізвисько Святополк Окаяний) і на деякий час

захопив у Києві великокнязівський престол. Проти Святополка Окаянного виступив його брат — новгородський князь Ярослав Мудрий.

³⁴ Князь Святослав. — Очевидно, йдеться про великого князя київського (945—972), полководця Святослава Ігоровича (?—972 або 973). За його князювання триєвий час правила князівством його мати Ольга (в роки ісповідності князя і в часи його перебування у походах). За князювання Святослава Ігоровича значно розширилась територія Давньоруської держави, укріпилася зовнішня політика.

³⁵ Перун — головний бог у східнослов'янській міфології, бог дощу, грому й блискавки. Після прийняття християнства дерев'яний ідол бога було скинуто в Дніпро.

³⁶ Євангеліє від Матвія — частина Біблії, яка є основною складовою Нового завіту поряд з іншими трьома канонічними Євангеліями. Християнська традиція вважає їхніми авторами апостолів Матфея, Іоанна, їхніх найближчих послідовників — Марка й Луку. Містять розповіді про міфічного Ісуса Христа, його життя, вчення, смерть і воскресіння.

³⁷ Ціцерон Марк Туллій (106—43 до н. е.) — давньоримський політичний діяч, оратор, письменник.

³⁸ Юпітер — у римській міфології головний бог; його вважали богом неба, світла, грому, дощу, блискавки. В грецькій міфології ототожнювався з верховним богом — Зевсом, який виступав царем над богами і людьми, творцем і охоронцем законів, покровителем держави.

³⁹ ВПУ — Вище початкове училище.

⁴⁰ Нечуй-Левицький Іван Семенович (1838—1918) — український письменник, критик, публіцист. У повісті «Бурлак» (1880) відтворив глибокі соціальні суперечності між поміщиками і селянами, показав початкову стадію пролетаризації селянства.

⁴¹ ... складена якимсь Коваленком (були ж тоді і Коваленко-Сьогообочний, і Коваленко-Тогообочний, ще й у Полтаві сидів наш, окремий Грицько Коваленко). — Йдеться про І. Тогообочного (справжнє прізвище, ім'я та по батькові — Щоголів Іван Андрійович; 1862—1933, український драматург).

⁴² «Наймичка» — соціально-побутова поема Т. Г. Шевченка (1845). На сюжет поеми письменник написав повість російською мовою «Наймичка» (1852—1853). Переробку поеми для сцени «Мати-наймичка» (1899) зробив український драматург І. А. Щоголів, який виступав під псевдонімом І. Тогообочного.

⁴³ «Сватання на Гончарівці» — соціально-побутова комедія Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (1835).

⁴⁴ «Наталка Полтавка» — п'єса І. П. Котляревського (1819); разом з п'єсою «Москаль-чарівник» (1841) започаткувала нову українську драматургію.

⁴⁵ «Стотисяч», «Хазяїн» — сатиричні комедії І. К. Карпенка-Карого (1845—1907), українського драматурга, актора, режисера, театрально-го діяча. Написані в 1890 та 1900 рр., вони розкривали процес класового розшарування на селі.

⁴⁶ «Іасопках Маньчжуриї» — вальс самодіяльного російського композитора І. Шатрова, що був офіцером і брав участь у російсько-японській війні в 1904—1905 рр.

⁴⁷ Кропивницький Марко Лукіч (1840—1910) — український драматург, актор, режисер, композитор, основоположник українського професійного театру. В одноактному етюді «По ревізії» (1882) зіграв старшину. Прем'єра п'єси відбулася 27 лютого 1883 р. в Харкові в бенефісі М. Кропивницького. Водевіль викригав типові явища капіталістичної дійсності і мав великий успіх.

⁴⁸ «Мартин Боруля» — комедія І. К. Карпенка-Карого (1886).

⁴⁹ Бортнійський Дмитро Степанович (1751—1825) — український та російський композитор і диригент. Його творчість стала загоним внеском у скарбницю вітчизняної хорової культури, мала значний вплив на її розвиток.

⁵⁰ Лисенко Микола Віталійович (1842—1912) — український композитор, засновник української класичної музики.

⁵¹ «Та забіліли сніги...» — українська народна бурлацька пісня.

⁵² Сен-Сімон Клод Анрі де Рувра (1760—1825) — французький мислитель, соціолог, один із засновників утопічного соціалізму.

⁵³ Козловський Іван Семенович (нар. 1900 р.) — український і російський радянський співак, народний артист СРСР (з 1940 р.), лауреат Державних (тоді Сталінських) премій СРСР (1941 і 1949 рр.).

⁵⁴ Бадрідзе Давид Георгійович (нар. 1899 р.) — грузинський і російський радянський співак, народний артист Грузинської РСР (з 1943 р.). У 1944—1948 рр. працював у Великому театрі. З 1952 р. і до виходу на пенсію викладав у Музичному інституті ім. Гнесіних.

⁵⁵ Лемешев Сергій Якович (1902—1977) — російський радянський співак, народний артист СРСР (з 1950 р.), лауреат Державної (тоді Сталінської) премії СРСР 1941 р.

⁵⁶ Руденко Лариса Архипівна (1918—1981) — українська радянська співачка, народна артистка СРСР (з 1960 р.).

⁵⁷ Мірошниченко Євгенія Семенівна (нар. 1931 р.) — українська радянська співачка, народна артистка СРСР (з 1965 р.), лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1972).

⁵⁸ «Брала дівка льон та ще й зелененький» — українська народна пісня.

⁵⁹ Чи про чорноморця, який з походу йде ще й семеро коней веде? — Йдеться про українську народну пісню «Ой горе ж мені та на чужині».

⁶⁰ «Та й нема гірш ні кому, як тій сиротині» — українська народна пісня.

⁶¹ ...була язичниця... — Язичники — люди з дохристиянською вірою у надзвичайні сили природи, якими наділялися демони, духи лісів, вод тощо.

⁶² Кріпосне право — система правових норм феодальної держави, що встановлювала залежність селянина від феодала і часткову власність останнього на селянина-кріпака. У східних слов'ян кріпосне право бере свій початок від доби розкладу первісно-общинного ладу (кінець XV ст.). З розвитком капіталістичних відносин і загостренням класової боротьби царський уряд змушений був у 1861 р. його скасувати.

⁶³ ...хай їй все на страшному суді проститься. — За релігійними уявленнями, «страшний суд», «божий суд» відбудеться над живими і мертвими після «кінця світу»: праведникам буде присуджено вічне блаженство в раю, грішникам — вічні муки в пеклі.

⁶⁴ Песталоцці Йоганн Генріх (1746—1827) — швейцарський педагог-демократ, один з основоположників теорії освіти і виховання в процесі початкового навчання.

⁶⁵ Коменський Ян Амос (1592—1670) — чеський педагог-гуманіст, засновник нової прогресивної педагогічної системи, громадський діяч.

⁶⁶ Ушинський Костянтин Дмитрович (1823—1870) — російський педагог-демократ, основоположник вітчизняної наукової педагогіки і народної школи в Росії.

⁶⁷ Бандерівці — члени військово-терористичних формувань, які діяли в Західній Україні в 1943—1947 рр. Назва походить від їх главаря — С. Бандери (1908—1959).

⁶⁸ «Та вже ж третій вечір, як дівчину бачив» — українська народна пісня.

⁶⁹ Тон — у музичі — звук, що має точно визначену висоту; міра для визначення розміру якісної величини інтервалу, ступінь ладу.

⁷⁰ А було те під час ізюмо-барвінківських подій. — Йдеться про події 1941—1943 рр., коли в районі Барвінкового — центру ра-

йонного підпорядкування Харківської області, та Ізюма — міста обласного підпорядкування тієї ж області, точилися жорстокі бої з фашистами. Протягом восьми місяців в 1941 р. через місто Ізюм та його район проходила лінія фронту. Після запеклих боїв у травні 1942 р. радянські війська залишили місто. Тричі захоплював ворог Барвінкове. Гітлерівці чинили страшні злочини: грабували, палили, по-звірячому вбивали людей. Барвінкове звільнено 24 січня 1942 р., Ізюм — 5 лютого 1943 р.

⁷¹ Катехізис — церковний посібник, в якому викладено основи християнського віровчення (переважно у формі запитань і відповідей). Переносно — твір, написаний у формі запитань і відповідей.

⁷² Іллі (Іллі) — церковне свято на честь пророка Іллі, що відзначається 2 серпня за н. ст. (20 липня за ст. ст.). Риси, властиві язичеському богу дощу, грому й блискавки — Перуну, були частково перенесені християнською релігією на Іллю-пророка. За народними повір'ями, після Іллі купатися в річках та озерах не дозволяється.

⁷³ «Вокруг света» — щомісячний природничо-науковий журнал, заснований 1861 р. Нині науково-художній журнал, орган ЦК ВЛКСМ.

⁷⁴ Шекспір Уельям (1564—1616) — англійський драматург і поет. Великий гуманіст епохи пізнього Відродження.

⁷⁵ Кашин Павло Олексійович (1829—1893) — російський поет-перекладач, лікар. Після Кримської війни пішов у відставку, присвятивши себе літературі. Переклав п'еси В. Гюго, вірші Байрона, 12 томів творів Шекспіра (1894).

⁷⁶ «Король Лір» — трагедія У. Шекспіра (1606), що показує загальну несправедливість, деспотизм, зраду й лицемірство.

⁷⁷ Різдво — християнське свято на честь народження міфічного Ісуса Христа. Супроводжується такими обрядами, як колядки, вживання куті тощо. Відзначається 7 січня за н. ст. (25 грудня за ст. ст.).

⁷⁸ «Макбет» (1605), «Коріолан» (1607), «Дванадцять ніч» (1600) — твори У. Шекспіра, в яких показано рух історії як результат діяльності широких народних мас.

⁷⁹ «Борис Годунов» — трагедія О. С. Пушкіна (1799—1837), російського письменника, родоначальника нової російської літератури, творця російської літературної мови. Написана в с. Михайлівському в 1824—1825 рр., видана 1831 р. У цьому творі поет уперше в російській драматургії звернув увагу на роль народних мас в історичному процесі.

⁸⁰ «Руслан и Людмила» — поема О. С. Пушкіна, роботу над якою почато 1817 р. у ліцеї. Опублікована 1820 р.; спрямована проти епігонів класицизму, проголошувала нові взаємини між автором і читачем, що ґрунтувалася на спілкуванні оповідача і слухача.

⁸¹ «Хаджи Абрек» (1833), «Демон» (1829—1841 рр.), «Боярин Орша» (1835—1836) — поеми російського поета М. Ю. Лермонтова (1814—1841). Належать до його ранніх кавказьких романтических поэм.

⁸² «Недоросль» — комедія російського письменника Д. І. Фонвізіна (1774 або 1745—1792), опублікована в 1783 р., поставлена в 1782 р. Викриває кріпосне право як основний корінь зла в Росії.

⁸³ «Горе от ума» — комедія російського письменника О. С. Грибоедова (1795—1829), створена в 1822—1824 рр. (появе видання 1833 р.), яка порушувала соціально-політичні проблеми російського життя початку XIX ст.

⁸⁴ «Кавказский пленник» — одна з ранніх романтических поэм М. Ю. Лермонтова (1828). Написана на основі вражень поета, розповідей про побут і звичаї кавказьких горців.

⁸⁵ Ярина (Писаревський) Віктор Степанович (1901—1928) — український радянський прозаїк. Належав до літературної організації «Плуг». Автор збірок оповідань «Ледяни дали», «Роси» (1928), «Вася-губернатор. Чортова машина» (1929), «Збірка творів» (1930).

⁸⁶ Зимний (Писаревский) Леонід Якович (1907—1942) — український радянський поет. Загинув на фронті під Барвінковим. Автор збірок «В дні ювілею» (1930), «Штурм шахт» (1931), «За Радянську Україну» (1942) та ін.

⁸⁷ Наважилося видавництво Брокгауза і Єфрана енциклопедію видавати... — Йдеться про Енциклопедичний словник Брокгауза і Єфрана — російську енциклопедію, видану в 1890—1907 рр. у Петербурзі видавничу фірмою Брокгауз — Єфрон. Перше видання складалося з 86 томів (82 основні і 4 додаткові).

⁸⁸ Кайгородов Дмитро Никифорович (1846—1924) — російський природознавець, професор Петербурзького лісового інституту (тепер Лісотехнічна академія). Автор науково-популярних книг «Беседы о русском лесе» (2 серії, 1880—1881), «Из зеленого царства» (1888), «Из царства пернатых» (1882) та ін.

⁸⁹ «Однажды в студеную зимнюю пору...». — Рядок вірша М. О. Некрасова «Крестьянские дети», вперше опублікованого в журналі «Время» 1861 р. із присвятою: «О. С. Чертышевской». Рядки 169—188 під заголовком «Мужичок с ноготок» за традицією часто виділяються в окремий вірш і включаються в хрестоматії для дитячого читання.

⁹⁰ «Демьянова уха» — байка російського письменника І. А. Крилова (1769—1844), вперше надрукована 1913 р. За свідченнями друзів І. Крилова, у ній висміювалося засідання «Беседы любителей русского слова», де читалися довгі й нудні твори її учасників.

⁹¹ Геродот (між 490 і 480 — між 430 і 424 до н. е.) — давньогрецький історик, «батько історії». Дав перший систематизований опис життя і побуту скіфів.

⁹² Гомер (від XII до VII ст. до н. е.) — легендарний давньогрецький поет, якому приписується авторство епічних поем «Іліада» та «Одіссея».

⁹³ Боян — славетний давньоруський співець-дружинник XI — початку XII ст. Уперше згадується в «Слові о полку Ігоревім».

⁹⁴ Нестор (? — після 1113) — давньоруський письменник і літописець, монах Києво-Печерського монастиря. Автор «Повісті минулих літ».

⁹⁵ Водохреще — православне церковне свято, яке відзначається 19 січня за н. ст. (6 січня за ст. ст.). Супроводжується церемонією освячення води (Йордан).

⁹⁶ Сектантські проповідники — люди, які сповідують особливий тип релігії, пов'язаний з відходом у певних питаннях від офіційної церкви. Створюючи свої угруповання (секти), вони закликали до «духовного переродження», пропагували погляди про «кінець світу», «страшний суд» над «нечестивцями», часто проявляли фанатизм.

⁹⁷ ...захопився толстовством... — Релігійно-утопічний суспільний рух другої половини XIX — початку ХХ ст. Його прихильники проповідували вчення Л. М. Толстого про морально-релігійне вдосконалення суспільства, намагалися створити виробничі общини.

⁹⁸ Новомосковськ — місто обласного підпорядкування Дніпропетровської області; розташований на ріці Самарі (притока Дніпра). Залізничний вузол, пристань. Місце поселення запорізьких козаків у XVII — на початку XVIII ст.

⁹⁹ Зачепилівка — село, центр Зачепилізької сільської Ради Красноградського району Харківської області. Розташоване на ріці Берестовий.

¹⁰⁰ Дернадежда (Дар-Надежда) — село, центр Дар-Надеждинської сільської Ради Сахновщинського району Харківської області. Його розділяє на дві частини річка Багата.

¹⁰¹ Сєстуки — місто крейзового підпорядкування Старополіського краю РРФСР. Розташоване в долині ріки Підкумок за висоті 600—650 м над рівнем моря.

¹⁰² Михайлівка — село, центр Михайлівської сільської Ради Первомайського району Харківської області, розташоване на ріці Кисіль.

¹⁰³ Ейфелева башта — металева гратчаста башта висотою 300 м; була споруджена за проектом французького інженера й архітектора А.-Г. Ейфеля в Парижі для Всесвітньої виставки 1889 р. як емблема досягнень техніки XIX ст.

¹⁰⁴ «Нива» — російський ілюстрований щотижневий журнал, що виходив у Петербурзі в 1870—1918 рр. У 1894—1916 рр. виходили також «Ежемесячные литературные приложения», які вміщували на своїх сторінках белетристичні твори, науково-популярні й критичні статті, іноді тенденційно-монархічні романі.

¹⁰⁵ Гоголь Микола Васильович (1809—1852) — російський письменник, основоположник критичного реалізму в російській літературі. Визнання йому принесла збірка «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1831—1832), створена на основі українського фольклору й українського етнографічного матеріалу.

¹⁰⁶ Ростан Едмон (1868—1918) — французький поет і драматург.

¹⁰⁷ Гарін-Михайловський Микола Георгійович (справжнє прізвище — Михайлівський; 1852—1906) — російський письменник-демократ, інженер-залізничник.

¹⁰⁸ Гейне Генріх (1797—1856) — німецький поет і публіцист, майстер ліричної і політичної поезії.

¹⁰⁹ «Тіль Уленшпігель» — роман бельгійського письменника і публіциста Шарля де Костера (1827—1879). Повна назва твору — «Легенда про Тіля Уленшпігеля і Ламме Гудзака...» (1867). Наповнений національним фланандським колоритом, роман започаткував національну бельгійську літературу. Написаний, як і інші твори письменника, французькою мовою.

¹¹⁰ «Дон Кіхот» — роман іспанського письменника Мігеля де Сервантеса (1547—1616); повна назва твору — «Вигадливий іdeal'nyj Don Kіhot Lаманчский» (ч. 1, 1605 р.; ч. 2, 1615 р.). Це один із видатніших творів епохи Відродження, що мав великий вплив на світову культуру. Пародіючи лицарський роман, став одночас своєрідною енциклопедією іспанського життя XVII ст.

¹¹¹ Короленко Володимир Галактіонович (1853—1921) — російський письменник, публіцист, громадський діяч демократичного напряму. Родом українець. Оповідання «Река іграєт» було завершене восени 1891 р. Початковий начерк зроблено В. Г. Короленком у записній книжці влітку 1889 р.

¹¹² Платон (428 або 427 — 348 або 347 до н. е.) — давньогрецький філософ-ідеаліст. Близько 384 р. до н. е. заснував філософську школу — платонівську Академію.

¹¹³ Локк Джон (1632—1704) — англійський філософ-матеріаліст, психолог, педагог, ідеолог англійської буржуазії кінця XVII ст.

¹¹⁴ Кант Іммануїл (1724—1804) — німецький філософ-ідеаліст, рожновчальник німецької класичної філософії.

¹¹⁵ Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх (1770—1831) — німецький філософ-ідеаліст, представник класичної німецької філософії; на ідеалістичній основі розробив систему принципів діалектичного способу мислення.

¹¹⁶ Дарвін Чарлз-Роберт (1809—1882) — англійський природодослідник, основоположник еволюційного уччення про походження видів тварин і рослин шляхом природного відбору. Обґрунтував гіпотезу походження людини від мавпеногідного предка.

¹¹⁷ Брюлов Карл Павлович (1799—1852) — російський живописець. У своєму творі «Останній день Помпеї» (1830—1833) змалював загибель античного міста Помпеї під час виверження вулкана Везувій 24 серпня 79 р.

¹¹⁸ Ялсей Михайло Омелянович (літературний псевдонім — Юліан Шилолтай, 1895—1934) — український радянський письменник, перший президент літературного угруповання ВАПЛІТЕ. Автор роману «Золоті лисенята»

(1927). Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду КПРС.

¹¹⁹ «Біднота» — щоденна газета, яка виходила у Москві в 1918 р. Перший номер надруковано 27 березня 1918 р. Видання Центрального Комітету Російської Комуністичної партії більшовиків.

¹²⁰ «Червоний шлях» — український громадсько-політичний, літературно-мистецький і науковий щомісячний журнал. Виходив у Харкові в 1923—1936 рр., з 1936 р.— під назвою «Літературний журнал».

¹²¹ А потім прийшли гайдамаки з німцями...— Йдеться про австро-німецьку агресію на Україні в березні — листопаді 1918 р. На її території було встановлено окупаційний режим. 29 квітня окупанти розігнали Центральну раду й створили маріонетковий уряд на чолі з «гетьманом» Скоропадським. Війська «гетьмана», прагнучи з контролювати метою використати популярні в народних масах історичну традицію і термінологію, називали себе гайдамаками. Трудячі України зі зброєю в руках піднялися на боротьбу і відкинули спробу реставрації буржуазно-поміщицького монархізму на Україні. 13 січня 1918 р. в Костянтинограді було встановлено Радянську владу.

¹²² Мартинович Порфир Денисович (1856—1933) — український живописець і графік, етнограф. Автор жанрових картин, портретів українських селян, пейзажів.

¹²³ Гриць безп'ятій — народне наймення чорта, що за забобонними уявленнями є надприродною істотою, яка втілює в собі злі сили і має вигляд темношкірої людини з козачими ногами, хвостом і ріжками.

¹²⁴ Мefістоfель — демон, диявол, образ злого духа в фольклорі й художній творчості багатьох народів. Літературний персонаж німецької народної книги «Повість про доктора Faуста...», опублікованої 1587 р., «Fausta» Й. В. Гете та ін.

¹²⁵ Баба-Яга, Яга — від найдавніших часів у слов'янській міфології стара добра жінка, яка приходила на поміч людям у біді; пізніше (в міфах і казках) — баба-чарівниця, яка живе в лісі і є втіленням темних сил і зла.

¹²⁶ Репін Ілля Юхимович (1844—1930) — російський живописець, член Товариства передвижників, академік Петербурзької Академії мистецтв (з 1893 р.).

¹²⁷ Еразм Роттердамський (1469—1536) — вчений-гуманіст, філолог, письменник епохи Відродження.

¹²⁸ Гете Йоганн Вольфганг (1749—1832) — німецький поет і мислитель, основоположник нової німецької літератури. Іноземний почесний член Петербурзької Академії наук (з 1826 р.).

¹²⁹ Байрон Джордж Ноел Гордон (1788—1824) — англійський поет, представник революційного романтизму. Учасник національно-визвольного руху в Італії та Греції.

¹³⁰ Перед татарським лихоліттям...— Йдеться про монголо-татарське нашестя, коли орди хана Батія вторглися на Русь. 1223 р. на рівні Калці вони завдали поразки об'єднаному війську руських князів і половців. У 1236 р. військо завойовників вдерлося у Східну Європу. Походи монголо-татарів на руські землі (XIII—XV ст.) супроводжувалися масовим винищеннем населення, руйнуванням міст (Переяслав і Чернігів зруйновані у 1239 р., Київ — у 1240 р.).

¹³¹ Піфагорійство — релігійно-філософське вчення у Давній Греції VI—IV ст. до н. е., започатковане філософом і математиком Піфагором (бл. 580 — бл. 500 до н. е.). Вчення виходило із уявлення про число як основу всього сущого. Піфагорії ці вчили про переселення душ, розробили складну систему культових заборон («піфагорійський спосіб життя»).

¹³² Руданський Степан Васильович (1833—1873) — український поет-демократ, перекладач. Автор співомовок, ліричних віршів, балад, поэм.

¹³³ Старицький Михайло Петрович (1840—1904) — український письменник, театральний і культурно-громадський діяч.

¹³⁴ В кутку «Тайна вече́ря» з Іудою...— Мається на увазі картина невідомого автора, де зображена «Тайна вече́ря» — спільна вече́ря Ісуса Христа з дванадцятьма апостолами (учнями) напередодні його смерті. У присутності всіх Христос прорік, що один із його учнів зрадить його. Ним став Іуда Іскаріот, який продав свого учителя за 30 срібників.

¹³⁵ «Енеїда» — поема І. П. Котляревського, перший твір нової української літератури. Це переробка у бурлескному стилі «Енеїди» римського поета Марона Публія Вергілія (70—19 до н. е.). Повний текст (шість частин) «Енеїди» Котляревського видано посмертно 1842 р. у Харкові. В поемі відтворено побут різних верств українського суспільства, сатирично показано представників поміщицько-кріпосницької верхівки, чиновництва, духовництва. Образ головного героя — Енея, пародійні образи богів у творі мають багато рис, підмічених письменником в українського народу.

¹³⁶ «Як умру, то поховайте» — перший рядок «Заповіту» Т. Г. Шевченка. Вірш написано 25 грудня 1845 р. у Переяславі, під час перебування хворого поета в лікарі А. Козачковського. Політичний заповіт митця став визначним явищем в українській революційній поезії.

¹³⁷ На початку віку вийшли два томи записів Порфира Денисевича.— Йдеться про книгу П. Д. Мартиновича «Українські записи Порфирія Мартиновича», видану в Києві Університетом св. Володимира 1906 р.

¹³⁸ ...п о р т р е т Ф. Мигаля (олівець, 1880 р.)...— Портрет чумака Федора Мигаля був написаний П. Д. Мартиновичем у 1880 р. в с. Вереміївці Золотоніського повіту на Полтавщині — старому чумацькому селі, яке ще зберігало багато старовини в одязі й побуті, жило життям XVIII ст. У вереміївських малюнках талант Мартиновича досягає найвищого рівня.

ЧЕРВОНОГРАДСЬКІ ПОРТРЕТИ

Вперше надруковано в альманасі: Літературний ярмарок.— 1928.— Кн. 1 (грудень).— С. 77—108. 1930 р. повість вийшла окремою книжкою у Харкові, повторивши журнальний текст.

Правдиво і реалістично виписавши образи куркуля Михайла Кішки-Самійла й торговця-буржуза, мрією якого стала кар'єра капіталіста-промисловця, Григорія Федоровича Головатого, вже добре відомого читачеві, І. Сенченко природно з'єднав «червоноградський цикл», дозволив побачити своїх героїв у різних планах і ситуаціях.

Закінчуючи твір, автор сам зв'язує його з оповіданням «Історія однієї кар'єри», де зазначає: «Війна, постійні мобілізації, позбавлення сільського господарства робочих рук, припинення його економічного зросту примусили Григорія Хведоровича взятись до інших справ. До яких саме — про це ми вже мали нагоду розказати в одній із наших попередніх новел».

Звинувачуючи І. Сенченка у тому, що він показав зростання «місцьких» господарів та новітніх ділків виключно завдяки їх здібностям, невтомній, невиспушцій праці, тодішні критики не дуже уважно вчитувалися у розшифровку специфіки цієї праці, що, як у випадку із Григорієм Федоровичем, береться автором навіть у лапки: «Тільки «працювали» Григорій Хведорович без норми. З найранішого ранку в крамниці, у місті, приторговуючи товари, перекуповуючи й перепродуючи все можливе і неможливе — від яєць і до коней».

Позитивна критика високо оцінила цей твір. «Портрети вийшли надзвичайно яскраві,— відзначалося у передмові до видання 1930 р.— До того ж вони цінні тим, що в українській літературі якось зовсім не висвітлено нашої «рідної» передреволюційної буржуазії, куркулів-поміщиків. Завжди чому-то пан-поміщик, крамар, підприємець малювалися чужоземцями — росіянами, свреями, а «свійської» буржуазії, власних павуків — куркулів, поміщиків, крамарів, підприємців — якось не помічали. А таких наша дореволюційна Україна мала багато й багато. «Червоноградські портрети» ніби заповнюють цю прогалину».

Цілком протилежної точки зору дотримувалися вульгарні соціологи, які спроцено підходили до ідейно-художнього трактування твору й звинувачували І. Сенченка у «патетично-захопленому тоні» (Ю. Савченко).

Важко погодитися і з думкою відомого українського письменника Петра Панча. Він хоча й назвав розробку характерів І. Сенченка талановитою, однак бачив у змалюванні накопичення ділками капіталу лише шлях неусипної праці, а не ланцюг махінацій, обманів, жорстокої експлуатації (див.: Панч Петро. Моя доповідь.— Харків, 1932.— С. 26).

Саме такі характеристики, як видається, і повинні були спонукати П. Панча до написання повісті «Білій вовк» (1929; друга редакція «Возки» — 1936), яка, за задумом автора, мала з'явитися начебто на противагу «Червоноградським портретам». Жорстоке лице куркуля Власа Болоса, який заради наживи убиває внучку, готовий убити доньку й сина, змальоване викривально точно, однак у силі художнього узагальнення цей образ значно поступається героям «Червоноградських портретів».

Наскільки далекими від реальності виявилися звинувачення художника в ідеалізації куркульства, свідчать оцінки «Червоноградських портретів», дані іншими сучасними письменниками й критиками, зокрема Л. Первомайським, П. Загребельним, В. Брюковецьким. Ale це сьогодні. Тоді ж помилкові висновки тієї критики, яка твердила про запад таланту письменника, заперечувала новаторство, позбавляла його творчість будь-якої цінності, багато в чому визначили й складну майбутню долю одного із найцікавіших творів.

Думку про те, що сам письменник не вважав за потрібне проводити повторне редактування твору на доказ його ідейно-художньої зрілості, підтверджує відповідь на лист студентки Одеського університету, де сказано: «Червоноградські портрети» друкувались, на мою думку, в різних періодичних виданнях, зокрема в «Літературному ярмарку», а дещо й окремими виданнями. Ці портрети заплановані, але не дороблені; те ж, що опубліковане, верігноцінне, та й не багато цих «портретів», здається, всього три» (Із архіву сім'ї І. Сенченка. Лист до И. Д. Плещко, без дати). Таким чином, «нерігноцінне» у «Червоноградських портретах» піддається згодом другій редакції — це повість «Фесько Андібер» (у новій редакції «Фесько Кандіба»). Продовженням «запланованого, але не доробленого» стає повість «Савка» (позначенна письменником на одній із стадій роботи загальнюючою назвою «Червоноградські портрести»), яка й стала логічним їх завершенням.

Подадеться за вид.: Сенченко Іван. Червоноградські портрети.— Харків, 1930.— С. 3—55.

¹ Кішка Самійло (? — 1602) — гетьман реєстрового козацтва (1599—1602). Під час одного з морських походів запорізьких козаків на Туреччину потрапив у полон. Пробувши в неволі близько 25 років, організував 1599 р. на турецькій талері повстання ієзуїтів, які змогли повернутися на Україну. Загивув під час походу козаків і польського війська на Лівонію.

² ...любив співати про те, як Катерина «зарувала козаченькам чотири лимани, щоб яловили хлопці рибу й справляли жупани».... Мається на увазі російська імператриця Катерина II Олексіївна. У словах народної думи йдеться про те, як після

зруйнування нею Запорізької Січі (1775) і розпуску запорізького війська землі почали роздаватися поміщикам. Частина козацтва перейшла в гирло Дунаю, на територію, під владну в ті часи Туреччині, де заснувала так звану Задунайську Січ. В 1785 р. українську козацьку старшину було зрівняно у правах з російським дворянством.

³ Єгипетська мумія — портретна скульптура з каменю. Споруджувалися на території Стародавнього Єгипту.

⁴ Гельферіх-Саде, Ельворті — іноземні власники складів сільськогосподарських машин на території Костянтиноградського повіту до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Завед Гельферіх-Саде — Харківський завод сільського машинобудування, заснований у 1875 р. (нині завод «Серп і Молот»).

⁵ Ураганна експансія тисячі тисяч Карлів і Германів під керівництвом Гінденбурга і Макензена... — Йдеться про початок першої світової війни, розв'язаної імперіалістами в 1914 р. між німецько-австрійським блоком і Антантою. Німецькі генерали Гінденбург та Макензен командували військами Східного фронту з листопада 1914 р. Гінденбург з 1916 р. був начальником генерального штабу.

ФЕСЬКО КАНДИБА

Вперше надруковано в альманасі: Літературний ярмарок.— 1929.— Кн. 3 (лютий).— С. 94—152, під назвою «Червоноградські портрети» (очевидно, на увазі малася назва рубрики). У 1930 р. повість під заголовком «Фесько Андібер» вийшла окремим виданням у Харкові, повністю повторивши журнальний текст.

Примірник видання 1930 р., який зберігається у бібліотеці ЦДАМЛМ УРСР, став основою в роботі письменника над другою редакцією, де була уточнена назва — «Фесько Кандиба». Авторські ірлівки зроблені простим олівцем прямо по друкованому тексту. Машинописні варіанти чи копії другої редакції не збереглися. Рік завершення роботи письменника над другою редакцією зазначено ним у кінці твору. У виданні 1971 р.—«1969», у виданні 1973 р.—«1970». Отже, робота письменника над текстом повісті продовжувалась, про що свідчать виявлені у результаті текстологічного аналізу правки, зроблені автором під час роботи над текстом повісті видання 1973 р. Характер виявлених змін тексту дозволяє говорити про два їх види: синтаксісні правки, пов'язані з уточненням деяких сюжетних моментів, і стилістичні.

Як в ідейному, так і в художньому відношенні текст другої редакції значно відрізняється від першої: набагато ширше представлено соціальний фон, поглибляється розробка соціально-моральних конфліктів, образної системи і насамперед образу головного героя — Феська Андібера. Під цим іменем у першій редакції повісті він наче символізував свій зв'язок із travestitno-fol'клорними джерелами, зокрема із образом відомого героя народної думи, обумовлюючи тим самим і відповідне трактування всієї тканини художньої оповіді. У другій редакції автор уточнює його ім'я (відповідно й назву повісті): Фесько Кандиба — представник широких народних мас, сучасник і безпосередній учасник зображенувших подій. Образ Феська Андібера у першій редакції вийшов малопреконливим і дещо ілюстративним. Відсутність завершеності та послідовності в його розробці спричинила до невмотивованості вчинків, заплутаності й недостатньої монолітності характеру героя. Із гультяя на початку розповіді він раніше перероджується на активного учасника революційного руху, мало не одного з його організаторів. Серед анекдотичних несподіванок, словесних каламбурів, дотепів губилася його соціальна спрямованість.

Великої уваги надавав І. Сенченко другорядним побутовим епізодам, що

сповільнювали розвиток основної думки твору й час від часу вступали у суперечку із нею. У другій редакції письменник наче заново відкриває для себе стару істину: головне у мистецтві — людина. З'являється цілком новий ракурс у зображенні людських характерів і тих подій, які відбуваються. Знявши деякий схематизм та соціологізацію, значно посилюється соціальна оцінка явищ. У центрі твору — представник широких народних мас, в образі якого розкривається моральна й духовна вищість простого народу.

Поряд із скороченнями автор вводить у другу редакцію уривки тексту, які по суті являють собою нові мікросюжети. Так з'являється розповідь про Петра Сенченка та Василя Івановича Височина.

У складній залежності тих чи інших персонажів повісті народжується нове трактування образу Феська Кандиби, який отримує свою визначеність і оцінку. Письменник у другій редакції передав складність зародження нового характеру, становлення психологічного та морального способу життя.

Значно поглиблюючи характеристику персонажа, письменник створює тепер не просто характер, а тип, в якому поєднується психологічна заглибліність із крайньою узагальненістю, що межує з сатирою і навіть гротеском. Комічна у другій редакції твору ситуація викрадення гаманця у Китайгори неперевершеним майстром цієї справи Стратоном Балковим. Якщо у першій редакції для Феська знахідка виявилася щасливою випадковістю, то тут — це вже наперед продуманий хід. Тепер він знає, як учинити із грошима, інакше просто залишив би їх Балковому. Виявляється доречною і бійка на базарній площі, під час якої Савка вилучає у Балкового гаманець із грошима, введена автором у другу редакцію.

Виходячи з аналізу тексту двох редакцій твору у вирішенні питання про вибір основного тексту, не викликає сумнівів текст саме другої редакції, який слід вважати канонічним.

Повість перекладена російською мовою у кн.: Сенченко Іван. На калиновом мосту... — С. 300—335.

Подається за вид.: Сенченко Іван. Подорож до Червонограда.— Київ, 1973.— С. 181—215.

¹ Вакх — в античній міфології одне з прізвиськ бога виноградарства й виноробства Діоніса. Латинська форма слова Вакх — Бахус.

² Сельтерська (зельтерська) — природна або штучно виготовлена мінеральна соляно-углекисла вода.

³ Казбек — вершина в центральній частині Великого Кавказу (Грузинська РСР), 5033 м, вкрита льодовиками.

⁴ Ельбрус — найвища гора на Боковому хребті Великого Кавказу, що являє собою згаслий вулкан з двома конусоподібними вершинами заввишки 5642 м (західна вершина) та 5621 м (східна вершина). Вкритий льодовиками.

⁵ Ной — за біблійною легендою, «праведник», який був врятований богом під час «всесвітнього потопу» разом із своєю сім'єю. Через синів Сіма, Хама і Яфета став родоначальником людських рас.

⁶ Батько його в суботники пішов.— Мається на увазі християнська протестантська секта (адвентисти сьомого дня), яка проповідує «друге пришестя Христа на землю», близький «кінець світу». Назва походить від того, що сьомим, святковим днем тижня члени цієї секти визнають суботу. В Росії та на Україні адвентисти з'явилися у 80-х роках XIX ст.

⁷ Барокковий собор — основний стильовий напрям у європейському мистецтві кінця XVI—середини XVIII ст. Для бароко характерні контрастність, урочистість, динамізм композиції, декоративна пишнота. В архітектурі це проявилось у примхливих, складних, часто криволінійних формах, перевантаженні скульптурними оздобами.

⁸ Саксаганський (Тобілевич) Панас Карпович (1859—1940) —

український актор і режисер, театральний діяч дореволюційного і радянського театру.

⁹ Повторилася історія Йосифа Прекрасного із жінкою Потіфара — Історія про те, як дружина Потіфара — начальника тілохранилів єгипетського фараона, намагалася спокусити Йосифа Прекрасного. Він був проданий Потіфару й за вірну службу став його улюбленицем, котому довірялося управління домом та господарством. Дружину Потіфара привабила краса Йосифа. Не домігшись взаємності, вона зірвала з нього одежду, щоб звинуватити у зазіханні на її чистоти. Потіфар кинув Йосифа до в'язниці. Але звідти він щастливо вийшов завдяки своїй немовірній здатності викликати доброзичливе ставлення всіх, у чиї руки потрапляв.

¹⁰ Піддубний Іван Максимович (1871—1949) — український радянський спортсмен, професійний борець. Виступав на цирковій арені як атлет-гирьовик та борець. Здобув світове ім'я «чемпіона чемпіонів», «російського богатиря».

¹¹ Року 1904 Феськова частина вирушила на Далекий Схід від японця. — Йдеться про події російсько-японської війни 1904—1905 рр., яка мала загарбницький характер й велася імперіалістичними державами за поділ Китаю і Кореї.

¹² Мушен — одна з назв міста Шенъяна (Китай). 1905 р. тут відбулася найбільша битва між російськими і японськими військами під час війни 1904—1905 рр. Російська армія у Мукденському бою зазнала величезних втрат. Результат війни позначився на користь Японії.

¹³ Сенча — село, центр Сенчанської сільської Ради Лохвицького району Полтавської області. Розташована на правому березі річки Сули.

¹⁴ Кодак — фортеця, споруджена 1635 р. польсько-шляхетським урядом на правому березі Дніпра. Її засновано з метою ізоляції Запоріжжя від України, куди переправлялися через Кодакський поріг селяни-втікачі. В 1711 р. була знищена, згодом — відновлена як слобода Кодак. Нині перебуває у складі міста Дніпропетровська.

¹⁵ Дике Поле — населений пункт Полтавської області.

¹⁶ Геркулес — латинська форма імені героя давньогрецької міфології Геракла — сина бога Зевса й дружини фіванського царя Алкмені. Здійснив дванадцять подвигів. Ім'я стало символом надзвичайної фізичної сили, мужності, працьовитості.

¹⁷ Козак Мамай — ім'я не належить конкретній особі, а є традиційною назвою козака (з XVIII ст. — гайдамаки). На народній картині «Козак Мамай» зображені козака, який сидить, підібгавши ноги по-східному, палить люльку, грає на бандурі, поруч — кінь, прив'язаний до списа, дерево, на гілках якого розвішано зброю.

¹⁸ «Стук-грюк в віконечко, вийди, серце, на ганочок, дай коню води» — слова української народної пісні.

¹⁹ «Люлі-люлі, налетіли гулі...» — слова української народної колискової пісні.

²⁰ ...хто й зарікався скоромне їсти... — Іжа з м'яса, заборонена церквою для вживання у дні посту.

²¹ Олянівка, Попівка. — Маються на увазі населені пункти Улянівка і Попівка, які входять до складу Наталинської сільської Ради Красноградського району Харківської області.

²² Петрівка — село, центр Петрівської сільської Ради Красноградського району Харківської області.

²³ Обазівка — нині село Абазівка, яке входить до складу Миколаївської сільської Ради Красноградського району Харківської області.

²⁴ Чумачикій Шлях — світла туманна смуга, яку спостерігають на зоряному небі в ясні безмісячні ночі. Українська народна назва Молочного Шляху.

²⁵ Гнидяче, Вощиве — населені пункти Красноградського району Харківської області.

²⁶ Червоний — тобто місто Червоноград.

²⁷ ...восьмого вересня, в день народження пречистої діви Марії... — Церковне свято різдва пречистої Богородиці святкувалося 21 вересня за н. ст. (8 вересня за ст. ст.).

²⁸ Псалтир — частина Біблії, що входить до Старого завіту; найповніше зібрання творів цдейської і християнської релігійної лірики. Приписується давньоєврейському царю Давиду, хоча за іншими джерелами належить не одному, а багатьом авторам.

²⁹ «Я бачив, як вітер берізку зломив...» — Точна назва роману на слова Володимира Александрова «Я бачив, як вітер березу зломив».

НА КОРДІ

Вперше надруковано в журн.: Київ.— 1983.— № 2.— С. 100—117 (публікація Б. П. Комара). Без дати.

В архіві сім'ї письменника зберігається авторизований машинопис.

Про свою роботу над новістю «На корді», новими творами, які значно розширили рамки «червоноградського циклу», І. Сенченко писав у листі до своїх земляків: «Ви знаєте, яка в мене професія. Зараз пишу ряд новостей з колишнього життя нашого села, а власне про той період, коли Ви вже старшими підлітками й парубками були. Пишу про Вас і про Ваших ровесників» (Із архіву сім'ї І. Сенченка. Лист до Лаврентія Кузьмича і Івана Марковича Зінченків від 6 червня 1966 р.).

Журнальна публікація повісті відповідає авторизованому машинописному тексту.

Подається за першодруком.

¹ Візьміть хоча б «Сон Обломова! Я цю книжку читав, захоплювався... — Йдеться про твір російського письменника І. О. Гончарова (1812—1891), який був надрукований у березні 1849 р. як «епізод из неоконченного романа» («Літературний сборник с ілюстраціями», виданий редакцією «Современника»). В оглядах літератури за 1849 р. не раз саме цей «епізод», а не якась інша закінчена книга, називався кращим твором року. Написана після чотирнадцятилітньої розлуки автора з рідним домом, книга розповідала про дитячі роки його героя, де відбилися певною мірою перші враження від світу самого письменника. Згодом — є складова частина роману «Обломов» (1859), вершинного твору І. О. Гончарова.

² Вандомська колона — колона на Вандомській площі в Парижі, встановлена у 1806—1810 рр. на честь перемог Наполеона I. Згідно декрету Паризької комуни 1871 р., її як символ мілітаризму було повалено. Відновлено у 1875 р.

³ Олександрівська колона (Олександрійська) — пам'ятник російському імператору Олександру I, споруджений в 1830—1834 рр. на Двірцевій площі у Петербурзі французьким архітектором А. Монферраном. Напис на пам'ятнику: «Александру Первому — благодарная Россия» був зроблений на честь перемоги у Вітчизняній війні 1812 р. російських військ під армією Наполеона. Монумент у вигляді колони — на той час найвищий у світі.

⁴ Голландські грубки — кімиатні, звичайно обкладені кахлем, печі.

⁵ «Брала дівка льон та ще й зелененький» — українська народна пісня.

⁶ Дегтярьов (Дехтерев) Степан Оникійович (1768—1813) — російський композитор і диригент, за походженням хрінак. Від семи років почав співати у хорі графа Шереметєва, вчився у співочій школі.

⁷ «Гей, гей, та немає гірш ні кому» — старовинна народна бурлацька пісня.

⁸ ...носив борідку клиничком а ля Буланже.— Йдеться про відомого генерала, який очолив шовіністичний рух у Франції 1887—1889 рр.

⁹ Б о а-к онст р іктор — велика змія з родини удавів; живе у тропічних країнах.

САВКА

Вперше надруковано в журні: Вітчизна.— 1973.— № 1.— С. 38—117.
Перевидано у складі збірки «Подорож до Червоноїграда» 1973 р. та у десетомному виданні 1981 р.

Стажий логічним завершенням «червоноїградського циклу», повість відкрила у письменницькій мацері І. Сенченка новий ракурс осмислення людської історії, себе, часу. Оповідання «червоноїградського циклу» були тими живлющими струмками, які наповнили майбутній твір. Розповідаючи в них, здавалося б, про одне й те саме, І. Сенченко проходить складну, багату оригінальними художніми знахідками творчу еволюцію, позначену глибинною та повнотою сконцентрованої дійсності. Із окремих епізодів, зовні непримітних подій сільського життя, які лежать в основі сповідань, письменник творить своєрідну хроніку рідного села, червоноїградської землі. Він начебто й не поспішає розсувати ці рамки, оскільки правдиво передає життя, хоч на такому клаптику землі, як цей, тісно чи іншою мірою характерне для всього світу. Прагнення до об'ємності зображення, бажання зберегти у слові красу і велич народу, створити його цілісний живий образ знаходять своє втілення у повісті «Савка», де окремі епізоди народного буття склалися в єдине органічне полотно.

Не раз зустрічається в І. Сенченка взаємопереглядження окремих епізодів із тих чи тих творів «червоноїградського циклу». Однак якими б близькими ці епізоди не були, вони ніколи не повторюють уже сказаного. Відтворюючи у пам'яті червоноїградський матеріал, одних і тих самих людей, знайомих з дитинства, письменник кожен новий спогад повертає новою границю.

В авторській примітці до збірки повістей «Подорож до Червоноїграда» читаемо: «Червоноїград на карті Полтавщини й Харківщини не знайдете. Червоноїград — це мрія письменника. В мрії він подорожує в своє далеке минуле, зокрема в дитинство, зустрічається там з різними людьми: реальними, такими, як О. І. Копиленко, Леонід Первомайський, Ігор Філіппович Мартинович, і з людьми із легенд, які в уяві письменника пообростали такими деталями і рисами вдачі, що перетворилися на герой літературних творів. Такий Савка, таємний і Фесько Кацдиба. Був такий Савка в житті? Був. І не був. Тобто був як далекий-далекий прообраз. Однак коли візьмете в руки реєстр жителів Червоноїградщини, зокрема села Шахівки, за першу чверть цього століття, то Савку ви там зустрінете, він там народився, життя прожив і помер. Тим життям жив і автор повістей, якому й досі схильств давня робоча колотнечка в двориці великого п'яти поверхового народного млина, глухе двигтіння потужних машин. Оті хуршички, мухобой і стали героями його повістей — Червоноїградських повістей» (із архіву сім'ї І. Сенченка).

Повість написана протягом семи років — 1967—1973 рр. і, можна сказати, всім подорядцім життям письменника. Історія твору починається 27 червня 1966 р.— дата, якою позначенено лист І. Сенченка до земляків-односельчан — Івана Марковича та Ларентія Кузьмича Зінченків. У листі читаемо: «Про Савелія Олександровича я пригадав з такої нагоди. Коли я був малій, в нашій родині ходило багато розомов про його силу, зокрема про те, як він, забившися на чвертку чи на півкварті, вжносив два лантухи борошна на другий чи третій поверх млина. А покійна мама розповідала ще про те, як наш дід Олександр Терентійович — Сачко вчис своїх хлоїців, в тому числі й Савелія.

Хапав за руку, починав хрестити черезесідельником, особливо щиро сердному. Савці перепадало (хитрий Андрій завжди вивергався!). То дід Олександр хрестить Савку черезесідельником, а Савка, який міг би одним порухом зробити з того черезесідельника жмут клочя, тупцюється навколо Олександра Терентійовича, угинав плечі і товстим басом проситься: «Ой таточку, голубчику, я більше не буду!» Пригадав я все це, і в голові почало ройтися, і надумалось, що з цього ж можна повість написати. І почав писати, а як почав писати, то постав цілий ряд запитань, про які я Вам писав у попередньому листі. Повість почала розгорнатися і вкрутила в себе багато такого, про що я й не думав. І постало тоді перед моїми очима життя нашого двоповерхового села, в якому, з одного боку, доживали господарі — «хазяїни», а з другого — їхні діти, яким уже не стало місця в хазяйстві і які пішли в пошуках заробітків хто куди втрапив. У повісті я добрим словом згадав про Кузьму Григоровича (батька Лаврентія Кузьмича Зінченка.— М. Г.), про те, як він гарно на сопілку грав, як артистично умів дзвонити в усі дзвони, про те, як він громадську череду пас і як бився ціпом з громадським бугасм і переміг його, мусив утікати! Згадав і Марка Григоровича (батька Івана Марковича Зінченка.— М. Г.). Мій покійний батько особливо шанував Марка Григоровича. Розповідав, як він умів вибрати за звуком від нігтя косу, як умів косу відклепати, як умів пристроїти відповідно до росту людського кісся, грабки й ручку...

Так розказував про це старий Сенченко Юхим Гавrilович. І ось отакого всього почало в мене нагромаджуватися, накопичуватися, одне притулятися до другого, нанизуватися...» (Із архіву сім'ї І. Сенченка).

Листування І. Сенченка зі своїми односельчанами Іваном Марковичем і Лаврентієм Кузьмичем Зінченками надає достовірності зображенням подіям. Так, у листі від 6 червня 1966 р. він пише: «Як закінчу, вишлю Вам рукопис, щоб іще до друку Ви змогли прочитати і підказати мені, де не точно пишу, де помилуюся».

Задум «Савки», здавалося б, ламаючи літературні плани письменника, виростав; одинак, усвідомлено, виходячи із копіткої роботи над другою редакцією творів «червоноградського циклу», його новими оповіданнями та повістями. Певною мірою ця робота вже тоді визначила і майбутнього головного героя «Савки». «Формально,— писав І. Сенченко,— це книга начебто про моого родича, дядька по материній лінії, насправді ж від того реального Савки взяті лише деякі риси вдачі і деякі моменти з біографії. Всю решту матеріалу дали мені шахівчани в цілому, отож і книжку маємо не про такого й такого жителя Шахівки, а про саму Шахівку, якою вона була...» (Сенченко І. Про самого себе: Автобіографічні матеріали.— ЦДАМЛМ УРСР, ф. 279, оп. 4, № 11, арк. 6).

Матеріали письменницького архіву, його особиста біографія дозволяють глибше осягнути принципи типізації життєвих вражень при створенні повісті. Зі скрупульозною точністю прагне І. Сенченко відтворити спочатку в уяві, а потім на сторінках повісті історичну обстановку, подробиці побуту, тогочасні події. Звертаючись у листі до Лаврентія Зінченка від 21 листопада 1966 р. із рядом конкретних питань (про пивоварний завод Вуліха і шахівчан, які працювали там, про економію Безака, умови роботи в ній та ін.), він писав: «Начебто питання, які вже віджили, аж ні! Хочеться знати про це. Та, певне ж, і не тільки мені! Це вже так з правіків заведено, що людина хоче знати, хто вона, що вона, що на своєму віку бачила, чула, одне слово, цікавить людей їхня історія. А я оце писав історію Кузьми Григоровича, згадав, як він ціпом з бугаем бився, тоді ниточка повела до Марка Григоровича... а потім закрутилося і закрутилося. Мов перед очима стало, як я, було, вранці чалапаю в училище, а мене наздоганяють наші хуршики, ті, що робили в Кричевського, які не раз підвозили мене аж до повороту у млин. Вже 80 сторінок написав про все це, і чим більше пишу, тим більше хочеться, бач, уже й до тебе з Іваном Марковичем добираюся. А в такій роботі потрібна консультація. Отож я й напався на тебе та на Івана Марковича як на найближчих мені людей в Шахівці. Та ще

покійний Юхим Гавrilович любив писати мені, від нього залишилося б листів 50, коли б не війна. Найкращі листи його загинули у війну» (із архіву сім'ї І. Сенченка).

Нині підготовчі матеріали повісті зберігаються у ЦДАМЛМ УРСР й упорядковані таким чином:

1. Чорновики до повісті «Савка». Машинопис з правками автора. 1967 р., 1 док., 12 арк. (ф. 279, оп. 3, № 21)

2. Савка. Повість. Чорновики. Машинопис з правками автора. 30 березня 1968 р., 2 док., 250 арк. (ф. 279, оп. № 4, № 5)

3. Савка. Повість. I варіант. Машинопис з правками автора, 1967 р., 1 док., 64 арк. (ф. 279, оп. № 3, № 22)

4. Савка. Повість. II варіант. Машинопис з правками автора. 1967—1971 рр., 1 док., 135 арк. (ф. 279, оп. № 3, № 23)

5. Савка. Повість. Машинопис 1967—1972 рр., 1 док., 178 арк. (ф. 279, оп. № 3, № 24)

6. Червоноградські портрети. Повість. Частина I і II. Машинопис з правками автора. 1969—1971 рр., 1 док., 159 арк. (ф. 279, оп. № 3, № 25)

Отже, чорнові та деякі машинописні варіанти повісті свідчать, що робота над нею почалася 1967 р., однак підготовка, як видно із листування І. Сенченка з односельчанами, відноситься до 1966 р. Рік завершення роботи — 1972. Ці хронологічні рамки, встановлені самим автором, є основним критерієм у вирішенні питання про датування твору, час його написання. Однак необхідно враховувати також правки (смислові й стилістичні), які були зроблені автором у 1973 р. під час підготовки видання повістей «Подорож до Червонограда» як тексту остаточного у порівнянні з його журналічним варіантом, датованим тим же роком (Вітчизна.— 1973.— № 1). Таким чином, робота над твором зміщується ще на один рік (1967—1973), тому в подальших виданнях необхідно вказувати як завершальний рік роботи письменника над нею рік 1973.

Важливим моментом творчої історії повісті є робота над машинописом «Червоноградські портрети» (159 арк.), яку автор проводить одночасно, виходячи з датування (1969—1971), із завершенням другого варіанта тексту. Насправді це ще один варіант, можливо, третій, повісті «Савка».

Цікавою видається і назва тексту, позначена рукою автора як «Червоноградські портрети». Слід гадати, що повість «Савка» була задумана автором як ще один із портретів, що доповнювали та розвивали картину трьох попередніх («Михайло Кішка Самійло», «Григорій Федорович Головатий» та «Фесько Кандиба»).

Текстологічний аналіз повісті «Савка», надрукованої у журналі «Вітчизна» та в складі видання «Подорож до Червонограда» (1973), свідчить, що деякі уривки побутового й етнографічного характеру з останнього машинописного варіанта були автором вилучені, хоч вони, без сумніву, мають певний інтерес. Нижче наводимо їх за журн.: Вітчизна.— 1973.— № 1.— С. 38—117.

Особливо прикметним у нас був час між спасом — 6 серпня — і пилипівкою — 14 листопада. Він був увесь поцяткований датами з життя пренепорочної діви Марії. Одна за одною ішли перша пречиста — 15 серпня, друга пречиста — 8 вересня, третя пречиста — 1 жовтня. Ця остання називалася ще й інакше — покрова, пам'ятається: «Прийшли жнива, і дівка нежива; прийшла покрова — і дівка, як корова!» Но ж пізня осінь! А пізньої осені які ж роботи? (с. 66)

Ото був час!

Церква не зачинялася. Як вечір, так і вінчання, так і вінчання, а в неділю пари під вінець ставали і вранці, і ввечері! Священик наш,— не Лука, а вже новий, отець Кузьма Джуменко,— одягав свої найкращі ризи. Він був чорнявий з себе, ісрібло риз йому дуже личило, про це всі жінки говорили. Вічний

холостяк дяк Клепачевський, посмішаний на хорі, на співах, на дискантах, альтах, тенорах і басах, докладав усіх зусиль, щоб уберегти Семена Васильовича Височина від згубних кроків до монопольки. Улюбленою вінчальною піснею була знаменита «Гряди, гряди, голубице моя...», і як на належній висоті проснівати її без Семена Височина, Клепачевський не уявляв! (с. 66—67)

Щодо фати, вінка і вінчального плаття, то, звісно, був Савчин подарунок. А втім, він лише стояв у крамниці. Вибирали фату, квіти і плаття втрьох: сама Марія, її світилка Вустя і власниця крамниці стара Венгериха. Марії сподобався віночок, у півтонах зроблений, такий ніжний, як боже дихання. Та Венгериха, пільно оглянувшись Марію, сказала: «Такій жагучий брюнетці, як ви, Маріє, треба гострі барви, яскраві, ось такі». Вона дісталася коробку, витягла звідти фату й віночок і приміряла на Марію. І в ту ж мить Марія заквітла так, що в Савки аж очі вогнем узялися. Ось тоді і побачив він, якою жагучою брюнеткою була Марія. Він запинявся, почевонів від збудження, і в нього вперше за уесь час знайомства з Марією виникло гордливе запитання: «Що скажуть хлопці, побачивши у весільному наряді Марію? Що скаже Архип, Свирид, Кіндрат, отой, що один Кіндрат на все село?» (с. 69)

А треба сказати, що за блузкою в Пріськи з правого боку,— бо серце у відьом з правого боку,— сидів її такий собі, ну, не чорт і не чортеня, а щось середнє між ними,— чорташ, сказати б, чи що. То Пріська його за хвіст як ущипні! Вщипнула, ще й смикнула так, що той неборака мало не скрикнув. А вона до нього: «Умостився як у бога за назухою, а того не бачиш, що та довготелеса торба вже на третій східець ногу свою поставила. Мерцій мені! ПОСІШАЙ! Ось нехай не спіткнеться на порозі до церкви, тоді побачимо, що тобі буде!» — «Але ж, жорстока, немилосердна, куди ж ти мене посилаєш,— жалісно заскалавів той чорташ.— Це ж уже церква, храм святий!» — «Начхати,— засичала ще лютіше Пріська.— Бід ладану носа затулити можна. Вмить мені! РАЗ, ДВА!» «ТРИ» не встигла сказати. Чорташ вихопився з своєї затишної скованки, стрибнув до паперті і клубком підкотився Марії під ноги (с. 71).

Тож завершивши своє чорне діло і поспішаючи назад до Пріськи, Прісьчин чорташ отої спрохогу налетів на тітку Оксану, ткнувся носом у білу шматинку, скрикнув несамовито «ой!» та й об'явився на мить у своїй натуральний поганій істоті: морду йому всю стягло, покрило, от-от чхиє! А тітка Оксана, не ловлячи гав, за хвіст його, а тоді звела пальці в пучку і нечистому православний хрест на спину поклала. А за першим — другий! Може, і третій поклала б, та заверещав той не своїм голосом, скрутнувся з усієї сили, відерся з тітчиних Оксаниніх рук і до Пріськи за блузкою, — Пріська несила білі батистові блузки англійського строю. Тільки за цією блузкою, хоч вона й була прозірчаста, його вже нікто не побачив, та й сама Пріська немов ноги вломила: була тут і — нема. Де ділась — ніхто не бачив, мов провалилась крізь землю! (с. 71)

Ті роки були роками внутрішнього сум'яття, похитнулась Шахівка на своїх тисячолітніх феодальних основах, скотілося людям підвестися, роздивитись на світ, усвідомити, що діється довкола. Серед шахівчан виник великий потяг до Священного писання, не до окремих його частин, а до всієї цілокупності — до Біблії. І в багатьох шахівчан на коміні з'явилось товстелезнє, добре никочане видання в гарних мідних палітурках.

Певні, думали люди: візьмемося до біблії, то й світ проясниться! (с. 75)

Російською мовою повість вийшла в журні: Дружба народов.— № 4, з передмовою Л. М. Новіченка, а також у кн.: Сенченко Іван. На калініковом мосту...— С. 336—454.

Подякую за вид.: Сенченко Іван. Подорож до Червонограда.— С. 61—180.

¹ М'ясниці — певний період після посту, що йшов за водохрещем (19 січня за н. ст.—6 січня за ст. ст.). У цей час за законами православної церкви дозволялося вживати м'ясну їжу, одружуватись тощо.

² Шантеклер — у перекладі з французької мови — вранішній півень. У моді — оригінальний, своєрідний стиль, популярний в кінці XIX — на початку ХХ ст.

³ Чорна віспа, кір, дифтерит, скарлатина — гострі інфекційні захворювання, що спричиняються специфічними вірусами. Найпершими їх впливу піддаються діти.

⁴ «Хто без гріха — перший в Луку каменюку жбурни» — перефразований вислів Ісуса Христа з Євангелія від Іоанна, гл. VIII, 7: «Він сказав книжникам і фарисеям, які, слокуваючи його, приглили до нього жінку: «Хто із вас без гріха, перший кинь у неї камінь» (у давній Іудеї існувала кара побивання камінням).

⁵ Апостол Матвій — один із дванадцяти апостолів, учнів Ісуса Христа, які поширювали християнське віровчення.

⁶ ...не пов'язує з деталями ціпа прізвища всесвітньовідомого вченого — академіка Капиці. — Йдеться про Капіцу Петра Леонідовича (1894—1984) — російського радянського фізика, академіка АН СРСР (з 1939 р.), діячі Героя Соціалістичної Праці (1945, 1947), лауреата Державних (тоді Сталінських) премій СРСР 1941 і 1943 рр., Нобелівської премії 1978 р.

⁷ ...ще дід Восьмушечка, оточений хлоп'ятами, як старий пеньок опеньками, не встиг у розповіді своїй про війну дійти й до Дунаю... — Маються на увазі події російсько-турецької війни 1877—1878 рр., яка була наслідком піднесення національно-визвольного руху на Балканах, загострення міжнародних суперечностей у східному питанні. У зв'язку з тим, що султанський уряд відхилив вимогу надати автономію Боснії, Герцеговіні та Болгарії, російський уряд оголосив війну Туреччині. Влітку 1877 р. російські війська форсували Дунай.

⁸ Старий стояв на воротях, як кажуть у казці, «в червоних чоботях». — Слова з української народної казки «Коза-дереза».

⁹ ...чи не передає куті меду... — Вираз вжито у переносному значенні, тобто — перестаратися.

¹⁰ Петrarка Франческо (1304—1374) — італійський поет і вчений, засновник гуманістичної культури Відродження. Серед найвидоміших творів — збірка «Канцоньєре» («Книга пісень», 1327—1358), значну частину якої складають вірші про кохання до Лаури, а також вірші на політичні та антиклерикальні теми.

¹¹ ...питання — кого б в енциклопедіях записали автором мелодій до «Наталки Полтавки»... — Йдеться про українського композитора, засновника української класичної музики М. В. Лисенка.

¹² Спас — назва кожного з трьох церковних свят, що відзначаються православною церквою з 14 по 28 серпня за н. ст. (з 1 по 15 серпня за ст. ст.). Християнський обряд цього свята пов'язаний з освяченням дарів садів як знак доброго урожаю й родючості в наступному році.

¹³ Церковно-приходська школа — початкова школа при церковній парафії у дореволюційній Росії та на Україні. В ній навчалися переважно діти селян та інших «нижчих» верств населення.

¹⁴ Коли прийшла воля, їй уже сімнадцять було. — Йдеться про відміну кріпосного права в Росії 1861 р. Реформа була викликана криззою кріпосницької системи і активним наступлом капіталістичного способу виробництва. При збереженні поміщицького права власності на землю селяни отримували особисту свободу і право вільно розпоряджатися своїм майном.

¹⁵ «Да воскреснет бог» — слова церковні молитви.

¹⁶ ...ліп кронить хрещений люд святою йорданською водицею. — Церковний обряд освячення води і віруючих виконується

в одне із дванадцяти основних християнських свят — Водохреще. Пов'язаний з євангельським міфом про хрещення Ісуса Христа у ріці Йордан Іоанном Хрестителем.

¹⁷ ...б о, мовляв, Предтеча — то чоловік зовсім інший...— Мається на увазі Іоанн Хреститель (Іван Предтеча) — в християнських уявленнях останній з пророків — провісників приходу месії, попередник Ісуса Христа. Свято Івана Предтечі відзначається 20 січня за н. ст. (7 січня за ст. ст.).

¹⁸ А ф род і та — у грецькій міфології богиня кохання і вроди, яка нібито народилася з морської піни поблизу острова Кіпр (звідси її ще одне прізвисько — Кілріда).

¹⁹ Гнатюк Дмитро Михайлович (нар. 1925 р.) — український радянський співак, народний артист СРСР (з 1960 р.), лауреат Державної премії СРСР (1977), Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1973) та премії імені Ленінського комсомолу (1967).

²⁰ Б а х у с — латинська форма слова Вакх; одне з імен грецького бога виноградарства й виноробства Діоніса.

²¹ «Г р я д и, г р я д и!» — церковна пісня, яка виконується перед обрядом вінчання.

²² Н іагар а — Ніагарський водоспад у Північній Америці на ріці Ніагари.

²³ Б ілецький-Носенко П. П. (1774—1856) — український поет, драматург, лексикограф, етнограф. Автор першого найповнішого словника української мови — «Словарь малороссийского, или юго-восточнорусского языка»; «Грамматики малороссийского языка».

²⁴ «Та налетіли гуси з далекого краю...» — слова однойменної української народної пісні.

²⁵ Сократ (470 або 469—399 до н. е) — давньогрецький філософ-ідеаліст.

²⁶ В ольте р (Марі-Франсуа Аруе; 1694—1778) — французький письменник, філософ, енциклопедист, один з найвидатніших діячів французького Просвітительства XVIII ст. За вільнодумство був двічі ув'язнений у Бастилії.

²⁷ Ч а с о с л о в е ц ь — богослужебна книга з текстами релігійних пісень та молитов, призначених для щодennих церковних відправ. У давнину правила за читанку при навчанні грамоти.

²⁸ «А враам роди Ісаака, Ісаак роди Іакова, Іаков роди...» — Перші слова родоводу Ісуса Христа, взяті з Євангелія від Матфея.

²⁹ Р енан Жозеф-Ернест (1823—1892) — французький історик, який значну частину своїх робіт присвятив дослідженню християнства. У російському перекладі великої популярності здобула його книга «Жизнь Иисуса».

³⁰ Ф еррар і Джузеппе (1811—1876) — італійський філософ, який виступав проти примирення католицизму і філософії, був переконаним республіканцем-федералістом.

³¹ ...не вчив напам'ять третьої пісні з «Енейди» К отляревського...— Йдеться про третю пісню з першої частини поеми І. П. Котляревського «Енейда».

³² Перехресьне — населений пункт Красноградського району Харківської області.

³³ Скобелевські солдати.— Йдеться про війська російського воєначальника, генерала від інфантерії (піхоти) Скобелева Михайла Дмитровича (1843—1882). Під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. відзначився у боях під Плевеном, на Шипці. Учасник військових експедицій у Середній Азії.

³⁴ А ндріївка — село, центр Андріївської сільської Ради Сахновщинського району Харківської області. Заснована в другій половині XVIII ст.

³⁵ Пльзень — місто на заході Чехословаччини, адміністративний центр Західно-Чеської області. Розташований при злитті кількох річок, які

утворюють ріку Бероунку (притоку Влтави). Здавна відомий пивоварною промисловістю (завод «Праздрой» збудовано в 1842 р.). Заснований близько 1292 р. Архітектурна пам'ятка XIV—XIX ст.

³⁶ Опішнянський ложкар — майстер декоративного розпису по дереву з селища Опішня Зіньківського району Полтавської області. Опішнянські майстри, які у своїх розписах користуються переважно рослинним орнаментом (кераміка, тканина, вишивка), відомі далеко за межами України.

³⁷ Пегас — у грецькій міфології крилатий кінь. Народився з крові горгони Медузи. Ударом копита Пегас вибив на вершині гори Гелікон джерело Гіппокрена, вода з якого дарує натхнення поетам. Переносно «осідлати Пегаса» — стати поетом.

³⁸ Владикавказ — колишня назва (до 1931 р.) міста Орджонікідзе Північно-Осетинської АРСР.

³⁹ «Со святыми упокої» — слова заупокійної молитви.

⁴⁰ ...візначила, що ото в дівчини рожа... — Тобто гостре запалення шкіри. Інша народна назва — бешиха.

⁴¹ Назарет — невелике місто в Галілеї (Північна Палестина), в якому, за легендою, провів своє дитинство Ісус Христос. Нині місце паломництва християн з усього світу.

⁴² Ім'я Пріама згадується в класичній античній «Іліаді». — «Іліада» — пам'ятка античної грецької літератури про події Троянської війни. Автором її вважають легендарного Гомера. Пріам — останній цар Трої, чоловік Гекуби, батько Гектора, Паріса, Кассандри, вбитих чи полонених при облозі Трої греками. Сам Пріам загинув у ніч падіння Трої біля вівтаря Зевса, де шукав порятунку від меча Неоптолема.

⁴³ Сапфір — дорогоцінний камінь синього кольору.

⁴⁴ Хризоліт — дорогоцінний камінь золотисто-зеленого кольору.

⁴⁵ Аквамарин — дорогоцінний камінь світло-блакитного або блакитно-зеленого кольору.

⁴⁶ Чингісхан (Темуджін, Темучін; бл. 1155—1227) — засновник великий хан Монгольської держави, полководець. Організатор завойовницьких походів проти народів Азії, Сибіру і Східної Європи. Походи супроводжувалися спустошеннями країн, вони призвели до встановлення татаро-монгольського іга.

⁴⁷ Харун аль Рашид (763 або 766—809) — халіф (з 786 р.) з династії Аббасидів. Відзначався жорстокістю і підступністю. Ідеалізований образ Харун аль Рашида подано в арабських казках із збірника «Тисяча і одна ніч».

⁴⁸ Карлівка — населений пункт Красноградського району Харківської області.

⁴⁹ Державна дума — представницька законодавча установа в Росії (1906—1917), створена царським урядом в результаті революції 1905—1907 рр. Формально продовжувала існувати до 6(19) жовтня 1917 р.

⁵⁰ Кармалюк (Кармелюк) Устим Якимович (1787—1835) — український народний герой, що очолив боротьбу селян Поділля проти кріпосників. Чотири рази засуджений до різних строків каторжних робіт у Сибіру і кожного разу тікав. Убитий із засідки.

⁵¹ Лібава — колишня назва міста Ліспаї (Латвійська РСР).

ІЗ ОПОВІДАНЬ «СОЛОМ'ЯНСЬКОГО ЦИКЛУ»

До «солом'янського циклу» ввійшли оповідання: «Рубін на Солом'янці», «На калиновім мості», «Про лист з крапками», «На Батиєвій горі», «Денис Сірко», «Син Дмитрій». Написані в 1956—1957 рр., після довготривалого вимушеної мовчання, твори ці свідчили про визвільнення неповторного голосу їх автора з-під лещат вульгаризаторської критики. Саме тут, на Солом'янці, одному з найстаріших приміських районів Києва, намітився той великий перелом

«другого цвітіння», який допоміг «інтуїтивно підняти завісу і побачити людей такими, якими вони є насправді», а не величний монумент «робітника з великої літери» (із архіву сім'ї І. Сенченка. Лист до Г. О. Пітляр 16 лютого 1966 р.).

Цікавий історичний екскурс про твори цього циклу знаходимо в листі І. Сенченка до Н. Д. Плешко (грудень, 1968 р.):

«Щодо солом'янських оповідань, то зміст цих оповідань відображає жіві події, свідком яких я був сам або розповіли мені про них люди, які в той період моєго життя оточували мене. Солом'янка — це колись пригород, робітниче селище, що зросло навколо маленького приміського сільця. Виникло це селище біля київського залізничного вузла, жили в ньому, та й тепер живуть як робітники самої залізниці, так і тих заводів, що обслуговували і обслуговують її. Це київське залізничне депо і київські величезні вагоноремонтні майстерні. Солом'янські вулички впритул підходили до центрального колійного господарства залізничного вузла, до депо, а надто до залізничних майстерень. До самої Солом'янки — з пізденного сходу, через глибокий яр, по якому протікав Мокрий струмок, примикає Батиєва гора — таке ж саме робітниче селище залізничників, де колись в основному селилися робітники, які працювали в залізничному депо. Тепер стара Солом'янка, як і Батиєва гора, зникають чи подекуди вже зникли. Давні робітничі халупки познощувано, і на їх місці будуються сучасні багатоповерхові і багатоквартирні будинки. Основні герої, тобто прототипи їх, майже всі уже повмирали, а хто не вмер, ті вже десь поперебиралися в нові житлові райони» (із архіву сім'ї І. Сенченка).

РУБІН НА СОЛОМ'ЯНЦІ

Вперше надруковано в журн. *Вітчизна*. — 1956. — № 3. — С. 3—22. Наступного року з деякими уточненнями твір включено до збірки оповідань під назвою «Рубін на Солом'янці. Із солом'янських оповідань» (К., 1957). Сюди ввійшли ще оповідання «Про лист з крапками», «На калиновім мості», «На Батиєвій горі», «Син Дмитрій».

Без змін оповідання передруковувалися у всіх наступних виданнях: 1959, 1960, 1965, 1967, 1971, 1981 рр.

1960 р. за оповідання «Рубін на Солом'янці» (російською мовою) І. Сенченко удостоєний премії журналу «Дружба народів» (Сенченко І. Рубін на Соломянці. // Дружба народів. — 1960. — № 10. — С. 17—34). Про цю та інші публікації журналу М. Рильський писав у листі тодішньому головному редактору «Дружби народів» А. Н. Салахяну 11 вересня 1960 р.: «План декадного номера (который будет теперь 11-м) мне нравится. Он представлен сильными именами. Земляк — хороший человек и писатель. Хорошо, что появится в «Дружбе» Вырган и Сенченко» (Рильський М. Зібр. творів: У 20-ти т. — Т. 20. — Київ, 1990).

У статті «Знайти свою Солом'янку» (Друг читача. — 1971. — 9 лют.) І. Сенченко досить детально розповів своєрідну історію написання твору. «Старий коваль (Йдеться про Івана Яковича Компана — редича дружини письменника. — М. Г.) на розмові був скupий, — зазначав автор, — але коли вже розповідав, то завжди познощінє й значуще. Зустрілися одного разу; він схвильований і агресивний. Виявляється, на КІВРЗ в ковалі застосовує один кар'єрист, наскрізь пегана людина, ціну собі набива, діла ж робити не вміє. Треба було вирити крюки, він наробив такого, що страшно й подумати. Цехове начальство згадало тоді про Івана Яковича, послало хлопця-ковальчука до нього: «Приходьте, будь ласка, рятуйте!» Й Іван Якович, таму жчи гнів і обурення супроти паргача, прийшов на завод, зібрав учнів та ковалів і показав, як треба і як слід працювати.

Ми зайдли до старого понити чайку, і, коли він заспокоївся, я сказав:

— А розкажіть ще, як ви того гака варили? І чи можна мені записати? Етакі речі не мусять пропадати для нащадків.

Почали пити чай стекійно; через мить, в міру розгортання розповіді, він запалився, схопившися з стільця, злетів на свого ковальського Пегаса, і я записав слово в слово розповідь його. Та він, переживаючи хвилі блаженства від спогадів про найкраще для себе, і не помітив нічого. Обличчя його ожило, освітилося красивим внутрішнім світом, він не міг бути байдужим, коли мова про залізо, горно й вогонь заходила...

У листі до Н. Д. Плещко І. Сенченко охарактеризував і молодшого героя свого оповідання, тим самим ще раз підтвердивши реальність зображеннях післяї і персонажів: «Рубіна,— звали його насправді Борисом,— я бачив на свої власні очі, бачив і його чорні порепані ноги, чорні, симпатичні, такі точнісінько, як були колись у мене і у всіх моїх приятелів дитячих років». І далі: «Про солом'янського Рубіна я теж довго не чув, а оце цього року мої знайомі зустрічалися з ним у Криму — він працює машиністом на тепловозі десь в промисловім Донецько-Криворізькім районі».

Подається за вид: Сенченко Іван. Вибрані твори: В 2-х т.— Т. 1.— С. 68—98.

¹ Ремісничче училище — навчальний заклад системи професійно-технічної освіти, створений 1940 р. з метою підготовки кваліфікованих кадрів робітників для різних галузей народного господарства. 1958 р. ремісничі училища перетворено на міські професійно-технічні училища.

² ...грав з хазяїном у дамки... — Йдеться про гру в шашки.

³ «Кайдашева сім'я» — п'єсість класика української літератури І. С. Нечуя-Левицького, яка вийшла у світ 1879 р. В ній письменник працює відтворив негативні риси приватновласницької психології, що виникла на грунті переформленого побуту села, засудив індивідуалізм, обмеженість світогляду, примітивізм, забобонність.

⁴ Совки — селище у Залізничному районі Києва. Назва вперше зустрічається в документах XVII ст. У 1923 р. Совки включені до міської зони, на його території розміщено однодимкій радгосп, який постачає Київ овочами.

⁵ Батиєва гора — назва місцевості між Солом'янською та Волгоградською вулицями Залізничного району Києва. За переказами, тут під час монголо-татарського нашестя 1240 р. знаходилося шатро жана Батия.

⁶ Згадували воно п'ятий рік... — тобто події революції 1905—1907 рр., яка мала буржуазно-демократичний характер і стала «генеральною репетицією» Великої Жовтневої соціалістичної революції.

⁷ ...рік сімнадцятий... — Тобто Велика Жовтнева соціалістична революція.

⁸ ...повстання проти якоїсь Центральної ради... — Центральна рада — орган державного управління в межах України, який об'єднував різні партії та організації на демократичній основі. Проголошена у Києві 17 березня 1917 р., розгромлена 26 січня 1918 р. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад, проголосивши 25 грудня 1917 р. створення Української Радянської Республіки, оголосив Центральну раду поза законом.

⁹ ...бої проти петлюрівців... — Петлюрівці — військово-політична сила на Україні в 1917—1920 рр., очолювана одним з керівників Центральної ради (1917—1918) та Директорії (з лютого 1919 р.) — С. В. Петлюрою (1878—1926), який 1920 р. емігрував за кордон.

¹⁰ ...про війну з фашистами... — Йдеться про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу 1941—1945 рр. проти фашистської Німеччини.

¹¹ ...повстання «Арсеналу»... — Йдеться про Січневе збройне повстання (1918) робітників хімічного заводу «Арсенал» проти Центральної ради. 15 березня (7 квітня) 1917 р. з більшовицької організації «Арсеналу» створено

Печерським райкомом РСДРП(б) — основну ударну силу Жовтневого збройного повстання 1917 р. і Січневого збройного повстання 1918 р. У пам'ять про геройчу боротьбу за владу Рад біля заводу встановлено пам'ятник арсенальним та меморіальну дошку на його стіні.

¹² ...коли німці почали наблизатися до Києва...— В липні 1941 р. німецько-фашистські війська завдали перших тяжких ударів по місту. Геройча оборона Києва тривала до 20 вересня 1941 р. Відхід радянських військ на схід почався 19 вересня 1941 р.

¹³ Чоколівка — історична місцевість Залізничного району Києва. Виникла як селище на початку ХХ ст. Назва походить від прізвища гласного міської думи І. Чоколова — власника друкарні, який допоміг групі залізничників отримати банківську позику для забудови. У 1923 р. Чоколівку було приєднано до Києва.

¹⁴ Наводницький міст — міст через Дніпро, збудований на місці одного з головних київських перевозів у районі гирла ріки Либідь. Першу згадку про перевіз зустрічаємо в літописах Х—XI ст. 1914 р. побудовано дерев'яний міст, який згодом зазнав кілька реконструкцій (1920—1921, 1935, 1943, 1944—1953 рр.). 1937 р. почалося зведення капітального Наводницького мосту з підпорами на кесонній основі, будівництво якого припинилося під час Великої Вітчизняної війни. Після введення у дію мосту Є. О. Патона Наводницький міст було розібрано.

¹⁵ Київ - Товарний — залізнична станція у межах Києва.

¹⁶ «Правда» — щоденна масова загальнополітична газета, орган ЦК КПРС. Виходить з 22 квітня (5 травня) 1912 р. Засновником та ідейним керівником газети був В. І. Ленін.

¹⁷ Володимирська гірка — парк, закладений в середині XIX ст. (10,6 га). Розташований на верхній та середній придніпровських терасах київських схилів; його композиційний центр — пам'ятник князю Володимиру.

НА КАЛИНОВІМ МОСТІ

Вперше надруковано в журн.: Вітчизна.— 1956.— № 7.— С. 59—70. Текст без змін увійшов до збірки оповідань: Сенченко Іван. Рубін на Солом'янці.— Київ, 1957; передруковувався у всіх наступних виданнях, зокрема в збірці оповідань «На калиновім мості» (Львів, 1961).

Російською мовою твір вийшов у збірці оповідань: Сенченко Іван. Рубін на Соломянці.— М., 1962. Згодом оповідання дало назив новій, посмертній збірці творів російською мовою: Сенченко Іван. На калиновом мосту...— М., 1982.

Подальша за вид.: Сенченко Іван. Елірані твори: В 2-х т.— Т. 1.— С. 99—116.

¹ Бородянка — селище міського типу Київської області на р. Здвижі. Вперше назву зустрічаємо в документах, що відносяться до 1640 р. За Київської Русі на місці нинішнього селища існувало поселення Козятичі.

² «Ой ти боже милосердний» — слова церковної молитви.

³ Вулиця Урицького...— вулиця у Києві (Залізничний район). Названа в честь М. С. Урицького (1873—1918), професійного революціонера.

⁴ «Запрягайте коні в шори, коні воронії...» — слова української народної пісні «Ой з-за гори крем'яної...»

⁵ З тунельного завулка людина могла потрапити на Нижню вулицю першу, на Нижню вулицю другу і... на Нижню вулицю третю. — Вулиці на Солом'янці у Києві; ліквідовані у зв'язку з переплануванням.

ІЗ ОПОВІДАНЬ «ДОНЕЦЬКОГО ЦИКЛУ»

Тема Донбасу постала перед художником з часів роботи на Луганському паровоозбудівному заводі, куди він був відряджений в кінці 1933—на початку 1934 р.

Працюючи над циклом, І. Сенченко писав: «Донецький край здавна чарував мене, привертав до себе мої думки й почуття. Спочатку мене захоплював економічний потенціал басейну вугілля й металу, потім я брався до вивчення історії цього славного краю. Нарешті на початку п'ятдесятих років я знову одвідав Донецький край, тепер уже не як офіційна особа, а як мандрівник, що не ставить перед собою ніякого наперед визначеного завдання. У мене було трохи вільного часу, і я присвятив його мандрам між шахтами, милуванню природою краю. Звичайно найбільше спостерігав за життям людей. Про цю мандрівку в мене залишилися записи...

Нарешті так сталося, що з тих записів дихнуло на мене духом життя, замість гвинтиків до моого серця заговорили живі радянські люди, і я взяв на себе працю описати їх образи, наскільки вистачить письменницького уміння.

Ні однієї події, описаної тут мною, я не вигадав, всі герої цих оповідань мають живих прототипів, яких я бачив, чи з якими зустрічався, чи, нарешті, чув щось про них. В цьому смыслі це, власне, і не оповідания. Колись в російській літературі існувало дуже хороше слово «очерк», «очерки», яке й служило назвою для творів, побудованих на фактах дійсного життя. В цьому плані пропоновані тут речі є власне «очерками». Поскільки сучасне українське слово «нарис» здебільшого відповідає слову «кореспонденція» чи «репортаж», остільки я утримався від його використання і назвав речі «маленькими повістями» (із архіву сім'ї І. Сенченка. Записи роздумів про жанри; 2 червня 1964 р.).

Донецькі записи складалися у «маленькі повісті» не відразу. Потрібний «ключ» письменник підібрав цілком несподівано, як сам згодом зізнавався. У листі до В. Дубовки 20 березня 1964 р. він так написав про свою роботу: «Тепер оце вже третій місяць працюю над циклом «донецьких оповідань». В Донбас я зробив був поїздку в середині 50-х років, поробив дорожні записи, але тоді нічого не вийшло, матеріал не освоївся, чи що. Тепер пишу з жадобою і вже написав шість оповідань, в середньому кожне на 10 сторінок на машинці» (із архіву сім'ї І. Сенченка).

У «донецький цикла» вийшло сім оповідань: «Під териконом» (1952—1959—1964), «Вишневий листочек» (1952—1959—1964), «Цвіт королевий» (1964), «Ведуть батька додому» (1964), «Рідний Донецький край» (1964), «Жовта волошка» (1964), «Герцегоніна флор» (1964).

Історія видання їх пов'язана зі своїми складнощами. Йдеться не про журналну публікацію, а про книжкове видання, зокрема збірку оповідань «Цвіт королевий», що вийшла у 1967 р. У відповіді на лист директора Книжкової палати В. Скачкова автор писав 1 липня 1967 р.: «Цвіт королевий» я задумав як видання, яке об'єднувало б старий цикл «солом'янських оповідань» і новий цикл «Рідний Донецький край». Цей останній цикл складається з 7 оповідань. Але видавництво «Дніпро» цей план поламало, з «донецького циклу» взяли лише 3 новели і до книги наихали різні мої твори на іншу тематику.

Таким чином, задум мій був зруйнований. Одночасно з «Цвітом королевим» вийшла в Москві моя книга «Вишневий листок», де «донецький цикл» вміщений повністю. От і зрозумій цих видавців! Одні друкарють, другі відкидають, бо, бачте, цикл слабіший за «солом'янський». А почім вони знають? Перелякані люди. Всього бояться. Страхуються і думають, що цим роблять велику послугу літературі» (Із архіву сім'ї І. Сенченка).

Зрозуміле розчарування і невдоволення редакційним самоправством, зокрема щодо цієї роботи, ззвучить у листі І. Сенченка до літературознавця В. І. Півторадні 9 жовтня 1967 р., де автор відзначав: «Зараз у Москві вийшов

томик моїх Солом'янських та Донецьких оповідань. І в тому томику вміщена стаття московської авторки Ірини Пітляр, головний зміст якої підказав я сам. Оскільки в тій статті подається оцінка і деяких творів, які я написав в 20—30-х роках, то я думаю, що було б добре, коли б Ви з тією статтею познайомилися. Томик Вам вищлю. Я не описався, коли написав про томик Солом'янських і Донецьких оповідань. Справа в тому, що кілька років тому я надрукував в нашій періодичній пресі серію тих Донецьких оповідань, всього сім опусів — один в «Україні» і шість у журналі «Дніпро». Ось ці сім оповідань «донецького циклу» і вийшли в московське видання повністю. Коли ж дійшла мова до того, щоб надрукувати їх в українському держлітвидавівському виданні, то там стали навпаки: «Ніяк не зможемо! І недосконалі! І слабенькі! І малохудожні! І набагато слабкіші, ніж Солом'янські!» Після всякого роду розмов і спірок вони все ж таки вмістили в збірку троє оповідань з цього циклу і саму книгу поламали. Я мислив її як збірник робітничих оповідань, який складався з тих двох циклів, та й тільки. Добре ж люди з видавництва, поламавши нерозсудливо мій план, напхали туди речей з інших збірок, прив'язаних до іншої тематики. І таким чином справу зіпсували, по-моєму, страхом раді іудейська...» (із архіву сім'ї І. Сенченка).

У наступному виданні творів 1971 р.— останньому прижиттєвому виданні та у двотомнику І. Сенченка 1981 р. цикл надрукований повністю без порушень авторської волі.

ПІД ТЕРИКОНОМ

Вперше надруковано в журн.: Україна.— 1964.— № 23.— С. 7—8. Без змін оповідання передруковано у двотомному виданні вибраних творів І. Сенченка 1971 р., згодом у виданні творів 1981 р.

У ЦДАМЛМ УРСР зберігається авторизований машинопис та чорновий варіант машинопису (ф. 279, оп. 1, № 19).

Російською мовою надруковано у кн.: Сенченко Іван. Вишневий листок.— М.— 1967.— С. 223—230.

Подається за вид.: Сенченко Іван. Вибрані твори: В 2-х т.— Т. 1.— С. 216—220.

¹ За ілійським Алатау — гірський хребет у Тянь-Шані, в межах Казахської і Киргизької РСР. Простягається із заходу на схід на 350 км. Висота до 4 973 м (пік Талгар). Біля підніжжя розташоване місто Алма-Ата.

² Щербінівка — селище міського типу Донецької області, підпорядковане Дзержинській міськраді. Розташована на правому березі Кривого Торця. Жителі селища працюють в основному на шахтах міста Дзержинська.

ВИШНЕВИЙ ЛИСТОЧОК

Вперше надруковано в журн.: Дніпро.— 1964.— № 9.— С. 91—95. Передруковувалося у двотомних виданнях творів І. Сенченка.

У ЦДАМЛМ УРСР зберігається чорновий варіант та авторизований чистовий машинопис (ф. 279, оп. 1, № 20).

Російською мовою надруковано у кн.: Сенченко Іван. Вишневий листок.— С. 159—166.

Подається за вид.: Сенченко Іван. Вибрані твори: В 2-х т.— Т. 1.— С. 221—226.

¹ Вергунівка.— Очевидно, населений пункт Вергулівка, підпорядкований Брянківській міській Раді Луганської області.

² Алчевськ — колишня (до 1931 р.) назва міста Комунарська Ворошиловградської області.

ІЗ ОПОВІДАНЬ «ФОЛЬКЛОРНОГО ЦИКЛУ»

На початку 70-х років з'являється новий цикл творів — «фольклорні оповідання». В їх основі — «солом'янські записи» кінця 50-х років, до яких знову повертається митець як до усталених духовних джерел, разом із ними — спогади про луганських доменщиків та металургів, збережені пам'яттю ще з 1933—1934 рр. Згадуючи той час, І. Сенченко писав у відповідь на лист наукового працівника Луганського облархіву М. Т. Яременка 15 вересня 1971 р.: «У Луганську я працював в 1933—34 рр., писав з Т. Г. Масенком і Касичем (був такий молодий історик, де дівся — не знаю) історію Луганського заводу. Історії не написав — не ті часи насувалися, але матеріал не пропав даром, як бачите.

Зараз я багато думаю про Луганськ, його людей, історії, які траплялися з ними, написав кілька оповідань і нарисів».

Ці оповідання визначалися автором як твори «етнографічного циклу». Назва витікала із сюжетної канви, де цікава бувальщина з народного життя наближалася до народної притчі з певними елементами традиційних звичаїв, обрядів, але завжди точно зафіксована автором із уст конкретно названих людей, виступала як реальна.

Починаючи свою роботу, автор писав у листі до І. О. Пітляр 22 травня 1968 р.: «Сам я закопався в якусь роботу, межі якої безконечно розростаються. Було у мене кілька цікавих епізодів з життя доменщиків і металургів. Оскільки оповідання ці мали своєрідне етнографічне забарвлення, то я й вирішив назвати цей цикл «Етнографічні оповідання». Щоб Вам було зрозуміло, про що йде мова, розкажу коротко зміст однієї такої етнографічної новели, яку розповів мені рівно тридцять п'ять років тому назад один луганський робітник — Краснощоков (ім'я, по батькові, на жаль, забув). Василь Іванович. Згадав! Мова в новелі йшла про одну історію, яка сталася на Юзівському заводі, вірніше, на домні цього заводу. Ввечері після роботи доменщики, зібралившись у гурт, заспівали відому українську пісню «Ой, у лузі...», в якій є такі слова: «Породила молода дівчина хорошого сина...» Послухавши цю пісню, майстер-німець сказав робітникам повчально: «Ні! Не так! Це прусака-неборака породила молода дівчина. А руського дурака — породила молода свіна». Виник конфлікт, у результаті якого робочі кинули обидчика в клекочучий вогонь доменної печі, яка в той час була відкрита і засипку якої робили вручну. Це воїстину унікальний етнографічний епізод! Є ще два не менш цікавих. Але біда в ключі. З яким ключем підійти до опису цих історій?! А ключ потрібен вірний, надійний, інакше нічого не вийде. У чорновику всі три епізоди я виклав, почав писати четвертий, а він несподівано почав розростатися в цілу повість! Як сніговий вал!..»

Назва «фольклорні оповідання» усталюється на заключному етапі роботи художника над творами, із виходом у світ перших оповідань «...І вдарив!» (1971) та «Випадок у старій Юзівці» (1971 р., авторська назва — «Біля високої печі»), надрукованих на сторінках журналу «Україна» під редакційною рубрикою «Робітничий фольклор». На звороті журнальної сторінки олівцевий напис руковою І. Сенченка — «Фольклорні оповідання».

Ще одне оповідання із цього циклу («Уляна», 1975) з'явилося друком 1982 р., вже після смерті письменника. Серед неопублікованих — «Букет заводів» (лютий, 1971), «Фундаторська премія» (4 березня 1973 р.).

КОВАЛЬ ПРИ ПАРОВОМУ МОЛОТІ — ЩЕРБАКОВ

Друкується вперше за чистовим авторизованим машинописом із архіву сім'ї І. Сенченка.

У чорновому машинописному варіанті назва — «Бувальщина давніх літ» (перша частина — «Золотий годинник»; друга частина має два варіанти:

1-й варіант: «Затаврований паровоз» (27. IV 1966), 2-й варіант: «Честь фірменої марки» (8. II. 1971).

¹ Харківський паровозобудівний завод. — Йдеться про Харківський завод транспортного машинобудування імені В. О. Малишева. Заснований у 1885 р.

² Луганський паровозобудівний завод. — Нині Воронігградське виробниче об'єднання тепловозобудування імені Жовтневої революції. Засноване в 1896 р.

³ Микола II (1868—1918) — останній російський імператор, прозваний в народі Микола Кривавий. Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. Микола II зрікся престолу. Розстріляний за постановою президії Уральської обласної Ради в місті Єкатеринбурзі (нині Свердловськ).

⁴ Петровський Григорій Іванович (1878—1958) — радянський державний і партійний діяч. Народився у Харкові. З 11 років працював учнем слюсаря, згодом токарем у Харкові, Катеринославі. У 1905 р.— голова завкому Брянського заводу в Катеринославі. Брав активну участь у встановленні Радянської влади на Катеринославщині і в Донбасі. В 1919 р.— член Тимчасового бюро (Партійного центру) по керівництву роботою у визволених від денікінців районах України, голова Всеукраїнського революційного комітету. З березня 1919 р. до літа 1938 р.— голова ВУЦВК, один з голів ЦВК СРСР, у 1937—1938 рр.— заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1940—заступник директора музею революції СРСР.

БІЛЯ ВИСОКОЇ ПЕЧІ

Вперше надруковано в журн.: Україна.—1971.—№ 11.—С. 14—15, під назвою «Випадок у старій Юзівці». Вдруге надруковано в газ.: Літературна Україна.—1988.—22 верес., під назвою «Біля високої печі» (публікація Б. П. Комара).

В архіві сім'ї письменника зберігся чорновий авторизований машинопис оповідання під назвою «Біля вогняної безодні» (5. II 1971) і чистовий авторизований машинопис оповідання під назвою «Біля високої печі» (5. II 1971).

Подається за чистовим авторизованим машинописом із архіву сім'ї І. Сенченка.

¹ Юзівка — до 1924 р. назва міста Донецька.

² «Ой, у лузі та ще при березі...» — українська народна пісня.

ВИКРАДЕННЯ РЕВЕККИ

Друкується вперше за авторизованим машинописом, який зберігається в архіві сім'ї І. Сенченка.

¹ Білики, Кобеляки, Нові Санжари, Кротеньки — населені пункти Полтавської області.

² Опішня — селище міського типу Зіньківського району Полтавської області. Розташоване на ріці Ворсклі. Відоме з XVII ст. Це один із найдавніших визначних осередків українського народного мистецтва.

³ Більськ — село, центр сільської Ради Котелевського району Полтавської області. Розташоване на правому березі ріки Ворскли.

⁴ Глинське — населений пункт Машівського району Полтавської області.

⁵ Котельва — селище міського типу Полтавської області, райцентр. Розташоване на ріці Котельва. Засноване в XVI ст.

⁶ Диканька — селище міського типу Полтавської області, райцентр. Розташоване серед мальовничих лісів державного заповідника на правому березі ріки Ворскли. У східній частині селища знаходиться археологічна пам'ятка — сліди скіфського поселення з попелищами (зольниками). Диканькою захоплювався молодий М. В. Гоголь, який у 1831—1832 рр. видав свою знамениту повість «Вечори на хуторі біля Диканьки».

⁷ Єнакієве — місто обласного підпорядкування Донецької області. Розташоване на ріці Булавині.

ІЗ ОПОВІДАНЬ РІЗНИХ РОКІВ

ДІОГЕН

Вперше надруковано в журн.: Радянська література.— 1940.— Кн. 1.— С. 7—15. Без змін оповідання передруковувалося у всіх наступних виданнях.

У ЦДАМЛМ УРСР (ф. 279, оп. 1, № 29) зберігається чистовий авторизований машинопис. В кінці 60-х років І. Сенченко, принагідно торкнувшись творчої долі оповідання, розповів про роботу над повістю «Гіганти пустель» (1932): «З неймовірною швидкістю закінчив роботу, вийшов рукопис щось на 10—12 аркушів. Похвалився якось про це Фельдману. Він вислухав, сказав: «Ви кажете, вам легко писалося? А я боюся, як легко пишеться. Найбільше боюся, як легко пишеться!» Я тоді не зрозумів його. Зрозумів пізніше і знайшов проти тієї легкості ліки. Приміром, «Діоген» в першій редакції розігнався на сто сторінок рукописьма, я залишив із них 16» (Сенченко — критик. // Літературна Україна.— 1979.— 27 листоп.— Публікація В. С. Брюховецького).

Переклад російською мовою опубліковано у кн.: Сенченко Іван. Вишневий листок.— С. 289—302.

І. Сенченко писав до перекладачки І. О. Пітляр у листі від 8 березня 1965 р.: «Діоген» близько 25 років ходить під сонцем. Мене в минулі десятиліття критикували навіть за ідеалізацію образу великого матеріаліста давнини. Такі були філософи, один із них, зрештою, і зараз живий-здоровий, став, здається, доктором філологічних наук. Я тихенько посміювався і якщо боявся чого, так це того, щоб мене не звинуватили в деяких біографічних натяжках. Але все зійшло благополучно до зустрічі «Діогена» з Вами. Але що ж робити? Мабуть, нічого вже зробити не можна. Та й чи варт?

Справа з «Діогеном» була так. У мене визріли деякі свої міркування, і я їх вирішив перенести куди-небудь в більш-менш віддалене минуле. Та Діогена до свого задуму залучив я не випадково. Цей чоловік цікавив мене майже з учнівських років. Я завжди замислювався над словами Александра, який стверджував, що якби він не був Александром, то хотів би стати Діогеном. І я думав: які думки, переконання могли спровоцирувати таке величезне враження на великого полководця. Не дрібниці ж, мабуть, не блискуча гра пустих софізмів. А що тоді? Очевидно, мова йшла про найжагучіші, значні питання сучасності, бо лише при наявності їх точка зору Діогена могла так підняти його в очах Александра. Отже, головним питанням для мене був внутрішній зміст поглядів Діогена. Для того ж, щоб вони ожили, потрібно було одіти в плоть і кров самого Діогена. Ось при вирішенні цього завдання і пішла на злам хронологія, дати! Та й насправді, читаючи реляції при зустрічі цих двох прекрасних людей, Ви дуже цікавилися хронологічними віками? Ці анекdotи говорили про те, що обидва партнери були сучасниками. Я й підтвердив це! (із архіву сім'ї І. Сенченка).

Подається за вид.: Сенченко Іван. Вибрані твори: В 2-х т.— Т. 1.— С. 313—323.

¹ Діоген із Сінопа (бл. 404—323 до н. е.) — давньогрецький філософ школи кініків. Учень Антісфера. Заперечуючи вчення Платона про об'єктивне існування ідей як загальних понять, визнавав лише реальні конкретні речі. Проповідував крайній аскетизм, називав себе громадянином світу («космополітом»). За легендою, жив у бочці (піфосі).

²⁻³ Александр Македонський (356—323 до н. е.) — цар Македонії з 336 р. до н. е., один із найвидатніших полководців і державних діячів стародавнього світу. Син македонського царя Філіппа II. Підкоривши Грецію, з 334 р. до кінця життя вів завойовницькі війни на Сході. Після ряду перемог створив найбільшу світову монархію стародавнього світу із столицею у місті Вавілоні. Держава Александра Македонського, позбавлена міцного внутрішнього зв'язку, швидко розпалася після його смерті.

⁴ Аристотель (384—322 до н. е.) — давньогрецький філософ і вчений. Учень Платона. Залишаючись в основному на позиціях ідеалізму, в ряді питань, особливо в теорії пізнання, відстоював принципи матеріалізму.

⁵ ...він мав на увазі великий похід Александра в Азію... — Йдеться про походи Александра Македонського в 334—331 рр. до н. е.

⁶ Мілет — стародавнє місто в Малій Азії. Торговельний, ремісничий і культурний центр античного світу. Грав провідну роль у грецькій колонізації (заснував близько 80 колоній).

⁷ Галікарнас — торговельний і культурний центр на південному заході Малої Азії (нині місто Бодрум на території Туреччини). Заснований грецькими колоністами близько 1200 р. до н. е.— 334 р. до н. е. Галікарнас був завойований і зруйнований Александром Македонським.

⁸ Карія — область на південному заході Малої Азії (територія сучасної Туреччини). З кінця II тисячоліття до н. е. її населяли карійці, з кінця IV ст. до н. е. була завойована Александром Македонським, з III ст. до н. е.— Селевідами.

⁹ Лікія — давня країна на півдні Малої Азії. З VI ст. до н. е. завойована персами, згодом була під владою Александра Македонського, у складі держави Птоломеїв, Риму.

¹⁰ Фрігія — область у північно-західній частині Малої Азії. У 133 р. до н. е. західна, у 25 р. до н. е. східна частина області ввійшла до складу Стародавнього Риму.

¹¹ Кілікія — давня область у Малій Азії (на півдні сучасної Центральної Туреччини). У 333 р. до н. е. завойована Александром Македонським. У середні віки Кілікія була об'єктом боротьби між Візантією, арабами і сельджуками. В 1515 р. стала частиною Османської імперії.

¹² Фінікія — давня країна на східному узбережжі Середземного моря (нині територія Лівану і Сирії). Переївала під владою Стародавнього Єгипту, пізніше завойована персами, в 332 р. до н. е.— Александром Македонським.

¹³ Вавілонія — давня рабовласницька держава на півдні Месопотамії (нині — територія сучасного Іраку). Завойована персами.

¹⁴ Інд — одна з найбільших рік Південної Азії в межах Китаю, Індії і Пакистану. Довжина 3180 км. Бере початок у Тібетському нагір'ї, впадає в Аравійське море.

¹⁵ Согдіан (Согдіана, Согд, Согуд) — давня область у басейні річок Зеравшану і Кашикадар'ї (нині територія Таджицької та Узбецької РСР). У IV ст. до н. е. загарбана військами Александра Македонського, пізніше тут існувало автономне Самаркандинське князівство.

¹⁶ Дарій.— Йдеться про Дарія I (Дар'явауша), перського царя з династії Ахеменідів у 522—486 рр. до н. е. Близько 518 р. до н. е. завоював північно-західну частину Індії, в 514—513 рр. до н. е. відбувся його похід на скіфів Південного Причорномор'я. За Дарія I почалися греко-перські війни.

¹⁷ Ассирія — стародавня рабовласницька держава, що існувала в Північній Месопотамії.

¹⁸ Персія — назва Ірану до 1935 р.

¹⁹ Афіни — рабовласницьке місто-держава (поліс), важливий економічний, політичний і культурний центр Стародавньої Греції.

²⁰ Філіпп. — Йдеться про царя Македонії з 359 по 336 р. до н. е., батька Александра Македонського Філіппа II (бл. 382—336 до н. е.).

²¹ Скіфія — давня країна на території степової і лісостепової частин сучасної УРСР. Назва походить від племен скіфів, які панували тут у VII—III ст. до н. е.

²² Сіракузи — давньогрецьке місто-держава на південному сході Сіцилії, центр морської торгівлі. Засноване близько 734 р. до н. е.

КІНЧАВСЯ ВЕРЕСЕНЬ 1941 РОКУ

Вперше надруковано в журн.: Українська література.— 1945.— № 7-8.— С. 97—131. Це була перша редакція твору.

Задум оповідання виник раніше. 9 січня 1945 р. в газеті «Література і мистецтво» надруковано невеличке оповідання «Три зустрічі» з авторською датою: «Січень 1943». Саме воно знайомить нас з майбутніми героями, зокрема тіткою Настею і дядьком Іваном із оповіданням «Кінчався вересень 1941 року». Схожі ситуації зустрічаються в першій частині твору. Відмінною є розв'язка другої частини. Якщо в оповіданні «Три зустрічі» тітка Настя залишає роботу на спорудженні протитанкового рову й разом з чоловіком іде на схід, рятуючи від ворога колгоспну череду, то в другій редакції оповідання «Кінчався вересень 1941 року» вона гине під час більшоту німецької авіації.

Друга редакція оповідання «Кінчався вересень 1941 року» вперше надрукована у кн.: Сенченко Іван. Оповідання.— Київ. 1959.— С. 238—282. Без змін передруковувалось у всіх наступних виданнях.

У результаті роботи над другою редакцією оповідання стало значно коротшим, але виразнішим, позбавленим надмірної деталізації. Це стосується роздумів тітки Насті про фольклор, народну медицину (кінець 46, повністю 47, 48, 49 розділи, початок 50 розділу зняті автором), деяких епізодів і діалогів про війну, любов між автором та його супутницею по роботі на захисних траншеях — Галею (розділи 25, 26, 29, 30, 31, кінець 27), а також інші моменти.

У ЦДАМЛМ УРСР зберігається чорновий авторизований машинопис оповідання з внесеними у другій редакції правками (ф. 279, оп. 1, № 38), а також чистовий передрук цього тексту, ідентичний надрукованому 1971 р. (ф. 279, оп. 3, № 13).

Російською мовою вперше надруковано у кн.: Сенченко Іван. Рубин на Соломянке.— М., 1962.

Подається за вид.: Сенченко Іван. Вибрані твори: В 2-х т.— Т. 1.— С. 365—392.

¹ «Ой ти, діду, дідуга, ізігнувся, як дуга» — українська народна пісня.

² Макіавеллі (Мак'явеллі) Нікколо (1469—1527) — італійський політичний діяч, письменник, історик, військовий теоретик. Заради зміцнення держави вважав прийнятними будь-які засоби. Термін «макіавеллізм» вживався для визначення політики, що ігнорує норми моралі.

³ Маркович Опанас Васильович (1822—1867) — український фольклорист і етнограф. Брав участь у роботі Кирило-Мефодіївського товариства, за що був висланий у 1847 р. під нагляд поліції до міста Орла; один із учасників видання журналу «Основа».

⁴ Гітлер Адольф (справжнє прізвище Шікльгрубер; 1889—1945) — головний німецько-фашистський воєнний злочинець, лідер німецько-фашистської партії, фашистський диктатор Німеччини, рейхсканцлер (1933—1945). З його ініціативи була розв'язана світова війна 1939—1945 рр., віроломний напад на СРСР. Після розгрому фашистської Німеччини покінчив життя самоубивством.

⁵ Руссо Жан-Жак (1712—1778) — французький філософ-просвітитель, письменник, педагог, енциклопедист, композитор. Його ідеї мали великий вплив на сучасну думку і літературу багатьох країн.

⁶ Демченко Марія Софонівна (нар. 1912 р.) — ініціатор масового руху колгоспників за високі врожаї цукрових буряків. Її почин перетворився на масове соціалістичне змагання п'ятисотінниць.

⁷ «Синенька хусточек...» — Російський текст пісні «Синенький скромный платочек...» написаний Е. Галицьким, П. Германом і М. Гаркаві. В основі його польська пісня, що виконувалася у 1939 р. в Білостоці.

⁸ Польська армія Андерса — армія під командуванням генерала В. Андерса під час другої світової війни. Створена в СРСР за згодою між урядом СРСР і польським емігрантським урядом 30 червня 1941 р. У результаті політики реакційного командування, що діяло за вказівкою польського емігрантського уряду в Лондоні, значна частина військ армії відмовилася від спільноти з Радянською Армією боротьби проти фашистських окупантів і в серпні 1942 р. через Іран перешла в Ірак, де використовувалася для охорони британських нафтопромислів. Частина солдат і офіцерів на чолі з полковником З. Берлінгом відмовилася покинути СРСР і в 1943 р. ввійшла до складу дивізії ім. Т. Костюшка, сформованої Союзом польських патріотів. У 1947 р., після завершення військових дій, розформована.

⁹ Пілсудський Юзеф (1867—1935) — польський державний і військовий діяч, маршал; належав до правого крила Польської соціалістичної партії. У 1918—1922 рр. — диктатор Польської буржуазно-поміщицької держави. Один з ініціаторів нападу Польщі на Радянську Україну в 1920 р.

¹⁰ Радінформбюро — Інформаційне агентство, створене за рішенням Ради Народних Комісарів СРСР 24 червня 1941 р.

САТИРИЧНІ ТВОРИ. СПОГАДИ

ІЗ ЗАПИСОК

Памфлет

Вперше надруковано в журн.: Вапліте.— 1927.— № 1.— С. 3—11. Датовано автором 1927 р. окремим виданням памфлет вийшов 1927 р. у Харкові в серії «Бібліотеки журналу «Вапліте». Відтоді не перевидавався. І лише в рубриці «Сторінки призабутої спадщини» твір надруковано в газеті «Літературна Україна» 22 вересня 1988 р.

Поява памфлета викликала шквал негативних рецензій, зокрема критиків В. Коряка, П. Лакизи, Ю. Савченка. Це були вже не стільки об'єктивні критичні зауваження, скільки зведення рахунків як з самим автором, так і з літературною організацією, до якої він належав, — ВАПЛІТЕ. Твір не тільки саркастично засуджував перші «чумні бацили» сталінщини, а й, визначивши «вірусоносія», застерігав. Це відразу зрозуміло ті, кому безпосередньо адресувався твір. Перша їхня реакція — редакційна стаття «Рецидиви вчорацького» — з'явилася в журналі «Гарт» (1927.— № 2-3). В ній зазначалося: «Із записок» Савченка не потребує детальних коментарів, хоч автор і «окопався» обережно «захисно» датою: 1918 рік. Мовляв, ніхто не розбере, кого символізує Пій — Петлюру чи, скажемо, партію. А зрештою, хай кожний здогадується, як кому вигідніше... Натяки про «єдиномислі» під час

боротьби партії з опозицією — загальною та націоналістичною — не можуть не наводити на бажані чи небажані для автора, але певні згоди й висновки».

Після такого виступу резонність появи статті Миколи Куліша в журналі «Вапліте», 1927, № 5, під промовистою назвою «Критика чи прокурорський допит?» очевидна. В ній прозвучали одні з перших печально пророчих оцінок: «Січень в українській літературі. Перші «залпи» у Вапліте. Пригадується, 22 за-лунав тонко й верескливо істеричний голос про холуй в українській літературі (В. Коряк. «Українізація пролетаріату й українська література». Бюлєтень оргбюро ВУСППу, січень 1927 р.)».

Кого мав на меті автор цього істеричного голосу? Думасте, що й справді він мав на меті дійсних холуй в українській літературі? Нічого подібного. Просто шановному т. Коряку до заги хотілося майнити цим ім'ям декого з Вапліте, а може, й цілу Вапліте. Хотілося, але совісно було і трохи ніякovo, отож і не дописав т. Коряк на конверті статейки повної адреси».

Юрій Савченко у статті «Майстер маскування» писав: «Якщо досі можна було припустити можливість певної несвідомості авторової щодо об'єктивного обличчя його творчості, то після появи його твору «Із записок» про це можна вже говорити. Цей твір явно свідчить про те, що автор цілком свідомо хоче обґрунтувати і свої позиції в поглядах на сучасне «внутрішнє становище», і свою езопівську манеру розповіді. Пародіючи спосіб думок і поведінку холуя, висміючи холуйство, автор разом із тим виявляє своє критичне ставлення і свою упередженість до основних ліній сьогоднішньої політики, застерігаючи від «єдиномислия» з Піем, цебто з тим усім, що взагалі над «нами суще». І хоч це ніби стосується до Нія минулого, проте автор ніби намагається стверити враження масового й тепер холуйства перед «вище сущим» грізним Піем, вважає його за ніби основну рису й нашої доби. Полемізувати з таким обвинуваченням, очевидно, не доводиться».

Результати таких виступів сьогодні відомі. Твір, який виник у складній передкризовій суспільно-політичній і літературній ситуації, яскраво відтворив у частковому перші зловіщі рецидиви загального, що ніс з собою період активно наступаючої сталінщини. Це був узагальнюючий погляд на певний час, значно ширший, ніж він трактувався критикою і навіть самим автором. Це видно з його листування з літературознавцем В. І. Півторадні. Конкретний факт, наведений тут І. Сенченком, був лише приводом до написання твору, істинні ж причини — набагато глибші — крилися в самому житті. Але привид також не виникає безпричинно, й тому вважаємо за необхідне навести згадані листи (питання й відповідь), які, безперечно, дадуть важливий документальний штрих до творчої історії памфлета «Із записок» і самої літературної ситуації. У листі від 22 березня 1965 р. В. І. Півторадні писав:

«Вельмишановний Іване Юхимович!

Одважуюсь звернутись до Вас з питанням, яке я самостійно не можу розв'язати: стосується воно Вашої участі в журналі «Вапліте». Перецитуючи «Із записок», я не можу відмовитись від думки, що Ваш твір, як мені здається, полемічний, спрямований, можливо, проти ВУСППу та його керівника Івана Микитенка. Я вельми добре розумію, що і тепер, після того, коли 20-ті роки стали далекою історією, мое питання «делікатне», але у мене вибору нема. Ще раз прошу, шановний Іване Юхимовичу, не відмовити відповісти мені листом на мое прохання. Я гадаю, що Ваш твір був полемічно загострений тому, що думати протилежне, думати, що Ви серйозно пропагували «холуйство», як тоді писала критика, що іменувала себе марксистською, було б припаймні необачно...» (Із архіву сім'ї І. Сенченка.)

У своїй відповіді 24 березня 1965 р. І. Сенченко зазначав:

«Високошановний Василь Ілліч!

«Із записок холуя» — це памфлет, тільки спрямований не проти Івана Микитенка. Іван Микитенко був цільною людиною, і я його щанував не так за його літературні та драматичні твори, як за його ораторські виступи. Оратор він був близкучий! Та й, крім того, нас ріднило селянське походження.

Шкодила нам тодішня групівщина, за якою не видно було справжніх обрисів людей. Ну, це між іншим.

У 1926 чи, може, й 1927 в Харків з Києва на якесь свято чи на якусь дискусію приїхала група киян і серед них — новоявлений вуспівський теоретик. Голене, як ксьондз, з мімікою і жестами ієзуїта. Стояв на трибуні, вигинався, вихилювся. Говорив він слова, які ми всі тоді говорили, переказував істини, від яких ніхто б не одмовився, але в усьому обліку тієї людини було щось таке, що викликало в мене відразу, невіру. Це був професор Борис Якубський, не Фелікс Якубовський, Фелікса я любив і шанував, а саме Якубський, Борис. Прийшов я додому після того, сів і написав свій памфлет. Час був такий, коли панувала групівщина, отож люди із супротивної групи взяли та й почали щось там вигадувати, очі заплющили, ніс затулили і понаписували таке, що аж самі злякалися. А як ти виправдаєшся?

Кажуть, начебто той Якубський під час війни переметнувся до німців. Я цього напевне не знаю, але внутрішньо припускаю, що з ним таке могло б трапитися».

Подається за вид: Сенченко І. Із записок.— Харків. 1927.— С. 3—17.

¹ П і й — ім'я дванадцяти римських пап.

² Промете́й — за грецькою міфологією, віщий і добрий титан, богоборець, який викрав у богів з Олімпу вогонь і віддав його людям. За це був прикутий Зевсом до скелі на Кавказі, де мучився тисячі літ. Орел, прилітаючи щодня, клював його печінку, яка виростала за ніч знову. Визволив Прометея і вбив орла Геракл.

³ Осли не родяться в наших краях; це із десятої заповіді. — Десята біблійна заповідь гласить: «Не бажай дому близнього твого, ані жони його, ні раба його, ні рабині його, ні вола його, ні осла його, нічого того, що є у близнього твого» (Старий завіт. Повторення закону, гл. V, 21).

⁴ «Мисль ізреченная есть лож». — Рядок із першої строфі вірша Ф. І. Тютчева «Silentium!» (1830—?), вперше опублікованого в журналі Молва.— 1883.— № 32.— С. 125.

Наводимо дослівно:

Как сердцу высказать себя?
Другому как понять тебя?
Поймет ли он, чем ты живешь?
Мысль изреченная есть ложь.
Взрывая, возмутишь ключи,—
Питайся ими — и молчи.

СВЯТИЙ ХАСАН

Сатира

Вперше надруковано в газ.: Літературна Україна.— 1988.— 22 верес. (Публікація Б. П. Комара.) Написано 17 лютого 1972 р.

В архіві сім'ї письменника зберігається авторизований машинопис і машинопис з редакторськими правками з підзаголовком «Давня притча», який на початку 70-х років був відхиленій і не надрукований.

Подається за авторизованим машинописом.

¹ Да ма съ ка ста ль — пружна й тверда візерунчаста сталь, одержувана зварюванням сплетених сталевих штаб або дроту. Назва походить від сірійського міста Дамаска, де її виробництво було розвинуто у середні віки.

² Ци ку та — трав'яниста багаторічна отруйна рослина родини зонтичних; росте біля води.

³ Полісі — міста-держави у Стародавній Греції і Стародавньому Римі, до складу яких входили саме місто з прилеглою до нього територією.

⁴ Піфагорійці — учні та послідовники давньогрецького математика та філософа-ідеаліста Піфагора (бл. 580—бл. 500 до н. е.), які зводили пізнання світу до пізнання чисел, що нібіто управлюють ним.

⁵ Фірдоусі Абулькасим Мансур (між 932 і 943—між 1020 і 1026) — перський і таджицький поет, автор поеми «Шахнаме», створеної на основі національного епосу персів і таджиків; поема мала великий вплив на літературу Сходу.

⁶ Гафіз (Хафіз, Гафез; літературний псевдонім Мохаммеда Шамсаддіна; бл. 1325—1389 чи 1390) — перський і таджицький поет, майстер газелі.

⁷ Навої Нізамеддін Мір Алішер (Алішер Навої; 1441—1501) — узбецький поет, вчений, державний діяч.

НОТАТКИ ПРО ЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ 20—40-Х РОКІВ

Вперше надруковано в журн.: Українська мова і література в школі (скrócenій варіант).— 1988.— № 3.— С. 16—24 (публікація В. С. Брюховецького).

Написано в 1970 р.

Початковий варіант, який складається з окремих фрагментів, під назвою «Було колись» опубліковано в журн.: Україна.— 1989.— № 14.— С. 19—20; № 15.— С. 12—13 (публікація С. І. Білоконя).

Подається за авторизованим машинописом (остаточним варіантом), якого передав до відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР В. С. Брюховецький.

¹ Куліш Микола Гурович (1892—1940) — український радянський письменник, один з основоположників української радянської драматургії. Член КПРС з 1919 р. Належав до «Гарту», один із активних організаторів ВАПЛІТЕ і її (з листопада 1926 р.) незмінний президент. Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду КПРС.

² Хвильовий Микола Григорович (справжнє прізвище Фітільов; 1890—1933) — український радянський письменник, активний учасник громадянської війни. Член КПРС з 1919 р. За його ініціативою створено ВАПЛІТЕ, якою він керував від часу заснування (1925) до вибуття з неї (1927). Покінчив життя самогубством у знак протесту проти сталінських репресій.

³ Тичина Павло Григорович (1891—1967) — український радянський поет, державний і громадський діяч, академік АН УРСР (з 1929 р.), Герой Соціалістичної Праці (1967). Належав до літературної організації «Гарт», згодом — ВАПЛІТЕ, лауреат Державної (тоді Сталінської) премії СРСР (1938) та Державної премії УРСР ім Т. Г. Шевченка (1962).

⁴ Тоді я часто виводив у скверик своїх ще маленьких дітей... — Йдеться про сина І. Сенченка Ігоря та доньку Наталку.

⁵ Смолич Юрій Корнелійович (Корнійович; 1900—1976) — український радянський письменник; Герой Соціалістичної Праці (1970). Належав до літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ. У відповідь на лист Ю. К. Смолича — свого близького і давнього товариша І. Ю. Сенченко 28 квітня 1971 р. писав: «Привітання твоє, як і Миколине (М. П. Бажана.— М. Г.), мене зворушило. Я ж лірик по натурі, всім серцем прив'язаний до своїх юних днів, а там же ж і Ти, і Микола, і Петро, і Василь Минко... та мало ще хто! Пам'ятаєш, як бродили з тобою по Харкову, як, зібравшися купити для Одеси одну самописку, купив їх двадцять п'ять і все не такі! Е, що там загадувати! Обнімаю. Як вигодиться, то, може, й зустрінемося. А пеки що — бувай. І здоровий, і при натхненні. Щире привітання Олені Григорівні.

З давньою привітанням Іван Сенченко».

На звороті машинописної копії запис рукою І. Ю. Сенченка: «Юрій — дорогий спомин мій про найкраще — молоді літа в Харкові! Старіючи, люди повертають думку назад; я теж її повертаю, деколи...»

⁶ «Гарт» — Спілка пролетарських письменників України (1923—1925), заснована В. Блакитним. Серед її членів були П. Тичина, І. Кулик, В. Сосюра, І. Сенченко та ін.

⁷ «Плуг» — Спілка українських радянських селянських письменників (1922—1932). До її ініціативної групи входили С. Пилипенко, І. Сенченко, А. Панів, Гео Коляда, І. Шевченко та ін. У 1931 р. «Плуг» перейменовано на Спілку пролетарсько-колгоспних письменників.

⁸ ...вступив в одну з таких найновіших — хвильовистську організацію (таки ж, напевне, «Гарт») та й забув про це. — Йдеться про вступ І. Сенченка до Спілки пролетарських письменників «Гарт».

⁹ ...з очами 1917—1921 прожив у селі... — Мається на увазі рідне село І. Сенченка Шахівка (Наталине).

¹⁰ Крім того, про все це я написав кілька оповіданнячків, отож вважав, що тему вичерпав (насправді й не підходячи до неї!). — Йдеться про ранні оповідання І. Сенченка, що вийшли до книжок: «Навесні», «Ярема Кавун» та інші оповідання» (1923), «Де вона?» (Як Оленка боролася за Радянську владу)» (1924). Позначені імпресіоністичною манeroю, фрагментарністю зображення подій і життя часів громадянської війни та перших пореволюційних років.

¹¹ Певне, вибралася з цієї ями допомогли поїздки в Червоноград, в Шахівку. — Тобто поїздки І. Сенченка в середині 20-х років по червоноградській землі, в результаті чого з'явилися перші твори «червоноградського циклу» «У золотому закуті» (1926), «Історія однієї кар'єри» (1926), «Подорож до Червонограда» (1927).

¹² «Україна чи Малоросія?» — неопублікована стаття М. Хвильового, яка продовжувала серію його памфлетів: «Камо грядеши» (1925), «Думки проти течії» (1926). У «Листі до редакції «Комуніст» 22 лютого 1928 р. у зв'язку з появою на сторінках цієї ж газети статті А. Хвилі «Від ухилу — у прівру» М. Хвильовий писав: «Даючи оцінку двом уривкам моого роману «Вальдшнепі», по-перше, називає ці два уривки контрреволюційним явищем, по-друге, — підкреслює, що в «Вальдшнепах» я розгорнув у художній формі всі ті політичні помилки, які я зробив у своїй неопублікованій статті «Україна чи Малоросія». Уважно перечитавши ще раз як статтю — «Від ухилу — у прівру», так і роман «Вальдшнепі», я прийшов до того неприємного, коли не сказати жахливого для мене висновку, що т. А. Хвіля, з яким я довгий час вів уперту боротьбу на літературному фронті, і справді має рацію так розцінювати мій твір і має рацію зв'язувати його з статтею «Україна чи Малоросія». Цей вимушено-покаянний лист М. Хвильового став своєрідним знаменням початку кінця ВАПЛІТЕ.

¹³ Досвітній Олесь (справжнє прізвище — Скрипаль Олександр Федорович; 1891—1934) — український радянський письменник, член КПРС з 1919 р. За революційну агітацію в царській армії був засуджений до страти, але втік за кордон. Жив в Америці, Китаї, Японії. 1918 р. повернувся на Україну. Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду партії.

¹⁴ У ВАПЛІТЕ я прийшов, здається, тоді, коли Хвильовий, Яловий, Досвітній були виключені вже звідти або справа доходила до виключення. — ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури) — літературна організація на Україні (1925—1928), якою було видано п'ять номерів журналу «Вапліте», один випуск альманаху «Вапліте» і «Вапліте», зошит перший». До неї спочатку належали письменники Я. Яловий, М. Хвильовий, О. Слісаренко, Г. Епік, П. Панч, О. Досвітній, М. Йогансен, О. Громов, І. Дніпровський, А. Лейтес, П. Тичина, А. Любченко, О. Копиленко, Д. Фельдман, В. Сосюра, М. Бажан, М. Майський, В. Вражливий, О. Довженко, Г. Коцюба. Згодом ще були прийняті М. Куліш, Ю. Смолич, Ю. Яновський, Г. Коляда, І. Сенченко

вступив до ВАПЛІТЕ в серпні 1926 р. О. Досвітній, М. Хвильовий та М. Яловий були виключені зі складу ВАПЛІТЕ за постановою її загальних зборів від 28 січня 1927 р.

^{14a} Будинок Блакитного.— Йдеться про Харківський будинок літераторів ім. В. Блакитного, який було відкрито в 1926 р.

¹⁵ Коляда Грицько (Гео) (1904—?) — український радянський поет. Належав до літературних організацій «Плуг», «Гарт». Разом з О. Копиленком та І. Сенченком автор збірок віршів «Штурма» (1923). Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду партії.

¹⁶ Уманцева Юлія Григорівна — дружина М. Г. Хвильового. Мала доньку Любу, яку Хвильовий дуже любив. Юлія Уманцева — прототип геройні у новелі М. Хвильового «Кіт у чоботях» (1921).

¹⁷ Яновський Юрій Іванович (1902—1954) — український радянський письменник, лауреат Державної (тоді Сталінської) премії СРСР (1949). Був членом ВАПЛІТЕ, «Літературного ярмарку» і «Пролітфронту». З 1927 р. жив і працював у Харкові, з 1939 — у Києві. Започаткував романтичну течію в українській радянській літературі.

¹⁸ Двічі сердився на мене: раз за те, що я вкрав у нього жіноче ім'я Іраїда...— Йдеться про ім'я геройні із незакінченого роману М. Хвильового «Іраїда», початок якого друкувався в журналі «Життя й революція» (1925.— № 11.— С. 11—21). Під цим же іменем виступає головна геройня твору І. Сенченка «Фантастичне оповідання» (1923).

¹⁹ Хвильовий дуже любив поезію Тичини, цитував його вірші напам'ять. Особливо подобався йому той вірш Тичини, де засіць ромашкам очі розтуляє.— Йдеться про вірш П. Тичини із «Пастелей» (І), вперше надруковані у збірці: Сонячні кларнети.— 1918.— С. 32—35. Наводимо дослівно:

Пастелі

I

Пробіг зайчик.
Дивиться —
Світанок!
Сидить, грається,
Ромашкам очі розтулює.
А на сході небо пахне.
Півні чорний плащ ночі
Вогняними нитками сточують.
— Сонце —
Пробіг зайчик.

²⁰ Поема-вірш «Псалом залізу» — цикл П. Тичини із збірки «Плуг». Вперше надруковано в журн.: Мистецтво.— 1920.— № 1.— С. 9—11. Складається із чотирьох віршів: I. «Ненавидим прокляту мідь...»; II. «Десь за морями право, честь...»; III. «Минув як сон блаженний час...»; IV. «На чорта нам здалася власть?» Рядки, які цитує І. Сенченко із першого вірша, звучать в оригіналі так:

Ненавидим прокляту мідь,
бетони і чугуни!
Ой, що там в полі, що за гук —
татари, турки, гунни?

²¹ Хвильовий проти цього виставив контртезу: «Кохасмо залізо й мідь».— Йдеться про вірш М. Хвильового із збірки «Досвітні симфонії» (Х. 1922) — «Павлові Тичині», с. 22. Перші рядки твору звучать так:

Кохаємо залізо й мідь,
Бетони і чугуни —
Від них родилися громи,
Але і співні струни.

²² ...п о з н а й о м и в с я в к о л и ш н і й д о м о в і й ц е р к в і Ю з е ф о в и ч а . — Йдеться про Селянський будинок — місце зібрання харківських літераторів на початку 20-х років. В І. Сенченка з ним пов'язано багато спогадів. Так, у замітках «Події 20-х років» він писав: «Літературний процес початку двадцятих років має кілька особливостей. Спинюся на двох. Одна з них, припаймні для умов Харкова, полягала в тому, що початок процесу був малопомітний, тихий. В Селянському будинку, а ще раніше — в холодному приміщенні домової церкви Юзефовича збиралося спорадично по кілька чоловік людей, — це я говорю про кінець 1921 року і про 1922 рік. Візьмемо приміром «Плуг».

Організували його сім чоловік. Така ж нечисленна була й друга група. Та минуло якісь два-три роки і два кволенькі струмочки, обростаючи людьми, незабаром перетворилися в повноводну, часом бурхливу ріку літературного процесу. Крім «Плуга» і «Гарту», своє існування заманіfestували «Молодняк», «Трактор», «Нова генерація», ВАПЛІТЕ. Це все в Харкові, я не говорю про Київ...» (З архіву сім'ї І. Сенченка.)

Інша не менш цікава згадка зустрічається у листі І. Сенченка до П. Т. Тимченка від 22 березня 1968 р., де він писав: «Всі ми дружили (вище йдеться про М. Горбаня, О. Копиленка, В. Сосюру, Наталю Забілу, Савку Божка. — М. Г.) і часто зустрічалися чи на квартирах у себе, чи на прославлених плужанських вечірках, які відбувалися в різних місцях. Спочатку — в редакції газети «Селянська правда», потім, коли нас стало більше, в напівпідвалльному приміщенні — просторому Селянському будинку на Павлівській площі. На ці вечірки сходилися не тільки члени «Плуга», а і взагалі всі харківські літератори й журналісти, зокрема тут бували Микола Хвильовий і Павло Тичина. Був у нас і такий тонкий і славний новеліст Василь, в ті часи ще Вася Вражливий. Вражливий читав якесь своє оповідання, я сидів біля Павла Григоровича, і він сказав: «Ta це ж уже закінчений новеліст!»

Пам'ятні місця в Харкові — згаданий уже Селянський будинок на Павлівській площі, Лібкнешта, 11, де містилися газети «Селянська правда» і «Вісті», де працювали Пилипенко, Блакитний-Еллан, Остап Вишня, де, перебравшися з Києва в Харків, жив Павло Григорович Тичина. В цьому ж будинку містилася друкарня, в якій друкувалися ті газети. Над друкарнею власник колишньої газети «Южного края», що тут друкувалася, побудував домашню церкву. В мої часи церкви вже не було, просто стояло холодне неопалюване приміщення, де збиралося в доплужанські часи. Тут, у цій церкві, взимку з 1921 по 1922 рік, я побачив вперше в житті живих письменників, зокрема Володимира Коряка, Валеріана Поліщука, Михайла Йогансена, Михайла Доленга, Миколу Хвильового і ще декого — кого саме, забув. Вони тут збиралося і виступали з читанням своїх творів. (З архіву сім'ї І. Сенченка.)

^{22a} П о л і ї щ у к Валер'ян Львович (літературний псевдонім — Микита Волокита, Сонцвіт, Василь та ін.; 1897—1937) — український радянський письменник. У 1928—1929 рр. очолював літературну групу «Авангард». Незаконно репресований. Розстріляний. Реабілітований в 1956 р.

²³ ...с о п і л к а , чи ф л е й т а , чи , м о ж е , й о т о й С о н я ч н и й к л а р н е т ? — Мається на увазі назва першої поетичної збірки творів П. Тичини «Сонячні кларнети» (1918).

²⁴ П р а ц ю в а в в і н т о д і н а д С к о в о р о д о ю . — Перший етап роботи П. Тичини над поемою-симфонією «Сковорода» припадає на 20-ті роки. Твір, написаний між 1920 і 1940 рр., залишився незакінченим. У 1920—1922 рр. викристалізувався основний фабульний стрижень по-

еми. В ці роки П. Тичина створює перший варіант поеми, що складається з чотирьох розділів. Наприкінці 1922 р. і на початку 1923 р. він друкує в газеті «Вісті ВУЦВК» та журналі «Шляхи мистецтва» перші окремі розділи поеми.

²⁵ Про Сковороду в той час багато писали. Написав одноїменну поему Й. Валеріан Поліщук, вийшла солідна праця на цю ж тему Дмитра Івановича Багалія...— Поема В. Поліщука «Григорій Сковорода» була надрукована 1929 р. Книга українського радянського історика і громадського діяча, академіка АН УРСР з 1919 р. Д. І. Багалія (1857—1932) «Український мандрований філософ Григорій Сковорода» вийшла 1926 р.

²⁶ ...коли не згадувати сорок третього року. Тоді я працював у Москві...— У травні 1943 р. І. Сенченка викликали із станції Асик Алма-Атинської області, де він працював вчителем, у Москву на посаду відповідального секретаря журналу «Україна», яку він займав і після переведення його до Харкова (1944), а згодом — до Києва (1944—1948).

²⁷ Лише наприкінці 60-х років, потрапивши в сферу інтересів своєї дружини — О. С. Компан, взявся виритул за читання сковородинського двотомника, не перескоком, а наполегливо, систематично...— Йдеться про історичні праці доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан, присвячені Г. С. Сковороді, а також видання: *Сковорода Григорій*. Твори: В 2-х т.— Київ. 1961.

²⁸ «Літературний журнал» — щомісячний літературно-художній, критичний і громадсько-політичний журнал. Виходив у Харкові (1936—1941) на базі журналу «Червоний шлях».

²⁹ В другій половині 30-х років (можливо, це був 1937 рік, можливо — 1938) я надрукував у харківському «Літературному журналі» дві статті про нього, вважаю, що добре. — Маються на увазі статті І. Сенченка «З нотаток про поезію П. Г. Тичини» (Літературний журнал.— 1939.— № 8.— С. 96—100) та «З нотаток читача про поезії П. Тичини». Нотатка друга. (Радянська література.— 1941.— № 4-5.— Кн. четверта-п'ята.— С. 289—296).

³⁰ Папарук Лідія Петрівна (1901—1975) — дружина П. Г. Тичини.

³¹ ...вересневий пленум СПУ 1947 року...— Йдеться про пленум правління Спілки радянських письменників України в Києві, який відбувся 15—20 вересня 1947 р. Пленум обговорив питання про виконання Спілкою постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Зірка» і «Ленінград». З доповідю виступив голова правління Спілки О. Є. Корнійчук, з промовою — Л. М. Каганович.

³² Кағанович Лазар Мойсеевич (нар. 1893 р.) — Перший секретар і член Політбюро ЦК КП(б)У в 1947 р. На цій посаді перебував і в 1925—1928 рр.

³³ Рильський Максим Тадейович (1895—1964) — український радянський поет і громадський діяч, академік АН СРСР (з 1958 р.) і АН УРСР (з 1943 р.). У 20-ті роки належав до літературного угруповання «неокласиків». Лауреат Державної (тоді Сталінської) премії СРСР (1943, 1950) та Ленінської премії (1960).

³⁴ Іду по вулиці і бачу, як давні знайомі тікають у під'їзи, в підвіртні, перебігають на другий бік вулиці. Був у мене приятель з дитинства. І схотілося мені випробувати його, як він ставиться до мене. — Мова йде про Л. Первомайського. Зі слів О. С. Компан, прощаючись з І. Сенченком, Л. Первомайський перед смертю просив пробачення у нього за описаний в нотатках випадок. Вони розлучилися як старі друзі.

³⁵ ...в нашому дворі ролітівському... — «Роліт» — житловий будинок письменників у Києві по вул. Леніна, 68.

³⁶ Мокрієв Юрій Олексійович (нар. 1901 р.) — український радянський прозаїк, драматург.

³⁷ ...він тоді ще міністром був.— Йдеться про перебування П. Тичини на посту наркома (з 1946 р.— міністра) освіти УРСР у 1943—1948 рр.

³⁸ Викликав його якось до себе Скаба (не тільки його, а ще Й. Смолича, Миколу Івановича Супруненка і ще когось четвертого)...— Йдеться про зустріч П. Г. Тичини, Ю. К. Смолича, М. І. Супруненка і Л. М. Новицького із тодішнім секретарем ЦК Компартії України А. Д. Скабою.

³⁹ ...коли він був міністром освіти, і тоді, коли ходив у чині Голови Верховної Ради республіки.— Посаду Голови Верховної Ради УРСР П. Г. Тичина займав у 1953—1959 рр.

⁴⁰ Незабаром мало святкуватися його 75-річчя.— 75-літній ювілей П. Г. Тичини відзначався 27 січня 1966 р.

⁴¹ Тичина сердився на мене й критикував за «Подорож до Червонограда». На жаль, позаочі.— Мається на увазі перша редакція повісті І. Сенченка «Подорож до Червонограда» (1927).

⁴² Масенко Терень (Терентій) Германович (1903—1970) — український радянський поет. Давній товариш І. Сенченка ще з часів спільногого перебування у Харкові. До 60-літнього ювілею І. Сенченка присвятив йому вірш «Наш світлий сад», де є рядки:

Та що він, майстер-дідуган,
Той, що Рубіна вчив півроку?
Ще молодий — наш могікан
з романтиків двадцятих років!

(ЦДАМЛМ УРСР, ф. 279, оп. 4, № 66)

⁴³ Я працював секретарем журналу, редактором був Олесь Досвітній.— І. Сенченко має на увазі роботу в редакції журналу «Вапліте» (1927).

⁴⁴ «Записки Холуя».— Точна назва памфлета І. Сенченка «Із записок» (1927).

⁴⁵ «Літературний ярмарок» — український альманах-місячник, виходив у Харкові 1928—1929 рр. Вийшло дванадцять книг. Тут друкувалися твори Ю. Яновського, П. Панча, І. Сенченка, Остапа Вишні та багатьох інших письменників.

⁴⁶ «Пролітфронт» — об'єднання українських радянських письменників, створене 1930 р. у Харкові. До його складу ввійшли колишні члени «Літературного ярмарку», ВАПЛІТЕ та ін. Організатором та членом керівництва об'єднання до його ліквідації у січні 1931 р. був М. Куліш.

⁴⁷ «Сині етюди» — книжка прозових творів М. Хвильового, яка вийшла у 1922 р. Діставши високу оцінку (О. Білецький, О. Лейтес, М. Могилянський), вона стала етапною не тільки для її автора, а й для всієї української радянської літератури.

⁴⁸ Панч (Панченко) Петро Йосипович (1891—1978) — український радянський письменник. Учасник громадянської війни. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг», ВАПЛІТЕ, ВУСППУ. Лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1965).

⁴⁹ Йогансен Михайло (Майк) Гервасійович (літературні псевдоніми — В. Вецеліус, М. Крамар; 1895—1937) — український радянський письменник. Був членом «Гарту» й ВАПЛІТЕ. Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду КПРС.

⁵⁰ Після свого перебування на ХПЗ... — Навесні 1933 р. І. Сенченко був у творчому відрядженні на Харківському паровозобудівному

заводі (нині Харківський завод транспортного машинобудування імені В. О. Малишева).

⁵¹ Е пік Григорій Данилович (1901—1937) — український радянський письменник. Брав участь у встановленні Радянської влади на Україні. Член КПРС з 1919 р. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг» та ВАПЛІТЕ. Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду КПРС.

⁵² В ражливий (Штанько) Василь Якович (1903—1938) — український радянський письменник. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг», ВАПЛІТЕ. Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду КПРС.

⁵³ Падалка Іван Іванович (1894—1938) — український радянський живописець і графік. Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду КПРС.

⁵⁴ Панів Андрій Степанович (1899—?) — український радянський поет. Був секретарем Спілки селянських письменників «Плуг». Член КПРС. Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду КПРС.

⁵⁵ Касянецько Євген Іванович (1889—?) — партійний діяч, журналіст. З 1925 р. був редактором газети «Вісті». Прообраз Івана Івановича в однійменній повісті М. Хвильового, де розкрито морально-психологічну драму роздвоєння комуніста. Незаконно репресований. Загинув.

⁵⁶ Лісовий Павло. — Очевидно, мається на увазі Лісовий (Свашенко) Петро Андрійович (1891—?), український радянський письменник, автор збірок оповідань та нарисів. Учасник громадянської війни. Член КПРС з 1919 р. Працював у газеті «Вісті». Незаконно репресований. Загинув.

⁵⁷ Пилипенко Сергій Володимирович (псевдоніми — Сергій Сліпий, Плугатар та ін.; 1891—1943) — український радянський письменник. Проводив революційну роботу на фронтах імперіалістичної війни. Учасник громадянської війни. Член КПРС з 1919 р. Працював на керівних посадах у видавництвах «Книгоспілка», ДВУ, був головою Спілки селянських письменників «Плуг», директором Інституту літератури (Харків). Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду КПРС.

⁵⁸ Коряк Володимир Дмитрович (1889—1939) — український радянський літературознавець, критик. Член КПРС з 1920 р. Належав до Спілки пролетарських письменників «Гарт» та ВУСППУ. Працював у редакціях газет і журналів, у Держвидаві України, у вузах Харкова. Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду КПРС.

⁵⁹ Хвильовий любив повторювати слова Єсеніна «Все пройдет, как с белых яблонь дым». — Йдеться про рядки з вірша С. Єсеніна «Не жалею, не зову, не плачу...» (1921).

⁶⁰ «Патетична соната» — соната для фортепіано з оркестром № 13 («Патетична») німецького композитора, піаніста і диригента Людвіга ван Бетховена (1770—1827). Характеризується експресією, драматизмом, новизною і незвичністю барв.

⁶¹ Пам'ятаю, як на початку 20-х років він носився з ідеєю «федерації». Можливо, навіть вийшла літературна збірочка під цією маркою. — Мається на увазі Всеукраїнська федерація пролетарських письменників і митців «Арена», яка існувала 1922 р. у Харкові. Мала свій друкований орган (у березні 1922 р. вийшов один номер журналу «Арена»). В основі її діяльності — заперечення «мистецтва для мистецтва», прагнення відбити в художній творчості «побут переходової доби». Перебувала під впливом Пролеткульту і підпорядковувалась йому. Керували нею М. Хвильовий, В. Поліщук, В. Гадзінський.

⁶² Еллан — поетичний псевдонім Блакитного (Елланського) Василя Михайловича (1894—1925), українського радянського письменника, одного з керівників Спілки пролетарських письменників «Гарт». Організатор і спів-

робітник ряду періодичних видань: «Вісті ВУЦВК», «Шляхи мистецтва», «Всесвіт» та ін.

^{62a} Він же автор памфлетів, опублікованих у 1925 році в «Вістях» чи в додатку до них...— Маються на увазі статті «Про «сатану в бочці»...», «Про Коперника з Фрауенберга...» та ін. (Культура і побут.— 1925.— 30 квіт. і 31 трав.), які вийшли до збірок «Камо грядеш» (1925), «Думки проти 'течії» (1926).

⁶³ Микитенко Іван Кіндратович (1897—1937) — український радянський письменник. Член КПРС з 1925 р. Очолював одеську філію «Гарту». В 1926 р. переїхав до Харкова. Один з керівників ВУСППу, з 1934 р.— секретар правління СП України. Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду КПРС.

⁶⁴ Померки — дачна місцевість біля Харкова.

⁶⁵ «Земле моя, всеподюжа мати» — перший рядок п'ятого вірша із циклу І. Франка «Веснянки». (Світ.— 1882.— № 3).

⁶⁶ ВУСПП — Всеукраїнська спілка пролетарських письменників — літературна організація на Україні (1927—1932). Серед її членів були І. Микитенко, І. Кулик, Іван Ле, В. Сосюра, І. Кириленко, Б. Коваленко, В. Коряк та ін. Ліквідована згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про передбудову літературно-художніх організацій».

⁶⁷ «Молодняк» — літературна організація комсомольських письменників України (1926—1932), яку очолив і був редактором одноіменного журналу в 1927—1931 рр. поет П. Усенко. Організація припинила свою діяльність у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про передбудову літературно-художніх організацій».

⁶⁸ «Західна Україна» — літературна організація, яка існувала на території Радянської України в 1925—1933 рр. Об'єднувала письменників і художників — вихідців із західних областей України. Членами організації були Д. Загул, М. Ірchan, Д. Бедзик, В. Бобинський, В. Гжицький, М. Гаско, М. Сопілка, В. Гадзінський та ін.

⁶⁹ «Трактор» — літературна організація молодих письменників України («плужанське крило»), яка існувала в 1930—1932 рр.

⁷⁰ Усенко Павло Матвійович (1902—1975) — український радянський поет. Очолював літературну комсомольську організацію «Молодняк», належав до ВУСППу. Лауреат премії ім. М. Острівського.

⁷¹ Гжицький Володимир Зенонович (1895—1973) — український радянський письменник. З 1919 р. жив у Харкові. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг» та літературної організації «Західна Україна». Незаконно репресований. Реабілітований після ХХ з'їзду партії.

⁷² Бедзик Дмитро Іванович (1898—1982) — український радянський письменник. Був членом Спілки селянських письменників «Плуг» та літературної організації «Західна Україна».

⁷³ Шмигельський Антон Іванович (1901—1972) — український радянський поет. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг» та літературних організацій ВУСПП і «Західна Україна».

⁷⁴ Божко Сава Захарович (1901—1947) — український радянський письменник. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг» та ВУСППу. Незаконно репресований в 1939 р. Реабілітований в 1960 р.

⁷⁵ Кириленко Іван Улянович (1903—1939) — український радянський письменник. Член КПРС з 1927 р. Учасник громадянської війни. Був членом Спілки селянських письменників «Плуг» та ВУСППу. Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду КПРС.

⁷⁶ «А сосни гудуть, гудуть. Чого так сосни гудуть? А хви, сосни мої, а зі ятський край!» — рядки з оповідання М. Хвильового «На глухім шляху» (початок 20-х років). Наводимо їх дослівно:

«... А сосни гудуть-гудуть...

— Чого так сосни гудуть?

— Хуртовина. Вітри.

Ох, ви, сосни мої — азія́тський край!»

⁷⁷ Б и к о в е ць Михайло Михайлович (літературний псевдонім — Мару́сик, а також скорочено: Мих. Бик., Бик. Мих. та ін.; 1894 р.—?) — український радянський письменник. Був одним із засновників Спілки селянських письменників «Плуг», в якій очолював секцію дитячої літератури. Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду КПРС.

⁷⁸ Г о л о в ко́ Андрій Васильович (1897—1972) — український радянський письменник, один із зачинателів української радянської прози. Лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1969).

⁷⁹ З я с у в а л о с я , що він жив в одній квартирі з народним комісаром фінансів УРСР Полозом (ім'я, по батькові забув).— Йдеться про Михайла Миколайовича Полозова (1890—?), тоді Народного комісара фінансів УРСР. До вступу (1920) в лави КП(б)У — член Українського військового комітету, Центральної ради та її делегації у Бресті. З грудня 1921 р. був членом Ради праці й оборони від УРСР і одночасно повпредом України у Москві. М. М. Полозова добре знав Ленін, вони неодноразово зустрічалися. В 30-ті роки його заарештовано і розстріляно як «ворога народу». Реабілітовано після ХХ з'їзду КПРС.

⁸⁰ «Вальдшнепи» — роман М. Г. Хвильового, перша частина якого надрукована в журн.: Вапліте.— 1927.— № 5.— С. 5—69. Підданий нищівній вульгарно-соціологічній критиці. За «політичні зображення» друкування твору не продовжувалось. Було ліквідовано й журнал.

⁸¹ «Патетична соната» — драма М. Г. Куліша, перша редакція якої була завершена 1929 р., остаточна — 1931 р.

⁸² ...у тому числі «Чотири шаблі», і надто — «Вершинків».— Згадані романи Ю. Яновського (1930, 1935) розповідають про події громадянської війни на Україні.

⁸³ С т е б у н Ілля Ісаакович (нар. 1911 р.) — український радянський літературознавець.

⁸⁴ Найкращі дні наших зустрічей припадали на той час, коли він працював на Одеській кінофабриці.— Йдеться про той час, коли Ю. Яновський працював художнім редактором на Одеській кінофабриці (1925—1926).

⁸⁵ Д о в ж е н к о Олександр Петрович (1894—1956) — український радянський письменник, кінорежисер, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1939 р.), народний артист РРФСР (з 1950 р.), лауреат Державної (тоді Сталінської) премії СРСР (1941, 1949) та Ленінської премії (1959, посмертно). У 1923—1926 рр. працював художником-ілюстратором газети «Вісті ВУЦВК» в Харкові, на кіностудіях в Одесі та Києві. Знятий у 1935 р. фільм О. Довженка «Земля» визнано одним з дванадцяти найкращих фільмів усіх часів і народів.

⁸⁶ Сам він тоді писав перший свій великий твір.— Йдеться про перший роман Ю. Яновського «Майстер корабля» (1928).

⁸⁷ «Жива вода» — назва першої редакції роману Ю. Яновського «Мир» (Дніпро.— 1947.— № 4, № 5). Після переробки роман з новою назвою вийшов окремим виданням вже після смерті письменника 1956 р.

⁸⁸ Н а з а р е н к о Іван Дмитрович (1909—1986) — партійний і державний діяч УРСР, український радянський філософ. На посту секретаря ЦК Компартії України перебував у 1946—1947 та 1949—1956 рр.

⁸⁹ З а б і л а Наталя Львівна (1903—1985) — українська радянська письменниця. Належала до Спілки селянських письменників «Плуг» та ВУСППу. Лауреат премії ім. Лесі Українки та премії ім. О. Копиленка.

⁹⁰ Н а й н я в учителя і відразу взявся з ним за роман французького письменника Лесажа «Гриць безп'ятий».— Роман французького письменника А. Р. Лесажа (1668—1747) «Кульгавий чорт» вперше з'явився російською мовою в 1832 р. у перекладі Ф. Пасинкова. Згодом виходив у перекладах В. Волжського, П. Кончаловського та ін.

⁹¹ ...написав дуже гарний свіжий роман, який, коли не помилюється, називався «Эмба Нефть» чи «Емба Нафта».— Йдеться про роман В. Вражливого «Справа серця» (1933).

⁹² ...кривавий кат організував два голоди на Україні і в південних районах Росії, на Кубані і в Казахстані.— За твердженнями сучасних істориків, зокрема в опублікованій журналом «Україна» (1989.— № 5.— Січень) статті Д. Табачника «Слово друзів — щире й незрадливе», серед фактів, які досі замовчувалися, йдеться про «факт другий — голод 1932—33 років. Так його називають, хоча насправді голод почався ще 1931 року. Це також підтверджено документально. Наша республіка, за багатьма історичними джерелами, втратила тоді 4 мільйони 253 тисячі осіб. А голод же був і в Білорусії, і в Молдавії, і в Криму, і на Поволжі».

⁹³ Соловецький монастир — один з найбільших православних монастирів Росії. Заснований в 20—30-х роках XV ст. на Соловецькому острові в Білому морі.

⁹⁴ Курбас Лесь (Олександр Степанович; 1887—1937) — український радянський режисер, педагог і теоретик театру, народний артист Республіки (з 1925 р.). Незаконно репресований. Розстріляний. Реабілітований після ХХ з'їзду КПРС.

⁹⁵ Бобинський Василь Петрович (1898—1938) — український радянський поет, один з організаторів групи революційних письменників «Гроно». Видавець прогресивного літературного тижневика «Світло» (1925—1928), редактор журналу «Вікна» (1927—1930), учасник літературних організацій «Західна Україна» та ВУСПП. Уникаючи переслідувань польських буржуазних властей, у 1930 р. переїхав до Радянської України. Незаконно репресований в 1934 р. Загинув. Реабілітований 1956 р.

⁹⁶ ...відомий письменник Антін Крушельницький зі своїми двома дослідами синами.— Йдеться про Крушельницького Антона Володиславовича (1878—1941), українського письменника, критика, журналіста. Видавав у Львові журнали «Нові шляхи» і «Критика». Один з його синів — Крушельницький Іван Антонович (1905—1934) — український радянський письменник, графік і музикознавець. Незаконно репресований. Загинув. Така ж доля спіткала і другого сина — Тараса.

⁹⁷ «Селянська правда» — газета, орган ЦК КП(б)У. Виходила з 1921 р. в Харкові. У грудні 1925 р. злилася з газетою «Радянське село».

⁹⁸ «Плуг» — літературно-художній та критичний місячник Спілки українських радянських селянських письменників. Видавався в 1925—1932 рр. в Харкові за редакцією С. Пилипенка, І. Сенченка, А. Головка, І. Кириленка, Д. Загула та ін. У 1925—1927 рр. виходив під назвою «Плужанин».

⁹⁹ ...товариство Українського Червоного Хреста.— Товариство Червоного Хреста УРСР — добровільна громадська організація, діяльність якої спрямована на здійснення заходів, що сприяють зміцненню та охороні здоров'я народу, подання допомоги населенню, що потерпіло від війн або стихійного лиха та ін. На Україні організоване в 1918 р.

¹⁰⁰ Там Іеремія Айзеншток почав видавати якийсь «Бюлєтень УЧХ».— Айзеншток Іеремія Якович (1900—1980), український і російський радянський літературознавець, текстолог. Згаданий «Бюлєтень УЧХ» (Бюлєтень Головної управи Товариства Українського Червоного Хреста) виходив у Харкові в 1922—1923 рр.

¹⁰¹ ...День МОПРу... — МОПР — російська абревіатура; українською мовою МОДР — Міжнародна організація допомоги борцям революції. Це масова організація, що існувала в 1922—1947 рр. і подавала допомогу революціонерам-політв'язням, політимігрантам та іншим жертвам білого терору, а згодом — фашизму.

¹⁰² Сосюра Володимир Миколайович (1897—1965) — український радянський поет. Член КПРС з 1920 р. Учасник громадянської війни. Належав до літературних організацій «Гарт», ВУСПП. Лауреат Державної (тоді Сталінської) премії (1950) за заслуги в літературі та мистецтві.

лінської) премії СРСР (1948) та Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1963).

¹⁰³ «Червоний шлях» — український щомісячний громадсько-політичний, літературно-мистецький і науковий журнал. Виходив у Харкові в 1923—1936 рр. У 1936 р. перейменовано на «Літературний журнал».

¹⁰⁴ «Радянське село» — щотижнева селянська газета. З № 98 від 6/IX 1925 р. мала підзаголовок: «Орган ЦК КП(б)У. Харків». У грудні 1925 р. злилася з газетою «Селянська правда».

¹⁰⁵ «Український робітник». — Очевидно, йдеться про щомісячний журнал «Робкор України». Виходив у Харкові в 1927—1928 рр.

¹⁰⁶ Дніпровський Іван Данилович (справжнє прізвище — Шевченко, псевдонім — Кобзаренко; 1895—1934) — український радянський письменник. Належав до літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ, «Пролітфронт». Помер у Криму від сухот. Похований у Харкові.

¹⁰⁷ Пилинська Марія Михайлівна (1898—1976) — українська радянська перекладачка. Разом з І. Вирганом уклала російсько-український фразеологічний словник. У листі до неї від 4 вересня 1975 р. І. Сенченко писав: «Люба Марія Михайлівна, мила Своїнка, обнімаю Вас, цілу, бажаю здоров'я, добра. Привіт племінникові. Не знаю, хто він — чи не той стрункий білявий красень, який мигтів у «Слові» в прадавні часи? Іван Дніпровський при мені, надто його «Долина угрів». Щоразу, згадуючи його, кладу яблуневий вінок на його могилу. У думці, звісно.

Ну, от бачите, як розписався! А про Свідзинського забув. То скажіть тому племінникові, що про Свідзинського більше за Марію Михайлівну і Своїнку — ніхто не знає. У мене ж з ним було шапочне знайомство: «здрастуйте — прощайте». Різні ми люди були. Я — селюк, він — рафінований, високоосвічений інтелігент, що з самим Арістофаном ручкався...

І я боявся його, як учителя. Більше мені хотілося бути з Петром, Сашком (Панч, Довженко). — М. Г.). Це її свої люди. Ці теж могли поставити замість номінативу генетивус, ще той вус і закрутити... На все добре. Пишіть, як Ви живіте, як Своїнка. Обнімаю, цілу. Ваш Іван Сенченко» (із архіву сім'ї І. Сенченка).

¹⁰⁸ Коцюба Гордій Максимович (1892—1939) — український радянський письменник. Був одним з організаторів і редакторів журналу «Шляхи мистецтва» (1921), співробітничав в інших журналах. Належав до літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ. Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду КПРС.

¹⁰⁹ «Яблуневий полон» — найвизначніший драматичний твір І. Д. Дніпровського (1926) про громадянську війну на Україні. П'еса була етапною у мистецькому житті республіки середини 20-х років.

¹¹⁰ «Долина угрів» — оповідання І. Дніпровського, яке вперше було надруковане в журн.: Вапліте. — 1927. — № 2. — С. 37—63.

¹¹¹ «Я» й «Мати»... — Йдеться про новелу М. Хвильового «Я» («Романтика»), написану на початку 20-х років, яка ввійшла до збірки прозових творів «Сині етюди». Про цей твір та його автора упорядники хрестоматії «За 25 літ» (1926) А. Лебідь та М. Рильський писали: «Революціонер з голови до п'ят, Хвильовий міцно зв'язаний з країнами традиціями української художньої літератури: можна сказати, що шукання Хвильового почались там, де урвалися шукання Коцюбинського. Звідси і його «романтика» (посвята одного із зворушливіших оповідань «Я» — «Цітові яблуні» — не лише красивий жест). Але «романтика» Хвильового має надійний ґрунт наукового марксівського світогляду, що дає незламну певність — цим переможеш» (с. 350). Оповідання «Мати» написане в 1927 р.

¹¹² Слісаренко Олекса Андрійович (1891—1937) — український радянський письменник. Воював на фронтах першої світової війни. Належав до групи українських символістів і футурістів. Входив до «Гарту» і ВАПЛІТЕ. Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду КПРС.

¹¹³ Седляр Василь Феофанович (1889—1938) — український радянський живописець. Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду КПРС.

¹¹⁴ ЧК — в 1917—1922 рр. місцеві органи Всеросійської Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем. У даному контексті — російська абревіатура.

¹¹⁵ Епіграма ця написана десь чи не в 1923 році і надрукована в якомусь то несеньковому тогочасному виданні чикові, в назві якого фігурувало, наскільки пам'ятаю, слово «федерація». Там був, здається, надрукований і якийсь мій віршик. Цю спіграму під назвою «Літературна загадка» за підписом Максима Занози надруковано в журналі «Арена» (Орган Всеукраїнської федерації пролетарських письменників і митців), № 1, березень, 1922, с. 19. Тут же був надрукований вірш І. Сенченка «Сніг» (с. 11).

^{115a} «Южный край» — щоденна газета, що видавалася в Харкові (1880—1919).

¹¹⁶ Франко Іван Якович (1856—1916) — український письменник, учений і громадський діяч, революційний демократ.

¹¹⁷ Леся Українка (1871—1913) — українська поетеса і громадська діячка революційно-демократичного напряму.

¹¹⁸ Гец Симон — журналіст, редактор 20—30-х рр.

¹¹⁹ Озерський — політичний і громадський діяч.

¹²⁰ Ковалів Левко (1890—1934) — революційний діяч, один з перших міністрів радянського уряду на Україні. Залишивши цю посаду у середині 20-х років, викладав математику, хімію.

¹²¹ «УЖ» («Універсальний журнал») — український щомісячний літературно-художній і громадсько-політичний ілюстрований журнал (1928—1929) при робітничій газеті «Пролетар» (Харків). Його редактували Остап Вишня, Майк Йогансен, Ю. Смолич та ін. Вийшло десять номерів журналу.

¹²² 10 жовтня 1969 р.— Тут зберігається порушенна автором хронологія написання окремих частин твору.

¹²³ Лейтес Олександр Михайлович (1901—?) — український радянський літературознавець. У 1920 р. був одним з організаторів Всеукраїнської спілки письменників. Належав до «Гарту», ВАПЛІТ, ВУСППУ. Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду партії.

¹²⁴ Була в ті роки ще така письменниця Софієва-Левітіна, здається, Софія. Це прототип Свині в одному з ранніх оповідань Хвильового. — Левітіна Софія Марківна (1891—1957), український радянський прозаїк, драматург. Працювала в Головліті. Оповідання «Свиня» М. Хвильового вперше надруковано у збірці «Сині етюди» (1922). Левітіна була сусідкою М. Хвильового, писала доноси і скарги в ЦК. Закінчуячи своє оповідання, М. Хвильовий писав: «А про свиню я так нічого і не сказав. І не скажу. Свиня для того: *«підлюжити свиню»*, не сказати про свиню — це прийом (Хвильовий Микола. Сині етюди.— С. 159).

¹²⁵ Прийдеш до мене холодна, вечірня,

Де метелить, метелить одуванчика пух,

І запахне пожаром в далеких алеях,

І тебе я на возі, мій друг, спом'яну.— І. Сенченко довільно цитує рядки поезії М. Хвильового з підбірки поетичних етюдів «На класичні мотиви», яка вперше була опублікована в журн.: Шляхи мистецтва.— 1923.— № 5.— С. 5.

Наводимо першу строфу:

Прийде сюди, холодна вечірня,
Де метелить, метелить одуванчика пух,
І запахне пожаром далеким, загірнім,
І тебе я згадаю на возі, в степу.

¹²⁶ «Міна Мазайліо» — сатирична комедія М. Куліша (1928).

¹²⁷ Час той був неспокійний. В Алжірі і в Марокко точилися війни, спалахували повстання, трусило у визвольній лихоманці Єгипет... — Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції в багатьох країнах світу посилився національно-визвольний рух. Народ Алжиру, що з 1830 р. був колонією Франції, чинив запеклий опір колонізаторам. Селянські виступи 1919 р., повстання 1945 р. привели в 1954 р. до національно-демократичної революції в Алжірі. 1921 р. у Марокко (в іспанській зоні) відбулося повстання рифських племен проти колонізаторів і проголошено Рифську республіку (1926 р. вона була розгромлена об'єднаними силами Франції й Іспанії). У 1956 р. країна дістала незалежність. 1922 р. Великобританія змушена визнати незалежність Єгипту за умови залишення на його території англійських військ. У 1923 р. Єгипет проголошено конституційною монархією, у 1953 р. — республікою.

¹²⁸ «Березіль» — один з перших українських радянських театрів. Заснований Л. Курбасом як мистецьке об'єднання «Березіль» навколо груп акторів «Молодого театру» і «Кийдрамте». У 1922—1926 рр. працював у Києві, в 1926—1935 рр. — у Харкові; з 1935 р. — Харківський академічний український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка.

¹²⁹ «Коли пас я маленьким гусят, мені сонце в сміхалося любо...» — Перші два рядки з вірша А. Паніва «Наймит» (1922), який увійшов до книги «Вечірні тіні» (1927).

¹³⁰ Та от випала нагода — поїхав хлопець в Грузію, в Тбілісі. Назад повернувся з циклом... — Йдеться про вірші А. Паніва «У карачаїв», «Азербайджан», «Боржом», «Я не в чужих» та ін., які увійшли до книги «Вечірні тіні» (1927).

¹³¹ Шевченко Іван Іванович (псевдонім — Драгунча Ів.; 1902—1977) — український радянський поет, журналіст. В роки громадянської війни брав участь в революційному підпіллі. Працював на комсомольській, редакторській роботах. Належав до літературної організації «Молодняк».

¹³² Громов Олександр (справжнє прізвище — Тарнаутський Олександр Єфремович; нар. 1902 р.) — український радянський письменник. Автор прозових і поетичних, сатиричних, гумористичних творів.

¹³³ Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868—1941) — українська письменниця, дочка М. П. Старицького. Звинувачувалася у справі СВУ (1930). Після відбууття п'ятирічного строку покарання повернулася з місць ув'язнення.

¹³⁴ Крашаниця Анатоль Федорович (псевдонім — Крижаний Ан., 1905 — ?) — український поет, журналіст.

¹³⁵ Ко ж у шни Марко Прокопович (1904—1942) — український радянський письменник. Належав до літературної організації «Молодняк». Внаслідок тяжкої хвороби після 30-го року з новими творами не виступав.

¹³⁶ Дон Жуан — створений іспанською середньовічною легendoю образ порушника моральних і релігійних норм, шукача любовних пригод. У легенди є реальний історичний прототип. Це придворний кастільського короля Педро Жорстокого (XIV ст.) — Дон Хуан Теноріо. Відомі численні літературні обробки легенди.

¹³⁷ Недоля Леонід (справжнє прізвище — Гончаренко Лук'ян Володимирович; 1897—1963) — український радянський письменник. Був організатором і керівником ЮГОЛЕФ (Одеса), одним з організаторів «Нової генерації», в 1933 р. — член ВУСППу.

¹³⁸ «Нова генерація» — літературна організація українських футуристів, створена 1927 р. у Харкові. На чолі її стояв М. Семенко. З 1929 р. — ВУСКК (Всеукраїнська спілка робітників комуністичної культури), з 1930 р. — ОППУ (Об'єднання пролетарських письменників України). Самоліквідувалась у січні 1931 р.

¹³⁹ Іванов Павло Михайлович (1907—?) — український радянський

письменник. Належав до ВАПЛІТЕ. Незаконно репресований. Загинув. Згаданий у тексті твір — «Партизанова смерть» (Вапліте: Альманах перший.— Харків, 1926).

¹⁴⁰ Дер Ністер (справжнє прізвище та ім'я — Каганович Пінхас; 1884—1950) — єврейський радянський письменник, автор збірки віршів «Думи і мотиви» (1907), роману «Сім'я Машбер» (1943). Репресований. Розстріляний за наказом Сталіна 12 серпня 1950 р.

¹⁴¹ Франс Анатоль (Анатоль Франсуа Тібо; 1844—1924) — французький письменник, публіцист. З 1920 р. солідаризувався з Французькою компартією. Лауреат Нобелівської премії (1921).

¹⁴² Метерлінк Моріс (1862—1949) — бельгійський драматург, поет (писав французькою мовою). Один з провідних представників символізму. Автор праць з філософських і природничих питань. Лауреат Нобелівської премії (1911).

¹⁴³ Коли я працював у «Літературному ярмарку», то взяли одну новелу Й. Дер Ністера, не пам'ятаю, в чиєму перекладі. — Йдеться про новелу Дер Ністера «Сп'яніло» (Літературний ярмарок.— 1929.— Кн. третя, лютий.— С. 157—194; переклад з єврейської Е. Райцина).

¹⁴⁴ Юхівд Леонід Аронович (1909—1968) — український радянський драматург.

¹⁴⁵ Плахтін Іван Олексійович (1907—1985) — український радянський письменник.

¹⁴⁶ ...модернізм, імажинізм, футуризм... — Авангардні напрями в мистецтві і літературі кінця XIX — початку ХХ ст.

¹⁴⁷ НКВД — Народний комісаріат внутрішніх справ. У даному контексті — російська абревіатура.

¹⁴⁸ Майський Михайло Семенович (Булгаков; 1889—1960) — український радянський письменник. Учасник громадянської війни. В «Пролеткульті» та «Гарті» займав посаду відповідального секретаря. Належав до ВАПЛІТЕ, ВУСППу.

¹⁴⁹ У тодік (Управління по охороні авторських прав — забув, точніше як це розшифровується). — Йдеться про Українське товариство драматургів і композиторів.

¹⁵⁰ Петрицький Анатолій Галактіонович (1895—1964) — український радянський живописець і театральний художник, народний художник СРСР (з 1944 р.), лауреат Державної (тоді Сталінської) премії СРСР (1949, 1951).

¹⁵¹ Дамоклів меч — вислів на означення постійної смертельної небезпеки при видимому благополуччі. За давньогрецькою легендою, сіракузький тиран Діонісій Старший (кінець V—IV ст. до н. е.) під час банкету посадив на своє місце свого прибічника Дамокла, що неймовірно заздрив Діонісієві, вважаючи його найщасливішою людиною, і наказав повісити на кінській водосині над його головою гострий меч.

¹⁵² Хвіля Андрій Анастасійович (Олінтер; 1898—1937) — український радянський літературознавець, партійний діяч. Стояв на вульгарно-соціологічних позиціях у тлумаченні ряду творів сучасних йому письменників, активно виступав проти ВАПЛІТЕ, театру «Березіль». Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований у 1957 р.

¹⁵³ ...комбінат Фурера «Радянське село». — Мається на увазі видавничий комбінат, де друкувалися газета «Радянське село» та щомісячний додаток до неї сільськогосподарський науковий та літературний журнал «Радянське село» (1924—1925). Фурер В. Я. — партійний діяч, редактор-видавець. В 1937 р. застрелився під час арешту в Москві.

¹⁵⁴ Дикий Антін Васильович (1900—1954) — український радянський письменник. Учасник громадянської війни. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг», літературної організації ВУСПП.

¹⁵⁵ Голубничий Пилип Максимович (1903—1978) — український радянський поет. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг».

¹⁵⁶ Гак Анатоль (літературні псевдоніми — Іван Антиценко, Антоша Ко, Оса та ін.; 1893—1980) — український письменник, фейлетоніст. Під час другої світової війни емігрував до Німеччини, в 1949 р.— до США.

¹⁵⁷ ...У нас, на Кобиляччині.— Мається на увазі Кобеляцький район Полтавської області.

¹⁵⁸ Аміг би, як Білик-Рудченко, підніялися до генеральських апартаментів.— Мається на увазі Рудченко Іван Якович (псевдоніми — Іван Кивайголова, Іван Руїна, І. Яковенко, І. Білик; 1845—1905), український фольклорист, письменник, критик і перекладач. Брат Панаса Мирного. Був управляючим казенною палатою, членом ради міністерства фінансів.

¹⁵⁹ Держвидав — Державне видавництво художньої літератури Української РСР. Засноване 1935 р. у Києві на базі видавництва «Література і мистецтво». З 1962 р.— видавництво «Дніпро».

¹⁶⁰ Єжов Микола Іванович (1895—1940) — наприкінці 20-х — на початку 30-х років відповідальний працівник Наркомату землеробства СРСР. Був членом ЦК, завідуючим Промисловим відділом ЦК й заступником Голови КПК. У 1935 р.— секретар ЦК ВКП(б), голова КПК. У 1936—1938 рр., в час масових репресій радянських людей, Нарком внутрішніх справ. Розстріляний за наказом Сталіна.

¹⁶¹ Трублаїні Микола Петрович (Трублаєвський; 1907—1941) — український радянський письменник. Належав до літературної організації «Молодняк». Загинув на фронти.

¹⁶² Коли писав «Вісімнадцять річниці»...— Йдеться про третю, останню частину автобіографічної трилогії Ю. К. Смолича «Дитинство. Наші тайни. Вісімнадцятирічні».

¹⁶³ Про Смолича тих років я вже після війни написав нарис, опублікований в «Літературній газеті».— Нарис І. Сенченка мав назву «Портрет письменника» і був опублікований в «Літературній газеті» 26 квітня 1945 р.

¹⁶⁴ «Пир во время чумы» — назва драматичних сцен О. С. Пушкіна (1832), основою для яких послужила сцена з поеми англійського поета Джона Вільсона «Чумне місто» (1816). Вживается у значенні: веселе безпечне життя під час якогось супільного лиха.

¹⁶⁵ Піймалися на вудочку багато наївних манілових.— Манілов — один із персонажів твору М. В. Гоголя «Мертві душі» (1842).

¹⁶⁶ Галушко Денис Онисимович (1898—1938) — український радянський письменник. Незаконно репресований в 1937 р. Загинув. Реабілітований в 1957 р.

¹⁶⁷ Вухналь Іван.— Правильно — Вухналь Юрій (Ковтун Іван Дмитрович; 1906—1937), український радянський письменник. Належав до літературних організацій «Плуг», «Молодняк», ВУСПП. Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду КПРС.

¹⁶⁸ Гедзь Юхим (справжнє прізвище — Савицький Олексій Васильович, 1896—1937) — український радянський письменник. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг». Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після ХХ з'їзду КПРС.

¹⁶⁹ «Партія веде!» — програмний вірш збірки П. Тичини «Партія веде» (1934). Вперше був надрукований у газеті «Правда» (1933.— 21 листоп.).

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А м б á р — приміщення для зберігання зерна; комора

А на л ó й — високий, з похилим верхом столик у церкві, на який кладуть ікони, богослужебні книги тощо

А р х i е p é y — у православній церкві представник вищого духовництва

А р ш ý н — застаріла міра довжини (71,12 см), якою користувалися до введення метричної системи мір

А т р á м é n t — чорнило

Б á н д у р и — тут: нутрощі, кишки
Б á н т и н и — поперечні балки між кроквами

Б é л e б e н y — високе відкрите місце; гора

Б e r d á n k a — однозарядна рушниця

Б é с u p — тобто бусурман — людина іншої віри

Б и т л í в e ц y — той, що має звичку битися, накидатися на всіх

Б i g ú n — у млині один із спарованих каменів для розтирання зерна

Б б в д u r — тут лайливе: дурень

Б р o в á r n y — пивоварний завод

Б ú z i v o k (нázimok) — однорічне теля

Б u ц e g á r n y — приміщення для тимчасового ув'язнення; холодна, карцер

В а ж н í ц y — вага

В aй l á k — неповоротка, незграбна людина

В a k á c i ï — канікули

В é k c e l y — борговий документ про сплату грошей у вказаній строк

В e r g u n é c y — солодке печиво у вигляді продовгуватих смужок

В e r s t á — застаріла міра довжини; дорівнює 1066,8 м

В i v t á p — відокремлене іконостасом підвищення в церкві, де розташований престол

В б о л о с т y — до 1929—1930 рр. адміністративно-територіальна одиниця, що входила до складу повіту

В o r í t n i y — у дореволюційні часи служитель при корчмі

В о r o n é c y — півонія вузьколиста

В о r ý n k a — огорожа з жердин

Г a m a z é y — будівля для зберігання запасів зерна та муки

Г a m á r n y — металоплавильна майстерня

Г l í c y — тут: поперечна планка, яка з'єднує що-небудь

Г r á b a r — землекоп; робітник на земельних роботах

Г u z í r — ріг мішка, ятера

Г u r t o p r á v — робітник при гурті худоби

Д e s á y c k i y — у дореволюційній Росії нижчий поліцейський служитель на селі, якого обирали селяни

Д z i g á r — годинник

Д r ý j k a — дівчина, яка на запрошення молодої бере участь у весільному обряді

Е с t a k á d a — наземна мостова споруда для залізничних колій, автомобільних шляхів тощо

É r i k — невелика протока, що з'єднує річку з озером

Ж ѡ с т е р (жостір) — кущ, що росте по узліссях, цвіте жовтувато-зеленими квітами, має чорні плоди

З с й п к и — тут: засипана докупи велика кількість зерна

І е р ё й — священик

І с т и к — паличка з залізним наконечником для очищення лемеша або чересла в плузі від налиплої землі

К а б й ц я — відкрита літня кухня (піч) у дворі або в садку

К а р б á ч — батіг, канчук

К а т е р й н к а — у дореволюційній Росії кредитний білет із зображенням Катерини II; вартість — сто карбованців

К в á р т а (півквarta) — міра рідких і сипких речовин трохи більша за літр

К л ý н я — будівля для зберігання снопів, сіна, полови тощо, а також для молотьби, віяння й т. ін.

К од б л а — дуже грубий і міцний мотузок, канат

К о з е л ъ к ї — трав'яниста рослина

К о л ю д к и — народні обрядові пісні, які виконує перед Новим роком переважно молодь та діти

К о п є р — споруда над шахтою, де встановлюють механізм шахтового підймання

К р е д ї т к и — паперові грошові купюри, що були в обігу до революції і частково в період громадянської війни та часи непу

К р ó к в а — два бруси, з'єднані вгорі під кутом, на яких тримається дах

К р у п о р ý ш к а — пристрій у млині для виготовлення крупів із зерна

К у б ý ш к а — діжка, цеберко

К у л ъ — обмолочений сніп жита або пшениці, що використовується для покрівлі

Л á т и — довгі жердини або дошки, які кладуть упоперек крокв

Л а т и ф ý и д i ї — великі приватні земельні володіння

Л о б о г р ý к а — жниварка з ручним скиданням зжатих стебел

Л ó т и р . (лотр) — негідник, розбійник, грабіжник

Л ю с т р ý н о в и й — пошитий з вовняної або напіввовняної тканини з глянцем

Л я к é р к и — лаковані туфлі

М а ж á — чумацький віз

М а з н ý ц я — посуд для дъогтю

М а з ú р ч и к — тут: небажаний свідок

М а н т á ч и т и — гострти, направляти косу

М а н у ф а к т ý р а — тут: текстильна фабрика

М á п а — географічна карта

М á т о ч и н а — отвір у колесі для осі

М і р ч ý к — певна кількість зерна, яку беруть за помел

М о н о п óлька — у дореволюційній Росії та на Україні державна крамниця для торгівлі горілкою

Н е в к л е м é з н и й — неповороткий

Н é п м а н — приватний підприємець, торговець у період непу

О б р ó т к а — вуздечка для прив'язування коня

О п ý к а — м'яч

О ск á р д — камінь для жорен

О ч к ý р — пояс або шнур, яким стягають штани або шаровари

П л á х т а — жіночий одяг, зроблений із двох зшитих до половини полотнищ з вовняної картатої тканини

П л ó с к i н ъ — волокно з чоловічих рослин конопель

П о в í т — покрівля на опорах для захисту від сонця й дощу

П о л i с б в щ и к — лісничий

П р е с в í т е р — священик католицької і православної церкви

П р е с т ó л — високий четырикутний столик, що стоїть у церкві в центрі вівтаря

П р и т ý к а — дерев'яний кілок або залізний прут, яким прикріплюють волове ярмо до дишка

П р и ч i л о к — бокова стіна будинку

П р о т o i с r é й — у православій церкві головний священик

П у д — одиниця ваги, яка дорівнює 40 фунтам (16,3805 кг)

Рахмáтий (рахманний) — тихої, спокійної вдачі

Рéтязь — ланцюг

Розвóбра — жердина для подовження воза

Рубéль — довга жердина; кладеться зверху на віз із сіном або снопами, щоб утримувати вантаж

Сáжень — давня міра довжини (2,134 м), яка вживалася до запровадження метричної системи мір

Самáн — виготовлена з глини і солом'яної січки, полови або гною цегла, висушена на сонці

Свítíлка — дівчина, яка на запрошення молодого бере участь у весільному обряді,— тримає меч і свічку

Свóлок — балка, яка підтримує стелю будівлі

Сибíрка — гостра інфекційна хвороба у тварин і людей

Сирíвèць — хлібний квас

Скрайня — великий сундук для зберігання одягу і домашніх цінностей

Смóвдя (смовдь) — багаторічна трава родини зонтичних

Сохá — товста жердина, стовп, підпора до чого-небудь

Супóня — ремінь для запрягання коня

Тýрятí — тут: волочити

Тréба — релігійний обряд (хрестини, вінчання, панахида тощо), який здійснює священик на замовлення віруючих

Фуnt — міра ваги, що дорівнює 409,5 г

Халáщáний — тут: необ'їжджений кінь

Хаптурí — хабарі

Холúдина — тут: батіг

Хорúгва (корогва) — зображення Ісуса Христа або інших святих, яке несуть під час хресного походу

Цебéр — велика дерев'яна посудина у вигляді зрізаної діжки

Церáта — водонепроникна тканина

Цýндра — окалина

Чвéртка — пляшка місткістю 0,25 літра (звичайно наповнена горілкою, вином)

Черезcідéльник — частина кінської упряжі

Черкасíновий — пошитий з бавовняної сірої тканини

Чинáра — верхній чоловічий одяг

Чиnbáрня — майстерня для чинення і обробки шкіри

Чувáл — мішок

Чумáрка — чоловічий верхній одяг, пошитий до талії, з фалдами ззаду

Чумáцтво — торговельно-візницький промисел, поширений на Україні в XVI—XIX ст.

Чупрýндаrí — чубаті парубки

Шáнька — торбинка

Шéлюги — вербові зарості

Шквóрінь (шворінь) — металевий або дерев'яний стержень; ставиться вертикально до передка воза

Штельвáга (стельвага) — по-перечний брус, що з'єднує сільсько-господарське знаряддя з упряжкою

Щедrívki — народні обрядові пісні, які виконуються молоддю в щедрий вечір

Юхта — сорт шкіри, одержуваний особливовою обробкою шкур великої рогатої худоби, коней, свиней

З М І С Т

Іван Сенченко. В. С. Брюховецький 5

ОПОВІДАННЯ І ПОВІСТІ

Оповідання «червоноградського циклу»

У золотому закуті	28
Історія однієї кар'єри	36
З Новим роком, новим щастям	41
Млин на Берестовій	45
Спадкоємці	53
Ще одна повість про вічну любов	54
Не посваталися...	56
Синклітікія	60
Ромась	62
Верхарн	62
Козельки	68
Я познайомився з Йосипом	69
Толстой	77
Млинарі	83
До початків театру в Шахівці	89
Шлях до саду	93
Любов Андріївна	103
Зінченки	111
Караїм Явдоким	117
Дитячі літа	118
Вороги всього сущого	120

Повісті «червоноградського циклу»

Паровий млин	122
Подорож до Червонограда	176
Червоноградські портрети	243
Фесько Кандиба	266
На корді	296
Савка	319

Із оповідань «солом'янського циклу»

Рубін на Солом'янці	424
На калиновім мості	451

Із оповідань «донецького циклу»

Під териконом	468
Вишневий листочок	472

Із оповідань «фольклорного циклу»

Коваль при паровому молоті — Щербаков	478
---	-----

Біля високої печі	482
Викрадення Ревекки	486
Із оповідань різних років	
Діogen	493
Кінчався вересень 1941 року	502
САТИРИЧНІ ТВОРИ. СПОГАДИ	
Iз записок. <i>Памфлет</i>	530
Святий Хасан. <i>Сатира</i>	537
Нотатки про літературне життя 20—40-х років	540
Примітки	581
Пояснення слів	658

Сенченко І. Ю.

C 31 Оповідання. Повісті. Спогади / Упоряд. і приміт. М. М. Гнатюк; Вступ. ст. і ред. тому В. С. Брюховецький.— К.: Наук. думка, 1990.— 664 с.: портр.— (Б-ка укр. літ. Рад. укр. літ.).

ISBN 5-12-001452-6 (в опр.): 4 крб. 50 к. 91 800 прим.

Подаються оповідання «червоноградського», «солом'янського» і «донецького циклів», повісті «Савка» і «Паровий млин», а також сатиричні твори, спогади.

Литературно-художественное издание

Академия наук Украинской ССР

Издательство «Наукова думка»

БИБЛИОТЕКА УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Советская украинская литература

СЕНЧЕНКО
ИВАН ЕФИМОВИЧ
(1901—1975)

Рассказы
Повести
Воспоминания

Составитель и автор примечаний
ГНАТЮК МИРОСЛАВ МИХАЙЛОВНА

Редактор тома
БРЮХОВЕЦКИЙ ВЯЧЕСЛАВ СТЕПАНОВИЧ

Киев, издательство «Наукова думка»

На украинском языке

Художник
В. М. ДОЗОРЕНЬ

Художний редактор
В. П. КУЗЬ

Технический редактор
І. М. ЛУКАШЕНКО

Коректори
Е. Я. БЕЛОКОПИТОВА,
В. М. БОЖОК

ІБ № 10568

Здано до набору 30.10.89. Підписано до друку 15.02.90.
Формат 84x108/32. Папір друк. № 2. Гарн. тип Таймс.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 34,86. Ум. фарбо-відб. 34,86.
Обл.-вид. арк. 43,2. Тираж 91 800 прим. Зам. 9-430.
Ціна 4 крб. 50 к.

Видавництво «Наукова думка».
252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.

Харківська книжкова ф-ка ім. М. В. Фрунзе.
310057. Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

СЕРІЯ

«РАДЯНСЬКА

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА»

ВИПУЩЕНО:

1. ЯРОСЛАВ ГАЛАН, 1983, 592 с.
2. ОСТАП ВИШНЯ, 1984, 560 с.
3. ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ, 1984, 576 с.
4. ПЕТРО ПАНЧ, 1985, 576 с.
5. ІВАН ЛЕ, 1986, 672 с.
6. АНДРІЙ ГОЛОВКО, Т. 1, 1986, 576 с.
7. АНДРІЙ ГОЛОВКО, Т. 2, 1986, 704 с.
8. ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО, 1986, 712 с.
9. ЮРІЙ СМОЛИЧ, 1987, 752 с.
10. АНДРІЙ МАЛИШКО, 1988, 736 с.
11. ІВАН КОЧЕРГА, 1989, 736 с.
12. ОЛЕКСАНДР ГАВРИЛЮК. СТЕПАН ТУДОР,
1989, 608 с.
13. ОЛЕКСАНДР КОРНІЙЧУК, 1989, 608 с.

ГОТОВУТЬСЯ ДО ДРУКУ:

ОЛЕСЬ ГОНЧАР, т. 1, 2
ВАЛЕР'ЯН ПІДМОГИЛЬНИЙ

